

भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

‘गुणैर् वरं भुवनं-हितं च्छलेन यं’

सनान्तनः पितरमुपागमत् स्वयम् ॥^२

अभूदित्यादि—तस्य हीष्टदेवता सनातनो विष्णुः । स चादौ कीर्तितः । तत्प्रतिबन्धना चैवं कथेति प्रबन्धेनैवात्र संकीर्तनं रामायणवत् । तत्र विष्णो-
र्यस्मिन्काले जगत्कार्यवशादवतारः कृतस्तदेव प्रथमं दर्शयति । अभूदिति
भूतसामान्ये लुङ् । भूत इत्यर्थः । अन्यथा राजश्रिरातीतत्वात्कवेः परोक्ष-
त्वाच्च लिट् स्यात् । ‘२२२३। गति-स्या-।२।४।७७।’ इति सिचो लुङ् ।
‘२२२४। भू-सुबोस्तिङ् ।।७।३।८८।’ इति गुणप्रतिषेधः ॥ ‘नयतेर्दिच’ इति
नयतेरीणादिक ऋन् । नरो मनुष्यास्तामृन्वातीति । ‘२९१५। भातोऽनुपसर्गे
कः ।।३।२।३।’ । ‘२३७२। भातो लोपः-।६।४।६४।’ नृपो राजा । अत्यन्तधर्मवि-
जयित्वाद्देवराजस्य मित्रमासीदित्याह—विबुधसख इति । विबुध्यन्त इति
विबुधा देवास्तेषामपि प्रधानत्वात् । तत्रेगुपधलक्षणः कः । सामान्यशब्दोऽपि
देवेषु वर्तमानोऽप्यर्थवशाच्छक्रे प्रयुक्तस्तस्य सखेति । ‘७८८। राजाऽहःसखि-
भ्यष्टच् ।।५।४।९।’ विबुधसखः । अनेन धर्मविजयित्वं दर्शयति विबुधसख-
त्वस्य धर्मकार्यत्वात् । सुरलोकविजयिनेश्च ये राजानस्तेषां धर्मविजयी
प्रधानम् । परे शत्रवस्त्रिविधाः—उच्छेदनीयोपपीडनीयकर्पणीयाः । तत्र ये
उपपीडनीयकर्पणीयास्तान्परांस्तापयतीति परंतपः । ‘२९५४। द्विपत्परयो-
स्तापेः ।।३।२।३९।’ इति खच् । ‘२९५५। खचि ह्रस्वः ।।६।४।९४।’ । ‘२९४२।
अरुद्विपदजन्तस्य-।६।३।६७।’ इति मुम् । नृप इत्यनेन स्वमण्डले घृत्तिरा-
ख्याता । परंतप इति परमण्डले । श्रूयन्ते इति श्रुतानि वेदादीनि तैरन्वितः
संबद्धः । ग्रन्थतोऽर्थतश्च गृहीतत्वात् । दशरथ इत्यनेन नाश्रोदाहृतो लोके
गीतः ॥ गुण्यन्तेऽभ्यस्यन्त इति गुणाः । ‘२०४०। गुण आमन्त्रणे ।’ इति चौरा-
दिकोऽदन्तः । तस्मात् ‘३१८८। अकर्तरि च-।३।३।१९।’ इत्यादिना घञ् ।
येषाम् ‘पूरजण्यन्तानाम्’ इति दर्शनम् । येषां तन्नास्ति तेषामेरच् । स्वरं प्रति
विवादो न रूपं प्रति । गुणैरभिरामत्वादिभिर्वरं श्रेष्ठं यं नृपं पितरमुपागम-
दिति संबन्धः । त्रियत् इति वरः । ‘३२३४। ग्रह-वृ-ट्-।।३।३।५८।’ इत्यादिना क-
र्मण्यप् । केन हेतुनोपगतवांस्तं पितरं सनातन इत्यत आह—भुवनहितच्छले-
नेति । भवन्त्युत्पद्यन्त इति भुवनानि । भूर्भुवःस्वरिति त्रयो लोकाः । ‘रजः

१—‘१४६। छे च ।।६।१।७३।’ ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः । स्यात्संहि-
२ । यथा—सदाशिव+छात्रः=सदाशिवच्छात्रः ।’ इति सिद्धान्त-कौमुद्यां
क्षितः । २—पद्येऽस्मिन्वृत्तं रुचिरा । तल्लक्षणम्—‘चतुर्(४)-प्रहै (९)
७।५।५।’ सू-ज-गाः ।’ इति वृत्तरत्नाकरे भट्टकेदारः ।

क्युन् इत्यनुवर्तमाने 'भू-सू-धू-सजिभ्यश्छन्दसि' इत्यौणादिकः क्युन्बहुल्य-
चनाद्भाषायामपि भवति । तेभ्यो हिता भुवनहिता विष्णोर्वंशावताराः ।
इह तु रामो द्रष्टव्यः । तच्छलेन व्याजेन भुवनहितच्छलेन । इदानीं रावणा-
दिकण्ठकोद्धरणात् । तथा चोक्तम्—'परिग्राणाय सांधूनां विनाशाय च दुष्कृ-
ताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥' इति । सनेत्यव्ययं सदायं
वर्तते । सना भवतीति । '१३९१ सायं-चिरम्-१४३१२३' इति श्रुत्युक्तं
तुद् च । सनातनो विष्णुरुपागमदुपजगाम । त्दित्त्वादइ । सत्स्वन्पेषु रा-
जसु गुणैर्वरत्वाद्यं पितरं जनकमद्वीकृतवान्सोऽभूदिति योज्यम् । स्वयमित्या-
त्मना न कर्मणान्येन वा प्रेरित इत्यर्थः ॥

२—सोऽध्यैष्ट वेदांस, त्रिन्दर्शान्यष्ट,
पितृनंपारीत्, सममंस्त चन्धून्, ॥
व्यजेष्ट पैङ्-वर्गमंस्त नीतौ,
स-मूल-घातं न्यवधीदरींश्च ॥

सोऽध्यैष्टेत्यादि—क्षप्रियस्य धर्मोऽध्ययनं यजनं दानम् । शस्त्राजीवो
भूतरक्षणं चेत्युभयं नृप इत्यनेनोक्तम् । भूतरक्षणे शस्त्रमङ्गम् । स नृपो वेदान-
ध्यैष्टाधीतवानिति स्वाध्याय उक्तः । वेदयन्ति ज्ञापयन्ति धर्माधर्माविति वेदाः
सामादयः । '२८९६। नन्दि-ग्रहि-पचादि-१३१११३४' इत्यच् । इष्टोऽधिप-
वंस्य '२४६०। विभाषा लुङ्-लटोः-१२।१।५०।' इति गाड् । विभाषयेति गा-
टभावपक्षे रूपम् । अत्रादित्त्वाद्गाड् । '२६९। शाटश्च । ६।१।९०।' इति वृद्धिः ।
दित्त्वादात्मनेपदम् । '२१२। आदेश-प्रत्यययोः-१८।३।५९।' इति फच् छुत्वं च ॥

१—'७। धमरा निर्जरा देवासू त्रिन्दशा विबुधाः सुराः ॥' इति ना०
अ० । 'तृतीया यीवनाख्यां दशा रादा येषां ते त्रिन्दशाः । त्रिशब्दस्य तृती-
यार्थता त्रिभागवत्' । इति व्याख्यामुभाषां (रामाश्रम्यां) भानुदीक्षितः ।
२—'२९४। प्रथ-भ्रस्ज-सृज-मृज-यज-राज-भ्राज-छ-शां पः । ८।२।३६। प्र-
दीनां सप्तानां छशान्तयोश्च पकारोऽन्तादेशः स्याज्जलि पदान्ते च ।' इति वी०
भ० । ३—काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मर्गरेलन्तररीणां पदुर्गमित्यनिलसमा-
सः । यथा—'४३। तनुमुद्गलयन् मर्त्यः शिव-भागवतो यदि, । अरि-पङ्-व-
र्ग-तसू तस्य भयं नांऽस्ति कदा-चन ॥' इति समारा-कुमुमाऽऽवल्यामनन्त-शिष्यः ।
४—पद्येऽरिमन्तमुपजातिरापयविसतिपद्येभ्यः । तद्वक्षणम्—'स्यादिन्द्रवज्रा
यदितौ जमी ग, उपेन्द्रवज्रा ज-त-जास्तौ गौ, अनन्तरोदीरितलक्ष्मभार्जा पार्दा
। पीयायुपजातयस्ताः (१४) ॥' इति वृत्त० भट० । उपजातयश्चतुर्दशविधाः सन्ति ।

त्रिदशान्देवानयष्टाग्निष्टोमादिभिः पूजितवान् । यजनमुक्तम् । यज्ञैः '२१५८' स्वरित-प्रितः-११३१७२' इति तद् । अनिक्समीपत्वादलः '२३००' लिङ्गि-चौ-११३१११' इति कित्त्वं न भवति । '२२४' मश्च-ध्रस्ज-१८१२३६' इत्यादिना पत्वम् । '२२८१' झलो झलि१८१२३६' इति सिचो लोपः ॥ पितृनपारी-दाप्यायितवान् । पितरमुद्दिश्य यजनम् '११६०' पू पाळन-धूरणयोः । इत्यस्मात्पूरणार्थात्पुङ्क्ति रूपम् । '२२९७' सिचि वृद्धिः-१७११११' '२२६६' इट ईटि१८१२२८' इति सिचो लोपः । अथवा 'पितृनताप्सोत्' इति पाठः । '१२७१' वृष प्रीणने । इत्यस्मात्पुङ्क्ति 'स्पृश-सृश-कृष-वृष-टपो' रलेः सिञ्जक्तव्यः' इति च्चुः सिचि '२४०२' अनुदात्तस्य च-१६११५९' इत्यादिना अमभावपक्षे रूपम् । पितृस्तर्पितयानित्यर्थः ॥ सममंस्त यन्धून्मावृषिन्नादिशतीन्संमतवान् । सदा दानमानादिभिः पूजितयानित्यर्थः । मन्यतेरेनुदात्तत्वात्तद् । इद्रप्रतिपेधश्च । येषां सिच इकार उच्चारणार्थं स्तेपाम् '२६९७' हनः सिच११३११४' इति कित्क-रणज्ञापकात्तलोपाभावः । येषां तु इकार इत्तेपामिदित्त्वात्कारलोपाभावः ॥ आभ्यन्तरं शत्रुमगित्वा कथं परंतप इत्याह—व्यजेष्ट-पद्गमिति । कामक्रोध-लोभमोहमदमारसर्षाणां पण्णां वर्गः पद्गमः । तमभिभूतवान् । विपूर्वस्य जयतेः '२६८५' वि-परान्यां जेः ११३११९' इति तद् ॥ अरंस्त नीतौ सामादिषु सं-ध्यादिषु च रतः । नीतिमानित्यर्थः ॥ समूलघातं न्यवधीत्समूलाग्निःशेषानरी-व्याश्रुतिहतवान् । उच्छेदनीया ये शत्रवस्तेष्विदं विधानम् । समूलोपपदा-द्धन्तेः '३३५७' समूलाकृत-१३१३३६' इत्यादिना णमुल् । '३५८' हो हन्तेः-१७११५४' इति घत्वम् । वृद्धिः । '२५७४' हनस्तः-१७१३३२' इति तत्वम् । '३३६७' कपादिषु यथा-१३१३४६' इत्यादिना यथाविध्यनुप्रयोगः । अनुप्र-योगे '२४३३' लुङि च-१२१३४३' इति षधादेशः । तस्याकारान्तरत्वादुपदे-शोऽनेकाच्चवादिष्णिपेधो न भवति । अतो लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् '२२८४' अतो हलादेः-१७१२७' इति विभाषावृद्धिर्न भवति ॥

३-वसूनि तोयं घन-वैद् व्यकारीत्,

सर्हाऽऽसनं गोत्र-भिदाऽध्यवात्सीत्, ॥

१—'१७६१' इत्थं कित्तं स्थापतेषं रिक्थमृक्थं घनं चसु । हिरण्यं द्रविणं गुग्गुर्ध-रै-पिभवा अपि ॥' इति ना० अ० । २—'१७७८' तेन तुल्यं क्रिया चेद् व्यतिः (घत्) । ५११११५१' ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चे-दिति किम् । गुणतुल्ये माभूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।' इति वं० अ० । ३—'४९' मुत्रामा गोत्र-भिद् वज्री वासवो-वृत्रहा वृषा । वास्तोष्पतिः सुरपतिर् पलरातिः शचीपतिः ॥' इति० ना० अ० । 'गां पृथ्वी प्रायन्ते

जज्वाल लोक-स्थितये स राजा
यथाऽध्वरे वह्निरभिप्रणीतः ॥

पुण्य इत्यादि—पुनार्तीति पुण्यः । 'पूजो यत् शुक् ह्रस्वश्च' इत्याणादिको यत् । पुगागमश्च ह्रस्वश्चाभ्यन्तपुण्यकरणाद्राजापि पुण्य इत्युच्यते । तन्मयत्वा-द्राजा । अग्निरपि पुण्यः पावनात्पुण्यः । यागादिः पुण्यस्तेन पुरुषः पूयते । महतां वेदविदां ब्रह्मणां ब्राह्मणानां समूहेन जुष्टः सेवितो राजामिश्र । महान-प्दोऽत्र ब्राह्मणपर्यायः । नाके स्वर्गं सीदन्तीति '२९७५। सत्-रू-द्विप-१३।२। ६१।' इत्यादिना क्विप् । नाकसदो देवाभ्योपानां कर्मणि पठ्ठी । संतर्पयति प्रीणयतीति संतर्पणः । संतर्पयते: '२८४१। कृत्यव्युटो बहुलम् । ३।३।११३।' इति कर्तरि ल्युट् । राजा यागादिना तर्पयति । अग्निरप्यग्निमुखत्वाद्देवानाम् । धरेण्यः धेष्टो राजामिश्र 'वृष्ट एण्यः' । जज्वाल प्रदीप्तवान् । लोकस्थितये मामूलोकस्य स्थित्यतिशय इत्येवमर्थम् । अग्निरपि लोकस्य स्थितये ज्वलति । यथोक्तम्— 'अग्नीं प्रास्ताहुतिः सम्पगादिस्वमुपतिष्ठते । आदिस्थाज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरङ्गं ततः प्रजाः ॥' इति । अभिप्रणीत इत्यग्निविशेषणम् । आभिमुख्येन प्रणीत इति प्रादिसमासः । '२२८७। उपसर्गादसमासे-१८।४।१४।' इत्यादिना णत्वम् । मन्त्रेणाभिमुखीकृत इत्यर्थः । यथाध्वरे यागेऽभिप्रणीतो वह्निर्ज्वलति तथा राजापीत्यर्थः ॥

यत्रस्थो राज्यं चकार तां नगरीं दर्शयन्नाह—

५—स पुण्य-कीर्तिः शत-मन्यु-कल्पो
महेन्द्र-लोक-प्रतिमां समृद्धया ॥
अध्यास्त सर्व-तु-सुखामयोध्या-
मध्यासितां ब्रह्मभिरिद्ध-बोधैः ॥

त्रि-नी-राजामुपसर्गेऽपि क्विप् (०) । ३।२।६१। एभ्यः क्विप् स्यादुपसर्गे सल-सति च सुप्पुपपदे । यथा-यु-सत् । उप-नि-षत् । अण्डसूः । प्रसूरित्वादि । इति वै० भ० ।

१—'२२८७। उपसर्गाद-समासेऽपि णोपदेशस्य । १८।४।१४। उपसर्गस्थानि-मित्तात्परस्य णोपदेशस्य घातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्र-णिनदति ।' २—'५४२। अधि-शीङ्-स्था-ऽऽसां कर्म । १।४।४६। अधिपूर्वा-णामेषामाधारः कर्म स्यात् । यथा-अधिशेते-अधितिष्ठति-अध्यास्ते वा वैकुण्ठे हरिः ।' इति वै० भ० ।

स पुण्येत्यादि—स्वामिगुणपूर्वका हि निवासस्य गुणा भवन्तीति प्रदर्शनार्थं पश्चात्तदभिधानम् । तथा चोक्तम्—‘स तु यच्छीलस्तच्छीला अस्य प्रकृतयो भवन्ति ।’ इति । स राजा पुण्यकीर्तिः पुण्याः पवित्राः कीर्तयो यस्य सः । शतमन्युकल्प इति प्रभावं दर्शयति । ‘२०२२। इंपदसमासो—१५।३।६७।’ इति कल्पम् । शतमन्युरिन्द्रः । महेन्द्रलोकप्रतिमामयोध्यामिति योज्यम् । प्रतिमीयते तुल्यत इति प्रतिमा । ‘३२८३। आतश्रोपसर्ग—१३।३।१०६।’ इत्यङ् । महेन्द्रलोकेन प्रतिमा तुल्या । ‘६९२। तृतीया—१२।१।३०।’ इति योगविभागात्समासः । अमरावतीमिवेत्यर्थः । कथा । समृद्ध्या । सम्यगतिशयेनर्द्धिः समृद्धिः । ‘७६९१। कुगतिप्रा—१२।२।१८।’ इति प्रादिसमासः । अध्यास्ताध्यासितवान् । भूतसामान्ये लक्ष् । आस्तेरनुदात्तेत्वात्तद् । ‘५४२। अधि-शीङ्—११।४।४६।’ इत्यादिनाधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । सुखयतीति सुखा पचाद्यप् । सुखहेतुत्वाद्वा सुखा । मूर्धेषु ऋतुषु सुप्तेति । ‘७१७। सप्तमी—१२।१।४०।’ इति योगविभागात्समासः । अध्यासितामध्युपिताम् । प्रह्वभिर्ब्राह्मणैरिद्वयोधैः । सर्वंशास्त्रपरिज्ञानात्पृदुब्द्विभिरित्यर्थः । इन्धेनिष्ठापामनुनासिकलोपः ॥

६—निर्माण-दक्षस्य समीहितेषु

सीमेव पद्माऽऽसन-कौशलस्य ॥

ऊर्ध्व-स्फुरद्-रत्न-गर्भस्ति-भिर् वा

स्थिताऽवहस्यैव पुरं मघोनैः ॥

निर्माणेत्यादि—पद्मासनो ब्रह्मा । पद्ममासनं यस्येति कृत्वा । तस्य कौशलं नैपुण्यमिति षष्ठीसमासः । तस्य ‘७०५। पूरण-गुण—१२।२।११।’ इत्यादिना न प्रतिषेधः । तत्र विशिष्टा एव गुणा रूपरसगन्धस्पर्शास्तद्विशेषाश्च शुक्लनीलादयः कटुकाम्ळादयः सौरभ्यादयः शीतोष्णादयश्च गृहीताः । तत्र रूपादिभिः समासो भवत्येव । ‘तस्यैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते न तु तद्विशेषगुणैः ।’ इति बचनान् । अन्यैस्तु समासप्रतिषेधः । एवं च कृत्वा मुनित्रयवचनमर्थवद्भवति । तद्यथा ‘९१९। अधिकरणीतावत्वे च । २।४।१५।’ । ‘१२९५। तदक्षिप्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १।२।५३।’ इति पाणिनेः, ‘युगपद्देशपृथक्त्वदर्शनादिति रूपसामान्याद्वेति बचनप्रामाण्यादिति चेदलोपप्रतिषेधः’ इति कात्यायनस्य, ‘नकारग्रहणसामर्थ्यालोपो न भवि-

१—‘११८। किरणोद्य-मयूखाऽऽशु-गर्भस्ति-पृणि-रदमयः ॥’ २—‘३२०। पूः स्त्री पुरी-नगर्थो वा पत्तनं पुटभेदनम् ।’ ३—‘४७। इन्द्रो मरुत्वान् म-यत्रा विशीजाः पाकशासनः ॥’ इति सर्वत्र ना० अ० ।

भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

व्यतीति किं पुनरग्रार्थसत्तरम्' इति भाष्यकारस्येति । तस्य सीमेव मर्षादेवायोष्या । ततो न सृष्ट-धन्तरं शोभनमनीत्यर्थः । कीदृशस्य । निर्माणदक्षस्य । निर्मितनिर्माणं सृष्टिस्तत्र दक्षस्य पदोः । क विषयेषु । समीहितेषु । स्रष्टुमीप्सितेष्वित्यर्थः । ऊर्द्धमुपरिष्ठास्फुरद्रव्यगभस्तिभिः स्फुरन्तो ये रत्नानां गभस्तयो रश्मयस्तैर्हांसभूर्तर्मघोन इन्द्रस्य पुरनमरायतीमवहस्येष स्थिता या तामध्यास्त । 'मघवन् शन् वक्षन्' इत्योणादिकः । '३६२। श-सुघ-मघोनाम्-।६।१।३३।' इति संप्रसारणम् ॥

७—सद्-रत्न-मुक्ता-फल-वज्र-भाञ्जि
विचित्र-धातूनि स-काननानि ॥
स्त्रीभिर् युतान्यप्सरसामिवौघैर्
मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम् ॥

सद्रत्नेत्यादि—सन्ति शोभनानि यानि रत्नादीनि तानि भजन्ते यानि गृहाणि तानि सद्भवमुक्ताफलवज्रभाञ्जि । (मुक्ताफलवज्रयो रत्नान्तर्भवेऽपि प्राधान्यरूपापत्तार्थं वचनम् । गोबलीवर्देन्यायाहा । रसशब्देन मरकतपद्म-रागवैदूर्यादयो गृह्यन्ते) । सद्भादि—'युञ्जि' इति पाठान्तरम् । '३७६। युजेरसमासे ।०।१।०१।' इति प्रतिषेधो न भवति । अनपुंसकविषयत्वात् । नपुंसकेषु लक्षणस्य नुमो विधानात् । विचित्रधातूनि विचित्रा नानाप्रकारा धातवो मनःशिलादयो येषु गृहेषु तेषां विरचितविश्रकर्मत्वात् । सकाननानि मोगानानि । स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसामिवौघैस्तत्रत्याभिः स्त्रीभिरप्सरोभिरिवेत्यर्थः । मेरोः शिरांसीव मेरोः इन्द्राणीव एवंविधानि गृहाणि यस्यामयोष्यायां तामध्यास्त । गृह इति '२९०६। गेहे कः ।३।१।१४४।' तत्र गृहशब्दो वेदमनि नपुंसकलिङ्गः । तस्यापिपु पुल्लिङ्गो नित्यं बहुवचनान्तश्च ॥

८—अन्तर्-निविष्टो ज्ज्वल-रत्न-भासो
गवाक्ष-जालैरभिनिप्पतन्त्यः ॥
हिमाऽद्रि-टङ्कादिव भान्ति यस्यां
गङ्गाऽम्बु-पात-प्रतिमा गृहेभ्यः ॥

अन्तरित्यादि—अन्तर्युहमध्ये निविष्टानि निहितान्पुज्ज्वलरत्नानि यानि तेषां भासो रश्मयो गृहेभ्यो गवाक्षजालैरभिनिप्पतन्त्यो निर्गच्छन्त्यो

यस्यां भान्ति तामघ्नास्तेति योज्यम् । पर्वतस्योन्नतप्रदेशादङ्ग इत्युच्यते । तस्मा-
द्धिमवत्पर्वतदङ्गादिव गङ्गाम्बुपातप्रतिमा गङ्गा जलप्रवाहतुल्याः स्वच्छत्वात् ॥

९—धर्म्यासु कामार्थ-यशस्-करीषु
मतासु लोकेऽधिगतासु काले ॥
विद्यासु विद्वानिव सोऽभिरेमे
पत्नीषु राजा तिसृषूत्तमासु. ॥^१

धर्म्यास्वित्यादि—धर्मादनपेतासु । '१६४४ धर्म-पथ्यर्थ-१४४१२२'
इत्यादिना यत् । कामार्थपशांसि कर्तुं शीलं यासां तामु । '२९३४ कृष्णो
हेतु-१३१२२०' इत्यादिना ताच्छील्ये टः । '१६०१ अतः कृ-कमि-१८३१४६'
इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । टिचान्डीप् । मतासु पूजितासु लोके
तासां प्रतीतरवात् । अधिगतासु काले विवाहयोग्ये काले परिणीतासु । सोऽ-
भिरेमे स राजाभिरतवान् । पत्नीषु '४९०१ पत्युर्नोः यशसंयोगे १४११३३'
इति नकारः । तिसृषु कौसल्याकैकेयीमुमिन्नासूत्तमास्विति सद्यारीगुणैः श्रे-
ष्ठासु । विद्यास्विति विद्वन्त्याभिर्धर्माधिर्माविति विद्याः '३२७६ संज्ञायां स-
मज-१३१३१९९ इत्यादिना क्यप् । तिसृषु सामर्थ्यशरालयासु । धर्म्यास्वित्या-
दिकं तुल्यम् । विद्वानिव यथाधिगतविय इत्यर्थः । '३१०५१ विदेः शतु-
र्वंसुः १०११३६' दीर्घ-हलङ्-र्यादि-संवोगान्तलोपाः ॥

तस्य राज्ञः पत्नीभिस्ताभिः सह रममाणस्य सुता नैवासन् । ऋष्यशृङ्ग-
नामा मुनिः पुत्रीयं क्रतुं जानातीति पुरोधसो वशिष्ठादुपश्रुत्य राज्ञा वारधि-
लामिनीभिरानायितो मुनिरित्येतरकथयितुमाह—

१०—पुत्रीयता तेन वराऽङ्गनाभि-
रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ॥

१—'१६४४ धर्म-पथ्यर्थ-न्यायादनपेते १४४१२२ धर्मादनपेतं धर्म्यम् ।
पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् ।' इति वै० भ० । २—'इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा लड्
वाञ्छा लिप्ता मनोरथः ॥ २२८१ कामोऽभिलाषम् तर्पश् च,—' इति ना० अ० ।
३—अत्रोपमाऽलङ्कारः, तल्लक्षणं कुवलयानन्दकारिकायाम् । 'उपमा, यत्र ता-
दस्य-लक्ष्मीदलसति द्वयोः, । हंसीय कृष्ण ते कीर्तिः स्वरूपायाम् (स्वर्गे गाम्)
धवगाहते. ॥' ४—अत्रोपजातिच्छन्दः, तल्लक्षणं पूर्वा (१) कम् । ५—'१०६३।
क्रियावान् कर्ममूयतः ।' इति ना० अ० । 'भूम-निन्दा-प्रदांसासु नित्ययोगे-
ऽतिशयने । संसन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥' इति वै० भ० ।

विपश्चिन्म-ज्ञान-गतिर् मनस्वी

मान्यो मुनिः स्वां पुरमृप्यन्शृङ्गः ॥

पुत्रीयतेत्यादि—पुत्रीयतात्मनः पुत्रमिच्छता । इच्छायाम् '२६५७।
सुप आत्मनः ष्यच् । १३।१।८।' इति ष्यच् । '२६५८। ष्यचि च । ७।४।३३।'
इतीश्वम् । तेन राज्ञा प्रयोजकरुद्रां वराङ्गनाभिर्षरस्त्रीभिः प्रयोज्यकर्त्रीभिरा-
नायि स्वां पुरमिति योज्यम् । 'नी-बह्योः' इत्यादेरपि '५३९। भकधितं च ।
१।४।५१।' इति चकारेण संगृहीतत्वात्प्रयतिर्द्विकर्मकः । तत्र प्रधानकर्मणि
लुङ् । विणिणलोपी '२३२९। विणो लुक्-। ६।४।१०४।' इति तशब्दस्य लुक् ।
गुणकर्मणि तु पुरमिति द्वितीया । '५४०। गति-बुद्धि-। १।४।५२।' इत्यादिना
प्रयोज्यकर्तरि द्वितीया न भवति । 'नी-बह्योः प्रतिषेधः' इति वचनात् ।
विद्वान्वेदार्थतत्त्ववित् । पुत्रं च कृत्वा क्रतुषु क्रियावान्प्रशस्तक्रियः प्रशंसायां
मनुष्य । विपश्चिन्मज्ञानगतिरिति विपाकेन निर्द्वैतम् । पचतेः चिन्मः क्रेमैर् ।
यत्पूर्वजन्मकृतमनिवर्तनीयं कर्म तस्योद्यतपःप्रत्ययाद्विनोपदेशाज्ज्ञानात्प्रवृ-
त्तिर्बुद्ध्यावस्य जातेत्यर्थः । मनस्वी प्रशस्तमनाः । प्रशंसायाम् '१९२८।
अस्मायामेधा-। ५।२।१२१' इत्यादिना विनिः । मान्यो मानार्हः । '२८२२।
अर्हं कृत्यतृचश्च-३।३।१६९।' इति ष्यत् । धर्मादिमननान्मुनिः । 'मनेरुद्यो-
पधायाः' इति इन् । उपधाया उकारः । ऋपस्य शृङ्गमृप्यशृङ्गं तच्छृङ्गमिव
शृङ्गं यस्य स ऋप्यशृङ्गः । 'सप्तम्युपमान-' इत्यादिनोत्तरपदलोपी समासः ॥

११-ऐहिष्टं तं कारयितुं कृताऽऽत्मा

क्रतुं नृपः पुत्र-फलं मुनीन्द्रम्, ॥

ज्ञाताऽऽशयस् तस्य ततो व्यतानीत्

स कर्मठः कर्म सुताऽनुबन्धम्, ॥

ऐहिष्टेत्यादि—तं मुनीन्द्रं क्रतुं कारयितुं नृप ऐहिष्टं ईहितवान् । इह-
तेरात्मनेपदिनो लुङि सेह्वादिटि च रूपम् । द्विकर्मकता तु '५४१। ह-क्रो-
रन्यतरस्याम् । १।४।५३।' इति । कृतात्मा वशीकृतार्थमेति भावः । पुत्रफलं
पुत्रः फलं कार्यं यस्य क्रतोः ॥ तत उत्तरकालम् । स मुनिः प्रचित्तज्ञत्वा-
ज्ज्ञाताशयो ज्ञाताभिप्रायो राजाभिमतं कर्म । कारयितुं तस्य नृपस्य कर्म
व्यतानीत्प्रारब्धवान् । तनोतेः '२२६८। नेटि-। ७।२।४।' इति हलन्तलक्षणायां

प्रतिपिद्वायाम् ' २२८४ । अतो हलादेः-।०।२।०।' इति विभाषापृद्धिः । कु-
र्मटः कर्मणि घटते ' १८३६। कर्मणि घटोत्प्ल।५।२।३।५। 'यागक्रियानिष्पा-
दक इत्यर्थः । सुतानुबन्धं सुताननुबन्धातीति कर्मण्यण् । 'सुतानुबन्धि'
इति पाठान्तरम् । सुताननुबन्धुं शीलमस्येति । '२९८८। सुप्यजातौ णिनिः-
।३।२।०८।' सुपीत्यनुवर्तमाने सुवप्रद्वणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति केवलस्योपस-
र्गस्य निवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् । अन्यथा जाताविति किं ब्राह्मणानामघ्नयितेति न
युज्यते । आदित्यस्योपसर्गत्वात् ॥

१२-रक्षांसि वेदीं परितो निरास्थ-
दङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानम्, ॥
शेषाण्यहौपीत् सुत-संपदे च,
वरं वरेण्यो नृपतेरमार्गीत्. ॥

रक्षांसीत्यादि—वेदीं परितो यजनवेद्याः समन्तात् । विद्यायोपस्थि-
तानि रक्षांसि । रक्षयते येभ्य इत्यमुन् । तानि रक्षोऽैर्मन्त्रैर्निरास्थत्रिरस्तवान् ।
पर्यभिभ्यां सर्वोभयार्थं तसिल्ल । 'अभितः परितः—' इत्यादिना द्वितीया ॥
अङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानमिति । यदेवतामयो यागः सा देवता तत्र प्र-
धानम् । पुत्रफलत्वाद्दिष्णुः प्रधानम् । तमिष्ट्वा तस्योभयतः पार्श्वयोर्मान्यद्गानि
चक्षुरादीनि देवतान्तराणि तान्ययाक्षीत् । अग्रावाहुत्या पूजितवान् । कर्तुः
क्रियाफलाभावात्तद् न भवति । पञ्चरुत्वे ॥ शेषाण्यहौपीदिति स्वाङ्गं विष्णु-
मिष्ट्वा शेषाणि प्रतिकृतानि पिष्टकमयानि सुतानां संपदर्थमग्री हुतवान् । जु-
होतेः सिचि वृद्धादिति च रूपम् ॥ वरेण्यः श्रेष्ठः । वरं चामार्गीन्मार्गीतवान् ।
हं देवा अभिप्रभृतयो नृपतेः सुता भूयासुरिति । '१९८९। मार्गं अन्वेपणे' ।
'आ-ष्टयाद्वा' इति यदा णिच् नास्ति तदा चउभावात्सिञ्जेव भवति ॥

१३-निष्ठां गते दद्विम-सभ्य-तोपे
विहिंत्रिमे कर्मणि राज-पह्यः ॥
प्राशुर् हुतोच्छिष्टमुदार-वंश्यात्
तिस्रः प्रसोतुं चतुरः सु-पुत्रान्. ॥

१—*अभितः-परितः-समया-निकृपा-हा-प्रतियोगेऽपि* । २—'१२४७
निष्ठा निष्पत्ति-नाशाऽन्ताः ।' इति ना० अ० । ३—११६६। हु-दा-न्-
दाने । ४—११६७। हु-धा-न्-धारण-पोषणयोः । दान इत्यप्येके । इति धा० षा० ।

निष्णामित्यादि—निष्ठां समाप्तिं गते कर्मणि यागक्रियायां समाप्तायां राजपत्न्यो हुतोच्छिष्टं हुतावशेषं शिष्टचरं प्राशुर्भक्षितवरयः । अभातेर्लिटि वसि रूपम् । दग्निमसभ्यतोषे दानेन निर्वृषो दग्निः सन्यानां माक्षणानां तोषो यत्र कर्मणि । विहित्रिमे विधानेन निर्वृत्ते कर्मणि दानो धानश्च ' ३२६६। द्वितः क्रिः । ३।३।८८।' इति ऋ विहिते प्रथमस्य ' ३०७७। दो-ददोः । ७।४।४६।' इति ददादेशः । द्वितीयस्य ' ३०७६। दधातेर्हिः । ७।४।४२।' इति हिरादेशः । मप् । सभायां साधव इति सभ्याः । ' १६५७ सभाया यः-४।४।१०५।' उदारवंद्या महावंशोद्भवाः । रोपे यत् । कौसल्या कैकेयी च क्षत्रिये । सुमित्रा तु वर्णसंकरजा । किमर्थं प्राशुः । प्रसूतुं सुपुत्रान्विनीता-न्प्रसवितुम् । तत्र कौसल्या कैकेयी चैकैकं पिण्डं प्राशितवत्यौ । तान्यां चा-वयोः परिचारिकेति पिण्डभागद्वयं दत्तं सुमित्रा प्राशितवती । ततश्च पुत्रद्वयं जनयिष्यति । एवंचाभिसंधाय चतुर इत्युक्तं न तु श्रीनिति । ' ११०४। पू-इ प्राणिगर्भविगोचने ।' । ' २२७९। स्वरति-७।२।४४। इत्यादिना विभाषितेद् ॥

१४—कौसल्ययाऽसावि सुखेन रामः

प्राक्, कैकेयी-तो भरतस् ततोऽभूत्, ॥

प्रासोष्ट शत्रु-घ्नमुदार-चेष्ट-

मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन. ॥

कौसल्ययेत्यादि—कौसलस्य राज्ञोऽपत्यमिति ' ११८९। वृद्धेत्कौसला-जादाभ्यश्च । ४।१।१७३।' । ' ५२८। यद्वाप । ४।१।७४।' कौसल्यया प्राक् प्रथ-मम् । असावि रामो जन्यते स्म । पूढः कर्मणि लुठि चिणि रूपम् । सुखेनेति प्रकृत्यादिस्वात्तृतीया । महतां जन्मनि न काचिदपि पीडास्ति ॥ तदनन्तरं कैकेयीतो भरतोऽभूत् । कैकेयानांचष्टेति णिच् । सा हीदशास्तादशाः कैकेया इति कथयति । तदन्तात् ' अच इः ' इति इकारप्रत्यय औणादिकः । णि-लोपः । ' छुदिकारादक्षिनः ' इति ङीप् । ' २११२। अपादाने चाहीयरुहोः । ५।४।४५।' इति तसिः । यदा च कैकेयस्यापत्यम् ' ११८६। जनपदशब्दात्क्ष-त्रियादञ् । ४।१।१६८।' इत्यञ् ' ११४४। कैकेय-मित्रपु-प्रख्यानां यद्देशियः । ७।३।२।' इतीयादेशः । ' ४७०। टिड्ढाणञ्-७।१।१५।' इति ङीप् । तदा कैकेयीति द्वितीयं रूपम् ॥ सुमित्रा शत्रुघ्नमुदारचेष्टम् । उदारा चेष्टा यस्येति । प्रासोष्ट प्रसूतवती । कर्तरि लुङ् । डिस्वात्तद् (जातमात्रस्य हि तस्य किल महासत्त्वतया तादृश्येव चेष्टाऽभूदिति श्रूयते) । एकैति । एकैवेति गम्यमानत्वादेवशब्दो न प्रयुक्तः । सह लक्ष्मणेन लक्ष्मणेन सह ॥

१५—आर्चीद् द्वि-जातीन् परमाऽर्थ-विन्दा-
नुदेजयान् भूत-गणान् न्यपेधीत्, ॥
विद्वानुपानेष्ट च तान् स्व-काले
यतिर् वशिष्ठो यमिनां वरिष्ठः ॥

आर्चीदित्यादि—तेषु जातेषु द्विजातीन्द्वे जाती येषामिति तान्ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यान्परमार्थविन्दान् । विन्दन्तीति विन्दाः । '१५२६ विन्-
लंभे' इत्यस्मात् '२९०० अनुपसर्गात्-१३१११३८१' इत्यादिना शः । मुचा-
दित्वाञ्जम् । परमार्थस्य विन्दोऽहामिन इति कर्मणि षष्ठी । तस्याः 'कृद्योगा च
षष्ठी समस्यत इति षक्त्यम्' इति समासः । तानार्चात्स्वगादिभिः पूजित-
वान् । '२१३ अर्च पूजायाम्' इत्यस्मात्तुटि तिप् इट् सिचो लोपः ॥ भूत-
गणान्ब्राह्मणादिगणान् । उदेजयानुत्कम्पान् । तस्मिन्नेव सूत्रे उत्पूर्वं पूजि-
ष्यन्तो निर्दिष्टः । तस्मादुदेजयतीति शः । ताव्यपेधीदुत्सादितवान् । पिधेः
'२२६८ नेटि । ७।२।४।' इति हलन्तलक्षणायाः प्रतिषेधः ॥ विद्वान्पीरो-
हित्यकर्मणि कुशलः । उपानेष्ट च तान्ब्राह्मणादीन् । तेषामुपनयनादिक्रियां
चकार । '२७०९। संमानन-११।३।३६।' इत्यादिनाचार्यकरणे तद् । स्वकाल
इति 'गर्भादेकादशे वर्षे जातस्य गर्भेकादशे' इत्यादिना वचनेन उपनयन-
काल उक्तः । यमनियमेषु यतत इति यतिः । 'सर्वधातुभ्य इन्' इति
इन् । 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ॥ इति पञ्च यमा येषां
सन्तीति यमिनः स्मृतोः' । तेषां वरिष्ठ उत्तमः । '२०१६। प्रिय-स्थिर-
।६।४।१५७।' इत्यादिनोरुदात्तस्य घरादेशो महत्पर्यायस्य । वशिष्ठः ॥

१६—येदो ऽङ्ग्यांस्तरंखिलोऽध्यगायि,
शस्त्राण्युपायंसत जित्वेराणि, ॥
ते भिन्न-वृत्तीन्यपि मानसानि
समं जनानां गुणिनो ऽध्यवात्सुः ॥

१—'७५९। ये निर्जितेन्द्रिय-प्राप्ता यतिनो यतयश्च ते ॥' इति ना०
अ० । २—यश्च इन्द्रिय-निग्रहो येषां तेषु प्राधान्येन तिष्ठति यः स वशिष्ठः ।
३—'यतिनां वरिष्ठः' इत्यपि क्वचिन् पाठः । ४—'३१४३। इण्-नश-जि-
सर्ति-भ्यः क्त्वर (वर) । ३।२।१६३। इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः ।
सत्वरः ।' इति वै० भ० । '८४२। जेता जिष्णुश्च जित्वरः ॥' इति
ना० अ० ।

वेद इत्यादि—‘शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दोविवृतिर्निर्दकं ज्योतिषं
चेति षडङ्गानि शास्त्राणि तानि विद्यन्ते यस्य वेदस्येत्यङ्गवान् । तैत्तिरीय-
रामादिभिः । अखिलो निःशेषो वेदोऽप्यगाधि । अधीत इत्यर्थः । इटोऽधि-
पूर्वात्कर्मणि लुङि ‘२४६०। विभाषा लुङ्-ल्लोः । २।४।५०।’ इति गाढादेशः ।
चिण् युक् ललुक् ॥ शास्त्राणि घनुरादीनि जित्वराणि जयदीकानि । ‘३।४३।
इण्-नश्-जि-। ३।२।१६३।’ इत्यादिना करप् । तैत्तिरीयस्य स्वीकृतानि । तत्रपूर्वो
यमिः स्वीकरणे वर्तते । तस्मात्कर्मणि लुङ् । ‘२२५८। आत्मनेपदेषु-। ७।१।५।’
इत्यादिना अदादेशः । ‘२६९७। हनः सिप् । १।२।११।’ इति ह्यापकादनुनासिक-
लोपाभावः ॥ ततश्चे रामादयो गुणिनो मानसानि मनांसि । प्रज्ञादिस्त्वारस्वार्थे
णः । भिन्नवृत्तीनि नानाविधप्रवृत्तीनि विषयेषु तानि मानसान्यपि जनानां समं
साधारणम् । क्रियाविशेषणम् । अध्यवासरुप्युपितवन्तः । अधिपूर्वाद्भसेः
सिचि ‘२२६७। यद्-न्नञ-। ७।२।३।’ इत्यादिना वृद्धिः । ‘२३४२। सः सि-
७।४।४९।’ इति तत्रम् । ‘२२२६। सिज्भ्यस्त-३।४।१०९।’ इति जुस् । ‘५४४।
उपातु-१।४।४८।’ इत्यादिनाऽऽधिकरणस्य कर्मसंज्ञा ॥

१७—ततो ऽभ्यगाद् गाधिसुतः क्षितीन्द्रं

रक्षोभिरभ्याहृत-कर्म-वृत्तिः ॥

रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं,

राजाऽऽर्जिहत् तं मधुपर्क-पाणिः ॥

तत इत्यादि—तेषु रामादिषु तथाभूतेषु । गाधिसुतो विश्वामित्रः ।
क्षितीन्द्रं राजानमभ्यगादभिगतवान् । इणो गादेशः । ‘२२२३। गाति-स्था-
। २।४।७७।’ इत्यादिना सिचो लुक् । रक्षोभिर्निशाचरैरभ्याहृताभिभूता
यागादेः कर्मणो वृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्येति । रामं वरीतुं प्रार्थयितुम् ।
‘२३९१। वृत्तो वा । ७।२।३८।’ इति इटो दीर्घत्वम् । परिरक्षणार्थं विहन्य-
मानस्य कर्मण इत्यर्थः ॥ तं गाधिसुतम् । आर्जिहत् पूजितवान् । ‘१८६४
अहं पूजायाम्’ इति स्वार्थिकपयन्तश्रीरादिको गृह्यते न भीवादिकः । तस्मा-
द्धेतुमणिचात्र न भवितव्यम् ‘२३१२। णि-ञि-। ३।१।४८।’ इत्यादिना चङ् ।
णिलोपः । ‘२२४३। द्विर्वचनेऽचि । १।१।५९।’ इति स्थानिचङ्गावात् । ‘२१७६।
अजादेर्द्वितीयस्य । १।१।२।’ इति द्विशब्दो द्विरुच्यते । रेफस्य च । ‘२४४६।
न म्नाः-६।१।३।’ इति प्रतिषेधः । जुत्वम् । आह । वृद्धिः । मधुपर्कपाणिः ।
दुधिघृतमधुन्येकीकृतानि मधुपर्क इत्युच्यते । तस्मिन्-पात्रे-स्थितः-पाणिर्य-

स्येति विग्रहः । 'सप्तम्युपमाने-' इत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः । पात्रा-
दुद्धृत्य मधुपर्केण पूजितवानित्यर्थः ॥

१८—ऐपीः पुनर्-जन्म-जयाय यत् त्वं,
रूपाऽऽदि-बोधान् न्यवृत्तच् च यत् ते, ॥
तत्त्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन,
ध्यानं नृपस् तच्छिर्वमित्यवादीत्. ॥

ऐपीरित्यादि—मुक्तिमत्त्वावबोधमत्स्या ध्यानं प्रयोजनं तत्र पुनर्जन्म
भूयोऽन्म तस्य जयाय यज्यानं त्वमैपीः प्यितवानसि । इयेलुंइ । मध्यमै-
कवचने '२२६६। इट इटि । ८।२।२८।' इति सिचो लोपे रूपम् ॥ रूपादिबो-
धाऽयवृत्तश्च यत्ते-रूपादिषु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु चक्षुरादिद्वारेण यो यो-
धोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिः तस्माच्च यज्यानं न्यवृत्तत् निवृत्तम् । वृत्तेष्टुंता-
दिरवात् '२३४५। घुञ्जो लुङि । १।३।९१।' इति तिप् । च्छेरइ ॥ तावानि
पद्मार्थिभक्तिः । पुरुषप्रधानमहदहङ्कारादीनि । प्रतनूनि सूक्ष्माणि येन ध्याने-
नाबुद्धाः ज्ञातवानसि । बुधेरनुदात्तौ लुङ् । यासः सिष् '२३००। लिङ्-
सिचायात्मनेपदेषु । १।२।११।' इति सिचः क्तिष्वाहुणाभावः । सिञ्जोपध-
त्यजन्त्यादि ॥ तज्यानं शिवं ज्ञोभनं कश्चिदिति नृपोऽवादीत् । (नि तस्य
व्याघात इति । '२२६७। यद्-यज्-१७।२।३।' इत्यादिना वृद्धिः । '९७४
ध्वे चिन्तायाम्' भाषे ल्युट् । ध्यानम् ॥

१९—आख्यन् मुनिस् तस्य शिष्यं समाधेर,
विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतूंश्च, ॥
तानि द्विपद्-वीर्य-निराकरिण्युस्
तृणेहु रामः सह लक्ष्मणेन. ॥

आख्यदित्यादि—शुभो मुनिस्तस्य समाधेर्ष्यानस्य शिष्यमनुपद्रवमा-
ख्यन् कथितवान् । '२४३६। षडिष्टः ख्यान् । २।४।५४।' । '१४३८। अस्यनि-
३।१।५५।' इत्यादिना च्छेरइ । आतो लोपः ॥ विघ्नपदं द्वेषः—विघ्नन्ति
रक्षांसि वने क्रतून् । '२३६३। गम-हन-१६।४।९८।' इत्यादिना वपघालोपः ।
'३५८। हो हन्तेः-१७।३।५४।' इति कुण्वम् ॥ कि शिष्यतामिति चेदाह-

तानि रक्षांसि । द्विपतां वीर्यं सामर्थ्यं । वीरेः स्वार्थिकण्यन्तात् '२८४२।
अचो यत् ।३।१।९७।' तस्य निराकरिष्णुः निराकरणशीलः । '३११६।
अलंकृञ्-।३।२।१३६।' इत्यादिना इष्णुश्च । तृणेद्बु हिनस्तु । तृहेविंधौ लोट् ।
'२२९६। एरुः ।३।४।८६।' रुधाक्त्वात् अन् । '२५४५। तृणह इम् ।७।३।
९२।' । '३२४। हो ङः ।८।२।३१।' ह्रस्वं । '२३३५। ङो ङे ।८।३।१३। इति
ढलोपः । सह लक्षणेन लक्षणेन सह ॥

२०—स शुश्रुवांस्तद्-वचनं मुमोह
राजा ऽसहिष्णुः सुत-विप्रयोगम्, ॥
अहंयुना ऽथ क्षितिपः शुभंयु-
रूचे वचस् तापस-कुञ्जरेण. ॥

स इत्यादि—स राजा तस्य मुनेस्तद्बचनं शुश्रुवान् श्रुतवान् सन् सुत-
विप्रयोगमसहिष्णुरसहनशीलो मुमोह मोहमुपगतः । इष्णोतेः '३०९७।
भाषायां सद-वस-श्रुवः ।३।२।१०८।' इत्यनेन कसुः । सुतेन विप्रयोगमिति
'६९४। कर्तृकरणे कृता बहुलम् ।२।१।३२।' इति समासः । '६२७। न लो-
काव्यय-निष्ठा-।२।३।६९।' इति पष्ठ-याः प्रतिषेधः ॥ अधानन्तरम् । अहंयुना
अहंकारवता । '१९४६। अहं-शुभमोर्युस ।५।२।१४०।' तापसकुञ्जरेण
'१९०९। तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।५।२।१०२।' इत्यनुवर्तमाने 'अण् च'
इति मत्वर्थेऽण् । तापसश्च स कुञ्जरश्चेति । '७४१। वृन्दारक-।२।१।६२।'
इत्यादिना समासः । तेन क्षितिपो राजा । शुभंयुः कल्याणवान् । पूर्ववद्युस ।
वचो वक्ष्यमाणमूचे उक्तः । कर्मणि लिट् । सम्प्रसारणम् । अहंयुनाथः इति
विसर्गान्तं पाठान्तरम् । तत्र अहंयुनां क्षत्रियाणां नाथ इति योज्यम् ॥

२१—मया त्वमाप्थाः शरणं भयेषु,
वयं त्वयाऽप्याप्समहि धर्म-वृद्धयै, ॥
क्षात्रं द्विजन्त्वं च परस्पराऽर्थं,
शङ्कां कृथा मा, प्रहिणु स्व-सूनुम्. ॥

मयेत्यादि—मयेषु त्वं शरणम् आप्थाः प्राप्तोऽसि मया । आपेः क-

१—'१०९५। अहङ्कारवानहंयुः, शुभंयुस तु शुभाऽन्वितः ।'

२—'सुवृत्तर-पदे व्याघ्र-पुत्रव-यंभ-कुञ्जराः ॥ ११०५ सिंह-शार्दूल-नागाऽऽद्याः
पुंसि श्रेष्ठाऽर्ध-गोचराः ।' इत्युभयत्र ना० अ० ।

मंगि लुङ् । सिञ्ज्योपः ॥ त्वयापि धर्मवृक्षे धर्मोपचयाय वयमाप्नुमहि
 प्राप्ताः । पूर्वबहुदादि । उत्तमयहुवचनम् । सिचो लोपाभावः । मकारस्वा-
 क्षत्स्यात् ॥ तद्विषयं क्षारं द्विजयं च धर्मवृक्षे परस्परार्थे अन्योन्यप्रयो-
 जनम् । 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः' । 'समासवच बहुलम्' इति
 यदा न समासवत् तदायम् ॥ तस्मान्मा शङ्कां कृथाः माकार्पीः । कयम-
 सिन् संकटे पुत्रं नियोजयामीति । '२२१९१ माङि लुङ् । ३।३।१७५' ।
 अदभायः । '२३६८१ उश्च । १।२।१२' इति कित्वाट्टणभावाः । '२३६९१ ह-
 स्वादङ्गात् । ८।२।२७' इति सिचो लोपः ॥ ग्रहिणु प्रेपय । स्वं पुत्रम् । हि-
 नोतेः प्रार्थनार्थां छोट् । भुः । भविष्यात् टित्त्वम् । गुणाभावः । '२३३४१
 उनश्च प्रत्ययात् । ६।४।१०६' इति हेल्लंङ् । '२५३०१ हितु मीना । ८।४।१५१'
 इति णायम् ॥

२२—घानिष्यते तेन महान् विपक्षः,
 स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात्, ॥
 मा मां महाऽऽत्मन् परिभूर्-योग्ये
 न मद्-विधो न्यस्यति भारमध्यम् ॥

घानीत्यादि—भ्रमागतमर्थं ज्ञानेन समीक्ष्योह—महान्विपक्षो रावणः
 प्रेलोचयविजयित्वात् । सोऽपि तेन रामेण घानिष्यते (किमुतेतरे राक्षसाः ।
 हन्तेः कर्मणि लट् । '१७५७१ स्व-मिष्- । ६।४।६२' इत्यादिना चिष्वदिद्
 उपधाट्टिः । '३५८१ हो हन्तेः- । ७।३।५४' इति कुर्यम् ॥ पुरस्तादप्रतो
 यद्गणं युद्धं भावि परशुरामेण सार्द्धमिति भावः । तत्र येन स्थायिष्यते तेन
 घानिष्यत इति योग्यम् । अत्र तिष्ठतेर्भावे लट् । चिष्वदिद्वा । '२७६११
 भातो पुरु । ७।३।३३' ॥ हे महात्मन् । महास्य मा मां परिभूर्भाव-
 शास्तीः । किमेवं यद्गीति । परिपूर्वा भवतिर्निराकरणे चर्तते ॥ मद्रिध
 इति विधानं विधा प्रकारः '३२८३१ भागशेषमार्गे । ३।२।१०६' इत्यट् ।
 विधा भेदः साट्पञ्च । इह साट्पञ्च गृह्णते मया विधा साट्पञ्च पश्येति
 मद्रिधः । '१३०३१ मय्यपोत्तरपदयोश्च । ७।२।९८' इति मदादेशः । मद्रिधो
 मागदतोऽप्यो न भारमध्यम् '३४६२१ अमाघन् । ४।४।११६' अपयोगे अग-
 मर्थे न्यस्यति निश्चयति । किमहं येनागतं समीक्ष्यमिति भावः । यो-
 गाय प्रभवति योग्यः '१७६६१ योगायत् । ५।१।१०२' ॥

२३—युध्यन् कुलं धक्ष्यति विप्र-ग्रहिर,
 यास्यन् सुतम् तप्स्यति मां स-मन्युम्, ॥

इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे,
ततो ऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य. ॥

कुप्यन्नित्यादि—अथहं भूतरक्षणेऽधिकृतोऽस्य वचनं न कुर्यां तदा
कुप्यन्सन् । दिवादित्वात् श्यन् । विप्रो वह्निरिव । '७३५ उपमितम्-
।२।१।५६' इति समासः । घक्ष्यति कुलं भस्मसात्करिष्यति । दहेर्लट्
'३२५ दादेः-।८।२।३२' इति घः । भप्भावः । चत्वम् । घकारस्य क-
कारः । '२११ इण्कोः ।८।३।५७' इति पत्वं ॥ यास्यन्गामिष्यन्सुतो मां
समन्तुं सशोकं तप्स्यति सन्तापयिष्यति । तपेर्लट् ॥ इत्थमेवंप्रकारं नृपः
पूर्वमादाववालुलोचेऽवलोचितवान् । अवाहपूर्वालोचेर्लिट् ॥ तत उत्तरकालं
सुतस्य गमनमनुजज्ञे । अनुज्ञातं नृपेणेति विभक्तिविपरिणामेन तेनेति यो-
ज्यम् । कर्मणि लिट् । '१६०४ ज्ञा अवबोधने' इति परस्मैपदित्वात् । नचा-
नुपूर्वादस्मादात्मनेपदं विहितम् ॥

२४—आशीभिरभ्यर्च्य मुनिः क्षितीन्द्रं
प्रीतः प्रतस्थे पुनराश्रमाय, ॥
तं पृष्ठ-तः प्रष्टमियाय नद्यो
हिंस्रेपु-दीप्ताऽऽप्त-धनुः कुमारः. ॥

आशीभिरित्यादि—रामगमनस्यानुज्ञातत्वात् प्रीतो मुनिः क्षितीन्द्रं
राजानमाशीभिरभ्यर्च्य पूजयित्वा । आहंः शासेः क्तिष्युपसंख्यानात् उप-
धाया इत्वम् । प्रतस्थे पुनराश्रमाय—आश्रमं पुनः प्रस्थितवान् । तिष्ठतेः
'२६८९। समव-।१।३।२२। इत्यादिना लिटि तट् ॥ प्रष्टम् अप्रयायिनं तं
'२९१७। प्रष्टोऽप्रगामिनि ।८।३।९२।' इति पत्वम् । पृष्ठतः पश्चात् इयाय
कुमारः । इणो णलि वृद्धिरायादेशः '२२४३। द्विर्वचनेऽधि ।१।१।५९।' इति
स्यानिवद्वावाद्द्विर्वचनमिकारस्य । '२२९०। अभ्यासस्याऽऽसवर्णे ।६।१।७८।'
इतीयट् । मघ्रोऽनुकूलः । हिंसनशीला इपयः शराः हिंस्रेपवः । आप्तमवि-
संवादि यदनुमत् । हिंस्रेपु दीप्तामाहं धनुर्भ्यस्य कुमारस्येति विग्रहः । अथ
'८७०। धनुपश्च ।५।१।१३२।' इत्यनङ् न भवति "समाप्तान्तविधिरनित्यः"
इति । दीप्तामधनुरिति पाठान्तरम् । दीप्तामखं पृष्ठतया यस्य धनुपन्तदीप्राखं
धनुर्भ्यस्येति सः । कस्मिन्विपये हिंस्रेपु नान्येषु । नद्यादयो '३१४७। नमि-
कम्पि-।३।२।१६७।' इत्यादिना रप्रत्ययान्ताः ॥

२५—प्रयास्यतः पुण्य-वनात् जिष्णोः^१

रामस्य रोचिष्णु-मुखस्य धृष्णुः ॥

त्रैमातुरः कृत्स्न-जिताऽस्त्र-शस्त्रः

सध्वं रतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत् ॥

प्रयास्यत इत्यादि—प्रयास्यतो गमिष्यतो रामस्य लक्ष्मणः सध्वं अभूत् सहायीभूतः । 'सहाञ्चति' इति किन् अनुपङ्गलोपः '३६१। उगिद-चाम्-।७।१।७०।' इति जुम् । हल्ङ-यादि-संयोगान्तलोपी '३७७। किन्-प्रत्ययस्य-।८।२।६२।' इति कुत्वं नकारस्य ङकारः । '४२२। सहस्य सधिः ।६।३।९५।' इति सध्यादेशः । पुण्यवनाय पुण्यहेतुत्वात्पुण्यं वनम् । गत्यर्थोत् कर्मणि चतुर्थी । जिष्णोर्जयशीलस्य '३११९। ग्ला-जि-स्थश्च-।३।२।१३९।' इति ङ्ङुः । रोचिष्णु रोचनशीलं मुखं यस्य रामस्य पितुराज्ञया तुष्टत्वात् । '३११६। अलंकृत-।३।२।१३६।' इत्यादिना इष्णुच् । धृष्णुः शत्रुविध्वंसने प्रगल्भः । '३१२०। त्रसि-गृधि-।३।२।१४०।' इत्यादिना ङुः । त्रैमातुरः तिसृणां मातृणामपत्यमिति तद्वितार्थविषये समासः । पश्चात् '१११८। मातु-रुत्सङ्ख्या ।७।१।११५।' इत्यादिना अण् इत्वञ्च । '१०८०। द्विगोर्लुङ्गनपत्ये ।७।१।८८। इति लुक् न भवति । स हि पिण्डद्वयप्राशनात्ताभ्यां च जनितः । अस्त्रं च शस्त्रं चेति द्वन्द्वः । कृत्स्नं समग्रं जितमधिगतमस्त्रशस्त्रं येनेति विग्रहः । रतः श्रेयसि कल्याणे '२०१०। प्रकृतैकाच् ।६।४।१६३।' । '२००९। प्रशस्यस्य धः ।५।३।६०।' लक्ष्मीरित्यौणादिकः । लक्ष्मणमुद ईप्रत्ययश्च । सु-यस्य विद्यत इति लक्ष्मणः । लोमादिषु 'लक्ष्म्या अच्' इति न-प्रत्ययः अश्चञ्च ॥

२६—इषु-मति रघु-सिंहे दन्दशूकाञ्च जिघांसौ

धनुररिभिर-सह्यं मुष्टि-पीडं दधाने ॥

१—'५८५। गत्यर्थ-कर्मणि द्वितीया-चतुर्थी चेटायामनध्वनि ।२।३।१२। अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मण्येते लक्ष्येष्टायाम् । प्राप्तां ग्रामाय वा गच्छति ।' इति वै० भ० । २—'८४२। जेता जिष्णुश्च च जित्वरः ।' ३—'६६५। विभ्राद् भाजिष्णु-रोचिष्णुः' ४—'१०७०। ष्टे षृष्णु (धृष्णुर्) वि-यातव्य' ५—'१०७९। यः सहाऽञ्चति सध्वं सः ।' इति सर्वत्र ना० अ० ।

व्रजति, पुर-तरुण्यो वद्ध-चित्राऽङ्गुलिने
कथमपि गुरु-शोकेन मा रुदन् माङ्गलिक्यः ॥^१

इपुमतीत्यादि—रघुसिंहे रामे रघुपु रघुवंशभयेषु सिंह इव शौर्यादि-
योगात् । व्रजति सति । इपुमति सनिपङ्के प्रशंसायां मनुष्ये । तदुक्तं कौमुद्यां
'भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्तिविचक्षायां भवन्ति म-
नुवादयः ।' दन्दशकान् हिंस्रान् वंशैः '२६३५। लुप-सद-।३।१।२४।' इत्या-
दिना यद् । 'जप-जभ-' इत्यादिना अभ्यासस्य जुक् । तदन्तात् '३१४६।
यज-जप-।३।२।१६६।' इत्यादिना ऊकः । '२३०८। अतो लोपः । ६।४।४८।' ।
'२६३१। यस्य हलः । ६।४।४९।' । जिघांसौ हन्तुमिच्छौ । '२६१४। अज्ज-
न-।६।४।१६।' इति दीर्घः । '२७३०। अभ्यासाच्च । ७।३।५५।' इति कु-
त्वम् '३१४८। सनाशंस-।३।२।१६८।' इति डः '६२७। न लोक-।२।३।६९।' ।
इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयैव । धनुर्दधाने विभ्राणे । अरिभिरसह्यं सोढुम-
शक्यम् । '२८४७। शकि-सहोश्च । ३।१।१९९।' इति यत् । मुष्टिपीडं मुष्टिना
पीडयित्वा मुष्टिशब्दे तृतीयान्ते उपपदे '३३७०। ससम्प्यां घोषपीड-
।३।४।४९।' इति णमुल् । तत्र चकारेण तृतीयानुर्कर्षणात् । यद्धं चित्रमङ्गु-
लिप्रं येन । अङ्गुलिं ग्रायत इति कः । पुरे तरुण्यः पुरतरुण्यः । 'नन्मन्त्री-
कक्ष्युंस्त्रणतलुनानामुपसङ्गथानम्' इति ङीप् । यदि तद्बचोऽर्थवत् ।
नो चेन्नौरादिपाठात् ङीप् । रामो गत इति गुरुः शोको यासां ताः । कथ-
मपि मा रुदन् न रुदितवत्यः । रुदेः '२२६९। हरितो वा । ३।१।५७।' इति
घ्लेरह । यतो माङ्गलिक्यः अङ्गलप्रयोजनाः । तदस्य '१७७२। प्रयोजनम्
। ५।१।१०९।' इति ठञ् । '४७०। टिड्ढणन्-।४।१।१५।' इत्यादिना ङीप् ॥

२७—अथ जगदुरनीचै—राशिपस् तस्य विप्रास्,
तुमुल-कल-निनादं तूर्यमाजघ्नुरन्धे, ॥
अभिमत-फल-शंसी चारु पुरफोर वाहुस्,
तरुषु चुकुषुरुच्चैः पक्षिणश् चोऽनुकूलाः ॥^२

१—पद्ये ऽस्मिन्वृत्तं मालिनी । तद्दक्षगम्—'न-न-म-य-य-युतेयं मालिनी
मोगि(८) -लोकैः (७) ।' इति पृथरवाकरेऽतिशयार्था जाती (१५ अक्ष०)
भट्ट-केदारः । २ —पद्येऽस्मिन्वृत्तं पूर्वां(२९) कम् ।

अथेत्यादि—तस्य रामस्य व्रजतो विप्रा अनीचैर्महता ध्वनिनाशिप
इष्टवचनानि जगदुर्गदितवन्तः । अन्ये वादकास्तूर्ये कांस्यतालपटहादिसमूह-
माजमुस्तादितवन्तः । '२६९५। आटो यम-हनः । १।३।२८।' इत्यात्मनेपदं न
भवति । अकर्मकादित्यनुवर्तते । तुमुलो महान्कलो मधुरो निनादो ध्वनि-
यस्येति । अभिमतमिष्टं फलं शंसितुं शीलं यस्य याहोः स चारु पुस्फोर
सुतरां स्फुरितवान् । अत्र दक्षिणो वाहुः सामर्थ्याद्गम्यते स्वाङ्गत्वात् । अ-
नेन सीताप्राप्तिवीजमुपन्यस्तम् । स्फुरतेरभ्यासस्य '२२५९। शर्पूर्वाः
खयः । ७।४।६१।' इति खयः शेषः । चत्वंम् । पक्षिणश्च तरुषु स्थिता अनु-
कृलाः स्रन्त उच्चैः सुष्ठु चुक्युः कृजितवन्तः । '१११५। कु शब्दे' इत्यस्य
लिटः कित्वाद्बुवडादेशः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकान्ये-
प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-संभवो नाम प्रथमः
सर्गः पर्यवसितः ।

द्वितीयः सर्गः—

इदानीं विजिगीषूणां कण्टकान् समुद्धर्तुं शरत्काले समुद्योग इति तमेव
वर्णयन्नाह—

२८—वनस्पतीनां सरसां नदीनां

तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशां च ॥

निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-

र्च्छ्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

वनस्पतीनामित्यादि—स रामः । तस्याः पुरः अयोध्यायाः । नि-
र्याय निर्गम्य । समन्तात् सर्वतः शरदं ददर्श दृष्टवान् । (कालस्याप्रत्यक्षत्वात्
कार्याणां दर्शनात्तद्दर्शनमिति मन्यते) ध्रियं दधानां धारयन्तीं । केषां वन-
स्पतीनां । पारस्करादिदर्शनात् सुद । अत्र लोकप्रतीत्या वृक्षा द्रष्टव्याः । न
तु पारिभाषिकाः । तथा सरसां तडागानां नदीनां गङ्गादीनां तेजस्विनां
चन्द्रतारादीनां कान्ति नैर्मल्यं विभ्रतां दिशां च । तथा हि निर्मला दिशो
भवन्ति । वनस्पत्यादीनां ध्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥

१—'१०७१। पारस्कर-प्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६।१।१५७। पारस्करः,
तस्करः, वृहस्पतिः, घनस्पतिः ।' इति वं० भ० । '१५४। वानस्पत्यः फलैः
पुष्पात्, तैर्युष्पाद् घनस्पतिः ।' इति ना० भ० ।

व्रजति, पुर-तरुण्यो वद्ध-चित्राऽङ्गुलित्रे
कथमपि गुरु-शोकेन मा रुदन् माङ्गलिक्यः॥

इपुमतीत्यादि—रघुसिंहे रामे रघुपु रघुवंशमयेषु सिंह इव शौर्यादि-
योगात् । व्रजति सति । इपुमति सनिपङ्के प्रशंसायां मतुप । तदुक्तं कौ-
'भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्त्रिविधक्षार्या भवन्ति
तुवादयः ।' इन्द्रशूकान् हिंस्रान् दंशेः '२६३५ लुप-सद-।३।१।२४।' २
दिना यद् । 'जप-जभ-' इत्यादिना अभ्यासस्य नुक् । तदन्तात् '३'
यज-जप-।३।२।१६६।' इत्यादिना ऊकः । '२३०८। अतो खोपः ।६।४।४८।'
'२६३१। यस्य हलः ।६।४।४९।' जिघांसौ हन्तुमिच्छौ । '२६१४।
न-।६।४।१६।' इति दीर्घः । '२४३०। अभ्यासाच्च ।७।३।५५।' इति उ-
त्वम् '३।४८। सनाशंस-।३।२।१६८।' इति उः '६२७। न लोक-।२।३।६०'
इति पृष्ठीमतिपेधात् द्वितीयैव । धनुर्दधाने विभ्राणे । भरिभिरसह्यं
शक्यम् । '२८४७। शकि-सहोश्च ।३।१।९९।' इति यत् । मूर्ष्टिपीडं मु-
पीडयित्वा मुष्टिशब्दे तृतीयान्ते उपपदे '३३७०। सप्तम्यां
।३।४।४९।' इति णमुञ् । तत्र चकारेण तृतीयानुर्कर्मणात् । यद्धं चित्रमहु-
लित्रं येन । अहुलिं श्रायत् इति कः । पुरे तरुण्यः पुरतरुण्यः । 'नञ्स्त्री
कक्ष्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानम्' इति ङीप् । यदि तद्वचोऽर्थवत्
नो चेद्गौरादिपाठात् ङीप् । रामो गत इति गुरुः शोको यासां ताः । कथ-
मपि मा रुदन् न रुदितवत्यः । रुदेः '२२६९। हरितो वा ।३।१।५७।' २
च्लेरश् । यतो माङ्गलिक्यः माङ्गलप्रयोजनाः । तदस्य '१७७२।
।५।१।१०९।' इति ठश् । '४७०। टिड्ढाणञ्-।४।१।१५।' इत्यादिना ङीप् ॥

२७—अथ जगदुरनीचै राशिपस् तस्य विमास्,
तुमुल-कल-निनादं तूर्यमाजघुरन्त्ये, ॥
अभिमत-फल-शंसी चारु पुस्फोर वाहुस्,
तरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणम् चाऽनुकूलाः.

१—पये ऽस्मिन्वृत्तं मालिनी । तद्वक्षणम्—'न-न-म-य-य-युतेयं
मोगि(८) -लोकैः (७) ।' इति वृत्तरत्नाकरेऽतिशयोक्त्या जाती (१५ अक्ष०
भट्ट-केदारः । २ —पयेऽस्मिन्वृत्तं पूर्वो(२९) षम् ।

अथेत्यादि—तस्य रामस्य व्रजतो विप्रा ब्रुवीचैमंहता ध्वनिनाशिष
दृष्टवचनानि जगदुर्गदिवन्तः । अन्ये वादकास्तूर्य कांस्यतालपटहादिसमूह-
माजघुस्ताडितवन्तः । '२६९५। आटो यनं-हनः । १।३।२८।' इत्यात्मनेपदं न
भवति । अकर्मकादित्यनुवर्तते । तुमुलो महाङ्कलो मधुरो निनादो ध्वनि-
यस्येति । अभिमतमिष्टं फलं शंसितुं शीलं यस्य याहोः स चारु पुस्फोर
सुतरां स्फुरितवान् । अत्र दक्षिणो बाहुः सामर्थ्याद्गम्यते स्वाङ्गत्वात् । अ-
नेन सीताप्राप्तिवीजमुपन्यस्तम् । स्फुरतेरभ्यासस्य '२२५९। शर्पूर्वाः
खयः । ७।४।६।' इति खयः शेषः । चत्वंम् । पक्षिणश्च तरुषु स्थिता अनु-
श्रुताः सुन्त वधैः सुषु चुक्युः कृजितवन्तः । '१११५। कु शब्दे' इत्यस्य
लिटः कित्वादुपधादेतः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-
प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-संभवो नाम प्रथमः
सर्गः पर्यवसितः ।

द्वितीयः सर्गः—

इदानीं विजिगीषूणां कण्टकान् समुद्धर्तुं पारस्कारे समुद्योग इति तमेव
वर्णयन्नाह—

२८—वनस्पतीनां सरसां नदीनां

तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशां च ॥

निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-

च्छ्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

वनस्पतीनामित्यादि—स रामः । तस्याः पुरः अयोध्यायाः । नि-
याय निर्गम्य । समन्तात् सर्वतः शरदं ददर्श दृष्टवान् । कालस्याप्रत्यक्षत्वात्
कार्याणां दर्शनात्तद्दर्शनमिति मन्यते । श्रियं दधानां धारयन्ती । केषां वन-
स्पतीनां । पारस्करादिदर्शनात् सुद । अत्र लोकप्रतीत्या वृक्षा द्रष्टव्याः । न
तु पारिभाषिकाः । तथा सरसां तडागानां नदीनां गङ्गादीनां तेजस्विनां
चन्द्रतारादीनां कान्ति नैर्गल्यं विभ्रतां दिशां च । तदा हि निमेषा दिशो
भ्रमन्ति । वनस्पत्यादीनां श्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥

१—'१०७१। पारस्कर-प्रभृतीनि च संज्ञामाप् १६।३।१५७। पारस्करः,
तस्करः, वृक्षस्पतिः, वनस्पतिः ।' इति व० अ० । '३५४। वानस्पत्यः फलैः
पुष्पात्, तिर्य्युष्पाद् वनस्पतिः ।' इति ना० अ० ।

२२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण वाण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

तां रामव्यापारं विना सामान्येन वर्णयन्नाह—

२९—तरङ्ग-सङ्गाच्च पलैः पलाशैर्
ज्वाला-श्रियं साऽतिशयां दधन्ति ॥
स-धूम-दीप्ताऽग्नि-रुचीनि-रेजुस्
ताम्रोत्पलान्याकुल-पद्-पदानि. ॥ २ ॥

तरङ्गत्यादि—तरङ्गसङ्गात् सलिलोर्मिसम्पर्काच्चपलैः चञ्चलैः पलाशैः पत्रैः ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति । सधूमदीप्ताग्निरुचीनि सधूमदीप्ताग्ने-
रिव रुचिर्येषां रक्तोत्पलानां ताग्नि रेजुः दीप्यन्ते स्म । राजेलिटि '२३५४
फणां च सप्तानाम् । ६।४।१२५।' इति पृत्वाभ्यासलोपो । आकुलाः इतस्ततो
यायिनः पद्पदा येष्विति । (चलितपत्राणामग्निशिखातुल्यत्वात् पद्पदानां च
धूमतुल्यत्वात् सधूमदीप्ताग्निरुचीनीत्युक्तम्) ॥

३०—विम्बाऽऽगतैस्-तीर-वनैः समृद्धि-
निजां विलोक्याऽपहृतां पयोभिः ॥
कूलानि साऽऽमर्पतयेव तेनुः
सरोज-लक्ष्मीं स्थल-पद्म-हासैः. ॥ ३ ॥

विम्बेत्यादि—विम्बं, प्रतिविम्बं तेनागतैर्निपतितैरिति । तृतीयेति योग-
विभागात् समासः । तीरवनैः कुमुन्नितैरित्यर्थात् तैः करणभूतैः । पयोभिः
कर्तृभिः समृद्धि विभूति निजामाप्तीयां अपहृतां विलोक्य कूलानि कर्तृ-
भूतानि सामर्पतयेव साक्षमतयेव सरोजलक्ष्मीं कमलशोभां पयःसम्बन्धिनी
तेनुः विस्तारितवन्ति । (३२६०) अत एव ह्यल्पमध्ये—'६।४।१२०।' इत्यादिना
पृत्वाभ्यासलोपो । कूले सरोजांसम्भवं इति चेद्वाह—स्थलपद्महासैरिति
स्थलकमलविज्ञाशैरित्यर्थः ॥

३१—निशा-तुषारैर् नयनाऽम्बु-कल्पैः
पत्राऽन्त-पर्यागलदच्छ-विन्दुः ॥
उपारुरोदेव नदत्-पतङ्गैः
कुमुद्वतीं तीर-तरुर् दिनाऽऽदौ. ॥ ४ ॥

निशेत्यादि—निशायां तुषारैः हिमैः । नयनाम्बुकरैः अधुतुल्यैः ।
नयनानुकारिषु पत्रेषु स्थितत्वात् । तैर्हेतुभूतैः पत्रान्तर्पर्यागलदृष्टविन्दुः ।
पत्रान्तात्पर्यागलन्तः अच्छास्तुषारविन्दवो यस्य तीरतरोः । स दिनादौ दि-
नारम्भे कुमुदतीमुपासरोदेव आकन्दितवानिव भाति । शनिवियोगादीदृशी
त्वं भूतासीति । रोदनक्रिययो आकन्दनविदिष्टया कुमुदस्या इंपवित्तम-
त्वात् रुदिः सकर्मकः । तदाकन्दनं योगयच्छाह—नदत्पतद् इति कूनरक्षी-
त्यर्थः । 'पतेरहप् पश्चिणि' इत्यौगादिकः । कुमुदती '१३०६। कुमुदनद-
।१।२।८७।' इत्यादिना अगुप् । '१८९८। ऋयः ।८।२।१०।' इति षन्वम् ।
वगित्वात् षीप् ॥

३२—यनानि तोयानि च नेत्र-कल्पैः

पुष्पैः सरोजैश्च च निलीन-भृङ्गैः ॥

परस्परां विस्मयन्वन्ति लक्ष्मी-

मालोक्याश्चकुरिवाऽऽदरेण ॥ ५ ॥

यनानीत्यादि—यनानि पुष्पैर्निलीनभृङ्गैः स्थितभ्रमरैः । लीयतेः स्वा-
दय '३०१६। शोदितः ।८।२।४५।' इति निष्ठानाद्यं । नेत्रकल्पैः नेत्रपुष्पैः ।
तोयानि च सरोजैः निलीनभृङ्गैर्नेत्रकल्पैः । विस्मयन्वन्ति जातविरमयानि ।
परस्परामन्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभाम् मालोक्याश्चकुरिव । आदरेण ता-
त्पर्येण ॥

३३—प्रभात-चाताऽऽहति-कम्पिताऽऽकृतिः

कुमुदती-रेणु-पिशङ्ग-विग्रहम् ॥

निराम भृङ्गं कुपितेव पश्चिनी,

न मानिनी संसृतेऽन्य-सङ्गमम् ॥ ६ ॥

प्रभातेत्यादि—प्रभाते यो पालमस्यापातेन कश्चिन्ना पश्चिना आह-
तिराकारो पर्याः पश्चिन्दाः सां भृङ्गं निराम निरामपती । कुमुदतीरेणुना
पिशङ्गः कश्चिन्नाः पिशङ्गो यस्य भृङ्गस्य । कुपितेव । यथा मन्दया विषा
सहोपिते सद्गन्तं सद्गन्तपरिगतकृत्मान्मात्रमदितं वाविष् कुचिन्ना निर-

१—'अथाप्रभातेनारणायाऽहतेकरः । तदप्रभाते कुमुदतीरेणुकारिभ्रमराम्—
उत्तरार्धमन्तरन्यासः । अत्र मन्त्रस्य-विशेषणोः ॥ इत्यन्तरिषमन्तरद्,
इत्-कई किं मन्त्रऽऽनमन् ॥

२४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

स्यति तद्वत् । सा किमिति निरस्यति—यतो मानिनी मानवती अन्यसङ्गमम्
अन्यया सह संगमं न सहते । आत्मसङ्गादन्यसङ्गमं न संसहते न क्षमते ॥

३४—दत्ताऽवधानं मधु-लेहि-गीतौ

प्रशान्त-चेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥

आकर्णयन्नुत्सुक-हंस-नादान्

लक्ष्ये समाधिं न दधे मृगावित् ॥ ७ ॥

दत्तेत्यादि—मधुलेहिगीताविति मधु लेहुं शीलमेपामिति गिनिः ।
मधुलेहगीताविति पाठान्तरं तत्र लिहन्तीति लेहाः पचाद्यच् । मधुनो लेहा
इति षष्ठीसमासः । मधु लिहन्तीति वा कर्मण्यण् । दत्तावधानं दत्तमानसं
हरिणं प्रशान्तचेष्टं जिघांसुः हन्तुमिच्छुरपि मृगावित् व्याधः । मृगान्विध्य-
तीति क्विप् । '२४१२। अहि-ज्या-।६।१।१६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् ।
'१०३७। नेहि-वृति-।६।३।११६।' इत्यादिना दीर्घः । लक्ष्ये वध्ने समाधिं
चित्तैकाग्रतां न दधे न धारितवान् । जित्वात्तद् । लिटः किरवे आतो लोपः ।
उत्सुकानां हंसानां नादानाकर्णयन् शृण्वन् तत्राभिरतचित्तकत्वात् । वर्तमा-
नकालो भूतेनाभिसम्बध्यमानः साधुः । '२८२४। घातु-सम्बन्धे-प्रत्ययाः
।३।४।१। इति च । आकर्णयन्निति 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलम्' इति
गिच् । '३१०३। लक्षण-हेत्वोः-।३।२।१२६।' इति शनृप्रत्ययः ॥

३५—गिरेर् नितम्बे मरुता विभिन्नं

तोयाऽवशेषेण हिमाऽऽभमंभ्रम् ॥

सरिन्-मुखाऽभ्युच्चयमादधानं

शैलाऽधिपर्याऽनुचकार लक्ष्मीम् ॥ ८ ॥

गिरेरित्यादि—गिरेः कस्यचित् नितम्बे मध्यभागे स्थितमङ्गं कर्तुं, म-
रुता विभिन्नं विह्वलीकृतं तोयावशेषेण पयसोऽवशिष्टतया हिमामं हिमस-
दृशं सरिन्मुखानां गिरिनदीनिर्गमाणामभ्युच्चयं वृद्धिम् आदधानं कुर्वाणं
शैलाधिपर्यं हिमघतः लक्ष्मीं शोभामनुचकार अनुकृतवत् ॥

१—'५४। अम्रं मेधो वारिन्वाहः स्तनविह्वुर वलाहकः । धारान्धरो जल-
धरस् तदित्वान् वारिन्दो ऽम्बुभृत् ॥' इति ना० अ० ।

३६—गर्जन् हरिः साऽम्भसि शैल-कुञ्जे
 प्रतिध्वनीनात्म-कृतान् निशम्य ॥
 क्रमं बबन्ध क्रमितुं स-कोपः
 प्रतर्कयन्नन्य-मृगेन्द्र-नादान् ॥ ९ ॥

गर्जन् इत्यादि—हरिः सिंहः गर्जन् शब्दं कुर्वन् । कः शैलनिकुञ्जे गिरे-
 गंहने । साम्भसि ससलिले । एवंविधे प्रदेशे प्रतिध्वनीन् प्रतिशब्दान् आ-
 त्मकृतान् निशम्य श्रुत्वा सरोपः सकोपः क्रमं बबन्ध (क्रमितुमुत्पतितुं यत्
 सामर्थ्यं तद्यकारेत्यर्थः) । अनेकार्थत्वाद्वातूनां बन्धिरत्र करणे वर्तते । किमिति
 प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥

इदानीं रामं व्यापारेण वर्णयन्नाह—

३७—अदक्षताऽम्भांसि नवोत्पलानि,
 रूतानि चांश्चोपत पद्मपदानाम्, ॥
 आघ्रायि वान् गन्धन्वहः सुगन्धस्
 तेनां सरविन्द-व्यतिपद्म-चांश्च ॥ १० ॥

अदक्षतेत्यादि—नवान्युत्पलानि शेष्वम्भासु जलेषु तानि रामेणादक्षत
 दृष्टानि । दशैः कर्मणि लुङ् । '२३३६। सल इयुपधा-।३।१।४५।' इति प्रा-
 सस्य वसादेनास्य '२४००। न दशः-।३।१।४०।' इति प्रतिषेधात् '२२६९।
 दृष्टो वा-।३।१।५०।' इति सिञ्जेव भवति । तेन विकल्पेनादो विधीयमा-
 नात्वात् '२३००। लिङ्प्रसिधा-।१।२।११।' इति क्रिये गुणाभावः ॥ पद्मप-
 दानां रूतानि अधोपत धृतानि । शृणोतेः कर्मणि लुङ् ॥ प्रवृत्तीति वहः
 पधासप् । गन्धस्य वह इति कृषोगे षष्ठी समस्यते । गन्धन्वहो वायुराघ्रायि
 आघ्रातः । कर्मणि लुङ् । भरविन्देन पद्मेन व्यतिपद्मः संपर्कः सोऽस्ति यस्य
 घ्रायोः सः । यातीति वान् घ्रातेः शकृत्त्वयः । सुगन्धः शोभनो गन्धो यस्य
 सः । भरविन्दव्यतिपद्मत्वात् । '८७४। गन्धस्येदुम्-पूति-सु-सुरभि-भ्यः ।

१—'१३८३। यमाऽनिलेन्द्र-चन्द्राऽर्क-विष्णु-सिंहाऽशु-वागिषु । शुभाऽदि-
 कधि-भेदेषु हरिद् ना, पविले त्रिषु ॥' २—'१९८। षोलादलः कलदलम्,
 तिरथां पातितं रूतम्, ।' ३—'५४९। मधुमेनो मनुन्दरो मधुलिन्-मधु-
 पाऽतिनः । द्विरेक्यु-मन्दिह-भृ-वद्वन्द-भमराऽलयः ॥' ४—'६९। म-
 सनः एषमो वायुर् मातरिन्धां गदान्गतिः । उपद्भो गन्धन्वहो गन्धन्वाहा-

५।४।१३५।' इतीकारः समासान्तो न भवति । गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहण-
मिति वचनात् सुगन्ध आपणिक इति यथा ॥

३८—लताऽनुपातं कुसुमान्यगृह्णात्

स, नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च, ॥

कुतूहलाच्च, चारु-शिलोपवेशं

काकुत्स्थ ईपत् स्मयमान आस्त. ॥ ११ ॥

लतेत्यादि—'३३७८। विशि-पति-पदि-स्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः
।३।४।५६।' इति द्वितीयान्त उपपदे णमुल्लिखीयते । तत्र व्याप्यमाने द्रव्य-
वचनस्य भासेव्यमाने च क्रियावचनस्य '३१३७। नित्य-वीप्सयोः '।८।१।४।'
इति द्विवचनं विधीयते । अत्र तु समासेनैवोक्तत्वात् नोपयुज्यत इति स्थि-
तम् । स काकुत्स्थो रामो गच्छन् लतां लतामनुपात्य कुसुमान्यगृह्णात् गृ-
हीतवान् । लतामनुपात्यानुपात्य च । '७८४। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्
।१।२।२।१।' इति समासः । ग्रहेर्लङ् । आप्तव्यस्य, अपिदिति द्विवे
'२४१२। ग्रहि-ज्या-।६।१।१६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् ॥ नद्यवस्कन्दमिति
नदीं नदीम् अवस्कन्द्य सर्वा नदीमवस्कन्द्य दौकित्वा नदीं वा अवस्कन्दा-
वस्कन्द्य, उपास्पृशत्, 'आचमनं कृतवान् । कुतूहलादिति सर्वत्र योज्यम् ॥
चारुशिलोपवेशमिति चारुशिलाः चारुशिला उपविश्य चारुशिला उपवि-
श्योपविश्य वा आस्त आसितवान् । भासेर्लङ् रूपम् । ईपत् स्मयमानः
ईपद्भवन् ॥

३९—तिग्मांशु-रश्मिच्च-छुरितान्य-दूरात्

प्राश्चि प्रभाते सलिलान्यपश्यत् ॥

गभस्ति-धाराभिरिव द्रुतानि

तेजांसि भानोर् भुवि संभृतानि. ॥ १२ ॥

तिग्मांश्वित्यादि—अदूरात्समीपे सलिलान्यपश्यत् । एतेर्लङ्
'२३६०। पा-प्रा । ७।३।७८।' इति पश्यादेशः । तिग्मांशोरादित्यस्य रश्मिभिः
छुरितानि रश्मितानि । गुरु । प्राश्चि पूर्वस्यां दिशि अवस्थितानि । प्रपूर्वाद्-

१—'अल-राज्योः प्रतिपेपयोः प्राचां पश्या (प्या)	।३।४।१८॥३३१६।
गमान-कर्तृकयोः पूर्व-काले	— ।३।४।२१॥३३२०।
शार्भाङ्ग्ये णमुल् (अम्) च	— ।३।४।२२॥३३४३।
पमासे ऽनन्-पूर्वे पत्वो ल्यप् (य)	।७।१।३५॥३३३३।

इति सर्वश्राव्यव्याख्यां पानिनिः, ५० भ० च ।

अन्तेः '३७३। ऋत्विग्-।३।२।५९।' इत्यादिना क्त्वि । अनुपह्नलोपः । शिः । नपुंसकस्य नुम् । भानोरिव तेजांसि भुवि संभृतानि पिण्डीकृतानि । गभ-
स्तिभिः रश्मिभिः धाराभिरिव द्रुतानि गलितानि । धारा प्रपात इति भि-
दादिपाठाद्दृष्टव्यम् ॥

४०—दिग्-व्यापिनीर् लोचन-लोभनीया

मृजाऽन्वयाः स्नेहमिव स्रवन्तीः ॥

ऋज्वाऽऽयताः शस्य-विशेष-पङ्कीस्

तुतोप पश्यन् वितृणाऽन्तरालाः ॥ १३ ॥

दिग्-व्यापीत्यादि—शस्यविशेषाणां शाख्यादीनां पङ्कीः पश्यन्तुतोप
तुष्टवान् । दिग्-व्यापिनीः सर्वदिग्-व्यापनशीलाः । लोभयन्तीति लोभनीयाः ।
बहुलवचनात्कर्तव्यनीयः । लोचनानां लोभनीया इति पृथीसमासः । मार्जनं
मृजा शुद्धिः । '३२८१। पिन्निदादिभ्योऽङ् ॥३।१।०४।' तुया, अन्वयो
ऽनुगमो यासां । शुष्यनुगता इत्यर्थः । ततः स्नेहमिव स्रवन्तीः । ऋजवश्च
सा आयताश्च । वितृणान्तरालाः । उत्पाटितानि नृणानि अन्तराले मध्यभागे
यासां ताः ॥

४१—वियोग-दुःखाऽनुभवाऽनभिज्ञैः

काले नृपांऽशं विहितं ददद्भिः ॥

आहार्य-शोभा-रहितैरमार्यै-

रक्षिष्ट पुम्भिः प्रचितान् स गोष्ठान् ॥ १४ ॥

वियोगेत्यादि—पुम्भिः गोपैः प्रचितान् व्याप्तान् गोष्ठान् गावन्निष्ठन्ति
येष्विति '२९१६। सुपि स्यः ॥३।२।४।' इति कः । '२९१८। अम्बाम्य-
।८।३।९०।' इत्यादिना मूर्द्धन्यः । तान् स राम पेशिष्ट दृष्टवान् । अनुदात्ते-
रवात्तद् । इद् । वियोगदुःखस्य योऽनुभवः अनुभवनं तस्यानभिज्ञैः तेषां
पुत्रदारैः सहैव सर्वत्र गमनात् ॥ एतावता कालेन एतापदेयमिति विहितं
कृतम् । दधातेर्हिः । नृपांशं करं ददद्भिः । आहार्या कटकादिभिः आहर-
णीया वा शोभा दीप्तिः तथा रहितैः । अमार्यैः ऋजुभिः । आहार्येति
'२८७२। ऋ-हलोर्ण्यत् ॥३।१।२४।' शोभयतीति शोभा पञ्चाद्यच् ।
'३२८४। ष्यात्तध्न्यो युष् ॥३।१।००।' इति युष् न भवति तस्य स्त्रीलिङ्गे
भाषे भक्तौ हि च क्कारके विधानात् । नन्वादिपाठाद् द्युर्न भवति तस्य
'२८३०। याऽस्वरूपोऽपियाम् ॥३।१।९४।' इति विकृतिरित्येव । अपया

२८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो चर्गः,

शोभनं शोभा स्त्रीलिङ्गे भावे घञ् । '२८४१। कृत्य-व्युदो बहुलम् ।
।३।३।१३।' इति बहुलवचनादन्येऽपि कृतः प्राप्तमपि स्वाभिधेयं व्यभि-
चरन्ति ॥

४२—स्त्री-भूपणं चेष्टितम-प्रगल्भं
चारुण्यं-वक्राण्यपि वीक्षितानि ॥
ऋजूंश्च विश्वास-कृतः स्वभावान्
गोपाऽङ्गनानां मुमुदे विलोक्य. ॥ १५ ॥

स्त्रीभूपणमित्यादि—गोपाङ्गनानां चेष्टितं गमनागमनादि । अग्रगल्भं
लजावत् । तच्च स्त्रीविभूपणं स्त्रीणामलङ्कारः । तथा वीक्षितानि विलोकि-
तानि अवक्राण्यपि कटाक्षादिरहितान्यपि चारुणि शोभनानि । स्वभावान्
स्वाभिप्रायान् ऋजून् अकुटिलान् विश्वासकृतो विश्वासस्य जनकान् विलोक्य
मुमुदे हृष्टवान् । स रामः । लितोऽपित्वाक्त्विचे गुणाभावः । कार्याणां दर्श-
नात् स्वभावानां दर्शनमित्युक्तम् ॥

४३—विवृत्त-पार्श्वं रुचिराऽङ्गहारं
समुद्रहृत्-चारु-नितम्ब-रम्यम् ॥
आमन्द्र-मन्थ-ध्वनि-दत्त-तालं
गोपाऽङ्गना-नृत्यमनन्दयत् तम्. ॥ १६ ॥

विवृत्तेत्यादि—गोपाङ्गनानां दधिमन्यनाय यत् स्थानं कृतं तत् नृत्य-
मिवेति गोपाङ्गनानृत्यं कर्तुं तं रामम् अनन्दयत् सन्तोषितवत् । नन्देर्ण्य-
न्तस्य छल्लि रूपम् । विवृत्ते तिर्यक् खलिते पार्श्वं यत्र नृत्ये । रुचिरः शोभ-
नोऽङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो यत्र । समुद्रहृता तिर्यक् समुद्रच्छता चारुनितम्बेन
कटिमागेन रम्यं मनोहरम् । आमन्द्र ईपद्मभीरो यो मन्थकृतो ध्वनिः
तेन दत्ततालो यत्र ॥

४४—विचित्रमुच्चैः सुवमान्मारात्
कुतूहलं त्रस्तु ततान तस्य ॥
मेघाऽत्ययोपात्त-वनोपशोभं
कदम्बकं वातमजं मृगाणाम्. ॥ १७ ॥

विचित्रमित्यादि—मृगाणां कदम्बकं घृन्दं तस्य रामस्य 'कौतूहलं
ततान विरहृतवत् । विचित्रम् कृष्णचेतवाम् । उच्चैः सुवमानम् उच्चैर् वि-

हानम् । धारात् समीपे । अक्षु अक्षनशीलम् । '३१२०। त्रसि-गृधि-
।३।२।१४०।' इत्यादिना क्लृः । मेघालयेन मेघापगमेन उपात्तवनोपशोभम् ।
उपात्तं गृहीतं वनम् उपशोभा च येनेति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । व्रातमजति
वातमजम् । वाताभिमुखं गच्छतीत्यर्थः । 'वात-शुनी-तिल-शर्धेषु-' इति सप्त ।
'२९४२। अरुद्धिप-।६।३।६७।' इति मुम् ॥

५५—सिताऽरविन्द-प्रचयेषु लीनाः

संसक्त-फेणेषु च सैकतेषु ॥

कुन्दाऽवदाताः कलहंस-मालाः

प्रतीयिरे श्रोत्र-सुखैर् निनादैः ॥ १८ ॥

सितेत्यादि—सितारविन्दानां प्रचयेषु समूहेषु । '३२३१। परच् ।
।३।३।५६।' । '३२।४। सङ्घे चानीत्तराधर्ये । ३।३।४२।' इति घञ्क्री न
भवतः प्राणिषु सङ्घशब्दस्य रूढत्वात् । लीनाः कलहंसमालाः । तथा संस-
क्तफेणेषु च सैकतेषु पुलिनेषु लीनाः । सिकता येषु विद्यन्त इति । '१९१२।
देशे लुधिलचौ च ।५।१।१०५।' इति चकारादण् । कुन्दावदाताः कुन्दमिवा-
वदाताः शुक्लाः । '७३४। उपमानानि-।२।१।२२।' इत्यादिना समासः ।
प्रतीयिरे ज्ञाताः । तेन रामेणेति विभक्तिविपरिणामेन -सम्बन्धः । कर्मणि
लिट् । '२४५५। हणो यण् ।६।४।८१।' । '२२४३। द्विर्वचनेऽचि ।१।१।५९।' इति
स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनम् । श्रोत्रसुखैर्मधुर्निनादैः करणमूर्तैः । '३२४१।
नौ गद-।३।३।६४।' इत्यादिना घञ् ॥

शरद्वर्णनमुपसंहरग्राह—

४६—न तज्जलं, यन् न सु-चारु-पङ्कजं;

न पङ्कजं तद्, यद्-लीन-पद्-पदम्; ॥

न पद्-पदोऽसी, न जुगुञ्ज यः कलं;

न गुञ्जितं तन्, न जहार यन् मनः ॥ १९ ॥

१—पदेऽस्मिन्नेकायत्यलङ्कारः । तद्वर्णनं काव्यप्रकाशे मह-मम्मटः—
'स्थान्येऽत्रोद्गते षाऽपि यथा-पूर्वं पर-परम् ॥ विशेषतया चस्तु यत्र, सैका-
वली द्विधाः ॥' इति । स्थापने यथा—'पुराणि यस्यां स-वराऽह्नानि, वराऽह्ना
रूप-पुरस्ततोऽह्नपः, ॥ एवं समुन्मीलित-गद्-विलासमंत्रं विलासाः जुगुमा-
ऽऽगुधम् ॥' किं वा—'स पण्डितो, यः स्व-दिताऽधे-दर्शी; हितं च तद्, यत्र
पराऽनपत्तिः ॥ परे च ते, ये धित-साधु-भावाः; सा साधुता, यत्र चकार्युमा-

३० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

न तज्जलमित्यादि—किम्बहुनोक्तेन सर्वथा न तज्जलं यत् सुचारुप-
ङ्कजं न धभूव । पङ्कजमपि यदलीनपद्मपदं तदपि न । असौ पद्मदोऽपि
तथाविधो नाभूत् । यः कलं मधुरं न जुगुञ्ज न गुञ्जितवान् । '२१२। गुञ्जि
अ-व्यक्ते शब्दे ।' । '२२६२। इदितो तुम् धातोः । ७। १। ५८।' इति तुमि
लिटि रूपम् । गुञ्जितमपि तत् नैवासीत् । यन्मनो न जहार न हतवत्
रामस्य लोकस्य वा ॥

४७—तं यायजूकाः सह भिक्षु-मुख्यैस्

तपः-कृशाः शान्त्युदकुम्भ-हस्ताः, ॥

यायावराः पुष्प-फलेन चाऽन्ये

प्राणर्चुरर्च्या जगदर्चनीयम् ॥ २० ॥

तमित्यादि—यायजूकाः, अत्यर्थं यजनशीलाः । '३१४६। यज-जप-दशा
यडः । ३। २। १६६।' इत्यूकः । '२३०८। अतो लोपः । ६। ४। ४८।' । '२६३१।
यस्य हलः । ६। ४। ४९।' । ते तपोवनस्थितास्तं राममागच्छन्तमानर्चुः सुष्ठु
पूजितवन्तः । अर्चेलिटि द्विर्वचनम् । '२२४८। अत आदेः । ७। ४। ७०।' इति
दीर्घत्वम् । '२२८८। तस्मान्बुद् द्विहलः । ७। ४। ७१।' इति नुद । सह भिक्षु-
मुख्यैः । भिक्षणशीला भिक्षवः परिभाजकाः । '३१४८। सनाशंसभिक्ष उः
। ३। २। १६८।' तेषां ये प्रधानास्तैः सह । तपःकृशाः तपसा दुर्बलाः । शा-
न्त्यर्थमुदकं तेन पूर्णः कुम्भः । '९९७। एकह्लादा—। ६। ३। ५९।' इत्यादिना,
उदकस्य उदभावः । स हस्ते येषामिति बहुव्रीहिः । परनिपातश्चात्र वाहि-
ताऽप्यादिदर्शनात् । प्रहरणार्थेभ्य इति वा । शान्त्युदकुम्भस्त्वहितनिवारण-
साधर्म्यात् उपचारेण प्रहरणम् । ते शिरःसूदकदानेन प्राणर्चुः । अन्ये मुनयो
यायावरा एकग्रानियतनिलयाः । यातेर्यदन्तात् । '३१५६। यश्च यडः
। ३। २। १७६।' इति चरप् । अतोलोपादि । पुष्पफलेन प्राणर्चुः । पुष्पाणि च
फलानि चेति '९१०। जातिरप्राणिनाम् । २। ४। ६।' इत्येकवद्भावः । अर्च्या
अर्चनाहाः । '२८२२। अर्हे कृत्य—। ३। ३। १६९।' अर्चनीयमित्यत्रापि । जगतां

धवः ॥' अपोहने यथा—'निरुत्यं साम न दान-वर्जितं, न भूरि दानं विरह्य्य
रान्-क्रियाम् ॥ प्रवर्तते तस्य विशेष-शालिनी गुणाऽऽनुरोधेन विना न सत्-क्रिया ॥'
इति धी-भारवि-किराताऽर्जुनीये-१। १२। किं वा—'नाऽऽर्यः स, यो न स्व-हितं
समीक्षते; न तद् हितं, यत् न पराऽऽनुरोधेन ॥ न ते परे; धीर् नहि साधुता
प्रिता; न साधुता सा, नहि यत्र मान्धवः ॥'

१—'७१४। इत्यां-शीलो-यायजूकाः ।' २—'७४९। भिक्षुः परिभाट
धर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करि ॥'

जगद्भिर्वा, अर्चनीयम् । '६२९। कृत्यानां कर्तरि वा ।२।३।७१।' इति पक्षे पठ्ये । ननु '६२३। कर्तु-कर्मणोः कृति ।२।३।९५।' इति पठ्ये ॥

४८—विद्यामर्थनं विजयां जयां च

रक्षो-गणं क्षिमुर्म-विक्षताऽऽत्मा ॥

अध्यापिपद् गाधि-सुतो यथावन्

निघातयिष्यन् युधि यातुधानान् ॥ २१ ॥

विद्यामित्यादि—सपोवनं प्राप्तेः गाधिसुतः पुनं रामं । '३५१। द्विती-
या-टौ—१।१।३३।' इत्येनादेशः । विद्यां नाम्ना विजयां जयां च । यथावत्
यथाविधि । अध्यापिपत् पाठितवान् । '२६०१। णौ च संश्रद्धोः ।६।१।३१।' इति
गाटभावपक्षे रूपम् । अधिपूर्वादिदो हेतुमणिच्चि '२६००। ऋङ्जीनां
णौ ।६।१।४८।' इत्यात्वम् । पुगादिविधयः । रक्षोगणम् । क्षिमुं प्रेरयिता-
रम् । '३१२०। त्रसि-गृधि ।३।२।१४०।' इत्यादिना क्तुः । '६२७। न लोका-
।२।३।६९।' इति पठ्येप्रतिषेधात् द्वितीयैव । अविक्षतात्मा रागादिभिरनभि-
भूतचित्तवृत्तिः । तस्य हि विद्या अमोघा भवति । संग्रामे युधि । यातुधा-
नान् रक्षांसि । निघातयिष्यन् मारयिष्यन् । हन्तेहेतुमणिच्च । अत्वं । लट्
लटः सदादेशः ॥

४९—आयोधने स्थायुकर्मस्त्रजात-

ममोघमभ्यर्ण-महाऽऽहवाय ॥

ददौ वधाय क्षणदा-चराणां

तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥ २२ ॥

आयोधन इत्यादि—स मुनिः तस्मै रामायास्त्रजातम्, अद्यसमूहं
ददौ वक्तवान् । ददातेलिट् । णल्ल । '२३७१। आत औ णलः ।७।१।३३।' ।
आयुष्यन्ते अस्मिन्निति आयोधनं संग्रामः । अधिकरणे ल्युट् । तत्र स्थायुकं
स्थितिकरणशीलम् जयावहत्वात् । '३१३३। लप-पत—१।२।१५४।' इत्या-
दिना डकञ् । आतो युक् । अत एवामोघम् अवन्ध्यम् । अवृयामोक्षत्वात् ।
अभ्यर्णो निकटो महाहयो यस्य तस्मै । अभिपूर्वाद्देर्निष्ठायाम्, '३०६५।
अभेश्राविदूर्ध्वे ।७।२।२५।' इतीदप्रतिषेधः । '३०१६। र-दा-भ्याम्—।८।२।४२।' इति
नत्वम् । अभ्यर्णः । आहव इति आह्वयन्ते अस्मिन्नुद्वायेति ह्यपतेरा-
रपूर्वात् '३२५०। आटि युदे ।३।३।७३।' इति सम्प्रसारणम् । अप्रत्ययः ।

३१ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

गुणावादेशो । वधाय क्षणदाचरणामिति क्षणदा रात्रिः-तत्र चरन्तीति '२९३०। चरेष्टः । ३।२।१६।' । तत्र हि महाहवे रामो राक्षसान् हनिष्यतीति । '३२५३। हनश्च वधः । ३।३।७६।' इति वधादेशः । कृत्प्रयोगे क्षणदाचरणामिति कर्मणि पठ्ये । श्रेयसि जागरूकः तत्कल्याणे सावधानः जागर्तरूकः ॥

५०—तं विप्र-दर्शं, कृत-घात-यत्ना

यान्तं वने रात्रि-चरी हुँढौके, ॥

जिघांसु-वेदं, धृत-भासुराऽख्यम्

तां ताडकाऽऽख्यां निजघान रामः, ॥२३॥

तमित्यादि—विद्यामखजातं चादाय यज्ञकर्मणि विप्रोपशमनाथौ वने यान्तं रामम् रात्रिचरी राक्षसी ताडकाभिधाना हुँढौके ढौकते स्म । ढौकते-रात्मनेपदिनो लिटि रूपम् । तां च रामो निजघान निहतवान् । विप्रदर्शं कृतघातयत्ना विप्रान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वा कृतमारणाभियोगा रात्रिचरी । रामोऽपि जिघांसुवेदं धृतभासुराख्यः । जिघांसुं विदित्वा धृतं भासुरं भासनशीलम् अखं येनेति बहुव्रीहिः । विप्रदर्शं जिघांसुवेदमिति '३३५०। कर्मणि दशि-विदोः साकल्ये । ३।१।२९।' इति णमुद् ॥

५१—अथां ऽऽलुलोके हुत-धूम-केतुः

शिखाऽञ्जन-स्निग्ध-समृद्ध-शाखम् ॥

तपोन्वनं प्राध्ययनाऽभिभूत-

समुच्चरच्-चारु-पतत्रि-शिञ्जम् ॥ २४ ॥

अथेत्यादि—अथासौ रामो राक्षसीं हत्वा तपोवनम् आलुलोके दृष्टवान् । कथम्भूतम् । हुतधूमकेतुशिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम् । हुतश्चासौ धूमकेतुरग्निश्च हुतधूमकेतुः । तस्य शिखाञ्जनेन स्निग्धाः समृद्धाश्च फलादिनां शाखा यस्य तपोवनस्य । प्राध्ययनेन वेदपाठेन अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती चार्वा शोभना पतत्रिणां पक्षिणां शिञ्जा ध्वनिर्यत्र । '१०९८ शिञ्जिं अव्यक्ते शब्दे ।' शिञ्जनं शिञ्जा '३२८०। गुरोश्च हलः । ३।३।१०३।' इत्यकारप्रत्ययः । पतन्तं प्रायन्त इति पतत्राणि पक्षाः । '२९१५। आतोऽनुपसर्गे कः । ३।२।३।' । तानि येषां सन्तीति पतत्रिणः । पतत्रशिञ्जमिति पाठान्तरम् ॥

५२—क्षुद्रान् न जक्षुर् हरिणान् मृगेन्द्रा,
विशश्वसे पक्षि-गणैः समन्तात्, ॥

नन्नम्यमानाः फल-दित्सयेव

चर्काशिरे तत्र लता विलोलाः ॥ २५ ॥

क्षुद्रानित्यादि—तत्र तस्मिन्सपोवने (तपोधनानां मित्रभावात्) क्षुद्रानि-
तरानपि हरिणान्मृगेन्द्राः सिंहाः न जक्षुः न बाधितवन्तः । क्षुद्यन्त इति
क्षुद्राः । स्फायितञ्जीत्यादिना औणादिको रक् । '२४२४ लिट्यन्यतरस्याम्
।२।४।४०' इति अदेर्घस्त्व । '२३६३। गम-हन-।६।४।९८।' इत्यादिनोपधालोपः
'१२१। खरि च ।८।४।५५।' इति चर्त्वम् । '२४१०। शासि-वसि-।८।३।६०।'
इत्यादिना परत्वम् । पक्षिगणैः समन्तात्सर्वत्र (त्रिरुद्धैरपि काकोल्ला-
दिभिः) परस्परं विशश्वसे विश्वस्तम् । भावे लिट् । लताश्च विलोलाश्च-
पलाश्चकाशिरे शोभन्ते स्म । फलदित्सयेव मुनिभ्यः फलं दातुमिच्छयेव
नन्नम्यमानाः अत्यर्थं नमन्त्यः । 'दातुमिच्छा दित्सा । ददातेः सन् । '२६५३।
सन्। मी-मा-।७।४।५४।' इत्यादिना ह्रस्व । '२६२०। अत्र लोपोऽभ्यासस्य
।७।४।५८।' इति अभ्यासलोपश्च । '२३४२। सः सि-।७।४।४९।' इत्यादिना
सकारस्य तकारः । '३२७९। अ प्रत्ययात् ।३।३।१०२।' इत्यकारप्रत्ययः
फलानां दित्सेति कर्मणि षष्ठीं विधाय कृत्योगे समासः । नन्नम्यमाना
इति नमेर्यञि '२६४३। लुगतोऽनुनासिकः-।७।४।८५' इति लुक् । यदन्ता-
च्छानच् । आने मुरु ॥

५३—अपूपुजन् विष्टर-पाद्य-माल्यै-

रातिथ्य-निष्णा वनन्वासि-मुख्याः, ॥

प्रत्यग्रहीष्टां मधुपर्क-मिश्रं

तावांसनाऽऽदि क्षिति-पाल-पुत्रौ ॥ २६ ॥

अपूपुजन्नित्यादि—वनवासिमुख्याः महर्षयो विष्टरादिभिः अपूपुजन्
पूजितवन्तः । तौ क्षितिपालपुत्रावित्यर्थात् द्वितीयान्तेन योज्यम् । वनवा-
सीति '९७६। शय-वास-।६।३।१८।' इत्यादिना विकल्पेन सप्तम्या अलुक् ।
पूजेः स्वार्थिकण्यन्तस्य णौ घञि ह्रस्वः । '२३१८। दीर्घो लघोः ।७।४।९४।'

१—'६९४। काऽँ दीप्ती ।' २—'१३७८। विष्टरो विष्टपी दर्भ-मुष्टिः
पीठाऽऽयमांसनम् ।' ३—'७३८। पाद्यं पादाय वारिणि ।' ४—'६९९।
माल्यं माला-सजी मूर्ध्नि ।'

३४ भट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

इति अभ्यासस्य दीर्घः । विष्टरमासनम् । '३२३३ वृक्षासनयोर्विष्टरः ।
 ८१३१३३' इति निपातनात् । पाद्यं पादार्थमुदकम् । '२०५३ पादार्थाभ्यां च
 १५११२५१' इति यत् । तदर्थत्वात्पद्मावाभावः । माल्यानि कुसुमानि ।
 मालायां साधूनि । '१६५०१ तत्र साधुः । १४११९८१' इति यत् । आतिथ्य-
 निष्णाः । अतिथ्यर्थम् आतिथ्यम् । '२०९४१ अतिथेर्ष्व्यः । १५११२६१' तत्र
 निष्णाः कुशलाः । '३०८२१ नि-नदी-भ्यां स्नातेः कौशले । ८१३१८९१' इति
 पत्वम् । तौ च क्षितिपालपुत्रौ रामलक्ष्मणौ तदासनादि प्रत्यग्रहीष्टं प्रति-
 गृहीतवन्तौ । प्रतिपूर्वात् ग्रहेर्लुङ् । तसस्ताम् । '२५६२१ ग्रहोऽलिटि-
 १७१२३७१' इति दीर्घः । पत्वष्टुत्वे । मधुपर्कमिश्रम् मधुपर्केण सहेत्यर्थः ॥

५४—दैत्याऽभिभूतस्य युवामवोढं

मग्नस्य दोभिर् भुवनस्य भारम्, ॥

हवींषि संप्रत्यपि रक्षतं, तौ

तपो-धनैरित्थमभापिपाताम्. ॥ २७ ॥

दैत्येत्यादि—दितेरपत्यानि दैत्याः । '१०७७१ दित्यदित्या-१७११८५१'
 इत्यादिना ष्यः । तैरभिभूतरय मग्नस्य शरण्यस्य भुवनस्य भारमितिकर्त्त-
 व्यत्तालक्षणं दोभिर्भुञ्जेः युपामवोढम् ऊढवन्तौ । नरनारायणौ युवामि-
 त्युक्तौ । इयं च त्वं चेति एकशेषः । अवोढमिति षहेर्लुङ् । यसस्तम् ।
 हलन्तलक्षणा ष्ट्रिः । सिज्जलोपः । '२३५७१ सहि-वहोः । ६१३११२१'
 इत्योत्वम् । ष्ट्वष्ट्रत्वदलोपाः । दोरिति दमेर्दोसित्यौणादिको षोत् । हवींषि
 होतव्यानि । संप्रत्यपि रक्षतम् । अर्चिरचिहुसृपिच्छादिच्छदिभ्य इसिरि-
 त्यौणादिक इसिः । राक्षसेरुपहन्यमानानि रक्षतम् । प्रार्थनायां लोट् । शप् ।
 थसस्तम् । इत्यमिति '१९६५१ ह्रदमस्यमुः । १५३१२४१' अनेनोत्तप्रकारेण ।
 तपोधनैरतप एव धनं येषामिति । अभापिपाताम् अभिहितौ । भापतेः क-
 र्मणि लुङ् । सिजिदौ ॥

५५—तान् प्रत्यवादीदथ राघवोऽपि—,

यथेप्सितं प्रस्तुत कर्म धर्म्यम्; ॥

तपो-मरुद्भिर् भवतां शराऽग्निः

संधुक्ष्यतां नो ऽरि-समिन्धनेषु ॥ २८ ॥

तानित्यादि—अथैतस्मिन् प्रस्तावे राघवोऽपि रघुमुतः तान्मुनीन् प्र-
त्यवादीत् । '२२६७। चद-अज-१७।२।३।' इत्यादिना वृद्धिः ॥ यथेप्सितं यथा-
मिमत्तम् । आप्नोतेः '२६१९। आप-अप्युधामीत् । ७।३।५।५।' इतीत्त्वम्
अभ्यासलोपश्च । सशन्तारकर्मणि निष्ठा । ध्रुमांदनपेतं धर्म्यम् यागादि
कर्म । प्रस्तुत प्रारम्भश्चम् । प्रपूर्वः स्तौतिः प्रारम्भे चंतते । तस्मान्निमघ्रणे
नियोगकरणे लोट् । यस्य तः । शपो लुक् ॥ त्रुपांसि मस्त इव तपोमरुद्भिः।
भवतां तपोमरुद्भिर्नोऽस्माकम् । '४०५। बहुवचनस्य वस-नसौ । ८।१।२।१।' इति
नसादेशः । शराग्निः शरोऽग्निरिव । संधुक्ष्यतां दीप्यताम् । '६४४।
धुक्ष्, धिक् सन्दीपन-कृदन्-जीवनेषु ।' तस्मात्कर्मणि लोट् । अरिसमिन्धनेषु
अरिकाष्ठेषु । समिध्यते एभिरिति समिन्धनानि । करणे ल्युट् । अरयः
समिन्धनानीव ॥

५६—प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रकृषैस्

ते यज्ञियैर् द्रव्य-गणैर् यथावत्, ॥

दक्षिण्य-दिष्टं कृतमार्त्विजीनैस्

तद् यातुधानैश् चिचिते प्रसर्पत् ॥ २९ ॥

प्रतुष्टुवुरित्यादि—ततो रामवचनादनन्तरं तपोधनाः कर्म यागक्रियां
प्रतुष्टुवुः । यथावत् यथाविधि प्रारब्धवन्तः । यज्ञियैः—यज्ञकर्माहैः द्रव्य-
गणैः प्रकृषैः मिलितैः । '२३५०। कृपो रो लः । ८।२।१।८।' इति णामहन्तीति
दक्षिण्याः महामुनयः । '१०३३। कङ्कूर-दक्षिणाच्छ च । ५।१।६९।' इति
चकाराद्यत् । तैर्दिष्टमुक्तम् । कृतमार्त्विजीनैः । ऋत्विक्कर्माहैरनुष्ठितम् । ऋत्वि-
जश्च महादयः षोडश पटिताः । तद्य कर्म प्रसर्पत् वृद्धि गच्छत् । यातुधानै
राक्षसैः चिचिते ज्ञातम् । '३९ चित् संज्ञाने' इत्यस्मात् कर्मणि लिट् । यज्ञि-

१—पयोऽस्मिन् रूपकाऽलङ्कारः । तद्वक्ष्यं का० प्र० भ० मम्मटः—'तद्
रूपकम्-भेदो य उपमानोपमेययोः ॥' इति । यथा—'एष मनःस्वीर-पशुर्
धावति पर-जन-कामिनी-निकटम्, ॥ तस्माद् विवेक-पाशैः कण्ठे वैराग्य-काष्ठ-
माचध्यम् ॥' किं वा—'दुष्यन्त-राज-पद्मं सा श्री-श्रीः कण्व-भानु-शिष्य-करैः ॥
नीता स-मुत्त-गुणन्धा सद्-धर्म-नयाऽभ्यु-पूर्ण-पुर-सारति ॥' इति स्वयं-त-सं-
रुत-भाषान्तर-पद्य-मालायाम्.

धैराविनीनैरिति '१०३५। यज्ञविग्भ्यां घञ्जौ ।५।१।७१' इति तत्क-
माहंतीति ॥

५७-आपिङ्ग-रूक्षोर्ध्व-शिरस्य-बालैः

शिराल-जग्धैर् गिरि-कूट-दग्नैः ॥

ततः क्षपाऽटैः पृथु-पिङ्गलाऽक्षैः

खं प्रावृषेण्यैरिव चाऽऽन्तरोऽवदैः ॥ ३० ॥

आपिङ्गेत्यादि—ततः कर्मप्रवर्तनादनन्तरम् । क्षपाटैः निशाचरैः । अ-
टन्तीत्यटाः । पचाद्यच् । क्षपावामटा इति । सप्तमीति योगविभागात् स-
मासः । खंमाकाशमानशे व्यासम् । अश्रोतेः कर्मणि लिट् । '२५३३। अश्रोतेश्च
।७।१।७२। इति लुङ् ॥ शिरसि जाताः शिरस्याः । '१६६६। शरीरावयवाद्यत्
।५।१।६।' आपिङ्गा आ समन्तात् पिङ्गा विद्युदिव । रूक्षाः सूक्ष्माः ऊर्ध्वशिरस्या
बाला येषां तैः । अन्योऽपि शिरस्यो भवति इति बालग्रहणम् । अमङ्गलबाला
इत्यर्थः । शिराः सन्ति वासामिति '१९०३। प्राणिस्थादातो लज्ज्यतरस्याम्
।५।२।९६।' इति लृच् । शिराला जह्वा येषां तैः । गिरिकूटदग्नैर्गिरिकूटप्र-
माणैः । '१८३८। प्रमाणे द्वयस्य-।५।२।३७।' इति दग्नश्च । पृथुनि विस्री-
र्णानि पिङ्गलानि चाक्षीणि येषां तैः । '८५२। बहुव्रीहौ सकथ्यङ्गोः-
।५।१।१३।' इति पञ्च । प्रावृषेण्यैरिवेति '१३८८। प्रावृष पृष्यः।७।३।१७।'
अवदैर्मघैः कृष्णसाधर्म्यान् । अपो ददतीति अवदाः । चकारः पादपूरणार्थः ॥

५८-अधि-ज्य-चापः स्थिर-बाहु-मुष्टि-

रुदञ्चिताऽक्षो ऽञ्चित-दक्षिणोरुः ॥

तान् लक्ष्मणः सन्नत-वाम-जहो

जघान शुद्धे-पुरं-मन्द-कर्पी ॥ ३१ ॥

अधीत्यादि—तान् क्षपाटान् शिगनस्थान् । लक्ष्मणो जघान हतवान् ।
कौटनः अधिज्यचापः । अध्याहृदा उत्कलिता ज्या गुणो यस्य चापस्य तद्-
धिज्यम् । प्रादिभ्यो धातुजस्येति समासः । अधिज्यं चापं यस्य लक्ष्म-
णस्य । स्थिरो निश्चलो बाहुमुष्टिश्च यस्य । रुदञ्चिते अक्षिप्ते अक्षिणी येन
स रुदञ्चिताक्षः । आकाशस्थापितदधिरित्यर्थः । अञ्चितः सङ्कोचितो दक्षिणो-
रथेन सोऽञ्चितदक्षिणोरुः । अघ्नोः पूजायामितीदोऽनुत्पद्यमान् व्यन्तस्य

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-परिणयो नाम द्वितीयः सर्गः— ३७

रूपम् । न चात्र पूजा गम्यते किन्तु गतिविशेष एव । अनुपद्मलोपोऽपि न भवति गिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । मुमन्तात् नता घामजहा यस्य स सद्यतघामजहुः । शुद्धेषुः निशितघाणः । भमन्दमत्यन्तं ऋषुं शीलमस्या-सापमन्दकर्षा । कर्णान्ताकृष्टचाप इत्यर्थः ॥

५९—गाधेय-दिष्टं विरसं रसन्तं

रामो ऽपि माया-चणमस्त्र-चुञ्चुः ॥

स्यास्तुं रणे स्मेर-मुखो जगाद

मारीचमुञ्चैर् वचनं महार्थम् ॥ ३२ ॥

गाधेयेत्यादि—गाधेरपत्वं गाधेयो विश्वामित्रः । यच्च इत्यनुवर्तमाने '११२५' इत्यनियमः । ११११२२' इति ङक् । तेन दिष्टं कथितं मारीचं नाम राक्षसं रामो जगाद गदितवान् । इत्यन्तम् यदन्तम् । विरसमध्राप्य-मिति क्रियाविशेषणम् । मायाचणं मायया वित्तम् । अस्त्रचुञ्चुः अस्त्रैः प्र-तीवो रामः । '१८२७' तेन वित्तश्चुञ्चु-चणपी । ५१२२६' इति । स्यास्तुं रणे स्थितिशीलम् । तस्य सेनापतित्वात् । स्मेरमुखः चित्तस्याक्षोभाद्रीप-द्वसनशीलवदनः । '३१४७' नमि-कम्पि । ३२१६७' इत्यादिना रः । उच्चै-स्तरां जगादेति क्रियाविशेषणम् । वचनं वक्ष्यमाणं महार्थं प्रधानार्थम् । मु-विदासीत्यत्र मुवीत्यर्थप्रहणाद्विकर्मकता । मारीचं वचनं च ॥

६०—आत्मम्-भरिस् त्वं पिशितैर् नराणां

फलेन्ग्रहीन् हंसि वनस्पतीनाम्, ॥

शौवस्तिकन्त्यं विभवा न येषां

व्रजन्ति, तेषां दयसे न कस्मात् ॥ ३३ ॥

आत्मेत्यादि—नराणां पिशितैर्मांसैः आत्मानं विभर्षि पुष्पासि । नान्यदपि शरीरस्थितिहेतुर्भवतीति भावः । स त्वमात्मम्भरिः आत्मभर-णाय फलानि गृह्णन्ति ये वनस्पतीनां तान् फलेन्ग्रहीन् फलाशिनो मुनीन्

१—'१११८' स्थासुः स्थिर-तरः स्थेयान् ।' २—'१०६६' उभौ त्वात्मम्-भरिः कुक्षिम्-भरिः स्वोदर-पूरके ॥' ३—'३५४' वानस्पत्यः फलिः पुष्पात्, तैरे-नुष्पाद् वनस्पतिः, ॥ औपध्यः फल पाकाऽन्ताः स्वर-वन्ध्यः फलेन्ग्रहिः, ॥' इति सर्वत्र ना० ३० ।

३८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

हंसि मारयसि । शपो लुक् । '२९४०। फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । १३। २६।
इति निपातितौ । 'शो भवितारः शौवस्तिकाः । '१३८५। श्वसस्तुद च
। १३। १५।' इति ठञ् सुडागमश्च । द्वारादिस्वादैजागमः । शौवस्तिकत्वं त-
द्येषां विभवा न व्रजन्ति तेषामश्वत्थनिकवृत्तीनां कस्मान्न दयसे न रक्षसि ।
'६१३। अधीगर्ध-दयेशाम्-। २। ३। ५२।' इति कर्मणि षष्ठी ॥

६१-अग्नौ द्विजान्, देवयजीन् निहन्मः,

कुर्मः पुरं प्रेत-नराऽधिवासम्, ॥

धर्मो ह्ययं दाशरथे ! निजो नो,

नैवाऽध्यकारिष्महि वेद-वृत्ते. ॥ ३४ ॥

अग्न इत्यादि—राक्षसः—प्राह । द्विजान् ब्राह्मणक्षत्रियवेदयान् अग्नौ
भक्षयामः । देवयजीन् देवान् यजन्ति आराधयन्ति ये तास्निहन्मः । 'अच
इः' इत्यनुवर्तमाने खनीत्यादिपूजमानेऽर्चनीयादिकेषु सूत्रेषु यद्यपि यजिर्न प-
ठितस्तथापि यजेरिः प्रकृतेश्च तद्वृत्तमिति यचनात् । '६१७। जालि-विग्रहण-
। २। ३। ५६।' इत्यत्र सङ्घातविगृहीतविपर्ययप्रहणात् षष्ठी प्रासापि न भवति ।
कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षितत्वात् । पुरं नगरं प्रेतनराणां मृतनराणाम् । अधि-
वासमवस्थानं कुर्मः । नित्यहननेन साक्षाननुल्यमित्यर्थः । कस्मादेवमित्याह-
धर्म इति । दाशरथस्यापत्यं दाशरथिः । '१०९५। भत इञ् । १। १। ९५।' । हे
दाशरथे । हि यस्मादर्थं वर्तते । यस्मादर्थं धर्मः आचारः । निजो नित्यः ।
न इत्यस्माकम् । वेदयिच्छ इति चेत्-नैवाध्यकारिष्महि वेदवृत्ते । वेदवि-
हितं वृत्तमिति मध्यमपदलोपी समासः । यद् ब्राह्मणानामुक्तमनुष्ठानं तत्र
वयं नैवाधिकृता इत्यर्थः । अधिपूर्वात्करोतेः कर्मणि लुङ् । '२७५७। स्व-
सिच्-। ६। १। ६२।' इत्यादिना चिण्वदिद् ॥

६२-धर्मो ऽस्ति सत्यं तव राक्षसाऽय-

मून्यो व्यतिस्ते तु ममाऽपि धर्मः, ॥

ब्रह्म-द्विषस् ते प्रणिहन्मि येन,

राजन्य-वृत्तिर् धृत-कार्मुकेषुः. ॥ ३५ ॥

धर्म इत्यादि—रामः प्राह । हे राक्षस रक्ष पय राक्षसः । प्रणादित्वा-

१—'१३४७। धर्माः पुण्य-व्यन्याय-स्वभावाऽऽचार-सोमन्याः ।' इति
मा० अ० ।

दण् । स्वार्थिका अतिवर्तन्त इति पुँल्लिङ्गता । तवायं पूर्वोक्तः पराभिद्रोह-
लक्षणो धर्मोऽस्तीति सत्यमेतत् । किन्तु-ममापि रामस्य अन्यो धर्मोऽक्षिष्ट-
निग्रहलक्षणो व्यतिस्ते । व्यतिभवते । इदमुक्तं भवति-यद्यप्येवंप्रकारस्व-
द्धर्मो भविष्यति तथापीदानीमेव या एवद्धर्मेण विद्यमानतया निष्पाद्या सा
अस्मद्धर्मेणैव निष्पादकत्वेन व्यतिस्ते । ततश्चान्यसम्बन्धिनीं क्रियामन्यः
करोति इतरसम्बन्धिनीमितर इति धर्मव्यतिहारसम्भवात् । अस्तेः '२६८०
कर्म-व्यतिहारे १।३।१४।' तद् । तथाहि यो यदयसरे यां काञ्चित् क्रियां करोति
स तत्क्रियाकारीत्युपचाराद्भोक्त उच्यते । येन धर्मेण हेतुना ब्रह्मद्विपस्ते प्रणि-
हन्मि मारयामि स व्यतिस्ते इति योज्यम् । '२२८५ । नेर्गद-।८।४।१७।'
इत्यादिना णत्वम् । '६१७। जासि-नि-२।३।५६।' इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ।
तथा कथं तव धर्म इति चेदाह—राजन्यवृत्तिरिति । क्षत्रियवृत्तिः । ततो
राज्ञोऽपत्यम् । '११५३। राजश्चतुराद्यत् ४।१।१३७।' । '११५४। ये च
६।४।१६८।' इति प्रकृतिभावः । धृतं कर्मुकम् इववश्च येन सः । यतः अहं
राजन्यवृत्तिः ततोऽहं धृतकर्मुकेपुरिति । 'धृतकर्मुकेषु' इति पाठान्तरम् ।
क राजन्यवृत्तिः सायुधेद्वित्यर्थः ॥

६३—इत्थं-प्रवादं युधि संप्रहारं

प्रचक्रतू राम-निशा-विहारौ, ॥

तृणाय मत्वा रघु-नन्दनो ऽथ

वाणेन रक्षः प्रधनान् निरास्थत्. ॥ ३६ ॥

इत्थमित्यादि—इत्थम् अनेन प्रकारेण प्रवादः अन्योन्याभिघातो यत्र
संप्रहारे सं संप्रहारं परस्पराभिमवलक्षणं प्रकृतवन्तौ । युधि रणमूर्मौ । यु-
ध्यन्ते अस्त्वामिति । सम्पदादिस्वादधिकरणे क्तिप् । रामनिशाविहारौ ।
रामो निशाविहारो निशाचरो मारीचश्चेत्यर्थः । निशायां विहारो यस्येति
समासः । अधानन्तरं रघुनन्दनो रघुवंशस्य नन्दयिता रामो मारीचं वाणेन
तत्सम्बन्धिनि सत्यपि तृणाय मत्वा तृणमिव अवमरय । '५८४। मन्यकर्म-
ण्यनादरे-२।३।१७।' इति चतुर्थी । तत्र प्रकृष्टकृत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । इह
मा भूत् । तृणं मरवेति । प्रधनात् संग्रामात् निरास्थत् अपनीतवान् ॥

६४—जग्मुः प्रसादं द्विज-मानसानि,
 द्यौर वर्युका पुष्प-चयं बभूव, ॥
 निर-व्याजमिज्या ववृते. वचश् च
 भूयो वभापे मुनिना कुमारः—॥ ३७ ॥

जग्मुरित्यादि—यागविघ्नकारिषु निरस्तेषु द्विजानां मानसानि मनां-
 स्वेव मानसानि '२१०६। प्रज्ञादि-५।४।३८।' इत्यण् । प्रसादम् अव्याकु-
 लत्वं जग्मुः गतानि । '२३६३। गम-हन-६।४।१८।' इत्युपधालोपः । द्यौः
 पुष्पचयं वर्युका वर्षणशीला बभूव भवति स्म । '३१३४। लप-पत-पद-
 ३।२।१५४।' इत्यादिना उकञ् । '६२७। न लोका-२।३।६९।' इति षष्ठीप्र-
 तिषेधः । निर्व्याजं निर्विघ्नम् । इज्या यागः । '३२७५। व्रज-यजोर्भावे-
 ३।३।९८।' इति क्यप् । ववृते । वृतः लिट् ॥ भूयोः पुनरपि मुनिना गाधेयेन ।
 कुमारः रामः । अकृतदारकर्मत्वान् । वचो वक्ष्यमाणं वभापे । कर्मणि
 लिट् । सुवीत्यर्थप्रहणात् द्विकर्मकता वचः कुमारश्च ॥

६५—महीय्यमाना भवता ऽतिमात्रं
 सुराऽध्वरे घस्मर-जित्वरेण ॥
 दिवोऽपि वज्राऽऽयुध-भूषणाया
 द्विणीयते वीर-वती न भूमिः ॥ ३८ ॥

महीत्यादि—भवता भूमिः पृथिवी महीय्यमाना पूज्यमाना । अति-
 मात्रं सुषु सम्यक् पालनादिवोऽपि स्वर्गस्य न द्विणीयते न लज्जते किन्तु प्र-
 तिस्पर्धत इति भावः । '२१३८। द्विणी महीश्' इति कण्ठ्वादिपाठाद्यक् ।
 द्वित्वात्तद्ध । अवयवे वृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति महीयशब्दा-
 त्कर्मणि लकारः । शानप् । यक् । अतो लोपः । मुक् । महीय्यमानेति
 रूपम् । सुराध्वरे सुरानुद्दिश्य योऽध्वरो यज्ञः क्रियते तत्र । ये घस्मराः
 अदनशीला राक्षसाः । '३१४०। सृ-घस्यद्दः कर्मरप् ३।२।१६०।' तेषां जि-
 त्वरेण जयशीलेन भवता । '३१४३। इण्-नश-जि-३।२।१६३।' इत्यादिना
 करप् । वज्रायुधभूषणायाः । शक्र एवालङ्कारो यस्याः । दिवः । वीरवती
 एद्विधो वीरो यस्यां भूमाविति ॥

१—'१२३६। दन्त-विप्राऽण्ड-जा द्विजाः ।' २—'१०६५। भसक्रो
 घस्मरो ऽन्नरः ।' ३—'८४२। जेता निष्णुश्च जित्वरः ।' इति सर्वप्र
 ना० अ० ।

संक्षेपेण स्तुतिमाह—

६६—बलिर् बबन्धे, जलधिर् ममन्धे,

जह्रे ऽमृतं, दैत्य-कुलं विजिग्ये, ॥

कल्पाऽन्त-दुःस्था वसुधा तथोहे

यैनेप भारो ऽति-गुरूर् न तस्य. ॥ ३९ ॥

बलिरित्यादि—येन भवता बलिर्बबन्धे घद्दः । जलधिर्ममन्धे म-
धितः । मन्दरं दोभिर्गृहीत्वा । '४३। मन्य विलोढने ।' इत्यस्य रूपम् ।
संयोगान्तरवाह्णितोऽकिञ्चे अनुनासिकलोपो न भवति । जह्रेऽमृतम् । स्त्री-
रूपधारिणा । दैत्यकुलं विजिग्ये विजितमनेकधा । '२३३१। सन्-लिटोर्जेः
७।३।५७।' इति कुत्वम् । '२७२। एरनेकाचः ६।४।८२।' इति यणादेशः ।
तथा कल्पान्ते प्रलये दुःस्था दुःस्थिता वसुधा पृथिवी । ऊहे उद्धृता । व-
राहरूपिणा । घर्ह्यजादित्वात् संप्रसारणम् । तस्य-भवत् एप भारो मुनि-
जनरक्षणम् अतिगुरुर्न भवति । सर्वत्र कर्मणि लिट् ॥

६७—इति ब्रुवाणो मधुरं हितं च

तमाञ्जिहन् मैथिल-यज्ञ-भूमिम् ॥

रामं मुनिः प्रीत-मना मखाऽन्ते

यशांसि राज्ञां निजिघृक्षयिष्यन्. ॥ ४० ॥

इतीत्यादि—इति यथोक्तप्रकारेण मधुरं श्रोत्रमुखं हितं च ब्रुवाणः अ-
भिदधानः । '३१०३। लक्षण-हेत्वोः-३।२।१२६।' इति ज्ञानच् । मुनिः प्री-
तमनाः मखान्ते यज्ञायसाने तं रामं मैथिलस्य यज्ञभूमिं आञ्जिहत् गमि-
तवान् । मिथिलानां राज्ञेति । '११८६ जनपद-शब्दात् क्षत्रियादञ्
४।१।१६८।' इत्यत्र तस्य राजन्यपर्यवदित्यतिदेशादञ् । '६७८ अहिं गतो ।'
'२२६२। इदितो जुम्-७।१।५८।' प्रयोजकृष्यापारे णिच् । लुह आह चडि
णिलोपः '२२४३। द्विर्वचनेऽचि ।१।१।५९।' इति स्थानिवद्भावात् '२१७६।
अजादेद्वितीयस्य ६।१।२।' इति हिदाब्दस्य द्विर्वचनम् । '२४४६। न न्दाः-
६।१।३। इति नकारस्य प्रतिषेधः । अन्धासकार्यम् । आञ्जिहदिति रूपम् ।
राज्ञां यशांसि निजिघृक्षयिष्यन् निग्रहीतुमभिभवितुमेषयिष्यन् । ग्रहेः सन् ।
'२६१०। सनि ग्रह-गुहोश्च । ७।२।१२।' इति इदप्रतिषेधः । द्विर्वचनादि ।
'२६०९। रुद-रिद-१।१।२।८।' इत्यादिना सनः कित्त्वम् । '२४१२। ग्रहि-ज्या-
६।१।१६।' इत्यादिना संप्रसारणम् । इत्यभप्रभावी । गकारस्य घकारः । क-

४२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

त्वपत्वे । पश्चाणिञ्च । तदन्ताद्भविष्यत्सामान्यविवक्षायां लट् । तेन भवि-
ष्यदनयत्ने लुट् न भवति ॥

६८—एतौ स्म मित्रा-वरुणौ किमेतौ,
किमश्विनौ सोम-रसं पिपासू, ॥
जनं समस्तं जनकाऽऽश्रम-स्थं
रूपेण तायौजिहतां नृ-सिंहौ. ॥ ४१ ॥

एतावित्यादि—एतौ तत्रागतौ नृसिंहौ नरौ सिंहाविव । जनकाश्रमस्थं
जनं रूपेण स्वरूपतया औजिहतां वितर्कं कारितवन्तौ । सिंहाविव । '६२५।
ऊर्ह वितर्के' इत्यस्माद्धातोः प्यन्तात् कर्तुः क्रियाफलाविवक्षायां । '२५६४।
णिचश्च । १।३।७४।' इति तद् न भवति । चङि णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ।
'२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य । ६।१।२।' इति द्विर्बचनम् । ऊहमाह—मित्रा-
वरुणौ आदित्यवरुणी । '९२२। देवता-द्वन्द्वे च । ६।३।२६।' इत्यानद् । तयो-
र्महानुभावरथात् सोमरसं पिपासू पातुमिच्छ । '६२७। न लोका-।२।३।६९।' इति पृथीप्रतिषेधः । एतावागतौ । आहपूर्वस्थेणो निष्ठायां रूपम् । किम-
श्विनौ अश्विनीकुमारौ सोमरसं पिपासू । एताविति । एवं जनम् औजिह-
ताम् । सुशब्दपाठे एतौ सुमित्रेति पाठः । एतौ स्म मित्रेति स्मशब्दो
निपातः पादपूरणार्थः ॥

६९—अजिग्रहत् तं जनको धनुस् तद्
'थेनाऽदिदद् दैत्य-पुरं पिनाकी', ॥
जिज्ञासमानो बलमस्य बाहोर्.
हसन्नभाह्नीद् रघु-नन्दनस् तत्. ॥ ४२ ॥

अजिग्रहदित्यादि—येन धनुषा दैत्यपुरं पिनाकी महादेव आदिदत्
हिसितवान् । अर्देः स्वार्थिकण्यन्तात् चङि । '२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य
। ६।१।२।' इति दिशब्दो द्विरुच्यते । रेफस्य प्रतिषेधः । तद्धनुः तं रामं ज-
नकः अजिग्रहत् बोधितवान् । अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धमिति । ग्रहेर्हेतुम-

१—नृ-सिंहवित्युपमान-पूर्वपदः कर्मधारय-समासस्यत्रोदाहरणं समास-कुमु-
मावभ्याम्—'रामो ऽयं पुरुष-व्याघ्रः संवृतः कपि-कुञ्जरैः ॥ हनिष्यति यलाद्
युद्धे रावणं राक्षस-व्यभम्. ॥ १७ ॥' । 'स्युर्हत्तर-पदे व्याघ्र-मुद्गव-व्यभ-कु-
ञ्जराः ॥ १।०।५। सिंह-शार्दूल-नागाऽऽद्याः पुंसि श्रेष्ठाऽर्थ-गोचराः ॥'
इति ना. अ० १

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-परिणयो नाम द्वितीयः सर्गः— ४३

ण्यन्ताच्चङि णिलोपः । '२३१४ गौ चङ्-।७।४।१।' इति ह्रस्वः । सन्व-
द्वावादित्वम् । प्रहेश्व-बुध्यर्थत्वात् । '५४०। गति-बुद्धि-।१।४।५२।' इत्या-
दिना रामस्य कर्मसंज्ञा । अस्य रामस्य बाह्योर्भुजयोर्बलं जिज्ञासमानो ज-
नकः ॥ एवंभूतं धनुः हसन् स्मयमानो रघुनन्दनो रामः अभाङ्क्षीत् म-
गवान् । भङ्गेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । तत्र हि ह्रस्वप्रहणं सनु-
दायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥

७०-ततो नदी-ष्णान् पथिकान् गिरि-ज्ञा-

नाहायकान् भूमि-पतेरयोध्याम् ॥

दित्सुः सुतां योध-हरैस् तुरङ्गैर्

व्यसर्जयन् मैथिल-मर्त्य-मुख्यः ॥ ४३ ॥

तत इत्यादि—धनुर्भङ्गादनन्तरं महानयमिति ज्ञात्वा जनकः सुतां
दुहितरं दित्सुः दातुमिच्छुः । ददातेः । '२६२३ सनि मी-मा-।७।४।५४'
इत्यादिना अच ह्रस्वः । द्विवचनम् । '२६२०। अत्र लोप-।७।४।५८।' इत्य-
भ्यासलोपः । '२३२७। सः सि-।७।४।७९।' इति तत्त्वम् । '३१४८। सनाशं-
स-भिक्ष उः ।३।२।१६८।' भूमिपतेर्दशरथस्य आहायकान् आह्वयन्ति आ-
कारयन्तीति कर्तरि ण्वुल् । '२७६१। आतो युक्-।७।३।३३।' कृत्प्रयोगे
भूमिपतेः कर्मणि षष्ठी । तान् अयोध्यां व्यसर्जयत् विसर्जितवान् । विपू-
र्वस्य सृजेहेतुमण्यन्तस्य लङि रूपम् । गत्वर्थत्वात् द्विकर्मकता । नद्यां
प्लान्तीति नदीष्णाः । '२९१६। सुपि स्थः ।३।२।४।' इति योगविभागात्कः ।
'२३७२। आतो लोपः-।६।४।६४।' । '३०८२। नि-नदीभ्यां स्रातेः-।८।३।८९।'
इति पत्वम् । 'नदीं तरीतुं कुशलानित्यर्थः । पथिकान् पथि कुशलान् ।
'१८६३। तत्र कुशलः पथः ।५।२।६३।' इति ठक् । गिरिज्ञान् । यथाप्रदेशं
गिरिज्ञान् । '२८९७। इगुपध-।३।१।१३५।' इत्यादिना कः । तुरङ्गैः अश्वैः
करणभूतैः । युष्यन्त इति योधाः । पचाद्यच् । तानाहर्तुं क्षमैः । '२९२४।
वयसि च ।३।२।१०।' इत्यच् । 'हसिमृगिण्वामिदमित्पृथ्वीर्विभ्यस्तन्' इत्यौ-
णादिकस्तन् । त्रियन्ते प्राणिनोऽस्मिन्निति मर्त्यो भूलोकः । तस्य भवा मर्त्या
मनुष्याः । दिगादेराकृतिगणत्वात् यत् । आकृतिगणत्वस्य लिङ्गं देवमनुष्य-
पुरपपुरमर्त्येभ्य इति निर्देशः । मुञ्जमेव मुख्यः प्रधानम् । '२०५८। शाखा-
दिभ्यो यत् ।५।३।१०३।' । मर्त्यानां मुख्यो मर्त्यमुख्यः । मैथिलश्चासौ मर्त्य-
मुख्यश्चेति विशेषणसमासः । जनक इत्यर्थः ॥

७१—क्षिप्रं ततो ऽध्वन्य-तुरङ्ग-यायी

यविष्ठ-वद् वृद्ध-तमो ऽपि राजा ॥

आख्यायकेभ्यः श्रुत-सूनु-वृत्ति-

र-ग्लान-यानो मिथिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

क्षिप्रमित्यादि—आख्यान्ति कथयन्ति ये ते आख्यायकास्तेभ्यः श्रुता सूनुवृत्तिर्येन स राजा दशरथः । सूयत इति सूनुः पुत्रः । 'दाभान्यां नुः' इति वर्तमाने 'सुवः क्विप्' इत्यादिना को नुप्रत्ययः । ततोऽनन्तरमेव क्षिप्रं शीघ्रम् । 'स्फायि-सञ्चि-' इत्यादिना रक् । क्रियाविशेषणं चैतत् । मिथिलामगच्छत् । भरतशत्रुघ्नाभ्यां सहेत्यर्थादनुपकथ्यम् । गमेर्लङि '२४००' इयु-गमि-यमां छः । ७।३।७७' अध्वानन् अलंगामिनो ये तुरङ्गा भन्धाः ते अध्वन्याः । अलंगामीत्यस्मिन्नर्थे '१८१७' अध्वनो यत्-स्त्री-। ५।२।१६' इति यत् । '११५४' ये चाभावकर्मणोः । ६।४।१६८' इति प्रकृतिभावः । तैः साधु यातीति साधुकारिणि णिनिः । अध्वन्यतुरङ्गयायी । एवं च कृत्वा अग्लानयानः न विद्यते ग्लानं ग्लानिर्यस्मिन्पाने तत् अग्लानं । अग्लानं यानं यस्य । तादृशैस्तुरङ्गैः सुखयानः । ग्लानेति भावे निष्ठा । '३०१७' संयोगादे-रातः— । ८।२।४३' इति मत्वम् । वृद्धतमोऽपि यविष्ठवत् । युवशब्दस्येष्टनि '२०१५' स्थूल-दूर-। ६।४।१५६' इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः । पश्चात् '१७७८' तेन तुल्यम्-। ५।१।११५' इति वतिः ॥

७२—वृन्दिष्ठमार्चीद् वसुधाऽधिपानां

तं प्रेष्ठभेतं गुरु-वद् गरिष्ठम् ॥

सदृङ्-महान्तं सुकृताऽधिवासं

वंहिष्ठ-कीर्तिं यशसा वरिष्ठम् ॥ ४५ ॥

वृन्दिष्ठमित्यादि—तं राजानमेतमायान्तं जनक मार्चीद् पूजितवान् । अर्चेर्लुङि रूपम् । वृन्दिष्ठं वृन्दारकतमम् । प्रशस्ततममित्यर्थः । केषां वसुधा-धिपानां पृथ्वीपतीनाम् । प्रेष्ठं प्रियतमम् । गुरुवत् गुरुणा तुल्यं वर्तमानं गरिष्ठम् गुरुतमम् । सदृङ् समानान्ययोश्चेत्युपसंख्यानान्द् दृशोः क्विप् । रुढिशब्दभावम् । नाल दर्शनक्रिया निश्चते । अभिजनादिभिरतुल्यो जनक

१—'११५७' क्षेपिष्ठ-क्षोदिष्ठ-प्रेष्ठ-वरिष्ठ-स्थविष्ठ-वंहिष्ठाः ॥ क्षिप्र-धु-द्राऽभीरिसत-पृथु-पीवर-बहुल-प्रकार्याऽर्थाः ॥ ११५८' साधिष्ठ-द्राधिष्ठ-स्पेष्ठ-गरिष्ठ-इसिष्ठ-वृन्दिष्ठाः ॥ बाढ-व्यायत्-वहु-गुरु-वामन-वृन्दारकाऽतिशये ॥' इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-परिणयो नाम द्वितीयः सर्गः— ४५

इत्यर्थः । महान्तं महानुभावं सदृशां मध्ये महान्तम् । सुकृताधिवासं सुकृत-
निलयम् । अधिवसत्यस्मिन्निति अधिकरणे घञ् । बंदिष्टा बहुलतमा कीर्ति-
र्यस्य स बंदिष्टकीर्तिः । यदासा वरिष्ठं गुस्तमम् । अत्र घृन्दारकप्रियगुरुबहु-
लोरुणामिष्टनि यथासंग्यं '२०१६। प्रिय-स्थिर-।६।४।१५७।' इत्यादिना
घृन्दप्रगर्भहवर इत्येते आदेशा भवन्ति ॥

७३—त्रिं-वर्ग-पारीणमसौ भवन्त-

मंध्यासयन्नासनमैकमिन्द्रः ॥

विवेक-दृश्य-त्वमगात् सुराणां,

तं मैथिलो वाक्यमिदं वभापे ॥ ४६ ॥

त्रिवर्गत्यादि—सं दशरथं मैथिलो जनकः वाक्यमिदं वभापे । सुवी-
त्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता । किं तद्वाक्यमित्याह—असाविन्द्रो भवन्तम् एका-
सनमध्यासयन् आरोपयन् विवेकदृश्यत्वमगादिति संबन्धः । आसनस्य
'५४२।अधिशीङ्-।१।४।३६।' इत्यादिना अधिकरणे कर्मसंज्ञा । भवन्तमिति
'५४०। गति-बुद्धि-।१।४।५२।' इत्यादिना अस्तेरण्यन्ताधस्थायामकर्मकत्वात् ।
पारंगमीत्यस्मिन्याक्ये '१८१२। अवार-पार-।५।२।११।' इत्यादिना पारदा-
ब्दात् सः । तस्य विगृहीतविपर्यस्तग्रहणात् । त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य पारी-
णमिति पष्ठीसमासः । त्रिवर्गपारीणं भवन्तम् । सुराणां मध्ये स एवैको
विवेकदृश्यत्वं विवेकज्ञतामगात् । '२४५८। इणो गा लुङि ।२।४।४५।' ।
'२२२३। गति-स्या-।२।४।७७।' इत्यादिना सिचो लुक् । विवेकं दृष्टवानिति
दशोः कनिष् ॥

७४—हिरण्मयी साल-लतैव जङ्गमा

च्युता दिवः स्यात्सुरिंवाऽचिर-प्रभा ॥

शशाङ्क-कान्तेरधिदेवताऽऽकृतिः

सुतां ददे तस्य सुतां च मैथिली ॥ ४७ ॥

हिरण्मयीत्यादि—तस्य दशरथस्य सुताय रामाय । सूयत इति सुतः ।

१—'त्रिन्वर्गो धर्म-कामाऽर्थैश्च, चतुरन्वर्गः स-मोक्ष-कैः, ॥ ७६६ ।
स-वर्गम् तस्य चतुरन्वर्गम् ।' २—'आत्म-जस्य तनयः सुतः सुतः
पुत्रम्, त्रिवर्गं त्रैमी ॥ ५९१। आहुर् दुहितरं सर्वे,ऽपत्यं तोक तयोः समे ।'
इति गर्वप्र ना० अ० ।

४६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-पाण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो घर्गः,

‘१००७। पु प्रसवैश्वर्ययोः’ इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा । सुता मैथिली सीता वदे जनकेनेत्यर्थात् । कर्मणि लिट् । मैथिलस्यापत्यं ‘१०९५। अत इन् ॥४१॥९५।’ तदन्तात् ‘५२०। इतो मनुष्य-जातेः ॥४१॥९५।’ इति ङीप् । रामस्य ज्येष्ठत्वात्तस्यैव कथिना परिणय उक्तः न शेषाणाम् । तेन अन्या अपि तदेव दुहितरो दत्ताः । हिरण्ययी सुवर्णनिर्मितेव साललता । वृक्षलता सुवर्णच्छ-वित्वात् तस्याः । हिरण्यविकार इति मयटि ‘११४५। दाण्डिनायन- ॥४१॥१७४।’ इत्यादिना यलोपनिपातनम् । अंगमा संचारिणी नतु स्थावरा । अस्यर्थं गच्छतीति यटि ‘२६४३। नुगतः-॥७१॥८५।’ इति नुक् । यङन्ता-त्पचाद्यधि ‘२६५०। यलोऽधि च ॥२१॥७४।’ इति यटो लुक् । च्युता दिवः आकाशात्पतिता । अचिरप्रभेय विद्युदिव तेजस्वित्वात् तन्वीत्वाच्च । किन्तु स्थायुरंचञ्चला । सा तु चञ्चलेति व्यतिरेकः । ‘५२१। उङुतः ॥४१॥६६।’ इति ऊङ् न भवति क्रियाशब्दत्वात् । तस्य मनुष्यजातेरिति वर्तते । आशाङ्क-कान्तेर्याधिदेवता अधिष्ठात्री देवता तस्या आकृतियस्याः । सौम्यत्वात् । आक्रियते अनयेत्याकृतिः संस्थानम् । ‘३१८८। अकर्तरि च कारके- ॥३१॥१९।’ इति स्त्रियां क्तिन् ॥

७५—लब्धां ततो विश्वजनीन-वृत्तिस्-

तामात्मनीनामुदवोढ रामः ॥

सद्-रत्न-मुक्ता-फल-भर्म-शोभां

संबंहयन्तीं रघुन्वर्ग्य-लक्ष्मीम् ॥ ४८ ॥

लब्धामित्यादि—ततो दानानन्तरम् लब्धां तामात्मनीनाम् आत्मने हिताम् । ‘१६७०। आत्मन्विश्व-॥५१॥१९।’ इति खः । रामः उदवोढ । चङ्गेः स्वरितेत्वात्कर्तुः क्रियाफलविवक्षया तद् । विश्वजनीना विश्वजनाय हिता वृत्तिः प्रवृत्तियस्य रामस्य सः । पूर्ववत् खः । सुती अकृष्टा रत्नादिशोभा यस्याः । तैरलंकृतत्वात् । तां सद्मसमुक्ताफलभर्मशोभाम् । भर्म स्वर्णम् । सर्वधातुभ्यो मनिन् । ‘भर्मभूपाम्’ इति पाठान्तरम् । सद्मत्वादिभूपा अलं-कारो यस्या इति योज्यम् । ‘३२८०। गुरोश्च हलः ॥३१॥१०३।’ इत्यकारः । संबंहयन्तीं संबहुलामतिस्थिरां कुर्वणाम् । बहुलशब्दाद् ‘तत्करोति-’ इति णिधि इष्टवत्त्वात् ‘२०१६। मिय-स्थिर-॥६१॥१५७।’ इत्यादिना बंधादेशः । पश्चात्तदन्तस्य संपूर्वस्य साधनेन योगः । कामित्याह—रघुन्वर्ग्यलक्ष्मीमिति ।

१—‘९८० । स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शातकुम्भं गात्रेयं भर्मं कर्तुरम् ॥’ इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-परिणयो नाम द्वितीयः सर्गः— ४७

रघुवर्गे भवा विभूतिम् । '१४४२। वर्गान्ताच्च । १४। ६३।' इत्यनुवृत्तौ
'१४४३। अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् । १४। ६४।' इति यत् ॥

७६—सु-प्रातर्मासादित-संमदं तद्

वन्दारुभिः संस्तुतमभ्ययोध्यम् ॥

अश्वीय-राजन्यक-हास्तिकाऽऽख्य-

मंगात् स-राजं वलमध्वनीनम् ॥ ४९ ॥

सुप्रातेति—(विवाहं निर्वर्त्य प्रभाते अयोध्याभिमुखं तदलं दशरथस्या-
गात् गतवत् । सुप्रातं निरुपद्रवत्वात् । शोभनं प्रातर्दिनमुखं यस्य बलस्य ।
'८६०। सुप्रात-सुख-। ५। ४। १२०।' इत्यादिना समासान्तष्टिभोपश्च निपात्यते ।
आसादितसंमदं प्राप्तहर्षम् । '३२४५। प्रमद-संमदौ हर्षे । ३। ३। ६८।' इति
निपातनम् । वन्दारुभिः संस्तुतं कृतस्तवम् । अभ्ययोध्यम् । अयोध्याभि-
मुखम् । '६६८। लक्षणेनाऽभि-प्रती आभिमुख्ये । २। १। १४।' इति अद्ययी-
भावः । अधानां समूहो अश्वीयम् । '१२५७। केशाश्वाम्यां यन्टौ-
। ४। २। ४८।' इति टः । राजन्यानां क्षतियाणां समूहो राजन्यकम् । '१२४६।
गोसोक्ष-। ४। २। ३९।' इत्यादिना वुम् । 'प्रकृत्वाके राजन्यमनुप्ययुवानः'
इति प्रकृतिभावादपत्यकारलोपो न भवति । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् ।
'१२५६। अचित्त-हस्ति-। ४। २। ४७।' इति टक् । पृषां सेनाङ्गत्वात् द्वन्द्व एक-
वद्भावः । सेनाङ्गमुपचितमिति तृतीयेति योगविभागात् समासः । सप्त
राज्ञेति विगृह्य साकल्ययत्नेन योगपक्षे घाव्ययीभावः । '६६०। अद्ययीभावे
चाकाले-। १। ३। ८१।' इति स-भाषः । '६७८। अनश्च-। ५। ४। १०८।' इति टच्
समासान्तः । अध्वनीनमध्वानमलंगामीति '१८१७। अप्जनो यत्-स्त्री
। ५। २। १६।' । '१६७१। आत्माध्वानी से । ६। ४। १६९।' इति प्रकृतिभावः ॥

७७—विशङ्कटो वक्षसि वाण-पाणिः

संपन्न-ताल-द्वयसः पुरस्तात् ॥

१—'सुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदऽऽमोद-संमदाः १४७। स्यादोनन्द-
पुरानन्दः धर्म-शात-मुक्तानि च ।' २—'८१३। वृन्दे त्व्यश्वीयमांश-वत् ॥
३—'७६९। अय राजकम् । राजन्यकं च वृषति-शत्रियाणां गणे क्त्वात् ॥'
४—'८०२। हास्तिकं गगता वृन्दे, ५—'७८२। अध्वनीनो ऽध्वगो ऽध्वन्यः
वान्यः पथिष्ठ इत्यत्रि ॥' ६—'११०६। विशङ्कटं पृषु-पृरद विशालं पृषुलं
मरत् ।' इति धर्षत्र ना० अ० ।

भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरलि-

रैति स्म रामः पथि जामदग्न्यः ॥ ५० ॥

विशङ्कटेत्यादि—एवमस्य गच्छतः पथि मार्गं । सप्तम्यां '३६८। मस्य टेलोपः । ७।१।८८।' पुरस्तादप्रतः । '१९७६। अस्ताति च । ५।३।४०।' इति पूर्वस्य पुरादेशः । रामो जामदग्न्यः । जमदग्नोरपत्यं रामोऽयम् । मार्गादिपा-
टाद्यद् । स ऐति स्म आगतवान् । आहपूर्वादिणो लट् । '७३। एत्येधत्सु-
दसु । ६।१।८९।' इति वृद्धिः । विशङ्कटो वक्षसि विशाल उरसि । '१८२९।
वेः शालच्छङ्कटचौ । ५।२।२८।' इति शङ्कटश्च । बाणः पाणावस्तेति बाण-
प्राणिः । 'प्रहरणार्थेभ्य' इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । संपन्नो नि-
प्पन्नो यस्तालवृक्षः स प्रमाणं यस्य स तथोक्तः । '१८३८। प्रमाणे द्वयसच्-
। ५।२।३७।' भीषते अस्मादिति भीष्मः । 'भियः पुग्या' इति औणादिको
मयप्रत्ययः । वा पुरागमश्च । '३१७३। भीमादयोऽपादाने । ३।१।७४।' इत्य-
पादाने साधुः । धनुष्मान् धनुषा युक्तः । संसर्गे मनुष्ये । जानुनोः समी-
पमुपजानु । सामीप्येऽव्ययीभावः । उपजानु भरक्षिर्यस्य स तथोक्तः
प्रलम्बयाहुरित्यर्थः ॥

७८—उच्चैरसौ राघवमाहूतेदं

धनुः स-बाणं कुरु, माऽतियासीः ॥

पराक्रम-ज्ञः प्रिय-सन्ततिस् तं

नम्रः क्षितीन्द्रो ऽनुनिनीपुरुचे ॥ ५१ ॥

उच्चैरित्यादि—उच्चैर्महता ध्वनिना राघवं दाशरथिं एवं वक्ष्यमाणमा-
हूत आहूतवान् । '२७०४। स्पर्शायामाळः । १।३।३१।' इत्यात्मनेपदम् ।
'२६९६। आत्मनेपदेध्वन्यतरस्याम् । २।४।४४।' इति छ्लेरश्च । धनुः सबाणं
कुरु । धनुषि बाणमारोप्य युद्धाय सञ्जीभवेत्यर्थः । मातियासीः मातिक्रम्य
गमनं कार्षीः । यातेर्माङि लुङ् । अडभावः । '२३७७। यम-रम-नमातां
सक । ७।२।७३।' इति इट् । '२२६६। इट् ईटि-। ८।२।२८।' इति सिचो-
लोपः । अथ क्षितीन्द्रो दशरथः तमूचे । '२४५३। मुवो वचिः । २।४।५३।' ।
आदेशस्य स्थानिवद्भावेन कर्तुः क्रियाफलविवक्षायां तङ् न । वचेः परस्मै-
पदित्वात् । '२४०९। वचि-। ६।१।१५।' इत्यादिना संप्रसारणम् । पराक्रमज्ञः

१—'भूम-निन्दा-प्रशंसा-सु निल-योगेऽति-शयने ॥ संसर्गे ऽस्ति-विव-
क्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥ १ ॥' इति वै० म० । २—'रामम्' इति
वा क्वचित्पाठः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-परिणयो नाम द्वितीयः सर्गः— ४९

यतस्तस्य पराक्रमं जानाति राजा । प्रियसन्ततिः प्रिया सन्ततिर्यस्य । रामे
व्यापादिते मा भूयन्तानविच्छेद इति नम्रः प्रणतो भूत्वा क्षनुनिनीपुः भनु-
नेतुमिच्छुः ॥

तदनुनपमाह—

७९—अनेकशो निर्जित-राजकस् त्वं,
पितृनताप्सीर् नृप-रक्त-तोयैः, ॥
संक्षिप्य संरम्भम-सद्-विपक्षं,
का ऽऽस्था ऽर्भके ऽस्मिंस्तव राम ! रामे. ५२

अनेकश इत्यादि—संरम्भं श्लोचं संक्षिप्य उपसंहर । क्षिपेः लोटि म-
ध्यमकवचने रूपम् । इयन् । एकमेकमिति विगृह्य '२११० । सद्-विकवच-
नाद्य-१५१४३३' इति तस्य । पश्चात्तत्रममासः । अनेकशोऽनेकप्रकारमिति
क्रियाविशेषणमेतत् । निर्जितं पराजितं राजकं राज्ञां समूहो येन स निर्जित-
राजकः । '१२४६। गोतोश-१४।२।३९।' इत्यादिना युज्य । त्वं पुनः पितृन-
ताप्सीः प्रीणितवानसि । कैः—नृपरक्तोयैः । '१२०१। नृप प्रीणने ।' इत्य-
स्माद्बुद्ध । सिध् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । असद्विपक्षम् । असद्विषयमानो
विपक्षो यस्मिन् संरम्भे । निर्जितराजकत्वात् । रामो विपक्ष इति चेदाह—
कास्यार्भकेऽस्मिन्तव राम रामे । हे-परशुराम अर्भके बालके रामे तव का
आस्था क आदरोऽस्ति नैवेत्यभिप्रायः ॥

८०—अजीगणद् दाशरथं न चाक्यं
यदा स दर्पेण, तदा कुमारः ॥
धनुर् व्यकर्षाद् गुरु-वाण-गर्भं,
लोकानलायीद् विजितांश्च तस्य. ॥ ५३ ॥

अजीगेत्यादि—दाशरथं दशरथस्येदं दाशरथम् । '१५००। तस्येदम्
।१।३।१२०।' इत्यण् । चाक्यं पचनम् । यदा दर्पेण मदेन हेतुना स जा-
मदग्नयः नाजीगणत् । न गगितवान् । '१९९६। गण संदयाने ।' इत्यस्या-
दन्तायास्त वृद्धिः । '२३१५। चकि । १।१।११।' इति द्विवचनम् । '२५०३।
हं च गणः । ७।४।९७।' इति अभ्यासग्यकारः । यदा कुमारो रामो धनुष्यै-
कर्षात् भाट्टयवान् । '१०५९। हृष आकर्षणे ।' एतद्गणतोषादिनोपसंख्या-

१—रामभागीयैरेण-पदाशतमाऽह्(४९)—पद-गत-राजन्वय-उपरोपरि-
तनं टीकनं प्रेरताम् ।

५० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-वाण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

नेन सिचि पक्षे रूपम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '२९५। प-दोः कः सि
।८।२।४१।' इति कल्पम् । कृतदारकमांवि पुत्रः पितरि जीवति कुमार इति
व्यपदिश्यते । गर्भयतीति गर्भः । गुदवांगो गर्भो यस्य धनुषः । लोकां
स्वप्नभावाद्भिजितान् । तस्य परशुरामस्य । अलापीत् टिन्नवान् । सुनातेर्लुङ्
सिचि वृद्धौ रूपम् । ससुच्छिघन्तानस्य लोका इति भ्रमोपगमं मुक्तवानि-
त्यर्थः । ततःप्रभृति तस्य सर्वं तेजोऽपहृतम् ॥

८१-जिते नृपाऽरौ, सुमनीभवन्ति
शब्दायमानान्य-शनैर-शङ्कम् ॥
वृद्धस्य राज्ञो ऽनुमते बलानि
जगाहिरे ऽनेक-मुखानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

जित इत्यादि—जिते नृपारौ । परशुरामे बलानि सैन्यानि मार्गान्
पथः । जगाहिरे भयटब्धवन्ति । वृद्धस्य राज्ञो दशरथस्यानुमते सति गच्छ-
तेति । जामदग्न्यसंरम्भादसुमनांसि सुमनांसि सन्ति सुमनीभवन्ति बलानि ।
'२१२१। अरुमंन-।५।४।५१।' इत्यादिना च्वायन्त्यस्य लोपे '२११८। अस्य
च्यौ ।७।४।३२।' इतीत्ये रूपम् । शब्दायमानानि । अशनैः सुप्तु शब्दं
कुर्वाणानि । पूर्वं जितस्तथा जितो नृपारिरिति । '२६७३। शब्द-वैर-
।३।१।१७।' इत्यादिना वयश्च । अशङ्कं निर्भयं जगाहिरइतिक्रियाविशेष-
णम् । अनेकमुखानि पृथग्भूतानि पूर्वं भवेन बहुलीभूतत्वादनीकानां बहुव-
चनमिति ॥

८२-अथ पुरु-जव-योगान् नेदयद् दूर-संस्थं
दवयदति-रयेण प्राप्तमुर्वी-विभागम् ॥
क्लम-रहितमचेतन् नीरजीकारित-क्षमां
बलमुपहित-शोभां तूर्णमायादयोध्याम् ५५

१—'प्रभृतं प्रचुरं प्राज्वमदभ्रं बहुलं बहु ॥ ११०५। पुरुदूः पुरु भूविष्टं
स्फारं भूयश्च च भूरि च ।' २—'ऽथ शीघ्रं स्वरितं लघु क्षिप्रमरं हुतम् ॥
७३। सत्वरं चपलं तूर्णम-विलम्बितमाशु च ॥' ३—पथेऽस्मिन्वृत्तं मा-
लिनी । तल्लक्षणम्—वामभागीय-पङ्क्तिशतितमाद्(२६)-पथ-टीकनान्तर-
ष्टव्यम् ।

अथेत्यादि—अथेत्यानन्तर्ये । बलं दाशरथम् । तूर्णं शीघ्रम् । '३०६९।
रूप्यमखर-।७।२।२८।' इत्यादिना पक्षे इडभावः । '२६५४। ज्वर-खर-
।६।४।२०।' इति वकारोपधयोर्इड । '३०१६। र-दाभ्याम्-।८।२।४२।' इति
नखम् । अयोध्यामायात् आगतम् । आङ्पूर्वाघातेर्लङि रूपम् । पुरुर्महान्
वेगो जबः तेन योगात् । पूर्यते वर्धते इति पुरुः । 'कुत्रंश्च' इत्यधिकृत्य
'पृ-भिदि-व्यधि-' इत्यादिना कुप्रत्ययः । दूरसंस्थं दूरे सन्तिष्ठत इति कः ।
उर्वीविभागम् । जेदयत् अन्तिकं कुर्वत् । अन्तिकशब्दात् समीपवाचिनः
तत्करोतीति णिच् । इष्टवद्भावात् '२०१४। अन्तिक-वाढयोर्नेदसाधौ
।५।३।६३।' इति नेदादेशः पश्चाल्लट् । शतरि शप् अयादेशः । प्राप्तं विप-
यीकृतं चोर्वीविभागं भूविभागम् । अतिरयेण अतिवेगेन । दवयत् दूरीकु-
र्वत् पश्चाद्भागेन । दूरशब्दात् पूर्ववण्णिचि इष्टवद्भावे च '२०१५। स्थूल-
दूर-।६।४।१५६।' इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः । पश्चात्तया
पुव लडादयः । कृमरहितम् अपगतश्रमम् । अचेतत् कियद्दूरमागतोऽहमि-
त्यबुध्यमानम् । '३९। चिर्ती संज्ञाने ।' इत्येतस्य शतरि रूपम् । अनीरजा
नीरजाः कारितेति '२१२१। अरुर्मन-।५।४।५१।' इत्यादिना च्वावन्त्यलोपः ।
'२११८। अस्य च्वा ।७।४।३२।' इतीत्वम् । नीरजीकारिता इमा भूमि-
र्यस्यामयोध्यायां ताम् । सित्तसंगृष्टभूतलामित्यर्थः । उपहितशोभाम् छत्र-
ध्वजपताकाभिरारोपितशोभाम् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-
प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-सीता-परिणयो नाम द्वितीयः
सर्गः पर्यवसितः ।

तृतीयः सर्गः—

८३—यधेन संख्ये पिशिताऽशानानां
क्षत्राऽन्तकस्या ऽभिभवेन चैव ॥
आढ्यंभविष्णुर् यशसा कुमारः
प्रियंभविष्णुर् न स यस्य नाऽऽसीत् ॥१॥

यधेनेत्यादि—संख्ये संग्रामे पिशितानानां राक्षसानाम् । पिशितं
मांसम् भक्षणं येषामिति । तेषां यधेन हननेन । '३२५३। हनश्च यधः ।

५२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

३।३।७६। इति अप्रत्यये यथादेशः । कृत्प्रयोगे कर्मणि पठ्यी । क्षत्रान्तकस्य परशुरामस्य । अभिभवेन पराजयेन च '३२३२। ऋदोरप् ३।३।५७।' चैव-
शब्दो निपातसमुदायः समुच्चये । तेन हेतुभूतेन । यथासा आढ्यंभविष्णुः ।
अनाढ्य आढ्यो भूतः । '२९७४। कर्तरि भुवः-३।३।५७।' इति खिष्णुप् ।
'२९४२। अरुद्धिपत्-१६।३।६७।' इति मुम् । कुमारो यस्य न प्रियंभविष्णुः ।
यस्यापि प्राक् प्रियो न जातः पश्चादपि तथैव न प्रियो भूतः स नासीत् न
चभूव ॥

८४-ततः सुचेतीकृत-पौर-भृत्यो

'राज्ये ऽभिपेक्ष्ये सुतमित्य-नीचैः ॥

आघोषयन् भूमि-पतिः समस्तं

भूयो ऽपि लोकं सुमनीचकार. ॥ २ ॥

तत इत्यादि—ततः प्रियंभविष्णुताया अनन्तरं भूमिपतिर्दशरथो लोकं
सुमनीचकार । किमयं सम्यक् पालयिष्यति न वेति असुचेतसः पौरा भृत्याश्च
जाताः ते सम्यक्पालनात् सुचेतसः कृता येन स सुचेतीकृतपौरभृत्यः । भूयो-
ऽपि पुनरपि लोकं समस्तं सुमनीचकार । कथमित्याह—राज्ये राजकर्मणि
पालनलक्षणे सुतं रामं अभिपेक्ष्ये तदभिपेकं करिष्यामीति । सिचेरुभयपदि-
त्वात्तद् । अनीचैर्महता ध्वनिना । आघोषयन् घोषणां कारयन् । सुचेती-
सुमनीशब्दौ '२१२१। अरुर्मेन-१।५।४।५१।' इत्यादिना साधू ॥

८५-आदिक्षदादीप्त-कृशानु-कल्पं

सिंहासनं तस्य स-पाद-पीठम् ॥

सन्तप्त-चामीकर-घल्गु-वज्रं

विभाग-विन्यस्त-महार्घ-रत्नम्. ॥ ३ ॥

आदिक्षंदित्यादि—तस्य रामस्य सिंहासनमादिक्षत् आदिष्टवान् एवं-
विधं कारयेति । दिशोः स्वरितेत्तो लुङि '२३३६। शल इगुपधात्-३।१।४५।' इत्यादिना च्लेः कसः । अकर्तृगामिक्रियाफलत्वात्तिप् । आदीप्तकृशानुकल्पं
ज्वलिताग्निमुल्यं । तस्य कारणमाह—सन्तप्तचामीकरवर्णानि वृत्तसुवर्ण-
वर्णानि चत्राणि यस्मिन् । तथा विभागेषु विन्यस्तानि अतिमहार्घाणि रत्नानि
पद्मरागादीनि यत्र । सपादपीठं सह पादपीठेन ॥

८६—प्रास्थापयत् पूग-कृतान् स्व-पोषं

पुष्टान् प्रयत्नाद् दृढ-गात्र-बन्धान् ॥

स-भर्म-कुम्भान् पुरुषान् समन्तात्

पत्कापिणस् तीर्थ-जलाऽर्धमाशु. ॥ ४ ॥

प्रास्थेत्यादि—तीर्थजलार्थं पुरुषान् प्रयत्नात् आदरेण । समन्तात् स-
वांसु दिक्षु । आशु शीघ्रं प्रास्थापयत् प्राहिणोत् । प्रपूर्वस्तिष्ठतिर्गमने वर्तते
तस्य हेतुमण्यन्तस्य लटि रूपम् । पूगकृतान् अपूगाः पूगाः कृता इति ।
'श्रेण्यादिषु ष्यर्थवचनम्' इति समासः । सङ्घीकृतानित्यर्थः । स्वपोषंपु-
ष्टान् । '३३६१ स्वे पुषः । ३।४।४०।' इति णमुत् । '७८३ भर्मवाच्ययेन
। २।२।२०।' इति समासः । यथाविध्यनुप्रयोगश्च । दृढो गात्रयन्धो येषां
तान् । संयतकायान् । महामारोद्बहनक्षमत्वात् । सभर्मकुम्भान् । समुवर्ण-
कलशान् । पत्कापिणः । प्रादौ कपितुं हिंमितुं शीलं येषामिति । '२९८८।
मुष्यजातौ णिनिः । ३।३।०८।' '९९२। हिमकापिहतिषु च । ६।३।५३।' इति
पदादेशः । पदातीनित्यर्थः । आधिति 'कृवापात्रि-' इत्यादिना षण् ॥

८७—उक्षान् प्रचक्रुर् नगरस्य मार्गान्,

ध्वजान् चबन्धुर्, मुमुचुः ख-धूपान्, ॥

दिशश्च पुष्पैश्चकरुर् विचित्रै-

र्ष्येषु राज्ञा निपुणा नियुक्ताः ॥ ५ ॥

उक्षानित्यादि—ये निपुणा अर्थेषु कार्येषु राज्ञा दशरथेन नियुक्ताः स-
न्धिकृतास्ते नगरस्य मार्गान् पयः । उक्षान् सेकवतः प्रचक्रुः । उक्षणमुक्षा ।
'३२८०। गुरोश्च हलः । ३।३।१०३।' इत्यकारः सा विद्यते येषामिति '१९३३।
अर्शआदिभ्योऽच् । ५।२।१२०।' '२२३७। इजादेश्च गुस्मत्तः । ३।१।३६।' इत्यादिना
आम्प्रत्यये प्रचक्रुरित्यनुप्रयोगो न घटते '२२३९। कृञानुप्रयुज्यते
। ३।१।४०।' इत्यनुशब्दस्य न्यवहितनिवृत्त्यर्थत्वात् । ध्वजान् चबन्धुः उद्गा-
यितवन्तः । मुमुचुः सधूपान् आकाशे घटिकादिभिर्धूपान्मुमुचुः प्रमुक्त-
वन्तः । दिशश्च पुष्पैश्चकरुः छादितवन्तः '१५०३। कृ विक्षेपे ।' इत्यस्य लिटि
'२३८३। ऋच्छत्युनाम् । ७।१।११।' इति गुणः । विचित्रैः नानाप्रकारैः ॥

८८—मातामहाऽऽवासमुपेयिवासं

मोहाद-पृष्ठा भरतं तदानीम् ॥

तत् केकयी सोढुम-शक्रुवाना

ववार रामस्य वन-प्रयाणम् ॥ ६ ॥

मातेत्यादि—तत्पूर्वोक्तमभिप्रेकसंविधानं सोढुमशक्रुवाना असहमाना केकयी रामस्य वनप्रयाणं ववार प्रार्थितयती राज इत्यर्थात् । सहेः शक्रो-
तावुपपदे '३१७७। शक्र-एप-१३।४।६५।' इत्यादिना तुमुन् । सत्र नञा श-
क्त्यर्थस्य प्रतिपेधेऽपि न दोषः प्रतिपेधस्य बहिरङ्गत्वात् । शक्रोतेः परस्मैप-
दित्वात् शानञ् नास्ति । '३१०९। ताच्छीत्यवयोवचन-१३।२।१२९।' इत्या-
दिना चानञ् । स्वादित्वाच्छः । '२७१। अचि भु-धातु-१६।४।७७।' इत्यादिना
उवङ् । किं कृत्वेत्याह—तदानीं प्रार्थनाकाले देशान्तरावस्थितत्वात् किमेवं
क्रियते न वेति न भरतं पृष्टवती । देशान्तरावस्थितिं दर्शयन्नाह—माता-
महायासमिति । मातुः पिता मातामहः । '१२४२। पितृव्य-मातुल-१।४।२।३६।' इत्यादिना
निपातनात् ढामहच् । आवासः निलयम् । आवसत्यस्मिन्निति
अधिकरणे घञ् । उपेयिवांसम् । '३०९८। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च
१३।२।१०९।' इत्यादिना निपातितः । मोहादज्ञानात् । दूतप्रेषणेनापृष्ट्वा ।
रामस्येति कर्तरि षष्ठी । वनाय प्रयाणं गमनमिति । चतुर्थीति योगविभा-
गात् समासः । '५८५। गत्यर्थकर्मणि-१२।३।१२।' इत्यादिना चतुर्थी । पर-
त्वात्कृत्क्षण्या पठ्वा भवितव्यमिति चेत् न । पुनर्द्वितीयाग्रहणात्परामपि
षष्ठी बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्वादिति यथेवं द्वितीयैव स्यात् न चतुर्थी ।
नैप दोषः । द्वितीयाग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् । तथा च वृत्तावुभयमुक्तं—
ग्रामं गन्ता ग्रामाय गन्तेति ॥

८९—कर्णे-जपैराहित-राज्य-लोभा

स्त्रेणेन नीता विकृतिं लघिम्ना ॥

राम-प्रवासे व्यमृशन् न दोषं

जनाऽपवादं स-नरेन्द्र-मृत्युम् ॥ ७ ॥

कर्ण इत्यादि—कर्णं जपन्ति कर्णेजपाः सूचकाः मन्यरादयः । '२९२७।
सम्ब-कर्णयोः-१३।२।१३।' इत्यच् । '९७२। तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६।३।१४।' इति
सप्तम्या अलुङ् । तैराहितः आनायितो राज्यलोभो यस्याः सैवम् ।
स्त्रेणेन स्त्रिया अयम् । '१०७९। स्त्री-पुंसान्यां नञ्-जपो-१।४।१।८७।' इति
नञ् । लघोर्भावो लघिमा । '१७८४। वृत्वादि-१।५।११२२।' इत्यादिना इम-
निष् । टिलोपः । तेन विकृतिमन्यथात्वं नीता केकयी रामप्रवासे सति दोषं
न व्यमृशत् नालोचितवती । '१५१९। मृशं आमर्शने ।' इति सौदादिकस्य

लक्ष्मण रूपम् । किंस्वरूपं दोषम्—जनापवादं लोकवैमुष्यम् (राज्याहो ज्येष्ठः पुत्रोऽनया प्रमाजित इति) नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्युना सह वर्तमानम् ॥

९०—वसूनि देशांश्च निवर्तयिष्यन्

रामं नृपः संगिरमाण एव ॥

तयाऽवजज्ञे, भरताऽभिपेको

विपाद-शङ्कश्च मती निचखने ॥ ८ ॥

वसूनीत्यादि—रामं निवर्तयिष्यन् रामं निवर्तयितुं वसूनि द्रव्याणि दे-
शांश्च सङ्गिरमाण एव प्रतिजानान एव दास्यामीति नृपो राजा कैकेय्या त-
दनङ्गीकरणादवजज्ञे भवज्ञातः । ज्ञा इत्ययं धातुरवपूर्वोऽवज्ञाने वर्तते । त-
स्मात्कर्मणि लिट् । '२३६३ गम-हन-१६१४१८१' इत्युपधालोपः । तत्र
वृतेर्हेतुमण्यन्तात् क्रियार्थोपपदे लट् । सङ्गिरणं च क्रिया । गिरेस्तीदादि-
कान् '२७२४ अवाहः ११३१५११' इति अधिहृत्य '२७२५ समः प्रतिज्ञाने
११३१५२१' इति लट् । शानच् । '२३९० प्रुत इत् १०१११००१' । '३१०११
आने मुक् १०१२१८२१' इदं चापरमनुष्टिपं तथा भरतो राज्येऽभिपिच्यतामिति
भरताभिपेको मती मनसि निचखने निखातः । कर्मणि लिट् । '२३६३ गम-
हन-१६१४१८१' इत्यादिना उपधालोपः । तथा विपादः शङ्करिव शक्यमिव
निचखने । ज्येष्ठत्वात् नायं समभिपिच्यत इति विपादः (संप्रामात्किल परि-
श्रान्तमागतं दशरथं केकयी परिचचार तेन परितुष्टेनोक्तं किं ते दास्यामीति
सा प्राह यदार्थयिष्यते तदा यूयं दास्यथेति सा तदवसरं बुद्ध्वा वरद्वयं प्रार्थि-
तवती । एको रामस्य वनगमनं द्वितीयो राज्ये भरतोऽभिपिच्यतामिति ॥

९१—ततः प्रविद्याजयिषुः कुमार-

मादिक्षदस्याऽभिगमं वनाय ॥

• सौमित्रि-सीताऽनुचरस्य राजा

सुमन्त्र-नेत्रेण रथेन शोचन् ॥ ९ ॥

तत इत्यादि—केकयीप्रार्थनानन्तरं राजा कुमारं रामं प्रविद्याजयिषुः
अग्रजन्तनेन अमाजायितुमिच्छुः । अजेर्हेतुमण्यन्तात्सन् । अरथ कुमाररथं ।
रथेन वनाभिगममभिगमनम् । '३२३४ प्रह-वृ-ट-निश्चि-गमश्च १३३१५८१'
इत्यप् । आदिक्षत् आदिष्टवान् । अस्येति कर्तरि षष्ठी । वनायेति । '५८५ ग-
स्यर्कर्मणि-१२३१२१' इति चतुर्थी । सौमित्रिणीसीतानुचरस्य लक्ष्मणसी-
तासहायस्य । सुमिप्राया अपत्यम् । बाह्यादित्वादिच् । सहचरत्वेनाभ्य-

५६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

हितत्वात् पूर्वनिपातः । अनु पश्चाद्यतीति अनुचरः । '२९३१। निष्ठा-से-
नादायेषु च । ३।२।१७।' इति चकारस्वानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टः । अनुचर-
श्चानुचरी च । '९३३। पुमान् स्त्रिया । १।२।६७।' तावनुचरौ सीमित्सीति
अनुचरौ सहायौ यस्य । कालापिकास्ततोऽन्यत्रापि पठन्ति अनधिकरणोपपदे
चरेष्टः इत्यर्थः । नीयतेऽनेनेति नेत्रं लोचनम् । '३।९६२। दाष्टी-। ३।२।१८२।'
इत्यादिना ध्रुन् । सुमन्त्रनामा रथवाहको नेत्रमिव यस्य रथस्य तद्दशाक्षस्य
प्रवृत्तेः । शोचन् परिदेवयमानो राजा ॥

९२—केचिन् निनिन्दुर् नृपर्म-प्रज्ञान्तं,

विचुकुशुः केचन साऽस्रमुच्चैः, ॥

ऊचुस् तथा ऽन्ये भरतस्य मायां,

धिक् केकयीर्मित्यपरो जगाद. ॥ १० ॥

केचिदित्यादि—राज्ञा वनगमने समादिष्टे सति केचिज्जना नृपं निनि-
न्दुः कुत्सितवन्तः । '६८। णिदिं कुत्सायाम् ।' अप्रज्ञान्तं वृद्धभावेऽपि स्त्रीव-
शम् । केचन केचिःसास्रं सवाप्समुच्चैः सुष्ठु विचुकुशुः सुतरामाक्रन्दितवन्तः ।
तथान्ये भरतस्य मायां शाठ्यमूचुः उक्तवन्तः । [तत्कृतोऽर्थं प्रयोगो येनात्मर-
क्षणार्थं मातामहनिवासे स्थित इति] । अपरो धिकेकयीं ययैवमनुष्ठितमिति
जगाद गदितवान् । 'धिगुपर्यादिषु त्रिषु' इति धिग्योगे द्वितीया ॥

९३—'गतो वनं श्वो भवितेति रामः,'

शोकेन देहे जनता ऽतिमात्रम्, ॥

धीरास् तु तत्र च्युत-मन्यवो ऽन्ये

दधुः कुमाराऽनुगमे मनांसि. ॥ ११ ॥

गत इत्यादि—श्व आगामिनि दिवसे वनं गतो रामो भवितेति तास्र ।
जनता जनसमूहः '१२५१। प्रात-जन-मन्धु-। ४।२।४३।' इत्यादिना तत् । दे-
हे दग्धा । कर्मणि लिट् । '२२६०। अत एकहल्-। ६।४।१२०।' इत्येत्वाभ्यास-
लोपौ । गत इति श्रुतकालः श्वोभवितेति भविष्यत्कालेन सम्बध्यमानः
साधुः । '२८२४। धातु-सम्बन्धे प्रत्ययाः । ३।४।१।' इति । ये तु तत्र धीराः ते
च्युतमन्यवो विगतशोकाः सन्तः कुमारानुगमे कुमारस्य पश्चाद्गमननिमित्तं
मनांसि दधुः हृतवन्तः । राममनुव्रजाम इति । निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्त-
मीति । मनांसीति कर्मणा योगात् ॥

९४—प्रस्थास्यमानावुपसेदुपस् तां

शोशुच्यमानानिदमूचतुस् तान्, ॥

‘किं शोचतेहा ऽभ्युदये वर्ता ऽस्मान्

नियोग-लाभेन पितुः कृताऽर्थात्, ॥ १२ ॥

प्रस्थेत्यादि—तौ रामलक्ष्मणौ प्रस्थास्यमानौ गमिष्यन्तौ । ‘२६८९। समुव-प्र-वि-भ्य-स्थः । १।३।२२। इति तद् । जनान् इदं वक्ष्यमाणमूचतुः उक्त-पन्तौ । शुषीत्यर्थग्रहणात् यचेद्विकर्मकता । उपसेदुपसौ द्वीकृतयतः जनान् । ‘३०९७। भाषायां सद-वस—।३।२।१०८। इत्यादिना कसुः । शोशुच्यमा-नान् अत्यर्थं शोकं कुर्वतः । भृशार्थं यद् । किमूचतुरित्याह—किं शोचतेति । हे जनाः ! कस्मादस्मान् शोचत परिदेवयध्वम् । विधावपूर्वार्थप्रकाशेन लोट् । इहाभ्युदये वतशब्दो विस्मये । तस्मिन् आश्चर्यभूते अभ्युदये वृद्धा सत्याम् । कृत इत्याह—पितुर्नियोगलाभेन वनगमनाज्ञालाभेन कृतार्थान् लब्धप्रयोजनान् । कृतार्थत्वादशोच्या वयमित्यर्थः ॥

९५—असृष्ट यो, यश्च भवेर्ष्वरक्षीद्,

यःसर्वदा ऽस्मानपुपत् स्व-पोपम्, ॥

महोपकारस्य किमस्ति तस्य

तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः, ॥ १३ ॥

असृष्टेत्यादि—असृष्ट जनितवान् । सृजेर्देवादिकस्यात्मनेपदित्वात् लु-टि रूपम् । न तौदादिकस्य परस्मैपदित्वात् ‘२४०५। सृजि-दशोः—।६।१।५८।’ इत्यम् । यश्च भयेषु सत्सु अरक्षीत् पालितवान् । ‘७०६। रक्षे पालने।’ इत्यस्य लुटि रूपम् । यः सर्वदा सर्वकालम् । ‘१९६४। सर्वकान्य—।५।३।१५।’ इत्या-दिना दाप्रत्ययः । यश्चापुपत् पुष्टवान् । स्वपोपं धनेनास्मानपुपत् । पुपेर्लुटि रूपम् । ‘२३४३। पुपादि—।३।१।५५।’ इत्यद् । ‘३३६१। स्वे पुपः । ३।४।४०।’ इति णमुद् । ‘७८३। अर्मेधाव्ययेन । २।२।२०।’ इति समासः । ‘२८२७। यथाविध्यनुप्रयोगश्च । ३।४।४।’ तस्य पितुः संबन्धिनो महोपकारस्य किमस्ति मोक्षः प्रत्युपकारो नैवेति भावः । केनेत्याह—तुच्छेन असारेण वनस्य यानेन । यातेर्भावे ल्युट् । वनस्येति शेषसामान्ये षष्ठी । कृत्स्नणायास्तु षष्ठ्या गत्यर्थकर्मणि चतुर्थ्या दाप्यमानत्वात् ॥

९६—विद्युत्-प्रणाशं स वरं प्रनष्टो,

यद्वोर्ध्व-शोपं तणन्वद विशष्कः, ॥

अर्थे दुरापे किमुत प्रवासे
न शासने ऽवास्थित यो गुरूणाम् ॥१४॥

विद्युदित्यादि—अर्थे कार्यविशेषे दुरापेऽपि कृच्छ्रप्राप्येऽपि । '३३०५ इंपद्दुःसुपु ।३।३।१२६।' इत्यादिना खल । गुरूणां यच्छासनमादेशः तस्मिन् यो नायास्थित भावस्थितयान् । भवपूर्वात्तिष्ठतेर्लुङ् । '२६८९। समव- ।।३।२२।' इत्यादिना तद् । '२३८९। स्था-ध्वोरिच्च ।।३।१७।' इति कित्त्व- मित्वं च । '२३६९। ह्रस्वादङ्गात् ।।२।२७।' इति सिचो लोपः । स वरं विद्युत्प्रणेशं प्रनष्टः । विद्युदिवोत्पत्यनन्तरमेव विनाशं गतः । '३३६६। उपमाने कर्मणि च ।।३।४।४५।' इति चकारात् '३३६४। कर्त्रोर्जावि-पुरुषयोः ।।३।४।४३।' इत्यतः कर्तृग्रहणानुवृत्तौ कर्तृवाचिनि विद्युच्छब्द उपपदे णमुत् । '२२८७। उपसर्गादसमासे-८।४।१४।' इत्यादिना णत्वम् । यद्वैत्ययवा । स ऊर्ध्वशोषं तृणवद्विशुष्कः । '३३६५। ऊर्ध्वेशुषी ।।३।४।४४।' इत्यादिना ण- मुत् । उभयग्रामैवेत्यादिना समासः । '२८२७। यथाविध्वनुप्रयोगश्च ।।३।४।४। किमु-प्रवासे किमुनः प्रवासविषये यच्छासनं तत्र तावदभवस्थितस्य सुतरामेव पूर्वोक्तं प्रयुज्यते ॥

९७—पौरा ! निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्,

'तातस्य शोकाऽपनुदा भवेत्, ॥

मा दर्शताऽन्यं भरतं च मत्तो,'

निवर्त्तयेत्याह रथं स्म सूतम् ॥ १५ ॥

पौरा इत्यादि—हे पौरा ! यथागतं निवर्त्तध्वम् । विधौ लोट् । इति तान् न्यगादीत् उक्तवान् रामः । गद्देः '२२८४। अतो हलादेः ।।७।२।७।' इति वृ- द्धिः । '२२६६। इट् ईटि ।।८।२।२८।' इति सिचो लोपः । तातस्य पितुः शोकाप- नुदाः शोकस्यापहतारो भवेत् । तुन्दशोकयोरित्यादिना कः । भवतेर्बिधौ प्रा- र्थनायां वा लिङ् । मध्यमपुरुषवद्बुधचनम् । भरतं च मत्तो मत्तः सकाशात् । अस्मद्दः '१९५३। पञ्चम्यास्तसिद्ध ।।५।३।७।' । '१३७३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।।७।२।९८। इति मदादेशः । अन्यं भरतं मा दर्शत मा द्रष्टारः स्थ । अपि तु योऽहं स एव भरतः स च प्रतिष्ठितः राज्यं पालयिष्यतीत्येव न्यगादीत् । इशे- र्माङ्गि लुङ् । '२२६९। इरितो वा ।।३।१।५७।' इत्यङ् । '२४०६। ऋ-टशोऽङि गुणः ।।७।४।१६।' निवर्त्तय रथमिति सूतं च सुमन्त्रमाह स । '२७७८। लट् स्मे ।।३।२।११८।' इति लट् । '२४५०। युवः पञ्चानाम्-।।३।४।८४।' इत्याहा- देशः तिपो णल् ॥

९८—ज्ञात्वेङ्गितैर् गत्वरतां जनाना-

मेकां शयित्वा रजनीं स-पौरः ॥

रक्षन् वने-वास-कृताद् भयात् तान्

प्रातश् छलेना ऽपजगाम रामः ॥ १६ ॥

ज्ञात्वेत्यादि—निवर्तध्वमित्युक्ते ये तत्रानिवृत्ताः तेषां जनानां रामो गत्वरतां गमनशीलतां ज्ञात्वा । '३१४४ गत्वरश्च । ३।२।१६४' इति निपातितः । तैरिङ्गितैरभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः । दृढतेभावे निष्ठा । वनेवास इति सप्तमीति योगविभागात् समासः । '९७६। शय-वास-वासिपु । ६।३।१८।' इति विभाषासप्तम्या अलुक् । तेन कृतास्तिहादिभयात् रक्षन् पालयन् तान् पौरान् सपौरः पौरैः सह एकां रजनीं शयित्वा । '५५८। कालाघ्वनोः—२।३।५' । इति द्वितीया । शयित्वेति '३३२२। न क्त्वा सेट् । १।२।१८।' इति । कित्त्वप्रतिषेधात् गुणो भवति । प्रातः प्रातःकाले । छलेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपजगाम गतवान् ॥

९९—अस्त्राक्षुरसं करुणं रुवन्तो,

मुहुर्मुहुर् न्यश्वसिपुः कवोष्णम्, ॥

हा राम ! हा कष्टमिति व्रुवन्तः

पराङ्-मुखैस् ते न्यवृतन् मनोभिः ॥१७॥

अस्त्राक्षुरित्यादि—(ते पौरा राममपश्यन्तः) । करुणं रुवन्तो विलपन्तः । '११०७ रुशब्दे ।' इत्यस्य शतरि रूपम् । अस्त्रम् अशु अस्त्राक्षुः । मुक्तवन्तः । सु-जेस्रौदादिकस्य परस्मैपदिनः सिचि '२४०५। सृजि-दशोः—६।१।५८।' इत्यम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '३२८। चोः क्तुः । ८।२।३०।' । '१३१। खरि च । ८।४।५५।' इति चत्वंम् । मुहुर्मुहुः भूयोभूयः कवोष्णमीपदुष्णमन्तःरान्तापात् । '१०३३। कवं चोष्णे । ६।३।१०७।' इति कौः कवादेशः । न्यश्वसिपुः । श्वसेर्लुङ् । '२२९९। ह्यन्त—७।२।५।' इत्यादिना श्वसेर्लुङ्प्रतिषेधः । '२२८४। अतो ह-लादेर्लघोः । ७।२।७।' इति विकल्पस्य प्राप्तवान् । हा राम ह कष्टं कृच्छ्रमिति व्रुवन्तः पराङ्मुखैः येन गतो रामस्तेन गतेर्मनोभिरित्थंभूतैः । न्यवृतन् निवृत्तवन्तः । '२३४५। सुन्नथो लुङि । १।३।९१।' इति परस्मैपदविकल्पान् । युतादित्वादश्च ॥

१००—सूतो ऽपि गङ्गा-सलिलैः पयित्वा

सहा ऽश्वमात्मानमनल्प-मन्युः ॥

स-सीतयो राघवयोरधीयन्
श्वसन् कदुष्णं पुरर्माविवेश. ॥ १८ ॥

सूत इत्यादि—सूतोऽपि सुमन्त्रः सहाश्रमधैः सह । अनल्पमन्युः प्रवृ-
न्दशोकः । राघवयोः रामलक्ष्मणयोः । '१८८। सरूपाणां -११।२।६३' इत्ये-
कशेषः । ससीतयोः सीतासहितयोः । अधीयन् स्मरन् । '११२०। इ-क् स्मरणे।'
इत्यस्य शतरि रूपम् । यणादेशः । '६१३। अधीगर्थ-१।२।३।५२।' इति कर्मणि
पठ्ये । श्वसन् । कदुष्णं ईपदुष्णम् । '१०३३। कवं चोष्णे । ६।३।१०७।' इति
चकारात् कदादेशः । गङ्गातटात्प्रतिनिवृत्त्य पुरमयोध्यामाजगाम आगतवान् ।
गङ्गासलिलैः आत्मानं याद्यमान्यन्तरं च पवित्रीकृत्य । '३०५०। पूडश्च
। ७।२।५१।' इति विकल्पेनेद् । '३०५।१। पूडः क्त्वा च । १।२।२२।' इति
किरवप्रतिषेधात् गुणः ॥

१०१—प्रतीय सा पूर ददशे जनेन
द्यौर भानु-शीतांशु-निराकृतैव ॥
राजन्य-नक्षत्र-समन्विता ऽपि
शोकाऽन्धकार-क्षत-सर्व-चेष्टा. ॥ १९ ॥

प्रतीयेत्यादि—जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्त्य । पूरयोध्या
ददशे दष्टा । कर्मणि लिट् । प्रतीय इति ईङ् गतावित्यस्य रूपं न पुनरिणः ।
तस्य हि तुकि प्रतीयेति स्यात् । '३३३३। पत्व-तुकोरसिद्धः । ६।१।८६।'
इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् । प्रतीयुषा सा ददशे इति पाठान्तरम् । प्रतिनिवृ-
त्तेन सा पूरददशे दृष्टेत्यर्थः । अस्मिन् पाठे तु '३०९८। उपेयिवान्-१।३।२।१०९।'
इत्यादिना इणः कसौ रूपं द्रष्टव्यमत्रोपसर्गस्यातन्त्रत्वात् । शोकोऽन्धकार
इव शोकान्धकारः । तेन क्षता नीतानुष्टेयकर्मणि चेष्टा परिस्पन्दो यस्यां
पुरि सा तथोक्ता । राज्ञोऽपत्यानि । '११५३। राज-शशुराद्यत् । ४।१।१३७।'
राजन्याः क्षत्रियाः । '११५४। ये चाभावकर्मणोः । ६।३।१६८।' इति प्रकृति-
भावः । राजन्या नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि धौः भानुशीतांशुविनाकृतैव
सौराकाशः यथा नक्षत्रसमन्वितापि राशौ भानुचन्द्रान्यां विनाकृता रहिता
अन्धकारच्युतसर्वचेष्टा तद्वत्तापि भानुचन्द्रस्थानीययोः राघवयोर्विरहात् ॥

१०२—विलोक्य रामेण विना सुमन्त्र-
मंच्योष्ट सत्वान् नृ-पतिश् च्युताऽऽशः ॥
मधूनि नैपीद् व्यलिपन् न गन्धैर्,
मनो-रमे न व्यवसिष्ट यस्त्रे. ॥ २० ॥

विलोकयेत्यादि—रामेण विना मुमञ्चं विलोक्य दृष्ट्वा नृपतिर्दशरथः
सत्वात् स्वभावादच्योष्ट च्युतः । प्यवतेरकर्मकालुङ्ग । गतोऽपि महच्चनम-
तिक्रम्य आगच्छेद्राम इति अस्य या आशा सा च्युता यस्य स च्युताश्ने ।
सत्वात् च्युतश्च मधूनि पातुं नैपीत् नेष्टवान् । '२२६८। नेष्टि । ७।२।४।' इति
सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । गन्धैश्चन्दनादिभिर्नालिपत् । लिपेः '२४१८। लिपि-
सिचि-ह्रस्व । ३।१।५३।' इत्यङ् । मनोरमे चेतोहारिणी वखे न व्यवसिष्ट न
परिहितवान् । '१०९२। वसुं आच्छादने।' इत्यस्मात् लुङ् । अनुदातेऽवात्तङ् ॥

१०३—आसिष्ट नैकत्र शुचा, व्यरंसीत्

कृताऽकृतेभ्यः क्षिति-पाल-भाग्-भ्यः, ॥

स चन्दनोशीर-मृणाल-दिग्धः

शोकाऽग्निना ऽगाद् द्यु-निवास-भूयम्. २१

आसिष्टेत्यादि—एकत्र स्थाने शुचा शोकेन नासिष्ट नोपविष्टः । आ-
सेरात्मनेपदिनो लुङ् । कृतानि चाकृतानि चेति । '७३९। केन नत्र-विशि-
ष्टेनानत्र । २।१।६०।' इति समासः । असमापितेभ्य इत्यर्थः । क्षितिपालं
भजन्ते यानि । दूतप्रेषणादीनि तेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः । प्यरंसीत्
विरतः । विमुखोऽभूदित्यर्थः । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमिति
अपादानसंज्ञा । रमेर्लुङ् । '२७४९। व्याङ्-परि-भ्यो रमः । १।३।८३।' इति
तिप् । '२३७७। यम-रम-। ७।२।७३। इत्यादिना सगिटौ । स एवम्भूतो राजा
चन्दनोशीरमृणालैः शोकाग्निप्रतीकारभूतैर्दिग्ध वपलिष्ठोऽपि उद्वेगाग्निर्नैव
द्युनिवासभूयं देवत्वमगात् गतवान् । दिहेर्निष्ठायां '३२५। दादेर्धातोर्धः
। ८।२।३२।' इति घः । '२२८०। शपस्तयोर्धोघः । ८।२।४०।' । '५२। शलां जश्
शशि । ८।४।५३। इति जशत्वम् । दिवि निवासो येषां ते द्युनिवासाः देवाः
तेषां भाव इति । '२८५५। भुवो भावे ३।१।१०७।' इति क्यप् ॥

१०४—विचुकुशुर् भूमि-पतेर् महिष्यः,

केशाल् लुलुञ्चुः, स्व-वपूंपि जघ्नुः, ॥

विभूषणान्युन्मुमुचुः, क्षमायां

पेतुर्, वभञ्जुर् घलयानि चैव. ॥ २२ ॥

विचुकुशुरित्यादि—भूमिपते राज्ञो महिष्यः पत्न्यः । भविमद्योष्टि-
पप् ह्यौणादिकष्टिपच् । विचुकुशुः रदितवत्य इत्यर्थः । द्वा स्वामिश्रिति ।
तया केशान् लुलुञ्चुः । उत्पादितवत्यः । स्ववपूंपि स्वशरीराणि जघ्नुस्तादि-

६२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

तद्यत्नः । विभूषणानि द्वारादीनि वन्धुमुचुमुंरुपत्यः । क्षमायां भुवि पेतुः ।
वलयानि भवैधव्यचिह्नानि वभभुः । चूर्णितवत्यः । पृते लिङ्गन्ताः । पते-
त्वाभ्यासलोपी ॥

१०५—ताः सान्त्वयन्ती भरत-प्रतीक्षा
तं वन्धुन्ता न्यक्षिपदांशु तैले, ॥
दूतांश्च राजाऽऽत्मजमानिनीपून्
प्रास्थापयन् मन्त्रि-मतेन यूनः ॥ २३ ॥

ता इत्यादि—वन्धुता वन्धुसमूहः । '१२५१। ग्राम-जन-वन्धु-भ्यस्तत् ॥
१४।२।४३।' तामद्विपीः सान्त्वयन्ती संस्थापयन्ती । सान्त्वं करोतीति णिच् ।
तं दशरथं मृतं तैले न्यक्षिपत् निक्षिप्तवती । आशु शीघ्रं । (सा भूत्पूतिरिति)
क्षिपेत्सुहृद् । '२३४३। पुपादि-१३।१।५५।' इत्येद् । कस्मात्तमक्षिपदित्याह—
भरतप्रतीक्षां तेन संस्कारः कर्त्तव्य इति सा भरतं प्रतीक्षते । 'ईक्षि-क्षमिभ्यां
च ।' इत्युपसंख्यानान्णः । दूतान् प्रास्थापयत् प्रहितवती । राजारमजं भरतमा-
निनीपून् आनेतुमिच्छन् । अन्यथा केकयीवैमुख्याद्भरतेऽपि वैमुख्याद्दूता
अपि ज्ञानेतुमिच्छन्ति । तथापि मन्त्रिमतेन न स्वमतेन । यूनः तेषां गन्तुं
समर्थत्वात् ॥

१०६—सुप्तो नभस्तः पतितं निरीक्षां-
चक्रे विवस्वन्तमंधःस्फुरन्तम्, ॥
आख्यद् वसन् मातृ-कुले सखिभ्यः
पश्यन् प्रमादं भरतो ऽपि राज्ञः ॥ २४ ॥

सुप्त इत्यादि—भरतोऽपि मातृकुले वसन् सखिभ्यो मित्रेभ्यः आख्यत्
कथितवान् । ख्यतेर्लुङ् । '२४३८। अस्ति-वक्ति-१३।१।५२।' इत्यादिना
अद् । क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमिति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । किमाख्यदित्याह—
अहं सुप्तः सन् नभस्तो नभस्तलात् आकाशात्पतितं विवस्वन्तमादित्यं स्फुरन्तं
चलन्तं निरीक्षांचक्रे निरीक्षितवान् । ईक्षेः '२२३७। इजादेः-१३।१।३६।' इ-
त्याम् । उत्तमविषये सुप्तप्रमत्तावस्थायां धित्तव्याक्षेपात् परोक्षे लिट् । पश्यन्
विलोकयन् । राज्ञो-दशरथस्य । प्रमादमनिष्टम् ॥

१०७—अशिश्रवद्वात्यधिकं तमेत्य
दूता यदा ऽर्धं प्रयियासयन्तः, ॥

आंहिष्ट जाताऽङ्घ्रिहिपस् तदा ऽसा-
वृत्कण्ठमानो भरतो गुरुणाम् ॥ २५ ॥

अशीत्यादि—दूता ण्य आगत्य (भरतमातृकुलमित्यर्थः) । आहपूर्वादिणः
कृत्वाप्रत्ययस्य ल्यपि तुकि च रूपम् । यदा तं भरतमर्थं वचनमशिश्रवन्
प्रावितवन्तः । अर्थयतेऽनेनेति णिच् घञ् । शृणोतेर्ण्यन्तालुटि '२३१५।
चटि । ६।१।११।' इति द्विवचनम् । '२५७८। स्वति-शृणोति-१७।४।८१।'
इत्यभ्यासस्येत्यम् । आत्ययिकम् अत्ययो विनाशः स प्रयोजनमस्येति तदस्य
प्रयोजनमिति टन् । पिता ते ग्लानस्यां द्रष्टुमिच्छतीति आत्ययिकं वचनम् ।
तमिति '५४०। गति-वृद्धि-११।४।५२।' इत्यादिना कर्मसंज्ञा । शृणोतेः शब्द-
कर्मत्वान् अर्थमिति । '५३५। कर्तुरीप्सिततमं-११।४।४९।' इत्यनेन । प्रथियास-
यन्तः प्रयानुमिच्छन्तं भरतं प्रयोजितवन्तः । सन्नन्तण्यन्तोऽयम् । तदा असौ
भरतो जाताङ्घ्रिहिपः । जाता अङ्घ्रिहिपा गमनेच्छा यस्य सः । '१९३३। अङ्घ्रि-
गतौ ।' । '२२६२। इदितो नुम्-७।१।५८।' तस्मादांहितुमिच्छतीति सन् ।
इद । '२१७६। अजादेद्वितीयस्य । ६।१।२।' इति द्विशब्दो द्विरुच्यते । नकार-
स्य '२२४६। न न्द्राः-१६।१।३।' इति प्रतिषेधः । अभ्यासकार्यम् । अनुस्वा-
परसवर्णौ । '३२७९। अः प्रत्ययात् । ३।३।१०२।' इत्यकारप्रत्ययः । टाप् ।
आंहिष्ट गतवान् । तस्मादेवात्मनेपदिनो लुङ् । उक्कण्ठमानः स्मरन् ।
'२७२। मटि, २७३। कटि शोके ।' इत्यस्मादात्मनेपदिनो रूपम् । अनेकार्थ-
त्वाद्भानूनाम् । गुरुणां पितामहादीनाम् । '६१३। अधीगर्थं-१२।३।५२।'
इति कर्मणि षष्ठी ॥

१०८—वन्धूनशङ्किष्ट समाकुलत्वा-

दासेदुपः स्नेह-वशादपायम्, ॥

गोमायु-सारङ्ग-गणाश् च सम्यङ्-

ना ऽयासिपुर्, भीममरासिपुश्च ॥ २६ ॥

वन्धूनित्यादि—दुःस्वप्नदशनेन अकस्माच्च पितृदूतागमनेन स्नेहवशात्
चेतसि समाकुलत्वाद्भरतो वन्धूनशङ्किष्ट शङ्कितवान् उपेक्षितयानित्यर्थः ।
शङ्कतेरात्मनेपदिनो लुटि रूपम् । कीदृशान् आसेदुपः अपार्थं विनाशं ग-
तवतः । '३०९७। भाषायां सद-वस-१३।२।१०८।' इत्यादिना ऋणुः ।
'२२६०। अत एक-हल्-१६।४।२०।' इत्येत्वाभ्यासलोपौ (अस्मदन्धुः क-
श्चित् स्वसनभापक्षोऽभूदिति । गच्छतस्तल्लु गोमायुसारङ्गगणाः शृगालमृ-
गगणाश्च सम्यगनुकूलं नायासिपुः नागताः । यातेर्लुटि '२३७७। यम-रम-

६४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

।७।२।७३' इति सगिटौ (शुभालाः प्रदक्षिणं गताः शृगाश्च सव्यमित्यर्थः) । भीममुद्गेगकरमरासिपुः रसिताः । रसेः परस्मैपदिनो लुङ् । '२२८४। अतो हलादेः-।७।२।७।' इति वृद्धौ रूपम् । न रासेः तस्यारमनेपदित्वात् ॥

१०९—स प्रोषिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन्

शुश्राव घोषं न जनौघ-जन्यम्, ॥

आकर्णयामास न वेद-नादान्,

न चोपलेभे वणिजां पणाऽयान् ॥ २७ ॥

स इत्यादि—स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुलात् प्रोषितः सन् । '३०९७। भाषायं-।३।२।१०८।' इत्यादिना कसुः । यजादित्वात् सम्प्रसारणं द्विवचनम् । '३०९६। वस्त्रकाजाद्धसां ।७।२।६७।' इति इट् । पुरमयोध्यामेत्य आगत्य प्रवेक्ष्यन् गृहमित्यर्थात् पुरं प्रविष्टः । घोषं शब्दं न श्रुश्राव न श्रुतवान् । जनौघजन्यं जनसमूहेन जन्यमुत्पाद्यम् । 'शकि-शसि-चति-यति-।' इति जनेयत् । तथा वेदध्वनीलाकर्णयामास न श्रुतवान् । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थं इति णिच् । तदन्तात् लिट्यामि । '२३११। अयामन्त-।६।४।५५।' इत्ययादेशः । न चोपलेभे नोपलब्धवान् । वणिजां पण्यजीविनाम् । पणाऽयान् पणलाभान् । क्रयविक्रयरूपव्यवहारस्योच्छिन्नत्वात् । पणन्ते इति वणिजः पणेरिजादेश्च व इत्सौणादिकः । पण्यन्त इति पणाः । '३२४३। नित्यं पणः परिमाणे ।३।३।६६।' इत्यप् । व्यवहर्तव्याः । ईयन्ते प्राप्यन्ते वणिग्भिरित्ययाः लानाः । '३२३१। परच् ।३।३।५६।' इति इणः कर्मणि अच् । पणानामयाः पणायाः तान् । पणायामिति पाठान्तरम् । वणिजां स्तुतिं संख्यवहारविषयां नोपलेभे । संख्यवहारकुशलाः साधव इति गुपादिषु स्तुत्यर्थपणिना साधचर्यात् पणेरपि तदर्थोद्देवायप्रत्ययः । '३२७९। अः प्रत्ययात् ।३।३।१०२।' इत्यकारः । टाप् । वणिजां प्रलापानिति तृतीयः पाठः । वणिक्प्रसारकलहानित्यर्थः ॥

११०—चक्रन्दुरुच्चैर् नृपतिं समेत्य

तं मातरो ऽभ्यर्णमुपागताऽस्त्राः, ॥

पुरोहिताऽमात्य-मुखाश् च योधा

विवृद्ध-मन्यु-प्रतिपूर्ण-मन्याः ॥ २८ ॥

चक्रन्दुरित्यादि—तं भरतं गृहगतमभ्यर्णं समीपीभूतं समेत्य ङी-कित्वा मातरः कौशल्याद्याः नृपतिमुच्चैरत्यर्थं चक्रन्दुः क्रन्दितवत्यः । हा

स्वामिन् ! हा राजन् ! क्व गतोऽसीति । उपागतं प्राप्तमसन्नभुजलं यासां ताः । एवंविधाः । युच्यन्त इति योधाः पचादिरवाद्च । ज्ञे-च तं समेत्य नृपतिं चक्रन्दुः । पुरोधीयत इति, पुरोहितः । '८९९। निष्ठा । १२। १३६।' '३०७६। दधातेर्हिः । ७। ४। ४२।' अमाशब्दः सहार्थे । सह- राज्ञा कार्येषु भवतीत्यमात्यः । अमेहकतसिन्धेभ्यः इति निपातात् । पुरोहितामात्यौ मुखं प्रधानं येषां योधानां ते पुरोहितामात्यमुखाः । अमात्यस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । विवृद्धमन्युना शोकेन प्रतिपूर्णे मन्धे गलशिरे येषामिति ॥

१११—दिदक्षमाणः परितः स-सीतं

रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणं च, ॥

रोरुद्यमानः स तदा ऽभ्यपृच्छद्,

यथावदाख्यन्नथ वृत्तमस्मै. ॥ २९ ॥

दिदक्षमाण इत्यादि—स भरतो यदा ससीतं रामं लक्ष्मणं च परितः सर्वतो दिदक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् । '२७३। ज्ञा-श्रु-स्मृ-दृशां सनः । १। १। ५७।' इति तद् । '२६। ३। हलन्ताच्च । १। २। १०।' इति सनः कित्त्वे '२४०। सृ-जि-दशोः-। ६। १। ५८।' इत्यम् न भवति । नैक्षत न दृष्टवान् । तदा रोरुद्यमानः अत्यर्थं रुदन् । यच्छि रूपम् । अभ्यपृच्छत् पृष्टवान् । पृक्षताभ्यपृच्छ-दिति मृतसामान्यवियक्षया लङ् । अन्यथा कथैः परोक्षत्वात् लिट् स्यात् । अथैतस्मिन् प्रस्तावे यथावत् यादृशं वृत्तं मृतं तथावत् आख्यन् कथितवन्तः पुरोहितामात्यमुखा अस्मै भरताय । एवातेः '२४३। अस्यत्ति-। ३। १। ५२।' इत्यादिना घ्लेरङ् । आतो लोपः ॥

११२—आवृद्ध-भीम-भ्रुकुटी-विभङ्गः

शैश्वीयमानाऽरुण-रीद्र-नेलः ॥

उच्चैरुपालब्ध स केकर्यां च,

शोके मुहुश्च चाऽविरतं न्यमाङ्क्षीत् ॥ ३० ॥

आवृद्धेत्यादि—स भरत उच्चैर्महता ध्वनिना केकर्यां च मुहुमुहुभ्रूयो मूय उपाउद्ध उपाउद्धवान् । उपाद्धपूर्वां लभिरुपालम्भे वर्तते । तस्मा-दारमनेपदिनो '२२८। सलो झलि ८। २। २६।' इति मिग्लोपे घात्वमश्चे रूपम् । शोके च मन्यां अविरतमजस्रं न्यमाङ्क्षीत् निमग्नः । मस्जेर्लुटि '२५। ७। मस्जि-नशोर्झलि । ७। १। ६०।' इति नुम् । तत्रापि मस्जेरन्यादिनि-

६६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो घर्गः,

यमात् जुम् । संयोगादिलोपः । हलन्तालक्षणा वृद्धिः । हलप्रहणं समुदाय-
प्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् । कीदृशः आवद्धभीमधुकुटीविभङ्गः । भ्रमेश्च डुरिलौ-
णादिको डुः । कुडे खीलिके भावे कृशादिभ्य इतीः । तदन्तात् कृदिकारा-
दिति डीप् । भुवोः कुटी कौटिल्यं धुकुटी । '९९९। इको ह्रस्वोऽलघो गाल-
वस्य । ६।३।६१।' इति ह्रस्वः । तस्या विभङ्गो विरचनम् । आवद्धः कृतः
प्रयत्नेनायासवृत्तेन भीमो भयानको धुकुटीविभङ्गो येन यस्य वेति । श्लेष्मी-
यमाने अत्यर्थं द्रव्यमाने अरुणे लोहिते रीद्रे भयानके नेत्रे यस्य सः ।
ध्वतैर्यङि '२४२०। विभाषा श्वेः । ६।१।३०।' इति वा सम्प्रसारणम् ॥

तमुपालम्भमाह—

११३—नृपाऽऽत्मजौ चिक्लिशतुः स-सीतौ,

ममार राजा, विन्धवा भवत्यः, ॥

शोच्या वयं, भूर-नृपा, लघुत्वं

केकय्युपज्ञं वत बह्वन्वर्थम् ॥ ३१ ॥

नृपेत्यादि—नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ ससीतौ सीतया सह चिक्लिशतुः
क्लिष्टौ । ममार मृतो राजा । '२५३८। त्रियतेर्लुङ्-लिङोश्च । १।३।६१।' इति
नियमात्तडोऽभावः । विधवाः धवो भर्ता तेन विना भवत्यो जाताः ।
शोच्याः शोचनीया वयम् (अयशोभाजनत्वात्) । '२८७२। ऋ-हलोर्ण्वत्
। ३।१।१२४।' शङ्क-या इति पाठान्तरम् । शङ्कनीया वयम् । एतत्कृतोऽयं
प्रयोग इति । भूश्वानृपा । न विद्यते नृपो यस्यामिति । नजोऽस्त्वर्थानामिति
बहुव्रीहिः । लघुत्वं राज्यप्रार्थनालक्षणं । केकय्युपज्ञम् । 'केकय्याः प्रथमतो
ज्ञातं नान्यस्य कस्यचित्पूर्वं ज्ञातम् । उपज्ञायत इत्युपज्ञम् । '२८९८। आत्-
श्लोपसर्गे । ३।१।१३६।' इति स्त्रियामह । कृलक्षणा पटी । केकय्या उपज्ञेति
समासः । '८२४। उपज्ञोपक्रमं-। २।४।२१।' इति नपुंसकता । वत कष्टम् ।
बह्वन्वर्थं बहुदोषम् । क्लेशमरणाद्यनिष्ठानां सम्भवात् ॥

भरतकृत पृथग्यं प्रयोग इत्येतत्परिहरमाह—

११४—'नैतन् मतं मत्कर्मिति ब्रुवाणः

सहस्र-शो ऽसौ शपथानंशप्यत् ॥

उद्दाश्यमानः पितरं स-रामं

लुप्यन् स-शोको भुवि रोरुदा-वान् ॥ ३२ ॥

नैतदित्यादि—यदेतत्केकय्यनुष्ठितं मतमभिप्रायः । न मत्कृतं तत् ।

६८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

ये नियुक्ताः । क्षिपेत्सौदादिकस्य ग्रहणम् । घेषुमृदङ्गकांसं वंशगुरजकां-
स्यतालमवादयन् प्रादितवन्तः । पदेष्वन्तस्यैव प्रयोगः । '२१०। जातिर-
माणिनाम् । २।४।६।' इत्येकवद्भावः । न पुनस्तूर्माङ्गत्वात् । तत्र हि प्राणिनां
तूर्माङ्गाणां द्वन्द्वैकवद्भावः । यथा मार्दङ्गिकपाणविकमिति । 'वृ-तृ-वदि-हनि-
कमि-कपि-भ्यः सः ।' इत्यौणादिकः कंसशब्दः । तदर्थाय हितं कंसीयम् । त्रुणा
दृढद्रव्यम् । प्रकृतिविकारभावे छः । तस्य विकार इति । '१५४७। कंसीयप-
रशब्दयोर्यत्रौ लुक् च । ४।३।१६८।' इति छस्य लुक् यन् च प्रत्ययः ।
कम्बूत्-शङ्खान् । तारान् उच्चैस्तरध्वनीन् । अधमन् शब्दितवन्तः । '२३६०।
पा-घ्रा-। ७।३।७८।' इत्यादिना धमादेशः । तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन्
आनीतवन्तः । सर्वत्र लङि रूपम् ॥

अन्त्येष्टिं दर्शयन्नाह—

११७—धोत्राऽक्षि-नासा-वदनं स-रुक्मं
कृत्वा ऽजिने प्राक्-शिरसं निधाय ॥
सञ्चित्य पात्राणि यथा-विधान-
मृत्विग् जुहाव ज्वलितं चित्ताऽग्निम् ॥ ३५ ॥

धोत्रेत्यादि—अजिने कृष्णसारचर्मणि प्राक् पूर्वं शिरो मूर्द्धा यस्येति
तं प्राक्शिरसं शवं निधाय स्थापयित्वा पश्चात् धोत्राक्षिनासावदनम् ।
प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । वृत्त्वदीत्यादिसूत्रस्यानन्तरं नयतेरा चेति प्रकृतेरा-
कारे नासेल्यौणादिकं रूपम् । सरुक्मं ससुवर्णं कृत्वा । सञ्चित्य विन्यस्य
अङ्गप्रत्यङ्गेषु । पात्राणि सुगादीनि । यथाविधानं यादृशं विधानमुक्तं गृ-
ह्यशास्त्रे । ऋत्विग्याजकः । ऋतौ यजतीति । '३७३। ऋत्विग्-दृष्टग्-। ३।२।
५९।' इत्यादिना निपातितः । ज्वलितं चित्ताग्निम् । ज्वलनं चितं तदर्थमग्निं
जुहाव जुहोति स्म ॥

११८—कृतेषु पिण्डोदक-सञ्चयेषु,
हित्वा ऽभिपेकं प्रकृतं प्रजाभिः ॥
प्रत्यानिनीपुर् विनयेन रामं
प्रायादरुण्यं भरतः स-पौरः ॥ ३६ ॥

कृतेष्वित्यादि—पिण्डोदकदानास्थिसञ्चयेष्वनुष्ठितेषु प्रजाभिः प्रकृतं
प्रस्तुतमभिपेकमादिकर्मणि ऋः । हित्वा त्यक्त्वा । '३३३। जहातेश्च विथ
। ७।४।३३।' इति हिरादेशः । रामं प्रत्यानिनीपुः प्रत्यानेमुमिच्छुः । विनयेन

७० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

तेलिटि '२२१४। उखपदान्तात् । ६।१।९६।' इति पररूपम् । पितृन्-विप्रियुः
उदकाञ्जलिना तर्पितवन्तः । प्रीणातेलिटि ह्यष्टादेशः । आपगासु नदीषु ।
एतत् कृत्वा पुलिनानि सैकतानि इत्वा आरेदुः आरटिताः । आरेमुरिति पाठ-
न्तरम् । श्लोकापनोदनार्थं कियन्तमपि कालमारगन्ति स्म । '२७४९। व्याह-
परि-भ्यो रमः । १।३।८३।' इति परस्मैपदम् । अशङ्कं विस्रब्धम् । छायां स-
माधिस्य विशधमुः विधान्ताः ॥

१२१—संप्राप्य तीरं तमसाऽऽपगाया

गङ्गाऽम्बु-सम्पर्क-विशुद्धि-भाजः ॥

विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं

ययुर् निरुद्ध-श्रम-वृत्तयस् ते. ॥ ३९ ॥

संप्राप्येत्यादि—तमसापगायाः तमसाख्यायाः आपगायाः नद्याः । अत्य-
वि-चमि-तमि-नमि रभि-लभि-तपि-पति-जनि-पणि-गहि-भ्योऽसत् । यस्याः
स्मरणात्पापं ताम्यति सा तमसा । तरसा इति पाठान्तरम् । तत्र तरसा वेगेन
आपगाया अर्थात्तमसाया नद्या गङ्गाऽम्बुसम्पर्कात् विशुद्धिं पवित्रतां भजते
या तस्यास्तीरं कूलं सम्प्राप्य गत्वा ते जना निरुद्धश्रमवृत्तयः ययुः गताः ।
गङ्गेति गन् गम्यद्योरित्यौणादिवो गन् । विगाहितुं विगाहिष्यामह इति
कृत्वा । यामुनमम्बु यमुनाया इदं यमुनासम्बन्धि जलम् । पुण्यं पुण्यहे-
तुत्वात् पुण्ययुक्तत्वाद्वा ॥

१२२—ईयुर् भरद्वाज-मुनेर् निकेतं,

यस्मिन् विशश्राम समेत्य रामः ॥

च्युताऽशनायः फलवद्-विभूत्या

व्यस्यन्नुदन्यां शिशिरैः पयोभिः. ॥ ४० ॥

ईयुरित्यादि—भरद्वाजमुनेर्निकेतं आश्रममीयुः गताः । '२४५५। इणो
यण् । ६।४।८३।' इति यत्वम् । अभ्यासस्य '२४५६। दीर्घे इणः किति
। ७।४।६९।' इति दीर्घत्वम् । यस्मिन्निकेते रामो विशश्राम विशान्तः । स-
मेत्य मिलित्वा । तृतीयुर्जना इति योज्यम् । फलवद्विभूत्या फलवतां वृक्षाणां
समृद्ध्या हेतुभूतया च्युताशनायोऽपगतबुभुक्षः । '२६६९। अशनायो-
। ७।४।३४।' इत्यादिना निपातितः । व्यस्यन् उदन्यां धारयन् । असेर्देवादि-
कस्य रूपम् । उदन्यां पिपासां शिशिरैः शीतलैः पयोभिः ॥

१२३—वाचं-यमान् स्थण्डिल-शायिनश्च

युयुक्षमाणानंनिशं मुमुक्षून् ॥

अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेमुः

पद्मा भरद्वाज-मुनिं स-शिष्यम्. ॥ ४१ ॥

वाचमित्यादि—ते भरद्वाजमुनिं सशिष्यं शिष्यैः सह वर्तमानं प्रणेमुः प्रणमन्ति स्म । विनयात् विनयेन । अत एव-पद्माः पदातयः पादाभ्यां गच्छन्तीति । '३०१११ अन्येऽपि दृश्यते । ३।२।१०११' इति डः । '९९२। हिमकापिहतिषु च । ६।३।५४।' इति चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् गमोत्तरपदे पदादेशः । पदिति योगविभागाद्वा । कीदृशम् । अध्यापयन्तं पाठयन्तम् । कान् वाचंयमान् मौनव्रतान् । '२९५६। वाचि यमो व्रते । ३।२।४०।' इति खच् । '२९५७। वाचंयम-पुरंदरी च । ६।३।६९।' इति निपातनात् पूर्वपदस्य अमन्तता । स्थण्डिलशायिनः भूशायिनः । '१२१६। स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । ४।२।१५।' इति णिनिः । युयुक्षमाणान् योक्तुमिच्छतः । योगाभ्यासनिष्ठानित्यर्थः । अनिशमविच्छेदेन मुमुक्षून्मोक्षाभिलाषिण इत्यर्थः । अत एव योगाभ्यासमिच्छन् ॥

१२४—आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विष्यसोः

कल्प-द्रुमा योग-चलेन फेलुः, ॥

धाम-प्रथिम्रो म्रदिमाऽन्वितानि

वासांसि च द्राधिम-चन्त्युद्बुहुः. ॥ ४२ ॥

आतिथ्यमित्यादि—अतिथ्यर्थमातिथ्यमन्नपानादि । '२०९४। अतिथेर्भ्यः । ५।४।२६।' । एभ्यो भरतादिजनेभ्यः इति संप्रदाने चतुर्थी । परिनिर्विष्यसोः निर्वसुमिच्छोर्दांतुमिच्छोरित्यर्थः । निर्वसो अपिदाने वर्तते । धामप्रथिमः । धामा तेजसा प्रथिमा पृथुत्वं यस्य । तेजसो बहिर्निर्गतत्वात् शरीरस्य पृथुत्वं जायते । तस्य भरद्वाजमुनेर्योगचलेन समाधियलेन । '१२५३। युजं समाधौ ।' इत्यस्य रूपम् । कल्पद्रुमाः फेलुः फलिताः । मिथ्यान्नपानादिकमित्यर्थः । '२३०१। तृ-फल-भज-सपथ । ६।४।१२२।' इत्येत्वमभ्यासलोपश्च । वासांसि च वस्ताणि उद्बुहुः उद्बुहन्ति स्म । यजादित्वान् संप्रसारणम् । म्रदिमान्वितानि मृदुरथमुपगतानि । द्राधिमवन्ति देर्ध्वयुक्तानि । पृथुमृदुदीर्घाच्चेभ्यस्तस्य भाव इत्यर्थे '१०८४। पृष्वादिभ्य इमनिच्-। ५।१।१२२।' । पृथुमृदुदाच्चेभ्योः '१०८५। र ऋतो हलादेः । ६।४।१६१।' इति रादेशः । दीर्घाच्चेभ्यो '२०१६। म्रिय-स्थिर-। ६।४।१५७।' इत्यादिना द्राघादेशः पश्चान्मनुप ॥

१२५—आज्ञां प्रतीपुर, विनयादुपास्थुर्,

जगुः स-रागं, ननृतुः स-हावम्, ॥

स-विभ्रमं नेमुहुंदारमूचुस्

तिलोत्तमाऽऽद्या वनिताश्चं तस्मिन्. ॥४३॥

आज्ञामित्यादि—तस्मिन्सप्तपोवने तिलोत्तमाद्या वनिता दिव्यस्त्रियः
भागता आज्ञामादेशं मुनेः प्रतीपुः प्रतीष्टवत्यः । चेटीभवत्य इत्यर्थः । प्रति-
पूर्वं इपिर्ग्रहणे वर्तते तस्य लिटि रूपम् । विनयादुपास्थुः । उपस्थिताः ।
पादप्रक्षालनादिदानेन उपस्थानं कृतवत्यः । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्लुटि सिच् ।
'२२२३। गति-स्था-।२।४।७।७।' इति सिचो लुक् । '२२२६। सिजभ्यस्तवि-दि-
भ्यश्च ।३।४।१०९। इति झेर्जुस् । '२२१४। उर्यपदान्तात् ।६।१।९६।' इति
पररूपम् । जगुः सरागं सरकं गीतवत्यः । ननृतुः सहायं सशृङ्गारचेष्टं न-
तितवत्यः । सविभ्रमं नेमुः सविलासं प्रणताः । उदारमूचुः अग्राम्यगुक्तवत्यः ॥

१२६—वस्त्राऽन्न-पानं शयनं च नाना

कृत्वा उवकाशे रुचि-संप्रकृतम् ॥

तान् प्रीति-मानाह मुनिस् ततः स्म—

'निवध्वमाध्वं, पिवताऽत्त, शेध्वम्.' ॥४४॥

वस्त्रेत्यादि—ततो वनितोपस्थानानन्तरमवकाशे प्रदेशे यथाभिमते व-
स्त्रापानम् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषकवद्भवतीत्येकवद्भावः । शयनमित्यधिकरणे
व्युद् । नाना कृत्वा पृथक् कृत्वा । रुचिसंप्रकृतम् । यस्य यावदभिरुचितं
तत्तथैव संपादितम् । '२३५०। कृपो रो लः ।८।२।१।८।' । प्रीतिमान्मुनिस्तान्
भरतादीनाह स्म उक्तवान् । किमाह—निवध्वं परिधत्त वस्त्राणि । '१०९२।
वस् आच्छावने ।' इत्यस्य विधौ लोट् । '५२। झलाजश् झञि ।८।४।५३।' इति
सकारस्य दकारः । आध्वं उपविशत । आसेः पूर्ववत् दादेशः । अत्त
खाद्ग्न मन्नादिकम् । '१०८०। अर्द्धे भक्षणे ।' इत्यस्मात् लोट् । पानादिकं
पिवत । पिवतेः '२३६०। पा-घ्रा-।७।३।७।८।' इति सूत्रेण पिवादेशः ।
शेध्वम् स्वपित शयने । सर्वत्र विधौ लोट् ॥

१२७—ते भुक्तवन्तः सु-सुखं वसित्वा

वासांस्युपित्वा रजनीं प्रभाते ॥

द्रुतं समध्वा रथ-वाजि-नागैर्

मन्दाकिनीं रम्य-वनां समीयुः ॥ ४५ ॥

ते भुक्तेत्यादि—ते भरतादयः सुसुखमिति क्रियाविशेषणम् । भुक्तवन्तः सन्तो वासांसि । वसित्वा परिधाय । रजनीमुपिवा रजनीं रात्रिं । '३०४६। वसति-ध्रुघोः-।७।२।५२।' इतीद । '५५८। कालाऽध्वनोः-।२।३।५।' इति द्वि-तीया । द्रुतं शीघ्रं प्रभाते मन्दाकिनीं नदीं समीयुः संभूय गताः । समध्वा भविच्छिन्नाध्वानः । सङ्गता अध्वन इति प्रादिसमासः । '९५३। उपसर्गा-दध्वनः ।५।४।८५ ।' इति समासान्तष्टच् । रथवाजीति द्वन्द्वैकवद्भावः । सेन-सहिता नागा इति शाकपार्थिवादिस्वात् समासः । अन्यथा सेनाङ्गत्वात् स-मुदायस्यैकवद्भावः स्यात् । रम्यवनां रमणीयकाननां रमणीयजलां वा ॥

१२८—वैखानसेभ्यः श्रुत-राम-वार्तास्

ततो विशिञ्जान-पतत्रि-सङ्घम् ॥

अभ्रं-लिहाऽग्रं रवि-मार्ग-भङ्गम्

आनंहिरे ऽद्रिं प्रति चित्र-कूटम् ॥ ४६ ॥

वैखानसेत्यादि—ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसेभ्यस्तृतीया-ध्रमिभ्यः । चित्रकूटे रामोऽस्तीति श्रुतरामवार्ताः । चित्रकूटनामानमद्रिं पर्वतं प्रति । '५५२। लक्षणैरथम्भूताख्यान-।१।४।९०।' इत्यादिना कर्मप्रव-चनीयसंज्ञा । '५४८। कर्मप्रवचनीययुक्ते-।२।३।८।' इति द्वितीया । तं लक्ष्यी-कृत्य आनंहिरे जग्मुः । अहतेर्लिटि द्विवचनम् । '२१७९। हलादिः शेषः ।७।४।६०।' । '२२४८। अत आदेः ।७।४।७०।' इति दीर्घः । '२२८८। तस्माद्युद्ध द्विहलः ।७।४।७१।' इति युद्ध । विशिञ्जानपतत्रिसंघं कृजत्पक्षिगणम् । अभ्रं-लिहाग्रं अभ्रसृष्टशिखरम् । '२९४७। वहाऽभ्रे लिहः ।३।२।३२।' इति खर । '२९४२। अर्हृषत्-।५।४।५१।' इत्यादिना मुम् । रविमार्गभङ्गम् । अर्धे-स्तरत्वात् रवेर्मागंभङ्गो यस्मिन्नद्राविति ॥

१२९—दृष्टोर्णुवानान् ककुभो बलीघान्

वितत्य शाङ्गं कवचं पिनह्य ॥

तस्यो सिसंभ्रामयिषुः शितेषुः

सौमित्रिरक्षि-भ्रुवमुज्जिहानः ॥ ४७ ॥

दृष्टेत्यादि—बलीघान्दृष्ट्वा सौमित्रिस्तस्यो स्थितः । अभ्यासस्य '२२५९।

७४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

शर्पूर्वाः खयः । ७।४।११' इति खयः शेषः । कीदृशः ककुभो दिश ऊर्णवानान्
भाच्छादयतः । जर्णोतिरादादिकस्योभयपदिनः शानचि उवहादेशे च रूपम् ।
शाङ्गं शृङ्गस्य विकारं धनुर्वितस्य भारोपितगुणं कृत्वा । '३३३४ वा ल्यपि
।६।४।३८' इत्यनुनासिकलोपः । कवचं पिनह्य षङ्गा । '१२४१। जहं
येन्धने ।' इत्यस्य ल्यपि । अपिशब्दाकारलोपस्तु—'यष्टि भागुरिरलोपम-
चाप्योरुपसर्गयोः ॥ धाम्कृञोस्तनिनह्योश्च यहुलत्वेन शौनकिः ॥' इति ।
सिसंग्रामयिषुः संग्रामयितुमिच्छुः । '२०७१। संग्रामं युद्धे ।' इति चौरा-
दिको णिष् । तदन्तस्य सनि प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनम् । शितेषुः तीक्ष्ण-
शरः । अक्षिणी च ध्रुवौ च अक्षिध्रुवम् । '९४५ अचतुर-।५।४।७७'
इत्यत्र निपातितः । अजिह्वानः ऊर्ध्वं नयन् । '११६४। ओहा-इ गतौ ।'
इत्यस्य जुहोत्यादिकस्य '२४९६। मृशामित् । ७।४।७६।' इतीत्वम् ॥

१३०—शुक्रोत्तरासङ्ग-भृतो वि-शस्त्रान्

पादैः शनैरापततः प्र-मन्युन् ॥

औहिष्ट तान् वीत-विरुद्ध-बुद्धीन्

विवन्दिपून् दाशरथिः स्व-वर्ग्यान् ॥४८॥

शुक्लेत्यादि—दाशरथिस्तान् स्ववर्ग्यान् स्ववर्गे भवान् । '१४४३। अशब्दे
यत्सौ । ४।३।६४।' इति यत् आत्मीया अपि कदाचित् दुष्टबुद्धयो भवन्ती-
त्याह—वीतविरुद्धबुद्धीन् । औहिष्ट ऊहितवान् । ऊहतेरात्मनेपदिनो लुङि
आद वृद्धिः । तदेवाविरुद्धबुद्धित्वं दर्शयशाह—शुक्रोत्तरासङ्गभृतः । शुक्रो य
उत्तरासङ्गः उपरीयं तं विभ्रतीति क्तिप् । विशस्त्रान् निरायुधान् । पादैरापतत
भागच्छतो मुक्तवाहनत्वात् । शनैर्न त्वरया । प्रमन्युन् प्रकृष्टशोकान् ।
आगतशोकान् वा । विवन्दिपून् वन्दिषुमिच्छन् ॥

१३१—समूल-कापं चकपू रुदन्तो

रामान्तिकं बृंहित-मन्यु-वेगाः ॥

आवेदयन्तः क्षिति-पालमुच्चैः-

कारं मृतं राम-वियोग-शोकात् ॥ ४९ ॥

समूलेत्यादि—ते रामान्तिकं रामसमीपं प्राप्ताश्चकपुः विष्टवन्तः । स-
मूलकापं समूलं कपित्वा भूमेरयोभागमुत्खन्य । '३३५५। निमूल-समूलयोः
कपः । ३।४।३४।' इति कपेर्णमुञ् । '३३६७। कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः

।३।४।४।' रुदन्तः रोदनं कुर्वन्तः । वृंहितमन्युवेगा विवृद्धशोकवेगाः ।
'७८६। वृद्धिं वृद्धौ।' इत्यस्य रूपम् । रामवियोगशोकात् कारणात् क्षितिपालं
दशरथमुच्चैःकारं कृत्वा । मृतं निधनंगतं आवेदयन्तः । '३३८१। अव्यये
यथाभिप्रेताऽप्यान-।३।४।५९।' इति कृष्णे णमुद् । पृतद्यथाभिप्रेताऽप्यान-
मिति नीचैराख्यातुमभिप्रेतत्वात् उच्चैरावेदयन्ति ॥

१३२—चिरं रुदित्वा करुणं स-शब्दं

गोत्राऽभिधायं सरितं समेत्य ॥

मध्ये-जलाद् राघव-लक्ष्मणाभ्यां

प्रक्तं जलं ह्यञ्जलमन्तिके ऽपाम् ॥ ५० ॥

चिरमित्यादि—चिरं महान्तं कालं करुणं समन्यु सशब्दं प्रतिकृत्य
रुदित्वा । '२६१७। र-लो व्युपधाद्दलादेः-।१।२।२६।' इति कित्त्वे विकल्पिते
'२६०९। र-विद-।१।२।८।' इत्यादिना कित्त्वम् । सरितं समेत्य नदीं संभूय
गाया । मध्येजलात् । जलस्य मध्यात् तस्माद्वा स्रात्वोत्थाय भवतीर्थं । स्य-
दलोपे षष्ठी । '६७२। पारे मध्ये षष्ठ्या वा ।२।१।१८।' इत्यव्ययीभावः ।
अपञ्चम्या इति प्रतिषेधात् अन्न भवति । नाद्यव्ययीभावादिति लुक्प्रतिषेधश्च ।
राघवलक्ष्मणाभ्याम् । अपामन्तिके समीपे जलं प्रक्तं दत्तम् । '३०७८। अच
ष्यसर्गात्ः ।७।४।४७।' गोत्राभिधायं नामाभिधायम् । '३९०। द्वितीयायां च
।७।२।८७। इति णमुद् । अञ्जलमिति । अञ्जलिपरिच्छिन्नम् । जलमञ्जली
ह्यी विगृह्य । सद्दितार्थं समासः '८०४। द्वि-त्रिम्यामञ्जलेः ।५।४।१०२।' इति
टच् । ताभ्यां प्रत्येकमञ्जलिप्रदानात् । द्वावञ्जली प्रमाणमस्येत्स्मिन्वाक्ये
प्रमाणप्रत्ययस्य प्रमाणे लुक् द्विगोर्नित्यमिति लुक् । ततः समासान्तो न
प्राप्नोति । अतद्विलुकीत्यधिकारात् ॥

१३३—'अरण्य-याने सुन्करे पिता मां

प्रायुङ्क्त, राज्ये चत दुप्न्करे त्वाम्, ॥

मा गाः शुचं वीर !, भरं वहां ऽमुम्,'

आभापि रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

अरण्ययान इत्यादि—अरण्ययानं यानं अरण्ययानं तस्मिन् सुन्करे सु-
तसाप्ये पिता मां प्रायुङ्क्त निवृत्तत्वात् । पुत्रे रीषादिकस्य लङि रूपम् ।
कर्त्रभिप्राये '२७३५। प्रोषाम्यां पुत्रेः-।१।३।६४।' इत्यामनेपदम् । राज्ये दु-
प्करे तुःसमाप्ये त्वां प्रायुङ्क्त । एषं च तति द्वे वीर शुचं शोकं मा गाः ।

७६ भट्टि-काव्ये—प्रथम प्रकाश-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

मा कार्पासिख्यः । '२४५८। इणो गा लुङि । २।१।४५।' । '१२२२३। गति-स्था-
। २।१।७७।' इति सिचो लुक् । वत इति खेदे । किन्तु भरमसुं पितुर्नियोगम् ।
'९६४। भृ-न् भरणे ।' इत्यस्मात् '३२३२। ऋदोरप । ३।३।५७।' वह
संपादय । विधौ लोट् । एवं वचः रामेण कनीयान् अनुजो भ्राता भरतः
आभापि भापितः । कर्मणि लुङ् । सुवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता । अल्पश-
ब्दादीयसुनि '२०१९। युवाल्पयोः-। ५।३।६४।' इत्यादिना कनादेशः ॥

१३४—'कृती श्रुती वृद्ध-मतेषु धीमांस्
त्वं पैतृकं चेद् वचनं न कुर्याः, ॥
विच्छिद्यमाने ऽपि कुले परस्य
पुंसः कथं स्यादिह पुत्र-काम्या. ॥ ५२ ॥

कृतीत्यादि—कृद्दानं पण्डितात्तं मतेषु धुत्तानि कृतानि चानुष्ठितानि
यनेति । श्राद्धमनेनेत्यधिकृत्य '१८८८। इष्टादि । ५।२।८८।' इतीतिः । कस्ये-
न्विषयस्येति कर्मणि सप्तमी । स्वमते भावकान्तादस्यर्थे इन् । सः स्वमेवं-
विधः धीमान् पैतृकं पितुरागतम् । '१४५८। पितुर्यञ्च । ४।३।७९।' इति च-
काराहतष्ठानि '१२२१। इसुसुफान्तात्कः । ७।३।५३।' चेद्यदि वचनं न कुर्याः ।
मध्यमपुरुषैकवचने लिङि रूपम् । तदा विच्छिद्यमाने कुले वंशे । परस्यापि
अन्यस्यापि पुंसः । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । कथं स्यादिह लोके पुत्रकाम्या
आत्मनः पुत्रेच्छा नैवेत्यर्थः । पुत्रशब्दात् '२६६३। काम्यञ्च । ३।१।९।' इति
काम्यच् । तदन्तादप्रत्ययः । टाप् ॥

१३५—अस्माकमुक्तं बहु मन्यसे चेद्,
यदीशिपे त्वं न मयि स्थिते च, ॥
जिह्रेष्य-तिष्ठन् यदि तात-वाक्ये,
जहीहि शङ्कां, व्रज, शाधि पृथ्वीम्. ॥५३॥

अस्माकमित्यादि—अस्माकमुक्तं अस्मत्सम्बन्धि वचनं चेद् यदि
बहु मन्यसे आद्रियसे (पितृतुल्यो भ्राता अस्यानुमतः कथमेवं न कुर्यामिति)
यदि च मयि स्थिते नेशिपे न प्रभुत्वं करोषि । (प्रभुत्वमहं त्वदाज्ञाकरं)
इति । इन्द्रेरादादिकस्य '२४३९। ईशः से । ७।२।७७।' इतीटागमः । (गुरुवच-
नमनतिक्रमणीयं विशेषतस्तत्तातवाक्ये) तस्मिन्नतिष्ठन् वचनमकुर्वाणः यदि
जिह्रेषि लजसे । '२४९०। छौ । ६।१।१०।' इति द्विवचनम् । पतन्निश्चिताह-
जहीहि शङ्कां त्यज विकल्पम् । व्रज गच्छ अयोध्याम् । शाधि पालय पृथ्वीम् ।

‘२४९८। जहातेश्च । ६।४।१।६।’ इति इत्वे विकल्पिते । ‘२४९७। ईं हल्ययोः । ६।४।१।३।’ इतीत्वम् । शासेः ‘२४८७। शा हौ । ६।४।३।५।’ इति शाभावः । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् ‘२४२५। हु-झल्भ्यो हेधिः । ६।४।१०।१।’ ॥

१३६—‘वृद्धौरसां राज्य-धुरां प्रवोढुं

कथं कनीयानंहमुत्सहेय, ॥

मा मां प्रयुक्थाः कुल-कीर्ति-लोपे,’

प्राह स्म रामं भरतो ऽपि धर्म्यम् ॥ ५४ ॥

वृद्धौरसामित्यादि—भरतः—प्राह । धूर्वहनशीला । धूर्नयनशीला इत्यर्थः । भवेकार्थत्वाद्दानूनाम् ‘१३१५७। भ्राज-भास-। ३।२।१७७।’ इति क्विप् । ‘२६५५। राहोपः । ६।४।२१।’ इति वलोपः । ‘राज्यस्य सप्ताङ्गस्य धूर्वात्री । प्रकृतिरिति विगृह्य । ‘९४०। ऋक्-पूः-। ५।४।७४।’ इत्यकारप्रत्ययः । ‘८१२। परवल्लिङ्ग-। २।४।२६।’ इति धूरिति स्त्रीलिङ्गम् । ततष्टाप् । कीदृशीं-वृद्धौरसां वृद्धो ज्येष्ठः औरसः पुत्रो यस्याम् । उरसा निर्मित इति छन्दसो निर्मित इत्यनुवृत्तौ ‘१६४६। उरसोऽण् च । ४।४।९४।’ इत्यण् । तौ तिष्ठति रामे प्रवोढुं कथमुत्सहेय । कनीयान् सन् । नैवेत्यर्थः । ‘३१७७। शक-ष्टप-३।४।६५।’ इत्यादिना षहेः सहाधुपपदे शुमुन् । गर्हायां लटपि जावोरित्यनुवृत्तौ ‘२८००। विभाषा कथमि लिङ् च । ३।३।१४३।’ इति लिङ् । सहेरुपूर्वस्य आत्मनेपदित्वात् सीयुट् । ‘२२५७। इटोऽन् । ३।४।१०६।’ । ‘२२११। लिटः स-लोपोऽनन्त्यस्य । ७।२।७९।’ अतो मा मां प्रयुक्थाः । मा नियोजय । ‘२२१२। माटि लुङ् । ३।३।१७५।’ ‘२२८१। झलो झलि । ८।२।२६।’ इति सिचो लोपः । कुल-कीर्तिलोपे । लोपयतीति लोपः । पचायन् । रघुवंतस्य वा कीर्तिः तस्या लोप इति समासः । पूर्वैरताचरितत्वात् । एयं च धर्म्यं धर्मादनपेतं भरतोऽपि प्राह स्म उक्तवान् ॥

पुनश्चाह—

१३७—‘ऊर्जस्वलं हस्ति-नुरङ्गमेतद्,

अमूनि रत्नानि च राज-भाञ्जि, ॥

राजन्यकं चैतद्दहं क्षितीन्द्रस्

त्वयि स्थिते स्यामिति शान्तमेतत् ॥ ५५ ॥

ऊर्जत्यादि—एतदनिनुरङ्गं सेनाङ्गत्वादेकपदायः । ऊर्जस्वलं बलवान् । ऊर्जनमूर्हं । संपदादित्वात् क्विप् । सा तिष्ठते यस्येति । ‘१९२१। ज्योष्ठा-त-

७८ भट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

मित्रा—१५२१११४। इत्यादिना चलत् । असुरागमश्च । अमूनि च रत्नानि
राजभाञ्जि राजगृहाणि । एतच्च राजन्यकं क्षत्रियसमूहः । क्षितीन्द्रो राजा
अहं त्वयि स्थिते स्वामिति भवामीति शान्तमेतत् अलीकमेतत् । स्वामिति
निमन्तणे नियोगकरणे लिङ् ॥

१३८—इति निगदितवन्तं राघवस् तं जगाद—

‘व्रज भरत ! गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये, ॥

च्युत-निखिल-विशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः

सकल-भुवन-राज्यं कारया ऽस्मन्-मतेन.’ ॥ ५६ ॥

इतीत्यादि—इति एवं निगदितवन्तं उक्तवन्तं तं भरतं राघवो रामो
जगाद उक्तवान् । किमित्याह—हे भरत मदीये पादुके उपानहौ गृहीत्वा
त्वं व्रज गच्छ । विधौ लोट् । अस्मदस्त्वदादित्वे ‘१३३६। त्यदादीनि च
११११७४’ इति वृद्धसंज्ञायां तस्येदमर्थे ‘१३३७। वृद्धाच्छः ११२११४’
‘१३७३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च १७२१९८।’ इति मदादेशः । ततश्च पूज्यमानो
जनौघैर्जनसमूहैः । च्युतनिखिलविशङ्कः अपगताशेषविकल्पः । सकलभु-
वनराज्यं सर्वत्र भूमण्डले राज्यं कारय अनुष्ठापय । पादुके इति योज्यम् ।
अस्मन्मतेन अस्माकमभिप्रायेण । (अत्र मदादेशो न भवति अस्मदो बहुव-
चनान्तस्य विवक्षितत्वात् । तत्र ऐकवचन इति वर्तते । ननु कथं मदीय
इत्यत्र मदादेशः बहुवचनान्तत्वादिति विरोधः पादुके रामस्यैव तर्ह्यस्मन्म-
तेन इत्यत्रापि एकवचनम् । आवयो रामलक्ष्मणयोर्मतेनेति पृष्ठीसमासे न दोषः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-

प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-प्रवासो नाम तृतीयः

सर्गः पर्यवसितः ।

चतुर्थः सर्गः—

१३९—निवृत्ते भरते धी-मानत्रे रामस् तपो-वनम् ॥

प्रपेदे, पूजितस् तस्मिन् दण्डकाऽरण्यमीयिवान्. १॥

निवृत्त इत्यादि—धीमान् बुद्धिमान् स्थिते मयि कदाचिन्नरतः

१—मालिनी-चन्दः । तल्लक्षणे, (२६) श्लोकोक्तं टीकानं प्रेष्यम्. ।

पुनरेष्यतीत्येवं शुद्धिमान् रामः) अग्रेर्महर्षेणपोवनं प्रपेदे गतः । तस्मिंश्च तपोवने अर्घ्यपाषादिभिः पूजितः । दाण्डक्यो नाम मोक्षो भार्गवकन्याम-
हरत् । तच्छापात् पांसुचर्पेणाक्रान्तः सवन्धुराष्टविनाशो यस्मिन् स्थाने तस्यो-
पलक्षितम् अरण्यमभूत् । तदीयिवान् गतवान् । '३०९८। उपेयिवान्-
।३।२।१०९।' इत्यत्र उपसर्गस्वातन्त्र्यात्केवलादपीणः ऋतुः ॥

१४०—अटाट्यमानो ऽरण्यानीं स-सीतः सह-लक्ष्मणः ॥
बलाद् बुभुक्षुणोर्लक्ष्य जह्रे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

अटाट्येत्यादि—महदरण्यमरण्यानी । '५०५। इन्द्र-वरुण-४।१।४९।'
इत्यादिना हिमारण्ययोर्महत्त्वे टीपानुक्तौ । तां अटाट्यमानः अत्यर्थमटन् रामः ।
'सूचि-सूत्रि' इत्यादिना यद् । ससीतः सहलक्ष्मणः '८४९। वीपसर्जनस्य
।५।३।८२।' इति विकल्पेन सभावः । बलाद् बलवत्तया जह्रे हतः गृहीत
इत्यर्थः । कर्मणि लिट् । श्लिष्य उत्याप्य हस्त्रार्थां केनापि रक्षसा । श्लिष्य-
णशापात् तुम्बुरुनाम्ना गन्धर्वेण राक्षसीमूतेन विराधाख्येन बुभुक्षुणा भोगु-
मिच्छुना) भीमेन भयानकेन । भियः पुङ् इत्यौणादिकपुगभावपक्षे रूपम् ॥

१४१—अवाक्-शिरसमुत्-पादं
कृतान्तेना ऽपि दुरन्दमम् ॥
भङ्क्त्वा भुजौ विराधा-
ऽऽख्यं तं तौ भुवि निचखन्तुः ॥ ३ ॥

अवागित्यादि—तं विराधाख्यं राक्षसं । कृतान्तेनापि यमेनापि । दु-
र्दमं दुःखेन दम्यत इति खल्व् । तौ रामलक्ष्मणौ भुवि निचखन्तुर्निखातवन्तौ ।
कीदृशम् अवाक्शिरसं अघोमस्रकम् । अवाक्शिरो यस्येति । उर्ध्वं पादौ य-
स्येति उत्यादम् । भुजौ मङ्क्त्वा मोटयित्वा । '३३३०। जान्त-नदां विभाषा
।६।१।३२।' इत्यनुनासिकलोपाभावपक्षे रूपम् ॥

१४२—आंहिपातां रघु-व्याघ्रौ शरभङ्गाऽऽश्रमं ततः ॥
अध्यासितं श्रिया ब्राह्म्या शरण्यं शरणैपिणाम् ॥ ४ ॥

आंहित्यादि—ततो विराधकथानन्तरं रघुव्याघ्रौ शरभङ्गनाशो पुनरे-
श्रमं आंहिपातां गतवन्तौ । आंहिर्लुङ्-रूपम् । अध्यासितं आश्रयीकृतम् ।
श्रिया लक्ष्म्या । ब्राह्म्या ब्रह्मकर्मविध्या । शरण्यं इयमित्यण् । '११५८।
माहोऽजाती ।६।१।१७१।' इति निपातनात् टिलोपः । '४७०। टिड्ढाणञ्-
।१।१।१५।' इत्यादिना ङीष्-शरणे अवस्थाने साधु अनुकूलं शरण्यम् ।

८० भट्टिकाव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

'१६५०। तत्र साधुः ।१।१।१८।' इति यत् । शरणैपिणां शरणं ताणमेषितं
शीलं येषाम् ॥

१४३—पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः ॥

शरभङ्गः प्रदिश्याऽऽरात् सुतीक्ष्ण-मुनि-केतनम् ५

पुर इत्यादि—शरभङ्गो रामस्य पुरः अग्रतः वपुः शरीरं ज्वलने अग्नौ
जुहवाञ्चकार-कुष्ठित्वात्तस्य । '२४९१। भी-ही-भृ-हुवां-३।१।३९।' इति साम् ।
आमि इलुभावे द्विवचनम् । किं कृत्वेत्याह—प्रदिश्य कथयित्वा । किम्—आ-
रात् समीपे सुतीक्ष्णनाम्नो मुनेः केतनं आश्रमम् । तत्र घांसुपकल्पयेति ॥

तत्र किमत्रावस्थानमिति चेदाह—

१४४—'यूयं समैष्यथेत्यस्मि-

न्नासिष्महि वयं वने, ॥

दृष्टाः स्थ, स्वस्ति वो, यामः

स्व-पुण्य-विजितां गतिम्.' ॥ ६ ॥

यूयमित्यादि—अपि नाम यूयं समैष्यथ आगमिष्यथ । आहूपूर्वं इण्
आगमने वर्तते । '७३। एत्येधत्यूदसु ।६।१।८९।' इति वृद्धिः । इत्यस्मात्कार-
णात् । अस्मिन्वने वयमासिष्महि स्थिताः । आसेलुंछि रूपम् । '८१८। अ-
स्मदो द्वयोश्च ।१।२।५९।' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयत्वादेकत्वे बहुवचनम् ।
(अस्मदागमने किं ते फलमिति चेदाह—दृष्टाः स्थ अधुना दृष्टा भवथ ।
असेर्नैष्यमपुरुषबहुवचने '२४६९। असोरहोपः ।६।१।१३।' इत्यकारलोपः ।
स्वस्ति कल्याणम् । वः सुष्मन्थम् । '५८३। नमः-स्वस्ति-१।२।१६।' इत्यादिना
चतुर्थी । '४०५। बहुवचनस्य वस्त्रसौ ।८।१।२९।' स्वपुण्येन विजितां लब्धां
गतिं जन्म । यामः व्रजामः । (रामरूपेण विष्णुरवतीर्णः तं दृष्ट्वा यास्याम
इत्यत्र वयं स्थिता इति ॥

१४५—तस्मिन् कृशानु-साद्-भूते सुतीक्ष्ण-मुनि-सन्निधौ ॥

उवास पर्ण-शालायां भ्रमन्ननिशमाऽऽश्रमान् ॥७॥

तस्मिन्नित्यादि—तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाद्भूते कारस्त्र्येनाग्नीभूते ।
'२१२२। विभाषा सातिः कारस्त्र्ये ।५।१।१२।' इति सातिः । रामः सुती-
क्ष्णस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायां पर्णकुट्यामुवास ऊपितवान् । तत्र
कृताधिवासस्य वृत्तिमाह—भ्रमन्ननिशमाश्रमान् पर्यटन् सदा तपोवनानि
मुनीन् उपासितुम् ॥

१४६-वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्ण-संस्तरः ॥

शय्योत्थायं मृगान् विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे ॥८॥

वनेष्वित्यादि—वासतेयेषु यस्यतौ साधुषु । '१६५६। पध्यतिथि-
।१।१।१०४।' इत्यादिना ढञ् । निवसन् शयानः । संस्तीर्यत इति संस्तरः । '३२३२।
'ऋदोरर् । '३।३।५७।' पर्णानि संस्तरो यस्येति पर्णसंस्तरः । शय्योत्थायं शय्याया
उत्थाय । उत्पूर्वात्तिष्ठतेः । '३३७३। अपादाने परीप्सायां । '३।१।५२।' इति
णमुत् । शय्यते अस्वामिति शय्या । '३२७६। संज्ञायां । '३।३।९९।' इत्या-
दिना क्यप् । स्वरया सुखधावनादीन्यपि न कृत्वा । मृगान्विष्यन् ताडयन् ।
'२४१२। ग्रहि-ज्या-६।१।१९६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । तथापि नारमार्थं
लुब्ध इत्याह-आतिथेयः अतिथौ साधुः । पूर्ववत् ढञ् । विचक्रमे विहरति
स्म । '२७१४। वेः पाद-विहरणे । '१।३।४१।' इति तद् ॥

१४७-ऋग्-यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् ॥

बुभुजे देवन्सात्-कृत्वा शूल्यमुख्यं च होमन्वान् ९

ऋग्यजुषमित्यादि—ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् । '९४५। अचतुर-
।५।१।७७।' इत्यादिना निपातितम् । '९३०। द्वन्द्वाशु-द-प हाञ्ज्तात् समाहारे
।५।१।१०६।' इति टप् । ऋग्वेदं यजुर्वेदं च अधीयानान् पठतः । इजोऽवि-
पूर्वस्य छटि शानचि रूपम् । '६२७। न लोक-।२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः ।
सामान्यांश्च सामसु साधून् द्विजात् । '१६५०। तत्र साधुः । '१।१।९८।' इति
यत् । '११५४। ये चाभावकर्मणोः । '६।१।१६८।' इति प्रकृतिभावः । समर्चयन्
पूजयन् । शूल्यमुख्यं च मांसं बुभुजे भुक्तवान् । शूले उलायां च स्थाल्यां
संस्कृतम् । '१२१८। शूलोलाघत् । '१।२।१७।' । '२७३७। भुजोऽनवने
। '३।३।६६।' इति तद् । किं कृत्वा-देवसात्कृत्वा देवेभ्यो दत्त्वा । तदधीनं
कृत्वा । '२१२४। देवे प्रा च । '५।१।५५।' इति चकारात् सातिश्च । होमवान्
होमो विद्यते यस्येति कृतात्मिकार्यं ह्यर्थः ॥

युग्मम् (२)—

१४८-यसानस् तन्नैक-निभे सर्वाङ्गीणे तरु-त्वंचौ ॥

काण्डीरः खाङ्गिकः शाङ्गी रक्षन् विप्रांस्तनुन्नवान् ॥

यसान् इत्यादि—असौ रामो यनेष्वानभ्र भ्रान्तवानिति वक्ष्यमाणेन श्लो-

१—'द्वान्या युग्ममिति प्रोक्तं, त्रिभिः श्लोकैर् विशेषकम्, ॥

कालापकं चतुर्भिः स्यात्, तदर्थं कुलकं स्मृतम्, ॥ १ ॥'

८२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

केन सम्बन्धः । वंसानः परिधानः । '११९२। यस्य आच्छादने' इत्यस्मान् शान्त-
घ् । तस्त्वचौ चल्कले मध्यमे । तन्त्रकः '१८७०। तन्त्रादधिरापहते । ५। २। ७०।'
इति कन् । तन्निभेत्तत्तुल्ये । सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गाणि व्यामुवंत्यौ । '१८०८।
तत्सर्व-। ५। २। ७।' इत्यादिना खः । काण्डीरः काण्डोऽस्यास्तीति । '१९१८।
काण्डाण्डादीरसीरघौ । ५। २। १११।' । खाङ्गिकः खङ्गोऽस्यास्तीति । '१९२२।
अत इनिठनौ । ५। २। ११५।' खाङ्गिक इति पाठान्तरम् । तत्र खङ्गः । '१६०७
प्रहरणं । ४। ४। ५७।' इति ठक् । शार्ङ्गी सधनुः । तनुप्रधान् तनुं शरीरं त्रायत
इति तनुत्रम् । '२९१५। आतोऽनुपसर्गे कः । ३। २। ३।' । संसर्गे मतुपं । पि-
नद्धकवच इत्यर्थः । स एवंविधो विप्रान् ब्राह्मणान् रक्षन् ॥

१४९—हित्वाऽऽशितङ्गवीनानि फलैर् येष्वाशितम्भवम्, ॥
तेष्वंसौ दन्दशूकाऽरिर् वनेष्वांनभ्र निरुभयः ११

हित्वेत्यादि—आशितास्तृष्ठा गावो येषु भवन्ति तृणप्रायत्वात् ।
'२०७९। अपडक्षा-। ५। ४। ७।' इत्यादिसूत्रेण खः पूर्वपदस्य च मान्तत्वं
निपात्यते । तान्यरण्यानि हित्वा येषु वनेषु फलैराशितम्भवमाशितस्य भवन्
तृषिर्वसतो '२०६२। आशिते भूयः-। ३। २। ४५।' इत्यादिना भावे खच्चातेष्वांनभ्र ।
'५९७। अर्धे, ५९८। वर्धे इति गत्यर्थो धातुः । लिटि '२२४८। अत आदेः
७। ४। ७०।' इति दीर्घे '२२८८। तस्माद्बुद्धिहलः ७। ४। ७१।' इति नुद् । दन्द-
शूकारिः । व्यालानां हन्ता । '२६३५। लुप-सद-। ३। १। २४।' इत्यादिना दुशे-
र्यद् । तदन्तान् '३१४६। यज-जप-। ३। २। १६६।' इत्यादिना र्जकः ॥

१५०—व्रातीन-व्याल-दीप्राऽस्रः सुत्वनः परिपूजयन् ॥

पर्पद्वलान् महा-ब्रह्मैराट नैकटिकाऽऽश्रमान् १२

व्रातीनेत्यादि—तेषु वनेषु भ्रमन् नैकटिकाश्रमानाट गतवान् । अटे-
रभ्यासस्य '२२४८। अत आदेः । ७। ४। ७०।' इति दीर्घत्वम् । प्रामस्यान्तिके
श्रीशमात्रं त्यक्त्वा यतयो भिक्षवो ये निवसन्ति ते नैकटिकाः । '१६२४।
निकटे वसति । १। १। ७। ३।' इति ठक् । तेषामाश्रमांस्तपोवनानि । कीदृशः ।
व्रातीनव्यालदीप्रास्रः । ज्ञानाजातीयाः अनियतवृत्तयः शरीरमायास्य ये जी-
वन्ति ते व्रातास्तेषां यत्कर्म तदपि व्रातं तेन जीवन्ति इति व्रातीनां ।
'१८२२। व्रातेन जीवति । ५। २। २१।' इति खञ् । तेषां व्याला हिंसाः उप-
घातकाः । तेषु दीप्रास्रः । ज्वलदायुधः । सप्तमीति । योगविभागात्सः । सु-
त्वनः सुतवतः परिपूजयन् । सोमपायिन इत्यर्थः । '३०९१। सुयजोर्द्विनिप
। ३। २। १०३।' तुक् । '३५५। न संयोगान्-६। ४। १३७।' इत्यलोपो न । पर्प-

८४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

।२।१।१७।' इति चकारस्यानुक्तस्समुच्चयार्थत्वादव्ययीभाव एव । पुनः समास-
न्तरं न भवति । प्रातस्तमामिति । प्रातरित्यव्ययं प्रभातवाचि । प्रकर्षविवक्षायां
तरप् । तदन्तात् '२००४। किमेत्-।५।४।११।' इत्यादिना भाम् भक्तिप्रभाते ।
पतत्रिभ्यः कुकुटादिभ्यः प्रथमं प्रबुद्ध उत्थितः । '६३९। पञ्चमी विभक्ते
।२।३।४२।' इति पञ्चमी । रविमादित्यं प्रणमन् यदा चरति-तदा प्रियम्मा-
युक्तामगादिति पूर्वेण योज्यम् ॥

१५३—दृशे पर्ण-शालायां राक्षस्या ऽभीकया ऽथ-सः, ॥
भार्योढं तमवज्ञाय तस्थे सौमित्रये ऽसकौ ॥ १५ ॥

दृशे इत्यादि—पर्णानां शालायां स्थितः स रामः राक्षस्या दृशे
दृष्टः । कीदृश्या । अभीकया कामुक्या । '१८७४। अनुकाऽभिका-५।२।७४।'
इत्यादिना निपातितः । दृशेः कर्मणि लिट् । अथ दर्शतानन्तरं भार्योढं उल-
भार्यमूढा भार्या यस्येति । आहिताग्न्यादिषु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनि-
पातः । अवज्ञाय अनादृत्य । सद्भार्यत्वात् । असकौ राक्षसी पापासौ । कु-
त्सारां '२०२६। अभ्यय-सर्वनाम्नामकच् ।५।३।७१।' सौमित्रये लक्ष्मणाय ।
'५३२। श्लाघ-ङुङ् ।१।४।३४।' इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा । तस्थे स्वाभिप्रायं मै-
थुनायाविष्कृतवती । '२६९०। प्रकाशन-स्थेयालययोश्च १।३।२३।' इति प्रका-
शने तद् ॥

कलापकम् (४)—

१५४—दधाना वलि-भं मध्यं कर्ण-जाह-विलोचना ॥

वाक्-त्वचेनाऽति-सर्वेण चन्द्र-लेखेव पक्षतौ ॥ १६ ॥

दधानेत्यादि—सा तं प्रार्थयाञ्चक्र इति पक्ष्यमार्जेन सम्बन्धः । की-
दृशी मध्यं स्तनजघनयोरन्तरम् । वलिभं बलयोऽस्मिन् सन्तीति । '१९४५।
तुम्दि-वलि-वटेभंः ।५।२।१३९।' दधाना धारयन्ती । कर्णजाहविलोचना । कर्ण-
जाहं कर्णमूलसमीपमित्यर्थः । '१८२५। तस्य पाकमूल-५।२।२४।' इत्यादिना
जाह्व । कर्णजाहयोर्विधान्ते विलोचने यस्या इति सप्तश्रुपमानेत्यादिना उप-
पदलोपी बहुमीहिः । वाक्त्वचेन वाक् च त्वक् चेति प्राण्यङ्त्वादेकवद्भावः ।
'९३०। द्वन्द्वाश्रु-द-प-हाऽन्तात्-।५।४।१०६।' इति टच् । अतिसर्वेण अतिक्रान्-
न्तेन सर्वम् । अत्याद्य इति समासः । '६५५। एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।

११२।४४।' इति सर्वशब्दस्योपमर्जनत्वेऽपि पूर्वनिपातो न भवति अपूर्वनिपात इति प्रतिषेधात् । धाकरवचेन चाहमयेन माधुर्येण माद्वयेन चासाधारणेनोपलक्षितेनेत्यर्थः । इत्यम्भूते तृतीया । चन्द्रलेखे पक्षती तनुर्यात् । पक्षोऽप्राघंमासः । तस्य मूले प्रतिपदि । '१८२६। पक्षात्तिः । १५१।२५।' ॥

१५५—सु-पाद् द्वि-रद-नासो-रुर् मृदु-पाणि-तला-ऽङ्गुलिः
प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥

सुपादित्यादि—शोभनी पादौ यस्याः भसौ सुपाद् । '८०९। सङ्ग-या-सुपूर्वस्य । १५१।१४०।' इति पादान्तलोपः । '४५७। पादोऽन्यतरस्यां । ११।१।८।' इति यदा ङीप् नास्ति तदेत्यं रूपम् । द्विरदनासोरुर्द्विरदनासे इष करि-पोतकराविव ऊरु यस्याः । उपमानपूर्वो बहुव्रीहिः । '५२४। ऊरुत्तरपदादौ-पम्ये । १५।१।६९।' इति ऊरु । रघते अनेनेति रदः दन्तः । '३२९६। युंसि संज्ञायां घः—। ३।३।१।१।८।' करणे । द्वौ रदौ यस्येति द्विरदः । मृदुपाणितला-ङ्गुलिः । तलञ्च अङ्गुलिश्चेति द्वन्द्वः । तत्र ध्यन्ताल्पात्तरयोः अल्पात्तरस्य पूर्वनिपातः । पाण्योस्तलाङ्गुलि पाणितलाङ्गुलि । मृदु पाणितलाङ्गुलि यस्य । इति योज्यम् । प्रथिमानं पृथुतां दधानेन धारयता । घनेन उपचितेन जघने-नोपलक्षिता सा राक्षसी ॥

१५६—उन्नसं दधती वक्रं शुद्ध-दल् लोल-कुण्डलम् ॥

कुर्वाणा पश्यतः शंयून् स्रग्विणी सु-हसा-ऽऽनना १८

उन्नसमित्यादि—उच्यते अनेनेति घञ्कम् । सर्वधातुभ्य औणादिकः घृन् । तत्र वक्रशब्दो मुखैकदेशे वर्तमानोऽपि कविभिः समुदाये प्रयुज्यते । वक्रं मुखमुन्नसं दधती । '४२७। नाम्यस्ताच्छतुः । ७।१।७।८।' इति नुम् न भवति । उपता नासिका यस्मिन्निति । अन्ननासिकायाः संज्ञायां नसं चेत्यधिकृत्य '८५।८। उपसर्गाच्च । १५।१।१।९।' इत्यच् । नासिका च नसादेशमाप-द्यते । शुद्धदत् शुद्धाः शुक्ला दन्ता यस्मिस्तच्छुद्धदत् । '८८३। अग्रान्तशुद्ध-। १५।१।४५।' इत्यादिना ददादेशः । लोले चञ्चले कुण्डले यस्मिन् तत् लोल-कुण्डलम् । पश्यतो जगान् शंयून् विद्यमानसुखान् कुर्वाणां शं सुखं तदस्या-स्तीति । '१९४४। कं-शं-भ्यां य-भ-युस्ति-तु-त-यसः । १५।२।१३।८।' इति युच् । तिरवारपदसंज्ञा । अनुस्वारः । अपश्यतो वा शंयून् कुर्वाणा पश्यतां तु पी-डाकरौ । स्रग्विणी मालावती । '१९२८। अस्माया—। १५।२।१२।१।' इत्यादिना विनिः । मुहसानना हसनं हसः । '३२३९। स्वन-हसोर्वा । ३।३।६२।' इत्यप् । शोभनहसनमाननं यस्याः सा ॥

८६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

१५७—प्राप्य चञ्चूर्यमाणा ऽसौ पतीयन्ती रघूत्तमम् ॥

अनुका प्रार्थयाञ्चके प्रिया-कर्तु प्रियंवदा. ॥ १९ ॥

प्राप्येत्यादि—प्राप्य ङीकित्वा । चञ्चूर्यमाणा गर्हितमाचरन्ती । प्रा-
गिनो हन्तव्या इति । चरेः '२६३५। लुप-सद-।३।१।२४।' इत्यादिना भाव-
गर्हायां यद् । '२६३६। चर-फलोश्च ।७।४।८७।' इत्यभ्यासस्य युष् ।
'२६३७। उपरस्यातः ।७।४।८८।' इत्युत्वम् । '३५४। हलि च ।८।२।७७।'
इति दीर्घत्वम् । पतीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती । '२६५७। सुप आ-
त्मनः क्यच् ।३।१।८।' अनुका अभिलाषुका । '१८७४। अनुका-।५।२।७४।'
इत्यादिना निपातितः । रघूत्तमं लक्ष्मणं प्रार्थयाञ्चके प्रार्थितवती । प्रिया-
कर्तुमनुलोमयितुम् । पतिर्ने स्या इति । '२१३४। सुप्रप्रियादानुलोम्ये
।५।४।६३।' इति डाच् । प्रियंवदा प्रियवादिनी । '२९५३। प्रिय-वशे वदः
खच् ।३।२।३८।' ॥

तां प्रार्थनामाह—

१५८—'सौमित्रे! मामुपायंस्थाः कन्वामिच्छुर् वशंवदाम् ॥

त्वद्-भोगीनां सहचरीम-शङ्कः पुरुषाऽऽयुपम्.' ॥ २० ॥

सौमित्रे इत्यादि—हे सौमित्रे हृच्छुरेपणशीलः । '३१४९। विन्दु-
'रिच्छुः ।३।२।१६९।' इति निपातितः । अशङ्कः निर्विकल्पः सन् । किं मां
वञ्चयिष्यतीति । मामुपायंस्थाः परिणय । '२७९०। आशंसायां भूतवच्च
।३।३।१३२।' इति लुङ् । '२७२९। उपायमः स्वीकरणे ।१।३।५६।' इति
तद् । '२७३०। विभाषोपयमने ।१।२।१६।' इत्यकिरणपक्षे रूपम् । कन्वाम् ।
'३१४७। नमि-कम्पि-।३।२।१६७।' इत्यादिना रः । वशंवदाम् । अहं ते
वश्येति वदन्तीम् । त्वद्भोगीनां त्वच्छरीराय हिताम् । अवैधव्यादिलक्षण-
योगात् । '१६७०। आत्मनिवधजन-।५।१।९।' इत्यादिना खः । सहचरीं
सहगामिनीम् '२९३१। भिक्षा-सेना-दायेषु च ।३।२।१७।' इति चकारस्या-
नुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टप्रत्ययः । कियन्तं कालम्— पुरुषायुषं पुरुषस्वायु-
र्थावत् । '९४५। अचतुर-।५।४।७७।' इत्यादी निपातितः । '६९१।
अत्यन्तसंयोगे च ।२।१।२९।' इति द्वितीया । चरणक्रियायाः कृत्स्नसंयोगात् ।
यथा मासमुपित इति ॥

१५९—तामुवाच स—'गौष्ठीने वने स्त्री-पुंस-भीषणे ॥

अ-सूर्य-पश्य-रूपा त्वं किम-भीरुरार्यसे. ॥ २१ ॥

तामित्यादि—राक्षसो लक्ष्मण उवाच । उक्तवान् । किमित्याह-गौ-
 ष्ठीने वने-गोष्ठं भूतपूर्वं यस्मिन्वने । इदानीं नामापि न ज्ञायते । '१८११।
 गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वं । ५।२।१७।' इति खञ् । स्त्रीपुंसमीपणे । स्त्री च पुमां-
 श्चेति स्त्रीपुंसौ । '२४५। अचतुर-। ५।४।७७।' इत्यादौ निपातितौ । तयोर्भा-
 षण इति षष्ठीसमासः । विभेतेर्णिचि हेतुभये पुक् । तदन्तात् '२८४१। कृत्य-
 ल्युटो बहुलम् । ३।३।११३।' इति कर्तरि ल्युट् । तस्मिन्भीरुः सती किमित्यार्यसे
 अत्यर्थमटसि । अर्तेः 'सूचि-सूत्रि-' इत्यादिना यङ् । '२६३३। यङि च
 । ७।४।३०।' इति गुणः । '२४४६। नन्द्राः । ६।१।३।' इति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो
 यकारपरस्य न द्वित्वनिषेध इति रफो द्विरुच्यते । भयशीला भीरुः । '३१५४
 भियः कुक्कुको । ३।२।१७४।' क्रियादान्दत्त्वात् '५२१। ऊहुतः । ४।१।६६।'
 इति ऊह न भवति । अमनुष्यत्वाच्च । तथाहि लक्ष्मणेनामानुषीयमिति
 ज्ञाता । तथाच भङ्ग-या दर्शयन्नाह—असूर्यम्पश्यरूपा । अतिगोपनीयतया ।
 सूर्यमप्यनिषिद्धदर्शनं न पश्यतीति । '२९५१। अ-सूर्य-ललाशयोः-। ३।२।३६।'
 इत्यादिना खञ् । '२३६०। पा-घ्रा-। ७।३।७८।' इत्यादिना षड्यादेशः । अ-
 सूर्यम्पश्यं रूपं यस्या इति समासः । सा न पश्यतीति रूपमपि न पश्य-
 तीत्युक्तम् ॥

१६०—मानुषान्भिलप्यन्ती रोचिष्णुर् दिव्य-धर्मिणी ॥

त्वमप्सरायमाणेह स्व-तन्त्रा कथमञ्चसि. ॥ २२ ॥

मानुषानित्यादि—मनोरुपत्वानि मानुषाः । '११८५। मनोर्जातावन्मर्ता
 पुक् च । ४।१।१६१।' तान्भिलप्यन्ती कामयन्ती रन्तुमिच्छन्ती । '२३२१।
 वा भाश-। ३।१।७०।' इत्यादिना इयञ् । रोचिष्णुः । रोचनस्वभावा । '३११६।
 अलङ्कृञ्-। ३।२।१३६। इत्यादिना इष्णुच् । अत एव दिव्यधर्मिणी । द्विवि-
 भवा दिव्याः देवाः । राक्षसा अपि देवयोनित्वात् । तेषां धर्मः स्वभावः
 सोऽस्या अस्तीति । '१९३८। धर्म-शील-। ५।२।१३२।' इत्यादिनेति । अप्स-
 रायमाणा । अप्सरा इवाचरन्ती । राक्षसभावं गोमुमिति भावः । 'उपमाना-
 दाचारे' इत्यधिकारे '२६६५। कर्तुः क्यङ् स-लोपश्च । ३।१।११।' । 'ओजसोऽ-
 प्सरसो नित्यम्' इति वचनात् । इह वने स्वतन्त्रा कथमञ्चसि अमसि । स्व
 आत्मा तन्त्रः प्रधानं यस्याः । अपराधीनत्वात् । अनयोक्त्या राक्षसीत्वं दर्शयति ॥

१६१—उग्रं-पश्याऽऽकुले ऽरण्ये शालीनन्व-विवर्जिता ॥

कामुक-प्रार्थना-पट्टी पतिवली कथं न या. ॥ २३ ॥

उग्रमित्यादि—उग्रम्पश्यन्तीत्युग्रम्पश्याः । पापाशयत्वात् । शयरादयः ।

८८ भट्टि-कान्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-ह्ये चतुर्थो वर्गः,

‘२९५२। उग्रप्रश्य-।३।२।३७।’ इत्यादिना खग्र निपात्यते । तैराकुले व्यासे अरण्ये । पतिपत्नी जीवत्पतिः कथं केन प्रकारेण न वा नैवं भवसीत्यर्थः । ‘४८९। अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ।४।१।३२।’ इत्यस्य पतिर्विद्यते अस्या इति मतुप सिद्धः । जीवत्पत्यां मतुपो यत्वं निपात्यते । नुक् सूत्रेणैव विधीयते । ङीप्-प्रत्ययस्तूगित्वादेव सिद्धः । शालीनत्वविवर्जिता । अष्टष्टया वर्जिता । शालाप्रवेशमर्हतीति ‘१८२१। शालीन-कौपीने-।५।२।२०।’ इति खग्र निपात्यते । अष्टष्टेऽभिधेये प्रवेशशब्दस्य लोपः । तस्य भावः शालीनत्वम् । कामुकः । कामशीलः । ‘३१३४। लप-पत्-।३।२।१५४।’ इत्यादिना ङकञ् । तस्य प्रार्थनायां पट्टी चतुरा । ‘५०२। वोतो गुणवचनात् ।४।१।४४।’ इति ङीप् ॥

१६२—राघवं पर्ण-शालायामिच्छा ऽनुरहसं पतिम्, ॥

यः स्वामी मम कान्ता-वानौपकर्णिक-लोचनः, २४

राघवमित्यादि—रामं पर्णशालायामवस्थितं पतिमिच्छ । अनुरहसं विवेकप्राप्तमनुगतो रह इति विगृह्य ‘९४९। अन्ववत्सद्गहसः ।५।४।८१।’ इत्यच् । यो राघवो ममापि स्वामी प्रभुः । ‘१९३२। स्वामिन्नेश्वर्ये ।५।२।१२६।’ इति निपातितम् । कान्तावान् सभार्यः । (प्रवृत्तसम्भोगोऽती नाहमिति दर्शयति) । तमेव रूपशौर्याभ्यां वर्णयन्नाह—औपकर्णिकलोचनः । कर्णयोः समीपमुपकर्णम् । समीपार्थे अव्ययीभावः । तत्र प्रायभव इति । ‘१४१५। उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् ।४।३।४०।’ शेषमपि शब्दद्वयं प्रयोह्यते । औपकर्णिके लोचने यस्य कर्णान्तायतलोचन इत्यर्थः ॥

१६३—वपुश् चान्दनिकं यस्य, कार्णवेष्टकिकं मुखम्, ॥

संग्रामे सर्व-कर्माणि पाणी यस्यौपजानुकौ, ॥२५॥

वपुरित्यादि—यस्य राघवस्य वपुः शरीरं चान्दनिकं चन्दनेन सम्पद्यते प्राप्तशोभं भवति । मुखं च कार्णवेष्टकिकम् । कर्णवेष्टकाभ्यां कर्णालङ्काराभ्यां कार्णवेष्टकिकम् । तत्रोभयत्र ‘१७६३। सम्पादिनि ।५।१।९९।’ इति ङक् । पाणी हस्तौ संग्रामे युद्धे सर्वकर्माणि धनुःखड्गादिव्यापारकर्माणि व्याप्तुतः । ‘१८०८। तस्रवांशे-।५।२।७।’ इति खः । औपजानुकौ । आजानुकौ । आजानुलम्बावित्यर्थः । अत्र ङक् । ‘१२२३। इत्सुसुक्तात्ताक् ।७।३।५१।’ ॥

१६४—बद्धो दुर्बल-रक्षाऽर्थमसिर् येनोपनीविकः, ॥

यश् चापमाश्मन-प्रख्यं सेपुं धत्ते ऽन्य-दुर्बहम्, २६

बद्ध इत्यादि—येन असिः खड्गः औपनीविकः । नीवीसमीपे प्रायेण

भवतीति । 'स हि नीवीं प्राप्य वर्तमानः पार्श्वयोश्चोर्ध्वं निबद्धः । किमर्थ-
दुर्बलक्षार्थं दुर्बलक्षार्थं इदमित्यस्मिन्नर्थं चतुर्थी । तदर्थेत्यादिना सः । त-
त्रार्थेन निखलसमासः सर्वलिङ्गता च । यश्चापं धनुर्धत्ते धारयति । आशमन-
प्रणयम् । अशमनो विकार इत्यण् । '११५५ अन् । ६।४।१६७।' इति प्रकृति-
भावे प्राप्ते आशमनो विकार उपसङ्गुचानमिति टिलोपः पाक्षिकः । विभा-
पर्जोरित्यतो मण्डूकतुल्या विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्विकारे चाच्ये । अन्यप्राशमन
एव भवति । आशमनेन प्रख्या सादृश्यमस्य तदाशमनप्रणयमुपलघटितमिव ।
येषु सदारम् । अन्यदुर्बहं दुःखेनोद्यत इति खट् । रामादन्वेन दुर्बहमित्यर्थः ॥

१६५—जेता यज्ञ-द्रुहां संख्ये धर्म-सन्तान-सूर् वने ॥

प्राप्य दार-गवानां यं मुनीनाम-भयं सदा.' ॥२७॥

जेतेत्यादि—यज्ञाय द्रुह्यन्तीति यज्ञद्रुहो राक्षसाः । '१९७५। सत्सु-
द्विप-१३।२।६१।' इत्यादिना क्विप् । तेषां संग्रामे जेता । वृजन्तोऽयम् ।
तत्र च कृत्प्रयोगे कर्मणि पष्ठी । धर्मसन्तानसूः पूर्ववत् क्विप् । धर्मरत इ-
त्यर्थः । वने वर्तमानानां मुनीनां वानप्रस्थादीनामित्यर्थः । तेषां भार्याग्नि-
परिमहात् यानि दारगवानि । दाराश्च गावश्चेति दारगवानि '१४५। अचनुर-
५।४।७७।' इत्यादिना निप् कृतानि । दारयन्तीति दाराः । 'दारजारी कर्तारि
णिलुकृष' इति धम् । तेषां च येनाभयं सदा दत्तमिति योज्यम् । येषामेव
प्राप्तिक्रिया तेषामेवाभयमिति समानकर्तृकत्वम् ॥

१६६—ततो वाग्मन्माना ऽसौ राम-शालां न्यविक्षत, ॥

'मामुपा^{रासी} रामे'ति वदन्ती साऽऽदरं वचः. २८

तत इत्यादि—ततो लक्ष्मणवचनान्तरमग्यौ राक्षसी वाच्यमाना रामं
पृष्णाना । '१२३५। या धृनुं वरणे ।' इति द्वैवादिः आशमनेपदी । रामशालां
रामस्य पणकुटीरं न्यविक्षत प्रविष्टा । विशेषः '२३३६। शल इगुपधादनिटः
वसः । ३।१।४५।' । '२६८३। नेविताः । १।३।१०।' इति तद् । मामुपापंम्
रामेति हे-राम अहं प्रार्थये भयान् मामुपापंम् परिणयत्विति घाश्यभेदेन
योज्यम् । '२७९०। आशंसायां भूतवच । ३।३।१३२।' इति लृट् । '२७२९।
उपापमः स्वरणे । १।१।५६।' इति तद् । '२७३०। विभाषोपयमने
। १।२।१६।' । इत्यत्रिवचने रूपम् । इत्येवं वचः सादरं वदन्ती ॥

१६७—'अन्त्रीको ऽसावहं स्त्रीन्मान्, स पुप्यतित्तरां तव ॥

पतिरित्यब्रवीद् रामस्—'तमेव प्रज, मा मुचः.' ॥२९

१७०—‘अहं शूर्पणखा नाम्ना
नूनं नाऽज्ञायिपि त्वया, ॥
दण्डो ऽयं क्षेत्रियो येन
मर्यपातीति सा ऽब्रवीत्. ॥ ३२ ॥

अहमित्यादि—सा राक्षसीत्यब्रवीत् । अहं शूर्पणखेति नाम्ना नूनमवश्यं
त्वया नाज्ञायिपि न ज्ञातास्मि । ज्ञा इत्यस्मात्कर्मणि लुङ् । ‘२७५७। स्व-सि-
६।४।६२।’ इत्यादिना अजन्तत्वात् चिण्वदिट् । ‘२७६१ आतो युक् । ७।३।३३।’
इति युङ् । ‘५१०। स्वाहाच्च । ४।१।५४।’ इति ङीप्ति प्राप्ते ‘५१४। नखमु-
न्वान् संज्ञायां । ४।१।५८।’ इति प्रतिषेधः । ‘८५७। पूर्वपदात्संज्ञायां-। ८।४।३।’
इति णवम् । अज्ञाने कारणमाह—येनायं दण्डो नासाच्छेदनलक्षणो मर्यपाति
पातितः । पातेः कर्मणि लुङ् । चिणादेशः ‘२२८२। अत उपधायाः । ७।२
११३६।’ इति वृद्धिः । ‘२३२९। चिणो लुक् । ६।४।१०४।’ । क्षेत्रियः परक्षेत्रे
चिकित्स्यः परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे यदि शक्यश्चिकित्सितुं तदा नासिकायाः
सम्भवात् । ‘१८९२ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५।२।९२।’ इति निपातनम् ॥

१७१—पर्यशाप्सीद् दिविष्ठा ऽसौ संदर्श्य भयन्दं वपुः ॥
अपिस्फवच्च वन्धूनां निनङ्क्षुर् विक्रमं मुहुः. ३३

पर्यशाप्सीदित्यादि—असौ राक्षसी पर्यशाप्सीत् आक्रुष्टवती । शपे-
रनिटः सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । शप उपालम्भन इति तद् न भवति ।
उपालम्भनं हि चार्थं शरीरस्पर्शनम् । दिविष्ठा नमसि वर्तमाना । ‘९७२।
तपुरुषे कृति बहुलम् । ६।३।१४।’ इति सप्तम्या अलुक् । ‘२९१८। अम्याम्य-
। ८।३।९७।’ इति षवम् । भयन्दं रीदं वपुः शरीरं संदर्श्य दर्शयित्वा । वन्धूनां
विक्रमं शौर्यं मुहुः पुनः पुनः । अपिस्फवत् स्फीतीचकार । ‘२५७०। अति-
ङ्गी-। ७।३।३६।’ इत्यादिना णावित्यनुवृत्तौ ‘२५९७। स्फायो वः । ७।३।४१।’ इति
वकारः । स्फायतेऽष्टि णिलोपः । ह्रस्वद्विर्वचनादि । अम्यासस्य स्वयः शेषः ।
धर्त्तमित्थं च सन्वद्भावे । निनङ्क्षुः नष्टुमिच्छुरित्यर्थः । नशोः सनि ‘२५१७।
मस्तिनशोर्गलि ७।१।६०।’ इति नुम् ॥

१७२—खर-दूपणयोर् भ्रात्रोः पर्यदेविष्ट सा पुरः ॥

विजिग्राहयिषू रामं दण्डकाऽरण्य-वासिनोः. ३४

खरेत्यादि—खरदूपणयोर्भ्रात्रोर्दण्डकारण्यवासिनोः पुरः अग्रतः पर्य-
देविष्ट परिदेवनं कृतवतीति । ‘५३४। देवै देवते ।’ इत्यस्यामतेपदिनः सेटो

९२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

लुङि रूपम् । परिदेवने कारणमाह—विजिग्राहयिषुः रामं विग्राहयितुं योधयितुमिच्छुः । ग्रहेण्यन्तस्य सन्नन्तस्य रूपम् । '१७३। रो रि । ८। ३। १४।' इति रेफलोपः । '१७४। ङ-लोपे-। ६। ३। १११।' इति दीर्घत्वम् ॥

किं पर्यदेविष्ट इत्याह—

१७३—'कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ॥

पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ, पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥ ३५

कृते इत्यादि—भरतस्य कृते कार्यनिमित्तं राज्ये अभिषेकव्यमिति । सुभगा केकयी तस्या अपत्यं सौभागिनेयः । '११२३। स्त्रीभ्यो ङ् १। ४। १। १२०।' कल्याण्यादीनामिन्द्र । तत्र सुभगा दुर्भगा चेति पठ्यते । '११३३। ह्रस्वग-। ७। ३। १९।' इत्युभयपदवृद्धिः । पित्रा यौ विवासितौ निष्कासितौ । दौर्भागिनेयौ कौसल्या सुमित्रा च दुर्भगे तयोरपत्ये रामहृदमणौ तयोश्चेष्टितं नासाच्छेदनं पश्यतम् । विधौ प्रार्थनायां वा लोट् । यत्सप्तम् ॥

१७४—मम रावण-नाथाया

भगिन्या युवयोः पुनः ॥

अयं तापसकाद् ध्वंसः,

क्षमध्वं, यदि वः क्षमम् ॥ ३६ ॥

ममेत्यादि—रावणो नाथः प्रभुर्यस्याः मम विशेषणम् । युवयोर्भगिन्या-अयं तापसकात् कृतापसात् । कुर्यायां कन् । ध्वंसो नासिकाविनाशः । यदि वः युष्माकं गुरूणां क्षमं युक्तम् क्षन्तुमित्यर्थात् । युष्मादि गुरावेकेषामिति बहुवचनं तयोर्ज्येष्ठत्वात् । तर्हि क्षमध्वं अपेक्षध्वम् । रावण एव ज्ञास्यतीति भावः ॥

पुनरप्येजयितुमाह—

१७५—अ-संस्कृत्रिम-संव्यानावनुत्त्रिम-फलाशिनौ ॥

अ-भृत्रिम-परीवारौ पर्यभूतां तथापि माम् ॥ ३७

असमित्यादि—संस्कारेण वापेन भरणेन च निर्युक्तं संस्कृत्रिमम् । अल्पिमं भृत्रिमं च । '३२६६। द्वितः त्तः । १। १। ८८।' क्लेर्मन् नित्यम् । '२५५०। संप्रयुपेभ्यः । ६। १। १३०।' इति मुद् । संप्रयुस्य कश्चिद्भूषणे-ऽपीष्यते । संस्कृत्रिमं न विद्यते येषामिति नञसमासः । असंस्कृत्रिमाणि

संभ्यानानि परिधानानि उत्तरीयाणि ययोः । वल्कलवाससावित्यर्थः । अमु-
प्लिमाणि फलानि अशनमाहारो ययोः तौ वन्यफलाहारं न शालिमो-
जना । परिव्रियतेऽनेनेति घञ् । '१०४४ उपमर्गस्य घञि । ६।३।१२२।'
इति दीर्घः । मृगाणाममनुष्यत्वात् । अमृगिमः परीवारोऽनुजीविलोको
ययोस्तौ । मृगपरीवारौ । तथापि मां पर्यभूतां परिभूतवन्तौ । लुङ्ङि रूपम् ॥

१७६—'श्वःश्रेयसमवाप्तासि' भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा—॥

'प्राणिवस् तव मानाऽर्थ्य, व्रजाऽऽश्वसिहि, मा रुदः.

श्वःश्रेयसमित्यादि—श्वःशब्दः प्रशंसामाह । शोभनं श्रेय इति
वाक्ये '९४८। श्वसोवसीयः श्रेयसः । ५।४।८०।' इत्यच् । मयूरव्यंसकादित्वात्
सः । श्वः श्रेयसं कल्याणमवाप्तासि प्राप्स्यसि । भविष्यदनद्यतने लुट् । मा-
रयावस्त्वावित्युक्तं भवति साभ्यां भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि प्रतिभणिता सा । क-
र्मणि लुट् । प्राणिवस्तव मानार्थम् । तव मानखण्डनं मा भूदिति जीवावः ।
'११४३। श्वसं प्राणने, ११४४। अर्त्तं च' । '२४७४। रुदादिभ्यः सार्वधातुके
। ७।२।७६।' इति इट् । '२४७८। 'अनितेः। ८।४।१९।' इति णत्वम् । तस्माद्
व्रज । ययास्थानं गच्छ । आश्वसिहि । उद्वेगं त्यज । विधौ प्रार्थनायां वा
लोट् । मा रुदः । '२२१९। माहि लुट् । ३।३।१७५।' । '२२६९। इतितो वा
। ३।१।५७।' इत्यङ् यदा नास्ति तदा मा रोदीरिति ॥

१७७—जक्षिमोऽनुपराधेऽपि ।

नरान् नक्तं-दिवं वयम्, ॥

कुतस्-त्यं भीरु! यत् तेभ्यो

दुह्यद्भ्योऽपि क्षमामहे.' ॥ ३९ ॥

जक्षिम इत्यादि—वयं अनुपराधेऽपि । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् ।
'९४५। अघनुर-। ५।४।७७।' इति निपातितम् । नरान् जक्षिमो भक्षयामः ।
'११४५। जक्ष भक्ष-हसनयोः।' इति भक्षार्थस्य '२४७४। रुदादिभ्यः-
। ७।२।७६।' इतीट् । '८१८। अस्मदो द्वयोश्च । १।२।५९।' इति द्वित्वे वयमिति
बहुवचनम् । यत् एयं हे भीरु! संबुद्धी गुणो न भवति 'संज्ञापूर्वको विधिर-
नित्यः' इति । कुतस्त्यम् कुत एतदागतम् । '१३२४। भव्ययात् त्यप्
। ४।२।१०४।' अमहेकतसित्तेभ्य इति त्यप् । तेभ्यो नरेभ्यो दुह्यद्भ्योऽपि द्रोहं
कुर्वाण्योऽपि क्षमामहे । नैवेत्यर्थः । '५७५। कृघ-दृह-। १।१।३७।' इति
सम्प्रदानत्वम् । क्षमार्थं मानो न प्रथंस्तस्यास्यार्थत्वात् क्षमत्वं यदि यः
क्षममित्यस्य प्रतिवचनम् ॥

१७८—तौ चतुर्दश-साहस्र-

बलौ निर्ययतुस् ततः ॥

पारश्वधिक-धानुष्क-

शाक्तिक-प्रासिकाऽन्वितौ ॥ ४० ॥

ताचित्यादि—ततो निगदनादुत्तरकालं निर्ययतुर्निर्गतवन्तौ । चतुर्दश-सहस्राणि परिमाणं यस्य बलस्य । तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्निवपये '१६९२। शतमानविंशतिकसहस्रवत्सनादण् । ५। १। २७। प्राग्वतेः । '१७५२। सहस्रधायाः संवत्सरे । ७। ३। १५।' इत्युत्तरपदवृद्धिः । चतुर्दशसाहस्रं बलं ययोः तौ । तथा पारश्वधिकधानुष्कयाष्टिकप्रासिकान्वितौ । परश्वधः प्रहरणमेपामिति '१६०८। परश्वधात् उष् । ४। ४। ५८।' । तथा धनुः प्रहरणमेपां । यष्टिः प्रहरणमेपामिति '१६०९। शक्ति-यष्ट-योरीकृ । ४। ४। ५९।' प्रासः कुन्तः प्रहरणमित्यौत्सर्गिकपृक् । तत धनुपपृक् । '१२२१। इसुसुक्तान्तात्कः । ७। ३। ५१।' ततः सेनाङ्गत्वात्कृतैकवद्भावः तेनान्वितावनुगतौ ॥

१७९—अथ सम्पततो भीमान् विशिखै राम-लक्ष्मणौ ॥

बहु-मूर्ध्नो द्वि-मूर्ध्नाश्च त्रि-मूर्ध्नाश् च ऽहतां मृधे.

अथेत्यादि—अथेतस्मिन् प्रस्तावे रामलक्ष्मणौ मृधे संग्रामे विशिखैः शरैरहतां हतवन्तौ । हन्तिः परस्मैपदी तस्माल्लङि तसस्ताम् । तस्य डित्वे '२४२८। अनुदात्त-। १। ४। ३७।' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । कान्-राक्षसान् । विशेषणोपादानात् विशेष्यप्रतिपत्तिः । प्रकृतत्वाद्वा । सम्पततोऽभिपततः । बहुमूर्ध्नो बहुशिरसः । तथा द्विमूर्ध्नास्त्रिमूर्ध्नाश्च । '८५४। द्वि-त्रि-भ्यां प मूर्ध्नः । ५। ४। ११५।' इति समासान्तः पः । अत एव भीमान् भयानकान् । त्रिमूर्ध्नाश्चेत्यत्र '१४०। नञ्छव्यप्रशान् । ८। ३। ७।' इति रुः । पूर्वस्य त्वनुनासिकः । '१३८। विसर्जनीयस्य सः । ८। ३। ३४।' सुत्वम् ॥

१८०—तैर वृक्ण-रुग्ण-संभुग्ण-क्षुग्ण-भिन्न-विपन्न-कैः ॥

निमग्नाद्विन्न-संह्रीणैः पत्रे दीनैश् च मेदिनी. ४२

तैरित्यादि—तैः राक्षसैर्मेदिनी पत्रे पूरिता । '११३५। प्रा पूरणे ।' इत्यस्मात्कर्मणि ङिङ् । वृक्णैः छिन्नैः । रुग्णैः भग्नहस्तपादैः । संभुग्णैः वकीकृतदेहैः । क्षुग्णैः सम्पिष्टशरीरैः । भिन्नैः विदारितैः । विपन्नकैः नष्टैः । '२०३१। अनुकम्पायां कन् । ५। ३। ७६।' निमग्नैः परिभूतैः । उद्भिन्नभिन्नैः । संह्रीणैर्लज्जितैः । वयमपीदृशीं दशां प्राप्ता इति । दीनैः हा मातः हा

आतरिखेयं भाषमाणैः । तत्र वृक्षि-रुजि-भुजि-भग्जि-विजि-म्यो निष्ठायां
 '३०१९। ओदितश्च । ८। २। ४५।' इति नारवम् । '३०८। चोः कुः । ८। २। ३०।'
 इति कुः । धुदि-भिदि-पदि-म्यो '३०१६। र-दाभ्यां-। ८। २। ४२।' इति
 दस्य च नः । संह्रीण इति '३०३८। नुद-त्रिद-। ८। २। ५६।' इत्यादिना ।
 '१२०९। दी-द् क्षये ।' इत्यस्य स्यादय ओदितः इति '३०१९। ओदितश्च
 । ८। २। ४५।' इति नारवम्

१८१—केचिद् वेपथुमासेदुर्न्ये दवधुमुत्तमम्, ॥

स-रक्तं वमथुं केचिद्, भ्राजथुं न च केचन. ४३

केचिदित्यादि—तेषां मध्ये केचित् वेपथुं कम्पम् । '३९३। दु-वेर्दु
 कम्पने ।' आसेदुः प्राप्ताः । अन्ये दवधुमुपतापमुत्तमं महान्तम् । '१३३६।
 दु-दु उपतापे ।' केचिद्वमथुं छर्दनं तरक्तं सशोणितम् । '९०६। दु-वमं
 वद्विरणे ।' भ्राजथुं शोभां नैष केचन न केचिदपि '८०८। दु-भ्राजुं दीप्ती ।'
 मवेत् '३२६७। द्वितो ऽधुश्च । ३। ३। ८९।' ॥

१८२—मृगयुमिव मृगो ऽथ दक्षिणेर्मा,

दिशमिव दाहचर्ती मराबुदन्यन्, ॥

रघु-तनयमुपाययौ त्रि-मूर्धो,

विपभृदिवोअ-मुखं पतत्रि-राजम्. ॥ ४४ ॥

मृगयुमित्यादि—अथैतस्मिन् राक्षसविष्वंसनप्रस्तावे त्रिमूर्धः त्रिशिरा
 नाम राक्षसः रघुतनयमुपाययौ उपागतः । मृगयुमिव लुब्धकमिव । मृगान्
 यातीति मृगयुः । मृगश्चादयश्चेलीणादिककुप्रत्ययान्तः । दक्षिणेर्मा दक्षिणे
 र्दंर्मे घर्णं यस्येति । '८३५। दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ५। ४। १२६।' इत्यनिष् ।
 यथा मृगो लुब्धकप्रणितदक्षिणाङ्गः समेव भ्रमणायोपयाति । दिशमिव दा-
 हचर्ती यथा दिशं दायाप्रियुतां मरी निजंले देशे मृग उदृश्यन् उदकपाना-
 निलाप उपयाति । उदकमिच्छति '२६५७। सुप आरमनः-। ३। १। ८।' इति
 क्यप् । उदकस्योदन् भावः । '२६६१। अशनायो-। ७। ४। ३४।' इत्यादिना
 तिपातितः । तदन्ताल्लद शतृप्रत्ययः । विपभृदिव यथा विपधरः सर्पं उग्र-
 मुखं भीषणमुखं पतत्रिराजं गरुडमुपयाति तद्वत्तमिति । '७८८। राजाऽहः-
 सखिभ्यष्टश्च । ५। ४। ९१।' ॥

१—सर्गान्तरत्वाद् दृत्त-भेदः । तद्धर्षस्तममार्ता 'पुष्पिताप्रा' नाम । तल-
 क्षणम्—अ-युजि न-युग-रेफ-तो यकारो, युजि च न-जौ ज-र-गाश् च पुष्पि-
 ताऽप्रा ॥ इति दृत्त-रत्नाकरे मठ-केदारः ।

१८३—शित-विशिख-निकृत्त-कृत्स्न-वक्रः

क्षिति-भृदिव क्षिति-कम्प-कीर्ण-शृङ्गः ॥

भयमुपनिदधे स राक्षसानाम्

अखिल-कुल-क्षय-पूर्व-लिङ्ग-तुल्यः ॥ ४५ ॥

शितेत्यादि—त्रिमूर्धो राक्षसानां भयमुपनिदधे उपनिहितवान् । की-
दृशः शितविशिखैस्तीक्ष्णविशिखैः निकृत्तानि छिन्नानि कृत्स्नानि सर्वाणि
वक्राणि मुखानि यस्य सः । क्षितिभृदिव भूधर इव । कीदृशः क्षितिकम्पकी-
र्णशृङ्गः क्षितेभूमिः कम्पेन कीर्णानि क्षितानि शृङ्गाणि यस्य क्षितिभृत् ।
अखिलस्य सर्वस्य कुलस्य क्षये विनाशे यत् पूर्वं लिङ्गं तेन तुल्यः असावप्य-
खिलराक्षसक्षयस्य पूर्वलिङ्गतुल्यः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलङ्कृते श्री-भट्टिकाव्ये-
प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके श्री-राम-प्रवासो नाम चतुर्थः
सर्गः पर्यवसितः ।

पञ्चमः सर्गः—

१८४—निराकरिष्णू वर्तिष्णू वर्धिष्णू परितो रणम् ॥

उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खर-दूपणौ ॥ १ ॥

निरेत्यादि—खरदूपणौ रणं परितः समन्तात् । 'अभित' इत्यादिना द्वि-
तीया । चेरतुः भ्रान्तौ । निराकरिष्णू शत्रुनिराकरणशीलौ । वर्तिष्णू अभि-
मुखं वर्तनशीलौ न पलायनशीलौ । वर्धिष्णू मायया महाप्राणोद्भावनशीलौ ।
उत्पतिष्णू नभ उत्पतनशीलौ । सहिष्णू शत्रुप्रहारसहनशीलौ । सर्वत्र
'३११६। अलंकृत्-॥३।२।१३६।' इत्यादिना इष्णुच् ॥

१८५—तौ खड्ग-मुसल-प्रास-चक्र-वाण-गदा-करौ ॥

अकार्षामायुध-च्छायं रजः-सन्तमसे रणे ॥ २ ॥

तावित्यादि—रणे रणभूमौ रजःसन्तमसे । सङ्गतं तमः सन्तमसम् ।
'१४७। अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥५।४।७९।' इत्यच् । रजसा सन्तमसं अस्मिन्
इति रजःसन्तमसं तस्मिन् रजसा कृतान्धकारे तौ खरदूपणौ आयुधच्छाय-

मायुधबाहुल्यमकार्षाम् कृतवन्तौ । आयुधानां छायेति '८२५ छाया-बाहुल्ये । १।१।२२।' इति नपुंसकरूपे ह्रस्वत्वम् । खद्गादीनां बाणान्तानां द्वन्द्वैकवद्भावं कृत्वा पश्चात्तेन सहिता गदेति शाकपार्थिवादित्वात् सः । अन्यथा समुदायस्य '९१०। जातिरप्राणिनाम् । २।१।६।' इत्येकवद्भावेन नपुंसकलिङ्गता स्यात् । बाणगदमिति । लङ्गमुखलप्रासचक्रबाणगदाः करे येषामिति समासे प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना करशब्दस्य परनिपातः ॥

१८६—अथ तीक्ष्णाऽऽयसैर् वाणैरधि-मर्म रघूत्तमौ ॥

व्याधं व्याधम-मूढौ तौ यम-साञ्च-चक्रतुर द्विषौ. ३

अथेत्यादि—अथेतस्मिन् संग्रामे रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ कर्तृभूतौ । कर्मभूतौ द्विषाविति । '२९७५। साञ्चद्विष-। ३।२।६१।' इत्यादिना किर । यमसाञ्चक्रतुः यमाधीनौ कृतवन्तौ । '२१२५। तदधीनवचने । ५।१।५४।' इति सातिः । तीक्ष्णायसैर्वाणैः । तीक्ष्णमायसं फलं येषामिति । व्याधं व्याधं विद्वा विद्वा । '३३४३। आभीक्ष्ये णमुत् । ३।४।२२।' तत्र '३३२०। समा-नकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१।' इति वर्तते । 'आभीक्ष्ये द्वे भवतः' इति द्विर्यचनम् । अधिमर्मेति विभक्त्यर्थेऽध्ययीभावः । अमूढौ सावधानौ राम-लक्ष्मणौ ॥

मर्मवेधमेवाह—

१८७—हत-बन्धुर जगामां ऽसौ ततः शूर्प-णखा घनात् ॥

पारे-न्समुद्रं लङ्कायां घसन्तं रावणं पतिम्. ॥ ४ ॥

हतेत्यादि—असौ शूर्पणखा हतबन्धुः व्यापादितभ्रातृद्वयात्ततो घना-हण्डकारण्यात् रावणं पतिं प्रभुं शरणं जगाम गतवती पारेसमुद्रम् । समुद्रस्य पार इति '३७२। पारे मध्ये पठया या । २।१।१८।' इत्यध्ययीभावः । तापशियोगेन पूर्वपदस्यैकारान्तात्वम् । पश्चात्ततमी । '३५७। नाध्ययीभावात् । २।१।८३।' इत्यम्भावः । समुद्रस्य पारे स्थितायां लङ्कायां घसन्तं राव-णमिति ॥

१८८—संप्राप्य राक्षस-सभं चक्रन्द क्रोध-विह्वला, ॥

नाम-भ्राह्मरोदीत् सा भ्रातरी रायणाऽन्तिके. ॥५

संप्राप्येत्यादि—सा शूर्पणखा राक्षससभं संप्राप्य ङीकृष्या । राक्ष-साणां सभेति '८२३। समा राजा-। १।१।२३।' इत्यादिना नपुंसकता । चक्रन्द-चक्रन्दं कृतवती । क्रोधविह्वला क्रोधविषया । भ्रातरी धरदूषणावरोदीत्

१८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

रुदितवती । नामग्राहं नाम गृहीत्वा । भ्रातरो खरदूषणाविति । '३३८०।
नाम्यादिशिग्रहोः । ३।४।५८।' इति णमुच् । अत्र नामग्रहणविशिष्टाया
रोदनक्रियाया व्याप्तुमिष्टवाद्बुद्धिः सकर्मकः । रावणान्तिके रावणसमीपे ।
सप्तम्यधिकरणे चेति चकाराहूरान्तिकार्थेभ्य इति सप्तमी ॥

तयोः किं जातमिति रावणेन पृष्टाह—

१८९—'दण्डकानांध्यवात्तां यौ वीर ! रक्षः-प्रकाण्डकौ, ॥
नृभ्यां संख्ये ऽकृपातां तौ स-भृत्यौ भूमि-वर्धनौ. ६

दण्डकानित्यादि—हे वीर दण्डकान् दण्डकारण्यसन्निवेशान्-अध्यवा-
त्ताम् अभ्युपितवन्तौ । '१०७४। वसं निवासे ।' इत्यस्मालुद् । हलन्तलक्षणा
'बुद्धिः ।' २३४२। सः सि । ७।४।४९।' इत्यादिना धातुसकारस्य तत्वम् । '२२८१।
ज्ञलो ज्ञलि । ८।२।२९।' इति सिचो लोपः । रक्षः-प्रकाण्डकौ प्रशस्तौ राक्षसौ ।
'७४७। प्रशंसावचनैश्च । २।१।६६।' इति समासः । ततः स्वार्थे कन् 'स्वार्थिकाश्च
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति नपुंसको न भवति । अन्यथा रुदि-
शब्दाः प्रशंसावचना आविष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादा-
नादेव समानाधिकरणाः स्युः । यथा गोप्रकाण्डमिति । तौ नृभ्यां मनु-
ष्याभ्यां सङ्ख्ये युद्धे भूमिवर्धनावकृपाताम् कृतौ । कर्मणि लुद् । अचिण्व-
ज्ञावे रूपम् । वर्धते इति वर्धनौ । '२८४१। कृत्यल्युटो बहुलम् । ३।३।११३।'
इति कर्तरि ल्युट् । भूमेर्वर्धनाविति सः भस्मीकृतशरीरस्य भूमौ लीयमान-
त्वात् । सभृत्यौ नैकाकिनौ ॥

१९०—विग्रहस् तव शक्रेण बृहस्पति-पुरोधसा ॥

सार्धं कुमार-सेनान्या, शून्यश् चाऽसीति को नयः ॥

विग्रह इत्यादि—बृहस्पतिः पुरोधा मन्त्री यस्य शक्रस्य तेन । कार्येषु
पुरो धीयत इति पुरोधाः । पुरःपूर्वाद्वाजः सर्वधातुभ्य असुन् । तथा कुमारः
कार्तिकेयः सेनानीर्यस्य । सेनां नयतीति '२९७५। सत्सू-द्विप-३।२।६१।'
इत्यादिना क्विप् । तेन शक्रेण सार्धं सह तव विग्रह आसीत् (इदानीं कार्य-
निपुणाभावात्) शून्यश्चासि '२१९१। तासस्त्वोर्लोपः । ७।४।५०।' इति सकार-
लोपः । तस्मात्को नयः । नय एव न भवतीत्यर्थः ॥

तदेव दर्शयन्त्याह—

१९१—यद्यहं नाथ ! नां ऽयास्यं विन्नसा हत-वान्धवा, ॥

नां ऽज्ञास्यस् त्वमिदं सर्वं प्रमाद्यंश् चार-दुर्न्बलः ॥

यदीत्यादि—विन्नसा विगता नासां यस्याः । नासैव नासिकेति '८३४।

केऽणः । ७।४।१३।' इति ह्रस्वत्वे रूपम् । तस्या नसादेशस्य विधीयमानत्वात् । अत्र सम्भव एव नास्ति । विनसेति पाठान्तरम् । तत्र विगता चासौ नासिका च विनासिका । तत इयम्भूतलक्षणायां तृतीयायां '२२८। पद्मोमास- । ६।१।६३।' इत्यादिना नसादेशः । विगतया नासिकयोपलक्षितेत्यर्थः । विगता नासिका अस्या इति बहुव्रीहिणा व्याख्याने अत्रनासिकेत्यादिना अत्र नसादेशश्च प्रामुतः । तस्य संज्ञाविषयत्वात् । उपसर्गाच्चेत्यसंज्ञायां विधीयमानो न भवति वेप्रो वक्ष्य इति प्रादेशो यापकेः । हे-नाय यद्यहं विनसा हतबान्धवा नायास्यं न याताऽभविष्यम् तदा तदिदं सर्वं आत्रोर्वधं नासाच्छेदं च नाज्ञास्यः न ज्ञातोऽभविष्यः । क्रियातिपत्तौ लृङ् । अज्ञाने कारणमाह— प्रमाद्यन् विषयेषु प्रमादं गच्छन् । चारदुर्वलः चारहीनः । चारा हि चक्षुराज्ञां कार्याकार्यज्ञानाय लोके । चरतीति चरः पचाद्यच् । चर एव चारः '२१०६। प्रज्ञादि-। ५।४।३८।' इत्यण् ॥

१९२—करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं, किं नु कृतं परैः, ॥

अपकारे कृते ऽप्यज्ञो विजिगीपुर् न वा भवान्. ९

करिष्यमाणमित्यादि—परैः शत्रुभिरपचयचिकीर्षया करिष्यमाणं कार्यं विज्ञेयम् । किं नु कृतमेव यत्तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः । एवं पुनः परैरपहतोऽपि अज्ञोऽविदितस्वरूपः । अतो विजिगीपुर्न वा भवान् । (सुप्तो न राज्यं सम्भावयतीत्यर्थः) ॥

१९३—वृतस् त्वं पात्रे-समितैः

खट्वाऽऽरूढः प्रमादन्वान् ॥

पान-शौण्डः श्रियं नेता

ना ऽत्यन्तीन-त्वमुन्मनाः. ॥ १० ॥

वृत इत्यादि—अत्यन्तं गामिनीति '१८१२। अवारपा-। ५।२।११।' इत्यादिना सः । तस्य भावोऽत्यन्तीनत्वम् । नैवात्यन्तीनामत्यन्तगामिनीं श्रियं नेता न प्रापणशीलः । '३।१।५। तृन् । ३।२।१३। ५।' इति ताच्छीलिकस्तृन् । '६२७। न लोक-। २।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । (यद्यपि महोदयं राज्यं प्राप्तवानसि तथापि न चिरकालमित्यर्थः) । यतस्त्वमुन्मनाः भ्रान्तचित्तः । यतः पानशौण्डः पाने प्रसक्तः । '७।१७। सप्तमी शौण्डैः २।१।७० इति सः । अत एव प्रमादवान् । अतोऽपि खट्वाऽरूढः उत्पद्यप्रस्थितः । '६८८। खट्वाक्षेपे । २।१।२६।' इति द्वितीया सः । तत एव पात्रेसमितैः भोजन एव सन्निरहितैः अनुजीविभिर्युतः । '७२५। पात्रेसमितादयश्च । २।१।४८।' इति क्षेपे सः ॥

१०० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठो वर्गः,

१९४—अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान् ॥

अत्तुं महेन्द्रियं भागमेति दुश्चयवनो ऽधुना ॥११॥

अध्वरेष्वित्यादि—स्वय्येवम्भूतेऽधुना दुश्चयवन इन्द्रः आश्रमानेति भागच्छति । आश्रपूर्वस्येणः '७३। एत्येधत्पूइसु । १६।१।८९।' इति वृद्धिः सोमसुत्वतः सोमं सुनोतीति '३०००। सोमे सुअः । १३।२।९०।' इति क्विप् । सोमसुतः सन्ति येष्वशाश्रमेष्विति मत्तुप् । '१८९६। तसौ मत्वर्थे । १।४।१९।' इति भत्वे तकारस्य जश्चं न भवति । '१८९८। झयः । ८।२।१०।' इति मतो-र्वत्वम् । किमर्थमेतीत्याह—अत्तुं भक्षयितुं महेन्द्रियं भागम् । महेन्द्रो देवता अस्येति । '१२३१। महेन्द्राद्वाणौ च । ४।२।२९।' इति घः । क्व अध्वरेषु य-ज्ञेषु । अग्निचित्वत्सु । अग्निं चितवन्तोऽग्निचितः । आहिताग्नयः । '३००१। अग्नौ चः । १३।२।९१।' इति क्विप् । ते सन्ति येष्विति पूर्ववन्मत्तुप् ॥

१९५—आमिक्षीयं दधि-क्षीरं पुरोडाश्यं तथौषधम् ॥

हविर्हैयङ्गवीनं च नाऽप्युपपन्नन्ति राक्षसाः ॥१२॥

आमीत्यादि—दध्ना सहितं शृतं पय आमिक्षा । तस्मै हितमामिक्षी-यम् । '१६६४। विभाषा हविरपूपादिभ्यः । ५।१।४।' इति छयतौ । दधि च क्षीरं चेति । '९१६। विभाषा वृक्ष-१२।४।१२।' इत्यादिना व्यञ्जनत्वादेकव-द्भावः । पुरोडाशाय हितमौषधं नीवारतण्डुलादि पुरोडाश्यम् । अपूपादि-त्वाद्यत् । ओषधिरौषधम् । '२१०५। ओषधेरजातौ । ५।४।३७।' इत्यण् । तण्डुलानामजातित्वात् । 'स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति मयुंसकलिङ्गता । हविः ह्यत इति हविः । 'अर्चि-शुचि' इत्यौणादिक इस् । हैयङ्गवीनं घृतम् । श्लोगोदोहस्य विकार इत्यर्थे '१८२४। हैयङ्गवीनं सं-शयान् । ५।२।२३।' इति निपातनात् खञ् हियंत्वादेशश्च । तानि नाप्युप-पन्नन्ति राक्षसाः स्वय्युदासीने सति ॥

इदानीं कार्यप्रदर्शनेन प्रोक्ताहयितुमाह—

१९६—युव-जानिर्धनुष्पाणिर्भूमिष्ठः ख-विचारिणः ॥

रामो यज्ञ-द्रुहो हन्ति काल-कल्प-शिलीमुखः ॥१३॥

युवेत्यादि—युवतिः यौवनवती जाया यस्य युवजानिः । '८७२। जायाया निह् । ६।१।७६।' बलि लोपः । '८३१। खियाः पुंयत्-१६।३।३४।' इत्यादिना पुंयत्त्वात् स्त्रीप्रत्ययो निवर्तते । धनुष्पाणिः पाणौ धनुर्यस्य । प्रहरणेत्यादिना परनिपातः । भूमिष्ठः भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः । नार्काशचरः । '२९१६। सुपि

१०२ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

लोपः । '७७८। नित्यं हस्ते पाणौ-।१।४।७७।' इति गतिसंज्ञायां समासे
ल्ययादेशः ॥

तां लोलतां दर्शयन्नाह—

२००—लक्ष्मीः पुं-योगमाशंसुः

कुलटैव कुतूहलात् ॥

अन्तिके ऽपि स्थिता पत्युश्च

छलेना ऽन्यं निरीक्षते ॥ १७ ॥

लक्ष्मीरित्यादि—स्वयैवं न मन्तव्यम् अन्यैः प्रार्थ्यमानापि न मां
परित्यजतीति । यतः छलेन व्याजेन अन्यं निरीक्षते । किमर्थं—पुंयोगमा-
शंसुः । अभिलपन्ती । '३१४८ सनाशंस-भिक्ष षः । ३।२।१६८।' कुतूह-
लात् कोऽस्य विशेष इति । स्नेहादन्तिके अदूरेऽपि स्थिता पत्युः । '६११।
दूराऽन्तिकाऽर्थैः-।२।१।३४।' इत्यादिना पठ्यते । कुलटैव बन्धकीव ।
शकन्ध्वादिषु दर्शनात्पररूपम् ॥

युवजानिरित्युक्तं तद्योषिःप्रलोभनायाह—

२०१—योपिद्-वृन्दारिका तस्य दयिता हंस-गामिनी ॥

दूर्वा-काण्डमिव श्यामा न्यग्रोध-परिमण्डला १८

योपिदित्यादि—योपिचासौ वृन्दारिका चेति । '७४१। वृन्दारक-
।२।१।६२।' इत्यादिना सः । रूपेण प्रियेत्याह—दयिता प्रिया । प्रशस्त्वै
कारणमाह—हंस इव गन्तुं शीलं यस्याः । '२९८९। कर्तयुषमाने । ३।२।७९।'
इति णिनिः । दूर्वाकाण्डमिव श्यामा दूर्वास्तम्बं तदिव श्यामा । न्यग्रोध-
परिमण्डला । '७३४। उपमानानि-।२।१।५५।' इत्यादिना सः ॥

२०२—नाऽऽस्यं पश्यति यस् तस्या,

निस्ते दन्त-च्छदं न वा, ॥

संशृणोति न चोक्तानि,

मिथ्या ऽसौ विहितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

नास्यमित्यादि—तस्या आस्यं मुखं यो न पश्यति । दन्तच्छदं भोष्टम् ।

१—स्तनौ मु-कठिनौ यस्या, नितम्बे च विशालता, ॥

मध्ये क्षीणा भवेद् वा, सा न्यग्रोध-परिमण्डला ॥ १ ॥

छाद्यते भवेनेति घः । '३२९७। छादेर्घेऽद्युपसर्गस्य । ६। ४। ९६।' इति ह्रस्वः ।
 दन्तानां छद् नवा निम्ने न चुम्बति । '१०९६। गिम्नि चुम्बने।' इत्यादादिक
 आत्मनेपदी । '२२६२। इदितो नुम् घातोः । ७। १। ५८।' । उक्तानि उदितानि न
 संश्रुणोति । '२६९९। समो गमि-। १। १। २९।' इत्यादिना तद् न भवति ।
 अकर्मकादित्यधिकारात् । मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः । घृयैव तस्य वेधसा वि-
 हितानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ॥

२०३—सारो ऽसार्धिन्द्रियाऽर्धानां,
 यस्या ऽसौ तस्य नन्दथुः, ॥
 तल्पे कान्ताऽन्तरैः सार्धं
 मन्ये ऽहं धिङ् निमज्जथुम्. ॥ २० ॥

सार इत्यादि—इन्द्रियाधानां मध्ये सारोऽसौ दयिता इन्द्रियार्धः ।
 रूपाद्यनित्ययोगात् । यस्यासौ संपद्यते तस्य नन्दथुः आनन्दश्चेतसः । तल्पे
 शयनीये यस्य कान्तान्तरैरन्यस्त्रीभिः सार्धं निमज्जथुं शयनम् । सर्वत्र
 '३२६७। द्वितोऽथुच् । ३। ३। ८९।' । तस्य धिक् कुरिसतमहं मन्ये । 'वमसर्व-
 तसोः' इत्यादिना धिग्योगे द्वितीया । तथा सार्धं शोभनमित्यर्धादुक्तं भवति ॥

२०४—न तं पश्यामि, यस्या ऽसौ
 भवेन् नोदेजया मतेः, ॥
 त्रैलोक्येना ऽपि विन्दस् त्वं
 तां क्रीत्वा सुकृती भव. ॥ २१ ॥

न तमित्यादि—सर्वथा न तं पश्यामि जानामि जगति यस्य संघ-
 न्धिन्याः मतेश्चेतसः उदेजया उल्कम्पिकासौ न भवेत् । चित्तक्षोभजनिके-
 स्पर्धः । 'उद्देजयतीति' '२९००। अनुपसर्गाह्रिष्प-। ३। १। १३८।' इति कर्त्तरि
 दाः । कृपोगे कर्मणि पठ्ये । तस्मात् त्रैलोक्येनापि । प्रपथ्य ते लोकाश्च ते
 त्रिलोकाः । त एव त्रैलोक्यम् । चानुर्वण्यं दिवात् स्वार्थे ष्यम् । 'स्वार्थिका
 अतिवर्तन्ते' इति नपुंसकरथम् । तेनापि तां क्रीत्वा लब्ध्वा विन्दस्त्वं सुकृती
 भव पण्डितो भव । आश्रयो वा भव । पाण्डित्यमस्य त्रैलोक्यमात्रेणापि स्त्री-
 रत्नं क्रीत्वा लब्धमिति । विन्दतीति तेनैव सूत्रेण दाः ॥

अन्या अपि धियः सन्तीति चेदाह—

२०५—नैवेन्द्राणी, न रुद्राणी,
 न मनावी, न रोहिणी, ॥

वरुणानी न, नां ऽप्रायी
तस्याः सीमन्तिनी समोः ॥ २२ ॥

नैवेत्यादि—तस्यास्तु सीतायाः । '६३०। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्
।२।३।७२।' इति षष्ठी । (न काचित् सीमन्तिनी स्त्री समा तुल्योः) 'सीमन्तः
केशवेशैः' इति पररूपस्त्वम् । अन्यत्र सीमान्तः । स विद्यते यस्यो इति इतिः ।
इन्द्राणी इन्द्रभार्या । न सम्यक् किं पुनरन्या । तथा रुद्राणी रुद्रभार्या ।
वरुणानी वरुणभार्या । '५०५ । इन्द्र-वरुण-।४।१।४९। इत्यादिना आनुक् ।
मनावी मनुभार्या । '४९५। मनोरौ वा ।४।१।३८।' इत्यौकारः । अप्रायी
अग्निभार्या । '४९४। वृषाकप्यग्नि-कुसित-कुसिद-।४।१।३७।' इत्यादिना ऐ-
रिति सर्वत्र '५०४। पुंयोगादाख्यायां ।४।१।४८।' इति ङीप् । रोहिणी च-
न्द्रभार्या । रोहितशब्दात् '४९६। वर्णादनुदात्त-।४।१।३९।' इत्यादिना ङीप्
नकारश्च । वरुणानी न नाम्नायीत्यत्र प्रतिषेध एकः पूर्वैर्न योज्यः द्वितीयः
परेणेति । न चाप्रायीति पाठान्तरम् ॥

२०६—प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस् ताम्—
'आश्वसिहि, विभेषि किम्, ॥
त्यज नक्तञ्चरि ! क्षोभं,
वाचाटे ! रावणो ह्यहम् ॥ २३ ॥

प्रत्यूच इत्यादि—राक्षसेन्द्रो रावणः । राक्षसीः प्रत्यूचे । प्रतिवचनमु-
क्तवान् । आश्वसिहि खेदं त्यज । '२४७४। रुद्रादि-।७।२।७६।' इत्यादिना
इट् । विभेषि किं किमर्थे-तापसकात् । हे नक्तञ्चरि मद्रिपये क्षोभं रोपं
त्यज । वाचाटे बहुभाषिणि । '१९३१। आलजाटचौ बहुभाषिणि ।५।२।१२५।'
यस्माद्रावणोऽहम् । अनेनात्मोत्कर्षमावेदयति ॥

तमेव स्फुटयसाह—

२०७—भामुपास्त दिदक्षान्वान्
याष्टीक-व्याहतो हरिः ॥
आज्ञा-लाभोन्मुखो दूरात्
काऽक्षेणा ऽनादरेक्षितः ॥ २४ ॥

भामित्यादि—भामुपास्त सेवितवान् । हरिरिन्द्रः । दिदक्षावान् दृष्ट-

मिच्छावान् । आत्मदर्शनेच्छावानित्यर्थः । दूरादेव चाष्टीकैः येषामाहिभि-
 र्ब्याहृतोऽपसारितः । '६९४। कर्तृ-करणे कृता-।२।१।३२।' इति सः । यष्टिः
 प्रहरणमेवामिति । '१६५९। शक्ति-यष्ट-योरीकक् ।४।४।५९।' । आशालाभे
 किमभिधास्यतीत्युत्सुकः बन्मुखः तत्परः । सप्तमीति योगविभागात् सः ।
 अनादरेक्षितः अवज्ञाबिलोकितः । काक्षेण कुदृष्टया । '१०३०। का पथ्य-
 क्षयोः ।६।३।१०४।' इति कुशब्दस्य कादेशः । यदि तत्पुरुष इत्यनुवर्तते
 तदा कुरिसतमक्षमिति विग्रहः । अक्षशब्दस्येन्द्रियसामान्याभिधायित्वेऽपि
 ईक्षितशब्दोपपदत्वाच्चक्षुषि वर्तते । अथ तत्पुरुष इति नानुवर्तते सामान्ये-
 नादेशस्तदा कुरिसतमक्षि यस्येति । '८५२। बहुव्रीहौ सक्प्यक्ष्णोः-।५।४।११३।' इति पञ्च । काक्षेण मयेत्यर्थः ॥

२०८—विरुणोद्ग्र-धाराऽग्रः कुलिशो मम वक्षसि ॥

अभिन्नं शतधा ऽऽत्मानं मन्यते बलिनं बली.२५

विरुणेत्यादि—विरुणानि अवसन्नानि कुण्ठितानि बद्धप्राणि महान्ति
 धाराप्राणि यस्य स कुलिशो वज्रः मम वक्षसि (पतितः सन्) बली । आ-
 त्मानमभिन्नं शतधा शतप्रकारम् । '१९८८। संख्यायां विधायं धा ।
 ।५।३।४२।' बलिनं मन्यते । अहो बलवानहं न येन शतधा भङ्ग इति ।
 तस्य देवतारूपत्वात् बलमस्त्येव । आत्मानं बलिनं मन्यत इवेत्युत्प्रेक्षा ॥

२०९—कृत्वा लङ्का-द्रुमाऽऽलानमहमैरावतं गजम् ॥

बन्धने ऽनुपयोगित्वान् नतं तृणन्वदत्यजम् ॥२६॥

कृत्वेत्यादि—एव्वालीयत इत्यालानम् । अधिकरणे व्युद । '२५०९।
 विभाषा लीयतेः ।६।१।५१।' इत्यात्वम् । लङ्काद्रुमा आलानानि यस्यैराव-
 ताख्यस्य गजस्य तं कृत्वा । नतं नम्रमुत्तम् । तृणमिव मत्वा । सोऽहम-
 त्यजं त्यक्तवान् । बन्धनेऽनुपयोगित्वात् प्रयोजनाभावात् ॥

२१०—आहोपुरुषिकां पश्य

मम, सद्-रत्न-कान्ति-भिः ॥

ध्वस्ताऽन्धकारे ऽपि पुरे

पूर्णेन्दोः सन्निधिः सदा. ॥ २७ ॥

आहो इत्यादि—अहो पुरुषस्य भावः । मनोज्ञादिस्वाहुम् । आहोपु-
 रुषिका कार्यसिद्धावपि तत्साधने वृत्तिः । तां मम दूर्पणत्वे पश्य । सद्-

१०६ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

एकान्तिभिः ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः पूर्णचन्द्रस्य सन्निधिः सदा
सन्निधानं । न पुनस्तेन कृत्यं रत्नप्रभाभिरेव तत्कृत्यस्य कृतत्वात् ॥

२११—हृत-रत्नश्च्युतोद्योगो रक्षोभ्यः करन्दो दिवि ॥

पूतक्रतार्यीमभ्येति सन्नपः किं न गोत्र-भित् २८

हृतेत्यादि—हृतोचैःध्वआदिरहो गोलभिदिन्द्रः । अत एव च्युतो-
द्योगः । दिवि वर्तमानोऽपि रक्षोभ्यः करन्दः । राजप्राह्यं वित्तं प्रयच्छद् ।
पूतक्रतार्यी शर्ची '४९३। पूतक्रतोरै च ।४।१।३६।' इति छीप् । पुंयोगादा-
ख्यायामिति । सन्नपः समीदः । किं नाभ्येति न षोडशे ॥

२१२—अ-तुल्य-महसा सार्धं रामेण मम विग्रहः ॥

त्रपा-करस्, तथाप्येप यतिष्ये तद्-विनिग्रहे' ॥२९

अतुल्येत्यादि—तदेवंपिधस्य मम अतुल्यमहसा अनुल्पतेजसा रामेण
सह विग्रहस्त्रपाकरः । '२९३४। कृत्रो हेतु-।३।२।२०।' इत्यादिनाटः । तथापि
त्वत्प्रार्थनया । एष च यतिष्ये तद्विनिग्रहे विविधनिग्रहविषये तस्य यतिष्ये
यत्नं करिष्यामि । '२७८९। वर्तमान-सामीप्ये वर्तमानवद्वा ।३।३।१३।।' इति
विकल्पेन लटो विधानात् लड्डुदाहृतः ॥

२१३—उत्पत्य खं दश-ग्रीवो मनो-यायी शिताऽस्त्र-भृत् ।

समुद्र-सविधाऽऽवासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥३०॥

उत्पत्येत्यादि—उभैस्त्वं समाकाशमुत्पत्य मारीचं प्रति चक्रमे । यत्र
मारीचो राक्षससत्र गत इत्यर्थः । '२७१६। अनुपसर्गाद्वा ।१।३।४३।' इति
क्रमेस्तद् । मनोवदाशु यातुं शीलमस्येति । '२९८९। कर्तुर्युपमाने
।३।२।७९।' इति णिनिः । शितास्त्रभृत् गृहीततीक्ष्णचन्द्रहासः । समुद्रस्य
सविधे समीपे आवासो यस्य मारीचस्य । सह विधेन सविधमिति व्युत्प-
त्तिमात्रं शब्दस्तत्समीपवाची ॥

२१४—सम्पत्य तत्-सनीडे ऽसौ तं वृत्तान्तमंशिश्चवत्, ॥

त्रस्तुना ऽथ श्रुताऽर्थेन तेनाऽगादि दशाऽऽननः ३१

सम्पत्येत्यादि—असौ दशग्रीवः तत्सनीडे मारीचस्य समीपे । अत्रापि
सह नीडेनेति व्युत्पत्तिमात्रम् । समेत्य यात्वा । तं वृत्तान्तम् शूर्पणखाकथि-
तमंशिश्चवत् । श्रावितयाद् । शृणोतेर्ष्यन्तस्य लुङि रूपम् । तेन मारीचेन
श्रुतार्थेन त्रस्तुना त्रस्तनशीलेन दशाननः अगादि उक्तः कर्मणि लुङ् ॥

२१५—‘अन्तर्धत्स्व रघु-व्याघ्रात् तस्मात् त्वं राक्षसेश्वर !,॥
यो रणे दुरूपस्थानो हस्त-रोधं दधद् धनुः. ॥३२॥

अन्तरित्यादि—हे राक्षसेश्वर त्वं तस्माद् रघुव्याघ्रादन्तर्धत्स्व अन्तर्हितो भव व्यवहितो भवेति यावत् । दधातेर्लोडि ‘२४८३। श्वाभ्यस्तयोः— १६।४।११२।’ इत्याकारलोपः । अभ्यासस्य ‘२५०१। दधस्तथोश्च ।८।२।३८।’ इति भष्भावः । ‘५९१। अन्तर्धौ येना—१।१।४।२८।’ इत्यपादानसंज्ञा । यस्मात् स रामः रणे दुरूपस्थानः दुःखेन उपस्थीयते उपगम्यत इति । आतो युच् । यतो हस्तरोधं दधद् धनुः हस्तेन रुद्धा सदैव यो धनुर्धत्ते स कथं दुरूपस्थानो न भवति । हस्तशब्दे तृतीयान्त उपपदे ‘३३७०। सप्तम्यां चोप-पौड-रुध-कर्पः ।३।४।४९।’ इति णमुच् । चकारेण तृतीयायाः समुच्चितत्वात् ‘७८४। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।२।२।२१।’ इति सः ॥

तदेव दुरूपस्थानत्वं स्फुटयन्नाह—

२१६—भवन्तं कार्तवीर्यो यो हीन-सन्धिमचीकरत्, ॥
जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम्. ३३

भवेत्यादि—यः कार्तवीर्यः कृतवीर्यस्यापर्यं सहस्रबाहुः भवन्तं हीन-सन्धिमचीकरत् । हीनेन दुर्बलेन यः सन्धिः तं भवन्तं कारितवान् । तेन हीनत्वम् । (बलाग्निर्जित् कारित इति दुरूपस्थानमुक्त्वा) । ‘५४१। ह-क्रोर-न्यतरस्याम् ।१।४।५३।’ इति द्विकर्मकता । तस्य कार्तवीर्यस्य यो हन्ता पर-शुरामः । कृतप्रयोगे कर्मणि षष्ठी । तेन हि तस्याग्निहोत्रधेनुमपहृत्य गच्छतः परशुना याहुसहस्रं छिन्नम् । तस्य हन्तारं स रामो जिगाय जितवान् । जय-तेर्लिटि धातुजकारस्य ‘२३३१। सैलियोर्जेः ।७।३।५७।’ इति कृत्वम् । सार्व-लौकिकं सर्वलोके विदितम् । ‘१७१०। लोक-सर्वलोकाभ्यां ठञ् ।५।१।४४।’ ‘१४३८ अनुशक्तिकादी—१७।३।२०।’ इत्युक्त्वाद्बुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिक इति पाठान्तरम् । अत राम इति योजयम् ॥

२१७—यमाऽऽस्य-दृश्वरी तस्य ताडका वेत्ति विक्रमम्, ॥
शूर-मन्यो रणाच्च चाऽहं निरस्तः सिंह-नदिना. ३४

यमेत्यादि—तस्य रामस्य विक्रमं ताडका वेत्ति ज्ञातवती । ‘२७८९। वर्तमानसामीप्ये—१।३।११३१।’ इति भूते लट् । कीदृशी यमास्यदृश्वरी । तच्छ्रुताङ्गिता यममुरं दृष्टवती गृनेत्यर्थः । ‘३००४। दशोः कनिष् ।३।२।९४।’ ‘४५६ घनो र च ।४।१।७।’ इति ङीमेः । अहमपि शूरमन्यः शूरमारमानं मन्यमानः । ‘२९९३। आत्ममाने स्वश्च ।३।२।८३।’ सिंहनदिना रामेण ।

१०८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

सिंह इव नर्दतीति '२९८९। कर्तर्युपमाने-।३।२।७९।' इति णिनिः रणा-
न्निरस्तः बहिष्कृत इत्यर्थः ॥

२१८—न त्वं तेनाऽन्वभाविष्ठा,

नाऽन्वभावि त्वयाऽप्यसौ, ॥

अनुभूतो मया चाऽसौ,

तेन चाऽन्वभविष्यहम्. ॥ ३५ ॥

न त्वमित्यादि—तेन रामेण त्वं नान्वभाविष्ठाः । एवमेव नानुभूतः ।
कर्मणि लुङ् । यासि '२७५७। स्य-सिष्-।६।१।६२।' इत्यादिनां चिण्वदिद
हुत्वम् । नान्वभावि त्वयाऽप्यसौ नानुभूतः । येनैवमुच्यते । अत्र '२७५८।
चिण् भाव-कर्मणोः ।३।१।६६।' इति चिण् । अनुभूतो मया चासौ । अत्र
पुनरित्यर्थे । अत्र पुनरसावनुभूतः । न शक्यो जेतुमिति । तेन रामेण चा-
न्वभविष्यहमनुभूतोऽहम् । तेन सह योद्धुमक्षम इति । अत्र चिण्वद्भावो
न कृतः किन्तु लुङि उत्तमपुरुषैकवचने धलादिलक्षण इदं । तेन वृषभा-
वात् गुण एवेति ॥

२१९—अध्यङ् शस्त्रभृतां रामो,

न्यञ्चस् तं प्राप्य मद्-विधाः, ॥

स कन्या-शुल्कमभनङ्

मिथिलायां मखे धनुः. ॥ ३६ ॥

अध्यङित्यादि—शस्त्रभृतां मध्ये रामोऽध्यङ् अधिकः । अध्यङ्गला-
धिवयेन वर्तत इति '३७३। ऋत्विग्-।३।२।५९।' इत्यादिना किन् सस्मिन्
लुङे अनुनासिकलोपे '३६१। उगिदघा-।७।१।७०।' इति नुम् । तस्यानुस्वार-
परसवर्णत्वे कृते च हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपो । नकारस्य '३७७। किन्प्रत्ययस्य
कुः ।८।२।६२।' इति कुत्वेन रुकारः । तं तादृशं प्राप्य मद्भिधा न्यञ्चो हीनः ।
निशब्दोऽन्नाधोभावे वर्तते । न्यञ्च इति पूर्ववत् किन् । अनुनासिकलोपः ।
नुम् । अलोपो नास्ति अहत्त्वात् कुत्वं च नास्ति अपदसंज्ञत्वात् । यो मि-
थिलायां महद्वनुरभनङ् भगवान् सोऽस्मादपि कारणात् शस्त्रभृतामप्यङ् ।
मञ्जेलङि '२५४४। आङ्गलोपः ।६।४।२३।' । हल्ङ्यादिलोपः । कुत्वं च ।
कन्याशुल्कं कन्यामूख्यम् । तद्धि यो रौद्रं धनुरारोपितगुणं करोति अस्मी
कन्या दीयत इति मूल्यीकृत्य स्थापितम् ॥

२२०—सं-वित्तः सह-युध्वानौ तच्-छक्तिं खर-दूपणौ, ॥

यज्वानश्च स-सुत्वानो, यानंगोपीन् मखेषु सः. ३७

संघित्त इत्यादि—नाहमेव रामशक्तिमवैमि अपि तु खरदूपणावपि संघित्तः ज्ञातवन्तौ । '२७८९। वर्तमानसामीप्ये-।३।३।१३।१।' इति भूते लट् । सकर्मकत्वात् '२६९९। समो गम्यु-।१।३।२९।' इत्यादिना तद् न भवति त-त्राकर्मकादिति वर्तते । सहयुध्वानौ सह तेन युद्धवन्तौ । '३००६। सहे च ।३।२।९६।' इति युधेः कनिष् । यज्वानश्चाहिताग्रयः ससुत्वानः सोमया-त्रिसहिताः । '३०९१। सु-यजोर्ङ्निष् ।३।२।१०३।' । संविद्वन्तीति घचन-विपरिणामेन योग्यम् । यानगोपीन् अरक्षीत् मखेषु स रामः । लुङि रूपम् । तथा मखदुहो राक्षसान् प्रतो रामस्य शक्तिं ज्ञातवन्तः ॥

२२१—सुख-जातः सुरा-पीतो

नृ-जग्धो माल्य-धारयः ॥

अधि-लङ्कं स्त्रियो दीव्य,

मा ऽऽरब्धा बलि-विग्रहम्.' ॥ ३८ ॥

सुखेत्यादि—यत् एवं दुरूपस्थानः स) तस्माद्गलिना रामेण विग्रहं मा ऽऽरब्धाः । मा कार्पीः । रभेराद्पूर्वात् '२२१९। माङि लुङ् ।३।३।१७५।' धात् । '२२८१। झलो झलि ।८।२।२६।' इति सिञ्जलोपः । '२२८०। झप-स्तथोर्षोऽघः ।८।२।४०।' । '५२। झलां जश् झशि ।८।४।५३।' । किं कार्यमि-त्याह— अधिलङ्कं लङ्कायामधि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । स्त्रियो दीव्य । श्रीड । लोटि रूपम् । '५६२। दिवः कर्म च ।१।४।४३।' इति कर्मसंज्ञायां '३०२। वाऽम्-शसोः ।६।४।८०।' इतीयद् । कीदृशः सुखजातः । जातं सुख-मस्येति बहुमीहिः । कृतासवपानत्वात् । यदाह—सुरापीतः पीतमदिरः । गृजग्धः मुक्तमानुषः । निष्ठामामदो जग्धः । पूर्वबद्धत्वम् । एषु वाहि-ताऽयादिदर्शनात् परनिपातः । माल्यं धारयतीति माल्यधारयः । '२९००। धनुपमगात् लिम्प-।३।१।१३८।' इत्यादिना शः ॥

२२२—तं भीतं-कारमाक्रुदय रावणः प्रत्यभापत—॥

'यात-यामं विजितयान् स रामं यदि, किं ततः. ३९

तमित्यादि—तं मारीचं पूर्वोक्तं निराकुर्वन् रावणः प्रत्यभापत प्रत्यु-क्तवान् । लुङि रूपम् । भीतङ्कारमाक्रुदय । भीतं कृत्वा भीतोऽस्तीति ।

११० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

‘३३४६। कर्मण्याक्रोते ।३।४।२५।’ कृन्ः ससुम् । यातयामं गतवयसम् ।
यदि विगितवान् रामो दासराधिः । किं ततः । किं तापसः शूरः ॥

२२३—अघानि ताडका तेन

लज्जा-भय-विभूषणा, ॥

स्त्री-जने यदि तच् छाध्यं,

धिग् लोकं क्षुद्र-मानसम्. ॥ ४० ॥

अघानीत्यादि—तेन रामेण ताडका अघानि व्यापादिता । हन्तेः क-
र्मणि लुङ् । लज्जा च भयं च विभूषणं यस्याः । स्त्रीवाच्यं शौर्यम् । एवं-
विधाया अनेन रामेण यदि गह्यमपि हननं स्त्रीजने छाध्यं क्षामनीयम् ।
‘६२९। कृत्यानां कर्तरि वा ।२।३।७।’ इति तृतीया । तं धिक् लोकं क्षुद्रमानसं
हीनमानसम् ॥

२२४—यद् गेहे-नर्दिनमसौ शरैर् भीरुमभाययत् ॥

कु-ब्रह्म-यज्ञ-के रामो भवन्तं, पौरुषं न तत्. ४१

यद्रेह इत्यादि—असौ रामो यद्भवन्तं भीरुं शरैरभाययत् भायितवान् ।
पुगात्मनेपदे न भवतुः भयहेतोरभावात् । अत्र हि शरैर्म्यो भयम् नतु
रामात् । तत् किम् । पौरुषकारः किमसौ । युवादिस्वादिप् । गेहेनर्दिनं गेह
एव नर्दिनम् । ‘७२५ ‘पात्रे-समितादयश्च ।२।१।४८।’ इति सः । कुब्रह्मयज्ञके ।
कुत्सिता ब्रह्माणः कुब्रह्माः । कुः पापार्थं इति सः । ‘८०६। कु-महद्ब्रह्मामन्व-
तरस्याम् ।५।१।१०५।’ इति समासान्तष्टच् । तेषां-कुत्सितो यज्ञः । तस्मिन्
सति कुत्सायां कन् । तेन शूरम्मन्योऽहं रणात्तेन निरसः इत्यपुष्कल-
मुक्तम् ॥

२२५—चिर-कालोपितं जीर्णं कीट-निष्कुपितं धनुः ॥

किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रिय-काऽन्तिके. ४२

चिरेत्यादि—यदि रामेण क्षत्रियकान्तिके । कुत्सितक्षत्रियसमीपे । भग्नं
धनुः किं तच्चित्रमाश्चर्यम् । क्षत्रिया जनकादयः तस्य कुत्सायां कन् । क्षत्रिय-
कसान्तिके । दूरान्तिकार्थयोगे पष्ठीसमासं विधाय पश्चात् ‘६३३ सप्तम्यधिकरणे
च ।२।३।३६’ इति चकारादूरान्तिकार्थेभ्यश्चेति सप्तमी । किमिति न चित्रनि-
त्याह—चिरकालमुपितमिति । ‘५५८। कालाऽध्वनोः-।२।३।५।’ इति द्विती-
यां विधाय ‘६९१। अत्यन्त-संयोगे च ।२।१।२९।’ इति द्वितीयासमासः । जीर्णं
चिरकालोपितत्वात् । ‘१२०५। जृ-प् वयो-हानी’ । निष्ठा । ‘२३९०। ऋत

इन्द्रातोः । ७।१।१००।' इको '३५४। हलि च । ८।२।७७।' इति दीर्घः । '३०१६।
र-दाम्याम्-। ८।२।४२।' इति निष्ठानत्वम् । कीटैर्धुर्गनिष्कृपितं सादितम् ।
निरः कुपः इत्यनुवर्तमाने '३०४५। इण् निष्ठायाम् । ७।२।४७।' इतीद ।

२२६—वन-तापस-के वीरौ विपक्षे गलिताऽऽदरौ ॥

किं चित्रं यदि साऽवज्ञौ मद्यतुः खर-दूयणौ. ४३

वनेत्यादि—वने तापसो वनतापसः । कुरसायां कन् । तस्मिन् वन-
तापसके रामे सावज्ञत्वाद्गलितादरौ विपक्षे किमयं करिष्यतीत्यश्रद्धयैव घो-
षितवन्तौ खरदूयणौ वीरौ यदि मद्यतुः मृतौ को दोषः किं चित्रम् ।
'२५३८। त्रियतेलुङ्-लिङोश्च । १।३।६१।' इति नियमात् लिट्यात्मनेपदं न
भवति ॥

२२७—त्वं च भीरुः सु-दुर्बुद्धे ! नित्यं शरण-काम्यसि, ॥

गुणांश्च चाऽपहृपे ऽस्माकं, स्तौपि शत्रूँश्च नः सदा.

त्वं चेत्यादि—हे दुर्बुद्धे त्वं पुनः भीरुश्च भवसि नित्यं शरणकाम्यसि ।
आत्मनोऽनिशं शरणमिच्छसि । आत्मेच्छायां काम्यच् । अस्माकं च सतो
गुणानपहृपे अपनयसि । '११५६। हु-ङ् अपनये' आदादिकः । डिङ्वात्तद् ।
शत्रूँश्च नोस्माकं स्तौपि । स्तौतेः '२४४३। उतो वृद्धिलुङ्कि हलि । ७।३।८९।' ॥

२२८—शीर्षच्-छेद्यमतोऽहं त्वा करोमि क्षिति-वर्धनम्, ॥

कारयिष्यामि वा कृत्यं विजिघृक्षुर् वनौकसौ.' ४५

शीर्षेत्यादि—यत् एवंविधस्त्वं दुष्टे अतोऽहम् । '४०७। त्वा-मौ द्वि-
तीयायाः । ८।१।२३।' इत्याष्टमिकलक्षणेन त्वादेशः । शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदा-
हम् । '१७३०। शीर्षच्छेदाद्यत् । ५।१।६५।' क्षितिवर्धनं करोमि । शिर-
शिच्छत्वा व्यापादयामीत्यर्थः । अथवा कृत्यं करणीयम् । '२८७१। विभाषा
कृ-वृषोः । ३।१।१२०।' इति क्यप् । कारयिष्यामि । '५४१। ह-झोः-१।४।५३।'
इति द्विकर्मकता । विजिघृक्षुः विग्रहीतुमिच्छुः । '२६१०। सनि ग्रह-गुहोश्च
। ७।२।१२।' इतीदमतिषेधः । '२६०९। रुद-विद्-। १।२।८।' इत्यादिना सनः
क्रिये '२४१२। ग्रहि-ज्या-। ६।१।१६।' इत्यादिना संप्रसारणम् । '३२४। हो
ङः । ८।२।३१।' । '३२६। एकाचो वनो भय-। ८।२।३७।' । '२९५। पढोः कः
सि । ८।२।४१।' । वनौकसौ रामलक्ष्मणौ । वनमोक्षे गृहं ययोः । '६२७। न
लोक-। २।३।१९।' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥

२२९—तमुद्यत-निशाताऽसिं

प्रत्युवाच जिजीविषुः ॥

मारीचोऽनुनयंस् त्रासाद्

‘अभ्यमित्र्यो भवामि ते. ॥ ४६ ॥

तमित्यादि—तं रावणं पृवमुक्तवन्तम् । निशात इति ‘३०७५। शा-
च्योरन्यतरस्याम् । ७।४।४१।’ इतीत्वाभावपक्षे रूपम् । उद्यतः उद्यापितः नि-
शातस्त्रीक्ष्णोऽसिर्येन तं मारीचस्त्रासात् प्रत्युवाच वचनमुक्तवान् । अभ्य-
मित्र्यो भवामि ते । अभिप्रत्याभिमुखमभ्यमित्र्यमाभिमुख्येऽव्ययीभावः ।
अभ्यमित्रमलंगामीत्यस्मिन्नर्थे । ‘१८१८। अभ्यमित्राच्छ च । ५।२।१७।’ इति
चकाराद्यत्सौ चेति यत् । त्वदमित्राभिमुखं गच्छामीत्यर्थः । अनुनयन् अ-
नुकूलयन् । किमर्थं जिजीविषुः जीवितुमिच्छुः ॥

२३०—हरामि राम-सौमित्री मृगो भूत्वा मृग-द्युवौ, ॥

उद्योगमभ्यमित्रिणीणो यथेष्टं त्वं च सं-तनु. ॥ ४७॥

हरेत्यादि—अहं मृगो भूत्वा रामसौमित्री हरामि । देशान्तरं प्राप-
यामि । आखेटकाभिरतत्वात् । यदाह मृगद्युवौ मृगैर्दीन्यत इति क्विप् ।
‘२५६१। ष्ट्योः शूडनुनासिके च । ६।४।१९।’ इति चकारात् कौ च ऊद् यणा-
देशः । उवद् । मृगद्युताविति पाठान्तरम् । सत्र ‘द्यु अभिगमने’ मृगान्
द्यौति अभिगच्छतीति क्विप् । त्वं च यथेष्टं यथारुचि । तमुद्योगं संतनु वि-
स्तारं कुर्वित्यर्थः । तनोतेर्लोडि ‘२३३४। उतश्च-। ६।४।१०६।’ इति हेर्लुक् ।
अभ्यमित्रिणीः अभिप्राभिमुखमलंगामी । ‘१८१८। अभ्यमित्राच्छ च
। ५।२।१७।’ इति चकाराद्यत्सौ चेति खः ॥

२३१—ततश्च चित्रीयमाणोऽसौ हेम-रत्न-मयो मृगः ॥

यथामुखीनः सीतायाः पुत्रुवे बहु लोभयन्. ४८

तत इत्यादि—उक्तान्तरमसौ मारीचो मायामृगीभूतः सत्र हेमरत्न-
मयः रत्नं च हेम चेति विगृह्य । ‘१५२३। मयद्वैतयोर्भाषायाम्-। ४।३।१४३।’
इति विकारे मयद् । निर्मलत्वात् । सीताया अमृतो यथामुखीनः प्रति-
विम्बाश्रय इव भूत्वा पुत्रुवे भ्रमति ख । इवशब्दलोपो द्रष्टव्यः । ‘१८०७।
यथामुलसंमुखस्य दर्शनः खः । ५।२।६।’ । बहु लोभयन् मुहुः स्पृहां जन-
यन् । यतश्चित्रीयमाणः । आश्चर्यं भवन् । हेमरत्नमयत्वात् । ‘२६७५। न-

मोक्षरिच-१३१११९१' इत्यादिना ययच् । 'चित्र-श् वाश्रयें' । इकारस्यात्मने-
पदार्थत्वात् शानच् । अययवृत्तं लिङ्गं समुदायस्य भवतीति ॥

२३२—तेना ऽदुष्टूपयद् रामं मृग्या मृग-लोचना ॥

मैथिली चिपुलोरस्कं प्राबुवृपुर् मृगाऽजिनम् ४९

तेनेत्यादि—तेन मृगेण मैथिली सीता राममदुष्टूपयत् क्रोद्धितुः-
च्छ्रमं प्रयुक्तवती गृह्यतामयमिति । इवन्तस्य द्विवेः '२६१८। सनीवन्त-
।०।२।४९।' इत्यादिना यदा नेद् तदा '२५६१। च्छ्रोः शूद्र-६।४।१९।' द्विवच-
नम् । तस्मात् सन्नन्तण्यन्तात् लटि रूपम् । मृगलोचना मृगस्य लोचने
इय लोचने यस्याः । मध्यमपदलोपी मः । चिपुलोरस्कं विस्तीर्णवक्षस्थलम् ।
'८८९। उरःप्रभृतिभ्यः कर् । १।५।४।१५१।' । किमर्थमदुष्टूपयत् । मृगाजिनं
मृगचर्म प्राबुवृपुः प्रावरीतुमिच्छुः । प्राहपूर्वस्य '२६२५। इद् सनि वा
।०।२।४१।' इत्यनिद्रपक्षे '२६१४। अञ्जनगमांसनि । ६।४।१६।' इति दीर्घः
'२४९४। उदोष्टयपूर्वस्य ।०।१।१०२।' इत्युवम् । रपरवम् । '४३३ योऽप-
घाया दीर्घः कृकः । ८।२।७६।' द्विवचनम् । '२११। इण्कोः । ८।३।५०।' इति
पयम् । रेफस्येण्प्रहणेन प्रहणादन्त्योष्ट-योऽपि वकार भोष्टयप्रहणेन गृह्यते ॥

२३३—योग-क्षेम-करं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः ॥

मृगस्याऽनुपदी रामो जगाम गज-विक्रमः ॥५०॥

योगेत्यादि—ततो दुष्टूपानन्तरं रामो जगाम । योगक्षेमौ शरीरस्थि-
तिपाठने करोतीति '२९३४। कृत्रो हेतु-१३।२।२०।' इत्यादिना हेतौ टः ।
प्रहणयता तदन्तविधेरगावात् '२९६१। क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च । ३।२।४४।'
इत्यण्प्रथो न भयतः । सीतायाः स्थितिपाठनहेतुभूतं लक्ष्मणं कृत्वा रामः
मृगस्यानुपदी मन्वेष्टा '१८९०। अनुपघन्वेष्टा-१।५।२।९०।' इति निपातनात्
साधुः । गजविक्रमः । गजगमनमिष गमनं यन्त्यर्थः ॥

२३४—स्थायं स्थायं क्वचिद् यान्तं

क्रान्त्या क्रान्त्या स्थितं क्वचित् ॥

वीक्षमाणो मृगं रामश्च

चित्र-मृत्तिं विसिम्भिये ॥ ५१ ॥

स्थापमित्यादि—मृगं चित्रमृत्तिसङ्गतशरीरच्येष्टं वीक्षमाणो रामो वि-
सिम्भिये विसिम्भियः । सिम्भो लिवात्प्रमनेपदम् । पोपदेत्तायाच्चाग्यागेत्ता-

११४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

परस्य सस्य पः । चित्रवृत्तितं दर्शयन्नाह—स्थायं स्थायं स्थित्वा स्थित्वा ।
कचित् प्रदेशे यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा । कचित्प्रदेशे बहुल्योक्तुत् स्थितम् ।
आभीक्ष्ण्ये णमुलि कत्त्वा च ॥

२३५-चरं क्लिशित्वा मर्माविद् रामो विलुभित-प्लवम् ॥
शब्दायमानमव्यात्सीत् भयन्दं क्षणदान्चरम्. ५२

चिरमित्यादि—रामः क्षणदाचरं मारीचमव्यात्सीत् विद्ववान् । व्य-
धेर्लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । मर्माविद्रामः मर्माणि विध्यतीति क्विप् ।
'१०३७ नहि-वृत्ति-१६१११६१' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । चिं
क्लिशित्वा महान्तं कालमायस्य । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । '३०४९ क्लिशः
क्त्वा-निष्ठयोः । ७।२।५०।' इति विकल्पेनेद । तत्र '२६१७ रलो व्युपधात्-
।।२।२६।' इति कित्त्वविकल्पे '३३२३। मृड-मृदं-११।२।७।' इत्यादिना
क्त्वात् । विलुभितप्लवं व्याकुलितगमनम् । '३०४८। लुभो विमोहने
।७।२।५४।' इतीद । विमोहनं व्याकुलीकरणम् । शब्दायमानं शब्दं कुर्वाणम् ।
'२६७३। शब्द-चैर-१३।१।१७।' इति क्यङ् । भयन्दं निशाचरम् । शब्द-
विशेषणं वा ॥

२३६-श्रुत्वां विस्फूर्जथु-प्रख्यं निनादं परिदेविनी ॥

मत्वा कष्ट-श्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत्. ५३

श्रुत्वेत्यादि—विस्फूर्जथुप्रख्यं घञनिर्घोपतुल्यम् । '२४४। टु-भौ-स्फूर्जा
घञ-निर्घोपे' । '३२६७। द्वितोऽधुण् । ३।३।८९।' निनादं शब्दम् । '३२४१। नौ
गद-नद-१३।३।६४।' इति विकल्पनात् पक्षे घञ् । श्रुत्वा मैथिली कष्टश्रितं
कृष्णप्राप्तं रामम् । '६८६। द्वितीया श्रित-१।२।१।२४।' इत्यादिना सः । मत्वा
बुद्धा । कृष्णप्राप्तेन रामेण मृतमिति परिदेविनी परिदेवनशीला शङ्कमाना ।
'३१२२। संष्टानुरथ-१३।२।५४२।' इत्यादिना धिनुण् । सौमित्रिं गन्तुमै-
जिहत् । ईर्ष्या कारितयती । ईर्ष्येण्यन्तात् लुङि द्विर्यचनेऽचीति स्थानिवद्भा-
पादजादेर्द्वितीयरथेति हिशाब्दस्य द्विर्यचनम् । अस्यासकार्यं च ॥

२३७-एष प्रावृषिन्जाऽम्भोन्द-

नादी भ्राता विरोति ते, ॥

ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे !,

भयात् प्रायस्व राघवम्.' ॥ ५४ ॥

दिशः वाणैः छादयन्तम् । ऊर्णोतिः शतरि उवङ् । क्षमत इति क्षमः ।
पचाद्यच् ॥

२४०—देहं विभ्रक्षुरंस्त्राऽग्नौ मृगः प्राणैर् दिदेविपन् ॥

ज्या-घुष्ट-कठिनाऽद्भुष्टं राममायान् मुमूर्षया. ५७

देहमित्यादि—एष मृगो राममायात् आगतवान् । यातेर्लङि रूपम् ।
किमर्थं देहं शरीरं अस्त्राम्नौ अस्त्रे अस्त्राविव । विभ्रक्षुः भ्रष्टुमिच्छुः । अस्रजेः
'२६१८। सनीवन्तर्धे-।७।२।४९।' इत्यलेढभावपक्षे '३८०। स्कोः संयोगाघोः-
।८।२।२९।' इत्यनेन सलोपे पत्वकुत्वयोश्च रूपम् । प्राणैर्दिदेविपन् क्रीडितुमि-
च्छत् । '५६२। दिवः कर्म च ।।१।४।४३' इति चकारात् करणसंज्ञा । '२६१८।
सनीवन्त-।७।२।४९।' इतीदपक्षे रूपम् । ज्याया गुणेन घुष्टौ निघृष्टौ अत एव
कठिनौ अद्भुष्टौ सव्यापसव्यकर्पणाद्यस्य । '३०६३। घुपिरविशब्दने ।७।२।२३'
इति निष्ठावामनिद् । मुमूर्षया मर्तुमिच्छया । मृङ्कः सनि '२४९७। उदो-
ष्टयपूर्वस्य ।७।१।१०२।' इत्युत्वम् । '३२७९। अः प्रत्ययात् ।३।३।१०२।' ॥

२४१—शत्रून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः, ॥

मा स्म भैपीस्, त्वया ऽद्यैव कृताऽर्थो द्रक्ष्यते पतिः'

शत्रून्मित्यादि—तं रामं शत्रून् भीषयमाणं भीतान् कुर्याणम् । '२५९५।
भियो हेतुभये पुक् ।७।३।४०।' । '२५९४। भी-स्म्योर्हेतुभये ।१।३।६८।' इति
सङ् । विस्मापयेत कः क्षुभितचित्तं कुर्यात् । नैवेत्यर्थः । '२५९६। नित्यं स्मयतेः
।६।१।५७।' इति णावात्वम् । '२५७०। अर्ति-ही-।७।३।३६।' इत्यादिना पुक् ।
निमन्त्रणे नियोगे वा लिङ् । पूर्ववदात्मनेपदम् । तस्मान्मा स्म भैपीः मा
भूर्माता । '२२२० स्मोत्तरे लृङ् च ।३।३।१७६।' इति चकारात् लृङ् । सिधि
वृद्धिः । त्वया अद्यैव कृतार्थः पूर्णमनोरथः पतिर्द्रक्ष्यते । दशोः कर्मणि लृङ् ॥

२४२—'यायास् त्वमिति कामो मे, गन्तुमुत्सहसे न च, ॥

इच्छुः कामयितुं त्वं माम्,' इत्यसौ जगदे तयाः'

याया इत्यादि—तदन्वेषणाय यायास्त्वमिति कामोऽभिलाषः । '२८१०।
कामप्रवेदनेऽरुचिनि ।३।३।१५३।' इत्यरुचिःपुपपदे लिङ् । न च गन्तुमुत्सह-
से । '३१७७। शक-ष्टप-।३।४।६५।' इति पुसुन् । तस्मान्मम मां कामयितुमिच्छुः
पृणशीलः । '३१७६। समानकर्तृकेषु पुसुन् ।३।३।१५८।' । '३१७९। विन्दु-
रिच्छुः ।३।२।१६९' इति निपातनात्साधुः । इत्येवमसौ लक्ष्मणो जगदे गदि-
सत्वया सीतया ॥

२४३—मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्य-वद्यो रघूत्तमः ॥

निरगात् 'शत्रु-हस्तं त्वं यास्यसी'ति शपन् वशी.

मृषोद्यमित्यादि—मां कामयितुमिच्छुरित्येतन्मृषोद्यम् मृषावादम् ।
'२८६५ राजसूय-१३।१।११३' इत्यादिना भावे क्यप् । यज्ञादित्वात् सम्प्र-
सारणम् । प्रवदन्तीं तां सीताम् । रघूत्तमो लक्ष्मणः । शपन् दाशुहस्तं त्वं
यास्यसीति शपं प्रयच्छन् । भोवादिकोऽत्र शपिनं देवादिकः । निरगात्
निर्गतः । तस्माद्दुष्टजादित्यर्थात् । कथं मृषोद्यमित्याह—वशी वशानं वशाः
इन्द्रियसंयमनम् । 'वशिरप्योरुपसंख्यानम्' इत्यप् । स यस्यास्ति स वशी जि-
तेन्द्रियः । अत एव-सत्यवशः । अवितथवादी । दाशुहस्तं यास्यसीति सत्यं
वदतीति '२८४१ कृष्ण-व्युदो बहुलम् १३।१।११३' इति कर्तरि यत् ।
'२८५४ वदः सुवि क्यप् च १३।१।१०९' इति चकारापत् । भावे वा यत्
विधायाच् अर्थादित्वात् ॥

कालापकम् (४) —

२४४—गते तस्मिन्, जल-शुचिः

शुद्ध-दन् रावणः शिखी ॥

जङ्गपूको ऽक्ष-माला-यान्

धारयो मृदुलावुनः ॥ ६१ ॥

गत इत्यादि—तस्मिन् लक्ष्मणे गते सति रावण (सीतामूष इति षड्गु)
भागेन सम्बन्धः । कीदृशः जलशुचिः स्यात् इत्यर्थः । शुद्धदन् निर्मलदन्तनः ।
शुद्धा इन्ता यस्य । '८८३ अमान्त-१५।४।१४५' इत्यादिना दन्तस्य ददा-
देताः । शिखा भ्रूवास्तीति शिखी परिभाषकः । बाह्यादित्वादिनिः । जङ्ग-
पूकः पाषाणपर्यायान् गहितं जपतीति । '२६३५ लुप-सद-१३।१।२४' इति षट्
'२६३८ जप-जम-१०।४।८६' इत्यभ्यासस्य नुह । '११४९ यज-जप-दता
षट् १३।२।१६९' इत्युक् । भक्षमालायान् भक्षमूत्रपुक्तः । संयोगे मनुए ।
धारयतीति धारयः । '२९०० अनुपमगांश्-१३।१।१३८' इति दाः । कुर्य
शुद्धलावुनः । 'मनि लम्बेर्नलोपम' इत्यादिनादिक उकारे प्रत्यये भलायुः ।
तस्य विहारः फलमिति '१५१९ भोरम् १०।१।१३९' । तस्य फले लुह ।
मनुमकहृत्स्वप् । शरणंमलाषु इति मत्पमपदलोपी मः । कृत्रयोगे
कर्मणि षट् । '३२० ह्योऽधि विभर्त् १०।१।०३' इति नुम् ॥

११८ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

२४५—कमण्डलु-कपालेन शिरसा च मृजान्वता ॥

संवक्ष्य लाक्षिके वस्त्रे मात्राः संभाण्ड्य दण्डवान्

कमेत्यादि—कमण्डलुना कपालेन च '२१०१ जातिरप्राणिनाम् । २।१।१।' इति द्वन्द्वैकवद्भावः । मृजावता निर्मलेन शिरसा च उपलक्षित इत्य-
म्भूते तृतीया । संवक्ष्य परिधाय । 'वर्' समाच्छादने' इति '२६७०। गुण्ड-
मिश्र-।३।१।२१।' इत्यादिना णिच् । लाक्षिके वस्त्रे । लाक्षिका रक्ते । '१२०३।
'लाक्षा-रोचनात्-।१।२।२।' इत्यादिनां ठक् । मात्राः कमण्डलुवादि-संभाण्ड्य
समाचित्य राशोकृत्येत्यर्थः । 'भाण्डात् समाचयने' इति '२६७१। पुच्छ-भाण्ड-
।३।१।२०।' इत्यादिना णिच् । दण्डवान् गृहीतत्रिदण्डः संसर्गं मतुप ॥

२४६—अधीयन्नात्म-विद्-विद्यां धारयन् मस्करि-व्रतम् ॥

वदन् बहुद्गुलि-स्फोटं भ्रू-क्षेपं च विलोकयन् ॥

अधीत्यादि—मा कुस्त कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्येवं घोषयन्ति ये ते
मस्करिणः परिव्राजकाः । तेषां व्रतमकृच्छ्रमसौ धारयन् । '१०६८। मस्कर-
र-मस्करिणौ-।६।१।१५१।' इति परिव्राजके सुट् । आत्मविदां योगिनाम् ।
विद्यामुपनिषदमधीयन् जपन् । '३११०। इह-धार्योः-।३।२।१३०।' इतीडो
धारेश्च अकृच्छ्रवति कर्तरि शतृप्रत्ययः । अन्तरा बहु प्रभूतं वदन् । अनुलि-
स्फोटं पुनः पुनः स्फोटिकान्दत्त्वा भ्रूक्षेपं च विलोकयन् भ्रुवावुत्क्षिप्योत्क्षिप्य
विलोकयन् । उभयत्रापि '३३७६। स्वाङ्गेऽध्रुवे । ३।१।५१।' इति णमुल् ॥

२४७—सन्दिदर्शयिषुः साम निजुद्धुषुः क्षपाटन्ताम् ॥

चक्रमान्वान् समागत्य सीतामूचे—'सुखाभवः' ६४

सन्दीत्यादि—इह मयं मा भूदिति साम सान्त्वं सन्दिदर्शयिषुः सन्द-
शयितुमिच्छुः । वदन् बहुद्गुलिस्फोटमिति योज्यम् । दशोर्ष्यन्तसन्नन्तत्वे
रूपम् । क्षपाटतां राक्षसत्वं निजुद्धुषुर्निद्वेष्टुमिच्छुः । धारयन्मस्करिव्रतमिति
योज्यम् । ह्योतेः '२६११। अज्जनगमां सनि । ६।१।१६।' इति दीर्घः । कुटिलं
क्रमणं चक्रमा । क्रमेः '२६३४। नित्यं कौटिल्ये गती । ३।१।२३।' इति चङ् ।
'२६४३। युगतः-।७।१।८५।' इत्यभ्यासस्य नुर । '३२७९। अः प्रत्ययात्
।३।३।१०२।' इत्यकारः । '२३०८। अतो लोपः । ६।१।४८।' । '२६३१। यस्
इलः । ६।१।४९।' टाप् । सा यस्यास्ति चक्रमावान् । कुटिलगतिमानि-
त्यर्थः । समागत्य दौकित्या । सीतामूचे । किमित्याह—सुखाभवेति अनुद्धुषा
भवेत्यर्थः । 'यदहं प्रार्थये तत्र प्रतिकूला न भवेति भाषः । '२१३१। सुख-
मित्यादानुलोभ्ये । ५।१।६३।' इति कृत्वस्तियोगे टाप् ॥

युग्मम्—

२४८—सायन्तनीं तिथिप्रणयः पङ्कजानां दिवान्तनीम् ॥

कान्तिं कान्त्या सदान्तन्या ह्यपयन्ती शुचि-स्मिता

सायमित्यादि—का त्वमिति । 'रक्षमाणेन सम्बन्धः । सायं दिनाव-
सानं तत्र भवां कान्तिम् । यदा पौडन्तकर्मणोत्थेतस्मात् घञ्प्रत्ययान्तः तदा
'१३९१। सायं-धिरं-।१।३।२३।' इति षुट्शुलौ तुद् च मकारान्तरं च निपा-
त्यते । यदा सायंशब्दो मकारान्तः तदाप्यव्ययत्वादेव प्रत्ययागमौ स्याताम् ।
कस्येत्यपेक्षया तिथिप्रणयः चन्द्रमसः । 'पञ्चदश कलाः तासां वृद्धिहासाभ्यां
पञ्चदश तिथीः प्रगपति प्रवर्तयति ।' २९७५। सत्सू द्विप-।३।२।६१।' इति क्विप् ।
'२२८७। उपसर्गादसमासे-।८।४।१४।' इति णत्वम् । '२७२। प्रनेकाधः
।६।४।८२।' इति यणादेशः । पङ्कजानां च कान्तिं कीदृशीं दिवातनीं त्रिधाभ-
याम् । कान्त्या त्वदीयया सदान्तन्या सदाभवया ह्यपयन्ती लज्जयन्ती । दिवा-
तन्याः सायन्तन्याश्च सदाभवत्वात् । जिह्वेतेः '२५७०। अर्ति-।७।३।३६।'
इत्यादिना णौ षुक् । शुचिस्मिता शुभ्रहासा ॥

२४९—का त्वमेकाकिनी भीरु! निरन्वय-जने वने, ॥

क्षुध्यन्तो ऽप्यघसन् व्यालास्त्वाम्-पालां कथं न वा.

का त्वमित्यादि—का त्वं देवी मानुषी राक्षसी वेति । एकाकिनी अ-
महाया । '१९९८। एकादाकिनिघासहाये ।५।३।५२।' इति भाकित्विष् ।
भीरु इत्यामन्त्रणं भयप्रकृतित्वान् स्त्रीणाम् । निरन्वया निरनुगमा जना य-
स्मिन्वने (यत्र न कथञ्चिन्मनुष्याणां सम्भवः) । क्षुध्यन्तोऽपि तुभुक्षमाणा
अपि । दिवादित्वात् इयन् । व्याला हिंसा व्याघ्रादयः कथं वा त्वां नाघ-
सन् न भक्षितयन्तः । भदेः '२४२७। सुदसनोर्यस्य ।२।४।३७।' लदित्वात्
एरेरश् । क्षुध्यन्तो नाप्यप्यति पाटागतरन् । तत्र कथं न वा अपरिपिताने-
पापमन् इति पोग्यम् । अपालां सर्ती भविष्यमानः पालो यस्या इति ।
'१७२६ पाल रक्षणे' इति चौरादिकः । पालयतीति पालः । पचाघच् । यदा
प्रयोजकप्रियहा तदा पातंतुंगागमो णौ पञ्चव्य इति लुक् । ततः पचाघच् ॥

२५०—हृदयंगम-मूर्तिस्त्वं सुभगं-भावुकं वनम् ॥

फुर्याणा भीममर्ष्येतद् यदा ऽर्भ्यः केन हेतुना. ६७

हृदयमित्यादि—केन हेतुना हृदं पनमर्ष्यः अभिगतामि षद् ष्यप ।
अभिर्षांश्चिणो लट् । मर्ष्यमर्ष्यैर्यपनम् । '२१५४। भाटजादीनाम्

१२० भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

।६।४।७२।'२६९। आटश्च ।६।१।९०।' इति वृद्धिः । हृदयं गच्छति या मूर्तिः शरीरमत्यन्तमौन्दर्यात् । '२९६४। गमश्च ।३।२।४७।' इति खच् । सा पूर्वविधा मूर्तिर्यस्याः सा त्वं भीममप्येतद्वनं सुभगम्भाषुकं सर्वस्यैवाप्रियं प्रियं कुर्वाणा । असुभगं भूत्वा सुभगं भवतीति '२९७४। कर्तेरि भुवः-।३।२।५७।' इति सुकम् ॥

२५१—सुकृतं प्रिय-कारी त्वं कं रहस्युपतिष्ठसे, ॥

पुण्य-कृच् चाडु-कारस् ते किङ्करः सुरतेषु कः.६८

सुकृतमित्यादि—सुकृतं पुण्यकारिणं शोभनं कृतवानिति '२९९१। सुकर्म-पाप-।३।२।८९।' इत्यादिना किप् । कंरहसि विजने त्वमुपतिष्ठसे उप-
छिप्यसि । संगतकरणे तद् । प्रियकारी अनुकूलवर्तिनी सती । प्रियमनुकूलं करोतीति । '२९६१। क्षेम-प्रिय-मद्रेऽण् च ३।२४४' इति ञण् '४७०। टिड्ढाणम्-।४।१।१५।' इत्यादिना ङीप् । पुण्यकृत् कृतपुण्यः । तस्य पूर्ववत् किप् । चाडु-
कारः प्रियवाक्यकरः । '२९३७। न शब्दश्लोक-।३।२।२३।' इत्यादिना टे प्रतिपिद्धेऽणोव भवति । ईदशस्ते किङ्करः दासः । '२९३५। दिवा-विभा-।३।२।२१।' इति टः । किंयत्तद्गुह्ये कृषोऽजिवधानमिति तत्स्त्रीविषये द्रष्टव्यम् । सुरतेषु शोभनरतेषु । '३०९०। नपुंसके भावे कः ।३।३।११४।' '२४२८। अनुदात्तो-।६।४।३७।' इत्यादिनानुनासिकलोपः । अनेनोभयरुचिराख्याता ॥

२५२—परि-पर्युदधे रूपमा-द्यु-लोकाच्च च दुर-लभम् ॥

भायत्कं दृष्टवत्स्वैतदस्मास्वधि सु-जीवितम्. ६९

परीत्यादि—एतद्रूपं भायत्कं भक्त्या इदमिति '१३१९। भवतच्छृण्वी ।४।२।११५।' इति ट्कृत्सौ । 'ट्कृत्सोश्रोपसंख्यानम्' इति पुंवज्ञावः । '१२२१। इमुसुकान्तात्कः ।७।३।५१।' दुर्लभं परिपर्युदधेः '५९६। अप-
परीवर्जने ।१।४।८८' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीयायां प्राप्तायां '५९८। पञ्चम्यपाइपरिभिः ।२।३।१०।' इति पञ्चमी । '६६६। अप-परि-वहिरञ्चवः पञ्चम्या ।२।३।१२।' इति विभाषासमासश्च । अस्मासपक्षे '२।४।१। परेवर्जने ।८।१।५।' इति द्विवचनम् । उदधिं वर्जयित्वा चतुर्दधिमैखलायां भुवि दुर्लभमाद्युलोकाच्च स्वर्गलोकात्तं च यावत् दुर्लभमत्रापि पूर्ववत्पञ्चमी । तादृशं दृष्टवत्स्वस्मासु अधि सुजीवितमस्मद्विषये आधिक्येन सुजीवितम् । अहो वा सुजीवितमिति अहो शब्दार्थे अधिशब्दो वर्तते ॥

२५३—आपीत-मधुका भृङ्गैः सुदिवेवां ऽरविन्दिनी ॥

सत्-परिमल-लक्ष्मीका ना ऽ-पुंस्काऽसीति मे मतिः.

आपीतेत्यादि—परि=सर्वतो भाजनमिति परिमलः । क्लृप्तप्रश्नेत्यधि-
 हृत्य मृजेष्टिलोपश्चेति क्लृप्तप्रत्यय औणादिकः । इह सुरतोपभोगविमर्दः प-
 रिमलोऽभिप्रेतः । तस्य लक्ष्मीः तत्कृतत्वात् । सेती विद्यमाना परिमलशोभा
 यस्याः । '८८९। उरःप्रनृतिभ्यः कप् । ५।४।१५१।' सा त्वमपुंस्का अविद्य-
 मानमर्तुका नासीति मे मतिः । पूर्ववत्कप् । किमिव सुदिवेवारविन्दिनी
 पद्मिनी । शोभनन्दिषा नीहाराद्यभावाद्दिवा दिवसं यस्याः । '८६०। सुप्रात-
 । ५।४।१२०।' इत्यादिना अच् । आपीतमधुका मृद्गैः आपीतं मधु यस्याः ।
 '८९१। शेषाद्दिभापा । ५।४।१५४।' इति कप् । यथेयं सत्परिमललक्ष्मीका तथा
 त्वमपीति ॥

२५४—मिथ्यैव श्रीः श्रियंन्मन्या, श्रीमन्न्मन्यो मृपा हरिः,
 साक्षात्कृत्याऽभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः.

मिथ्यैवेत्यादि—श्रियः श्रियं रूपसम्पदं हरन्तीमभिमवन्तीं त्वां सा-
 क्षात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य । विभाषा कृषीत्यनुवर्तमाने '७७५। साक्षात्प्रभृतीनि
 च । १।४।७४।' इति गतिसंज्ञा । गतिसमासे ल्ययादेशः । अहमभिमन्ये किं
 मिथ्या श्रीः श्रियंन्मन्या अहमेव श्रीनान्येति मन्यमाना श्रीमिथ्या नैव श्रीः
 किन्तु त्वमेवेति । '२९९३। आत्ममाने खश् । ३।२।८३।' । '२५०५। दिवा-
 दिभ्यः इयन् । ३।१।६९।' । '२९९४। इच एकांचोऽन्प्रत्ययवच्च । ६।३।६८।' इत्यम्भावः । तस्यामः प्रत्ययत्वान्मलोपाभावः । '१९०। न विभक्तौ तुस्माः
 । १।३।४।' इति वचनात् । अधीतीयञादेशः । कियन्ठा घातुर्व न जहतीति
 किञ्चचीत्यादिना श्रयतेरीणादिकः किप् । हरिश्चात्मानं श्रीमन्तं मन्यमानो
 मृपा न श्रीमानित्यहमभिमन्ये ॥

२५५—नोदकण्ठिष्यतां ऽत्यर्थं, त्वामैक्षिष्यत चेत् स्मरः,॥
 खेलायन्ननिशं नापि सजूःकृत्य रतिं वसेत् ॥७२॥

नोदेत्यादि—स्मरभार्या रतिः सापि रूपेण निकृष्टेति दर्शयति । चेत्
 यदि स्मरः त्वामैक्षिष्यत दृष्टवानभविष्यत् तदा अत्यर्थं नोदकण्ठिष्यत रतिं
 प्रति भृशमुत्कण्ठितो नाभविष्यत् । '६५२। ईर्षं दर्शने' इति, '२७३।
 कठि' शोके' इति भौवादिकात् क्रियातिपत्ती लृट् । नापि-रतिं स्वभार्या
 सजूःकृत्य सहायीकृत्य वसेत्, अपि तु परिपञ्चेत् । अत्र क्रियातिपत्तिर्न
 विवक्षिता किन्तु हेतुहेतुमद्भावः । नापि रतिं सजूःकृत्य वसेत् यदि त्वामी-
 क्षेतेति हेतुपदमभ्युद्य हेतुमद्भावदर्शनात् । ऊर्वादिषु 'सजूः सहायः' इति
 वचनात् गतिसंज्ञा । खेलायन् अनिशं क्रीडन् सर्पदा । खेलाशब्दात्
 कण्ठादित्वात् यक् ॥

२५६—वल्लूयन्तीं विलोक्य त्वां

स्त्री न मन्तूयतीहं का, ॥

कान्तिं नाऽभिमनायेत्

को वा स्थाणु-समो ऽपि ते. ॥ ७३ ॥

वल्लूयत्यादि—त्वां वल्लूयन्तीं शोभमानां विलोक्य न मन्तूयति स्त्रीहं का । इह-जगति का स्त्री न मन्तूयेत् न कुप्येत् । सर्वदा कुप्यस्यैव ईर्ष्यायुक्तत्वात् स्त्रीणाम् । असम्भावेने हिह । वल्लु-मन्तुशब्दाभ्यां कण्ठ्वा-दित्वाद्यत् । को वा को नाम स्थाणुसमो ऽपि काष्ठतुल्यो ऽपि गुणदोषान-भिज्ञत्वात्ते तव कान्तिं विलोक्य नाभिमनायेत् पूर्वमदृष्टत्वादनभिमनाः सन् अभिमनाः सचेता भवेत् । पूर्ववल्लूह । अभिमनसो भृशादित्वात्क्य-द् सलोपश्च । महादेवतुल्यो वा आस्तामन्यः सो ऽपि तावदभिमनायेत् ॥

२५७—दुःखायते जनः सर्वः, स एवैकः सुखायते, ॥

यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसे ऽन्तिके. ७४

दुःखेत्यादि—स एवैको जनः सुखायते सुखं वेदयते । यस्मान्तिके समीपे न त्वं प्रतीपायसे न प्रतिकूलवर्तिनी भवसि । उत्सुकायमाना उत्का-यमाना सती । यस्य पुनरन्तिके उत्सुकायमाना प्रतीपायसे स सर्वो जनः दुःखायते दुःखं वेदयते । सुख-दुःखशब्दाभ्यां '२६७४। सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३। १। १८।' इति क्यङ् । उत्सुक-प्रतीपशब्दाभ्यां भृशा-दित्वात् ॥

२५८—कः पण्डितायमानस् त्वा-

मादायाऽऽमिप-सन्निभाम् ॥

त्रस्यन् वैरायमाणेभ्यः

शून्यमन्ववसद् वनम्.' ॥ ७५ ॥

क इत्यादि—पण्डितायमानः अपण्डितः कथमपि पण्डितो भवन् । भृशादित्वात् क्यङ् । त्वामामिपसन्निभां सर्वजनप्रार्थनीयत्वात् । आदाय गृहीत्वा कः शून्यं वनमन्ववसत् । शून्ये वने अवसदित्यर्थः । '५४४। उपान्वध्याद् वसः । १। ४। ४८।' इति कर्मसंज्ञा । कीदृशः त्रस्यन् विभ्यत् । वैरायमाणेभ्यः । वैरं कुर्वाणेभ्यः । '२६७३। शब्द-वैर-३। १। १७।' इत्यादिना क्यङ् । '५८८। भी-त्रार्थानाम्-१। १। २५।' इत्यपादानसंज्ञा ॥

२५९—ओजायमाना तस्यां ऽर्घ्यं प्रणीय जनकाऽऽत्मजा ॥

उवाच दश-मूर्धानं साऽऽदरा गद्गदं वचः ॥७६॥

ओजेत्यादि—(एवमुक्तवति रावणे) जनकमुता दशमूर्धानमुवाच । दशं मूर्धानं शिरांसि यस्य तस्यार्घ्यं प्रणीय दत्त्वा अतिथिरयमिति । सप्रदानस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात् पृष्ठी । ओजायमाना ओज इवाचरन्ती '२६६५। कर्तुः क्यद् सलोपश्च । ३।१।११।' 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' इति षचनात् । मां माभिभूदित्यतितेजस्विनी भवन्तीत्यर्थः । किमुवाच वचो वक्ष्यमाणम् । सादरा-सती-परिव्राजक इति । गद्गदमगभिव्यक्त-मसंस्कृतत्वात् ॥

कालापकम् (४)—

२६०—'महा-कुलीन ऐक्षवाके वंशे दाशरथिर् मम ॥

पितुः प्रियं-करो भर्ता क्षेम-कारस् तपस्विनाम्. ७७

महेत्यादि—यदुक्तं तेन के रहस्युपतिष्ठस इति अस्य प्रतिवचनं मम भर्ता महाकुलीनः महाकुलस्यापत्यमिति । '११६४। महाकुलादब्-सप्तौ । १।१।१४१।' इति खन् । किमादित्यवंशसंभवः । किं सोमवंशसंभवो वा महाकुलस्यापत्यमित्याह । ऐक्षवाके वंशे इक्ष्वाकूणामयमैक्ष्वाकः । '११४५। दाण्डिनायन-। ६।१।१७४।' इत्यादिना टिलोपनिपातनम् । अन्ये तत्र सन्तीत्याह दाशरथिः दशरथस्यापत्यं यः स मम भर्ता । महाकुलीनः कीदृशः । पितुः प्रियंकरः अनुकूलकारी । तपस्विनां च क्षेमकारः । '२९६१। क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३।२।४४।' इति षकारान् खच् ॥

२६१—निहन्ता वैर-काराणां सतां बहु-करः सदा ॥

पारश्वधिक-रामस्य शक्तेरन्त-करो रणे. ॥ ७८ ॥

निहन्तेत्यादि—वैरकाराणां शत्रूणाम् । वैरपूर्वात् कृजः '२९३७। न शब्द-श्लोक-। ३।२।२३।' इत्यादिना टे प्रतिषिद्धे अपेक्ष भवति । निहन्तेति कृजन्तस्य प्रयोगः । तत्र कर्मणि पृष्ठी । सतां धर्मस्थितानो बहुकरः बहुकान् करोतीति । '२९३५। दिवा-विभा-। ३।२।२१।' इति टः । स्त्रीविषक्षायां तु 'किं-यत् तद्गुण-।' इति करोतेरप्य । 'आदपरयोः एनि-शुभ्यां ङिच' इत्यौणादिकः कृः परशुदाब्दः । तापर्याय एवाव्युत्पन्नः परश्वधशब्दः । स प्रहरणं यस्य । '१६०८। परश्वधाद्गद्य । १।१।५८।' तस्य परशुरामस्य सम्यन्धिन्याः शक्तेः सामर्थ्यस्यान्तकरो विनाशयिता । अन्तं करोतीति पूर्वपठः । रणे संप्राप्ते तत्र भयः ॥

१२४ भट्टि-काव्ये—प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

२६२—अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्ती कर्मसु सर्वदा ॥

पितुर्नियोगाद् राजन्त्वं हित्वा यो ऽभ्यागमद् वनम्

अध्वरोष्वित्यादि—इष्टमेभिरिति इष्टिनो यज्वानः । '१८८८' इष्ट-
दिभ्यश्च । ५।२।८८' इतीनिः । किमिष्टवतः । अध्वरान् कर्माणि तत्र 'कस्ये-
न्विपयस्य-' इति कर्मणि सप्तमी । अध्वरेष्विष्टिनामिति कर्मणि षष्ठी कृद्योगे ।
पाता रक्षिता । पूर्ती कर्मसु सर्वदा । पुणोतेनिष्ठायां '२४९४' उदोष्ठयपूर्व-
स्य । ७।१।१०२' इत्युत्वम् । '३०४०' न ध्या-रुधा-। ८।२।५७' इत्यादिना
निष्ठानत्वप्रतिषेधः । पूर्वमनेनेति पूर्ववदिनिः । किं पूर्वमिति सर्वदा आ-
द्वादिकर्मणि । पूर्ववत्सप्तमी । स राजत्वं राज्यम् । हित्वा त्यक्त्वा । वनम-
भ्यागमत् । आभिमुख्येन आगतवान् । लुह । च्लेरडि रूपम् । पितुर्नियो-
गात् । (नायोग्यत्वात् । स मे भर्तेति योज्यम् ॥

२६३—पतत्रि-क्रोष्टु-जुष्टानि रक्षांसि भयदे वने ॥

यस्य बाण-निकृत्तानि श्रेणी-भूतानि शेरते ॥८०॥

पतत्रीत्यादि—यस्य बाणैर्निकृत्तानि छिन्नानि रक्षांसि भयदे वने दी-
र्घनिद्रया शेरते स मम भर्तेति योज्यम् । शेरत इति '२४४२' शीडो रुह
। ७।१।६।' । कीदृशानि । अश्रेणयः श्रेणयो भूतानि । '७६२' ज्यर्थादिष्वि-
डाचश्च । १।१।६१' इति ष्यन्तानां '७६१' कुगतिप्रादयः । २।२।१८' इति
सः '२१२०' ष्वौ च । ७।४।२६' इति दीर्घः । ष्यर्थानां तु '७३८' श्रेण्या-
दयः कृतादिभिः । २।१।५९' इत्ययं विपयः । पतत्रिभिः क्रोष्टुभिश्च जुष्टानि
परिवृतानि ॥

२६४—दीव्यमानं शितान् बाणानस्यमानं महा-गदाः ॥

निघ्नानं शत्रवान् रामं कथं त्वं नोऽवगच्छसि ॥

दीव्येत्यादि—शितान्मीक्ष्यान् बाणान् । दीव्यमानं क्षेप्तुं शक्तं तच्छीलं
ना । अनकार्थत्वाद्दानानां दिवेः '३१०९' ताच्छील्य-वयोवचन-। ३।२।१२९'
इत्यादिना शानप् । '२५०५' दिवादिभ्यः श्यन् । ३।१।६९' महागदाः अस्य-
मानं क्षेप्तुं शक्तं तच्छीलं वा । पूर्ववच्छानप् । शत्रवान् शत्रून् । प्र-
ज्ञादित्वाद्गण् । निघ्नानं हन्तुं शक्तं तच्छीलं वा । पूर्ववत् प्रत्ययः । हन्तेः
'२३६३' गम-हन-। ६।४।९८' इत्युपधालोपः । '३५८' हो हन्तेः—। ७।३।५४'
इति कुत्वम् । एवंविधं रामं कथं नावगच्छसि । तेन कर्मणा सर्वलोकविदि-
। ६। ॥ भावः ॥

२६५—भ्रातरि न्यस्य यातो मां मृगाविन् मृगयामसौ, ॥
एपितुं प्रेषितो यातो मया तस्यां ऽनुजो वनम्. ॥

भ्रातरीत्यादि—यद्येवं क्वासावित्याह । असौ रामो मां भ्रातरि न्यस्य
अपयित्वा मृगयामालेटकं यातः । मृगेः स्वार्थिको णिच् । अदन्तत्वाच्च
गुणो न भवति । तदन्तात् '३२७७। कृमः दा च ।३।३।१००।' इत्यधिकृत्य
'परिचर्या-परिसर्या-मृगयादाद्यानामुपसंख्यानम्' इति भावे शप्रत्ययः । यक् ।
अहोपाभावश्च । टाप् । 'मृगान्विष्यतीति मृगावित् । क्वासौ भ्रातेति चे-
दाह । तस्यानुजः कनिष्ठो मया प्रेषितः सन् यातो वनम् । अनु पश्चाज्जा-
यत इति । '३४२२। अन्येन्योऽपि दृश्यते ।३।३।१३०।' इति टः । अनौ
कर्मण्युक्तमकर्मण्यपि भवति । किमर्थं एपितुम् । तमेव ज्ञातुम् । '१२०२।
इपं गतौ' इत्यस्य रूपम् । ज्ञानार्थत्वात् । प्रेषित इति तस्यैव रूपम् ॥

२६६—अथां ऽऽयस्यन् कपायाऽक्षः

स्यन्न-स्वेद-कणोऽल्वणः ॥

संदर्शिताऽऽन्तराऽऽकृतस्

तामयादीद् दशाननः ॥ ८३ ॥

अथेत्यादि—अथैवमुक्तो जानक्या दशाननस्तामवादीन् उक्तवान् ।
आपस्यन् श्लोधाविष्टत्वात् शरीरं खेदयन् । '१२८१। यस्मिं प्रयत्ने' इति देवादिकः
परस्मैपदी । श्लोधादेव कपायाक्षः । '८५२। यहुन्नीही सरथ्यक्ष्णोः—
।५।४।१।३।' इति पच् । स्वन्नैः सृतैः स्वेदकणैस्त्वण उद्भटः व्याप्त इत्यर्थः ।
स्यन्देर्निष्ठायां रूपम् । संदर्शितमान्तरमन्तर्गतमाकृतमभिप्रायो येन म
पुर्वविधः ॥

२६७—'कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ॥

को नग्न-मुपित-प्रख्यं बहु मन्येत राघवम्. ॥८४॥

कृत इत्यादि—कनिष्ठाया अपत्यं ज्येष्ठाया अपत्यमिति '११२३। स्त्रीभ्यो
ढक् ।४।१।१२०।' । '११३१। कस्याण्यादीनामितद् ।४।१।१२६।' तयोः
कस्याण्यादिषु पठितत्वात् । कनिष्ठासुतस्य भरतस्य कृते निमित्ते । ज्येष्ठायाः
सुतः निरुपयोगितया विवासितः विसर्जितः । विपूर्वस्य वसतेर्हेतुमण्यन्तस्य
निष्ठायां रूपम् । तं नग्नमुपितप्रख्यं यथा कश्चिन्मुपितो नग्नो भवति तद्गद्
भूतम् । '७२१। पूर्वकाळ-।२।१।४९।' इति सः । तयोः पूर्वापरकालत्वात् ।
राजदन्तादित्वात्परनिपातः । ईदृशं राघवं को बहु मन्येत श्लाघेत नैवेत्यर्थः ॥

किमिति खया सह वसामीति चेदाह—

२७४—संगच्छ पौंस्त्रि ! खैणं मां युवानं तरुणी शुभे ! ॥

राघवः प्रोप्य-पापीयान्, जहीहि तम-किञ्चनम् ॥

संगच्छेत्यादि—हे पौंस्त्रि पुमांसमर्हति तद्धिता वा । अर्हाथं हितार्थं वा '१०७९। स्त्री-पुंसान्यां नञ्-सञ्जौ-।१।१।८७।' स्त्रीप्रत्यये 'नञ्-सञ्जौक-रु-ह्युंस्तरुण-तलुनानामुपसंख्यानम्' इति । मां युवानं तरुणं संगच्छ सञ्जीकुर । गमेः प्रार्थनायां लोट् '२४००। इपु-गमि-।७।३।७७।' इत्यादिना छत्वम् । '२६९९। समो गम्युच्छि-।१।३।२९।' इत्यादिना तद् न भवति सकर्मकत्वात् । विशेषतः खैणं ख्रियै हितमर्हन्तं वा । पूर्ववत्प्रत्ययः । तरुणी युवती सती शुभे कल्याणि । शोभत इति इगुपधलक्षणः कः । ममापि-तादृशो भर्ता-स्तीति चेदाह—राघवः प्रोप्यपापीयानिति । पापशब्दात् '२०२०। विन्मतोर्लुक् ।५।३।६५।' इति ईयसुन् लुक्च मतुपः । प्रोप्यपापीयानिति '७५४। मयूरव्यं-सकादयः ।२।१।७२।' इति सः । 'देशान्तरं यात्वा पापवत्तरः । तमकिञ्चनं दरिद्रम् । न विद्यते किञ्चन यस्येति । 'सर्वनामाव्ययसंज्ञाया उपसर्जनप्रतिषेधः' इति वचनान्नाव्ययसंज्ञा । तेन न विभक्तिलोपः । जहीहि त्यज । ईत्वस्य '२४९८। जहातेश्च ।६।४।११६।' इति वा वचनाद्विकल्पः ॥

२७५—अश्रीत-पिवतीयन्ती प्रसिता स्मर-कर्मणि ॥

वशे-कृत्य दश-ग्रीवं मोदस्व वर-मन्दिरे ॥ ९२ ॥

अश्रीतेत्यादि—अश्रीतपिवतेति '७५४। मयूरव्यंसक-२।१।७२।' इत्यादि-त्वात् सः । तत्र हि 'आख्यातमारुयातेन क्रियासातत्वे' इति पठ्यते । सततमश्रीत पिवतेत्येवं भृत्यजनानादेष्टुमिच्छतीति '२६५७। सुप आत्मनः क्यच् । ३।१।८।' अश्रीतपिवतीयन्ती । प्रसिता स्मरकर्मणि आधिक्येन प्रवृत्ता काम-व्यापारे । '६४१। प्रसितोऽमुकाभ्यां कृतीया च ।२।३।७४।' इति चकारात् सप्तमी । वशेकृत्यानुवर्तिनं दशग्रीवं कृत्वा । '७७५। साक्षात्प्रभृतीनि च ।१।४।७४।' इति गतिसंज्ञा । मोदस्व हर्षे जनय वरमन्दिरे श्रेष्ठगृहे स्थिता ॥

२७६—मा स्म भूर आहिणी भीरु, गन्तुमुत्साहिनी भव, ॥

उद्भासिनी च भूत्वा मे वक्षः-संमर्दिनी भव ॥ ९३ ॥

मा स्मेत्यादि—हे भीरु मा स्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः । न वा-स्थामीत्यमुमर्थे गृह्णामीति कृत्वो । '२२२०। स्मोत्तरे लङ् च । ३।३।१७६।' इति चकारात् लुङ् । गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव । '३१७७। शक-ष्टप-।३।४।६५।' इत्यादिना तुमुन् । उत्साहिनीति सहोपपदत्वात् । ततश्चालंकृतशरीरत्वा-दुद्भासिनी शोभमाना भूत्वा नोऽस्माकं स्तनान्यामुरः

स्थलस्य पीडिका भव । ग्रहोत्साहोद्गाससम्मदां प्रहादिषु पठितव्यात्
कर्तरि णिनिः । '३०६। क्रमेण्यो ङीप् । १४। १। ५।' ॥

२७७—तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीर्षुर् भीम-विग्रहः ॥

बाहूपपीडमाश्लिष्य जगाहे द्यां निशाचरः. ९४

तामित्यादि—यद्वधमभिधीयमाना न प्रतिपन्ना तदा तां प्रातिकूलिकीं
प्रतिकूलवर्तिनीं मत्वा ज्ञात्वा । ओजःसहोम्भसा चर्तत इत्यधिकृत्य प्रति-
कूलं घर्तत इत्यस्मिन्नर्थे '१५७८। सप्रत्यनुपूर्व—१४। ४। २८।' इत्यादिना ट्क् ।
जिहीर्षुः हर्तुमिच्छुः । भीमविग्रहः भीमपणशरीरः । दृष्टराक्षसशरीररूपः ।
मुखेन द्रियत इति बाहूपपीडमाश्लिष्य बाहुभिरुपपीड्य । '३३७०। स-
सम्यां चोपपीड—१३। ४। ५०।' इति चकारात् नृसीयान्त उपपदे णमुत् । ज-
गाहे रथेनोत्पत्य घामाकाशं निशाचरो गाहते स्म । दिवशब्दसमानार्थो
घोशब्द औणादिकः । 'गमेढो इत्यत्र घुतेश्चेति चचनात् । '२८५। औतोऽम्-
शसोः । १६। १। ९३।' इत्याख्यम् । कालापिनस्तु दिवशब्दादेव व्युत्पादयितुं
सुप्रमधीयते याम्येति । दिवः अग्नि विकल्पेनाकारादेश इति ॥

२७८—त्रस्यन्तीं तां समादाय यातो रात्रिं-चराऽऽलयम् ॥

तूष्णीं-भूय भयादासांचक्रिरे मृग-पक्षिणः. ॥ ९५ ॥

त्रस्यन्तीमित्यादि—त्रस्यन्तीं च तां तद्रूपदर्शनात् समादाय गृहीत्वा
यातो गच्छतो रावणात् । यातेः शतरि पञ्चम्या रूपम् । किं यातो रात्रि-
ञ्चरालयं लङ्काम् । रात्रौ चरतीति '२९३०। चरेष्टः । १३। २। १६।' । '१००८।
रात्रेः कृति विभाषा । ६। ३। ७२।' इति मुम् । तस्माद्भावणाद्यन्नयं ततो भयात्
तूष्णींभूय । '३३८५। तूष्णीमि भुवः । १३। ४। ६३।' इति '७८५। क्त्वा च
। २। २। २२।' इति समासे ल्ययादेशः । आसांचक्रिरे भासिताः । '२३२४।
दयायासथ । ३। १। ३७।' इत्याम् । मृगपक्षिणः मृगाश्च पक्षिणश्च । समानजाती-
यानामिति घषनादेकवद्भावोऽयं न भवति ॥

२७९—उच्चै रारस्यमानां तां कृपणां राम-लक्ष्मणीं ॥

जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन्. ॥ ९६ ॥

॥ इति प्रकीर्ण-काण्डः प्रथमः समाप्तः ॥

उच्चैरित्यादि—तां सीतो जटायुः पक्षीन्द्रः । रावणं परुषं निष्ठुरं वदन्
प्राप प्रह्वेवान् । कीदृशीम् । उच्चैरारस्यमानाम् । 'हा राम, हा लक्ष्मण' इति शब्दो
द्वा रश्चोऽहता ध्वनिना पुनः पुनः रसन्तीमित्यर्थः । रतेः शब्दरमक्यात् ।
क्रियासुः परिहारे यद् । कृपणां दीनाम् ॥

॥ अतः परमधिकारकाण्डम् ॥

तत्र प्रथमं टाधिकारः—

इतः परमधिकारकाण्डमुच्यते । यत्र प्राधान्यैर्नैकमधिकृत्य लक्षणं प्रदर्शितं तदधिकारकाण्डम् । शेषलक्षणेपु प्रकीर्णकमेव द्रष्टव्यम् । एवं च कृत्वा अन्तरान्तरा सत्सूचनार्थं प्रकीर्णकश्लोकाभिधानम् । अत्र च काण्डे निर्दिष्टसंज्ञकाश्चत्वारः परिच्छेदाः । तत्र प्रथमे आद्यं टप्रत्ययमधिकृत्योच्यते । सर्गाधेस्य विवक्षितस्यापरिसमाप्त्यात् तमेवाभिरान्वायाह—

२८०—‘द्विपन् वने-चराऽऽद्याणां त्वर्मादाय-चरो वने ॥

अग्ने-सरो जघन्यानां मा भूः पूर्व-सरो मम ॥९७॥

द्विपन्नित्यादि— एवञ्च कृत्वा मिश्रक उच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात् । परुषं वदन् । कीदृशम् । हे द्विपन् मा भूः पूर्वसरो ममेति । ममाप्तो भूत्वा मा गा इत्यर्थः । पूर्वं सरतीति ‘२९३३। पूर्वं कर्तरि ।३।२।१९।’ इति टः । यतस्त्वमग्नेचरो जघन्यानाम् । अग्नेसरतीति ‘२९३२। पुरोऽप्रतः-।३।२।१८।’ इत्यादिना टः । जघन्य इति ‘२०५८। शाखादिभ्यो यः ।५।३।१०३।’ इतीवार्थे यः । पापानां प्रथमस्त्वम् । कुतः आदायचरो वने । आदाय चरतीति ‘२९३१। भिक्षा-सेना-।३।२।१७।’ इत्यादिना । वने चरन्तीति वनेचराः । अधिकरणे चरेष्टः । तेषामग्न्याः प्रधाना रूपयः । तानादाय चरसि भक्षयसि । कर्मणि पठि ॥

२८१—यशस्-कर-समाचारं ख्यातं भुवि दया-करम् ॥

पितुर्वाक्य-करं रामं धिक् त्वां दुन्वन्तर्म-त्रपम् ।

यशस्करेत्यादि—रामं दुन्वन्तमुपतापयन्तमन्नपं निर्लज्जं धिक्त्वाम् । गहाँ । ‘१३३६। दुहुं उपतापे’ इत्यस्य सौवादिकस्य शतरि ‘२३८७। हु-भुवोः सार्वधातुके ।६।४।८७।’ इति यणादेशे रूपम् । कीदृशं रामम् । यशस्करसमाचारम् । समाचरणं समाचारः चरितं भाषे घञ् । यशस्करोतीति यशस्करः । ‘२९३४। कृत्रो हेतु-।३।२।२०।’ इत्यादिना टः । ‘१३८। विसर्जनीयस्य सः ।८।३।३४।’ अयशस्करणेहेतु-नूतः समाचारो यस्य । ख्यातं भुवि प्रसिद्धं दयाकरं करुणाकरणशीलम् । ताच्छीत्ये टः । पितुर्वाक्यकरं पितुर्वचनानुगुणे अनुकूलम् । आनुलोम्ये टः ॥

२८२—अहमन्त-करो नूनं ध्वान्तस्यैव दिवा-करः ॥

तव राक्षस ! रामस्य नेयः कर्म-करोपमः ॥

अहमित्यादि—हे राक्षस अहं तव नूनमवश्यमन्तकरः विनाशयिता । कीदृशः । रामस्य नेत्रो यद्वयः । '२८४२। अत्रो यत् । ३। १। १७। कर्मकरोपमः मृतकमुल्यः । '२९३६। कर्मणि भृती । ३। २। २२।' इति टः । ध्वान्तस्त्रेव दिवाकरः । यथान्वकारस्वान्तकरो दिवाकरः सूर्यः तथा । अन्तकरदिवाकरो '२९३५। दिवा-विभा-३। २। २३।' इति टप्रत्ययान्ती । एवमुक्त्वा खं पपातेति सम्बन्धः ॥

२८३—सतामरुप्-करं पक्षी वैर-कारं नराऽशिनम् ॥

हन्तुं कलह-कारो ऽसौ शब्द-कारः पपात खम् ॥

सतामित्यादि—एवमुक्त्वा असौ जटायुः पक्षी स्वमाकाशं पपात पतितः । किमर्थं नराशिनं राक्षसं हन्तुं हनिष्यामीति । कीदृशं राक्षसं सतामरुप्करम् । धर्मं स्थितानां पीडाकरम् । अरुःशब्दः पीडोपलक्षणपरः । '२९३५। दिवा-विभा-३। २। २३।' इति टः । वैरकारं वैरकरणशीलम् । कलहकारः पक्षी कलह-यितुमनुकूलः । अनयोः '२९३७। न शब्द-छोक-३। २। २३।' इति टे प्रतिपिद्धे-ऽणव भवति । कर्मण्यणः प्राप्तिरस्तीति टाधिकार उदाहृतः । कियत्खं पपात । यावति दूरे शब्दपातस्तावत्समिति ॥

॥ टाधिकारः समाप्तः ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह—

२८४—धुन्वन् सर्व-पथीनं खे वितानं पक्षयोरंसौ ॥

मांस-शोणित-संदर्श तुण्ड-घातमयुध्यत ॥ १०२ ॥

धुन्वन्नित्यादि—असौ पक्षी अयुष्यत युष्यते स्म । सुधेर्दवादिक्त्वस्य लटि रूपम् । तुण्डघातमिति क्रियाविशेषणम् । तुण्डेन चक्षुः घातो हननं यस्मिन् युद्ध इति । '३३५८। करणे हनः । ३। ४। ३७।' इति न णमुल् '३३६७। कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३। ४। ४६।' इति वचनान् अहिंसार्थत्वाच्च उदार-म्भस्य यथा पादघातं भूमिं हन्तीति । '३३६९। हिंसार्थानां च समानकर्म-काणाम् । ३। ४। ४८।' इत्यनेनापि न भवति समानकर्मरूपाभावात् । अकर्म-क्याशुभेः । तेन भावे घम् । धुन्वन् कम्पयन् स्वे आकाशे पक्षयोर्वितानम् । सर्वपथीनं सर्वः पन्था इति '७२६। पूर्वकाल-१। २। १। ४९।' इत्यादिनासः । '९४४। क्रक-पुः-५। ४। ७४।' इति समासान्तोऽकारः । सर्वपथान् व्याप्नोतीति '१८०८। तस्यार्धेः-५। २। ७।' इत्यादिना सः । मांसशोणितसन्दर्श कारस्वर्धेन

१३२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये अधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

मांसं शोणितं च दृष्ट्वा । '३३५०। कर्मणि दृशि-विदोः साकल्ये । ३।१।२९।'
इति णमुल् । '७८३। जमैवाप्ययेन । २।२।२०।' इति सः ॥

२८५—न विभाय, न जिह्राय, न चक्लाम, न विव्यथे ॥

आघ्नानो विध्यमानो वा रणान् निववृते न च ॥

नेत्यादि—आघ्नानः पक्षी प्रहरन् । '२६९५। आङो यमहवः । १।१।२०।'
इति तल् । न विभाय न भीतः । तस्मान्न जिह्राय न लजितः । सम्यक्
मया न हत इति न चक्लाम न क्लान्तः । न विव्यथे । '२३५३। ध्ययो लिटि
। ७।१।६८।' इति सम्प्रसारणम् । जितध्रमत्वात् । विध्यमानो वा । वाश-
ब्दश्चार्थे । परेण- हन्यमानश्च न विव्यथे न पीडां भेजे । सत्वाधिकत्वात्
रणश्च न निववृते न निवृत्तः । अभिज्ञोत्साहत्वात् ॥

२८६—पिशाच-मुख-धौरेयं स-च्छत्र-कवचं रथम् ॥

युधि कद्-रथ-वद् भीमं वभञ्ज ध्वज-शालिनम् ॥

पिशाचेत्यादि—युधि संग्रामे पक्षी रथं वभञ्ज भगवान् । तस्य पुन्य-
कादन्यत्वात् । तथा हि कद्-रथ-वद् कुरित्तरथमिव । '१०२८। रथ-वदयोश्च
। ६।३।१०२।' इति कदादेशः । धुरं वहन्ति धौरेया अश्वाः । '१६२८। धुरो
यद्वकौ । ४।१।७७।' । पिशाचस्येव मुखं येषां ते धौरेया यत्र रथे तं पिशाच-
मुखधौरेयम् । सच्छोभनं छत्रं कवचं च यस्मिन् । तं भीमं भयानकं तथा
धुर्यत्वात् । ध्वजशालिनं ध्वजवन्तम् । शालिन्शब्दः किन्प्रत्ययान्तस्तद्व-
न्तमाह । अन्यस्वाह ध्वजेन शालितुं श्लाघयितुं शीलमस्येति गितिः । अने-
कार्थत्वाद्वातूनामिति ॥ एते प्रकीर्णकाः ॥

मोऽमित्वमदन्तत्वात् । '२२३८। आमः । २। १। ८। १।' इति लुक् । '२३११। अयामन्त-३। १। ५। ५।' इत्यादिना अयादेशः । आमकारान्तस्य कृतसंज्ञार्या प्रा-
तिपदिकत्वे प्रथमैकवचनम् । तस्य '४५२। अव्ययात्-। २। १। ८। २।' इति लुक् ।
स्वरादिषु 'अम् आम्' इति पठितत्वादव्ययत्वम् । आमन्तस्थानभिव्यक्तपदा-
र्यत्वात् '२२३९। कृद्धानुप्रयुज्यते-३। १। ४। ०।' इत्यादिना लिट्परस्य कृनो
ऽनुप्रयोगः । कर्त्रभिप्रायाभावाभावे ऽनुप्रयोगे तद् न भवति । सुरांश्च प-
श्यतो युद्धं जटायुः विप्राय प्रीणितवान् । शत्रुनासनं सीतात्याजनं च दे-
वानां प्रीतेः कारणम् ॥

२८८-अ-सीतो रावणः कासांचक्रे शस्त्रैर् निराकुलः, ॥

भूयस्तं वेभिदांचक्रे नख-तुण्डाऽऽयुधः खन्गाः, ॥

असीत इत्यादि—असीतः परित्यक्तसीतो रावणः (आकाशस्थः) कासांचक्रे
कुक्षितमभिहितवान् । एषेहीति विहगाधिपेति । '६६६। कास् शब्दकुत्साया-
म्' इत्यनुदात्तेत् । '२३०६। कास्-। ३। १। ३। ५।' इत्यादिना आम् । शस्त्रैः इत्य-
म्भूते तृतीया । निराकुलः पूर्वं बाहुभिः सीताग्रहणे व्याकुलत्वात् । भूयः
पुनरपि । खगः पक्षी । दप्रकरणे '३०११। अन्येष्वपि दृश्यते । ३। २। १०। १।'
इति वचनात् गमेर्ऽः । तं निशाचरं वेभिदांचक्रे । अत्यर्थं भिन्नवान् । वेभि-
द्यतेयं हन्तादाम् । नख-तुण्डान्येवायुधानि यस्य ॥

२८९-हन्तुं क्रोधन्वशादीहांचक्राते तौ परस्परम्, ॥

न वा पलायांचक्रे विर दयांचक्रे न राक्षसः, १०६

हन्तुमित्यादि—तौ पक्षि-रावणौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया परस्परम-
न्योन्यं हन्तुमीहांचक्राते चेष्टां कृतवन्तौ । '२२३७। इजादेः-। ३। १। ३। ६।' इत्यादिना आम् । विः पक्षी । जनि-घसिभ्यामित्यधिकृत्य 'वेजो द्विच' इत्यीणा-
दिक इक् । न वा नैव । वाशब्द एवार्थे । पलायांचक्रे पलायितः । '२३२४
वपसर्गस्यायतौ । ८। २। १९।' इति लत्वम् । राक्षसश्च न दयांचक्रे न दयते
स्म । पक्षिणं खल्वहं कथं व्यापादयामीति । उभयत्रापि '२३२४। दयायास-
श्च । ३। १। ३। ०।' इत्याम् ॥

२९०-उपासांचकिरे द्रष्टुं देव-गन्धर्व-किन्नराः, ॥

छलेन पक्षी लोढ्यांचक्रे क्वव्यात् पतत्रिणः, १०७

१—'१२२५। शराऽकं-विहगाः खगाः ।' २—'५५३ । पतत्रि-पत्रि-
पतग-पतत्-पत्ररयाऽण्डजाः । नगीको-वाजि-विकिर-वि-विधिर-पतत्रयः ॥'
३—'६७। राक्षसः कौणपः क्वव्यात् क्वव्यादोऽस्य आशरः।' इति सर्वत्र ना० अ० ।

१३४ भट्टिकाव्ये—द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

उपेत्यादि—देव-गन्धर्प-किन्नरा द्रष्टुं युद्धं द्रक्ष्याम इति उपासांचक्रौ
उपगताः । पूर्वपदाम् । क्रव्यात् रावणः । क्रव्यं मांसमस्तीति क्रव्यात् ।
'२९७७। अदोऽनघे । ३।२।६८।' इति विद । पतत्रिणः पक्षिणः पक्षां लोट्-
याचक्रे अत्यर्थं लूनयान् । यहप्रत्ययान्तरत्वादाम् । छलेन मायया प्रसह
जेतुं न शक्यत इति । भलेनेति पाठान्तरम् ॥

२९१-प्रलुठितमवनौ विलोक्य कृतं

दश-वदनः ख-चरोत्तमं ग्रहप्यन् ॥

रथ-वरमधिरुह्य भीम-धुर्यं

स्व-पुरमगात् परिगृह्य राम-कान्ताम्. १०८

प्रलुठितमित्यादि—प्रचराः पक्षिणः । खे घरन्तीति अधिकरणे
'२९३०। घरेष्टः । ३।२।१६।' तेषामुत्तमं जटायुं कृतं छिन्नं लूनपक्षत्वान् ।
अवनौ भुवि प्रलुठितं विलोक्य ग्रहप्यन् हर्षं प्रामुख्यं निवृत्तो विघ्नकारीति
दशाननो रथवरं स्मरणात् प्राप्तं पुष्पकाव्यमारुह्य भीमधुर्यं रामकान्तां सीतां
तथैव परिगृह्य स्वपुरमगात् गतवान् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-
प्रथमे प्रकीर्ण-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-हरणः श्री-राम-प्रवासो
नाम पञ्चमः सर्गः पर्यवसितः ॥ ५ ॥

पष्ठः सर्गः—

अत्राधिकारस्यापरिसमाप्तत्वात्तनेवाममधिकृत्याह—

२९२-ओपांचकार कामाऽग्निर् दश-वक्रमहर्-निशम्, ॥

विदांचकार वैदेहीं रामार्दन्य-निरुत्सुकाम्. ॥ १ ॥

ओपांचकारेत्यादि—अथशब्दो वक्ष्यमाणतृतीयश्लोके यः सोऽत्र द्र-
ष्टव्यः)। अथ तस्मिन् सीतापरिमहे जाते कामाग्निः कामो ऽग्निरिव दशवक्रं
दशाननमोपांचकार ददाह । '७४६। उपै दाहे' । '२३४१। उप विद-। ३।१।३८।'
इत्याम् । अहर्निशं अहश्च निशा च । 'सर्वो ह्यहो विभापैकवचति' इत्येक-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १३५

बद्धावात् । '५५८। काष्ठाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।२।३।५।' इति द्वितीया । अहो नकारस्य '१०२। रो ऽसुपि ।८।२।६९।' इति रत्वम् । कस्माद्दाह इत्याह । रात्रणो वैदेहीमन्यनिरस्तुकां रामादन्यस्मिन् सर्वत्र निरभिलापां विदांचकार । अगुणत्वं विदेस्तथेति विदेरकारान्तनिपातनात् गुणाभावः ॥

२९३—प्रजागरांचकारारैरीहास्वनिशमादरात्, ॥

प्रविभयांचकारा ऽसौ काकुत्स्थादभिषङ्कितः ॥२॥

प्रजागरांचकारेत्यादि—अरे रामस्य ईहासु चेष्टासु । '३२८०। गुरोश्च— ।३।३।१०३। इत्यकारः । आदरादादरेण प्रजागरांचकार जागरितवान् । शत्रुचिकीर्षितज्ञानपरो बभूवेत्यर्थः । पूर्ववदाम् । अनिशम् अविच्छेदेन । (अनिशमिति निशाक्रियाविच्छेदो नास्ति यस्मिन् प्रजागरण इति । निशेति क्रियाविच्छेदोपलक्षणम् । प्रायेण हि निशायां क्रियाणामप्रवर्तनम्) किमिति जागरितवानित्याह । काकुत्स्थादसौ प्रविभयांचकार प्रभीतवान् । '२४९१। भी-हि-।३।१।३९।' इत्यादिनाम् । श्लुवत्कार्ये घातोर्गुणायादेशौ । अभिषङ्कितः किमयं करिष्यतीति ॥

२९४—न जिह्यांचकारा ऽथ सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः, ॥

नाप्यूर्जा विभरामास वैदेह्यां प्रसितो भृशम् ॥३॥

न जिह्यांचकारेत्यादि—सीतामभ्यर्थ्य याचित्वा न जिह्याञ्चकार न लज्जितः । तर्जितः भर्त्सितो ऽपि तथैवेत्यर्थात् । नाप्यूर्जा बलं विभरामास धारितवान् । '२२३९। कृञ्-।३।१।४०।' इति प्रत्याहारप्रहणादस्तेरप्यनुप्रयोगः । हीघातोर्गुणायादेशौ । '११६२ डुभृञ् धारण-पोषणयोः' उभयत्रापि पूर्ववदाम् श्लुवच्च । कथं न धारितवान् इत्याह । वैदेह्यां प्रसितः प्रसक्तः । भृशमत्यर्थम् ॥

२९५—विदांकुर्वन्तु रामस्य वृत्तमित्यवदत् स्वकान्, ॥

रक्षांसि रक्षितुं सीतामाशिपच् च प्रयत्नवान् ॥४॥

विदांकुर्वन्त्वित्यादि—स्वकानात्मीयान् शुकसारणादीन् अवददुक्त्वान् । किमित्याह—रामस्य वृत्तमनुष्ठितं किं तस्यैहागन्तुमुद्यमोऽस्ति न वेति विदांकुर्वन्तु । '२४६५। विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ।३।१।४१।' इति निपातितम् । सीतां रक्षितुं रक्षांसि आशिपद्वादिष्टवान् । शासः '२३८२। सति- ।३।१।५६।' इत्यञ् । '२४८६। शास इदद्दहलोः ।६।४।३४।' इति शासेरुपधाया हायं '२४१०। शासि-घसि-।८।३।६०।' इति षत्वम् । प्रयत्नवान् प्रयत्नपरः । आशुधिकारो गताः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १३७

१६३।१३८।' इति त्रीयः । कुतः अमुं अस्मन्शीलाम् । क्रियाशब्दत्वाद्ब्रू न भवति । एकिकां लक्ष्मणेन त्यक्तत्वात् । '१२९८। एकादाकिनिचासहाये १५३।५२।' इति चकारात्कन् । '४६३। भत्वयस्थात्-१०।३।४४।' इतीत्वम् ॥ ॥ एते प्रकीर्णकाः ॥

अंतः परं दुहादिः—

इतो द्विकर्माधिकारः—

२९९—सोऽपृच्छल् लक्ष्मणं सीतां वाचमानः शिवं सुरान्, ॥
रामं यथास्थितं सर्वं भ्राता ब्रूते स्म विह्वलः ॥८॥

सोऽपृच्छदित्यादि—'५३९। अकथितं च । १।१।५१।' इत्यत्र दुहि-
याचीत्यादिश्लोकस्थान् धातून् प्रयुक्ते कविः । तत्र रामोऽपृच्छत् सीता-
मिति प्रधानं कर्म-लक्ष्मणमित्यकथितं कर्म । वाचमानः प्रार्थयमानः । शिवं
कल्याणम् । अर्थात् सीतायाः शिवं प्रधानं कर्म सुरान् देवान् इत्यकथितं
कर्म । भ्राता लक्ष्मणः सर्वं यथावत् स्थितं ब्रूते स्म उक्तवान् । सर्वमिति प्र-
धानं कर्म राममित्यकथितम् ॥

३००—संदृश्य शरणं शून्यं भिक्षमाणो वनं प्रियाम् ॥

प्राणान् दुहन्निवाऽऽत्मानं शोकं चित्तमवारुधत् ॥

संदृश्येत्यादि—रामः शरणं गृहं शून्यं संदृश्य दृष्ट्वा । शोकं चित्तमवा-
रुधत् चित्तं शोकं प्रावेशयत् । कीदृशः प्रियां जानकीं वनं भिक्षमाणः ।
प्राणान् दुहन्निव सजश्रिव । प्राणानिति प्रधानं कर्म आत्मानमित्यकथितम् ।
आत्मनः प्राणान् सजश्रिव ॥

३०१—गता स्यादवचिन्वाना कुसुमान्याश्रम-द्रुमान् ॥

आ यत्र तापसान् धर्मं सुतीक्ष्णः शास्ति, तत्र सा ॥

गतेत्यादि—यत्र यस्मिंस्तपोवने सुतीक्ष्णो नाम ऋषिः धर्मं शास्ति
शिक्षयति । धर्ममिति प्रधानं कर्म तापसानित्यकथितम् । तत्र तपोवने गता
स्यात् । सम्भाषने ङिङ् । आकारो निपातः स्मरणे । किं कुर्वती कुसुमान्वव-
चिन्वाना । कुसुमानीति प्रधानं कर्म आश्रमद्रुमानित्यकथितम् । अवचिन्वा-
नेति चिनोतेः कर्त्रभिप्राये तद् । दुहादिदण्डको गतः ॥

इति दुहादिर्द्विकर्मकः ।

१—दुह-याच्-पच्-दण्ड-रधि-प्रच्छि-यि-ञ्-शासु-जि-मप्-मुपाप् ।

२—युक् स्याद-कथितं तथा स्यात् नी-ह-कृप्-बहाम् ॥ १ ॥

। शरणं गृह-रक्षित्रीः । इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १५७

तद्वतां तथोपचार्यवतां उपचीयते इत्युपचार्यो ऽग्निः । '२८९२। अग्नौ परि-
चार्य-।३।१।१३।१।' इति निपातितः । उपपूर्वाचिनोत्तेण्यंदायादेशौ । तद्वतां
कथामी रमसे शुभे कल्याणि ॥

इति कृत्याधिकारः ॥

अथ प्रकीर्णकाः—

अतः परं प्रकीर्णकाः—

३५९—वर्धते ते तपो भीरु! व्यजेष्टा विघ्न-नायकान्, ॥

अजैपीः काम-संमोहौ, संप्राप्या विनयेन वा ॥६८॥

वर्धत इत्यादि—कातरचित्ते तव तपो वर्धते तस्य च ये विघ्नास्तेषां ये
नायकाः प्रणेतास्तान् व्यजेष्टाः जितवत्यसि । लुङि '२६८५। वि-पराभ्यां
जेः ।१।३।१९।' इत्यात्मनेपदम् । कामसंमोहौ कचिदजैपीः जितवत्यसि ।
'२२९७। सिचि वृद्धिः-।७।२।१।' विनयेन वा संप्राप्याः संप्राप्तासि । कर्मणि
लृङ् । '२२८१। झलो झलि ।८।२।२६।' इति सिचो लोपः । अत्रानुक्तमपि
कचिदिति पदमर्याद्योग्यम् ॥

३६०—नां ऽऽयस्यसि तपस्यन्ती, गुरून् सम्यगंतूतुपः ॥

यमान् नोदविजिष्ठास् त्वं, निजाय तपसे ऽतुपः ॥६९

नायस्यसीत्यादि—तपस्यन्ती तपश्चरन्ती कचिन्नायस्यसि न सिचसे ।
तपश्चरणशीलीभूतेत्यर्थः । '२६७१। कर्मणो रोमन्त्य-।३।१।१५।' इति क्यङ् ।
'तपसः परस्मैपदं च ।' गुरून् आचार्यादीन् सम्यक् यथावदनुवृत्त्या ऽतूतुपः
तोपितवत्यसि । तुपेण्यन्तस्य लुङि रूपम् । चङि णिलोपादि । यमान्मृ-
त्वोर्नोदविजिष्ठाः नाभैपीः । पुण्यकृतां न मृत्युभयमित्यर्थः । शोविजेरा-
त्मनेपदम् । लुङि सिच इद् । '२५३६। विज इद् ।१।२।२।' इति सिचो
द्विच्ये न गुणः । निजायात्मीयाय तपसे । अतुपः तुष्टवत्यसि । '२३४३।
पुपादि-।३।१।५५।' इत्यङ् ॥

३६१—अर्था ऽर्घ्यं मधुपर्काऽऽद्यमुपनीयां ऽऽदरादसौ ॥

अर्चयित्वा फलैरर्च्यो सर्वत्रा ऽऽख्यदनामयम् ॥७०

अथेत्यादि—अथानन्तरमसौ शयरी अर्घ्यमर्घार्थम् । '२०९३। पादा-
र्षाभ्यां च ।५।४।२५।' इति यत् । मधुपर्काद्यम् । अर्चयित्वा मधुपर्कमुदकं मधु-

१५८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

पकः तदाद्यं आदौ भवमाद्यं तदुपनीयादरात् फलैरर्चयित्वा । अर्च्यो अर्च-
नाहौ ण्यत् । रामलक्ष्मणौ सर्वत्रोक्तेषु अनामयं कल्याणं आख्यत्कथितवती ।
'२४३८। अस्यति-।३।१।५२।' इत्यङ् ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अतः परं कृदधिकारः—

अथ कृदधिकारमाह—कृत्यानां कृदन्तर्भावे ऽपि भावकर्मणोः कृत्वा-
इति विशेषप्रतिपादनार्थः पृथगधिकारः । शेषास्तु कृतः कर्तरि भवन्ति '७८१।
तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।३।१।९२।' इत्येतदधिकृतम् । यत्रैतन्नावतिष्ठते तान्
कृतो दर्शयन्नाह—

३६२—'सख्यस्य तव सुग्रीवः कारकः कपि-नन्दनः, ॥

दुतं द्रष्टासि मैथिल्याः,' सैवमुक्त्वा तिरो ऽभवत्.

सख्यस्येत्यादि—सा शबरी तिरो ऽभवदन्तर्भूता । एवमुक्त्वा । किं त-
दित्याह— तव सख्यस्य सखित्वस्य । '१७९१। सख्युर्यः ।५।१।१२६।' कर्मणि
पठौ । कारकः सुग्रीवः । '२८९५। ण्वुल्-तृचौ ।३।१।१३३।' इति ण्वुल् (व्या-
सह मैत्रीं करिष्यति) कपिनन्दनः कपीनां नन्दयिता । '२८९६। नन्दि-
प्रहि-।३।१।१३४।' इत्यादिना ह्युः । कृष्योगे पठौ । ततो दुतं द्रष्टासि मै-
थिल्याः । पूर्ववत्कर्तरि तृच् कर्मणि पठौ । असीति वर्तमाने लट् ॥

३६३—नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसाम् ॥

वनानि भेजतुर् वीरौ ततः पाम्पानि राघवौ ॥ ७२

नन्दनानीत्यादि—तत अस्मादनन्तरं वीरौ राघवौ रामलक्ष्मणौ वनानि
भेजतुः सेवितवन्तौ । पृथ्व्याम्यासलोपी '२३०१। व-फल-।६।४।१२२।' इत्या-
दिना । पाम्पानीति पम्पाया अदूरम् । '१२८२। अदूरभवश्च ।१।२।७०।' इत्यण् ।
मुनीन्द्राणां नन्दनानि प्रमोदकारीणि । वनौकसां वनेचरणाम् ।
'१३०२ उच्चं समवापे ।' अस्मादीणादिको ऽमुम् । पृषोदरादिरवाङ्म-
विपर्ययः । वनमोको येषां तेषां रमणानि रतिजनकानि । '२८९६। नन्दि-
।३।१।१३४।' इत्यादिना ह्युः । कर्मणि पठौ ॥

३६४—'भृङ्गाऽऽली-फोकिल-कुङ्भिर्

वाशनैः पश्य लक्ष्मण ! ॥

रोचनैर् भूपितां पम्पा-

मस्माकं हृदयाविधम् ॥ ७३ ॥

भृङ्गालीत्यादि—हे लक्ष्मण पम्पां पश्य । अस्माकं हृदयाविधम् । चेतः-
पीडयन्तीम् । हृदयं विभ्यतीति क्विप् । '२४१२। ग्रहि-ज्या-।६।१।१६।' इत्या-
दिना संप्रसारणम् । '१०३७। नहि-वृत्ति-।६।३।११६।' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
भूषितां काभिः भृङ्गालीभिः भ्रमरपङ्क्तिभिः । कोकिलैः कुङ्कुभिः क्रीडैः ।
वाशनैः कृजद्भिः । रोचनैः शोभनैः । कुङ्कु इति '३७३। ऋत्विग्-।३।२।५९।'
इत्यादिना किन् । निपातनसामर्थ्यादनुनासिकलोपाभावः । '५४ संयोगा-
न्तस्य लोपः । ८।२।२३।' । '३७७। किन्प्रत्ययस्य-।८।२।१२।' इति कुत्वम् ॥
३६५ परिभावीणि ताराणां पश्य मन्धीनि चेतसाम् ॥

उद्भासीनि जले-जानि दुन्वन्त्य-दयितं जनम्. ७४

परिभावीणीत्यादि—जलेजानि पद्मानि पश्य । '९७२। तत्पुरुषे कृति-
।६।३।१४।' इत्यादिना ऽलुक् सप्तम्याः । उद्भासीनि मासमानानि । अत एव
ताराणां परिभावीणि तिरस्कर्वणि । ततश्चेतसां मन्धीनि पीडाकराणि । अतो
जनमदयितं प्रियारहितं दुन्वन्ति । '१३३६। इदुं उपतापे' सौवादिकः ।
मन्योद्भासपरिभूम्यो महादित्वाणिनिः ॥

३६६—सर्वत्र दयिताऽधीनं सु-व्यक्तं रामणीयकम्, ॥

येन जातं प्रियाऽपाये कद्-वदं हंस-कोकिलम्. ७५

सर्वत्रेत्यादि—हे लक्ष्मण सर्वत्र यत्किञ्चिद्रामणीयकं रामणीयस्य भावः ।
'१७९७। योपधाद्-।५।१।१३२।' इति घुम् । तत्सर्वं दयिताधीनं दयिताय-
सम् । '२०७९। अपडक्ष-।५।४।७।' इत्यादिनाप्युत्तरपदात्तः । सुव्यक्तं स्प-
ष्टम् । कुतः-येन प्रियाया अभावे सति हंसकोकिलं हंसाश्च कोकिलाश्चेति
नाकुनिरवात् द्वन्द्वैकरवम् । कद्ददं कुक्षितप्रलपितं वदतीति पचाद्यच् । कु-
क्षितं वदतीति '१०२८। रय-वदयोश्च ।६।३।१०२।' इति कोः कदादेशः ।
दयितायां सत्यां मधुरप्रलापमासीदित्यर्थः ॥

३६७—पक्षिभिर् वितृदैर् यूनां

शांखिभिः कुसुमोत्करैः

अ-ज्ञो यो, यस्य वा ना ऽस्ति

प्रियः, प्रग्लो भवेन् न सः ॥ ७६ ॥

पक्षिभिरित्यादि—'१५४०। उचृदिर हिंसाऽनादरयोः ।' इत्यस्मा-

१—'३५३। वृशो महीकृहः शाखी विटपी पादपस् तहः । अनोकृहः कुटः

शाखः पलाशी ह-द्रुमागमाः ॥' इति ना० अ० ।

१६० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

दिगुपधलक्षणः कः । यूनां वितृदैः हिंसकैः पक्षिभिः शाखिभिवृक्षैश्च । व्रीह्या-
दित्वादिनिः । कुसुमोत्किरैः । अतिकरन्ति उत्क्षिपन्तीत्युत्किराः । पूर्ववत्कः ।
कुसुमानामुत्किराः । कृद्योगलक्षणां पृष्ठीं विधाय समासः । तैर्हेतुभूतैः करण-
भूतैर्वा । स प्रग्लो न भवेत् । प्रकर्षेण ग्लायते प्रग्लः । '२८९८। आतश्चोपसर्गे
।३।१।३६।' इति कः । यो ऽज्ञः गुणदोषानभिज्ञः । जानातीति ज्ञः पूर्व-
वत्कः । यस्य वा प्रियो जनो नास्ति तस्य प्रयोजनाभावः सर्वत्र विवे-
कित्वात् । प्रीणातीति प्रियः । पूर्ववत् कः ॥

३६८—ध्वनीनामुद्धमैरेभिर् मधूनामुद्धयैर् भृशम् ॥

आजिघ्रैः पुष्प-गन्धानां पतङ्गैर् ग्लपिता वयम् ॥

ध्वनीनामित्यादि—पतङ्गैर्भ्रमरैरग्लपिताः पीडिता वयम् । 'ग्ल-ग्ल-व-
नु-वमां च' इति मित्रत्वात् ह्रस्वः । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' इत्यौणादिकः । कीदृशैः
ध्वनीनामुद्धमैः ध्वनीन् कुर्वन्ति । '२३६०। पा-घ्रा-ध्मा-।०।३।७८।' इति
धमादेशः । मधूनामुद्धयैः मधूनि पुनः पुनः पिबन्ति । '९६८। धेद् पाने' इत्य-
स्यायादेशः । आजिघ्रैः पुष्पगन्धानां पुष्पगन्धान् जिघ्रन्ति । पूर्वदजिघ्रा-
देशः । सर्वत्र '२८९९। पा-घ्रा-ध्मा-धेद्-दशः शः ।३।१।१३७।' इति शः ।
(कृद्योगलक्षणा पृष्ठी) ॥

३६९—धारयैः कुसुमोर्मीणां पारयैर् वाधितुं जनान् ॥

शाखिभिर् हा हता भूयो हृदयानामुदेजयैः ॥७८

धारयैरित्यादि—हा कष्टं शाखिभिर्दुर्मैर्भूयो ऽक्षयं वयं हताः । की-
दृशैः हृदयानामुदेजयैः चेतसामुत्कम्पकैः । धारयैः कुसुमोर्मीणां कुसुमनि-
चयान् धारयन्ति । जनान् महिषान् वाधितुं पीडयितुं पारयन्ति समर्थैः ।
'९६६। एम् धारणे', '११६०। वृं पालन-पूरणयोः', '२४३। एज् कम्पने च ।' एभ्यो
गिजन्तेभ्यः '२९००। अनुपसर्गात्सिम्प-विन्द-।३।१।१३८।' इत्यादिना शः ॥

३७०—ददैर् दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम् ॥

लिम्पैरिव तनोर् वातैश् चेतयः स्याज् ज्वलो न कः

ददैरित्यादि—वातैर्ददैः दुःखस्य दुःखं ददन्ति । केम्पे मादृग्भ्यः ।
अस्मादनेभ्यो विरहिभ्यः । '४२९। एदादिषु दतो ऽनालोचने कश्च ।३।२।६०।'
इति क्त्वि । '१०१०। दग्-दश-पयुषु ।६।३।८९।' इत्याकारः । धायैरामोदमुत्तमं
आमोदं प्रियासङ्गमेन हर्षं यावद्विरहिभ्यो दत्तस्य दुःखस्य धायैः योषुर्वि-
लम्पैः । उत्तममिति क्त्विपविशेषणम् । उत्तममामोदं धायैः युगुमानां परिमलं
धारयन्निरिति व्याख्याने अनित्यत्वात् कृत्ययोगे कर्गपठ्यभावः । लिम्पैरिव

तनोः शरीरं लिम्पन्निरिव । वातैर्हेतुभिः । क्लो-नाम-विरहाग्निना-यश्चेतय-
मानः ज्वलन्नग्निरिव न स्यात् । किन्तु भवेदेवेति भावः । वृद्धैर्धायैरिति '२९०३
श्यायघा-१३१११४११' इति आकारान्तलक्षणे शो प्राप्ते '२९०११ ददाति-द-
घाल्योः-१३१११३९१' इति शार्णा भवतः । शो आतो लोपः । णे चातो युक् ।
लिम्पश्चेतय इति '२९०० । अनुपसर्गात्-१३१११३८१' इति शः । ज्वल इति
'२९०२१ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः १३१११४०१' इति णस्य विकल्पनात्पचाद्यच् ॥

३७१—अवश्याय-कणाऽऽस्त्रावाश् चारु-मुक्ता-फल-त्विपः ॥
कुर्वन्ति चित्त-संस्त्रावं चलत्-पर्णाऽग्र-संभृताः ॥

अवश्यायेत्यादि—अवश्यायत इत्यवश्यायः । तस्य कणा विन्दवः ।
आस्रयन्तीत्यास्त्रावाः क्षरन्तः । '२९०३१ श्यायघा-१३१११४११' इति णः
कर्तरि । तयोर्विशेषणसमासे राजदन्तादिस्वात्परनिपातः । ते कुर्वन्ति चित्त-
संस्त्रायम् । संस्त्रयतीति संस्त्रावः । पूर्ववत् णः । चित्तं-संस्त्रावं-चलत्कुर्वन्ति
इत्यर्थः । पूर्ववत् समास-परनिपातौ । कीदृशाश्चलत्पर्णाग्रसंभृताः संग-
लिताः । अत एव चारुमुक्ताफलत्विपः दर्शनीयमुक्ताफलानुकारिणः (सी-
ताहारस्थमुक्ताफलानि स्मारयन्तीत्यर्थः) ॥

३७२—अवसायो भविष्यामि दुःखस्याऽस्य कदा न्वहम्, ॥
न जीवस्याऽवहारो मां करोति सुखिनं यमः ॥८१

अवसाय इत्यादि—कदा तु काले अहं दुःखस्यानुभूयमानस्य अव-
सायो ऽन्तकरो भविष्यामि येन जीवस्यावहारो अवहर्ता यमो मां सुखिनं न
करोति मारयतीत्यर्थः । अवस्यति इति अवसायः । '१२२२१ पो ऽन्तकर्मणि ।'
अवहरतीत्यवहारः । '२९०३१ श्यायघा-१३१११४११' इति सर्वत्र णः । युक् ॥

३७३—दद्ये ऽहं मधुनो लेहैर् दावैरुग्रैर्यथा गिरिः, ॥
नायः को ऽत्र स, येन स्यां वर्ता ऽहं विगत-ज्वरः ॥

दद्या इत्यादि—मधुनो लेहैर्भृङ्गैः अहं दद्ये । '२९०३१ श्यायघा-
१३१११४११' इति णः । दावैर्वनाग्निभिरुग्रैः प्रचण्डैर्यथा गिरिर्दद्यते तद्वत् ।
अत्र को नायः नयतीति नायः उपायः ह्यम्बितप्रापकः । उभयत्र '२९०४१
दु-ज्योः-१३१११४२१' इति णः । येन नायेन विगतज्वरः विगतपीडः स्वा-
मिति । आसंसायां लिङ् । यत रोदे ॥

१—'१०१ अवश्यायस् तु नीहारस् तुपारस् तुहिनं दिनम् । प्रालेयं
मिदिका च ।' इति ना० अ० ।

३७४—समाविष्टं ग्रहेणैव ग्राहेणैवा ऽऽत्तमर्णवे ॥

दृष्ट्वा गृहान् स्मरस्यैव वनाऽन्तान् मम मानसम् ॥

समाविष्टमित्यादि—वनान्तान् वनपर्यन्तान् । स्मरस्य कामस्य गृह-
मिव । उन्मादकत्वात् । '२९०६। गेहे कः । ३।१।१४३।' इति ग्रहेः कः ।
अर्धर्षादिपाठात् पुँल्लिङ्गता । दृष्ट्वा मम स्थितस्येत्यर्थात् योज्यम् । अन्यथा कथं
समानकर्तृकत्वम् । मानसं चेतः ग्रहेणाङ्गारकादिना । समाविष्टमिव विगृ-
हीतमिव । '२९०५। विभाषा ग्रहः । ३।१।१४३।' इति णप्रत्ययः । अचो
ऽपवादः । तत्र व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् जलचरे ग्राहः ज्योतिषि ग्रह
इति जलचरे वाच्ये ऽचोपवादो णप्रत्ययः ज्योतिषि वाच्ये ऽच् प्रत्ययः । ग्रा-
हेणैवात्तमर्णवे । अर्णः पानीयं यत्रास्तीति । '१९१६। केशादो ऽन्यतरस्याम् ।
५।२।१०९।' इत्यत्र 'अर्णसो लोपश्च' इति भ्रूञ्चि नित्ययोगे ऽतिशायने वा
वः सलोपश्च । अर्णवे समुद्रे वर्तमानेन ग्राहेण नक्कादिना आत्तं गृहीतम् ।
आङ्पूर्वस्य दासः '३०७८। अच उपसर्गात्तः । ७।४।४७।' ॥

३७५—वाताऽऽहति-चलच्-छाखा नर्तका इव शाखिनः ॥

दुःसहा ही परिक्षिप्ताः क्णञ्चिरलि-गाथकैः ॥८४॥

घातेत्यादि—ही कष्टं एते शाखिनः नर्तका इव । '२९०७। शिल्पिनि
प्वुन् । ३।१।१४५।' दुःसहा दुखेन सह्यन्त इति '३३०५। ईपद्-३।१।२९।'
इत्यादिना खट् । नर्तकैः साधर्म्यमाह । वाताहतिचलच्छाखा घाताहतिभिः
चलन्त्यः शाखा बाहुलता इव येषां ते । अलयो भ्रमराः क्णन्तः । गाथका
गायना इव । '२९०८। गस्थकन् । ३।१।१४६।' तैश्च परिक्षिप्ता परि-
वेष्टिता इति ॥

३७६—एक-हायन-सारङ्ग-गती रघु-कुलोत्तमौ ॥

लवकौ शत्रु-शक्तीनामृप्यमूकमंगच्छताम् ॥ ८५ ॥

एकहायनेत्यादि—रघुकुलोत्तमौ रामलक्ष्मणौ । ऋष्यमूकमंगच्छतां
गतवन्तौ । ललि रूपम् । हायनः संवत्सरः स एको यस्य सारङ्गस्य मृगस्य
तस्यैव गतिर्ययोः शीघ्रगामित्वात् । '२९१०। हश्च मीहि-कालयोः । ३।१।१४८।'
इति हा घातोप्युद् । भातो युह । शी शत्रुशक्तीनां लवकौ अपनेतारी ।
'२९११। मु-स-स्वः समभिहारे-३।१।१४९।' इति युन् । तत्र समभिहारे-
ग्रहणं साधुकारित्वोपलक्षणार्थम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १६३

३७७—तौ वालि-प्रणिधी मत्वा सुग्रीवोऽचिन्तयत् कपिः,॥
‘बन्धुना विगृहीतोऽहं भूयासं जीवकः कथम्. ॥’

ताचित्यादि—तौ रामलक्ष्मणौ वालिनः प्रणिधी चरौ मत्वा सुग्रीवः कपिरचिन्तयत् चिन्तितवान् । प्रणिधीयते नियुज्यते कार्येषु प्रणिधिः । ‘३२७०। उपसर्गे घोः किः ।३।३।९२।’ । बन्धुना भ्रात्रा विगृहीतो विरोधितः सन् कथं जीवको भूयासमिति । आशंसायां लिङ् । जीवेः ‘२९१२। आशिपि च ।३।१।१५०।’ इति बुन् ॥

इति निदपपदकृदधिकारः ।

इतः प्रभृति ‘७८१। तत्रोपपदं सप्तमीस्यम् ।३।१।९२।’ इति अस्योपस्थापनेन कृतो दर्शयन्नाह—

३७८—स शत्रु-लाघौ मन्वानो राघवौ मलयं गिरिम् ॥
जगाम स-परीवारो व्योम-मायमिवोत्थितम्. ॥८७

स इत्यादि—स सुग्रीवः सपरीवारः सपरिकरः। ‘१०४४। उपसर्गस्य घञि— ।६।३।१२२।’ इति द्विधेः । कपीनामनुप्यत्वात् । मलयं गिरिं जगाम । राघवौ शत्रुलाघौ शत्रून् लुनातीति ‘२९१३। कर्मण्यण् ।३।२।१।’ शत्रूणामनुमूलकाविति मन्वानोऽवगच्छन् । ‘१५६६। मनु अवयोधने’ इत्यस्मादात्मनेपदिनः ‘२४६६। तनादिकृन्म्य षः ।३।१।७९।’ व्योममायमिवोत्थितं व्योम आकाशं मिमीत इति ‘२९१४। ह्यावामश्च ।३।२।२।’ इत्यण् । नमः परिच्छेत्तुमिवोत्थितं कियत्प्रमाणमस्येति ॥

३७९—शर्मन्दं मारुतिं द्रुतं विपम-स्थः कपि-द्विपम् ॥
शोकाऽपनुदर्म-व्यग्रं प्रायुङ्क्त कपि-कुञ्जरः. ॥ ८८ ॥

शर्मदमित्यादि—कपिकुञ्जरः सुग्रीवः हनुमन्त्वं द्रुतं प्रायुङ्क्तः प्रस्थापितवान् । ‘७४। घृन्दारक-नाग-कुञ्जरीः— ।२।१।६२।’ इत्यादिना कर्मधारयः सः । वृत्तान्तं ज्ञातुमित्यर्थात् । प्रायुङ्क्त इति ‘२७३५। प्रोपाभ्यां युजेः— ।१।३।१४४।’ इत्यात्मनेपदम् । ‘२५४३। रुधादिभ्यः शम् ।३।१।७८।’ कपिकुञ्जरः किञ्भूतः विपमे दुर्गपर्वते तिष्ठतीति विपमस्यः । ‘२९१६। सुपि स्यः ।३।२।४।’ इति कः । मारुतिं कीदृशं शर्मं कल्याणं ददातीति शर्मदः । ‘२९१५। आतोऽनुपसर्गे कः ।३।२।३।’ इति कः । श्रेष्ठवन्नाह कपिद्विपं कपिश्रेष्ठम् । द्वा-

१—‘७७७८ । यथार्हवर्णः प्रणिधिरुपगतपश् चरः स्पशः । चारश् च गूढस्पृश्यः ।’ इति ना० अ०

१६४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

भ्यां पियतीति द्विपः । कपिरयं द्विप इव । '७३५। उपमितं व्याघ्रादि-
।२।१।५६।' इत्यादिना कर्मधारयः । पुनः कीदृशं शोकापनुदं शोकमपनुदति ।
'२९१९। तुन्द-शोकयोः-।३।२।५।' इति कः । अव्ययं सुचित्तमित्यर्थः ॥

३८०—विश्वास-प्रद-वेपो ऽसौ पथि-प्रज्ञः समाहितः ॥

चित्त-संख्यो जिगीषूणामुत्पपात नभस्-तलम्. ८९

विश्वासेत्यादि—असौ मारुतिर्नभस्तलमुत्पपात । विश्वासं प्रददातीति
विश्वासप्रदः । '२९२०। प्रे दाज्ञः ।३।२।६।' इति कः । विश्वासप्रदो वेपो
यस्य भिक्षुवेप इत्यर्थः । वेप्यते आत्मानेनेति '३१८८। अकर्तरि च कारके
।३।३।१९।' इति घञ् । '११७०। विष्टं व्यासौ' इत्यस्य रूपम् । पन्थानं
प्रजानातीति पथिप्रज्ञः समाहितः अभ्रान्तचित्तः (इदमादिष्टं इदं च मया तत्र
वक्तव्यम्' इति) जिगीषूणां जेतुमिच्छताम् । चित्तसंख्यः चित्तं संख्याति
परिच्छिनतीति '२९२१। समि ख्यः ।३।२।७।' इति कः ॥

३८१—सुरा-पैरिव घूर्णद्भिः शाखिभिः पवनाऽऽहतैः ॥

ऋष्यमूकमंगाद् भृङ्गैः प्रगीतं साम-गैरिव. ॥९० ॥

सुरापैरित्यादि—मारुतिर्ऋष्यमूकमंगात् । शाखिभिरुपलक्षितम् ।
घूर्णद्भिः कम्पमानैः पवनाहतत्वात् । अत एव सुरापैरिव मत्तैरिव । '२९२२।
गापोष्टक् ।३।२।८।' इत्यत्र 'पियतेः सुरा-शीघ्रयोः' इति टक् । प्रगीतं-प्रगीयते
ऽत्रेति अधिकरणे क्तः । कैर्भृङ्गैः सामगैरिव सामवेदपाठकैरिव । साम गाय-
न्तीति '२९२२। गापोष्टक् ।३।२।८।' ॥

३८२—तं मनो-हरमागत्य गिरिं वर्म-हरौ कपिः ॥

वीरो सुखा ऽऽहरो ऽयोचद् भिक्षुर् भिक्षार्ह-विग्रहः ॥

तमित्यादि—ऋष्यमूकं गिरिमागत्य कपिर्वीरो रामलक्ष्मणौ अयोचद्
उक्तवान् । कीदृशं मनोहरं रम्यत्वात् । मनो हरतीति '२९२३। हरतेरनुपम-
ने ऽप् ।३।२।९।' पमंहरौ कयचं हर्तुं क्षमौ । संभाष्यमानवपसावित्यर्थः ।
'२९२४। वयसि च ।३।२।१०।' इत्यच् । मुखाहरः मुखाहरणशीलः । '२९२५।
भाटि साच्छीत्ये ।३।२।११।' इत्यप् । भिक्षुः परित्राट्टेयः न कपिरूपः यतो
विश्वासप्रदवेप इत्युक्तम् । भिक्षार्हविग्रहः भिक्षायोग्यशरीरः कृताया-
दित्यर्थः । भिक्षामर्हतीत्यच् ॥

१—'८२९। तनुत्रं घर्मं दशनम् ।' २—'६३४। अथ कलेवरम् ।
गात्रं यजुः संहननं शरीरं यथा विग्रहः ॥' इति ना० अ० ।

किमवोचदित्याह—

३८३—‘वल्लिनावमुमंद्नीन्द्रं युवां स्तम्बे-रमाविव ॥

आचक्षाथामिधः कस्माच्छङ्करेणाऽपि दुर्गमम् ९२

वल्लिनावित्यादि—युवां अमुं अद्रीन्द्रम् । कस्मात् कारणादियः प्राप्तौ ।
‘१११८। इण् गतौ’ इत्यस्मान् ‘२७८९। वर्तमानसामोप्ये वर्तमानवद्वा
।३।३।१३।’ इति थसि रूपम् । भूते लट् थम् । एतदाचक्षायां कथयतम् ।
छोटि रूपम् । वल्लिनी यलवन्ती । यतः शङ्करेणापि महादेवेनापि दुर्गमं
दुःखेन गम्यते । काविव स्तम्बेरमाविव यथा मत्तद्विषीं प्रामुतस्त्वद्वात् ।
‘२९२७। स्तम्ब-कर्णयोः-।३।२।१३।’ इत्यच् कर्तरि हस्तिन्यभिधेये ‘हस्ति-
सूचकयोः’ इति वचनात् । शङ्कर इति ‘२९२८। शमि धातोः-।३।२।१४।’
इत्यच् ॥

दुर्गमत्वदर्शनायाह—

३८४—व्याप्तं गुहा-शयैः क्रूरैः क्रव्याद्भिः स-निशाचरैः ॥

तुङ्ग-शैल-तरु-छन्नं मानुपाणाम-गोचरम् ॥ ९३ ॥

व्याप्तमित्यादि—द्रीदशमद्रीन्द्रं क्रव्यमपकमांसं भक्षयन्निः । क्रव्योप-
पदावदेः ‘२९७८। क्रव्ये च ।३।२।१९।’ इति चिद् । क्रूरैः हिंसकैः सिंहादिभिः
सनिशाचरैः राक्षससहितैर्व्याप्तम् । गुहाशयैः गुहायां शेरते इति शीठः
‘२९२९। अधिकरणे शेरतेः ।३।२।१५।’ इत्यच् । तुङ्गाः उच्चाः शैलाः शिलायां
भवा ये तरुस्तैश्छन्नं व्याप्तम् । अत एव मानुपाणामगोचरं अगम्यम् ।
‘३२९८। गोचर-लट्ठर-।३।३।११९।’ इत्यादिना निपातितः ॥

प्रागुक्तश्राधिकारः । इत् ऊर्ध्वं खशादिप्रत्ययानाह—

३८५—सत्वमेजय-सिंहाऽऽख्यान् स्तनं-धय-सम-त्विषौ ॥

कथं नाडिंधमान् मार्गानागतौ विपमोपलान् ९४

सत्वमित्यादि—युवामिमान् मार्गानागतौ । सत्वमेजयसिंहाख्यान् ।
सत्वमेजयन्ति ये सिंहाः । ‘२९४१। एजेः खश् ।३।२।२८।’ । ‘२९४२। अरद्वि-
पत्-।६।३।१७।’ इति मुम् । तराख्यान् व्याप्तान् । सिंहग्रहणं तद्विद्विषोपलक्ष-
णार्थम् । हिनस्तीति सिंहः । पृषोदरादित्वाद्दर्पविपर्ययः । नाडिंधमानिति

१—‘७९५ । दन्ती दन्तावली हस्ती द्विरदो ऽनेरूपो द्विपः ॥ मतङ्गो
गजो नागः कुङ्गरो वारणः करी । इमः स्तम्बेरमः पची ।’ २—‘१११५।
उग्र-प्राश्रुतौदप्रोच्छ्रितास् तुङ्गे ।’ इति ना० श० ।

१६६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

उचनीचाधिरोहणात् मुहुर्मुहुर्निःश्वात्तैर्नाटिं धमन्तीति '२९४५ नाडी-मु
ष्टयोश्च ।३।२।३०' इति खश् । '२९४३ खिलनध्ययस्य ।६।३।६६' इति
ह्रस्वः । विषमोपलान् उन्नतपापाणयुक्तान् । -स्तनन्धयसमत्विषी बालवत्सु-
कुमारौ । सामर्थ्यं पुनर्युवयोरचिन्त्यम् । स्तनं धयतः पिबतः । '२९४४
नासिका-स्तनयोः-।३।२।२९' इति खश् । '२९४२ अहर्द्विपद्-।६।३।६७'
इति मुम् ॥

३८६—उत्तीर्णौ वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्गहाः, ॥

आसादितौ कथं ब्रूतं न गजैः कूलमुद्गजैः, ॥ ९५

उत्तीर्णावित्यादि—कथं वा केनोपायेन युवां सरितो नदीरुत्तीर्णौ ।
भीमास्त्रासकरीः । यतः कूलमुद्गहाः कूलमापर्य्ये वहन्त्यः । '२९४६ उदि
कूले-।३।२।३१' इति खश् । गजैः कूलमुद्गजैः कूलं भिन्दन्निः कथं आसा-
दितौ न व्यापादितौ इति ब्रूतं कथयतम् ॥

३८७—रामो ऽवोचद्धनूमन्तम्

'आवामभ्रं-लिहं गिरिम् ॥

एव विद्वन् ! पितुः कामात्

पान्तावल्पं-पचान् मुनीन्, ॥ ९६ ॥

राम इत्यादि—हनुवदनैकदेशः स निन्दितो ऽस्यास्तीति निन्दायां मनुए।
'३५३९ अन्येषामपि इत्यते।६।३।१३७' इति दीर्घः । 'हनुमान् हनुमानपि'
इति विश्वदर्शनात् । तस्य किल जातमात्रस्य आदित्यरथं गृह्णतो हनुद्वयं भ्रम-
मिति श्रूयते । तं रामो ऽवोचत् उक्तवान् । तत् किमित्याह—हे विद्वन् यदमुं
गिरिमावामेव आगतौ तत् पितुः कामाद्भिप्रायात् । आरूपूर्वादिणो लङि
रूपम् । अभ्रंलिहमुचेस्तरम् । अभ्रं लेदीति '२९४७ बहाभ्रे लिहः ।३।२।३२'
इति खश् । किं कुवाणौ पान्तौ रक्षन्तौ । मुनीन् अल्पम्पचान् अल्प-
सन्तुष्टान् । अल्पं पचन्तीति '२९४९ मितनखे च ।३।२।३४' इति मिते-
त्यर्थग्रहणात् खश् । चकारस्वानुक्तसमुच्चयार्थवाद्वा ॥

कः पुनः पिता यदादेशादागतावित्यत आह—

३८८—अ-मितं-पचमींशानं सर्व-भोगीणमुत्तमम् ॥

आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि, ॥९७

अमितम्पचमित्यादि—आवयोः पितरं दशरथनामानं भुवि विख्यातं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः सर्गः— १६७

विद्धि जानीहि । '२४२५। हु-शब्दस्यो हेर्धिः । ६।४।१०१।' अमितम्पचं महास-
त्रिणं पूर्ववत् खर मुम् च । ततो ननुसमासः । ईशानमीशानशीलं स्वामि-
नमित्यर्थः । '३१०९। ताच्छील्य-।३।२।१२९।' इत्यादिना चानर । सर्वभो-
गीणं सर्वसत्वभोगाय हितम् । '१६७०। आत्मन्-विश्वजन-।५।१।९।' इति
खः । भोगशब्दो ऽत्र शरीरवाची । '१९७। अद-कुप्वाद्-।८।४।२।' इत्या-
दिना णत्वम् ॥

यदि पितुरादेशादागतौ किमत्र गमनेनान्वेषय्य इत्याह—

३८९—छलेन दयिता ऽरण्याद् रक्षसा ऽरुं-तुदेन नः ॥

अ-सूर्य-पश्यया मूर्त्या हता, तां मृगयावहे.' ९८॥

छलेनेत्यादि—नो ऽस्माकं दयिता अरण्याद्वाक्षसेन हता । कीदृशेन
अरुंतुदेन मर्मस्पर्शा । '२९५०। विष्वरूपोस्तुदः । ३।२।३५।' इति खर ।
मुम् । असूर्यम्पश्यया आदित्यगोप्यया मूर्त्या शरीरेणोपलक्षिता । '२९५१।
असूर्यं ललाटयोः-।३।२।३६।' इति खर । तां हतां मृगयावहे गवेपयावः ।
'२०४६। मृग अन्वेषणे' स्वार्थिकण्यन्तः । युवयोः पौरुषान्वितत्वात् कथं
हतेत्याह—छलेन छन्नना ॥

एवं पुनः कस्य वेत्यत आह—

३९०—प्रत्यूचे मारुती रामम्—'अस्ति वालीति वानरः, ॥

शमयेदपि संग्रामे यो ललाटं-तपं रविम्. ॥ ९९ ॥

प्रत्यूच इत्यादि—रामं मारुतिः प्रत्यूचे प्रत्युक्तवान् । अस्ति वालीति
नाम्ना कपीश्वरः यः संग्रामे युद्धे ललाटगतपं सर्वेषामुपरि वर्तमानं रविं पू-
र्ववत् खर । शमयेत् पराजयेदिति सम्भावने लिङ् । वालिशब्दो नान्तः
इदन्तश्च । तथा च 'वाली वालिश्च कथ्यते' इति शब्दभेदः ॥

३९१—उग्रं-पश्येन सुग्रीवस् तेन भ्रात्रा निराकृतः, ॥

तस्य मित्रीयतो दूतः संग्रामो ऽस्मि वशं-वदः. १००

उग्रम्पश्येनेत्यादि—तेन भ्रात्रा उग्रम्पश्यता पापं विजानता । '२९५२।
उग्रम्पश्य-।३।२।३७।' इत्यादिना निपातितम् । यश्च सुग्रीवो निराकृतो ऽभिभू-
तस्तस्य हि दूतः प्राप्तो ऽस्मि । वशंवदः । वशमनुकूलं वदतीति वशंवदः ।
'२९३५। प्रिय-वशो वदः खर । ३।२।३८।' कीदृशस्य - मित्रीयतो मित्रमि-
च्छतः । '२६५७। सुप आत्मनः क्यच् । ३।१।८।' ॥

१६८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

किं तेन सख्येति चेदाह—

३९२—प्रियं-वदो ऽपि नैवा ऽहं ब्रुवे मिथ्या परं-तपः ॥

सख्या तेन दश-ग्रीवं निहन्तासि द्विपं-तपम् ॥

प्रियंवद इत्यादि—प्रियंवदतया लोको मिथ्या वदति अहं प्रियंवदो ऽपि नैव मिथ्या ब्रुवे वदामि । पूर्ववत् खच् । परन्तप शत्रूणामुपतापयितः । '२९५१ द्विपत्-परयोः—१३।२।३९।' इति खच् । तेन सुग्रीवेण सत्या मित्रेण दशग्रीवं निहन्तासि हनिष्यसि । हन्तेर्लुटि रूपम् । कीदृशं द्विपन्तपम् शत्रूणामुपतापयितारम् । पूर्ववत् खच् ॥

३९३—वाचं-यमो ऽहमनृते सत्यमेतद् ब्रवीमि ते, ॥

एहि, सर्व-सहं मित्रं सुग्रीवं कुरु वानरम् ॥१०२॥

वाचंयम इत्यादि—'२९५०। वाचंयम-पुरन्दरौ च । ६।३।६९।' इति सुमागमो निपात्यते । तस्मात् सत्यमेतत् पूर्वोक्तम् । ब्रवीमि ते तुभ्यम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । यत् एवं तस्मादेहि आगच्छ । सुग्रीवं वानरं मित्रं कुरु । कीदृशं सर्वसहं सर्वं सहत इति '२९५८। पूः-सर्वयोः—१३।२।४१।' इति खच् ॥

३९४—सर्व-कप-यशः-शाखं राम-कल्प-तरुं कपिः ॥

आदाया ऽभ्रं-कपं प्रायान् मलयं फल-शालिनम् ॥

सर्वकूपेत्यादि—रामः कल्पतरुविव यज्ञमादाय गृहीत्वा कपिः प्रायात् गतः । कीदृशं रामम् सर्वकूपयशःशाखं सर्व-कपन्ति व्यामुवन्ति यानि यशांसि । '२९५९। सर्व-कूल-३।२।४२।' इत्यादिना खच् । तान्येव शाखा यस्य । फलशालिनमभिमतफलसम्पादनात् । अश्रुपयुचैस्तरं मलयम् । पूर्ववत् खच् ॥

३९५—मेघ-करमिवायान्तमृतुं रामं क्लमान्वितः ॥

दृष्ट्वा मेने न सुग्रीवो वालि-भानुं भयं-करम् १०४

मेघकरमित्यादि—राममायान्तं दृष्ट्वा सुग्रीवो वालिनं भानुमिष भयंकरं भीतिजनकं न मेने न उद्वहन् । '२९६०। मेघति—१३।२।४३।' इत्या-

१—'१३८ । सर्वं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान् न ब्रूयात् चलयप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेप धर्मः सनातनः ॥' गनुस्मृतिः अ० ४ । इति धर्म जानप्राह—'नैवा ऽहं ब्रुवे मिथ्या' इत्यादि । २—'७४९ । तपस्वी तापघः पारिषाही वाचं-यमो गुणिः ।' इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम पद्यः सर्गः— १६९

दिना खच् । इमान्वितो ग्लानो बालिभानुना फेडितत्वात् । कीदृशं रामम्
मेवद्वरं ऋतुमिव प्राष्टङ्कालमिव । पूर्वयत् सच् ॥

३९६—उपाऽग्र्यंकुरुतां सख्यमन्योन्यस्य प्रियं-करौ, ॥

क्षेमं-कराणि कार्याणि पर्यालोचयतां ततः ॥१०५

उपाग्रीत्यादि—उपाग्रि अग्निसमीपे रामसुग्रीवौ सख्यमकुरुतां 'इतः-
प्रभृत्यावयोः सख्यम्' इति । अन्योन्यस्य प्रियङ्करी । '२९६१। क्षेम-प्रिय-
मद्रे ऽपच । १३।२।४४।' इति धरारात् सच् । ततः सख्यकरणानन्तरं क्षेमङ्क-
राणि । हितजनकानि यथास्वं कार्याणि पर्यालोचयतां निरूपितवन्तावित्यर्थः ।
पद्युदेत्यत्र सुरादिकाण्डे धातौ लोच् पठ्यते तस्य लङि रूपम् ॥

३९७—आशितं-भवमुत्कुष्टं वलितं शयितं स्थितम् ॥

बह्वमन्यत काकुत्स्थः कपीनां स्वेच्छया कृतम् ॥

आशितम्भवमित्यादि—आशितम्भवमदानम् । '२९६२। आशिते
भुवः करण-भावयोः । १३।२।४५।' इति खच् । उत्कुष्टं किलकिलायितम् । व-
लितं धावनम् । तथा शयितं स्थितं च । कपीनां स्वेच्छया कृतं पृतका-
कुरस्यो बह्वमन्यत श्लाघितवान् । पुण्यभाज इमे यदेपां स्वेच्छाविहारिणां
चेष्टितं, अस्माकं तु शोकसन्तप्तानां न किञ्चिदस्तीति ॥ सर्वत्र भावे निष्ठा ॥

३९८—ततो वलिं-दम-प्रख्यं कपि-विश्वं-भराऽधिपम् ॥

सुग्रीवः प्राव्रवीद् रामं बालिनो युधि विक्रमम् ॥

तत इत्यादि—ततः कार्यालोचनानन्तरं सुग्रीवो उव्रवीत् । लङि '२९५२।
मुच ईद । ७।३।९३।' किमुक्तवान् बालिनो युधि विक्रमं शौर्यमिति प्रधानं कर्म
राममित्यकथितम् । कीदृशं रामम् बलिन्दमप्रख्यं विष्णुतुल्यम् । बलिं दमयती-
ति '२९६३। संशयां भृ-ष्ट-वृजि-१३।२।४६।' इत्यादिना खच् । अमन्तस्य
मित्त्वङ्स्वावे । तथा विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरा तस्या अधिपं अधिपातीत्य-
धिपः । '२८९८। आतश्चोपसर्गे-१३।१।१३६।' इति कः ॥

३९९—यसुन्धरायां कृत्स्नायां नाऽस्ति बालि-समो बली,

हृदयं-गममेतत् त्वां ब्रवीमि, न पराभवम् ॥१०८॥

यसुन्धरायामित्यादि—यसुन्धरायां पूर्वयत् सच् । बालिना समो ऽप्यो
बली बलियुक्तो नास्तीति हृदयप्रभं भम । स्वातुभवं हि वस्तु हृदयप्रभमि-

१७० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

त्युच्यते । तेन संशयामित्त्वधिकृत्य '२९६४। गमश्च ।३।२।४७।' इति खप् ।
न पुनस्त्वां पराभवमभिभवं ब्रवीमि ॥

इति खजधिकारः ।

पूर्वपराक्रमो ऽसौ तत्र किं त्वं करिष्यसीत्याह—

४००—दूर-गैरन्त-गैर् वाणैर् भवानन्त्यन्त-गः श्रियः ॥

अपि संक्रन्दनस्य स्यात् क्रुद्धः, किमुत वालिनः ॥

दूरगैरित्यादि—यतो भवान् क्रुद्धः सन् संक्रन्दनस्यापि शक्रस्यापि ।
'२८९६। नन्दि-ग्रहि-।३।१।१३४।' इत्यादिना व्युः । वाणैः करणभूतैः । दूरैः
दूरं गच्छन्तीति । अन्तगैः कार्यसमापकैः । '२९६५। अन्तात्यन्त-।३।२।४८।'
इत्यादिना ङः । श्रियो लक्ष्म्याः अत्यन्तगः विनाशयिता स्यात् । अत्यन्तं
पर्यवसानं गच्छतीति । किं पुनर्वालिनो लक्ष्म्या अत्यन्तगो भवा-
न्विनाशयितेति ॥

४०१—वरेण तु मुनेर् वाली संजातो दैस्युहो रणे ॥

अ-वार्य-प्रसरः प्रातरुद्यन्निव तैमोऽपहः ॥११० ॥

वरेणेत्यादि—मुनेस्तु वरेण दस्युहः दस्युन् शत्रून् धव्यादिति । '२९६६।
आशिपि हनः ।३।२।४९।' इति ङः । अतो रणे अवार्यप्रसरो ऽनभिभवनीय-
गतिः संजातः । क इव तमोऽपह इव । तमोऽपहः आदित्यः । तमोऽपह-
न्तीति । '२९६७। अपे क्लेश-तमसोः ।३।२।५०।' इति ङः । प्रातः प्रभाते उ-
द्यन् उद्वच्छन् । उत्पूर्वादिणः शतरि इणो यण् । अवार्यप्रसरस्तद्वदसावपि ।
सर्वे वाक्यं सावधारणं भवतीति प्रातरप्युद्यन्निववार्यप्रसर एवेति तेन सर्व-
काले अस्वावार्यप्रसरत्वं सिद्धं न तु प्रातरेवोद्यन्निवार्यप्रसर इति ॥

४०२—अतिप्रियत्वान् न हि मे कातरं प्रतिपद्यते ॥

चेतो वालि-वधं राम ! क्लेशापहमुपस्थितम् ॥ १११

अतीत्यादि—हे राम ! मदीयं चेतो वालिवधं कर्माभूतमुपस्थितं प्रातः

१—'५० । संक्रन्दनो दुष्यवनस् तुरापाण् भेषवाहनः । आसन्नता
सदस्याश्च ऋभुधाः ।' २—'७७६ । रिपी वैरि-सपत्नाः ऽरि-द्विपद्-द्वेषण-सुहृदः ।
द्विह-विपक्षाः ऽहिताः ऽमित्र-दस्यु-शाप्रव-शाप्रवः ॥' ३—'१४४० । राहो प्वाण्यै
गुणे तमः ।' इति सर्वप्र ना० अ० । तमः-शब्दार्थाख्यः—'तमः-करि-हरिं सोमं
प्रपीड्य कुर्वते तमः । चकीरान् स-तमस्-कान् यत्, तद् युक्तं तैमयो ऽस्य वै ॥'
इति कोशावर्णनः । '—तमो ऽन्धकारः । '—तमो राहुः । '—तमो गुणः ।
स-तमस्कान् शोक्युक्तानित्यर्थः ।

न हि प्रतिपद्यते नैव, प्रत्येति । यस्मात् कातरं ध्याकुलम् । वालिनो ऽति-
बलयुक्तत्वात् । कीदृशं वधं ह्येनापहन् । दुःस्वस्थोन्मूलकम् । पूर्ववद्दुः ।
भेतिप्रियत्वाद्वालिवधस्य । यस्य हि यत्प्रियं तत्सिद्धमपि असौ न प्रत्येति ॥

इति षाधिकारः ॥

उपस्थितो ऽस्य वध इति कथं ज्ञायत इत्याह—

४०३—शीर्ष-घातिनमायातमरीणां त्वां विलोकयन् ॥

पतिघ्नी-लक्षणोपेतां मन्ये ऽहं वालिनः श्रियम्. ११२

शीर्षेत्यादि—अरीणां शीर्षघातिनम् । '२९६८। कुमार-शीर्षयोर्गिनिः
।३।२।५१।' इति निपातनात् शिरसः शीर्षभावः । आयातं विलोकयन् वालिनः
श्रियं पतिघ्नीलक्षणोपेतामहं मन्ये । प्रति हन्ति यल्लक्षणं तेनोपेतामिवेतीवा-
धो ऽत्र द्रष्टव्यः । '२९७०। अमनुष्यकर्तृके च ।३।२।५३।' इति ट् । '२३६३।
गम-हन-।६।१।९८।' इत्युपघालोपः । '३५८। हो हन्तेः-।७।३।५४।' इति
कुत्वम् ॥

४०४—शत्रुघ्नान् युधि हस्तिघ्नो

गिरीन् क्षिप्यन्न-कृत्रिमान् ॥

शिल्पिभिः पाणिधैः क्रुद्धस्

त्वया जय्यो ऽभ्युपाय-वान्. ॥ ११३ ॥

शत्रुघ्नानित्यादि—किञ्च युधि संग्रामे वाली त्वया जय्यः शक्यो जेतुं
यदि युष्मदस्त्राणां शक्तिदृष्टा तां च द्रष्टुमिच्छामीति वक्ष्यमाणाभिप्रायः ।
'६५। क्षय्य-जय्यो शक्यार्थे ।६।१।८१।' इत्ययादेशनिपातनम् । कीदृशः अ-
भ्युपायवान् युद्धोपाययुक्तः । किं कुर्वन् क्रुद्धः क्षिप्यन् गिरीन् । दिवादि-
त्वाच्छयन् । अकृत्रिमान् देवमिर्मितान् । शत्रुघ्नान् शत्रून् हन्तीति '२९७०।
अमनुष्य-।३।२।५३।' इति ट् । हस्तिग्न इव हस्तिघ्नः । हन्तुं शक्तः ।
'२९७१। शकौ हस्ति-कपाटयोः ।३।२।५४।' इति सूत्रस्य मनुष्यकर्तृकार्या-
रम्भकात्वात् । वाली चामनुष्यः । शिल्पिभिर्युद्धकुशलैः वानरैः सह क्षिप्यन् ।
सहार्थस्य गम्यमानत्वात् सहयोगे तृतीया । पाणिधैः पाणिवादकैः । से हि
हस्तियुद्धे ऽन्यस्य पादस्यासंभवात् हस्तिमुखमेव यादयित्वा गिरीन्
प्रहरणान् क्षिप्यन्ति । '२९७२। पाणिध-नादर्थैः । रित्तिपत्ति ।३।२।५५।' इति
कर्तरि निपातनम् ॥

४०५—आढ्यं-करण-विक्रान्तो महिषस्य सुर-द्विपः ॥

प्रियं-करणमिन्द्रस्य दुष्करं कृतवान् वधम्. ॥

१७२ महि-काव्य—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

आढ्यमित्यादि—अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेनेति । '२९७३। आढ्य-सुभग-
।३।२।५६।' इत्यादिना करणे ख्युन् । आढ्यङ्करणं विक्रान्तं यस्य वाचिनः ।
अनाढ्यः सन् विक्रान्तेनाढ्यो भूत इत्यर्थः । महिपस्य सुरद्विपो दुन्दुभेर्वचं
मरणं यः कृतवान् दुष्करं कृच्छ्रसाध्यं प्रियङ्करणमिन्द्रस्य तुष्टिकरम् । अप्रियं
प्रियं करोत्यनेनेति पूर्ववत् ख्युन् ॥

४०६—प्रियं-भावुकतां यातस् तं क्षिपन् योजनं मृतम् ॥

स्वर्गे प्रियं-भविष्णुश् च कृत्स्नं शक्तो ऽप्यंवाधयन् ।

प्रियमित्यादि—तमेवं सुरद्विपं मृतं (पादाद्गुणेन) योजनमध्वानं क्षिपन् प्रे-
रयन् । क्षिपेत्सौदादिकस्योभयपदिनो रूपम् । प्रियम्भावुकतां यातस्तया
स्वर्गे प्रियम्भविष्णुश्चासीत् । '२९७४। कर्तारि भुवः-।३।२।५७।' इत्यनेनाढ्या-
दिपूपपदेषु विष्णुचतुर्कौ । शक्तो ऽपि समर्थो ऽपि कृत्स्नं लोकमित्यर्थात् ।
अवाधयन् अपीडयन् । '१६५१। अथ संयमे' इति चौरादिकः तस्य शतरि
रूपम् । स ईदृशस्त्वया शक्यो जेतुं यदि त्वदस्त्राणां सामर्थ्यं दृष्टमित्य-
भिप्रायेणावचीत् सुग्रीवः ॥

रामो ऽपि तदभिप्रायं विदन् यत् कृतवान् तदाह—

४०७—जिज्ञासोः शक्तिर्मस्त्राणां रामो न्यून-धियः कपेः ॥

अभिनत् प्रतिपत्त्यर्थं सप्त व्योम-स्पृशस् तरुन् ॥

जिज्ञासोरित्यादि—अस्त्राणां शराणां शक्तिं जिज्ञासोः ज्ञातुमिच्छोः कपेः
सुग्रीवस्य न्यूनधियः स्वल्पबुद्धेः जितः प्रमाणान्तरेणापरिज्ञानात् प्रत्यक्षेण ज्ञा-
तुमिच्छतीति प्रतिपत्त्यर्थं संप्रत्ययार्थं रामः सप्त तरुन् तालान् पङ्क्त्या स्थितान्
एकेन शरेणाभिनत् व्योमस्पृशः । '४३२। स्पृशो ऽनुदके किन् ।३।२।५८।' ॥

४०८—ततो चालि-पशौ वध्ये राम-त्विग्-जित-साध्वसः ॥

अभ्यभून् निलयं भ्रातुः सुग्रीवो निनदन् दधृक् ॥

तत इत्यादि—ततस्तदभेदादनन्तरं सुग्रीवो भ्रातुर्निलयमभ्यभूत् अ-
भिभूतवान् । ऋदशः दधृक् घृष्टः । '३७३। ऋदिवग्-।३।२।५९।' इत्यादिना
निपातितम् । घृष्टेः किन् । द्विर्वचनं । '३७७। किन्प्रत्ययस्य कुः ।८।२।६२।' ॥
इति कुर्वं खकारः चर्च फकारः । यस्माद्चालिनि पशविव वध्येवधार्हे । रामेण
ऋदिविज्ञा याजकेन जितसाध्यसः अपनीतसाध्यसः । तस्माद्घृष्टः । ऋतो यजति
ऋतुं वा यजति ऋतुप्रयुक्तो वा यजतीति ऋतुपूर्वापनेः किन् । पञ्चादिबलत्
सम्प्रसारणम् । इदमृदिवक्त्वाद्निर्वचनम् । रुधितस्तु याजविश्रुपु माह्वनेषु
किन्प्रत्ययस्य कुः । निनदन् किलकिलाशब्दं कुर्वन् ॥

४०९—गुहाया निरगाद् वाली सिंहो मृगमिव द्युवन् ॥
 भ्रातरं युद्धं भियः संख्ये घोषेणाऽऽपूरयन् दिशः ॥

गुहाया इत्यादि—तस्य शब्दमाकर्ण्य गुहाया निरगाद्वाली निर्गतः ।
 '२४५८ इणो गा लुङि-१२।४।४५।' । '२२२३। गाति-स्या-१२।४।७७।' इति
 सिधो लुङ् । भ्रातरं द्युवन् अभिगच्छन् । '१११३। द्यु अभिगमने' भस्यादादि-
 कस्य वर्तमानसामीप्ये लटः शतरि डवडादेशे रूपम् । संख्ये युद्धे । भियो
 युद्धं भीतेर्योक्ता कर्मणि पठ्ठी । भीतिं युद्धमित्यर्थः । युजेः पूर्ववत् किन्
 '३७६। युजेरसमासे । ७।१।७१।' इति नुम् । संयोगान्तलोपः । किन्प्रत्य-
 षस्य कुः । टकारः । कः कमिव । सिंहो मृगमिव द्युवन् । घोषेण दिशः
 आपूरयन् । दिशन्ति इति दिशः पूर्ववत् किन् ॥

४१०—व्यायच्छमानयोर् मूढो भेदे सदशयोस् तयोः ॥
 बाणमुद्यतमायंसीर्दिक्ष्वाकु-कुल-नन्दनः ॥ ११९ ॥

व्यायच्छेत्यादि—तयोर्बाणिसुग्रीवयोर्व्यायच्छमानयोः कलहायमानयोः
 सदशयोः समानयोः भेदे पृथक्त्वे मूढो भ्रान्तः सन् इक्ष्वाकुकुलनन्दनो रामो
 बाणमुद्यतं सजीकृतमायंसीत् उपसंहनवान् । '२७४२। समुदाहृत्यो यमो ग्रन्थे
 । १।३।७५।' इति तद् न भवति । अकर्त्रभिप्रायत्वात् । तत्र 'कर्त्रभिप्राये' इति
 वर्तते । '२६९५। आहो यमहनः । १।३।२८।' इत्यनेनापि न स्यात् सकर्मक-
 त्वात् । तत्र 'अकर्मकात्' इति वर्तते । समानपूर्वस्य दशोः 'समानान्वयोश्च'
 इत्युपसंख्यानत् '४२९। त्यदादिपु-१।३।६०।' इत्यादिना कर । '१०१७।
 टग्-टद्-वत्पु । ६।३।८९।' इति समानस्य समायः ॥

४११ ऋष्यमूकमगात् क्लान्तः
 कपिर् मृग-सदृग् द्रुतम् ॥
 किष्किन्धाऽद्रिसदाऽत्यर्थं
 निष्पिष्टः कोष्णमुच्छ्वसन् ॥ १२० ॥

ऋष्यमूकमित्यादि—ऋषिः सुग्रीवः किष्किन्धाद्रिसदा वालिना किं
 किं दधातीति किष्किन्धा गुहा । '२९१५। आतोऽनुपसर्गे कः । ३।२।३।' ।
 पारस्करादिदर्शनात् पूर्वस्य सुदागमो मलोपः पत्यं च निपात्यते । तदुपल-
 क्षितोऽद्रिः किष्किन्धाद्रिः । तत्र सीदतीति '२९७५। सत्सूद्रिप-१।३।६१।' ।
 इत्यादिना क्तिप् । तेनात्यर्थं निष्पिष्टः पीडितः । निष्पिष्टत्वात् क्लान्तः सन्
 ऋष्यमूकं मृगसदृग् द्रुतमगान् । समानोपपदात् दशोः पूर्ववत् किन् । को-

१७४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

ष्णमीपदुष्णमुच्छसन् । '१०३३। कवं चोष्णे । ६।३।१०७।' इति. चकाराव
कोः कादेशः ॥

४१२—कृत्वा वालि-द्रुहं रामो मालया स-विशेषणम् ॥

अङ्गद-स्वं पुनर् हन्तुं कपिना ऽऽह्वाययद् रणे. ॥

कृत्वेत्यादि—वालिद्रुहं मुग्रीवम् । वालिनं द्रुहतीति '२९७५। सस्य
-।३।२।६१।' इत्यादिना क्विप् । मालया सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा भेदपरि-
ज्ञानार्थं रामः अङ्गदस्वं वालिनम् । अङ्गदं सूत इति पूर्ववत् क्विप् '२८१।
ओः सुपि । ६।४।८३।' इति यणादेशः । तं रणे हन्तुं कपिना मुग्रीवेणाह्वाययद्
अभिभवं कारितवान् । ह्यतेर्हेतुमण्णिचि '२५८५। शा-च्छा-।७।३।३७।'
इत्यादिना युक् ॥

४१३—तयोर् वानर-सेनान्योः संग्रहारे तनुच्छिदम् ॥

वालिनो दूर-भाग् रामो वाणं प्राणाऽदमत्यजत् ॥

तयोरित्यादि—वानरसेनान्योः वानरस्वामिनोः '२७२। पूरनेकाषः ।
।६।४।८२।' इति यण् । संग्रहारे युद्धे प्रवृत्ते रामो वाणमत्यजत् । वालिन-
स्तनुच्छिदं तनुं शरीरं छिनत्तीति पूर्ववत् क्विप् '१४६। छे च । ६।१।७३।'
इति तुक् । प्राणादं प्राणापहारिणम् । प्राणान्छीति प्राणादम् । '२९७७।
अदो ऽमस्ते । ३।२।६८।' इति विट् । दूरभाक् दूरमवस्थितो रामो वृ-
भजत इति '२९७६। भजो णिवः । ३।२।६२।' ॥

४१४—वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा रिपु-घातिनम् ॥

वान्धवाऽऽक्रोशिनो भेजुरनाथाः ककुभो दश. ॥

वालिनमित्यादि—रिपुघातिनं रिपुन् हन्तुं शीलमस्वेति '२९८८।
सुप्यज्ञातौ णिनिः-।३।२।७८।' । तं वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा दश ककुभो
दश दिशो भेजुः । अनाथाः संतः स्वामिनो ह्यत्याए । वान्धवाक्रोशिनो
वान्धवा इव आक्रोशन्तीति '२९८९। कर्तयुंपमाने । ३।२।७९।' इति णिनिः ॥

४१५—धिग् दाशरथिमित्यूचुर

मुनयो वन-यतिनः. ॥

उपेयुर् मधु-पायिन्यः

क्रोशन्त्यस् तं कपि-स्त्रियः. ॥ १२४ ॥

धिगित्यादि— येषां सत्यन्यस्थाने वृत्तौ च घन एव वर्तितुं शास्त्रतो नियमः, ते घनवर्तिनो मुनयः । '२९९०। मते । १। २। ८०।' इति णिनिः । धिगिमं दाशरथिमित्यूचुः उक्तवन्तः । येनानपराधे ऽपि वालिनीदशं कृत-मिति । कपिलियश्च वालिनमुपेयुः मधुपादिन्यः आभीक्ष्ण्येन मधु पि-बन्त्यः । '२९९१। घहुलमाभीक्ष्ण्ये । १। २। ८१।' इति णिनिः । क्रोदान्त्यः 'हा नाथ !' इति रुदन्त्यः ॥

४१६—राममुच्चैरुपालब्ध शूर-मानी कपि-प्रभुः ॥

ब्रण-वेदनया ग्लायन् साधुं-मन्यम-साधुवत् ॥

राममित्यादि—कपिप्रभुर्वाली राममुच्चैर्महता शब्देनोपालब्ध उपाल-ब्धवान् । लभिरात्मनेपद्यनिद । तस्य लुङि '२२८१। झलो झळि । ८। २। २६।' इति सिचो लोपः । '२२८०। झपल्लयोर्धोऽधः । ८। २। ७०।' । '५२ शर्लां जश् झशि । ८। ७। ५३।' । शूरमानी शूरमात्मानं मन्यमानः । '२९९३। आरममाने खश्च । १। २। ८३।' इति चकाराण्णिनिः । मगवेदनया ग्लायन् । ग्लानिमुपगच्छन् । साधुम्मन्यं साधुमात्मानं मन्यमानं रामम् । तेनैव खद्ग । तस्मिन् सार्व-धातुके परतो दिवादिखात् इयन् । पूर्वपदस्य मुम् । असाधुवदसाधुमिव । असाधुना तुल्यं वर्तते इति वतिः ॥

४१७—मृषा ऽसि त्वं हविर्-याजी राघव ! छद्म-तापसः ॥

अन्य-व्यासक्त-घातित्वाद् ब्रह्मघ्नां पाप-संमितः ॥

मृषेत्यादि—हे राघव त्वं छद्मना तापसः स त्वं मृषैव मिथ्यैव ह-विर्याजी हविषा करणेनेष्टवानसि न लोकप्राप्तय इत्यभिप्रायः '२९९६। क-रणे षजः । १। २। ८५।' इति भूते णिनिः । इतः प्रभृति भूत इत्यधिक्रि-यते । यतो ब्रह्मघ्नां पापसंमितः ब्रह्म हतवन्त इति '२९९८। ब्रह्म-। १। २। ८७।' इत्यादिना क्रिन् । तेषां पापेन तुल्यः । कुतः अन्यव्यासक्तघातिरिवात् अन्य-स्मिन् सुग्रीवे व्यासक्तं मां हतवान् । '२९९७। कर्मणि हनः । १। २। ८६।' इति णिनिः । तत्र 'कुरिसतग्रहणं कर्तव्यम्' इत्युक्तम् । यदि सुग्रीवेण मम विरोधः किं त्वायातमिति कुरिसतहननम् ॥

१—'१४८०। मृषा मिथ्या च वित्तये ।' इति ना० ध० । २—'९० न कूटैर्युधैर् हन्याद् युध्यमानो रणे रिपून् । न कणिभिर् नापि दग्धैर् नामि-ज्व-लित-तेजनैः ॥ १०४ अमाययैव वर्तते न कथंचन मायया ।' मनुस्मृतिः ध० ७ । इत्यादि राजधर्मान् स्मारयग्राह—'छद्मतापसः' इति । '२३० कपटोऽस्त्री व्याज-दम्भोपधयश् छद्म-कैतवे ।' इति ना० ध० ।

‘३००८’ पञ्चम्यामजाती । ३।२।९८।’ इति डः । मन्तं मारयन्तम् । अक्ष-
त्रियजे रणे क्षत्रियादजाते । हे लक्ष्मणाधिज लक्ष्मणाप्रज दुर्वृत्त नो ऽस्माक-
मनुजेन भ्राता प्रयुक्तम् प्रेरितम् । तत्र ‘पञ्चम्यामजाती’ इत्युक्तं जातापरि
दृश्यते अक्षत्रियज इति । ‘उपसर्गे च संज्ञायाम्’ इत्युक्तं असंज्ञायामपि
दृश्यते । लक्ष्मणाधिज इति ‘अनौ कर्मणि’ इत्युक्तं अकर्मण्यपि दृश्यते ।
अनुज इति सर्वत्रान्येष्वपि दृश्यत इति डः ॥ इत्युपपदाधिकारः ॥

४२५—प्रत्यूचे वालिनं रामो—‘नां ऽकृतं कृतवानंहम् ॥
यज्वभिः सुत्वभिः पूर्वैर् जैरद्भिश्च कपीश्वर ! ॥

प्रत्यूच इत्यादि—रामो ऽपि वालिनं प्रत्यूचे प्रत्युक्तवान् । किमित्याह ।
हे कपीश्वर पूर्वैर्जैरद्भिर्वृद्धैः । ‘३०९२ । जीर्यतेरतृन् । ३।२।१०४।’ यज्वभिः
याज्ञिकैः सुत्वभिः सोमयाजिभिः । ‘३०९१। सु-यजोर्द्वनिप् । ३।१।१०३।’ ।
नाकृतं कृतवानहं अपि तु कृतमेव कृतवानहम् । ‘८९९ । निष्ठा । २।३।३६।’
इति भूते क्तवत् ॥

४२६—ते हि जालैर् गले पाशैस् तिरश्चांमुपसेदुषाम् ॥
ऊषुपां पर-दारैश्च सार्धं निधनमैपिषुः ॥१३५॥

त इत्यादि—यस्मात्ते पूर्ववृद्धाः जालैर्गले पाशैश्च तिरश्चां मृगपक्षिसती-
सृषाणाम् । तिरो ऽञ्चतीति ‘३७३ । ऋरिवग्-। ३।२।५९।’ इत्यादिना क्तिन् ।
आमि ‘४११। अचः । ६।४।१३८ ।’ इत्यस्योपः । तेषां निधनं विनाशमैपिषुः
इष्टवन्तः । इपेर्लुक् रूपम् । कीदृशाम् । ‘उपसेदुषां समीपमुपगतवतां तेषां
समीपवर्तिनामुपद्रवकारित्वात् । ‘३०९७। भाषायाम्-। ३।२।१०८।’ इति
क्मुः । परदारैश्च सार्धंमूषुपां षपितवताम् । पूर्ववत्क्मुः । षसेर्वजादिरवा-
त्संप्रसारणम् ॥

४२७—अहं तु शुश्रुवान्—भ्रात्रा स्त्रियं भुक्तां कनीयैसा ॥
उपेयिवानर्नूचानैर् निन्दितस्त्वं लता-मृग !’ १३६

१—ततो रामः परदारसेवनादिदुष्कर्मकरणात् दण्ड्य एव त्वं तथाभूतस्य
च दण्डाकरणं ‘२० यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वंतन्द्रितः । श्लो
मत्स्यानिवां ऽपश्यन् दुर्बलान् मलवसराः ।’ म० अ० ७ । इति स्मृते राक्षो
दोषायैवेति युक्तमेवैतदित्याह—‘नां ऽकृतं कृतवान्’ इत्यादि २—‘६०५
प्रथयाः स्थिरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरद्गर्भपि ।’ ३—‘१४४३ वृद्धप्रशस्य-
योर् ज्यायान् कनीयांस् तु युवा ऽप्ययोः ।’ ४—‘७१५ । अनूषानः
प्रवचने सऽरे ऽपीती ।’ इति शर्षप्र ना० अ० ।

अहमित्यादि—हे लतामृग हे शाखामृग ! अहं पुनः शुश्रुवान् श्रुतवान् । पूर्ववत् कसुः । यदुत आया कनीयसा भुक्तां स्त्रियं स्वमुपेयिवान् सन् अनू-
 धानैर्वेदविभिर्निन्दितस्वतो मे नैव दोषः । '२०९८। उपेयिवाननूचानश्च
 ।३।२।१०९।' इति उपेयिवानित्यादिना निपातितौ ॥

४२८—अन्यनैपीत् ततो वाली त्रपा-यानिव राघवम्, ॥

न्यक्षिपच् चाऽङ्गदं यत्नात् काकुत्स्थे तनयं प्रियम्.

अन्यित्यादि—ततो रामवचनादनन्तरं वाली राघवमन्वनैपीत् अनु-
 नीतवान् । (देव क्षम्यतां यदजानता मयोक्तम्' इति) नयतेर्लुङित्यनेन भूत-
 सामान्ये लुङ् । त्रपावानिव यथा लज्जावान् कश्चिदनुनयति तद्वत् । अङ्गदं
 च प्रियं तनयं काकुत्स्थे रामे न्यक्षिपत् न्यस्तवान् । यत्नादादरात् । क्षिपे-
 रनघतने लृङ् । लकारप्रत्ययस्यातिङीति प्रतिषेधात् कृत्संज्ञा ॥

४२९—त्रियमाणः स सुग्रीवं प्रोचे सद्-भावमागतः—॥

‘संभविष्याव एकस्यामभिजानासि मातरि. १३८

त्रियमाण इत्यादि—स वाली त्रियमाणः सन् सद्भावं शोभनभावमा-
 गतः सन् सुग्रीवं प्रोचे । क्रिमित्याह । अभिजानासि स्मरसि । एकस्यां मा-
 तरि सम्भविष्यावः । समभवाव इत्यस्मिन्नर्थे '२७७३। अभिज्ञावचने लृट्
 ।३।२।११२।' इत्यनघतने लृट् । अभिजानासीत्यभिज्ञावचनस्योपपदत्वात् ॥

४३०—अवसाव नगेन्द्रेषु, यत् पास्यावो मधूनि च, ॥

अभिजानीहि तत् सर्वं, बन्धूनां समयो ह्ययम्. ॥

अवसावेत्यादि—अभिजानीहि स्मर । यन्नगेन्द्रेषु भवसाव उपितव-
 न्ती । अत्राभिज्ञावचनस्य यच्छब्दसहितत्वात् '२७७४। न यदि ।३।२।११३।' इत्यनेन लृटि प्रतिषेद्धे लृङ् भवति । अत्र वासमात्रं स्मर्यते । मधूनि च
 यत्पास्यावः तत्र पीतवन्ती । तत्सर्वमभिजानीहि । अत्र '२७७५। विभाषा
 साकाङ्क्षे ।३।२।११४।' इति पक्षे लृट् । साकाङ्क्षता च प्रयोक्तुर्लक्ष्यलक्ष-
 णयोः सम्यग्ये । तत्र वासो लक्षणं पानं च लक्ष्यमिति । यस्माद्बन्धूनामय-
 मेप समयः कालः ॥

४३१—दैवं न विदधे नूनं युगपत् सुखमावयोः, ॥

शश्वद् बभूव तद् दुःस्थं यतो न' इतिहाऽकरोत्.

द्वैवमित्यादि—नूनमयश्च दैवमावयोः सुखं युगपदेककालं न विदधे
 न हि विहितवत् । परोक्षे लिट् । त्रिवाचह । मातो लोपः । यतो य-

१८० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

स्मात्तत् दैवं शश्वत् नित्यं दुःस्थं मृतनुकूलं नो ऽस्माकं बभूव तस्मादिति इ
पुत्रमकरोत् । ह्येवं कृतवान् । यद्गुणपदावयोः सुखविधानं तदुःस्थं शश-
व् बभूव । होकरोदिति भूतानद्यतनपरोक्षे लिटि प्राप्ते '२७७६। ह-शश्वतोर्लङ्
च । ३। २। ११६।' इति लङ् । चकारात् लिट् । तत्र शश्वच्छब्दे उपपदे कि-
ञ्चोदाहृतः न लङ् । हशब्दे लङ् न लिङ्पीति ॥

४३२—ददौ स दयितां भ्रात्रे मालां चा ऽग्र्यां हिरण्मयीम्,
राज्यं संदिश्य भोगांश्च ममार व्रण-पीडितः ॥

ददाचित्यादि—स वाली दयितां ताराख्यां भ्रात्रे सुग्रीवाय ददौ
मालां चाग्र्यां श्रेष्ठां हिरण्मयीं सुवर्णघटिताम् । राज्यं सामात्यादिद्रव्यप्रकृ-
तिम् । सन्दिश्य दत्त्वा । भोगांश्च राज्याह्वानि । ममार व्रणपीडितः । त-
त्रापि परोक्षे लिट् ॥

४३३—तस्य निर्वर्त्य कर्तव्यं सुग्रीवो राघवाऽऽज्ञया ॥
किष्किन्धाऽद्रि-गुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे द्रुतम् ॥

तस्येत्यादि—तस्य मृतस्य कर्तव्यं पिण्डोदकादिकरणीयं कृत्वा सुग्रीवो
राघवाज्ञया 'गच्छ वर्षासमयमतीत्य शरद्यागमिष्यसि' इति आज्ञया किष्कि-
न्धाद्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे कृतवान् । भ्रात्रापि परोक्षे लिट् ॥

४३४—नाम-ग्राहं कपिभिरंशनेः स्तूयमानः समन्ता-
दन्वगु-भावं रघु-वृषभयोर् वानरेन्द्रो विराजन् ॥
अभ्यर्णे ऽन्मः-पतन-समये पर्णलीभूत-सानुं
किष्किन्धाद्रिं न्यविशत मधु-क्षीव-गुञ्जद्-द्विरेफम् ।

नामेत्यादि—वानरेन्द्रः सुग्रीवः किष्किन्धाद्रिं न्यविशत निविष्टवान् ।
'२६८३। नेर्विशः । १। ३। १०।' इति लङ् । अशनेः सुगु कपिभिः स्तूयमानः ।
पतमाने लङ् । तस्य कर्मणि विहित्वात् । '३१०३। लक्षणद्वेषोः क्लिबाणा-
—३। २। १२६।' इति शानप् । नामग्राहं नाम गृहीत्वा । '३३८०। नाम्ना
दिति-प्रहोः । ३। ४। ५८।' इति णगुप् । समन्तात्पर्वतः । विराजन् सौम-
मानः । अत्र परस्मैपदसंज्ञकः शानुप्रत्ययः । किं कृत्वा रघुवृषभयोरेवम्भावं

१—मन्दाकान्ताशतमिदम् । एतत्शुभं गु—'१५ मन्दाकान्ता जम्भि-
परमेरू-मन्त्री मन्त्री साठुह येत् ।' इति वृषभसायरे गद्येष्टातः ।

अनुकूलो भूत्वा । अन्वक्पूर्वाद्भवतेः '३३८६। अन्वच्यानुलोम्ये । ३। ४। ६४।' इति णमुञ् । तदनुकूलवर्तित्वाद्विराजन् । कदा न्यविशत । अम्यर्णे निकटे । अम्भःपतनसमये प्रावृषीत्यर्थः । पर्णलीभूतसानुं पर्णानि सन्ति येषामिति सिध्मादिपाठोऽप्युच्यते । तदन्ताद्भूततन्नावे च्चिः । पर्णलीभूताः सानव पृक्-देशा यस्याद्रेः । मधुक्षीया मधुमत्ता गुञ्जन्तो द्विरेका यत्र । क्षीव इति '३०३५। अनुपसर्गात् कुल-क्षीव-कृशोलावाः । ८। २। ५५।' इति निपातितः । '४०७। क्षीवृ मदे ।' इत्यस्मात् क्तप्रत्ययस्य लोप इदमभावश्च निपात्यते । गुञ्जेल्लद् । क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणे ऽपि शतृप्रत्ययः ॥

इति सोपपदकृतः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये-
द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सुग्रीवाऽभिषेको नाम षष्ठः

सर्गः पर्यवसितः ।

सप्तमः सर्गः ।

इतस्ताच्छीलिकं कृतमधिकृत्योच्यते । ताच्छीलिकमियुपलक्षणम् । तद्व-
मंतरसाधुकारिष्वपि द्रष्टव्यम् । गतः '३११४। आकेस्तच्छील-तद्वर्म-तसाधु-
कारिषु । ३। २। १३४।' इति नत्राधिक्रियते—

४३५—ततः कर्ता वनाऽऽकम्पं ववौ वर्षा-प्रभञ्जनः, ॥

नभः पूरयितारश् च समुन्नेमुः पयो-धराः ॥ १ ॥

तत इत्यादि—ततः प्रवेशानन्तरं वर्षाप्रभञ्जनः प्रावृद्धातो ववौ घाति
स्म । '११२४। या गति-गन्धनयोः' इति । कर्ता वनाकम्पं साधु कुर्वन् । '३११५।
तृन् । ३। २। १३५।' इति तृन् । '६२७। न लोक-। २। ३। ६९।' इति पृष्ठीप्रति-
षेधः । पयोधरा मेघाश्च समुन्नेमुः समुपताः । कीदृशा नभः पूरयितारः । तृन् ॥

४३६—तर्पणं प्रजनिष्णूनां शस्यानाम-मलं पयः ॥

रोचिष्णवैः स-विस्फूर्जा मुमुक्षुर् भिन्न-वद् घनाः ॥

१—'१४१। त्रियां प्रावृद् त्रियां भूञ्चि घर्षाः' । २—'७०। नमस्वद्-वात-
पवन-पवमान-प्रभञ्जनाः' । ३—'१३७२ । श्री-स्तनाच्छी पयो-धरो' ।
४—'३६३ । वृशाऽऽदीनां फलं शस्यम्' । ५—'६६५ । विभ्राद् भ्राजिष्णु-
रोचिष्ण' । इति सर्वत्र ना० अ० ।

१८२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

तर्पणमित्यादि—घना अमलं पयो मुमुचुः । भिक्षवत् भिक्षा इव ।
कीदृशं पयः । तर्पणं शस्यानां तर्पणं तर्पयतीति '२८४१। कृत्स्न्युदो बहुलम्
।३।३।१३।' इति कर्तरि ल्युट् । प्रजनिष्णूनां साधु प्रादुर्भवताम् । रोचि-
ष्णवः साधु दीप्यमानाः । सविस्फूर्जाः सब्रजनिस्वानाः । '३११६। अलं-
कृत्-।३।२।१३६।' इत्यादिना इष्णुच् ॥

४३७—निराकरिष्णवो भानुं दिवं वर्तिष्णवो ऽभितः ॥

अलंकरिष्णवो भान्तस् तडित्वन्तश् चरिष्णवः ॥

निरेत्यादि—भानुं निराकरिष्णवो निराकरणशीला (घनाः पयो मुमुचु-
रिति योज्यम्) । दिवमभितो वर्तिष्णव आकाशमभितो वर्तनस्वभावाः ।
पूर्वपश्चिमयोर्वर्तनहेतुत्वात् । पर्यभिभ्यां सर्वोभयार्थे तसिः । 'अभितः परितः-'
इति द्वितीया । तडित्वन्तः सविद्युतः । अत एव भान्तो दीप्यमानाः । एवं
च कृत्वा अलंकरिष्णवो ऽलङ्करणशीला इव । दिशश्चरिष्णवः इतस्ततो गम-
नशीलाः । पूर्ववदिष्णुच् ॥

४३८—तान् विलोक्या ऽसहिष्णुः सन्

विललापोन्मदिष्णु-वत् ॥

वसन् माल्यवति रलास्नु

रामो जिष्णुरं-धृष्णु-वत् ॥ ४ ॥

तानित्यादि—तान् घनान्विलोक्य असहिष्णुरसहनशीलो रामः माल्य-
वति पर्वते वसन्विललाप । उन्मदिष्णुवत् उन्मदनशीलः उन्मत्तस्तद्वत् ।
पूर्ववदिष्णुश्च । रलास्नुः ग्लानशीलः जिष्णुर्भयशीलः । अष्टष्णुवदप्रगल्भ
इव । शोकाभिभूतत्वात् । '३११९। ग्लान-जि-स्थश्च रस्तुः ।३।२।१३९।' । ध-
ष्णुरिति '३१२०। प्रसि-गृधि-३।२।१४०।' इत्यादिना वनुः ।

१—'१०७५ । निराकरिष्णुः क्षिप्रुः स्यात्' । २।३—'१०७४ । उत्पतिष्णुर्
तृपतिता, ऽलंकरिष्णुस् तु मण्डनः । भूष्णुर् भविष्णुर् भविता वर्तिष्णुर्
वर्तनः सर्मा ।' ४—'९० । अर्ध्रं मेघो वारियाद्दः स्तनयितुर् वलाहकः । धारा-
धरो जल-धरस् तडित्यान् वारिवो ऽम्बुधृत् ।' ५—'१११९ । चरिष्णु
जहम-चरम् ।' ६—'१०७६ । सहिष्णुः सहनः क्षन्ता' । ७—'१०९८ । सोन्मा-
दस् रून्मदिष्णुः स्यात्' । ८—'६२१ । ग्लान-ग्लान्स्नु, भामयार्थी विहृतो
व्यापितो ऽपटुः ।' ११—'८४२ । जेता जिष्णुश्च गित्यरः ।' इति सर्वत्र
ना० अ० ।

किं तद्विलपनमित्याह—

४३९—‘भ्रमी कदम्ब-संभिन्नः पवनः शमिनामपि ॥

कुमि-त्वं कुरुते ऽत्यर्थं मेघ-शीकर-शीतलः. ॥ ५ ॥

भ्रमीत्यादि—भ्रमी भ्रमणशीलः । कदम्बसंभिन्नः, कदम्बगन्धसंश्लिष्टः शमिनामपि शमनशीलानामपि कुमित्वं कुरुते अत्यर्थं ग्लानिं कुरुते । ‘३१२१। शमित्यष्टाम्यो विनुण् । ३। २। १४१।’ । ‘२७६३। नोदात्तोपदेश- । ७। ३। २४।’ इत्यादिना उपधावृद्धिप्रतिषेधः ॥

४४०—संज्वारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया ॥

द्रोहि खद्योत-संपर्कि नयनाऽऽमोपि दुःसहम्. ६

संज्वारिणेत्यादि—मपैतत् ध्वान्तं तमो दुःसहं दुःखेन सह्यत इति । मनसा करणभूतेन । कीदृशेन । संज्वारिणेव रोगशीलेनेव । आयासिना आयासशीलेन मयेति । द्रोहि अपकारशीलम् । ध्वान्तं खद्योतसम्पर्कि ज्योतिरिङ्गणसंसर्गशीलम् । नयनामोपि चक्षुर्मोषणशीलम् । ‘३१२२। संपृ- चानुरूप- । ३। २। १४२।’ इत्यादिना सर्वे विनुणन्ताः ॥

४४१—कुर्वन्ति परिसारिण्यो विद्युतः परिदेविनम् ॥

अभ्याघातिभिरामिश्राश् च्यातकैः परिराटिभिः. ७

कुर्वन्तीत्यादि—एता विद्युतः परिदेविनं परिदेवनशीलं कुर्वन्ति । मा- मित्यर्थान् । कीदृशः । परिसारिण्यः परिसरणशीलाः । च्यातकैः पक्षिविशेषैः परिराटिभिः परिरटनशीलैः । एवंचाभ्याघातिभिः अभिहननशीलैः । दुः- खोत्पादनान् । आमिश्रा युक्ता विद्युतः । पूर्ववदिनुण् ॥

४४२—संसर्गां परिदाहीव शीतो ऽप्याभाति शीकरः, ॥

सोढुमाक्रीडिनो ऽशक्याः शिखिनः परिवादिनः. ८

संसर्गात्यादि—संसर्गां संसर्जनशीलः । शीतो ऽपि शीकरो विन्दुः । परिदाहीव परिदहनशील इवाभाति । शिखिनश्च मयूराः सोढुमशक्याः । आक्रीडिनो नर्तनशीलाः । परिवादिनः परिवदनशीला इव । इवराट्श्वारा- लुप्तो द्रष्टव्यः । पूर्ववद् विनुण् ॥

१—‘९५। धारासंपात आसारः, शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः।’ २—‘५४८। सर्मा पतद्-शालभां, खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ।’ ३—‘५३६ अथ । सारद्दः शोककृद् च्यातकः समाः ।’ ४—‘५५०। मयूरो वहिणो यद्वा नील-कण्ठो भुज- ह-भुक् । शिखावलः शिखी केकी मेघनादाऽनुलास्यपि ।’ इति सर्वत्र ना० अ०॥

१८४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

४४३—एता दैवानुरोधिन्यो द्वेषिण्य इव रागिणम् ॥

पीडयन्ति जनं धाराः पतन्त्यो ऽनुपकारिणम् ॥९

एता इत्यादि—एता धाराः पतन्त्यो द्वेषिण्य इव द्वेषणशीला इव जनं रागिणं रागशीलम् । अनपकारिणमनपराधशीलं पीडयन्ति । दैवानुरोधि-
न्यः भाग्यानुरोधान् प्रवर्तनशीलाः । पूर्ववत् धिनुण् । धिनुणि च 'रक्षेरुप-
संख्यानम्' इत्यनुनासिकलोपः । कृताननुनासिकनिर्देशाद्वा लोपनिपातनम् ॥

४४४—कुर्याद् योगिनमप्येष स्फूर्जा-वान् परिमोहिनम् ॥

त्यागिनं सुख-दुःखस्य परिक्षेप्यंभसामृतुः ॥१०॥

कुर्यादित्यादि—एष ऋतुरम्भसां जलानां परिक्षेपी परित्यजनशीलः ।
कर्मणि पठौ । योगिनमपि योगशीलमपि । सुखदुःखस्य त्यागिनं त्याग-
शीलम् । कर्मणि पठौ । परिमोहिनं परिमोहनशीलम् । कुर्यात् । कीदृशः
स्फूर्जावान् वज्रनिर्घोषयुक्तः । पूर्ववद् धिनुण् ॥

४४५—विकत्थी याचते प्रत्तर्म-विश्रम्भी मुहुर् जलम् ॥

पर्जन्यं चातकः पक्षी निकृन्तन्नैव मानसम् ॥११॥

विकत्थीत्यादि—चातको मानसं निकृन्तन्नैव खण्डयन्नैव । प्रत्तं प्रद-
त्तम् । '३०७८। अच उपसर्गात् तः । ७। ४। ४७।' जलं याचत इति प्रधानं कर्म ।
पर्जन्यमित्यकथितम् । विकत्थी विकत्थनशील इव पर्जन्यो ऽपि महं
जलं ददाति । इवशब्दो लुप्तो ऽस द्रष्टव्यः । अविश्रम्भी अविश्वासशीलः ।
मानसखण्डनात् । '३१२३। घौ कप-लस-। ३। २। १४३।' इति धिनुण् ॥

४४६—प्रलापिनो भविष्यन्ति कदा न्वेते ऽपलापिणः ॥

प्रमाथिनो वियुक्तानां हिंसकाः पाप-दर्दुराः ॥१२॥

प्रलापिन इत्यादि—एते पापदर्दुराः पापाश्च ते दर्दुराश्चेत्याक्रोशाभि-
धानम् । कदा नु अपलापिनो भविष्यन्ति । अपलपणशीलाः व्यपगतकामा
इत्यर्थः । '१५३। ल्य कान्ती । '३१२४। अवे च ल्यः । ३। २। १४४।' इति
धिनुण् । प्रलापिनः प्रलपनशीलाः । प्रमाथिनः प्रमथनशीलाः । चेतया-
मित्यर्थात् । '३१२५। प्रे ल्य-। ३। २। १४५।' इत्यादिना धिनुण् । अत एव
वियुक्तानां मात्स्यं हिंसकाः हिंसनशीलाः । (इत्येवं विल्लाप) '३१२६।
निन्द-हिंस-। ३। १। १४६।' इत्यादिना ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेपणं नाम सप्तमः सर्गः—१८५

४४७—निन्दको रजनिमन्यं दिवसं क्लेशको निशाम् ॥

प्रावृष्यनैपीत् काकुत्स्थः कथंचित् परिदेवकः १३ ॥

निन्दक इत्यादि—काकुत्स्थो दिवसं रजनिमन्यं अनीमात्मानं मन्य-
मानं धनान्धकारित्वात् । '२९९३। आत्ममाने खश् । ३।२।८३।' '२९४३।
खित्यनव्यस्य । ६।३।६६।' इति ह्रस्वत्वम् । निशां च प्रावृषि कथमप्यनैपीत्
नीतवान् । निन्दकः निन्दनशीलः । नक्तनिदनस्येत्पर्यात् । क्लेशकः क्लेशन-
शीलः । परिदेवकः परिदेवनशीलः । आत्मन इत्यर्थात् ॥

४४८—अथोपशरदे ऽपश्यत् क्रीञ्चानां चेष्टनैः कुलैः ॥

उत्कण्ठावर्धनैः शुभ्रं रवणैरम्बरं ततम् ॥ १४ ॥

अथेत्यादि—अथानन्तरमुपशरदे शरत्समीपे इति । '६७७। अग्यसी-
भावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५।४।१०७।' इति समासान्तष्टच् । '६५८। तृतीया-स-
सम्बोधेऽङ्गुलम् । २।४।८४।' इत्यमभावः । क्रीञ्चानां कुलैस्ततं व्याप्तमम्बरं
शुभ्रं शुक्लमपश्यत् दृष्टवान् । चेष्टनैः व्यापारशीलैः । रवणैः शब्दनशीलैः ।
अनयोश्चलनशब्दार्थत्वात् '३।२८। चलनशब्द-। ३।२।१४८।' इत्यादिना युच् ।
उत्कण्ठावर्धनैः उत्कण्ठावर्धनशीलैः । '३।२९। अनुदात्तेश्च-। ३।२।१४९।' इति युच् ।
क्रीञ्च इति किन्प्रत्ययान्तरत्वात् प्रज्ञादित्वाद्दण् ॥

४४९—विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनो ऽवदत्-॥

'पश्य दन्द्रमणान् हंसानंरविन्द-समुत्सुकान् ॥ १५

विलोकयेत्यादि—चन्द्रं विलोक्य द्योतनं साधु द्योतमानम् । '३।२९।
अनुदात्तेश्च-। ३।२।१४९।' इति युच् । शोचनः शोचनशीलः । '३।३०। उ-
चङ्गम्य-। ३।२।१५०।' इत्यादिना युच् । रामो लक्ष्मणमवदत् । पश्य हंसान्
दन्द्रमणान् शनैर्द्रमणशीलान् । द्रमेर्निष्णं कौटिल्य एव भवति ननु क्रियास-
मभिहार इत्युक्तम् । तदन्तायुच् । अतो लोपः । यस्य हलः । अरविन्दस-
मुत्सुकान् । '६४१। प्रसित-। २।३।४४।' इति सप्तमी विधाय 'सप्तमी' इति
योगविभागात् सः ॥

४५०—कपिश् चङ्गमणो ऽद्यापि ना ऽसौ भवति गर्धनः ॥

कुर्वन्ति कोपनं तारा मण्डना गगनस्य माम् ॥ १६

१—'१०८३। रवणः शब्दनो, नाग्दीवादी नाग्दीकरः समी ।' २—
'१०६७। एभुस् तु गर्धनः । लुब्धो ऽभिलाषुकस् दण्डः, सधो लोडुप-लोडुर्भा ।' —

१८६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

कपिरित्यादि—नासौ कपिः सुग्रीवो ऽद्यापि चङ्गमजः शनैर्गमनशीलो न भवति । यतो गर्धनो ऽभिलाषशीलः स्त्रीष्वित्यर्थात् । पूर्ववद्युच । ताराश्च मां कोपनं कोपनशीलं तद्विषय एव कुर्वन्ति । कीदृश्यः । गगनस्य मण्डना भूयणाः । '३१३१। क्रुध मण्डार्थेभ्यश्च । ३। २। १५१।' इति युच ॥

४५१—नां ऽवैत्याप्यायितारं किं कमलानि रविं कपिः ॥
दीपितारं दिनाऽऽरम्भे निरस्त-ध्वान्त-संचयम् ॥

नावैतीत्यादि—किमसौ कपिः रविं नावैति नावगच्छति । कमलान्वा-
प्यायितारं साधु वर्धयन्तम् । '३१२९। अनुदात्तेश्च-। ३। २। १२९।' इति प्राप्ते
'३१३२। न यः ३। २। १५२।' इति प्रतिपिद्धे तृत्वेव भवति । ततश्च '६२७।
न लोक-। २। ३। ६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । दिनाऽरम्भे दीपितारं साधु दीप्यमा-
नम् । पूर्ववद्युचि प्राप्ते '३१३३। सूद-दीप-दीक्ष-। ३। २। १५३।' इति प्रतिषेधः ।
निरस्तध्वान्तसंचयं अपनीतान्धकारसंहतिकं किमसौ शरत्समयं नावैतीत्यर्थः ॥

४५२—अतीते वर्षुके काले, प्रमत्तः स्थायुको गृहे ॥

गामुको ध्रुवमध्वानं सुग्रीवो वालिना गतम् ॥ १८

गतीतेत्यादि—वर्षुके वर्षणशीले काले अतीते ऽपि गृहे स्थायुकः स्थि-
तिशीलः शरदि नागतत्वात् प्रमत्तः सन् सुग्रीवो वालिना गतं अध्वानं प्रा-
प्तमार्गं ध्रुवमवश्यं गामुकः साधु गन्ता । '३१३४। लप पत-। ३। २। १५४।'
इत्युक्तम् । '६२७। न लोक-। २। ३। ६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

४५३—जल्पाकीभिः सहा ऽऽसीनः

स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ॥

गत्वा लक्ष्मण ! वक्तव्यो

जयिना निष्ठुरं वचः ॥ १९ ॥

जल्पाकीभिरित्यादि—हे लक्ष्मण ! त्वया प्रजविना प्रकृतगमनशीलेन ।
'३१३६। प्रजोरितिः । ३। २। १५६।' जयिना अभिभवनशीलेन । '३१३७। जि-
ट-क्षि-। ३। २। १५७।' इत्यादिना इभिः । सुग्रीवो निष्ठुरं षष्ठोभिधातव्यः ।
जल्पाकीभिः जल्पगशीलाभिः स्त्रीभिः सहासीनः । '३१३५। जल्प-मिष्ठ-
। ३। २। १५५।' इति पाकम् । पिशवात् षीप् (तन्मध्ये हि परस्मिन्भिधीयमानः
परिमर्षं मन्यत इति भावः ॥

१—'१०८१। स्याद् जल्पपाकस् तु याशालो वापाटो यदुगर्गवाक् ।' इत्यनु-
शासनात् त्रिषु लिट्प्रत्ययं शब्दः ।

४५४—शैले विश्रयिणं क्षिप्रमनादरिणमभ्यमी ॥

न्याय्यं परिभवी ब्रूहि पापम-व्यथिनं कपिम्. २० ॥

शैल इत्यादि—कपिं क्षिप्रं गत्वा ब्रूहि इत्यकथिनं कर्म । न्याय्यं वच इति प्रधानं कर्म । अस्य चातिस्पष्टार्थत्वादिदं तदिति न संदिष्टम् । अनाद-रिणमनादरशीलं कपिं कालातिक्रमणात् । आहपूर्वो दृष्टः । अत एव पापं दु-राचारम् । अभ्यथिनं निर्भयशीलम् । नष्टपूर्वो व्यथिः । शैले विश्रयिणं तत्र स्थितिशीलम् । विपूर्वः श्रयतिः । एवं-चाम्यमी अभिमुखगमनशीलः । अभिपूर्वोऽगमत्यादिषु । परिभवी साधु परिभवं 'जनयन् । परिपूर्वो भवतिः । अत्र सर्वत्र '३१३७ जि-द-क्षि-१३११५७' इत्यादिना इतिः ॥

४५५—स्पृहयालुं कपिं स्त्रीभ्यो निद्रालुम-दयालु-वत् ॥
श्रद्धालुं भ्रामरं धारुं सद्गुमद्रौ वद द्रुतम्. ॥२१॥

स्पृहयालुमित्यादि—स्त्रीभ्यः स्पृहयालुं कपिं साधु स्पृहयन्तम् । स्पृहिः स्वार्थिकण्यन्तो ऽदन्तश्च । '२३११ अयामन्त-१६१५५' इत्यादिनाः । '५७४ स्पृहेरीप्सितः । ११४३६' इति सम्प्रदानसंज्ञा । द्रुतं वद ब्रूहि । अदयालुवत् अदयनशील इव । निद्रालुं निद्राशीलं अस्मत्कार्येष्वनवधानत्वात् शयनीय एव सर्वदा स्थितत्वात् स्त्रीभिः सह । श्रद्धालुं साध्वभिलपन्तम् । किम् । भ्रा-मरं भ्रमरः कृतम् । '१४९९ क्षुद्राभ्रमर-१४१३१९' इत्यादिना अम् । मध्वित्यर्थात् । '६२७ न लोक-१२३१६९' इति षष्ठीप्रतिषेधः । '३१३८ स्पृहि-गृहि-१३११५८' इत्यादिना आलुच् । श्रद्धालुत्वादेव धारुं साधु पिबन्तं भ्रामरमेव । सद्गुं साधु सीदन्तम् । क भद्रौ । '३१३९ दा-धेद-वि-शद-सदो रुः । १३११५९' ॥

४५६—सुमरो भङ्गुर-प्रज्ञो गृहीत्वा भासुरं धनुः ॥
विदुरो जित्वरः प्राप लक्ष्मणो गत्वरान् कपीन्. ॥

सुमर इत्यादि—लक्ष्मणः कपीन् प्राप । कीदृशः । सुमरः साधु गन्ता । '२१४० गृहलदः वमरप् । १३१६०' । भद्रुरा ये स्वपमेव भग्यन्ते । '२१४१ अङ्ग-भास-१३११६१' इति कुरच् । ताम् प्रज्ञात्तातीति भद्रुप्रज्ञः । '२१४२ प्रे दाज्ञः । १३१६१' इति कः । विदुरः साधु वेदी । '३१४२ विदि-भिदि-विद्रेः कुरच् । १३१६२' । जित्वरः साधु जयशीलः । '३१४३ इण-न-

१—'१०७८ । सप्रद शयालुर् निद्रालुर् निद्राण-शयिती समी' । २—
'१०७९ । श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते' इति सर्वत्र ना० थ० ॥

१८८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

इ-जि-१३।२।१६३। इत्यादिना करप् । गृहीत्वा धनुर्भासुरं भासनशीलम् ।
गत्वरान् गमनशीलान् कपीन् अस्थिरप्रकृतीनित्यर्थः । 'गत्वरश्च' इति निपा-
तितम् । गमेः करप्यनुनासिकलोपः ॥

४५७—तं जागरूकः कार्येषु दन्दशूक-रिपुं कपिः ॥

अ-कम्प्रं मारुतिर् दीप्रं नम्रः प्रावेशयद् गुहाम् २३॥

तमित्यादि—तं लक्ष्मणं कपिर्मारुतिः गुहां प्रावेशयत् । विशेषेणुप-
पण्यन्तात् लङि रूपम् । कार्येषु कृत्येषु जागरूकः सावधानः । '३१४५।
जागरूकः । ३।२।१६५।' इति जागर्तेरूकः । दन्दशूकरिपुं हिंसारिम् । '३१४६।
यज-जप-१३।२।१६६।' इत्यादिना दंशोर्यङन्तादूकः । '२६३५। लुप-सद-
१३।१।२४।' इत्यादिना यङ् । दीप्रं साधु दीप्यमानम् । अकम्प्रं अकम्पन-
शीलं अभीरुमित्यर्थः । नम्रः साधु प्रह्वीभूतः । सर्वत्र '३१४७। नमि-कम्पि-
३।२।१६७।' इत्यादिना रः ॥

४५८—कम्प्राभिरावृतः स्त्रीभिराशंसुः क्षेममात्मनः ॥

इच्छुः प्रसादं प्रणमन् सुग्रीवः प्रावदन् नृपम् ॥२४॥

कम्प्राभिरित्यादि—सुग्रीवः प्रावदन् नृपं लक्ष्मणम् । स्त्रीभिरावृतः
परिवृतः सन् प्रणमन् । ताभिः सहेत्यर्थः । कम्प्राभिः कमनशीलाभिः । पूर्ववद् ।
आत्मनः क्षेमं कल्याणमाशंसुः प्रार्थयमानः । '३१४८। सनाशंसभिक्ष ३ः
३।२।१६८।' । '६२७। नलोक-१२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । इच्छुः प्रसादं
प्रसादयिष्यणशीलः । 'अपि मे स्वामी प्रसन्नः स्यात्' इति । '३१४९। विन्दु-
रिच्छुः । ३।२।१६९।' इति निपातनम् ॥

४५९—अहं स्वप्नक् प्रसादेन तव वन्दारुभिः सह ॥

अ-भीरुरवसं स्त्रीभिर् भासुराभिरिहेश्वरः ॥२५॥

अहमित्यादि—अहं तव प्रसादेन इह गुहायामवसं उपितवान् स्वप्नक्
निद्रालुः चिन्ताभाषात् । '३१५२। स्वपि-नृपोर्नजिद् । ३।२।१७२।' । वन्दार-
रुभिर्वन्दनशीलाभिः सह । '३१५३। नृ-वन्दोराहः । ३।२।१७३।' अभीरः

१—'१०७७। जागरूको जागरिता' । २—'दन्दशूकस् तु पुलिहो
राक्षसे च सरीक्षे ।' इति कोशान्तरम् । ३—'११२०। चलनं कम्पनं यम्प्रं,
चलं लोलं चलाचलम् ।' । ४—'१०६९। कम्प्राः कामयिता ऽभीकः कमनः का-
मनो ऽभिकः ।' । ५—'१०७२। आशंसुराशंसितारि' । ६—(४५५) श्लोकस्य
टिप्पणं प्रेषणीयम् । ७—'१०७३। वन्दाररुभिवादके' इति स० ना० ७९० ॥

अभयशीलः । '३१५४। भियः कु-कुको । ३। २। १७३।' । भासुराभिः भास-
नशीलाभिः । ईश्वरः ईशानशीलः । '३१५५। स्वेश-भास-३। २। १७५।' इति
षष्ठः ॥

४६०—विद्युन्-नाशं खेर् भासं
विभ्राजं शश-लाञ्छनम् ॥
राम-प्रत्तेषु भोगेषु
नाहर्मज्ञासिपं रतः ॥ २६ ॥

विद्युदित्यादि—रामप्रत्तेषु रामदत्तेषु भोगेषु रतः सफः । नाहर्मज्ञासिपं
नाहं शातवान् । लुटि '२३७७। यम-रम-१७। २। ७३।' इत्यादिना समिटी ।
विद्युन्नाशं द्योतनशीला विद्युतः तामां नाशम् । खेभाः भासनशीला वीसिः ।
[ताम्] विभ्राजं साधु दीप्यमानं शशलाञ्छनं चन्द्रम् । प्रोचूदतिक्रान्ता
शरदायातेति नाज्ञासिपमित्यर्थः । सर्वत्र '३१५७। भ्राज-भास-३। २। १७७।' इति
किम् ॥

४६१—एष शोक-च्छिदो वीरान् प्रभो ! सम्प्रति वानरान्
धरा-शैल-समुद्राणामन्त-गान् प्रहिणोम्यहम् ॥ २७

इति ताष्टीलिकाः समाप्ताः ।

एष इत्यादि—हे प्रभो ! एषो ऽहं सम्प्रति वानरान् प्रहिणोमि प्रस्था-
पयामि । धीरान् शोकच्छिदः शोकापनोदनशीलान् । अन्वेष्यो ऽपि द-
श्यत इति किम् । वीरान् शूरान् । धराशैलसमुद्राणां अन्तं गच्छन्ति ये
तानन्तगान् । '२९६५। अन्तात्यन्त-३। २। ४८।' इति टः । धरा पृथ्वी ध-
रागमुद्रशैलानामिति पाटान्तरम् । अत्र 'यदुप्यनियमः' इति पूर्वनिपातः ।
यथा धीणासद्वदुन्मुमयः ॥ इति ताष्टीलिककृतः ॥

अथ निरधिकारकृत्—

इतो विशेषाधिकाराभावात् निषिद्धोपकृतो दर्शयन्नाह—

४६२—राघवस्य ततः कार्यं कारुन् वानर-पुङ्गवः ॥

सर्व-वानर-सेनानामाश्वामनमादिशत् ॥ २८ ॥

राघवस्येत्यादि—ततो ऽभिधानानन्तरं वानरपुङ्गवः मुग्धीषः सर्ववान-
रसेनानामानु शीघ्रमागमनमादिशत् आदिशत् । पुष्पाश्वामौ गौधेति ।
('७२९। गोरतद्विषुष्टि । ५। १। ९३।' इति समास्यास्तत्पर । पुष्पसिमात्रमेव)

१९२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

ह्व । उपाध्याय ह्वेति । उपेत्याधीयते अस्मादिति '३१९१। ह्वश्च ।३।३।२१।' इति घञ् ॥

४६९—स-जलाऽम्भो-द-संरावं हनु-मन्तं सहाऽङ्गदम् ॥

जाम्बवं नील-सहितं चारु-सैन्द्रावमंत्रवीत्—॥३५॥

सजलेत्यादि—सुग्रीवो हनुमन्तमंत्रवीत् । सजलाम्भोदसंरावं सजल-
मेघस्येव संरावो यस्य हनुमतः । '३१९२। उपसर्गे ह्वः ।३।३।२२।' इति
घञ् । सहाङ्गदं अङ्गदसहितम् । तथा जाम्बवं ऋक्षाधिपतिं नीलसहि-
तममंत्रवीत् । जाम्बवशब्दो ऽकारान्तो द्रष्टव्यः । 'चारुसैन्द्रावं चारुगतिम् ।
'३१९३। समि सुदुहुवः ।३।३।२३।' इति घञ् ॥

कुलकम् ३६-४०—

४७०—'यात यूयं यम-श्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥

विक्षावैस् तोय-विश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः॥३६॥

यातेत्यादि—यूयं यात गच्छत । यमश्रायं यमस्थानम् । श्रयत्येनमिति
'३१९५। धि-णी-भुवो ऽनुपसर्गे ।३।३।२४।' इति घञ् कर्मणि । काम् ? दक्षिणां
दिशम् । सामान्याभिधानाद्विशेषाभिधानम् । नायेन नीत्या सामादिना ।
जीयते ऽनेनेति पूर्ववत्करणे घञ् । महोदधेस्तोयविश्रावं तोयध्वनिं तर्जयन्तो
न्यक्कुर्वाणाः । कैः । विक्षावैः स्वैः शब्दैः । उभयत्रापि '३१९६। धी हु-भ्रुवः
।३।३।२५।' इति कर्मणि घञ् ॥

४७१—उन्नायानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर् वसुधा-भृताम् ॥

वनाऽभिलाषान् कुर्वन्तः स्येच्छया चारु-विक्रमाः

उन्नायानित्यादि—वसुधाभृतां पर्वतानां उन्नायानुचयानुचरान्पधि-
गच्छन्तः जानन्तः । '३१९७। अवोदोर्नियः ।३।३।२६।' इति भावे घञ् ।
कैः प्रद्रावैः प्रकृष्टगतिभिः । '३१९८। प्रे हु-स्तु-सुयः ।३।३।२७।' इति घञ् ।

१—'१९५। शब्दे निनाद-निनद-ध्वनि-ध्वान-रव-स्वनाः । १९६। स्तान-
निघोष-निर्वादन-नाद-निस्तान-निःस्वनाः । आरवाऽऽराव-संराव-विरावाः ।'
२—'८७६। प्रद्रावोद्गाव-संद्राव-संदावा विद्रयो द्रयः ।' ३—'११७०। उन्नाय
उन्नये, ध्रायः धयणे, जयने जयः ।' ४—'११९५। निगारोद्गार-विश्रायो-
हाहास् तु गरणादिषु ।' ५—'(४७०) श्लो३स्थ टीकनमपलोपयम् । ६—'(४६९)
श्लो३स्थ टिप्पणमालोचनीयम् । ७—'११८२। लयोऽभिलाषो लयने निग्रावः
पवने पवः' । इति सर्वत्र ना० भ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके स्तीताऽन्वेपणं नाम सप्तमः सर्गः— १९३

वनाभिलावान् वनविध्वंसान् । '३१९९। निरभ्योः पू-ल्वोः । ३। ३। १८।'
इति भावे घञ् । स्वेच्छया कुर्वन्तः । चाहविक्रमाः असाधारणपराक्रमाः ।
यात मूयमिति संबन्धः ॥

४७२—सदोद्गार-सुगन्धीनां फलानामलमाशिताः ॥

उत्कारेषु च धान्यानामनभीष्ट-परिग्रहाः ॥ ३८ ॥

सदेत्यादि—सदा सर्वदा उद्गारे भक्षणानन्तरं श्वसनपूर्वके शब्दोच्चारणे
यानि सुगन्धीनि तेषामलं पर्याप्तमाशिताः वृत्ताः । '१५९५। गृ शब्दे'
इत्यस्मादुरपूर्वात् '३२००। उन्नयोर्भ्रः । ३। ३। २९।' इति घञ् । आहूपूर्वाद्भातेः
'३०५३। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३। ४। ७। १।' इति कर्तरि क्तः । कृतप्रयोगे
कर्मणि पठ्यी नलीकेति निषिद्धाऽतः शेषे पठ्यी । -उत्कारेषु च राशिषु धान्या-
नाम् । '१५०३। कृ विक्रमे' इत्यस्मादुरपूर्वात् '३२०१। कृ धान्ये । ३। ३। ३०।'
इति कर्मणि घञ् । अनभीष्टपरिग्रहाः अनभिलाषुक्ता इत्यर्थः ॥

४७३—संस्तावमिव शृण्वन्तश्च छन्दोगानां महाध्वरे ॥

शिक्षितं मधु-लेहानां पुष्प-प्रस्तार-शायिनाम् ॥ ३९ ॥

संस्तावमित्यादि—मधुलेहानां भ्रमराणां पुष्पप्रस्तारशायिनाम् ।
'३२०३। प्रेस्रो ऽयज्ञे । ३। ३। ३२।' इति घञ् । शिक्षितं शब्दं शृण्वन्तः सूयं
यात । छन्दोगानां महाध्वरे-संस्तावमिव सन्भूय स्वयनमिव पाठप्यनिविशे-
पमिव वा । '३२०२। यज्ञे समि स्तुवः । ३। ३। ३१।' इति घञ् ॥

४७४—आलोचयन्तो विस्तारमम्भसां दक्षिणोदधेः ॥

स्वादयन्तः फल-रसं मुष्टि-संग्राह-पीडितम् ॥ ४० ॥

आलोचयन्त इत्यादि—दक्षिणोदधेरम्भसां विस्तारं विस्तीर्णताम् ।
विपूर्वात् स्तृणतेः '३२०४। प्रयत्ने वावशब्दे । ३। ३। ३३।' इति घञ् । आलो-
चयन्तो निरूपयन्तः । ह्यातस्य विस्तार इति । फलरसमास्वादयन्तः ।
मुष्टिसंग्राहपीडितम् । मुष्टेः संग्राहेण हस्तेन पीडितम् । ग्रहेः '३२०८। समि
मुष्टी । ३। ३। ३४।' इति घञ् । भावे मुष्टिविषये प्युत्पादितत्वात् । मुष्टिमह-७
गमभिष्यत्स्यर्थे शातव्यम् ॥

ति-

१—(४७०) श्लोकार्थं टीकया प्रेक्ष्यम् । २—'११९४। उत्कारद् च निषा—
रञ् च शौ धान्योत्क्षेपणार्थकं' । ३—'१९७। अथ मर्मरः । स्वनिते वल्ल-पर्णानां नी-
भूयणानां तु शिक्षितम्' । इति ना० अ० ॥

म् ।

१९० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

तत् । पुरुवशब्दस्तु प्रधानमाचष्टे । कारुः करोतीति '३१६९। उणादयो बहुलम् ।३।३।१।' इत्यौणादिकः । 'कृ-वा-पा-जि-' इत्यादिना उण् । एव माशु । कस्य कर्तव्याह । राघवस्य कार्यम् ॥

४६३—'वयमद्यैव गच्छामो रामं द्रष्टुं त्वराऽन्विताः ॥

कारका मित्र-कार्याणि सीता-लाभाय', सो ऽब्रवीत्.

वयमित्यादि—आगमनमादिश्य सुग्रीवो ऽब्रवीत् उक्तवान् । वयमद्यैव गच्छाम इति । रामं द्रष्टुं रामं द्रक्ष्याम इति । त्वरान्विताः त्वरिता इत्यर्थः । कीदृशा वयम् । सीतालाभाय सीतां प्राप्स्याम इति । कारका-मित्रकार्याणि रायणवधादेः कार्यस्य कर्तारो भविष्याम इति । गच्छाम इति क्रिया । तस्यां क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुमुन्-ष्वलौ भविष्यति काले स्याताम् । मित्रकार्याणीति । '६२८। अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ।२।३।७०।' इति पठ्ठी-प्रतिपेधे द्वितीयैव स्यात् । सीतालाभायेति '३१८०। भाववचनाश्च ।३।३।११।' इति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति घञ् । '५८२। तुमर्थाच्च भाव-वचनात् ।२।३।१५।' इति चतुर्थी ॥

४६४—ततः कपीनां संघाता हर्षाद् राघव-भूतये ॥

पूरयन्तः समाजग्मुर् भय-दाया दिशो दशः ॥३०

तत इत्यादि—तत आदेशादनन्तरं कपीनां संघाताः समाजग्मुः । हर्षात् हर्षेण । आदेशादानमेव हर्षहेतुः । राघवभूतये कापि नाम राघवस्य संप-त्स्यादिति समाजगुरित्यस्यां क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे '३१८० भाववच-नाश्च ।३।३।११।' इति भविष्यति क्तिन् । चतुर्थी च पूर्ववत् । पूरयन्तो व्या-मुवन्तः । दश दिशः । भयदायाः भयं दास्याम इत्यस्यां क्रियायामुपपदे । '३१८१। अण् कर्मणि च ।३।३।१२।' इत्यण् । आतो युक् ॥

४६५—सुग्रीवाऽन्तिकमासेदुः सादयिष्याम इत्यरिम् ।

करिष्यन्त इवा ऽकस्माद् भुवनं निर्-दशाननम्.

सुग्रीवेत्यादि—अरिं शत्रुं सादयिष्यामो व्यापादयिष्याम इति सुग्री-वान्तिकमासेदुः आगताः । '२१९३। लट् शेषे च ।३।३।१३।' इति चकारात् क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति लट् । आसेदुरिति क्रिया क्रियार्थी । अकस्मा-दुत्कृतं भुवनत्रयं निर्दशाननं रावणरदितं करिष्यन्त इव तथाविधमहासं-रम्भदर्शनादुत्प्रेष्यते । '२१९३। लट् शेषे च ।३।३।१३।' इति लट् । अत्र क्रियायाः क्रियार्थाया अन्यः शुद्धो भविष्यत्कालः शेषः ॥

४६६—कर्ता ऽस्मि कार्यमायातैरेभिरित्यवगम्य सः ॥

काकुत्स्थ-पादप-च्छायां शीत-स्पर्शामुपागमत्. ३२

कर्तास्मीत्यादि—एभिरायातैर्वानरैः कार्यं सीतान्वेषणादि कर्तास्मि करिष्यामीति अवगम्य । अनघतने भविष्यति लुट् । सुग्रीवः काकुत्स्थपाद-पच्छायामुपागमत् । प्रघन्त इति पादाः । '३१८२। पद-रज-।३।३।३।६।' इति कर्तरि घञ् । तत्र भविष्यतीति निवृत्तम् । प्राद्विः पिवतीति पादपो वृक्षः । '२९१५। आतो ऽनुपसर्गे कः।३।२।३।' काकुत्स्थः पादप इव समाश्रयणीयवान् । तस्य छायां शीतस्पर्शाम् अनुद्भेजनकरीम् । स्पृश्यत इति स्पर्शस्वन्मात्र उच्यते । '३१८८। अकर्तरि च-।३।३।१९।' इति घञ् । ततु '३१८२। पद-रज-।३।३।३।६।' इत्यादिना । तत्र हि 'स्पृश उपताप इति वक्तव्यम्' इत्युक्तं स्पृश-तीति स्पर्श उपतापः ॥

४६७—कार्यं सार-निभं दृष्ट्वा वानराणां समागमम् ॥

अवेन् नाशं दशाऽऽस्यस्य निवृत्तमिव राघवः. ३३

इति निरधिकारकृत् ।

कार्यमित्यादि—राघवो वानराणां समागमं दृष्ट्वा-कार्यं सारनिभं सीतालाभतुष्यम् । सरति कालान्तरे तिष्ठतीति कर्तरि कारके '३१८३। सृ स्थिरे ।३।३।१०।' इति घञ् । दशास्यस्य रावणस्य नाशं विनाशं निवृत्तमिव निष्पत्तमिव भवेत् ज्ञातवान् । भवपूर्वादिणो लटि रूपम् ॥

इति निरधिकाराः कृतः ॥

अतः परं भावे ऽकर्तरि च कारक इत्यधिकृत्य कृदुच्यते—

४६८—ततः कवि-समाहारमेकनिश्चयमागतम् ॥

उपाध्याय इवाऽऽयामं सुग्रीवो ऽध्यापिपद् दिशाम्.

तत इत्यादि—ततः कविमहागममानन्तरं सुग्रीवः कविसमाहारं कवि-समूहं दिशामायायामप्यापिपद् बोधितवान् । अमुका अमुका दिश् इति । '५४०। गति बुद्धि-।१।४।५२।' इत्यादिना । गमेर्दिशरस्य कर्मसंज्ञा । आयामप-रिज्ञानं चास्य पालिभयादूरपरिभ्रमणात् । एकनिधायमागतं एकराशितां प्राप्तं आयाममित्यर्थः । निधायमिति '३१९०। परिमाणारुवापाम्-।३।३।२०।' इति घञ् । पश्चादेकतन्त्रेण '०२६। पूर्वं काले-।२।१।४९।' इति सः । क

१९८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,
 शीलाः । '३१४८। सनाशंसभिक्ष उः । ३। २। १६८।' तरलवौ '३२३२। ऋदोरप
 । ३। ३। ५७।' इति अप्प्रत्ययान्तौ विनिश्चय इति ग्रहेत्यप् ॥

४९०—आदरेण गमं चक्रुर्
 विपमेष्वप्य-सङ्घसाः ।

व्यामुवन्तो दिशो ऽन्यादान्
 कुर्वन्तः स-व्यधान् हरीन्. ॥ ५६ ॥

आदरेणेत्यादि—विपमेष्वपि प्रदेशेषु गमं गमनं चक्रुः । आदरेण-
 नवज्ञया । ग्रहेत्यप् । असंघसाः त्यक्ताहाराः । '३२३५। उपसर्गे ऽः
 । ३। ३। ५९।' इत्यपि '३२३६। घञपोश्च । २। ४। ३८।' इति भद्रेष्वस्लादेशः ।
 हरीन् सिंहान् । सम्यधान् सप्रहारान् । '३२३८। व्यध-जपोः—। ३। ३। ६१।'
 इत्यप् । सप्रहारत्वादन्यादान् परित्यक्ताहारान् कुर्वन्तः । '३२३७। नौ ण
 च । ३। ३। ६०।' इति निपूर्वाद्दो ऽण् प्रत्ययः । तस्मिन्नदने घस्लादेशः । च-
 कारादपि तत्र निघसः । दिशो व्यामुवन्तः सर्वप्यापिनः ॥

४९१—संचेरुः स-हसाः केचिद्-स्वनाः केचिदाटिपुः ॥
 संयाम-वन्तो यति-वन्, निर्गदानपरे ऽमुचन्. ॥

संचेरुरित्यादि—सहसाः सस्मिताः । भस्वनास्फूर्णीकाः । '३२३९।
 त्वन-इसोर्वा । ३। ३। ६२।' इत्यप् । यतिवत् संयामवन्तः नियमवन्तः '३२४०।
 यमः समुप-नि-विषु च । ३। ३। ६३।' इति घञ् । आटिपुः भटितवन्तः । भट्टेर्लुकि
 रूपम् । अपरे निर्गदान्वघनान्यमुचन् । '३२४१। नौ गद्—। ३। ३। ६४।'
 इत्यादिना विकल्पेनापो विधानात् घञ् ॥

४९२—अथ कृमाद-निःक्राणा नराः क्षीण-मर्णा इव ॥
 अ-मदाः सेदुरंकस्मिन् नित्तम्ये निखिला गिरेः. ॥

अथेत्यादि—अथ परिभ्रमणादनन्तरं कृमेन परिधमेण अमदाः गत-
 हर्षाः । '३२४४। मदो ऽनुपसर्गां । ३। ३। ६७।' इत्यप् । अत एव निःक्राणाः नि-
 श्चय्याः '३२४२। ऋणो धीणायां च । ३। ३। ६५।' इत्यपो विकल्पेन घञ् ।
 धीणादिविषयमेतत् । ऋणेनिपूर्वाद्दनुपसर्गां धीणादिविषयाच्च विकल्पेनाप्य-

त्यय इत्युक्तम् । एकस्मिन् गिरेर्नितम्बे सेतुः निपण्णाः । निखिलाः समस्ता चानराः । स्त्रीणपणा इव अर्धरहिता नरा इव । अर्ष्यन्त इति पणाः । व्यवहाराय कृते पणे व्यवस्थाप्यन्ते । '३२४३। तिर्यं पणः परिमाणे ।३।३।६९।' इत्यप् ॥

४९३—ततः स-संमदास् तत्र निरैक्षन्त पतत्रिणः ॥

गुहा-द्वारेण निर्यातः संमजेन पशूनिव. ॥ ५९ ॥

तत इत्यादि—ततो विश्रामानन्तरं ते तत्र तस्मिन् पर्वते पतत्रिणः पक्षिणो निरैक्षन्त ईक्षितवन्तः । ईक्षेर्लङि रूपम् । कीदृशान् गुहाद्वारेण निर्यातः निर्गच्छतः । निष्पूर्वाद्यातेः शत्रन्तस्य शसि रूपम् । संसंमदाः सहंषाः । '३२४५। प्रमद-संमदी-।३।३।६८।' इति निपातितम् । संमजेन वृन्देन पशूनिव निर्यातः '३२४६। समुदोरजः पशुपु ।३।३।६९।' इत्यप् ॥

४९४—वीनामुपसरं दृष्ट्वा ते ऽन्योन्योपहवा गुहाम् ॥

प्राविशन्नाहव-प्रज्ञा आहोवमुपलिप्तवः. ॥ ६० ॥

वीनामित्यादि—वीनां पक्षिणामुपसरं नैरन्तर्येण निर्गमनं दृष्ट्वा । उपसर इव उपसरः नैरन्तर्यमात्रेणोपलक्षितत्वात् । उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुद्गवानामभिगमनमुच्यते स च नैरन्तर्येण भवति । '३२४८। प्रजने सतैः ।३।३।७१।' इत्यप् । ते चानरा ऽन्योन्योपहवाः परस्परमाह्वानं येषां भागच्छतागच्छत प्रविशामे इति । '२५८६। ह्यः संप्रसारणम् ।६।१।३२।' इत्यप् संप्रसारणं च । गुहां प्राविशन् प्रविष्टवन्तः । आहवप्रज्ञाः बुद्धप्रज्ञाः । आह्वयते बुद्धाय स्पर्धते ऽत्र '३२५०। आङि बुद्धे ।३।३।७३।' इत्यप् संप्रसारणं च । आहवमुपलिप्तवः उदकाधारमुपलब्धुमिच्छवः । '३२५१। निपानमाहावः ।३।३।७४।' इति घञि संप्रसारणं निपात्यते वृद्धिरस्येव । अप्प्रत्यये त्ववृद्धिः ॥

४९५—कुर्वन्तो हवमाप्तानां पिपासा-वध-काङ्क्षिणः ॥

द्वारं तमो-धनै-प्रख्यं गुहायाः प्राविशन् द्रुतम्. ॥

कुर्वन्त इत्यादि—(गुहां प्रविश्य)तस्याः द्वारमपरं प्राविशन् । आप्तानां

१—'५६२ । पशूनां समजो ऽन्येषां समाजो ऽथ सधर्मिणाम् ।' २—'११८३ । प्रजनः स्यादुपसरः ।' ३—'८७१ । अभ्यामर्द-समाघात-संप्रामोऽभ्यागमा ऽऽहवाः ।' ४—'२८० । आहावस् तु निपानं स्यादुप-कूप-जलाशये ।' ५—'१३१८ । घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।' इति ना० अ० ॥

२०० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

स्त्रिग्वानां हेवमाह्वानं कुर्वन्तः । '३२५२। भावे ऽनुपसर्गस्य । ३। ३। ७५।'
इत्यप् संप्रसारणं च । विपासा पातुमिच्छा तस्या घपो, ऽपनयनम् । '३२५३।
हनश्च वधः । ३। ३। ७६।' इत्यप् वधादेशश्च । तं काङ्क्षितुं शीलं येषामिति ।
'७१७। काक्षि माक्षि काङ्क्षायाम्' इत्यस्मात् '२९८८। सुप्यजातौ णिनिः-
। ३। २। ७८।' । '२२६२। इदितो जुम्-। ७। १। ५८।' साधुकारिणि वा । कीदृशं
द्वारं प्रमोघनप्रत्ययं तमसो घनः मूर्तिः काठिन्यं तेन सदशम् '३२५४।
मूर्तौ घनः । ३। ३। ७७।' इति हन्तेरप्प्रत्ययो घनादेशश्च निपात्यते । मूर्तिम-
त्तम इव द्वारमित्यर्थः ॥

४९६—तस्मिन्नन्तर्घणे ऽपश्यन् प्रघाणे सौध-सद्वनः ॥

लौहोद्घन-घन-स्कन्धा ललिताऽपघनां स्त्रियम् ॥

तस्मिन्नित्यादि—द्वारमतिक्रम्य यः सावकाशप्रदेशः सो ऽन्तर्घण इत्यु-
च्यते । तथाहन्तर्हन्त्यते क्रोडीभवत्यस्मिन्निति अनुगतार्थत्वम् । '३२५५।
अन्तर्घनो देशे । ३। ३। ७८।' इत्यन्तःपूर्वाहन्तेरप् घनादेशः घणादेशो वा ये
णकारं पठन्ति । यत्तु संज्ञीभूतो वाहीकेषु देशविशेष इत्युक्तं तत् संज्ञाशब्द-
माश्रित्य । तस्मिन्नन्तरे यत् सौधसघ्न धवलगृहं तस्य प्रघाणे एकदेशे ।
'३२५६। प्रघणः प्रघाणश्च । ३। ३। ७९।' इति निपातितम् । स्त्रियं ललितापघनां
ललितास्त्रीमपश्यन् । '३२५८। अपघनो ऽङ्गम् । ३। ३। ८१।' इति निपातनम् ।
लौहोद्घनघनस्कन्धाः । तस्मिन्-स्थापयित्वा काष्ठादीनि संस्क्रियन्ते स उ-
द्घनः । तद्वत् घनः स्कन्धो येषामिति । '३२५७। उद्घनो ऽत्याघानम् ।
। ३। ३। ८०।' इति निपातनम् ॥

४९७—सा स्तम्बेभ्य-पद-न्यासान् विघनेन्दु-सम-द्युतिः ॥

परिघोरु-भुजानां ह हसन्ती स्वागतं कपीन्. ६३

सेत्यादि—सा स्त्री हसन्ती कपीन् स्वागतं यच्च आह । कीदृशी वि-
घनेन्दुसमद्युतिः । विहन्यते अभिभूयते अन्या द्युतिर्वेन स विघनः '३२५९।
करणे ऽयोविमुषु । ३। ३। ८२।' इत्यप् घनादेशश्च । स घनेन्दुश्चेति सः ।
तमसा द्युतिर्वेस्याः । स्तम्बो हन्यते येन पादन्यासेन स स्तम्बः । तृणका-
ष्ठादिः । '३२६०। स्तम्बे क च । ३। ३। ८३।' इति करणे कः । '२३६३। गम-हन-

१—'३२२। प्रघाण-प्रघणाऽतिन्दा यदिद्वार-प्रकोष्ठके।' । २—'११९३।
निषाव तद्वत्तैर्य यय काष्ठे काष्ठं य उद्घनः ।' । ३—'६३४। अङ्गं प्रतीको
ऽपघनो ऽपघनो, य ऽप कलेवरम् ।' । ४—'११९३। स्तम्बेभ्यस्त्वं य स्तम्बपनः
स्तम्बो येन विहन्यते य० ।' । इति सर्वत्र ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेषणं नाम सप्तमः सर्गः— २०१

॥२१॥

१६।४।९८।' इत्युपधालोपः । तादृशः पदिन्यासो येषां कपीनामिति । अरि-
हन्यते येन । '३२६१। परीघः । ३।३।८४।' इत्युपधादेशश्च । परिघो ऽर्गलः ।
तदनुकारिणो विगुला भादवो येषामिति ॥

४९८—पिप्रायाऽद्रि-गुहोपघ्नानुद्घान् संघसमागतान् ॥

फलैर् नाना-रसैश् चित्रैः स्यादु-शीतैश् च वारिभिः॥

पिप्रायेत्यादि—तान्विविधैः फलैर्वारिभिश्च पिप्राय तर्पितवती । अ-
द्रिगुहोपघ्नान् । अद्रिगुहैव उपघ्न आश्रयो येषां कपीनाम् । '३२६३। उपघ्न
आश्रये । ३।३।८५।' इत्युप धालोपश्च निपात्यते । संघसमागतान् समू-
हेनागतान् । उद्घान् प्रशस्तान् । '३२६४। संघोद्घौ गण-प्रशंसयोः । ३।३।८६।'
इति समुदोहपदयोः हन्तेरपि टिलोपश्च निपात्यते ॥

४९९—निघाऽनिघ-तरु-च्छन्ने तस्मिंस् ते लब्धिमैः फलैः॥

तृप्तास् तां भ्राजथु-मतीं पप्रच्छुः—'कस्य पूरियम्.' ॥

निघेत्यादि—तस्मिन्प्रघणे निघानिघैर्निमित्तानिमित्तैस्वरुभिश्छन्ने ।
'३२६५। निघो निमित्तम् । ३।३।८७।' इति निपूर्वाद्धन्तेरपि टिलोपे निपात्यते ।
समारोह-परिणाहाभ्यां—निमित्तमित्युच्यते । ते कपयः । लब्धिमैर्लभनि-
वृत्तैः । '३२६६। द्वितः क्रिः । ३।३।८८।' फलैस्तृप्ताः सन्तस्तां स्त्रियं भ्राज-
थुमतीं शोभावतीम् । पप्रच्छुः पृष्टवन्तः कस्येयं पूरिति । '३२६७। द्वितो ऽधुच्
। ३।३।८९।' तदन्तान्मत्तुप ॥

५००—'रक्षणं करोपि कस्मात् त्वं, यत्नेनाऽऽख्यायतां शुभे !

स्वमे निधि-वदाभाति तव संदर्शनं हि नः. ६६

रक्षणमित्यादि—हे शुभे! कस्माद्वा रक्षणं रक्षां करोपि । एतद्यत्नेनादरेण
नो ऽस्माकमाख्यायताम् । उभयत्रापि '३२६८। यज-याच-। ३।३।९०।' इति
नङ् । यस्मात्स्वमे निधिवत् निधिरिव तव संदर्शनमाभाति । नो ऽस्माक-
मतदुर्लभत्वात् । स्वमे इति '३२६९। स्वपो नन् । ३।३।९१।' निधिरिति
'३२७०। उपसर्गे घोः क्रिः । ३।३।९२ ॥'

॥२१॥

१—'११७७ । स्यादुपघ्नो ऽन्तिकाप्रये ।' । २—'१४९ । मतल्लिका
मचचिका प्रकाण्डमुद्घ-तल्लगी । प्रशस्तवाचकान्यमूनि ।' । ३—'११६६ ।
रक्षणस् प्राणे, रणः कणे ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

२०२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

५०१—ततो जलधि-गम्भीरान् वानरान् प्रत्युवाच सा—
‘इयं दानव-राजस्य पूः सृष्टिर् विश्वकर्मणः॥६७॥

तत इत्यादि—ततस्तस्मादनन्तरं सा प्रत्युवाच । जलं धीयते अस्मि-
न्निति अधिकरणे चेति किः । जलधिः समुद्रः । तद्गम्भीरानक्षोभ्यत्वात् ।
इयं पूः दानवराजस्य विश्वकर्मणः सृष्टिः । सृज्यत इति सृष्टिः । कर्मणि
‘३२७२। स्त्रियां क्तिन् । ३। ३। ९४।’ ॥

इतः स्त्रीलिङ्गमधिकृत्योच्यते—

५०२—निहतश्च स्थितिं भिन्दन् दानवो ऽसौ बल-द्विषा,
दुहिता मेरुसावर्णेरंहं नाम्ना स्वयं-प्रभा॥ ६८ ॥

निहत इत्यादि—असौ दानवराजः स्थितिं मर्यादां भिन्दन् । ‘३२७३।
स्था-गा-पा-पचो भावे । ३। ३। ९५।’ इति क्तिन् । ब्रलद्विषा इन्द्रेण निहतः ।
यस्य चाहं दुहिता । स पिता । नाम्ना मेरुसावर्णिः अहं च नाम्ना स्वयं-
प्रभेति ॥

५०३—जूतिमिच्छथ चेत् तूर्णं, कीर्तिं वा पातुमात्मनः ।
करोमि वो बहिर्-यूतीन्, पिधध्वं पाणिभिर्दशः॥

जूतिमित्यादि—यदि तूर्णं शीघ्रं जूतिं गमनमिच्छथ । कीर्तिं वा
आत्मनः पातुं रक्षितुम् । वः युष्मान् बहिर्यूतीन् बहिर्भूतान् । ‘३२७४।
ऊति-यूति-। ३। ३। ९७।’ इत्यादिना निपातितः । तत्र यौतेर्जवतेश्च क्तिन् दीर्घत्वं
च निपात्यते । कीर्तिरपि ‘१७७५। कृत संशब्दने’ स्वार्थिको णिष् ‘२५७१।
उपधायाश्च । ७। १। १०३।’ इतीत्यं तस्मान् क्तिन् । अतः पाणिभिः । दशो दृष्टीः
पिधध्वं आच्छादयध्वम् । अपिपूर्वाद्वाओ लोटि द्विवचने ‘२५०१। दधस्-योश्च
। ८। २। ३८।’ इति अभ्यासस्य भङ्गात् ‘२४८३। क्षाम्यस्तयोः-। ६। ४। १२।’
इत्याकारलोपे ‘५२। क्षलां जश् क्षशि । ८। ४। ५३।’ इति धातोर्दकारे ‘बृष्टि भा-
गुरिः-’ इत्युपसर्गाकारलोपे च रूपम् ॥

५०४—मज्या-वती निरुद्धाऽक्षान् विद्येर्वाऽनुष्ठित-क्रियान्
निरचिक्रमदिच्छा-तो वानरांश्च चङ्गमा-वतः॥७०॥

मज्येत्यादि—सा मज्यावती प्रशस्तगमनपती । ‘३२७५। मज-मजो-
गांघे वयप् । ३। ३। ९८।’ प्रसंसायां मगुप् । वानराञ्छिन्नाक्षान् निरचिक्रमन्

निष्कासितवती । क्रमेण्यन्तस्य लुटि '२३१६। सन्वल्लघुनि-१०।१।१३।' इति सन्वद्भावात् '२३१७। सन्यतः । ७।४।७९।' इतीत्वम् । '२३१८। दीर्घो लघोः । ७।४।९४।' इति न दीर्घत्वं संयोगपरस्य गुरुत्वात् । अनुष्ठित-क्रियानाचरिततदुपदिष्टव्यापारान् । '३२७७। कृत्तः श च । ३।३।१००।' इति शः । '२७५६। सार्वधातुके यद् । ३।१।६७।' । रिडादेशश्च । चङ्गमावतः कुटिलगतितमतः । '३२७९। अः प्रत्ययात् । ३।३।१०२।' इत्यकारः । इच्छात् इति वानराणामिच्छायाः । '३२७८। इच्छा । ३।३।१०१।' इति निपातितं श्रुपेः शप् प्रत्ययः छभावश्च निपात्यते । विद्या । '३२७६। संज्ञायाम् । ३।३।९९।' इति क्यप् । (यथा विद्या अनुष्ठितक्रियान् कृतपुरश्चरणान् पुरुषानिच्छतो ऽभीष्टं सम्पादयति तद्वत्सैति) ।

५०५—निष्क्रम्य शिक्षया तस्यास्त्रपा-यन्तो रसा-तलात् ॥
ज्ञात्वा मासमतिक्रान्तं व्यथामवललम्बिरे ॥७१॥

निष्क्रम्येत्यादि—तस्याः शिक्षया उपदेशेन '३२८०। गुरोश्च हलः । ३।३।१०३।' इत्यकारः । तस्माद्द्रसातलात्निष्क्रम्य निर्गम्य त्रपावन्तः (स्त्रिया उप-देशेन निष्क्रान्ता वयमिति त्रपेति) । '३२८१। पिन्निदादिभ्यो ऽङ् । ३।३।१०४।' । मासमतिक्रान्तं ज्ञात्वा (बिहिर्निर्गताः सन्ते) व्यथां भयम् । भिदादित्वादङ् । अवललम्बिरे वयं मासावधिना प्रेषिताः स चमासो विनैव कार्येणातिक्रान्त इति स्वामिनो भयम् ॥

५०६—चिन्ता-यन्तः कथां चक्रुर्मुपधा-भेद-भीरवः ॥
'अ-कृत्वा नृ-पतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथम् ॥'

चिन्तेत्यादि—उपधानमुपधा परोक्षा । '३२८३। आतश्चोपसर्गे । ३।३।१०६।' इत्यङ् । (त्तरिशुद्धो हि भृत्यः कार्येषु नियुज्यते) । तदकरणादु-पधाया भेदो ऽभावः तस्माद्भीरवः । चिन्तायन्त इति कर्तव्यतामूढाः कथां चक्रुः कृतवन्तः । कीदृशीमित्याह । अकृत्वा नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथमिति नैवेत्यर्थः । चिन्तादयः । '३२८२। चिन्ति-पूजि-३।३।१०५।' इत्यादिना अहन्ताः ॥

५०७—प्रायोपासनया शान्तिं मन्वानो वालि-संभवः ॥
युक्त्वा योगं स्थितः शैले विवृण्वंश्चित्त-वेदनाम् ॥

प्राय इत्यादि—उपासनेति । '३२८४। ष्यासभन्थो युच् । ३।३।१०७।'

निष्कासितवती । क्रमेपर्यन्तस्य लुटि '२३१६। सन्बलघुनि-।७।१।९३।' इति सन्बन्नावात् '२३१७। सन्यतः ।७।१।७९।' इतीत्वम् । '२३१८। दीर्घो लघोः ।७।१।९४।' इति न दीर्घत्वं संयोगपरस्य गुरुवात् । अनुष्ठित-क्रियानाचरिततदुपदिष्टव्यापारान् । '३२७७। कृजः श च ।३।३।१००।' इति शः । '२७५६। सार्वधानुके यक् ।३।१।६७।' । रिडादेशश्च । चङ्गमावतः कृटिलगतिमतः । '३२७९। अः प्रत्ययात् ।३।३।१०२।' इत्यकारः । इच्छात् इति वामराणामिच्छायाः । '३२७८। इच्छा ।३।३।१०१।' इति निपातितं इपेः शप् प्रत्ययः छभावश्च निपात्यते । विद्या । '३२७६। संज्ञायाम् ।३।३।९९।' इति वयप् । यथा विद्या अनुष्ठितक्रियान् कृतपुरश्चरणान् पुरुषानिच्छातो ऽमीष्टं सम्पादयति तद्वत्सेति ।

५०५—निष्क्रम्य शिक्षया तस्यास्त्रपा-वन्तो रसा-तलात् ॥
ज्ञात्वा मासमतिक्रान्तं व्यथामवललम्बिरे ॥७१॥

निष्क्रम्येत्यादि—तस्याः शिक्षया उपदेशेन '३२८०। गुरोश्च हलः ।३।३।१०३।' इत्यकारः । तस्माद्रसातलान्निष्क्रम्य निर्गम्य त्रपावन्तः (श्रिया उप-देशेन निष्क्रान्ता वयमिति त्रपेति) । '३२८१। पिङ्गिदादिभ्यो ऽह् ।३।३।१०४।' । मासमतिक्रान्तं ज्ञात्वा (बहिर्निर्गताः सन्तः) व्यथां भयम् । भिदादित्वादह् । अवललम्बिरे वयं मासावधिना प्रेषिताः स च मासो विनैव कार्यणातिक्रान्त इति स्वामिनो भयम् ॥

५०६—चिन्ता-वन्तः कथां चक्रुर्मुपधा-भेद-भीरवः ॥

'अ-कृत्वा नृ-पतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथम् ॥'

चिन्तेत्यादि—उपधानमुपधा परीक्षा । '३२८३। आतश्चोपसर्गे ।३।३।१०६।' इत्यह् । (तिपरिशुद्धो हि भृत्यः कार्येषु नियुज्यते) । तदकरणादु-पधाया भेदो ऽभावः तस्माद्भीरवः । चिन्तावन्त इति कर्तव्यतामूढाः कथां चक्रुः कृतवन्तः । कीदृशीमित्याह । अकृत्वा नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथमिति नैवेत्यर्थः । चिन्तादयः । '३२८२। चिन्ति-पूजि-।३।३।१०५।' इत्यादिना अहन्ताः ॥

५०७—प्रायोपासनया शान्तिं मन्वानो वालि-संभवः ॥

युक्त्वा योगं स्थितः शैले विवृण्वंश्चित्त-वेदनाम् ॥

प्राय इत्यादि—उपासनेति । '३२८४। ण्यासधन्वो युप् ।३।३।१०७।' ।

२०४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीये चर्गेः,

प्रायेण अविच्छेदेन उपवासेनोपासना अनशनेनासनमित्यर्थः । तथा शान्ति
कल्याणं मन्वानो ऽवगच्छन् उपायान्तराभावात् । बालिसम्भवो ऽद्भुतः ।
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तं युक्त्वा संबध्य शैले स्थितः । चित्तवेदनां चित्त-
पीडां विवृण्वन् । 'घटि-विदि-वन्दिम्यो युज वक्तव्यः' इति युक् ॥

५०८—प्रस्कन्दिकामिव प्राप्ते

ध्यात्वा ब्रूते स्म जाम्बवान्—

'धिकं शालभञ्जिका-प्रख्यानं

विषयान् कल्पना-रुचीन् ॥ ७४ ॥

प्रस्कन्दिकामित्यादि—स्वया का क्रिया कर्तव्येत्यन्वैः पृष्टः सन् जाम्बवान् ध्यात्वा विचिन्त्य ब्रूते स्म । प्रस्कन्दिकामिव रोगविशेषमिव प्राप्ते
यातः उत्साहाभावात् । '३२८५। रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् । ३।३।१०८।'
शालभञ्जिका क्रीडाविशेषः । '३२८६। संशयाम् । ३।३।१०९।' इति ण्वुल् ।
'७११। नित्यं क्रीडा-२।२।१७।' इत्यादिना सः । तदप्रख्या विषया रूपादयः ।
अतिगुच्छत्वात् । अतस्तान् धिकं । किन्तु कल्पनारुचीन् कल्पनीयान् ॥

५०९—यां कारिं राज-पुत्रो, ऽयमनुतिष्ठति, तां क्रियाम् ॥

अहमप्यनुतिष्ठामि' सो ऽप्युक्त्वावमुपाविशत् ॥

यामित्यादि—अयं राजपुत्रो ऽद्भुतो यां कारिं क्रियामनुतिष्ठति तां
क्रियां अहमप्यनुतिष्ठामि । '३२८७। विश्रया ऽऽख्यान-परिप्रधमोरिन् च
। ३।३।११०।' इति करोतेरिन् । पक्षे '३२७७। कृजः श च । ३।३।१००।'
इति शः । सो ऽप्येवमुक्त्वा उपाविशत् अनशनेन स्थितः ॥

५१०—उवाच मारुतिर् वृद्धे संन्यासिन्यत्र वानरान् ॥

'अहं पर्याय-संप्राप्तां कुर्वे प्रायोपवेशिकाम् ७६

उवाचेत्यादि—मारुतिर्वानरानुवाच वृद्धे जाम्बवति संन्यासिनि अ-
नशनवति अहमप्यत्र शैले पर्यायेण परिपाठ्या संप्राप्तां प्रायोपवेशिकां
अनशनं कुर्वे । '३२८८। पर्यायार्हण-। ३।३।१११।' इत्यादिना ण्वुल् ॥

५११—अ-भावे भवतां यो ऽस्मिन्

जीवेत्, तस्याऽस्त्व-जीवनिः, ॥'

इत्युक्त्वा सर्व एवां ऽस्थुर

बद्धा योगाऽऽसनानि ते ॥ ७७ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेपणं नाम सप्तमः सर्गः— २०५

अभाव इत्यादि—अभावे विनाशे भवतां यो ऽस्मिन् लोके जीवेत् तस्या-
स्वजीवनिः धिग्जीवितम् । '३२८९। आक्रोशे नम्यनिः । ३। ३। ११२' एवमुक्त्वा
सर्वं एव अस्युः स्थिताः । तिष्ठतेः '२२२३। गति-स्था-१। १। ४। ७७।' इति
सिचो लुक् । बद्धा योगासनानि विरचय्य पद्मासनादीनि ॥

इतः स्त्रीलिङ्गभावं निवर्त्य कृदुदाह्रियते—

५१२—अ-क्लेश्यमसिना ऽश्रयन्तं कवन्ध-यधमभ्यधुः, ॥

धिङ् नः प्रपतनं घोरं क्लेदाऽन्तत्वर्म-नाथ-वत् ॥

अक्लेश्यमित्यादि—कवन्धवधं योजनमाहोर्वधमभ्यधुः अभिहितपन्तः।
अभिपूर्वो धाजभिधाने वर्तते । कीदृशं अक्लेश्यं प्रयासरहितम् । कस्मात्
असिना सुखमरणात् । तं चाग्न्यन्तं अन्ते तस्याग्निरभूत् । अस्माकं धिक्
प्रपतनं विनाशम् । दुःखेन घोरत्वात् । क्लेदान्तरव्यं अन्ते पूतीभावं तद्य-
त्रास्ति । अर्शभादित्वाद् च । अनाथानामिव । अक्लेश्यप्रपतनशब्दौ भाषसा-
धनौ । कृत्यल्युटो बहुलमिति ॥

५१३—ततो मन्द-गतः पक्षी तेषां प्राथोपवेशनम् ॥

अशनीयमिवांशंसुर् महानायाद-शोभनः ॥ ७९ ॥

तत इत्यादि—ततो ऽभिहितानन्तरं महान् पक्षी सम्पातिनामा अटायु-
भ्राता । आयात् आगतः । मन्दगतो मन्दगमनः । '३०९०। नपुंसके भावे
क्तः । ३। ३। ११४।' आहिताग्नित्वात् प्रनिपातः । तेषां यथाप्राथोपवेशनं तदश-
नीयमिव भोजनीयमिव । '२८४१। कृत्यल्युटो बहुलम् । ३। ३। ११३।' इति
कृत्यः । आंशंसुः आंशंसनशीलः । अशोभनः शोभारहितः । दायाग्नित्वा
मुष्टशरीरत्वात् । '३२९०। ल्युट् च । ३। ३। ११५।' इति भावे ल्युट् । '३२९१।
कर्मणि च येन-। ३। ३। ११६।' इत्येतत्परिहृत्योदाहृतत्वात् ॥

५१४—देहं-व्रश्चन-तुण्डाऽग्रं तं विलोक्या ऽशुभाऽऽकरम् ॥

पाप-गोचरमात्मानमशौचन् वानरा मुहुः ॥ ८० ॥

देहेत्यादि—वृक्षपते येन तुण्डामेण । '३२९३। करणाविक्रमयोश्च ।
। ३। ३। ११७।' इति करणे ल्युट् । देहस्य व्रश्चनमिति कृष्णो गे पथी । देहव्रश्चनं
तुण्डाग्रं यस्य तं विलोक्य । वानरा अशुभाकरं पापस्थोपनिष्ठाकरम् ।
आकर इवाकरः । '३२९६। पुंसि संज्ञायं घः-। ३। ३। ११८।' इति कृ-
णाधिकरणयोरिति वर्तते । एवं उत्तरत्रापि चात्मानं पापगोचरं दापयिष्ये

श्रीयोग
कल्प
योग
पीठ

२०६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्णः,

पापविषये पतिता वयमिति मुहुःशोचन् शोचिष्वन्तः । '३२९८ गोच-
र-सञ्चर-१३।३।१११' इत्यधिकरणे निपातितः ॥

५१५—जटायुः पुण्य-कृत् पक्षी दण्डकाऽरण्य-सञ्चरः ॥

कृत्वा राघव-कार्यं यः स्वराऽऽरूढो ऽग्नि-संस्कृतः.

जटायुरित्यादि—कृत्वा राघवकार्यम् । अग्निसंस्कृतः अग्निना कृतसं-
स्कारः । स्वः स्वर्गमाह्वयः । जटायुः पुण्यकृत् । संचरलस्मिन्निति संचरः ।
पूर्ववत् निपातितः दण्डकारण्यं संचरो ऽवस्थानं यस्येति ॥

५१६—नरकस्या ऽवतारो ऽयं प्रत्यक्षो ऽस्माकमागतः, ॥

अ-चेष्टा यदिहा ऽन्यायादनेना ऽत्स्यामहे वयम्. ॥

नरकस्येत्यादि—अवतीर्यते येन कर्मणेति । '३२९९ अवे तृ-स्योर्घञ् ।
१३।३।१२०' स एवायं नरकस्यावतारः प्रत्यक्षो ऽस्माकमागतः । यद्यस्माद्-
धर्मचेष्टाः निश्चलाः अनेन पक्षिणा जन्मायादयुक्त्या । नीयते अनेनेति निष्-
वादिणः '३३०१ अध्याप-न्याय-१३।३।१२३' इति निपातनात् घञ् । अ-
त्स्यामहे भक्षयिष्यामहे । कर्मणि लट् ॥

५१७—हृदयोदङ्क-संस्थानं कृतान्ताऽऽनार्य-सन्निभम् ॥

शरीराऽऽखन-तुण्डा ऽग्रं प्राप्या ऽमुं शर्म दुर्लभम्. ॥

हृदेत्यादि—अमुं पक्षिणं प्राप्य । कीदृशं हृदयोदङ्कसंस्थानम् उद्व्ययते
आकुर्यते अनेनेति वत्पूर्वाद्व्यतेः '३३०२ उदङ्को ऽनुदके १३।३।१२३' इति
घञ् निपात्यते । हृदयस्योदङ्कः संदंशः तत् संस्थानं तत्सदृशम् । कृतान्तामा-
यसन्निभम् । यमजालनुह्यं तत्प्रविष्टस्य दुःखेन निर्गमत्वात् । '३३०३ जा-
लमानायः १३।३।१२४' इति नयतेराहपूर्वात्करणे घञ् निपात्यते । आख-
न्यते येन तुण्डाग्रेण । खनो घञ् । शरीरस्याखनं तादृक् तुण्डाग्रं यस्येति ।
प्राप्य शर्म सुखं दुर्लभं कृच्छ्रलभ्यम् । '३३०५ ईपद्-१३।३।१२६' इत्या-
दिना खल । अत्र करणाधिकरणयोश्चेति निवृत्तम् । '२८३३ तयोरेव
कृत्य-क्त-खलर्थाः १३।३।००' इति योग्यम् । '३३०६ उपसर्गात् लल-वजोः ।
१७।१।६७' इति प्राप्तस्य नुमः '३३०७ न सुदुर्भ्याम्-१७।१।६८' इति
प्रतिषेधः ॥

५१८—ईपदाढ्यङ्करो ऽप्येव न परत्रा ऽशुभ-क्रियः, ॥

अस्मान्त्तुमिंतो ऽभ्येति परिगलानो वुमुक्षया- ८४

म्ब
या
शा
'७'
आ
५८
क्रि
१३।
इति
५३
मश
अव

ईपदित्यादि—य एष अस्मान्नुमितः प्रदेशादन्येति आगच्छति स परत्र परलोके ईपदाद्वयद्वरो ऽपि अनाख्यरीपदाद्वयो ऽपि न कृतः । अशुभेन कर्मणोऽर्थान्ते । '३३०८। कर्तृ-कर्मणोश्च भू-कृतोः । ३। ३। १२७।' इति ध्यर्थं कर्मोपपदात्करोतेः खड् । यतः परिग्लानो बुभुक्षया यो हि कर्मणा शु-भेन ईपदाद्वयद्वरो ऽपि न कृतः स कथं न बुभुक्षया पीड्यते । परिग्लायतीति कर्तरि षडुल्लवचनात् ल्युट् । निघान्तो वा । '३०१७। संयोगादेः—। ८। २। ४३।' इत्यादिना निघानतरत्वम् । अशुभक्रियः सखदोहाभिरतरत्यात् ॥

५१९—संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद मधुरं वचः—

'के यूयं दुरूपस्थाने मनसा ऽर्ष्यद्रि-मूर्धनि ॥ ८५ ॥

इति कृदधिकारः ।

संप्राप्येत्यादि—वानरान् संप्राप्य पक्षी जगाद गदितवान् । के यूयं अद्रिमूर्धनि पर्वतशिरसि दुरूपस्थाने दुःखेनोपस्थानुं शक्ये मनसापि किं पुनः शरीरेण । '३३०९। भानो युष्-। ३। ३। १२८।' तत्रापि ईपदाद्वयो ऽनुव-र्तन्ते । कर्तृ-कर्मणोरिति न स्मर्यते ॥

इति कृदधिकारः ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

इतः प्रकीर्णकस्योक्तानाह—

५२०—आत्मनः परिदेवध्वे कुर्वन्तो राम-संकथाम्, ॥

समानोदर्यमस्माकं जटायुं च स्तुथा ऽऽदरात् ॥'

आत्मन इत्यादि—आत्मनः परिदेवध्वे शोच्य '५३७। देवदेवने इति' भौवादिकः । शानि '३५५। न संयोगाद्मन्तात् । १। १। १३७।' इत्यलोपो न भवति । जटायुं च समानोदर्यं भ्रातरमस्माकम् । '३५५९। समानोदरे शानिः । १। १। १०८। इति परत् । आदरात् प्रस्तुय प्रस्तुतिं कुर्यात् । जटायुः पुण्यदृष्टिनादिना रामसंकथां च कुर्वन्तः (अतः के यूयमिति ॥)

५२१—शङ्का-ध्वेचित्र-वचनं प्रत्यूचुर वानराः रागम्—

'वयं शत्रु-लेवित्रेपोर् दूता रामस्य भू-पतेः ॥ ८७ ॥

१—'५९७। समानोदर्यं-सोदर्यं-गगन्वं-महताः गमाः ।' । २—'७३९। ध्वित्रं शानं तद् दद् रविर्न गृह्यमन्ता ।' । ३—'८९८। शानं तद्विभ्रं-कन्धो योत्रं योत्रं-मूषो पतन् ।' । इति ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीताऽन्वेपणं नाम सप्तमः सर्गः— २०७

ईपदित्यादि—य एष भस्मान्तुमितः प्रदेशादभ्येति भागच्छति स परत्र परलोके ईपदाद्व्यङ्करो ऽपि अनाद्वैरीपदाद्व्यो ऽपि न कृतः । अशुभेन कर्मणेलयांते । '३३०८। कर्तृ-कर्मणोश्च भू-कृजोः । ३।३।१२७।' इति च्ययर्थे कर्मोपपदात्करोतेः खल । यतः परिग्लानो बुभुक्षया यो हि कर्मणा शुभेन ईपदाद्व्यङ्करो ऽपि न कृतः स कथं न बुभुक्षया पीड्यते । परिग्लायतीति कर्तरि बहुलवचनात् ल्युट् । निष्ठान्तो वा । '३०१७। संयोगादेः—।८।२।४३।' इत्यादिना निष्ठानत्वम् । अशुभक्रियः सत्वद्रोहाभिरतत्वात् ॥

५१९—संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद मधुरं वचः—

‘के यूयं दुरुपस्थाने मनसा ऽप्यद्रि-मूर्धनि ॥८५॥

इति वृद्धधिकारः ।

संप्राप्येत्यादि—वानरान् संप्राप्य पक्षी जगाद गदितवान् । के यूयं अद्रिमूर्धनि पर्वतशिरसि दुरुपस्थाने दुःखेनोपस्थातुं शक्ये मनसापि किं ^{सु-सातावान् ॥} तत्रापि ईपदादयो ऽनुव-

५२७—यत्नं प्रोर्णवितुं तूर्णं दिशं कुरुत दक्षिणाम्, ॥

प्रोर्णवित्रीं दिवस् तत्र पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीम् ॥

यत्नमित्यादि—दक्षिणां दिशं प्रोर्णवितुं आच्छादयितुं छादयिष्याम इति तुमुन् । तूर्णं शीघ्रं यसं कुरुत । तस्यां दिशि पुरीं द्रक्ष्यथ । काञ्चनीं '१५३२। प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् । ४।३।१५४।' । प्रोर्णवित्रीं अभिव्यापिनीम् । वृषि रूपम् । दिव आकाशस्य । कर्मणि पष्ठी । '२४४७। विभायोर्णोः । १।२।३।' इति द्वित्वपक्षे उवङ् । अटित्वपक्षे च गुणः । कुरुतेति '२२३४। सार्वधातुकम-पित् । १।२।४।' इति द्वित्वे विकरणस्य गुणो न भवति । तस्य चार्धधातुकरवात् अटित्वे धातोर्गुणः '२४६७। अत उत् सार्वधातुके । ६।१।११०।' इति उत् ॥

कालापकम् ९४-९७-

५२८—लङ्कां नाम्ना गिरेर् मूर्ध्नि राक्षसेन्द्रेण पालिताम् ॥

निर्जित्य शक्रमाणीता ददृशुर् यां सुर-स्त्रियः ९४

लङ्कामित्यादि—यां पुरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियो ददृशुः दृष्टवत्यः । '२२४२। असंयोगाद्दिद् कित् । १।२।५।' इति कित्त्वम् । तां यातेति वक्ष्य-माणेन सम्यन्धः । गिरेः सुबेळस्य मूर्ध्नि स्थितां राक्षसेन्द्रेण पालितामिति दुर्गमात्वमारवात् । शक्रं निर्जित्य सुरस्त्रिय आनीता इति च राजस्य साहाय्यम् ॥

२१० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

५२९—बभूव या ऽधिशैलेन्द्रं मृदित्वेवेन्द्र-गोचरम् ॥

कुपित्वा जगतां सारं सैका शङ्के कृता भुवि. ९५

बभूवेत्यादि—अधिशैलेन्द्रं शैलेन्द्रस्य सुमेरोरुपरि । सप्तम्यर्थे ऽव्ययी-
भावः । इन्द्रगोचरमिन्द्रनिलयममरावत्याख्यं मृदित्वेव तिरस्कृत्येव बभूव ।
'३३९३ इन्धि-भवतिभ्यां च ।।१।२।६।' इति कित्त्वम् । जगतां सारं कुपित्वा
निष्कृष्य । सैका भुवि कृता निर्मितेत्यहं शङ्के । तां यात । मृदित्वा कुपि-
त्वेति '३३२२। न क्त्वा सेट् ।।१।२।१८।' इति कित्त्वप्रतिषेधे प्राप्ते '३३२३।
मृद-मृद-।।१।२।७।' इत्यादिना कित्त्वम् ॥

५३०—अ-मृडित्वा सहस्राऽक्षं ह्रिशित्वा कौशलैर् निजैः
उदित्वा ऽलं चिरं यत्नात् सैका धात्रा विनिर्मिता.

अमृडित्वेत्यादि—सहस्राक्षमिन्द्रममृडित्वा असुखिनं कृत्वा । निजैः
आन्मोयैः कौशलैः चिरं ह्रिशित्वा प्रयत्नं कृत्वा । उदित्वा अभिधायालं प-
र्याप्तमेवं करिष्यामीति । यत्नात् महता प्रयासेन । सैका धात्रा. विनिर्मिता ।
पूर्ववत्कित्त्वम् ॥

५३१—मुपित्वा धनं-दं पापो यां गृहीत्वा ऽवसद् द्विपन्,
तां रुदित्वेव शक्रेण यात लङ्कामुपेक्षिताम्. ९७

मुपित्वेत्यादि—मुपित्वा धनदं वैश्रवणं तस्मात्पुरं पुष्पकं च विमान-
मपहृतम् । पापः पापाचरणान् यां गृहीत्वा अवसत् उपितः । द्विपन् शत्रुः ।
शक्रेण रुदित्वेवोपेक्षितामवधीरिताम् । '२६०९। रुद-विद्-।।१।२।८।' इति
कित्त्वम् । तस्य चकारेण कर्त्वेत्यनुवर्तते ॥

५३२—विदित्वा शक्तिमात्मीयां रावणं विजिघृक्षवः ॥

उक्तं पिपृच्छिपूर्णां वो मा स्म भूत सुपुस्तवः.।।२८।।

विदित्वेत्यादि—आत्मीयां शक्तिं स्तानर्थ्यं विदित्वा । पूर्ववत्कित्त्वम् ।
रावणं विजिघृक्षवः विमहीतुमिच्छवः । सुपुस्तवः शयितुमिच्छवो मा स्म
भूत । न प्रमत्ता भवतेत्यर्थः । रावणस्य बलीयस्त्व्यादिदेमुक्तं मया वो सुप्तार्कं
पिपृच्छिपूर्णां मपुमिच्छ्वनाम् । अत्र '२६०९। रुद-विद् ।।१।२।८।' इति सतः
कित्त्वे सम्प्रसारणम् । प्रच्छेः '२६११। किरश्च पञ्चम्यः ।।७।२।७।' इतीडागमः ॥

१—'७६ । कुवेरस्वयम्बक-सखी वक्षराद् गुञ्जेश्वरः । मनुष्य-धर्मा ध-
न-दो राजराजो धनाधिपः ॥' इति ना० अ० ॥

५३३—ना ऽविविदिपुमभ्येति सम्पद् रुरुदिपुं नरम्, ॥

किं मुमुपिपु-वद् यात् द्विपो नाऽपचिकीर्षया॥९९॥

नेत्यादि—वेदितुं ज्ञातुमिच्छुर्यां न भवति तं नरमविविदिपुं रुरुदिपुं रोदितुमेपणस्त्रमावं सम्पद्विभूतिनाभ्येति नागच्छतीति वो मयोक्तमिति योज्यम् । किं न यात् न गच्छत । मुमुपिपुवद् चौरवदित्यर्थः । पूर्ववत्किञ्चम् । द्विपः शत्रोरपचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया । '२६१२। इको झद् । ११२। ९।' इति कित्त्वे गुणो न भवतीति '२६१४। अङ्गनगमां सनि । ६। ४। १६।' इति दीर्घः । '२३९०। ऋत् इद्वातोः । ७। ४। १००।' ॥

५३४—बुभुत्सवो द्रुतं सीतां भुत्सीध्वं, प्रब्रवीमि वः, ॥

मा च भुद्ध्वं मृपोक्तं नः, कृपीढुं स्वामिने हितम्

बुभुत्सव इत्यादि—बुभुत्सवो ज्ञातुमिच्छवः यदि सीताम् । बुधेः सन्नन्तात् '२६१३। हलन्ताच्च । ११२। १०।' इति कित्त्वम् । '३२६। एकाचः— । ८। २। ३७।' इति भ्रमभावः । तदा द्रुतं तां भुत्सीध्वं जानीतेति वो युष्माद् ब्रवीमि । '२३००। लिङ्-सिचौ—। ११२। ११।' इति कित्त्वम् । मृपोक्तं मिष्योक्तं नो ऽस्माकं मा च भुद्ध्वं न जानीत, (अपि तु सत्यम्) । '२२८१। झलो झलि । ८। २। २६।' इति सिचो लोपः । '५२। झलां जद् झशि । ८। ४। ५३।' कित्त्वं पूर्ववत् । अतो यूयं स्वामिने रामाय हितं कृपीढुं कुस्त । '२३६८। उश्च । ११२। १२।' इति कित्त्वम् । '२२४०। इणः पीध्वं—। ८। ३। ७८।' इति मूर्धन्यः ॥

५३५—समगध्वं पुरः शत्रोर्, मोदयध्वं रघूत्तमम्, ॥

नोपायध्वं भयं, सीतां नोपायंस्त दशाननः' १०१

समगध्वमित्यादि—इदमहमाशंसे यदुते शत्रोः रावणस्य पुरः अग्रतः समगध्वं संगता भवत । '२७९०। आशंसायो भूतवच्च । १३। ३। १३२।' इति लुङ् । '२६९९। समो गन्मृच्छि—। ११२। ३।' इति तद् । '२७००। वा गमः । ११। ३। २९।' इति सिचः कित्त्वे '२४२८। अनुदात्त—। ६। ४। ३७।' इत्यनुनासिकलोपः । '२३६९। इस्वादङ्गात् । ८। २। २७।' इति सिचो लोपः । मोदयध्वं रघूत्तमं हर्षयत । तरकार्यकरणात् । मा च भयमुपायध्वं सूचयत भयं मा कार्हेत्यर्थः '२६९५। आटो यमहनः । ११। ३। २८।' इति तद् । '२६९८। यमो गन्धने । ११। २। ५।' इति तद् । यमो गन्धन इति सिचः कित्त्वे अनुनासिक-

२१२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

लोपः । गन्धनं सूचनम् । अन्यया युष्मासु गन्धितनयेषु नियतमसौ दशान-
ननः सीतासुपायंस्तु स्थीकृतवान् स्यात् । तस्य दुर्वृत्तत्वात् । '२७९०। आशं-
सायां भूतवच्च । ३। ३। १३२।' इत्यनिष्टाशौसायां लुङ् । '२७२९। उपाधमः
स्वकरणे । १। ३। ५६।' इति तद् । स्वीकरणं चात्र विवाहनमुक्तम् । '२७३०।
विभापोपयमने । १। २। १६।' इति भक्तिरूपक्षे रूपम् ॥

५३६—ततः प्रास्थिपता ऽद्रीन्द्रं महेन्द्रं वानरा द्रुतम् ॥

सर्वे किलकिलायन्तो, धैर्यं चा ऽऽधिपता ऽधिकम् ॥

तत इत्यादि—ततः सम्पातिवचनानन्तरं सर्वे वानरा महेन्द्रं पर्वतं
प्रास्थिपत प्रस्थितवन्तः । धैर्यं चाधिकमाधिपतं आहितवन्त आत्मनि ।
तिष्ठतेर्दधातेश्च '२३८९। स्था-न्वोरिच्च । १। २। १७।' इति कित्त्वमित्त्वं च । ति-
ष्ठतेः '२६८९। समं व-प्र-विभ्यः स्यः । १। ३। २२।' इति तद् । किलकिलायन्तः
किलकिलाप्वनि कुवाणाः । '८१। अव्यक्तानुकरण-। ६। १। ९८।' इत्यादिना
दात् । तदन्तात् '२६६८। लोहितादिडाजभ्यः क्यप् । ३। १। १३।' । '२६६९।
वा क्यपः । १। ३। ९०।' इति परस्मैपदम् ॥

कुलकम् १०३-१०७—

५३७—निकुञ्जे तस्य वर्तित्वा रम्ये प्रक्ष्वेदिताः परम् ॥

मणि-रत्ना ऽधिशयितं प्रत्युदैक्षन्त तोय-धिम् १०३

निकुञ्ज इत्यादि—तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने वर्तित्वा
स्थित्वा । '३३२२। न क्त्वा सेट् । १। २। १८।' इति कित्त्वप्रतिषेधः । परं प्रक्ष्वे-
दिता उच्चैरव्यक्तशब्दं कुवाणाः । '३०५२। निष्ठा शीङ्-। १। २। १९।' इति कित्त्व-
प्रतिषेधः । तोयधिं प्रत्युदैक्षन्त दृष्टवन्तः । लटि रूपम् । कीदृशं मणिरत्ना-
धिशयितम् । '३०८७। क्तो ऽधिकरणे च । ३। १। ७६।' इति क्तः । पूर्ववत्किरवप्र-
तिषेधः । मणिर्यद्द्रवमिति स्त्रीरत्नादावपि रत्नशब्दस्य दृष्टत्वाद् एकपदव्य-
भिचारे विशेषणविशेष्यभावः । तस्याधिशयितमवस्थानमित्यर्थः ॥

५३८—अ-मर्षितमिव घ्नन्तं तटा ऽद्रीन् सलिलोर्मिभिः ॥

श्रिया समग्रं द्युतितं मदेनेव प्रलोठितम् १०४

अमर्षितमित्यादि—सलिलोर्मिभिः क्लोलेः । तटाद्रीन् तटस्यान् प-
र्वतान् घ्नन्तं प्रत्युदैक्षन्त । अमर्षितमिव '३०५५। मृपस्तितिक्षायाम्

१—'३८४। निकुञ्ज-कुञ्जी वा क्लोवे लतादिपिहितोदरे ।' । २—'२५९।
भद्रस्यत्तत्त ऊर्मिद् वा क्षियां वीचिर्योर्मिषु ।' इति ना० अ० ।

११२।२०।' इति कित्त्वप्रतिषेधः । पश्चात् नञसमासः । श्रिया हेतुमृतया समग्रं संपूर्णम् । द्युतितमिति कर्तरि निष्ठा । यदि वा श्रिया कर्तृमृतया द्युतितं शोभितम् । यत्रेत्यध्याहृत्य तर्मेक्षन्तेति योज्यम् । एवं च कृत्वा '३०५६। उदुपपात्-११।२।२१।' इत्यादिना भावे निष्ठायां विकल्पेन कित्त्व-प्रतिषेधान् कित्त्वमुदाहृतम् । मदेनेव मत्तयेव । श्रिया हेतुमृतया प्रलो-टितं घूर्णितुमारब्धम् । '३०५३। आदिकर्मणि-१३।४।७।१।' निष्ठायामकित्त्व-मुदाहृतम् ॥

५३९—पूतं शीतेर् नभस्वद्भिर् ग्रन्थित्वेव स्थितं रुचः ॥

गुम्फित्वेव निरस्यन्तं तरङ्गान् सर्वतो मुहुः १०५

पूतमित्यादि—नभस्वद्भिर्वायुभिः शीतेः पूतं पवित्रीकृतम् । '३०५०। रुचश्च । ७।२।५।१।' इति विकल्पेनेद् । अत एव पक्षे पूतः कवानिष्टयोः कित्त्व-प्रतिषेधो ऽत्र न भवति । तत्र सेदित्यनुवर्तते । रुचो दीप्तीर्ग्रन्थित्वेव संदम्येव स्थितम् । '३३२४। नोपघात्यफान्ताद्वा । १।२।२३।' इति कित्त्वप्रतिषेधपक्षे रूपम् । सर्वतरङ्गान् गुम्फित्वेव निरस्यन्तं क्षिपन्तम् । नोपघादिति वि-कल्पेन कित्त्वप्रतिषेधः । यत्रेत्यध्याहृत्य तर्मेक्षन्तेति योज्यम् ॥

५४०—वञ्चित्वा ऽप्यम्बरं दूरं स्वस्मिन् तिष्ठन्तमात्मनि ॥

तृपित्वेवा ऽनिसं स्वादु पिवन्तं सरितां पयः ॥

वञ्चित्वेत्यादि—स्थित्यनतिक्रमादम्बरं दूरं वञ्चित्वातिक्रम्य । '३३२५। वञ्चि-लुञ्चि-१।१।२।४।' इति कित्त्वप्रतिषेधः । स्वस्मिन्नात्मनि स्वरूपे तिष्ठ-न्तम् । अत्र '१४०। नञ्प्रव्यप्रदान् । ७।१।०।' इति नकारस्य रुचम् । पूर्वस्य त्वनुनासिकादेशः । तृपित्वेव तृपित इव भूत्वा । '३३२६। तृपि-भृपि-१।१।२।५।' इत्यादिना [कित्त्वविकल्पः ।] प्रतिषेधः । तत्सलिलस्य स्वादु-त्वात् । सरितां पयः स्वादु पिवन्तं अनिशमञ्जलम् ॥

५४१—द्युतित्वा शशिना नक्तं रश्मिभिः परिवर्धितम् ॥

मेरोर जेतुमिवा ऽऽभोगमुच्चैर् दिद्योतिपुं मुहुः १०७

द्युतित्वेत्यादि—शशिना नक्तम् रात्रौ द्युतित्वा दीप्तिमता भूत्वा । रश्मिभिः परिवर्धितं वृद्धिं नीतं सन्तं लोयाविं मेरोरामीर्गं महत्त्वं जेतु-मिव मुहुर्द्वैर्दयोतिपुं वर्धितुमिच्छुमित्यर्थः । अनेकार्यत्वाद्गानूनाम् । द्युतित्वा

१—'७०। नभस्यद्-वात-पवन-पवमान-प्रमञ्जनाः ।' २—(५३८) श्लोकस्य टिप्पणं विलोकनीयम् । ३—'१४०१। दिवा ऽर्दीर्घ दोषा च नक्तं च रजनाविति ।' ४—'११८ । किरणोत्समयूखाऽऽगु-गमस्त्रि-पृणि-रश्मयः ।' इति सर्वत्र ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २१५

अगाधतेति—ततो विसर्जनानन्तरं हनूमान् समुद्रलङ्घनाय व्योमाकाश-
सगाधतं प्रस्थितवान् । 'अगाधं प्रतिष्ठा-लिप्सयोः ।' इत्यस्माच्छब्दः । '२१५०।
अनुदात्तहितः—११।३।१२।' इत्यनुदात्तेवादात्मनेपदम् । अहविग्रहः (कामरू-
पित्वात् तदानीमुत्पादितविपुलकाये) । तस्य चोत्पततो वेगं गहवादिस्व-
पयनाः नात्यशेरत नातिशयितवन्तः । दिव्याच्छब्दः । '२४४२। शीटो रूढ ।
।७।१।६।' । '२४४१। शीटः सार्वघातुके गुणः ।७।१।२।१।' ॥

५४४—अभायत यथा ऽर्केण सुप्रातेन शरन्-मुखे, ॥

गम्यमानं न तेना ऽऽसीर्दगतं क्रामता पुरः ॥२॥

अभायतेत्यादि—यथा अर्केण सुप्रातेन सुप्रभातेन नीहाराद्यभावात् ।
शोभनं प्रातरनेनेति । '८६०। सुप्रात-सुश्व-।५।४।१२०।' इति समासान्तनिपा-
तनम् । शरन्मुखे शरदारम्भे । अभायत दीप्यते स्म । '२६७९। भाव-कर्मणोः
।१।३।१३।' इति भावे तद् । तद्वत्तेनाभायत । पुरो ऽग्रतो यदुर्केण गम्यमान-
मवष्टन्यमानं वामेत्पर्यात् '७।१३।१५।' इति कर्मण्यत्मानेपदम् । तेन हनूमता क्रामता ग-
च्छता । शिति क्रम इति दीर्घत्वम् । नागतमासीत् अपि तु सर्वमेव ग-
तमिति ॥

५४५—वियति व्यत्यतन्वातां मूर्ती हरि-पयोनिधीः ॥

व्यत्येतां चोत्तमं मार्गमर्केन्द्रेन्दु-निपेवितम् ॥३॥

वियतीत्यादि—हरिपयोनिधी हनूमत्समुद्रौ मूर्ती स्वदेही वियत्या-
काशे व्यत्यतन्वातां व्यतिविस्तारितवन्ती । तनोतेर्लक्ष् । '२६८०। कर्तरि
कर्मव्यतिहारे ।१।३।१४।' इत्यात्मनेपदम् । उत्तमं च मार्गं अर्केन्द्रेन्दुनिपेवितं
व्यत्येतां व्यतिगतवन्ती । इणः परस्य लङः कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदं प्राप्तं
'२६८१। न गति-र्हि सार्थेभ्यः ।१।३।१५।' इति गत्यर्थत्वात् प्रतिषिद्धं, तेन तस-
स्तामादेशः । तत्र हरेर्गच्छतः पुरतो यस्मिन्वियत्प्रदेशे स्वमूर्तिं विस्तारितुमव-
सरो भविता, तत्र पयोनिधिरुर्मिभिः स्वमूर्तिं वितस्तार । पयोनिधेश्च वेला-
तटं गच्छतो यत्र स्वमूर्तिं विस्तारावसरो भावी तत्र हरिः स्वमूर्तिं वितस्तार ।
तथा पयोनिधेर्षं मार्गं गन्तुमवसरो भविता, हरिरुपत्य तं मार्गं गन्तुमैच्छत् ।
यं च हरेर्मागं गन्तुमवसरो भविता तं मार्गं पयोनिधिरर्लिहैरुर्मिभिरे-
च्छत् । यत्र यत्क्रियावसरे क्रियां करोति स तत्र तत्क्रियाकारीत्युपचर्यते ।
यथा देवदत्तसाध्यां क्रियां यज्ञदत्तः कुर्वन् तत्कारीत्युच्यते । ततश्चेतरेषेतरे-)

१—'१३८३ । यमाऽनिलेन्द्र-चन्द्राऽर्के-विष्णु-सिद्धाऽशु-वाजिषु । शुक्राऽदि-
कपि-भेकेषु-हरिर् ना कपिले त्रिषु ।' इति नानार्थेऽमरः ।

पदप्रतिषेधः । तत्रोदन्वतः शब्दकरणाद्यो भीषणशब्दमिश्रणावसरो
तत्र राक्षसो म्रियमाणा शब्दान् भीषणानुदन्वच्छब्दैर्युयाव । राक्ष-
न्दकरणाद्यो भीषणशब्दमिश्रणावसरो भावी तत्रोदन्वाननिलोद्धतः
इ भीषणात् राक्षसीशब्दैर्युयाव ॥

—न्यविक्षत महा-ग्राह-संकुलं मकराऽऽलयम् ॥

सैका बहूनां कुर्वाणा नक्राणां स्वाऽऽशितम्भवम्.

विक्षतेत्यादि—महद्भिर्माहैः संकुलं मकरालयं समुद्रं न्यविक्षत
वती । '२६८३ नेविंशः ११३१७' इत्यात्मनेपदम् । '२३३६ शल
शानिडः वसः १३१४५' बहूनां नक्राणामेकापि सती स्वाशितम्भवं
सिं कुर्वाणा । '२९६२ आशिते भुयः-१३२४५' इति भावे खण् ॥

०—कृतेनोपकृतं वायोः परिक्रीणानमुत्थितम् ॥

पित्रा संरक्षितं शक्रात् स मैनाकाऽद्रिमैक्षत. ८

कृतेनेत्यादि—अ इन्मात् समुद्रादुत्थितं मैनाकाद्रिमैक्षत । वायो-
त्तमुपकारं कृतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीणानं परिक्रयं विचिन्वन्तम् ।
८४ परि-व्यवेभ्यः क्रियः ११३१८' इत्यर्कभिमिप्रायविपयमात्मनेपदम् ।
वायुना रक्षितं शक्रात् तिन हि पक्षच्छेदकाले महता वेगेन समुद्रं
श रक्षित इति श्रूयते ॥

११—खं पराजयमानो ऽसावुन्नत्या पवनाऽऽत्मजम् ॥

जगादा ऽद्रिर् 'विजेपीषा मां वि विध्रम्य वैरिणम् ॥

स्त्रमित्यादि—असावद्रिः उन्नत्या उन्नततया खं पराजयमानोऽभिभवन्
नात्मजं जगाद् । गपि विध्रम्य स्थित्वा वैरिणं शत्रुं विजेपीषाः त्वमभि-
षाः । आशियि छिद् । उभयत्रापि '२६८५ वि-पराम्यां जेः ११३१९'
ते तद् ॥

५२—फलान्यादस्व चित्राणि, परिक्रीडस्व सानुषु, ॥

साध्वनुक्रीडमानानि पश्य वृन्दानि पक्षिणाम् ॥

फलानीत्यादि—चित्राणि नानाविधानि फलानि सादृश्व गृहाग ।
६८६ भाषो दो ऽनास्यविहरणे ११३२०' इत्यात्मनेपदम् । सानुषु
शेकन्द्रेषु परिक्रीडस्व विहर । पक्षिणां च वृन्दानि साधु शोभनं अनुक्री-

१—'२७५ । ग्राहो ज्वहरो, नक्तं तु कुम्भीरः ।' इति ना० ध० ।

२१८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-अण्डे लक्षण-रूपे तृतीये वर्गे,

डमानानि विहरन्ति सन्ति पदय । वभयत्र '२६८७। श्रीडो ऽनु-सं-परिभ्यश्च । ११३।२१।' इति तद् ॥

५५३—क्षणं भद्रा ऽवतिष्ठस्व, ततः प्रस्थास्यसे पुनः ॥

न तत् संस्थास्यते कार्यं दक्षेणोरीकृतं त्वया. ११

क्षणमित्यादि—हे भद्र कल्याण ! क्षणमवतिष्ठस्व । ततः पश्चात्प्रस्थास्यसे यास्यसि । यद्य कार्यं करणीयं दक्षेणानलसेन त्वया ऊरीकृतमङ्गीकृतं न च संस्थास्यते अपि तु निष्पत्स्येत एवेत्यर्थः । सर्वत्र '२६८९। समुव-प्र-विभ्यः स्यः । ११३।२२।' इति तद् ॥

५५४—त्वयि नस् तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं तिष्ठामहे वयम्, ॥

उत्तिष्ठमानं मित्राऽर्थे कस् त्वां न बहु मन्यते. ॥

त्वयीत्यादि—त्वयि विषये अस्माकं प्रीतिरस्ति । तेन संशये अस्माभिरन्यो निर्णेता नान्वेषणीयः । किंतु नो ऽस्माकं प्रीतिरेव निर्णयं पश्यन्ती त्वयि तिष्ठते । '२६९० प्रकाशन-स्थेयाख्ययोश्च । ११३।२३।' इत्यात्मनेपदम् । विवादपदनिर्णेता स्थेय उच्यते । तुभ्यं तिष्ठामहे वयमिति त्वयि विषये अस्माकं चेतो वर्तत इति स्वाभिप्रायम् । तुभ्यं तिष्ठामहे स्वाभिप्रायं निवेदयाम इत्यर्थः । अत्र प्रकाशनं च स्वाभिप्रायकथनम् । '५७२। श्लाघ-हुहु-स्था-शर्पा शीप्स्यमानः । ११४।३४।' इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । कस्मादेवं मां श्लाघस इति चेदाह । उत्तिष्ठमानं यतमानम् । '२६९१। उदो ऽनुर्व्व-कर्मणि । ११३।२४।' इत्यात्मनेपदम् । कस्त्वां न बहु मन्यते न श्लाघते ॥

५५५—ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः संध्या-त्रयं द्विजाः, ॥

रक्षोभिस् तापितास्ते ऽपि सिद्धिं ध्यायन्ति ते ऽधुना.

य इत्यादि—ये द्विजा मन्त्रैः करणश्रुतैः सूर्यमुपतिष्ठन्ते प्रत्युपासते । '२६९२। उपान्मङ्गकरणे । ११३।२५।' इत्यात्मनेपदम् । संध्यात्रयं त्रिसप्तयम् । अत्यन्तसंपोगे द्वितीया । ते ऽपि रक्षोभिस्तापिताः उपद्रुताः अधुना ते सिद्धिं ध्यायन्ति किं पुनरहं यत् पितुः सहन् ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

५५६—अ-व्यग्रमुपतिष्ठस्व वीर ! चायो रंहं सुहृत्, ॥

रविर् वितपते ऽत्यर्थमाश्वस्य मयि गम्यताम्. १४

१—'१०१६। दक्षे तु चतुर-पेसल-पदवः सूत्याग उष्णश् च ।' ।

२—'११५४। ऊरीकृतमुरीकृतमङ्गीकृतमाश्रितं प्रतिज्ञातम् ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

२२० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-च्छाण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो चर्गः,

क इत्यादि—वाषोमैनाकाद्रिषया ससेति के न संविद्रते जानन्ति ।
वेतेः पूर्ववदात्मनेपदम् । '२७०१। येतेर्विभाषा।७।१।७।' इति रुद्र । त-
स्मात् प्रीतः सन् अहं यत्नाहुंपाह्वये भवन्तमाह्वयामि । ततः संह्रयस्व कथय
विवक्षितमभिप्रेतम् । '२७०३ । नि-समुप-विभ्यो ह्यः ।१।३।३०।' इत्यकर्त्रभि-
प्राये लृङ्लोटोरात्मनेपदम् । ततो ऽकर्मकादिति निवृत्तम् । सामान्येन
विधानम् ॥

५६०—द्यामिवाह्वयमानं तमवोचद् भूधरं कपिः ॥
उपकुर्वन्तमंत्यर्थं प्रकुर्वाणो ऽनुजीवि-यत् ॥ १८ ॥

द्यामित्यादि—द्यामिवाकाशमिवाह्वयमानं महत्तया स्पर्द्धमानम् ।
'२७०४। स्पर्द्धायामालः ।।३।३।१।' इत्यात्मनेपदम् । अत्यर्थमुपकुर्वन्तं आ-
तिथ्येन तमीदृशं भूधरमवोचद् । कपिः प्रकुर्वाणः सेवमानो ऽनुजीविवत्
भूत्सवत् । '२७०५। गन्धन-।१।३।३।२।' इत्यादिना सेवने तद् ॥

५६१—कुल-भार्या प्रकुर्वाणमहं द्रष्टुं दशाननम् ॥
यामि त्वरा-वान् शैलेन्द्र !, मा कस्यचिदुपस्कृथाः.

कुलभार्यामित्यादि—अहं दशाननं द्रष्टुं यामि । कुलभार्या प्रकुर्वाणं
कुलनारीमभिगच्छन्तम् । (तस्यां सहसा प्रवर्तमानमित्यर्थः । साहसिक्ये
तद् । त्वरावान् त्वरायुक्तः । अतः हे शैलेन्द्र !, मा कस्यचिदशनपानादि-
कस्य उपस्कृथाः अविनायवन्तं मा कार्योरित्यर्थः । माङ्गि लुक् । प्रतिपत्ते
तद् । '२५४७। तनादिभ्यस्त-थासोः ।२।४।७९।' इति सिचो लुक् । '२५५२।
उपात्प्रतियत्-।६।१।३।३।९।' इति सुट् । कस्यचिदिति '६१४। क्तः प्रतियत्ते
।२।३।५३।' इति कर्मणि षष्ठी ॥

५६२—यो ऽपचक्रे वनात् सीतामंधिचक्रे न यं हरिः, ॥
विकुर्वाणः स्वरांनद्य वलं तस्य निहन्म्यहम्. २०

य इत्यादि—यः सीतामपचक्रे अभिबभूव । अवक्षेपणे तद् । वनादिति
वनमुपगम्य । ल्यङ्लोपे कर्मणि षष्ठी । यं हरिरिन्द्रो नाधिचक्रे न प्रसेहे ।
'२७०६। अपेः प्रसहने ।।३।३।३।' इति तद् । तस्य वलं दशाननस्य साम-

१—'८० । द्यो-दिवी द्वे क्षियामंध्रे व्योम पुष्करमम्बरम् । नमो ऽन्तरिक्षं
गगनमंतन्तं सुरवरमं रम् । वियद् विष्णुपदं वा तु पुंस्योकाश-विहायती ॥'
२—'७७४ । षष्ठी वर्य-वरस् तुल्यौ, सेवकार्यनुजीविनः ।' । ३—(५४५)
श्लोकस्य टिप्पणमालोचनीयम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २२१

ध्वम् । कीदृशं स्वरान् विकुर्वाणं विविधान् स्वरान् कुर्वाणम् । '२७०७। वेः
शब्दकर्मणः । ११३।३४।' इति तद् । तस्य दशाननस्य बलं निहन्मि ॥

५६३—विकुर्वे नगरे तस्य पापस्या ऽद्य रघु-द्विपः, ॥

विनेष्ये वा प्रियान् प्राणानुदानेष्ये ऽथवा यशः ॥

विकुर्वे इत्यादि—तस्य रघुद्विपो रामशत्रोः पापस्य नगरे पुर्या अहमद्य
विकुर्वे विविधं चेटे । '२७१८। अकर्मकाश्च । ११३।४५।' इति तद् । तत्र विकु-
र्वाणो यदि वा प्रियानपि प्राणान् स्वाम्यर्थे, विनेष्ये अपनेष्यामि । '२७०९।
संमानन-। ११३।३६।' इत्यादिना व्यये तद् । 'यतो धर्मोद्विपु विनियोगो
व्ययः' । यशो वा उदानेष्ये ऊर्ध्वं नेष्यामि तस्यापकारकरणात् । अप्रोत्सञ्जने
तद् । उत्सञ्जनमुखोपगम् ॥

५६४—विनेष्ये क्रोधमथवा क्रममाणो ऽरि-संसर्दि ॥

इत्युक्त्वा खे पराक्रंस्त तूर्णं सूनुर् नभस्वतः ॥२२॥

विनेष्य इत्यादि—यदि वा क्रोधमात्मनो विनेष्ये अपनेष्यामि ।
'२७१०। कर्तृस्थे च-। ११३।३७।' इति तद् । कर्तृस्थस्य क्रोधकर्मणो ऽशरी-
रत्वात् अत्र व्ययो न संभवतीति । अरिसंसर्दि शत्रुसभायां क्रममाणः
अप्रतियन्धेन प्रवर्तमानः । '२७११। वृत्ति-सर्ग-। ११३।३८।' इत्यादिना वृत्तौ
तद् । वृत्तिरप्रतिबन्धः । इत्येवमुक्त्वा सूनुरंभस्वतः वायोस्तनयः खे तूर्णं
पराक्रंस्त शीघ्रमुखेहे । '२७१२। उप-पराभ्याम् । ११३।३९।' इत्यनेन सर्गे
तद् । सर्गे उक्ताहः ॥

५६५—परीक्षितुमुपाक्रंस्त राक्षसी तस्य विक्रमम् ॥

दिवमाक्रममाणेव केतु-तारा भय-प्रदा. ॥ २३ ॥

परीत्यादि—तस्य हनूमतो विक्रमं शीघ्रं परीक्षितुं राक्षसी उपाक्रंस्त
उत्सेहे । पूर्ववत्तद् । दिवमाक्रममाणेव । यथा केतुः स्वर्मानुः तारा नभस्यु-
द्गच्छति भयंकरा । '२७१३। आळ उद्गमने । ११३।४०।' इति तद् । तत्र हि
ज्योतिरुद्गमन इत्युक्तम् । केतुतारायाश्च ज्योतिःस्वभावत्वात् ॥

५६६—जले विक्रममाणाया हनूमान् शत-योजनम् ॥

आस्यं प्रविश्य निष्णादणूभूया ऽप्रचेतितः ॥२४॥

१—'७२० । समज्या परिपद् गोष्ठी समा-समिति-संसर्दः ।' १—(५३५)
श्लोकस्य टीकनं विलोक्यताम् । ३—'१२६७ । प्रह-भेदे ध्वजे केतुः, पा-
थिवे तनये पुतः ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

२२२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो धर्मः,

जल इत्यादि—विक्रममाणायाः पद्भ्यां विघ्नन्त्याः । '२७१४। वेः।
पादविहरणे । ११३।४१।' इति तद् । जलग्रहणात् गतिविशेषं दर्शयति । आस्यं
शतयोजनं शतं योजनानि यस्य प्रमाणतः । तदणुभूय सूक्ष्मीभूय प्रविश्य
निरागात् निर्गतः । वदरं विदार्येत्यर्थात् । अप्रचेतितः अविज्ञातः ॥

५६७—द्रष्टुं प्रक्रममाणो ऽसौ सीतामम्भोनिधेस् तटम् ॥

उपाक्रंस्ता ऽऽकुलं घोरैः क्रममाणैर् निशाचरैः २५

द्रष्टुमित्यादि—असौ हनूमान् सीतां द्रष्टुं प्रक्रममाणः आरभमाणः आदि-
कर्मणि यथा भोक्तुं प्रक्रमते इति । वदधेस्तटमुपाक्रंस्त गन्तुं प्रारब्धवानित्यर्थः ।
ततश्च प्रोपयोरादिकर्मणि समानार्थत्वात् '२७१५। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्
। ११३।४२।' इति तद् । घोरैः राक्षैः । निशाचरैराकुलं व्याप्तम् । तटं क्रम-
माणैः इतस्ततो गच्छद्भिः । '२७१६। अनुपसर्गाद्वा । ११३।४३।' इति तद् ॥

५६८—आत्मानमपजानानः शश-मात्रो ऽनयद् दिनम् ॥

ज्ञास्ये रात्राविति प्राज्ञः प्रत्यज्ञास्त क्रिया-पटुः ॥

आत्मानमित्यादि—मा कश्चिद्ग्राक्षीदिति तथाविधेमात्मानं शरीर-
मवजानातः अपहुवानः । '२७१७। अपह्ववे ज्ञः । ११२।४४।' इति तद् । यो हि
शशमात्रो भूत्वा स्थितः तेन कथमात्मा लोके नापलपितः स्यात् । अनयद्दिनं
अगमयदिवसम् । ज्ञास्ये रात्राविति प्रत्यज्ञास्त प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । '२७१९।
सं-प्रतिव्यामनाध्याने । ११३।४६।' इत्यात्मनेपदं लुङो भवति । आध्यातं
चोत्कण्ठनम् । ज्ञास्ये इत्यकर्मकाचेल्यकर्मकक्रियावचनत्वादात्मनेपदम् । प्राज्ञः
क्रियापटुरिति बुद्धिकौशलं कर्मकौशलं च दर्शयति ॥

५६९—संजानानान् परिहरन् रावणाऽनुचरान् बहून् ॥

लङ्कानं समाविशद् रात्रौ वदमानो ऽरि-दुर्गमाम् २७

संजानानानित्यादि—रावणस्यार्थेषु कार्येषु ये चरन्तीति '२९३०।
चरेष्टः । ३।२।१६।' तान् बहून् संजानानान् चेतयतः परिहरन् । अनाध्याने
तद् । रात्रौ लङ्कानं समाविशत् प्रविष्टवान् । अरिदुर्गमां राक्षसदुर्गमाम् ।
वदमानो भासमानः । '२७२०। भासनोपसंभाषा-। ११३।४७।' इत्यादिना
आत्मनेपदम् ॥

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'ऽशोक-वनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २२३

५७०—कंचिन् नोपावदिष्टा ऽसौ, केनचिद् व्यवदिष्ट न, ॥

शृण्वन् संप्रवदमानाद् रावणस्य गुणान् जनात्. ॥

कंचिदित्यादि—असौ प्रविष्टः सन् न कंचिदुपावदिष्ट उपसान्त्वितवान् । उपसम्भाषायां तद् । केनचिद् प्रवदिष्ट न, न भाषितवान् । विमती तद् । विमतिर्नानामतिः । शृण्वन् आकर्णयन् । जनात् संप्रवदमानान् संभूय भाषमाणात् । रावणस्य संबन्धिनो गुणान् । '२७२१। व्यक्तवाचाम् -१११३।४८।' इत्यात्मनेपदम् । जनानां व्यक्तवाक्त्वात् ॥

५७१—जल्पितोत्क्रुष्ट-संगीत-प्रनृत्त-स्मित-वैलिंगितैः ॥

घोषस्यान्ववदिष्टेव लङ्का पृत-क्रतोः पुरः. ॥ २९ ॥

जल्पितेत्यादि—पृतक्रतोस्त्रिन्द्रस्य या पूः तस्या अमरावत्याः संबन्धिनो घोषस्यान्ववदिष्टेव लङ्का । अनुशब्दः सादृश्ये । सादृशं धादं कृतवतीः । तजल्पितादिभिः । उभयत्रापि जल्पितादिघोषस्य मुख्यत्वात् । लङ्कैति तस्यो जन उच्यते । तेन व्यक्तवाग्विषयत्वात् '२७२२। अनोरकर्मकात्-१११३।४९।' इति तद् । तत्र व्यक्तवाचामित्यनुवर्तते न समुच्चारण इति ।

५७२—ऐद् विप्रवदमानैस् तां संयुक्तां ब्रह्म-राक्षसैः ॥

तथा ऽवगिरमाणैश् च पिशाचैर् मांस-शोणितम्. ॥

ऐदित्यादि—तां ब्रह्मराक्षसैः संयुक्तां हनूमान् जगाम । इणो छटि रूपम् । विप्रवदमानैः परस्परविस्वार्थाभिधायिभिः । विप्रल्लापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे '२७२३। विभाषा विप्रल्लापे १११३।५०।' इति तद् । तथा पिशाचैर्मांसशोणितमवगिरमाणैः भक्षयद्भिः संयुक्तम् । गिरतेरभ्यवहारार्थत्वात् '२७२४। भयाद् मः १११३।५१।' इति तद् । मांसशोणितमिति '९१०। जातिरप्राणिनाम् । २।७।१।' इत्येकवद्भावः ॥

५७३—यथा-स्त्वं संगिरन्ते स्म गोष्ठीषु स्वामिनो गुणान्, ॥

पान-शौण्डाः पथः क्षीवा वृन्दैरुदचरन्त च. ३१

१—'११५३ । उचं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् ।' । २—'२३५ । कन्दितं रुदितं क्रुष्टं, जृम्भन् वृ श्रियु जृम्भणम् ।' । ३—'८१४ । आरुन्दितं धीरितकं रेचितं घलितं मुतम् ।' । ४—(५६४) शोकस्थं टिप्पणं विलोक्यताम् । ५—'१०९८ । मत्ते शौण्डो-रुद-क्षीवाः कामुके वमिता ऽनुदः ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

यथास्यमित्यादि—ब्रह्मराक्षसाः पिशाचाश्च यथास्वमात्मीयस्य स्वा-
मिनो गुणान् गोष्ठीषु गोष्ठीमध्ये संगिरन्ते स्म अन्युपगतवन्तः । '२७२५।
समः प्रतिज्ञाने । १।३।५२।' इति तद् । पानशौण्डाः पानसंकाः क्षीया मत्ताः
सन्तः पथो मार्गानुदचरन्त उक्रम्य गच्छन्ति स्म । '२७२६। उद्वक्षरः स-
कर्मकात् । १।३।५३।' इति तद् । वृन्दैरिति सम्भूयेत्यर्थः ॥

५७४—यानैः समचरन्ता ऽन्ये कुञ्जराऽश्व-स्थाऽऽदिभिः,
संप्रायच्छन्त वैन्दीभिरन्ये पुष्प-फलं शुभम्. ३२

यानैरित्यादि—अन्ये यानैः कुञ्जरादिभिः समचरन्त संचरन्ते स्म ।
'२७२७। समस्तृतीयायुक्तात् । १।३।५४।' इति तद् । अन्ये बन्दीभिरानी-
ताभिः । 'सम्प्रदाने तृतीया । 'अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति' इति
वचनाद्बन्दीभ्य इत्यर्थः ॥ पुष्पफलं शोभनं संप्रायच्छन्त ददति स्म ।
'२७२६। दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । १।३।५५।' इति तद् । पुष्पफलमिति
जातेरेकवद्भावः ॥

५७५—कोपात् काश्चित् प्रियैः प्रत्तमुपायंसत ना ऽऽसैवम्,
प्रेम जिज्ञासमानाभ्यस् ताभ्यो ऽशप्तत कामिनः॥

कोपादित्यादि—काश्चित् स्त्रियः कोपात् अन्यस्त्रीगमनजनितात् । आ-
सवं मद्यविशेषं नोपायंसत न स्वीकृतवत्यः । '२७३०। विभाषोपयमने
। १।२।१६।' इत्यकिवपक्षे रूपम् । '२७२९। उपायमः स्वकरणे । १।३।५६।'
इति तद् । पाणिग्रहणपूर्वस्य स्वीकरणस्य तत्र स्थितत्वाद्दोषचारिकमत्र स्वी-
करणं द्रष्टव्यम् । '२७३२। समुदाहृभ्यो यमो ग्रन्थे । १।३।७५।' इति वा
तद् । उदाहृपूर्वस्य यम आदानार्थत्वात् । अवसरमाप्तं सूत्रद्वयमुदाहृतं
स्यात् । प्रियैः प्रत्तं दत्तम् । '३०७८। अथ उपसर्गात्तः । ७।४।४७।' प्रेम
जिज्ञासमानाभ्यः किमस्मासु प्रेमास्ति वा न वेति कृतकोपप्रकाशेन ज्ञातु-
मिच्छन्तीभ्यः ॥ '२७३१। ज्ञा-श्रु-स्मृ-दशां सनः । १।३।५७।' इति तद् ।
ताभ्यो योपिन्नयः । कामिनः अशप्तत न ने स्वदन्त्या प्रियास्तीति तदीय-
शरीरस्पर्शनेन शपथं चक्रुः । शप उपालम्भने इत्यात्मनेपदम् । वाचा उपल-
म्भनं शरीरस्पर्शनम् '५७२। श्लाघ-हुङ्-१।१।३।४।' इत्यादिना सम्प्रदानसं-
ज्ञायां चतुर्थी । तासां शपयितुमिष्यमाणत्वात् ॥

१—'८२३। सर्वे स्याद् बाहनं यानं युग्यं पथं च धोरणम् ।' ।

२—'८६३। स्युर मागधात् तु मगधा चन्दिनस् स्तुतिपाठकाः ।' ।

३—'१०३९। मरेयमांसवः सीधुर मेदको जगलः समौ ।' इति सर्वत्र ना०अ०॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २२५

५७६—प्रादिदृक्षत नो नृत्यं, ना ऽशुश्रूपत गायनान् ॥

रामं सुस्मूर्पमाणो ऽसौ कपिर् चिरह-दुःखितम् ३४

प्रादिदृक्षतेत्यादि—असौ कपिलङ्कायां नो नृत्यं प्रादिदृक्षत । गायनान् गायकान् । '२९०८। गस्यकन् । ३। १। १४६।' ष्युद च । नाशुश्रूपत न श्रो-
तुमिष्टवान् । किमिति रामं चिरहदुःखितं सुस्मूर्पमाणः रमर्तुमिच्छन् । स-
न्तमेव्यः पूर्वपदारामनेपदम् । '२६१४। अज्ञानगमां सनि । ६। १। १६।' इति
दीर्घत्वम् । '२४९४ । उदोष्ट्यपूर्वस्य । ७। १। १०२।' इत्युत्त्वम् ॥

५७७—अनुजिज्ञासतेवा ऽथ लङ्का-दर्शनमिन्दुना ॥

तमोऽपहविमुक्त्वांऽशु पूर्वस्यां दिश्युदयत ॥ ३५ ॥

अन्वित्यादि—अर्थतस्मिन् प्रस्तावे इन्दुना चन्द्रेण उदयत उदितम् ।
इणो भावे लटि रूपम् । पूर्वस्यां दिशीति पूर्णेनेति दर्शयति । इश्यते यन्
दर्शनं रूपम् । लङ्काया रूपमनुजिज्ञासतेव । पूर्वेण प्राप्तस्वात्मनेपदस्य
'२०३२। नानोर्णः । १। ३। ५८।' इति प्रतिषेधः । तमोपहास्तमोविष्वंसमानाः
विमुक्ताः प्रेरिता अंशवो यस्मिन् उदय इति ॥

५७८—आशुश्रूपन् स मैथिल्या वार्ता हर्म्येषु रक्षसाम् ॥

शीयमानाऽन्धकारेषु समचारीदं-शङ्कितः ॥ ३६ ॥

आशुश्रूपन्त्रित्यादि—स कपिमैथिल्याः सीताया वार्तामाशुश्रूपन् श्रो-
तुमिच्छन् । '२०३३। प्रत्याहर्म्यां श्रुषः । १। ३। ५९।' इत्यात्मनेपदप्रतिषेधः ।
रक्षसां हर्म्येषु गृहेषु । समचारीदं संक्रान्तवान् । '२३३०। अतो व्रान्तस्य
७। २। २।' इति ष्टुदिः । शीयमानान्धकारेषु अपगच्छत्तमःसु । '९१२। सद्गु-
णातने' । '२३६२। शदेः शितः । १। ३। ६०।' इति सङ् । '२३६०। पा-प्रा-
। ७। ३। ०८।' इति शीपादेशः । अशङ्कितः शङ्कारहितः ॥

५७९—दात-साहस्रमारक्षं मध्यगं रक्षसां कपिः ॥

ददर्श, यं कृतान्तो ऽपि ध्रियेता ऽऽसाद्य भीषणम् ॥

दातेत्यादि—मध्यगं मध्यमकोष्ठगतं भारक्षं गोपकं शतगाह्रं रक्षसां
लक्षमात्रं ददर्श विलोहितवान् । कृतमहत्वं परिमाणमस्येति प्राग्वतेः संख्या-

१—'१४४७। ष्युहो वन्दे ऽप्यंरिर् वृषे ऽप्यंमीन्द्रकां तमोपहाः ।'

२—'१२९। हर्म्याऽऽदि धनिनां वापः, प्रायादो देव-भृशान् ।'

३—'६। कृतान्तो यमुना-भ्राता शमनो यमराट् यमः ।' इति सर्वत्र ना०

२२६ भाट्ट-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

पूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति यचनात् । '१६९२। शतमानविंशतिक-
।५।१।२७।' इत्यादिना अणि '१७५२। संख्यायाः संवासर-।७।३।१५।'
इत्युत्तरपदवृद्धिः । भीषणं भयानकं आसाद्य प्राप्य । कृतान्तो ऽपि यमो ऽपि
त्रियेत प्राणान् संत्यजेत् । '२५३८। त्रियतेर्लुङ्-लिङोश्च ।१।३।६१।' इति
तद् । तत्र हि शित इत्यनुवर्तते ॥

५८०—अध्यासिसिपमाणे ऽथ वियन्-मध्यं निशा-करे ॥

कासांचक्रे पुरी सौधैरतीवोद्भासिभिः सितैः ३८

अधीत्यादि—अथ निशाकरे चन्द्रमसि वियन्मध्यं अध्यासितुमारोडु-
मिच्छति सति । '२७३४। पूर्ववत्सनः ।१।३।६२।' इत्यात्मनेपदम् । आस्ते-
रनुदात्तेत्वमात्मनेपदनिमित्तम् । तेनैव सन्नन्तादपि भवति । अत्र सनि
इति कृते अजादेद्वितीयस्येति द्विर्वचनम् । पुरी लङ्का कासांचक्रे शोभते स्म ।
सौधैः सौधानां ज्योत्स्नया चोद्भास्यमानत्वात् । '२२४०। आम्प्रत्ययवत्-
।१।३।६३।' इति तद् ॥

५८१—इन्दुं चैपक-संक्रान्तमुपायुङ्क्त यथा ऽमृतम् ॥

प्रयुञ्जानः प्रिया वाचः समाजाऽनुरतो जनः ३९

इन्दुमित्यादि—एवं शोभितायां लङ्कायां समाजानुरतः पानगोष्ठीरतो
जनः चैपकसंक्रान्तं मद्यभाजने प्रतिविम्बेन संक्रान्तमिन्दुमुपायुङ्क्त उपभुक्त-
वान् । प्रतिविम्बावच्छिन्नस्य मद्यस्योपलक्ष्यमाणत्वादेवमुक्तम् । यथा ऽमृतं
अमृतमिव । प्रिया अनुकूला वाचः प्रयुञ्जानः अभिदधानः । '२७३५। प्रो-
पाभ्याम्-।१।३।६४।' इति तद् ॥

५८२—संक्षुवान इवोत्कण्ठामुपाभुङ्क्त सुरामलम् ॥

ज्योत्स्नायां विगलेन्-मानस् तरुणो रक्षसां गणः ॥

संक्षुवान इत्यादि—रक्षसां तरुणो गणः उत्कण्ठा (प्रियासु) संस्मरणं
संक्षुवान इव समुत्तेजयन्निव । '२७३६। समः क्षुवः ।१।३।६५।' इति
तद् । ज्योत्स्नायां सुरां अलं पर्यासमुपाभुङ्क्त अन्याहृतवान् । '२७३७।
भुजो ऽनवने ।१।३।६६।' इति तद् । विगलन्मानः ॥

१—'३२९। सौधो ऽश्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ।' २—'१०४०।
चैपको ऽश्री पानपात्रं सरको ऽप्यनुतर्पणम् ।' ३—'१००। चन्द्रिका
कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस् व प्रसन्नता ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २२७

५८३—मध्वपाययत स्वच्छं सोत्पलं दयिताऽन्तिके ॥

आत्मानं सुरताऽऽभोग-विश्रम्भोत्पादनं मुहुः ॥

मध्वित्यादि—कीदृशं मधु स्वच्छत्वात् सोत्पलतया सुरभित्वात् शो-
भनं जातं यतः स्वयमारमानं मुहुःपाययत पायितवत् । '२७३८। गेरणौ-
।१।३।६७।' इति तद् । दयितान्तिके दयितस्य समीपे । सुरताभोगः सुरत-
विमर्दः तत्र विश्रम्भः तस्योत्पादनं जनकम् । उत्पादयतीति '२८४१।
कृत्यल्युटो बहुलम् ।३।३।११३।' इति कर्त्तरि ल्युट् ॥

५८४—अभीपयन्त ये शक्रं राक्षसा रण-पण्डिताः ॥

अविस्मापयमानस् तान् कपिराटीद् गृहाद् गृहम् ॥

अभीपयन्तेत्यादि—पुंस्व रक्षःसु यथायथं चेष्टमानेषु ये राक्षसा रण-
पण्डिताः संग्रामविज्ञाः शक्रमभीपयन्त भीषितवन्तः । '२५९४। भी-स्त्वो-
र्हेतुभये ।१।३।६८।' इति तद् । '२५९५। भियो हेतुभये पुद् ।७।३।४०।'।
भयग्रहणमुपलक्षणं तेन स्मयतेरपि भवति । तान्सौ कपिरविस्मापयमानः
विस्मयमकारयन् । '२५९६। नित्यं स्मयतेः ।६।१।५७।' इत्यात्वम् । गृहा-
द्गृहनाटीद् गतवान् । लुङि रूपम् ॥

५८५—सीतां दिदृक्षुः प्रच्छन्नः सो ऽगर्षयत राक्षसान्, ॥

अवश्ययत मायाश् च स्व-मायाभिर् नरद्विपाम् ॥

सीतामित्यादि—स कपिः सीतां दिदृक्षुः सीतां द्रष्टुमिच्छुः प्रच्छन्नः
राक्षसानगर्षयत व्यामोहयत् । स्वमायाभिश्च नरद्विपां मायाश्च अवश्ययत
भतिसंहितवान् । '२७३९। गृधि-वश्योः प्रलम्बने ।१।३।६९।' इति तद् ।

५८६—अपलापयमानस्य शत्रून् तस्या ऽभवन् मतिः ॥

'मिथ्या कारयते चौरैर् घोषणो राक्षसाऽधिपः ॥

अपेत्यादि—तस्य कपेः शत्रून् राक्षसान् अपलापयमानस्य न्यकुर्वतः ।
'२५०९। विभाषा लीयतेः ।६।१।५१।' इत्यात्वे '२५९२। लियः सम्मानन-

१—'७८९। समी विधम्म-विधासी, भेषो अंसो यथोचितात् ।'
२—'४७। इन्द्रो मरुत्वान् मपवा विर्वाजाः पादसागनः । इदधवाः शु-
नागीरः पुरुहूतः पुरंदरः । मिण्डुर केगपमः दामाः ।' । ३—'७७९। चा-
रन् च गूढ-पुरुषन् वा ऽऽप्त-प्रत्ययिती समी ।' । ४—'१८३। आघेदितं
दिग्-प्रिरक्तमुर्धर पुटं तु घोषणा ।' इति सर्वत्र ना० अ० ॥

२२८ मट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

।१।३।७०।' इत्यादिना शालिनीकरणे न्यग्भावने आरमनेपदम् । मतिरभवत् ।
कीदृशीत्याह—मिथ्याकारयत इति । अयं राक्षसाधिपतिश्चरैर्दण्डवाहकैः
यां घोषणां पुनः पुनः कारयति जागृत जागृतेति तां मिथ्या कारयते येना-
हमविज्ञात एव प्रविष्टः । '२७४०। मिथ्योपपदात् कृजो ऽभ्यासे । १।३।७१।'
इति तद् । अभ्यासश्च पुनः पुनः करणम् ॥

कुलकम् ४५-४९—

५८७—गूहमानः स्व-माहात्म्यमटित्वा मन्त्रि-संसदः ॥

नृभ्यो ऽपवदमानस्य रावणस्य गृहं ययौ ॥ ४५ ॥

गूहमान इत्यादि—स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गूहमानः आवृण्वन् ।
'२३६४। ऊदुपधाया गोहः । ६।४।८९।' इत्युत्वम् । '२१५८। स्वरित-
जितः—।१।३।७२।' इति तद् । अटित्वा मन्त्रिसंसदः शुक्रसाराणादिगृहाणि
गत्वा रावणस्य गृहं ययौ । कीदृशस्य । नृभ्यो ऽपवदमानस्य कुप्यतः असूयतो
या । '२७४१। अपाद्ददः । १।३।७३।' इति तद् । नृभ्य इति '५७५। कुघ-कुह
—।१।४।३७।' इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥

कीदृशं गृहमित्याह—

५८८—दिशो द्योतयमानाभिर् दिव्य-नारीभिराकुलम् ॥

श्रियमायच्छमानाभिरुत्तमाभिरनुत्तमाम् ॥ ४६ ॥

दिश इत्यादि—दिशः द्योतयमानाभिः भासयमानाभिः । '२५६४।
णिचश्च । १।३।७४।' इति तद् । दिव्यनारीभिः उत्तमाभिः प्रधाननायिकाभि-
राकुलं व्याप्तम् । श्रियमनुत्तमामतिशयवर्ती आंयच्छमानाभिः स्वीकुर्वा-
णाभिः । '२७४२। समुदाहम्पः—।१।३।७५।' इति तद् ॥

५८९—नित्यमुद्यच्छमानाभिः स्मर-संभोग-कर्मसु ॥

जानानाभिरलं लीला-किलकिंचित-विभ्रमान् ॥

नित्यमित्यादि—स्मरसंभोगकर्मसु कामोपभोगक्रियासु । नित्यमुद्यच्छ-
मानाभिः उत्सहमानाभिः । लीला जानानाभिः । '२७४३। अनुपसर्गाञ्जः
। १।३।७६।' इति तद् । पूर्ववत्तद् । लीलाः स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाविशेषाः ।
(तथा चोक्तम्—'विलास-लीलाः किलकिंचितानि विद्वोक-मोहायित-विभ्र-
माणि । विच्छिन्नमाकुट्टिमितेक्षितानि योज्यानि तज्ज्ञैः सुकुमारवृत्ते' इति
लक्षणं तेषां नृत्यशास्त्रे ॥

१—'७७० । मन्त्री धीमन्त्रिो ऽमाल्यो, ऽन्ये कर्मसचिवार् ततः ।'

२—(५६४) श्लोकस्थं टीकनमवलीकयन्तु । इति सर्वत्र ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२२९

५९०—स्वं कर्म कारयन्नास्ते निश्चिन्तो या झप-ध्वजः, ॥

स्वाऽर्थं कारयमाणाभिर् यूनो मद-विमोहितान् ॥

स्वमित्यादि—स्वमात्मीयं मोहनादिकर्म दिव्यनारीः कारयन् अनुष्ठा-
पयन् एष झपध्वजः कामदेवः निश्चिन्त आस्ते । ताभिराकुलमिति योज्यम् ।
'५४१ ह-कोरम्यतरस्याम् । १११।५३' इति द्विकर्मकता । यूनः स्वार्थं स्व-
प्रयोजनं मैथुनारूपं कारयमाणाभिः आकुलम् । ता हनूमानिति वक्ष्यमाणेन
संबन्धः । कीदृशान् । मदविमोहितान् मधुपानमदपरवशान् । ताभिः ॥

कीदृशीभिरित्याह—

५९१—कान्तिं स्वां वहमानाभिर्

यजन्तीभिः स्व-विग्रहान् ॥

नेत्रैरिव पिबन्तीभिः

पश्यतां चित्त-संहतीः ॥ ४९ ॥

कान्तिमित्यादि—स्वां कान्तिं शोभां वहमानाभिः यजन्तीभिः । स्व-
विग्रहान् इदृशीभिः कामिभ्यः । तत्र स्वं कर्मेति निचञ्चेत्यस्य विषयः ।
कान्तिं स्वां स्वविग्रहानिति स्वरितेत् इत्यस्य विषयः । '२७४४ विभापोप-
पदेन प्रतीयमाने । ११३।७७' इति विभाषा आत्मनेपदम् ॥ इत्यात्मनेप-
दाधिकारः ॥ शेषभूतत्वात् परस्मैपदविधानमाह—नेत्रैरिति । प-
श्यतां चित्तसंहतीः । चित्तसंदोहान् पिबन्तीभिरिव गृह्णन्तीभिरिव ।
'२१५९ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । ११३।७८' ॥

५९२—ता हनूमान् पराकुर्वन्नगमत् पुष्पकं प्रति ॥

विमानं मन्दरस्याद्रेरनुकुर्वदिव श्रियम् ॥ ५० ॥

ता इत्यादि—ता दिव्यनारीः पराकुर्वन्नपक्षिपन् । अगमत् । पुष्पकं
प्रति पुष्पकविमानं प्रति । येन पुष्पकविमानेन जगाम । कीदृशं मन्दरस्याद्रेः
श्रियमनुकुर्वदिव । '२७४५ अनु पराभ्यां कृजः । ११३।७९' कर्णमिप्राये चा-
त्मनेपदस्य प्राप्तत्वात् ॥

१—'६३५ अथ कलेवरम् । गात्रं षणुः संहननं शरीरं वर्षं विग्रहः ।
कायो देहः श्लिवपुंसोः, स्त्रियां मूर्तिस् तनुय् तनुः ।' । २—'७८ । अस्त्रो-
(कुबेरस्य) दानं चैत्ररथं, पुत्रश्च त्व नलकृवरः, । केल्यसः स्थानमूलका पूर,
विमानं तु पुष्पकम् ।' इति ना० अ० । ३—'धीर् वेदरचना शोभा मारती
सरल-द्रुमे । सद्गम्या त्रि-वर्ग-संपत्ती ब्रेणोपकरणे मती ।' इति विश्व-मेदिन्यौ ।

२३० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण रूपे तृतीयो वर्गः,

युग्मम् ५१, ५२—

५९३—तस्मिन् कैलास-संकाशं शिरः-शृङ्गं भुज-द्रुमम् ॥

अभिक्षिपन्तमैक्षिष्ट रावणं पर्वत-श्रियम् ॥ ५१ ॥

तस्मिन्नित्यादि—तस्मिन् विमाने रावणमैक्षिष्ट । कैलाससंकाशं कै-
लासतुल्यम् । शिरःशृङ्गं शिरांसि शृङ्गाणीव यस्य । भुजद्रुमं भुजा द्रुमा
इव यस्य । तं पर्वतस्य श्रियमभिक्षिपन्तं अभिमवन्तम् । '२७४६। अभि-
प्रत्यतिभ्यः क्षिपः । ११३।८०।' इति परस्मैपदम् । तस्य स्वरितेत्वात् कर्म-
भिप्राय आत्मनेपदं प्राप्तम् ॥

५९४—प्रवहन्तं सदाभोदं सुप्तं परिजनाऽन्वितम् ॥

मघोने परिमृष्यन्तमारमन्तं परं स्मरे ॥ ५२ ॥

प्रवहन्तमित्यादि—सदाभोदं कस्तूरिकादिपरिमलं प्रवहन्तम् । '२७४७।
माद्बहः । ११३।८१।' इति परस्मैपदं स्वरितेत्वात् । सुप्तं शयने संविष्टम् ।
परिजनान्वितं पारिपार्थिकाधिष्ठितम् । मघोने इन्द्राय परिमृष्यन्तं समूय-
न्तम् । '२७४८। परंमृषः । ११३।८२।' इति परस्मैपदं मृषेः स्वरितेत्वात् ।
'५७५। कुध-द्रुह-१११।३७।' इति सन्प्रदानसंज्ञायां षतुर्था । स्मरे कामे
परमत्यर्थे आरमन्तं सक्तिं कुर्वाणम् । '२७४९। व्याङ्-परिभ्यो रमः । ११३।८३।'
इति परस्मैपदम् । रमेरनुदासेत्वात् ॥

५९५—व्यरमत् प्रधेनाद् यस्मात् परित्रस्तः सहस्र-दृक्, ॥

क्षणं पर्यरमत् तस्य दर्शनान् मारुताऽऽत्मजः, ५३

व्यरमदित्यादि—यस्माद्भावणात् सहस्रदृगिन्द्रः परित्रस्तः '५८८। भी-
प्रार्थनाम्-१११।२५।' इत्यपादाने पञ्चमी । प्रधेनाद् युद्धाय व्यरमत् ।
उपरतव्यापारोऽभूत् '२७४९। व्याङ्-परिभ्यो रमः । ११३।८३।' इति परस्मै-
पदम् । अगुप्सां-विराम-प्रमादार्थानामपादाने पञ्चमी । तस्य दर्शनान्मारुता-
त्मजः हनूमान् क्षणं पर्यरमत् तुष्टिमानभवदित्यर्थः । 'साधु रावण' इति ।
पूर्वबल्लभः परस्मैपदम् ॥

१—'१०३५। निम-संकाश-नीकाश-प्रतीकाशोन्मादयः ।' इति ना० ध० ॥

२—अस्मिन् 'शिरः-शृङ्गं' पदे इवादेहपमावाचकस्य साधारणधर्मस्य च लोपात्
समासगा लुप्तोपमा—'वादेर् लोपे समासे सा कर्माधार-व्ययि व्यदि । कर्म-क-
र्त्राणामुत्थेतद् द्विलोपे क्तिप्-समासगा ॥' इति तल्लक्षणं कान्वयप्रकाशे दशम

दृश्यते । ३—'१६४। विमर्शोत्थे परिमलो गन्धे जन-मनोहरे । आमोदः

'१। वाच्य-लिङ्गत्वमा-गुणात् ।' ४—(५८४) श्लोकस्य टिप्पणं

५—'८६९। युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं ।' इति ना० ध० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २३१

५९६—उपारंसीच्च च संपश्यन् वानरस्तं चिकीर्षितात् ॥
रम्यं मेरुमिवाऽऽधूत-काननं श्वसनोर्मिभिः ॥५४॥

उपेत्यादि—तं रावणं पश्यन् वानरः चिकीर्षितात्कर्तुमिष्टात् सीता-
न्वेषणादुपारंसीत् निवृत्तः । उपाञ्चैत्यधिकृत्य '२७५१। विभाषा ऽकर्मकात्
।१।३।८५।' इति लुङः परस्मैपदम् । तस्य मेरोरिव रम्यत्वात् यदाह मेरु-
मिव । श्वसनोर्मिभिः घातसमूहैः । आधूतकाननं प्रचलितवनं मेरुम् । तथा
[श्वसनोर्मिभिः] श्रसितकह्लोलैः आधूतानि शिरांस्थाननानि च यस्येति ॥

५९७—दृष्ट्वा दयितया साकं रहीभूतं दशाननम् ॥
ना ऽत्र सीतेत्युपारंस्त दुर्मना वायु-संभवः ॥५५॥

दृष्ट्वेत्यादि—रहीभूतं विजनस्थं दशाननम् । '२१२१। अस्मिन्श्रद्धुः
-।५।४।५१।' इत्यादिना च्चौ सलोपः । दयितया साकं दृष्ट्वा मात्र सीतेति
कृत्वा उपारंस्त विमना त्रिवर्तते स्म । '२७५१। विभाषा ऽकर्मकात् ।१।३।८५।'
इति सङ् । वायुसंभवो हनूमान् ॥

५९८—ततः प्राकारमारोहत् क्षपाटानविबोधयन्, ॥
ना ऽयोधयत् समर्थो ऽपि सीता-दर्शन-लालसः ॥

तत इत्यादि—तत उत्तरकालं प्राकारमारोहत् आरूढवान् । क्षपाटान्
राक्षसान् अविबोधयन् अचेतयन् । '२५६१। णिचश्च ।१।३।७४।' इत्यात्मने-
पदे प्राप्ते । '२७५२। युध-युध-।१।३।८६।' इत्यादिना वा लटः परस्मैपदम् । यु-
धेरणौ सकर्मकस्य चित्तवत्कर्तृकरवात् हनूमतश्चित्तवत्त्वात् । तत्र द्वकर्मका मे-
तेषामचित्तवत्कर्तृत्वार्थमुपादानमित्युक्तम् । तास्माद्योधयत् समर्थो ऽपि न सं-
प्राप्तवान् । यतः सीतादर्शन(लालसः) लम्पटः । '२७५३। अणायकर्मकात्-
।१।३।८८।' इत्यनेन उभयत्रापि लटः परस्मैपदम् । युधेरैकस्याचित्तवत्क-
र्तृकरवात् ॥

५९९—अप्यासीद्, 'राघवस्या ऽहं नाशयेयं कथं शुचम्, ॥
वैदेह्या जनयेयं वा कथमानन्दमुत्तमम् ॥ ५७ ॥

अप्यासीदित्यादि—राघवस्याहं कथं केन प्रहारेण शुचं शोकं नाश-
येयम् । कथं वा वैदेह्याः सीताया आनन्दं जनयेयमिति हनुमानाप्यासीत्

१—'१२०५ । कं शिरोऽम्बुनोः । २—'१०५३ । दुर्मना विमना अ-
न्तर्गताः स्यादुत्क उन्मताः । ३—'३२२ । प्राकारो वरणः शालः ।' इति
ना० अ० ॥

२३२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

चिन्तितवान् । '२७४। ध्ये चिन्तायाम्' इत्यस्य लुङि रूपम् । नशिजन्यो-
रकर्मकात्वात् '२७५४। अणौ-११।३।८।८।' इत्यनेन लिङः परस्मैपदम् । न बुधे-
त्यादिना जनीजृपित्यादिना जनेर्मिःसंज्ञायां ह्रस्वत्वम् ॥

६००—दृष्ट्वा राघव-कान्तां तां द्रावयिष्यामि राक्षसान्,
तस्या हि दर्शनात् पूर्वं विक्रमः कार्य-नाश-कृत् ॥

दृष्टेत्यादि—इयमसाविति राघवस्य कान्तां दृष्ट्वा द्रावयिष्यामि राक्ष-
सान् पलाययिष्यामि । अत्र अणावित्यनेन न बुधेत्यादिना तस्याकर्मकस्य
चित्तवत्कर्तृकात्वात् । हि यस्मात् तस्याः सीताया दर्शनात्पूर्वं विक्रमः कार्यस्य
सीतादर्शनरूपस्य नाशकृत् ॥

६०१—चिन्तयन्नित्यमुत्तुङ्गैः प्रावयन्तीं दिवं वनैः ॥

अशोक-वनिकामारौर्दपश्यत् स्तवकौऽऽचिताम् ॥

चिन्तयन्नित्यादि—इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्नारास्तमीपे अशो-
कवनिकामपश्यत् । उत्तुङ्गैश्चैर्वनैर्दिवमाकाशं प्रावयन्तीं श्यामुवानाम् ।
'२७५२। बुध-बुध-११।३।८।६।' इत्यादिना तिप् । प्रवतेरकर्मकस्याचित्तवत्क-
र्तृकात्वात् । अशोकवनिकायाश्चाचित्तवतीत्वात् । स्तवकाचितां अशोकपुष्प-
स्तवकैः छत्राम् ॥

कुलकम् ६०-६४-

६०२—तां प्राविशत् कपि-व्याघ्रस् तरुर्न-चलयन् शनैः ॥

अ-त्रासयन् वन-शयान् सुप्तान् शाखासु पक्षिणः ॥

तामित्यादि—तामशोकवनिकां कपिव्याघ्रः कपिव्याघ्र इव शनैर्मन्दं
प्राविशत् । तरुर्नचलयन् अकम्पयन् । चलेरकर्मकस्याचित्तवत्कर्तृकादणावि-
त्यनेन च लटः परस्मैपदं न निगरणेत्यादिना तद्धि तत्र सकर्मकार्थं अचि-
त्तवत्कर्तृकार्थं चेत्युक्तम् । वनशयान् पक्षिणः शाखासु सुप्तान् अत्रासयन् ।
'२७५४। अणौ-११।३।८।८।' इत्यनेन परस्मैपदम् । वृत्ते शेरत् इति '२९२९।

१—'१११५। उच्च-प्रांशून्ततोद्ग्रीच्छ्रितास् तुङ्गैः । २—'१४५१। आ-
राद् दूर-शमीपयोः । ३—'३६४। स्याद् शुचलकस् तु स्तवकः, कुङ्कुलो
मुकुलो ऽक्षियाम् । ४—'३५३। वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस् तरुः।
५—'३५९। समे शाखा-वृत्ते, स्कन्धशाखा-शाले, शिफा-वृत्ते ।' इति
• अ० ॥

सथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २३३

अधिकरणे शेषैः । १३।२।१५।' इत्यम् । '१७६ शय-वास-वासिपु-।६।३।१८।'
इत्यादिना सप्तम्या विभाषा अलुक् ॥

६०३—अवाद् वायुः शनैर् यस्यां लतां नर्तयमान-वत् ॥

नाऽऽयासयन्त संत्रस्ता ऋतवो ऽन्योन्य-संपदः ॥

अवादित्यादि—यस्यामशोकवनिकायां वायुर्वातः शनैर्मन्दमवान् वाति
स्म । (तामाटेति यक्षमाणेन संबन्धः) । लतां नर्तयमानवन् नृत्यमिव कार-
यन् । नृतिश्चलने घर्तते । ततश्च । '२७५३। निगरण-।१।३।८७।' इत्यादिना
परस्मैपदं प्राप्तं '२७५५। न पादमि-।१।३।८९।' इत्यादिनां प्रतिपिद्धम् ।
ऋतवो ऽन्योन्यसंपदः परस्परस्य विभूतीः नायागमन्त गोपपीडयन्ति स्म ।
संत्रस्ता दावणात् । आहूपूर्वाद्यसेः विस्रवत्कर्तृत्ववान् अणावित्यादिना पर-
स्मैपदं प्राप्तं 'न पादमि'इत्यादिना प्रतिपिद्धम् ॥

६०४—ज्योत्स्ना ऽमृतं शशी यस्यां घापीर् विकसितोत्पलाः ॥

अपाययत संपूर्णः सदा दश-मुखाऽऽज्ञया. ६२

ज्योत्स्नेत्यादि—यस्यां रावणाज्ञया शशी सदा संपूर्णः सन् ज्योत्स्नामृतं
घापीरपाययत पायितवान् । निगरणार्थत्वात्तिपि प्राप्ते न पादमीत्यादिना
प्रतिपिद्धे णिचधेति तद् ॥

६०५—प्रादमयन्त पुष्पेपुं यस्यां वन्द्यः समाहृताः ॥

परिमोहयमाणाभी राक्षसीभिः समावृताः ॥६३॥

प्रादमयन्तेत्यादि—यस्यां वन्द्यः समाहृताः समानीताः पुष्पेपुं कामं
प्रादमयन्त शमितयत्यः । तन्मतस्याचरणात् । कीदृश्यः । परिमोहयमाणाभिः
प्यामोहयन्तीभिः राक्षसीभिः परिभृताः । दनि-वरिमुद्योः अणावित्यादिना
प्राप्तस्य परस्मैपदस्य न पादमीत्यादिना प्रतिपेधे णिचधेश्वाग्मनेपदम् ॥

६०६—यस्यां वासयते सीतां केवलं स्म रिपुः स्मरौत् ॥

न त्वैरोचयता ऽऽत्मानं चतुरो वृद्धि-मानपि ६४

यस्यामित्यादि—रिपुर्दशाननः स्मरन् कामादेतोः केवलं निष्कलं
यस्यां सीतां वासयते स्म वासितवान् । न त्वैरोचयत आत्मानं नैवात्मान-

१—'२८९। घापी तु दीपिका ।' २—'यन्दिशालास्थिताः श्रिय इत्यर्थः ।
'८८९। प्रप्रदोषप्रदौ वन्द्यां, कारा स्याद् बन्धनलये ।' ३—'२७। मदनो
मन्मयो मारः कामः पञ्चरतः स्मरतः ।' इति ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२३५

भृञ्जिह्वदन् सुखयन्ति स्म । णिचि लुडि षडि रूपम् । कीदशाः भृन्त्रं गम्भीरं
मधुरमानुवाना वाश्यमानाः । 'आडि नु-प्रच्छयोत्पसंख्यावम्' इति तद् ॥
'११०८' णु स्तुती' इत्यादादिकस्य परस्मैपदित्वात् ॥

६१०—वर्तिप्यमाणमात्मानं सीता पत्युरिवा ऽन्तिके ॥

उदपश्यत् तदा तथैर् निमित्तरिष्ट-दर्शनेः ॥६८॥

वर्तिप्यमाणमित्यादि—सीतापि तदा तस्मिन् काले पत्यु रामस्या-
न्तिके आत्मानं वर्तिप्यमाणमिव उदपश्यत् उप्रेक्षते स्म । '२३४०। वृद्धयः
स्य-सनोः।१।३।९२।' इति विभाषावचनात्तद् ॥ निमित्तैश्चक्षुःस्पन्दनादिभिः ।
तथैरविसंवादिभिः इष्टदर्शनेः इष्टार्थप्रकाशकैः । दर्शनमिति । '२८४१।
कृत्वत्युटो बहुलम् ।३।३।११३।' इति कर्तरि ऽयुट् ॥

६११—'निरवत्स्यन् न चेद् वार्ता सीताया, वितथं च नः ॥
अकल्पस्यदुद्यतिः सर्वा', हनूमानित्यं चिन्तयत्.६९

इत्यात्मनेपदाधिकारः ।

निरवत्स्यन्मित्यादि—चेदिति यद्यर्थे । यदि सीताया वार्ता न निर-
वत्स्यन् निर्गृतिं नावाचयन्, तदा वृथैव निष्कलैव नो ऽस्माकमुद्यतिः सर्वा
भयमुद्यमः (समुद्रकल्लुनादिकः) । अकल्पस्यत् अभविष्यत् । इत्येवं हनूमान-
चिन्तयत् । क्रियातिपत्तौ लृट् । तत्र निरवत्स्यदिति '२३४०। वृद्धयः स्य-स-
नोः।१।३।९२।' इति विभाषापरस्मैपदम् । अकल्पस्यदिति '२३५१। लुडि
ष कृपः।१।३।९३।' इति चकारात् स्य-सनोरपि भवति विभाषापरस्मैपदम् ।
उद्यतिरिति यमेः '३२०२। त्रिषां क्तिन् ।३।३।९४।' । '२४२८। अनुदात्त-
।६।४।३७।' इत्यादिना अनुनामिकलोपः ॥ इत्यात्मनेपदाधिकारः ॥

इतः प्रभृति कारकमधिकृत्याह—

विशेषकम् ७०-७२—

६१२—वृक्षाद् वृक्षं परिक्रामन् रावणाद् विभ्यतीं भृशम् ॥

शत्रोस्त्राणम-पश्यन्तीमि-ष्टयो जनकाऽऽरमजाम् ॥

वृक्षादित्यादि—तां जनकामजां सीतां स कपिऽज्ञते ऽपश्यदिति

१—'१९५। सत्यं सच्यगृहं सम्यगमूनि त्रिषु तद्गति ।' । २—'१२८३।
निमित्तं देव-सङ्गणोः ।' । ३—'१०८। वार्ता प्रथित् १२तान्त उदन्तः
रयान् ।' इति सर्वत्र ना० भ० ॥

२३६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

वक्ष्यमाणेन संबन्धः । वृक्षात् वृक्षं परिक्रामन् गच्छन् । '५८६। ध्रुवमपाये
ऽपादानम् । ११४।२४।' इत्यपादानसंज्ञायां पञ्चमी । रावणात् विन्यतीं
भृशं लखन्तीं अत्यर्थं शत्रो रावणाद्रक्षामपश्यन्तीं यतो भयं ततः कुतो
रक्षेति । '५८८। भी-त्रा-र्थानाम्-११४।२५।' इत्यपादानसंज्ञा । अद्भ्यः प्रच्छन्नो
भूत्वा । '२८५९। ऋदुपध-१३।१।११०।' इत्यादिना क्यप् ॥

६१३—तां पराजयमानां स प्रीते रक्ष्यां दशाऽऽननात् ॥

अन्तर्दधानां रक्षोभ्यो मलिनां म्लान-मूर्द्धंजाम् ॥

तामित्यादि—प्रीतेः रावणसंबन्धिन्याः पराजयमानां विमुखीभवन्तीम् ।
'५८९। पराजेरसोदः । ११४।२६।' इत्यपादानत्वम् । असोदो ऽर्थः प्रीतिः ।
रक्ष्यां दशाननात् रावणविषये स्वयं निवार्यप्रसराम् । '५९०। वारणार्थाना-
मीप्सितः । ११४।२७।' इत्यपादानत्वम् । प्रवृत्तिविधातलक्षणया रक्षणक्रियया
आत्मसंबन्धिन्या दशाननस्य व्याप्तुमभिप्रेतत्वात् । अन्तर्दधानां रक्षोभ्यः
(मा मां रक्षांसि द्राक्षुरिति) ततश्च '५९१। अन्तर्धौ येनादर्शनम्-११४।२८'
इत्यपादानसंज्ञा । अन्तर्धिनिमित्तं हि रक्षोभिरात्मनोदर्शनस्यानीप्सितत्वात् ।
मलिनां क्षरीरेण म्लानमूर्द्धंजां मलिनकेशां बद्धवेणीत्वात् ॥

६१४—रामादधीत-संदेशो वायोर् जातश्च द्युत-स्मिताम् ॥

प्रभवन्तीमिवादित्यादपदयत् कपि-कुञ्जरः ॥७२॥

रामादित्यादि—सकृत् अधीतसंदेशो गृहीतसंदेशः कपिकुञ्जरः ।
'५९२। आख्यातोपयोगे । ११४।२९।' इत्यपादानसंज्ञा । रामस्याख्यातत्वात् ।
सावधानतया संदेशग्रहणात् नियमपूर्वकविधावत् संदेशग्रहणम् । वायो-
र्जात इति '५९३। जनिकर्तुः-११४।३०।' इत्यपादानसंज्ञा (जन्यर्थस्य ज-
न्मनः कर्ता हनूमान् तस्य वायुः प्रकृतिः कारणम्) । द्युतस्मितां शोकाक्रान्त-
त्वात् । प्रभवन्तीमिवादित्यात् । '५९४। भुवः प्रभवः । ११४।३१।' इत्यनेन
भवत्वर्थस्य सीतायाः कर्तृभूतायाः प्रथमतः उपलभ्यमानत्वात् । अतः प्रभव
आदित्यः तस्यास्तेजस्वितात् ॥

६१५—रोचमानः कु-दृष्टिभ्यो रक्षोभ्यः प्रत्तवान् श्रियम् ॥

श्लान्धमानः पर-स्त्रीभ्यस् तत्राऽऽगाद् राक्षसाऽधिपः ।

रोचमान इत्यादि—तत्र तस्यामशोकयनिकायां राक्षसाधिपो रावणः
आगात् आगतः । रोचमानः कुदृष्टिभ्यः स्वप्नप्रपीधमत्वात् । ये कुदृष्टयः कु-
दृष्टयः सान् स्वविषये स्पृहावतः कारयन्तित्यर्थः । '५७१ । रुच्यर्थानां प्रीय-
माणः । ११४।३३।' इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । रुचेरभिलाषस्य तत्रावस्था-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-धनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २३७

नात् । कुदृष्टयः प्रीयमाणाः । रक्षोभ्यः ध्रियं विभूतिं प्रप्तवान् । '५६९। क-
र्मणा यमभिप्रैति-११।४।३२।' इति सम्प्रदानम् । ददातिक्रियया राक्षसाना-
मभिप्रीयमाणत्वात् । श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः सुप्सद्विषये ऽस्माकं श्लाघेति
परकलत्राणि ज्ञापयितुमेवयन् । '५७२। श्लाघ-दुह-११।४।३४।' इत्यादिना
सम्प्रदानत्वम् । श्लाघया बहुमानेन ज्ञापयितुमिष्यमाणत्वात्तासाम् ॥

६१६—अशप्त निहुवानो ऽसौ सीतायै स्मर-मोहितः, ॥

धारयन्नैव चैतस्यै वसूनि प्रत्यपद्यत. ॥ ७४ ॥

अशप्तेत्यादि—सीतायै निहुवानः शौर्यादिकं न मे ऽस्तीति सीतां ज्ञाप-
यितुमेवयित्वर्थः । तस्यै सीतायै अशप्यत् । श्लाघयं सीतां ज्ञापयितुमेवदि-
त्यर्थः । किमित्येवमाह । स्मरमोहितः । अत्र शपयापहुतिक्रियया सीतामा-
ज्ञापयितुमिष्यमाणत्वात् । पूर्ववत् सम्प्रदानसंज्ञा । किंचास्यै सीतायै स्वामि-
नीभूतायै वसूनि द्रव्याणि प्रत्यपद्यत अह्नीकृतवान् । धारयन्नैव गृहीतवित्त
द्व । अत्र '५७३। धारेरुत्तमर्णः ११।४।३५।' इति सीतायाः कयाचिदुत्तम-
र्णया तुल्यत्वात् ॥

६१७—तस्यै स्पृहयमाणो ऽसौ बहु प्रियमभापत, ॥

सानुनीतिश्च सीतायै ना ऽकुप्यन्, नाप्यसूयत.

तस्या इत्यादि—असौ राक्षसाधिपः स्पृहयमाणः सीतामासुमिच्छन्
बहु प्रियमभापत वक्ष्यमाणम् । '५७४। स्पृहेरोत्तितः ११।४।३६।' इति स्पृह-
यतेः स्याधिकृष्यन्तस्य प्रयोगे सीताया ईप्स्यमानत्वात् । सानुनीतिश्च सा-
नुनयः सीतायै नाकुप्यत् तां प्रति कोपं न कृतवान् । नाप्यसूयत दोषा-
विपरणलक्षणात्मन्यां न कृतवान् । कुप्यतिसूयत्योर्दिवादिक्पोरदात्तेन्दृ-
तोर्लङ्घि प्रयोगे '५७५। कुप-दुह-११।४।३७।' इत्यादिना सम्प्रदानम् ॥

६१८—'संकुप्यसि मृषा किं त्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे !, ॥

ईक्षितव्यं पर-स्त्रीभ्यः स्व-धर्मो रक्षसाम्यम्. ७६

संकुप्यसीत्यादि—किं त्वं शुभाशुभे दिदृक्षुं द्रष्टुमिच्छुं मां हे मृगे-
क्षणे ! संकुप्यसि । '५७६। कुप-दुहोरपगृह्योः-११।४।३८।' इति कर्मसंज्ञा ।
मुपेरपगर्णेण मुक्तत्वात् । युतस्ते परिज्ञानं यत्परस्त्रीषु शुभाशुभं निरूपयसि
अन्यत्र दुष्टानपात्वात् । अयं कथं मृषा संकुप्यामीति चेदाह—ईक्षितव्यं
परस्त्रीभ्यः वा शुभा न शुभेति यदाक्षितव्यमीक्षणीयं तदयं स्वधर्मो रक्ष-
साम् । '५७७। राधीश्वोर्यस्य विप्रधः ११।४।३९।' इति सम्प्रदानसंज्ञा ।
यतः स्त्रीविषये विविधस्य प्रभस्य विषयमाणात् ॥

३३८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

६१९—शृण्वद्भ्यः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरु! नोत्तमाः;
गृणद्भ्यो ऽनुगृणन्त्यन्ये ऽकृताऽर्था, नैव मद्-विधाः.

शृण्वद्भ्य इत्यादि—अनेनात्मनः प्रभावं दर्शयति । शृण्वद्भ्यः प्रार्थ-
यमानेभ्यः स्वामिन्निदं क्रियतामिति । मध्यमाः प्रभवः प्रतिशृण्वन्ति ओ-
मित्युपगच्छन्ति । हे भीरु ! नोत्तमा मादृशाः । (ते हि स्वातन्त्र्यास्वयमेव
हितं प्रतिपद्यन्त इति भावः) । '५७८। प्रत्याङ्गभ्यां ध्रुवः पूर्वस्य कर्ता
।१।१।४०।' इति सम्प्रदानसंज्ञा । पूर्वस्याः प्रार्थनक्रियायाः प्रार्थयितुः कर्तृ-
त्वात् । भ्रुव्ये प्रभवो ऽकृतार्थोः अलब्धलाभाः गृणद्भ्यः अनुग्राह्यस्य शृ-
त्यस्य कस्यचिन्न स्तुतिं कुर्वद्भ्यो मद्भिभ्यः अनुगृणन्ति तान् प्रोत्साहयन्ति ।
अनुगृणीत अनुगृणीतेति ममानुगतो भवतीति नैव मद्भिधा अनुगृणन्ति
कृतार्थत्वात् । '१५९५। गृ शब्दे' इत्यस्य प्रयोगे '५७९। अनु-प्रतिगृणश्च
।१।१।४१।' इति सम्प्रदानसंज्ञा । गृणातेः स्तुतिक्रियापेक्षया कर्तृत्वात् ॥

६२०—इच्छ स्नेहेन दीव्यन्ती विषयान् भुवनेश्वरम्, ॥

.संभोगाय परिक्रीतः कर्तास्मि तव ना ऽप्रियम्. ॥

इच्छेत्यादि—इदं पूजितं भुवनेश्वरं तिलोकविजयिनमिच्छ अङ्गीकुरु ।
आत्मानमुद्दिश्य स्नेहेन प्रेम्णा । '५६०। साधकतमं करणम्-।१।१।४२।' इति
करणसंज्ञा । दीव्यन्ती क्रीडन्ती विषयान् शब्दादिभिरित्यर्थः । '५६२। दिवः
कर्म च-।१।१।४३।' इति करणसंज्ञापवादात् कर्मसंज्ञा । संभोगाय परि-
क्रीतः त्वद्विषयभोगेन परिक्रीत इत्यर्थः । '५६०। परिक्रयणे सम्प्रदानम्-
।१।१।४४।' इति सम्प्रदानत्वम् । तव त्राप्रियं कर्तास्मि न करिष्यामि ॥

६२१—आस्व साकं मया सौधे, मा ऽधिष्ठा निर्-जनं वनम्
मा ऽधिवात्सीर् भुवं, शय्यामधिरोष्व स्मरोत्सुका. ॥

आस्वेत्यादि—मया साकं सार्धं सौधे घवलगृहे आस्व तिष्ठ । आ-
सेल्लोति रूपम् । '६७२। आधातो ऽधिकरणम् ।१।१।४५।' इत्यधिकरणसंज्ञायाम्
सप्तमी । मा ऽधिष्ठा निर्जनं वनम् । '५४२। अधि-शीङ्-स्थासां कर्म ।१।१।४६।' इत्यधिकरणे कर्मसंज्ञा । लुटि रूपम् । मा ऽधिवात्सीः भुवं भूमौ मा श-
यिष्ठाः । माङि लुटि रूपम् । '५४४। उपान्वप्याह्वसः ।१।१।४८।' इति
अधिकरणे कर्मसंज्ञा । किंतु शय्यामधिरोष्व । शीङो लोटि रूपम् । '५४२।
अधिशीङ्-।१।१।४९।' इति कर्मसंज्ञा । स्मरोत्सुका कामार्थिनी ॥

१—'५६६ । विशेषात् त्वहना भीरुः कामिनी यामलोचना ।' इति ना०
४० । 'भीरुराते त्रिलिङ्गः स्याद् षरयोपिति योपिति ।' इति मेदिनी च ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२३५

६२२—अभिन्यविक्षयासू त्वं मे यथैवाऽव्याहता मनः, ॥

तथा ऽप्यध्यावसन्तं मां मा रीत्सीर् हृदयं तथा. ॥

अभीत्यादि—यथैव एवमव्याहता अनिवारिता सती मे मम मनः अभि-
न्यविक्षयाः अभिनिविष्टासि । लुङि रूपम् । '२६८३। नेर्विशः १११३।१७।'
इति तद् । '५४३। अभि-नि-विशश्च १११४।१७।' इत्यधिकरणे मनसः कर्म-
संज्ञा । तथा एवमपि एवदृश्यमध्यावसन्तं मां मा रीत्सीः मा निवारय ।
रुधेर्लुङि रूपम् । '५४४। उपान्वप्याह-१११४।१८।' इति हृदयस्य कर्मसंज्ञा ॥

६२३—मा ऽवमंस्था नमस्यन्तर्म-कार्य-ज्ञे ! जगत्-पतिम्, ॥

संहृष्टे मयि कांकुत्स्थर्म-धन्यं कामयेत ? का. ॥८१॥

मेत्यादि—हे अकार्यज्ञे ! अविशेषज्ञे ! मां जगत्पतिं नैमत्स्यन्तं माऽवमं-
स्थाः । लुङि रूपम् । '५३५। कर्तुरीप्सिततमम्—१११४।१९।' इति कर्मसंज्ञा ।
अयमानक्रियया कर्तृमयन्धिन्या जगत्पतेरानुमिष्टत्वात् । संहृष्टे मयि काकु-
त्स्थमधन्यं मन्दभाग्यं का कामयेत का इच्छेत् । नैवेत्यर्थः । '५३८। तपयुक्तं
षानीप्सितम् १११४।२०।' इति कर्मसंज्ञा । येनैव प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं
क्रियया युक्तं तेनैवेप्सितादन्यस्य रामस्य प्रयुज्यमानत्वात् ॥

६२४—यः पयो दोग्धि पापाणं, सरामाद् भूतिर्मानुयात्,

रावणं गमय प्रीतिं बोधयन्तं हिताऽहितम्. ८२

य इत्यादि—यथा पापाणात् पयो न संभवति तथा रामादपि विभू-
तिरिति नैराश्यं दर्शयति । पयसः पूर्वमेव कर्मसंज्ञा । पापाणस्य '५३९।
अकथितं च १११४।२१।' इत्यनेन । रावणं गमय प्रीतिं अर्थात् सह प्रीतिं
यच्छन्तं गमय प्रीतिम् । स्वयमेव हिताहितं भवतीं मुष्यमानां बोधयन्तम् ।
'५४०। गति-बुद्धि १११४।२२।' इत्यादिना कर्मसंज्ञा । गति-बुध्योरप्यन्ताव-
स्थायां तयोः कर्तृत्वात् ॥

६२५—प्रीतो ऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवन-त्रयम्, ॥

किं विलापयसेऽत्यर्थं, पार्श्वे शायय रावणम्. ८३

प्रीत इत्यादि—अहं प्रीतः सन् भुवनत्रयं तन्मगुणं भोग्यं भोक्तुं
भोग्यं भवतीं भोजयिष्यामि । मत्प्रसन्नार्थं वा कर्मसंज्ञा । मत्प्रसन्नानम-
अपवहताः । अकर्त्रभिप्राये '२५६४। निषध १११३।२३।' इत्यामनेपदं न

२४० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतांयो वर्गः,

भवति । विलपन्तं विविधं भाषमाणं किं विलापयसे ऽत्यर्थे (नाहं त्वामिच्छामीति ध्रुवाणां) अत शब्दकर्मकत्वात् कर्मसंज्ञा । कर्त्रभिभाषे णिचक्षे-त्यात्मनेपदम् । तस्मादिदं-प्रार्थये—पार्थे रावणं शायय । अत्राकर्मकत्वात्कर्मसंज्ञा ॥

६२६—आज्ञां कारय रक्षोभिर्, मा प्रियाण्युपहारय, ॥

कः शक्रेण कृतं नैच्छेदधिमूर्धानमञ्जलिम् ॥८४॥'

इति कारकाधिकारः ॥

आज्ञामित्यादि—रक्षांसि त्वदाज्ञां कुर्वन्त्येव । कारय प्रियाणि च त्व-
संबन्धीनि मामुपहरन्तमुपहारय वत्पादय । '५४१। ह-क्रोरन्यतरस्याम्
।१।४।५३।' इति कर्मसंज्ञा । शक्रेण कृतं विरचितं अञ्जलिमधिमूर्धानं अ-
धियतः प्राप्सो मूर्धां येनेति । को नैच्छेत् '५५९। स्वतन्त्रः—।१।४।५४।' इति
कर्तृसंज्ञा । शक्रेण प्रणतो ऽहमित्यर्थः । प्रयोज्यकर्ता नोदाहृतोप्यन्तावस्था-
यामुदाहृतत्वात् ॥ इति कारकाधिकारः ॥

इतः प्रभृति कर्मप्रवचनीयमधिकृत्याह—

६२७—वचनं रक्षसां पत्युरनु क्रुद्धा पति-प्रिया ॥

पापाऽनुवसितं सीता रावणं प्राब्रवीद् वचः ८५

वचनमित्यादि—रक्षसां पत्यु रावणस्य वचनमनुलक्ष्यीकृत्य । '५४७।
अनुलक्षणे ।१।४।८४।' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया । क्रुद्धा सती
सीता । पतिप्रिया पतिः प्रियो यस्या इति । रावणं प्राब्रवीद्वचो वक्ष्यमाणम् ।
पापानुवसितं पापेन संयुक्तम् । '५४९। तृतीयार्थे ।१।४।८५।' इत्यनेन कर्मप्र-
वचनीयसंज्ञायां द्वितीया । पापमन्ववसित इति । द्वितीयेति योगविभागात्
सः सुप्सुपेति वा ॥

६२८—'न भवाननु रामं चेदुप शूरेषु वा, ततः ॥

अपवाह्य च्छलाद् वीरी किमर्थं मामिहा ऽहरः ॥

नेत्यादि—यदि भवात्तानुरामं रामात्त हीन इत्यर्थः । '५५०। हीने
।१।४।८६।' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अनुशब्दश्च स्वहीनार्थद्योतकः । ही-
नशोऽकृष्टापेक्षः । उपशूरेषु वा शूरेभ्यो वा वचषिको भवान् । '५५१। उपोऽधिके
षा ।१।४।८७।' इति चकारादीने उपशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । यस्मादधिक-

१—'८७४। प्रसभं तु वलाकारो दृष्टो, उप स्तलितं छलम् ।' इति
ना० अ० । 'छलं छत्र-रालितयोः' इति हेमथ ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२४१

मिथ्यनेन सप्तमी । उपशब्दस्याधिक्योत्तनात् । किमर्थं कनकमृगच्छलेन । वीरौ
रामलक्ष्मणौ अपवाह्य अन्यतो नीत्वा । मामिहाहरः लङ्कामानीतवान् ॥

६२९—उप-शूरं न ते वृत्तं कथं रात्रिचराऽधम ! ॥

यत् संप्रत्यपलोकेभ्यो लङ्कायां वसतिर् भयात्-८७

उपेत्यादि—हे रात्रिचराधम ! कथं ते वृत्तं चरितं जोषशूरं शूरेभ्यो न
हीनम् । '५५१। उपो ऽधिके च । १।१।४।८७।' इति चकारादीने उपशब्दस्य
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । यद्यस्मात् संप्रत्ययुना भयालङ्कायां जलपर्वतदुर्गायां
वसतिः । वसेरतिः 'बहि-यस्वतिभ्यश्चित्' इत्यौणादिकः । अर्पलोकेभ्यो लोकान्
वर्जयित्वा । '५९६। अप-परी वर्जने । १।१।४।८८।' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां
'५९८। पञ्चम्यपाह-परिभिः । २।३।१।०।' इति पञ्चमी ॥

६३०—आ राम-दर्शनात् पाप ! विद्योतस्व स्त्रियः प्रति ॥

सद्-वृत्ताननु दुर्-वृत्तः परिस्त्रीं जात-मन्मथः ८८

आ रामेत्यादि—हे पाप ! आ रामदर्शनात् रामदर्शनं यावद् । '५९७।
आह मर्यादावचने । १।१।४।८९।' इति पूर्ववत्पञ्चमी । स्त्रियः प्रति योपितो
लक्ष्यीकृत्य । विद्योतस्व स्त्रियो भव । स्त्रिय इति '३०२। वा ऽम्-शसोः
। ६।१।८०।' इति इयङ् । '५५२। लक्षणेत्थंभूत-। १।१।४।९०।' इत्यादिना कर्म-
प्रवचनीयत्वम् । सद्-वृत्ताननु दुर्वृत्तः सदाचारिणामुपरि दुर्वृत्त इत्यर्थः ।
इत्थंभूताख्याने ऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । परिस्त्रीं जातमन्मथः । अत्र
धीप्सायां कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

६३१—अभि द्योतिष्यते रामो भवन्तम-चिरादिह, ॥

उद्गूर्ण-वाणः संग्रामे यो नारायणतः प्रति ॥८९॥

अभीत्यादि—भवन्तमभि भवन्तं लक्ष्यीकृत्य । '५५३। अभिरभागे
। १।१।४।९१।' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । अचिरादिह लङ्कायां रामो द्योतिष्यते
असद्यतेजाः भविष्यति । य उद्गूर्णवाणः उद्यतवाणः संग्रामे नारायणतः
प्रति तेन गुण्यः । '५९९। प्रतिः प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः । १।१।४।९२।' इति
प्रतिनिधीः कर्मप्रवचनीयत्वम् । '६००। प्रतिनिधि-प्रतिदाने च यस्मात्
। २।३।१।१।' इति पञ्चमी । प्रतिपीगे पञ्चम्यास्त्रतिः । मुदयसदनाः प्रति-
निधिः ॥

२४२-भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

६३२—कुतो ऽधियास्यसि क्रूर! निहतस् तेन पत्रिभिः, ॥
न सूक्तं भवता ऽत्युग्रमतिरामं मदोद्धत! ॥ ९० ॥

कुत इत्यादि—हे क्रूर! तेन रामेण उद्गूर्णवाणेन पत्रिभिः शरैः निहतः सन् कुतो ऽधियास्यसि केन प्रकारेण त्रिःसरिष्यसि । '५५४ अधि-परी अ-नर्थकौ । १।१।९३।' इति श्लेषेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । धात्वर्थव्यतिरेकेणार्थ-स्यानभिधानादनर्थकत्वम् । संज्ञा च गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था । तेन '३९७८। तिष्ठि चोदात्तवति । ८।१।७१।' इति निधाताभावो दृष्टव्यः । पञ्चमी च 'प्रभाष्यामयोः' इत्युपसंख्यानान्भवति । किमिति इतिष्यतीति चेत्—यतो भवता न सूक्तं प्रशस्तमुक्तम् । '५५५। सुः पूजायाम् । १।१।९४।' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । '३७८३। गतिरनन्तरः । ६।२।४९।' इति स्वराभावः । अत्युग्रमतिरौद्धम् । अतिरामं राममधिकृष्य । क्लृप्तस्थमध्वनिति । '५५६। अतिरतिक्रमणे च । १।१।९५।' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । चकारात्पूजार्था च तत्र चाप्युक्तमिति प्रयोगः । हे मदोद्धत! ॥

६३३—परिशेषं न नामा ऽपि स्थापयिष्यति ते विभुः, ॥
अपि स्थाणुं जयेद् रामो, भवतो ग्रहणं कियत्, ॥

परीत्यादि—रामो विभुः प्रभुः ते परिशेषं नामापि संज्ञामपि न स्था-पयिष्यति, किमु देहम् । '५५७। अपिः पदार्थ-। १।१।९६।' इत्यादिना पदार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पदस्य देहस्याप्रयुज्यमानस्यार्थं अपिशब्दो वर्तते । अपि स्थाणुं जयेद्रामो, यमाराध्याधिपत्यं प्राप्तवानस्ति तमपि स्थाणुं महादेवं जेतुं संभाव्यते भवतो ग्रहणं कियत् । चस्रवेव न भवति । अत्र संभाव-नार्था कर्मप्रवचनीयत्वम् । संभावने लिङ् । उपसर्गबाधनत्वात्संज्ञायाः '२२७० उपसर्गात्सुनोति-। ८।३।६५।' इत्यादिना पत्वं न भवति ॥

६३४—अपि स्तुह्यपिसेधा ऽस्मांस् तथ्यमुक्तं नराऽशन!, ॥
अपि सिध्नेः कृशानौ त्वं दर्प, मर्यपि यो ऽभिकः.

अपीत्यादि—हे नराशन! मया तथ्यमुक्तं यन्नामापि न स्थापयिष्य-

१—'१३१३ । प्रावाणौ शैल-पापाणौ पत्रिणौ शर-पक्षिणौ ।' २—'३५। व्योमकेशोभवो भीमः स्थाणू रुद्र उमा-पतिः ।' इति ना० अ० । 'स्थाणुः शीले हरे पुमान्' इति कोशान्तरं च । ३—'५९। 'अग्रि-'' इत्यादित आरभ्य '६१ । आध्याशो वृद्ध-भानुः घृक्षानुः पापकोऽनलः ।' इति ना० अ० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनिका-मङ्गो' नामाटमः सर्ग—२४३

तीति । अस्मानपि स्तुहि साधूक्तमिति प्रशंस । '२२०१। सेह्यपिच । १३। १। ८७।'
इति अपिति डिच्वाहुणाभावः । अपिसेध निगृहाण (युथेच्छं तथा क्रियताम् ।
मया तु सत्यमेवोक्तमिति भावः) । अत्रान्ववसर्गे कामचारानुज्ञाने कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञा । किंच कृशानावमौ दर्प अपि सिञ्चेः क्षरेस्त्वम् । अत्र गार्हायां
लिङि रूपम् । यो ऽयं मय्यपि मद्रिपये ऽपि अभिक्तः कामयिता । १८७४।
अनुकाभिक—'५। २। ७४।' इत्यादिना निपातितः । उपसर्गसंज्ञाबाधनार्थत्वात्
स्तौति-सेधि-सिचां परत्वं न भवति ॥

६३५—अधिरामे पराक्रान्तमधिकर्ता स ते क्षयम्, ॥'

इत्युक्त्वा मैथिली तूष्णीमासांचक्रे दशाऽननम् ॥

अधीत्यादि—पराक्रान्तस्य शौर्यस्य राम इंसितेत्पुस्मिन्नर्थे अधिरामे
पराक्रान्तम् । '३०९०। नपुंसके भावे क्तः । १३। १। ११४।' । '६४४। अधिरी-
श्वरे । १। १। ९७।' इति स्वस्वामिसंयन्धे अधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । '६४५।
यस्मादधिकम्—१२। ३। ९।' इत्यादिना सप्तमी । यश्चैवं न रामस्ते क्षयमधिकर्ता
करिष्यति । अत्र कर्मण्येव द्वितीया । न '५४८। कर्मप्रवचनीययुक्ते । २। ३। ८।'
इति '७७४। विभाषा कृत्ति । १। १। १२।' इति या संज्ञा तस्या गत्युपसर्गसं-
ज्ञाबाधनार्थत्वात् । संज्ञापक्षे '३९७८। तिङि चोदात्तवति । ८। १। ७१।' इति
निघाताभावो द्रष्टव्य इति । एवमुक्त्वा दशाननं मैथिली तूष्णीमासांचक्रे
तूष्णीं स्थितवती ॥

इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः ॥

इतः प्रभृति 'अनभिहिते' इत्यधिकृत्य विभक्तिविधानमाह—

६३६—ततः खड्गं समुद्यम्य रावणः क्रूर-विग्रहः ॥

वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः क्षणमूचे विनिश्चसन् ॥९४॥

तत इत्यादि—ततः सीतावचनादुत्तरकालं रावणः खड्गं समुद्यम्य
वर्षिष्य कर्मणि द्वितीया । क्रूरविग्रहः दुष्प्रेक्ष्यत्वात् । वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः
वैदेहा वधे कृपितः । '५४५। अन्तरा ऽन्तरेण युक्ते । २। ३। ४।' इति षष्ठ्यप-
यादाद्वितीया । (अन्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमावष्टे, आधेयश्चात्र यथः)
क्षणमूचे वक्तव्यात् । उक्तिः क्रियया क्षणस्य कालस्य साकल्येन संयन्धात् '५५८।
कासाप्यनोः—५। २। १। ५।' इति द्वितीया । विनिश्चसन् क्रोधात् ॥

६३७—'चिरेणा ऽनुगुणं प्रोक्ता प्रतिपत्ति-पराङ्मुखी ॥

न मासे प्रतिपत्तासे मां चेन्, मर्तासि मैथिलि ! ॥

चिरेणेत्यादि—हे मैथिलि ! चिरेणापि कालेनानुगुणमनुकूलं मया प्रो-

२४४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

क्वापि सती प्रतिपत्तिपराङ्मुखी । इक्तस्वार्थस्यानुष्ठानं प्रतिपत्तिः तस्यां परां-
ङ्मुखी । इदानीं यदि त्वं मासे त्रिंशद्विवसलक्षणे मां न प्रतिपत्तासे नाङ्गी-
करिष्यसि तदा मतांसि मरिष्यसि । उभयमपि लुटि रूपम् । (तत्र चिरेण
प्रोक्ता इति । '५६३। अपवर्गे तृतीया । २।३।१।' विवक्षितार्थप्रकाशनं फलं
तस्य प्राप्तौ तत्क्रियापरिसमाप्तिरपवर्ग इति । मां मासे न प्रतिपत्तास इति
'६४३। सप्तमी-पञ्चम्यौ कारकमध्ये । २।३।७।' इति सप्तमी । कर्म-कर्त्राः कार-
कयोर्मध्यस्वात् मासस्य ॥

६३८—प्रायुङ्क् राक्षसीर् भीमा मन्दिराय प्रतिव्रजन् ॥

‘भयानि दत्त सीतायै सर्वा यूयं कृते मम. ॥’

प्रायुङ्क्त्यादि—रावणो राक्षसीभीमा भयानकाः प्रायुङ्क् समादिष्टवान्
लङ्कि रूपम् । मन्दिराय प्रतिव्रजन् गृहाय प्रतिव्रजन् । '५८५। गत्यर्थकर्मणि-
। २।३।११।' इत्यादिना तु चतुर्थी । कर्मप्रवचनीयादिसूत्रचतुष्टयेनोदाहृतं कर्म-
प्रवचनीयाधिकार एव दर्शितत्वात् । किमादिशदित्याह—सर्वा यूयं सी-
तायै भयानि दत्त । लोटि रूपम् । चतुर्थी संप्रदाने । संपूज्यादस्य प्रकर्षेण
दीयत इति संप्रदानम् । मम कृते मदनुग्रहविमित्तम् ॥

६३९—गते तस्मिन् समाजग्मुर् भयाय प्रति मैथिलीम् ॥

राक्षस्यो, रावण-प्रीत्यै क्रूरं चौचुरंलं मुहुः. ९७

गत इत्यादि—तस्मिन् रावणे गते सति राक्षस्यः समाजग्मुः संभूय
गताः । '२६९९। समो गम्यच्छि-। १।३।२९।' इत्यादिना आत्मनेपदं न भ-
वति । आडा व्यवहितत्वात् । मैथिलीं प्रति लक्ष्यीकृत्य भ्रूयाय सीतायै भयं
दानुम् । '५८३। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २।३।१४।' इति च-
तुर्थी । ददातेः क्रियार्थोपपदस्य स्थानिनः प्रयुज्यमानस्य भयं कर्म । क्रिया
चात्र समागमः । तत्रोपपदं क्रियार्थमिति । क्रूरं च भयानकम् । मुहुः
प्रतिक्षणं अलं पर्याप्तमूढुः उक्तप्रत्ययः । रावणप्रीत्यै रावणस्यैवं प्रीतिः स्यादिति ।
'५८२। तुमर्याच्च भाववचनात् । २।३।१५।' इति चतुर्थी । क्रियायां क्रियार्थ-
मिति तुमुना समानार्थत्वात् । भाववचनाश्रेत्यनेन विहितस्य क्रिनः
क्रियार्थे उपपदं कृताभिधानम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाटमः सर्गः—२४५

६४०—'रावणाय नमस्कुर्याः, स्यात् सीते! स्वस्ति ते ध्रुवम्
अन्यथा प्रातराशाय कुर्याम त्वामलं वयम्. ९८'

रावणायेत्यादि—हे सीते! रावणाय नमस्कुर्या रावणं नमस्कुरु । एवं च सति ते तुभ्यं स्वस्ति कल्याणं ध्रुवं स्यात् । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचनान्तस्य ते आदेशः । नमस्कुरुवेति पाठान्तरम् । तत्र नमस्कृत्वा स्थितायै तुभ्यमित्याध्याहृत्य योज्यम् । अन्यथा द्यसमानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययो न घटते । नमस्कृत्येति पाठान्तरम् । साक्षात्प्रभृतिषु नमःशब्दस्य विकल्पेन गतिसंज्ञा । गत्यभावपक्षे नित्यं गतिसमासाभावे ल्यवादेशः । '१५४। नमस्पुरसोर्गत्योः । ८। ३। ४०।' इति विसर्जनीयस्य सकारादेशश्च न संभवतीति । अन्यथेति यदि न नमस्कुर्याः तदा अलं प्रातराशाय प्रातर्भोजनाय त्वां कुर्याम वयमित्युचुः । '२९००। नित्यं द्वितः । ३। ४। ९९।' इति सलोपः । रावणायेत्यादिषु '५८३। नमःस्वस्ति-१। २। ३। १६।' इत्यादिना चतुर्थी ॥

६४१—तृणाय मत्वा ताः सर्वा वदन्तीस् त्रिजटा ऽवदत्
'आत्मानं हत दुर्वृत्ताः! स्व-मांसैः कुरुता ऽशनम्.

तृणायेत्यादि—अथानन्तरं राक्षसीर्बदन्तीः त्रिजटा रावणस्वता अवदत् वक्तवती । तृणाय मत्वा तृणमिव संगणय्य । '५८४। मन्यकर्मण्यनादरे- । २। ३। १७०।' इति चतुर्थी । तत्र 'कुत्सितमहणं कर्तव्यम्' इत्युक्तम् । इह मा मूत् तृणं मत्वेति । किमवदन् आत्मानं हत मारयत । दुर्वृत्ताः दुराचाराः । स्व-मांसैः कुरुताशनमिति करणे तृतीया ॥

किमर्थमेवमाहेत्याह—

६४२—अद्य सीता मया दृष्टा सूर्य चन्द्रमसा सह ॥

स्वप्ने स्पृशन्ती मध्येन तनुः श्यामा सुलोचना. ॥'

अद्येत्यादि—स्वप्ने मया अद्य सीता दृष्टा । कर्तरि तृतीया । सूर्य

१—अत्र 'उपपदविभक्तैः कारकविभक्तिर् बलीयसी' इति पार्तिकवलात् कर्मणि द्वितीयेव प्राप्ता, परं च तस्याप्यपवादभूतेन '५८१। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २। ३। १४।' इति सूत्रेण चतुर्थ्येव भवति । तेन 'नमस्कुरुमो नृषिहाय, स्वयंभुवे नमस्कृत्य' इत्यादिवत् 'रावणाय—' इत्यस्य रावणं प्रसादयितुमित्यर्थो युक्त इति शेषम् । एवं सति 'नमः-स्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी इति टीकाहनुक्तं प्रमादगमितम् । केवलं 'नमः, स्वस्ति' इत्याकारकशब्दयोग एव तस्या विधानादिति भाति । किन्तु 'प्रातराशायत्वां अलं कुर्याम' इत्यत्र तु अलंशब्दयोगात् 'नमःस्वस्ति-' इत्यनेनेवेति । अत्र युक्तायुक्तविवेचनं तु विद्वदधीनमित्यतम् ।

२४६ मट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

स्पृशन्ती चन्द्रमसा सह । सहयोगे तृतीया । सूर्याचन्द्रमसाविति रामल-
क्ष्मणाविति भावः । मध्येन तनुः तन्वी । '५६६' इत्थंभूतलक्षणे । २।३।२१'
तृतीया '५०२' वोतो गुणवचनात् । १।१।४४' इति जीवभावपक्षे रूपम् ।
श्यामा वर्णेन । सुलोचना शोभननेत्रा ॥

६४३—तास् तया तर्जिताः सर्वा मुखैर् भीमा यथाऽऽगतम्
ययुः सुपुप्सवस् तल्पं भीमैर् वचन-कर्मभिः. १०१

ता इत्यादि—ता राक्षसस्तया त्रिजटया तर्जिता भर्त्सिताः । सुपुप्सवः
स्वमुमिच्छवस्तल्पं शयनीपं यमुर्गताः । यथागतं यतो यतस्तत्कादुत्थापा-
गताः । '६६१' यथा ऽसादृश्ये । २।१।७' इति वीप्सायामव्ययीभावः । मुखै-
र्भिना रौद्राः । मुखानां विकृतत्वात् । '५६५' येनाह्वविकारः । २।३।२०'
इति तृतीया । भीमैर्वचनकर्मभिः उपलक्षिताः । इत्थंभूते तृतीया ॥

६४४—गतासु तासु मैथिल्या संजानानो ऽनिलाऽऽत्मजः ॥
आयातेन दशाऽऽस्यस्य संस्थितो ऽन्तर्हितश्चिरम्

गतास्वित्यादि—तासु राक्षसीषु गतासु । अनिलामजो हनूमान्
'रामसंकथां प्रास्तावीत्' इति चक्षयमाणेन संबन्धे । मैथिल्या संजानानः
इयं सेखवगच्छन् । '५६७' संज्ञो ऽन्यतरस्याम्-। २।३।२२' इति कर्मणि
तृतीया । '२७१२' सं-प्रतिभ्याम्-। १।३।४६' इति तद् । दशास्यस्यायाते-
नागमनेन हेतुना चिरमन्तर्हितो निलीनः स्थितः । '५६८' हेतो । २।३।२३'
इति तृतीया ॥

६४५—ऋणाद् वद्ध इवोन्मुक्तो वियोगेन क्रतु-द्विपः ॥
हेतोर् बोधस्य मैथिल्याः प्रास्तावीद् राम-संकथाम्.

ऋणादित्यादि—ऋणाद्धेतोर्बद्धः इवोन्मुक्तो यथा स्थानान्तरं गतवान् ।
'६०१' अकर्तव्ये-। २।३।२४' इति पञ्चमी । ऋणस्याकर्तृहेतुत्वात् । ऋ-
णेन बन्धित इवेति शोक्तम् । अप्रयोजककर्तृत्वाद्यणस्य । उन्मुक्तः ऋतुद्विपो रा-
वणस्य वियोगेन विष्टेपेण । '६०२' विभाषा गुणे ऽखियाम्-। २।३।२५' इति
पक्षे तृतीयोदाहृता न पञ्चमी । वियोगस्य गुणपदार्थत्वात् । किमिति संकथां
प्रास्तावीदित्याह—हेतोर्बोधस्य मैथिल्याः । पूष रामदूत इति मैथिल्या
बोधो ऽवगमः स्यात् । '६०७' पथी हेतुप्रयोगे । २।३।२६' इति बोधराश्रय
पथी । प्रास्तावीदिति '२३८५' स्तु-मु-धूम्यः परस्मैपदेषु । ७।२।७२' इतीद ।
'२२६८' मेटि । ७।२।४' इति ह्यन्तलक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधः । नेगान्त-
लक्षणायाः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२४७

६४६—तं दृष्ट्वा ऽचिन्तयत् सीता-हेतोः कस्यैप रावणः ॥

अवरुह्य तरोरारादैति वानर-विग्रहः ॥ १०४ ॥

तमित्यादि—तं हनूमन्तं रामं स्तुवन्तं दृष्ट्वा सीता अचिन्तयत् । कस्य हेतोः रावणो वानरविग्रहः सन्न प्येति आयाति । आङ्पूर्वस्येणो रूपम् । '६०८। सर्वनामस्तृतीया च।२।३।२७।' इति षष्ठी । किञ्चन्दस्य सर्वनामत्वान् । आरात् अन्तिके । तरोरिति '५९५। अन्यारात्-।२।३।२९।' इत्याराच्छब्दयोगे षष्ठी । अवरुह्यायतीर्येति । अवरुहणापेक्षया क्षपादाने षष्ठी । अपेक्षया योगपद्याभावान् । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' आराद्योगे न वतंते ॥

६४७—पूर्वस्मादन्य-त्रद् भाति भावाद् दाशरथिं स्तुवन्, ॥

ऋते क्रीर्यात् समायातो मां विश्वासयितुं नु किम् ?

पूर्वस्मादित्यादि—पूर्वस्माद्दावणादन्यवद्भाति शायते । अन्येन तुल्यं वर्तते इति कृत्वा अन्यशब्दयोगे षष्ठी । यतो भायात् खेदादाशरथिं स्तु-
यन् । किं नु क्रीर्यादते क्रीर्यं वर्जयित्वा । ऋतेशब्दयोगे षष्ठी । मां विश्वा-
सयितुं संभावयितुं किमागत इत्यचिन्तयत् ॥

६४८—इतरो रावणादेप राघवाऽनुचरो यदि, ॥

स-फलानि निमित्तानि प्राक् प्रभातात् ततो मम.

इतर इत्यादि—यदि रावणादितरः प्रतियोगी राघवानुचरः राघवा-
र्थकारी । इतरयोगे षष्ठी । ततो मम सफलानि स्वप्रलक्षणानि दर्शना-
दीनि निमित्तानि । प्राक् प्रभातात् आदित्योदयात्पूर्वस्मिन् काले । अन्यस्य
हि प्रभातादुत्तरकालं सफलानि । अग्रुत्तरपदयोगे षष्ठी ॥

६४९—उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद् रक्षसां पुरम् ॥

अर्बुल् लवण-तोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम्. ॥

उत्तराहीत्यादि—रामवृत्तो इयमिति न संभाव्यते । यतः समुद्रादुत्तरा
या दिक् तस्यामुत्तरादि वसन् रामः । भादि च दूरे उत्तराद्येति । तत्ताहि-
प्रायपाम्नेन उत्तरादिशब्देन योगे समुद्रादिति षष्ठी । लवणतोयस्य
लवणसमुद्रस्य दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि स्थिता रक्षसां पुरीं लङ्कां कथ-
मर्बुल् ज्ञातवान् । दक्षिणत इति '१९०८। दक्षिणोत्तराभ्यामगमुष्' (५।३।२८।
तदभ्येन योगे '६०९। पठ्यतत्तरार्थप्रत्ययेन ।२।३।२७।' इति षष्ठी ॥

२४८ भट्टि-काव्ये.—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः.

६५०—दण्डकान् दक्षिणेना ऽहं सरितो ऽद्रीन् वनानि च
अतिक्रम्या ऽम्बुधिं चैव पुंसांमगममाहता. १०८

दण्डकानित्यादि—दण्डकानामदूरे या दक्षिणा दिक् तस्यामिति ।
'१९८४। एनबन्धतरस्याम्—।५।३।३५।' इति सप्तम्यन्तादेनप प्रत्ययः । त-
दन्तेन योगे '६१०। एनपा द्वितीया ।२।३।३१।' इति द्वितीया । दक्षिणेन
दण्डकानां दक्षिणस्यां दिशि । सरितो ऽद्रीन् वनानि च अम्बुधिं चातिक्रम्य
पुंसामगममगम्यम् । '३२३४।' प्रह-वृ-ट-निश्चि-गमश्च ।३।३।५८।' इत्यप ।
अहमाहता आनीता । (तत्कथमवैदित्यचिन्तयेत् ॥

६५१—पृथङ् नभस्वतश् चण्डाद् वैनतेयेन वा विना ॥

गन्तुमुत्सहते नैह कश्चित् किमुत वानरः. १०९'

पृथगित्यादि—नभस्वतो वातात् चण्डात् पृथक् वायुं त्यक्त्वा । वैनते-
येन वा विना गरुडं वा वर्जयित्वा । '६०३। पृथग्विना—।२।३।३२।' इत्या-
दिना तृतीया-पञ्चम्यौ । इह लङ्कायां कश्चित् गन्तुं नोत्सहते किमुत वानरः ॥

६५२—इति चिन्ता-वर्ती कृच्छ्रात् समासाद्य कपि-द्विपः

मुक्तां स्तोकेन रक्षोभिः प्रोचे—'ऽहं राम-किङ्करः ॥

इतीत्यादि—एवमुक्तेन प्रकारेण चिन्तावर्ती कपिद्विपो हनुमान् । कृ-
च्छ्रात्समासाद्य कथमप्युपगम्य । अहं रामकिङ्करः रामप्रेषणकर इति प्रोचे ।
मुक्तां स्तोकेनाल्पेन रक्षोभिः कर्तृभिः । '६०४। करणे च स्तोकाल्प-
।२।३।३३।' इत्यादिना तृतीयापञ्चम्यौ । कृच्छ्र-स्तोकयोरसत्त्ववचनयोः क-
र्त्तृत्वात् ॥

यदि त्वं रामकिङ्करः क्तासावित्याह—

६५३—विप्रकृष्टं महेन्द्रस्य न दूरं विन्ध्य-पर्वतात् ॥

ना ऽनभ्याशे समुद्रस्य तव माल्यवति प्रियः. १११

विप्रेत्यादि—माल्यवति पर्वते तव प्रियो रामः महेन्द्रस्य पर्वतस्य
विप्रकृष्टं दूरं । विन्ध्यपर्वतात् न दूरम् । '६११। दूरान्तिकार्थः पृष्ट-
न्यतरस्याम् ।२।३।३४।' इति षष्ठी-पञ्चम्यौ । महेन्द्रपर्वत-विन्ध्ययोर्दूरविप्र-
कृष्टयोस्तु '६०५। दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।२।३।३५।' इति द्वितीया ।
तेनानभ्याशे न दूरे समुद्रस्य । '६११। दूरान्तिकार्थः—।२।३।३४।' इति षष्ठी ।
माल्यवति '६३३। सप्तम्यधिकरणे ।२।३।३६।' इति सप्तमी । चकाराहू-
न्तिकार्थेभ्यश्च । तेनानभ्याशे इति सप्तमी ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-वनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२४९

६५४—अ-संप्राप्ते दश-ग्रीवे प्रविष्टो ऽहमिदं वनम् ॥

तस्मिन् प्रतिगते द्रष्टुं त्वामुपाक्रंस्यचेतितः. ११२

असमित्यादि—[दशग्रीवे] दशवदने असंप्राप्ते अप्रविष्टे अहमचे-
तितः सन् इदं वनमशोकवनिकाख्यं प्रविष्ट इति । तस्मिन् प्रतिगते त्वां द्रष्टु-
मुपाक्रंसि समुत्सहे स्म । '६३४। यस्य च भावेन—१२।३।३७।' इति सप्तमी ।
कपेः प्रवेशोपक्रमयोः रावणसंप्राप्तिप्रतिगमनक्रियाभ्यां लक्ष्यमाणत्वात् ।
उपाक्रंसीति '२७।२। उपपराभ्याम्—१।१।३।३९।' इत्यनेन वृत्त्यादिषु सर्गं उत्साहे
क्रमेस्तद् । उत्तमगुरुपैकवचनम् '२३२३। सु-कमोरनात्मनेपदनिमित्ते
।७।२।३६।' इति सिच इदं न भवति ॥

यथादावेव प्रविष्टो ऽसि तर्हि किमिति स्वकर्म न दर्शितवानसीत्याह—

६५५—तस्मिन् वदति रुष्टो ऽपि ना ऽकार्पं देवि ! विक्रमम्

अ-विनाशाय कार्यस्य विचिन्वानः परापरम्. ॥

तस्मिन्नित्यादि—हे देवि ! तस्मिन् वदति रुष्टो ऽपि विक्रमं नाकार्पं तं
तथा वदन्तमनाहत्य विक्रमं नाकार्पमित्यर्थे । '६३५। पृष्ठी घानादरे
।२।३।३८।' इति चकारारसप्तमी । किमर्थं कार्यस्य संदेशकयादेरविनाशाय ।
विचिन्वानः परापरं पौर्वापर्यं निरूपयन् । कर्मभिप्राये तद् ॥

कथं घानरस्त्वं तस्य किङ्कर इत्याह—

६५६—घानरेषु कपिः स्वामी नरेष्वधिपतेः सखा ॥

जातो रामस्य सुग्रीवस् ततो द्यूतो ऽहमागतः. ॥

घानरेष्वित्यादि—घानरेषु स्वामी यः कपिः सुग्रीवः स नरेष्वधिपतेः
रामस्य सखा जातः । '६३६। स्वामीश्वर—१२।३।३९।' इत्यादिना पृष्ठी-सप्तम्यो-
विधानान् सप्तम्युदाहृता । ततो ऽहं द्यूत आगतः ॥

आगत्य च लङ्कां प्रविश्य इहायात इत्याह—

युगम्—११५—११६

६५७—ईश्वरस्य निशाटानां विलोक्य निखिलां पुरीम् ॥

कुशलो ऽन्वेपणस्या ऽहमायुक्तो द्यूत-कर्मणि ११५

ईश्वरस्येत्यादि—निशाटानां राक्षसानामीश्वरस्य दशाननस्य । अत्र
पृष्ठयुदाहृता । पुरीं निखिलां निःशेषां विलोक्य किं तत्र वर्तत इति (प्राप्त
इति षडयमाणेन संस्पन्दः) । कुशलो ऽन्वेपणस्याहं सीताया अन्वेपणस्य
निपुणः । आयुक्तो द्यूतकर्मणि द्यूतक्रियायां स्यादृतः । '६३७। आयुक्त-
कुशलाम्याम्—१२।३।४०।' इति पृष्ठी-सप्तम्यौ ॥

६५८—दर्शनीय-तमाः पश्यन्

स्त्रीषु दिव्यास्वपि स्त्रियः ॥

प्राप्तो व्याल-तमान् व्यस्यन्

भुजङ्गेभ्यो ऽपि राक्षसान् ॥ ११६ ॥

दर्शनीयेत्यादि—तत्र दिव्यास्वपि स्त्रीषु मध्ये दर्शनीयतमाः स्त्रियः पश्यन् । '६३८। यतश्च निर्धारणम् ।२।३।४१।' इति सप्तमी । दर्शनीयतमत्वेन गुणेन पृथक्करणात् । भुजङ्गेभ्यो ऽपि व्यालतमान् हिंस्रान् राक्षसान् व्यस्यन् अपक्षिपन् । '६३९। पञ्चमी विभक्ते ।२।३।४२।' इति पञ्चमी । भुजङ्गेभ्यो राक्षसानां विभागात् । प्राप्तो देव्याः पादमूलमित्यर्थात् ॥

किमवस्थो राम इत्याह—

६५९—भवत्यामुत्सुको रामः प्रसितः संगमेन ते ॥

मघासु कृत-निर्वापः पितृभ्यो मां व्यसर्जयत् ॥

भवत्यामित्यादि—भवत्यां त्वयि उत्सुकः उन्मत्ताः रामः । तव संगमेन प्रसितः प्रसक्तः । '६४१ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ।२।३।४४।' इति चकारात्सप्तमी । मघाभिर्युक्तः कालः तत्समीपे चन्द्रमसो वर्तमानत्वात् । '१२०४। नक्षत्रेण युक्तः कालः ।४।२।३।' इत्यण् । तस्य '१२०५। लुववि-शेषे ।४।२।४।' इति लुप् । तस्मिन् काले पितृभ्यः कृतनिर्वापः दत्तदानः मां व्यसर्जयत् । '६४२। नक्षत्रे च लुपि ।२।३।४५।' इति सप्तमी । तत्रापि '१२९४। लुपि युक्तवद्भ्यक्तिवचने ।१।२।५१।' इति खीलिङ्ग-यहुवचने भवतः । व्यसर्जयदिति विशब्दात् '५३२। प्रातिपदिक-।२।३।४६।' इत्यादिना प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा ॥

संदेहनिवृत्त्यर्थं चाभिज्ञानं दर्शयन्नाह—

६६०—अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्या ऽङ्गुलीयकः ॥

भवत्याः स्मरता ऽत्यर्थमपिंतः सादरं भम. ११८

अयमित्यादि—काकुत्स्थस्यापमङ्गुलीयको ऽभिज्ञानं चिदमयमभिज्ञान-मिति लिङ्गाधिके प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा । मैथिलीति संबोधनादिके '५३३। संबोधने च ।२।३।४७।' इति । सामन्वितं संपुद्धिश्चात्रैव प्रष्टव्यम् । काकुत्स्थस्येति '६०६। षष्ठी शेषे ।२।३।५०।' इति षष्ठी । भवत्या अत्यर्थं स्मरता सादरमपिंतम् । '६१३। अधीगर्थ-।२।३।५२।' इत्यादिना स्मरणार्थं कर्मणः शेषविधया षष्ठी ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-घनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः—२५१

६६१—रामस्य दयमानो ऽसार्वध्येति तव लक्ष्मणः, ॥

उपास्कृपातां राजेन्द्रावांगमस्येह, मा त्रसीः ॥

रामस्येत्यादि—असौ लक्ष्मणो रामस्य दयमानो रामं रक्षन् (शुचं मा कार्षीरिति) । दयतेः कर्मणि पठ्यते । तवांध्येति त्वां स्मरति । '६१३। अधी-
गर्ध—२।३।५२।' इति पठ्यते । आश्वासनार्थमाह— मा त्रसीः उद्वेगं मा कार्षीः ।
त्रसेरीद्विधास्त्रिधायामिदप्रतिपेधात् सिच इद भवति । यतो राजेन्द्रो राम-
लक्ष्मणौ । इहागमस्यागमनस्य । भावे अप् । उपास्कृपातां प्रतियत्नं कृत-
वन्तो । आगमनस्य निश्चितत्वात् तस्यैव मुद्रोवसख्येन गुणाधानात् तेन
'६१४। कृपः प्रतियत्ने ।२।३।५३।' इति कर्मणि पठ्यते । प्रतियत्ने लुङ्
तद् मुद् ॥

६६२—रावणस्येह रोक्ष्यन्ति कपयो भीम-विक्रमाः, ॥

धृत्या नाथस्व वैदेहि !, मन्योरुज्जासया ऽऽत्मनः ॥

रावणस्येत्यादि—इह लङ्कायां कपयो भीमविक्रमाः असह्यपराक्रमाः
रावणस्य रोक्ष्यन्ति सरोरं रावणं करिष्यन्ति । भीमविक्रमा इति गुणप्रधानो
निर्देशः । ततश्च विक्रमे रजः भावकर्तृकत्वात् '६१५। रजापर्यानां भाववच-
नानामश्वरेः ।२।३।५४।' इति पठ्यते । अतो हे वैदेहि ! धृत्या नाथस्व आशंसस्व
एति लभस्येत्यर्थः । '६१६। आशिषि नाथः ।२।३।५५।' इति कर्मणि पठ्यते ।
आशिषि नाथ इत्युपसंख्यानस्य । मन्योरुज्जासयात्मनो मन्युं नाशय ।
'१८५। जसु हिंसायां तादने ।' चौरादिकस्य हिंसार्थत्वात्तेन '६१७। जा-
सि-निग्रहण—।२।३।५६।' इति कर्मणि पठ्यते ॥

६६३—राक्षसानां मयि गते रामः प्रणिहनिष्यति ॥

प्राणानामपणिष्टा ऽयं रावणस् त्वामिहानयन् ॥

राक्षसानामित्यादि—मयि गते रामो राक्षसानां प्रणिहनिष्यति राक्ष-
सान् मारयिष्यति । पूर्वेषु कर्मणि पठ्यते । निग्रहण इति संघातविगृही-
तविषयस्तद्विषयमित्युक्तम् । '२२८। नेर्गद—।८।४।१७।' इत्यादिना ण्यत्तम् ।
किंच प्राणानामपणिष्टायमिति अयं रावणस्त्वामिहानयन् प्राणानपणिष्ट वि-
प्रतिष्यात् । '६१८। व्यवह-पणोः समर्थयोः ।२।३।५७।' इति पठ्यते । 'प्राणा-
नामपणापिष्ट' इति पाठान्तरम् । तद्व्युत्पन्नं, स्तुत्यर्थेय पणोस्तत्र ग्रहणात् '२३०।
गुप्-पुप्—।३।१।२८।' इत्यादिना भाष्यप्रत्ययो न भवति ॥

२५२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

६६४—अदेवीद् बन्धु-भोगानां, प्रादेवीदात्म-संपदम्, ॥
शत-कृत्वस् तवैकस्याः स्मरत्यहो रघूत्तमः ॥१२२॥

अदेवीदित्यादि—न केवलं प्राणानपणिष्टे बन्धुभोगानामदेवीत् बन्धु-भोगान् विक्रीतवान् । '६१९। द्विस्तदर्थस्य ॥२।३।५८।' इति पृष्ठी । दिवो व्यवहारार्थत्वात् । प्रादेवीदात्मसंपदं विक्रीतवान् । '६२०। विभाषोपसर्गे ॥२।३।५९।' इति पक्षे द्वितीया । प्रशब्देन युक्तत्वात् । रामानुरागं पुनर्द-शयन्नाह, शतकृत्व इति बहुत्वोपलक्षणार्थम् । '२०८५। क्रियाभ्यावृत्ति-गणने कृत्वसुच् ॥५।४।१७।' । तवैकस्याहो रघूत्तमः स्मरति । '६१३। अ-धीगर्ग्य-॥२।३।५२।' इति पृष्ठी । अहं इति एकस्मिन्नप्यहं । '६२२। कृत्वो-ऽर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे ॥२।३।६४।' इति पृष्ठी ॥

एवं तामाश्वास्य संदेशं दापयितुमाह—

६६५—तवोपशायिका यावद् राक्षस्यश्च चेतयन्ति न, ॥
प्रतिसंदिश्यतां तावद् भर्तुः शार्ङ्गस्य मैथिलि ! ॥'

तवेत्यादि—हे मैथिलि ! तवोपशायिका परिपाट्या शयनं याभी राक्ष-सीभिः सहेत्यर्थात् । '३२८८। पर्यावाहणोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥३।३।१११।' । यावच्च चेतयन्ति न प्रतियुष्यन्ते तावत् प्रतिसंदिश्यतां प्रतिसंदेशो दी-यताम् । शार्ङ्गस्य भर्तुः शार्ङ्गं धनुर्धारयतो रामस्य । तव शार्ङ्गस्येति यथा-क्रमं '६२३। कर्तृ-कर्मणोः कृति ॥२।३।६५।' इति पृष्ठी ॥

६६६—पुरः प्रवेशमाश्चर्यं बुद्ध्वा शाखा-मृगेण सा ॥
चूडा-मणिमभिज्ञानं ददौ रामस्य संमतम्. १२४

पुर इत्यादि—शाखामृगेण भर्कटेन पुरो लङ्कायाः दुष्प्रवेशायाः प्रवेशः तमाश्चर्यमद्भुतं बुद्ध्वा सा सीता चूडामणिमभिज्ञानं ददौ सर्वमुक्तमस्य सं-भाष्यत इति । '६२४। उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥२।३।६६।' इति पृष्ठी । प्रवेश इत्युभयप्राप्तौ कृति लङ्का-हनूमतोः कर्मकर्तृत्वात् । रामस्य संमतं प्रियम् '३०८९। मति-बुद्धि-॥३।२।१८८।' इत्यादिना वर्तमाने निष्ठा । '६२७। न लोच-॥२।३।६९।' इति पृष्ठीप्रतिषेधे प्राप्ते '६२५। कस्य च वर्तमाने ॥२।३।६७।' इति पृष्ठी ॥

६६७—रामस्य शायितं भुक्तं जल्पितं हसितं स्थितम् ॥
प्रक्रान्तं च मुहुः पृष्ठा हनूमन्तं व्यसर्जयत्. ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'ऽशोक-चनिका-भङ्गो' नामाष्टमः सर्गः— २५३

रामस्येत्यादि—रामस्य अभिज्ञानं दत्त्वा शयितादिकं मुहुः पृष्ठा हनू-
मन्तं व्यसर्जयत् प्रेषितवती । तस्य शयितं शयनस्थानं किं भूमौ शेते अ-
न्यत्रेति वा । मुक्तं भोजनस्थानं किं गृहे मुक्ते मुनिजनगृहे चेति । जल्पितं
मद्यस्थानं किं रहसि मद्ययते प्रकाशे वेति । हसितं हसनस्थानं किं शृङ्गा-
रवस्तूनि हसति वीरवस्तूनि वेति । स्थितं निवासस्थानं किं गुहायां तिष्ठ-
त्युत तस्तले वेति । प्रक्रान्तं प्रचङ्कमगस्थानम् । '२६६६। अनुनासिकस्य-
१।४।१५।' इत्यादिना दीर्घः । किं अङ्गने क्रम्यते अन्यत्र वेति । एषां
प्रौढ्यगतिप्रत्यवसानार्थत्वात् '३०८७। क्तो ऽधिकरणे च-१।३।४।७६।' इति
क्तः । तस्य प्रयोगे '६२६। अधिकरणवाचिनश्च ।२।३।६८।' इति पठो ॥

६६८—असौ दधदभिज्ञानं

चिकीर्षुः कर्म दारुणम् ॥

गामुको ऽप्यन्तिकं भर्तुर्

मनसा ऽचिन्तयत् क्षणम् ॥ १२६ ॥

असावित्यादि—असौ हनूमान् दधत् धारयन्नभिज्ञानं चिह्नम् । '६२३।
कर्तृ-कर्मणोः कृति ।२।३।६५।' इति पठ्यां प्राप्तायां '६२७। न लोक-
२।३।६९।' इति लप्रयोगे प्रतिषेधः । ल इति शाननादयो गृहीताः । दारु-
णमशोक-चनिका-भङ्गादिकं कर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः । उकारप्रक्षेपात् पठ्याः
प्रतिषेधः । भर्तुः स्वामिनः अन्तिकं समीपं गामुको ऽपि गमनशीलो ऽपि ।
उकप्रयोगे प्रतिषेधः । मनसा क्षणं चिन्तितवान् वक्ष्यमाणं कर्म ॥

६६९—'कृत्वा कर्म यथाऽऽदिष्टं पूर्व-कार्याऽविरोधि यः

करोत्यभ्यधिकं कृत्यं, तमाहुर् दूतमुत्तमम् ॥ १२७ ॥

कृत्वेत्यादि—यो कृतो यथोद्दिष्टं कर्म कार्यं कृत्वा । अत्र कृत्वेत्यन्य-
यप्रयोगे प्रतिषेधः । तत उत्तरकाले पूर्वकर्माविरोधि पूर्वकृतस्य कार्यस्य यद्-
विरोधि तदधिकं करोति तमुत्तमं दूतमाहुर्विदुर्निति विद इति शेषः । मया
च यथोद्दिष्टं सीतान्वेषणं कृतमिति भावः ॥

तदेव च दर्शयन्नाह—

६७०—वैदेहीं दृष्टवान् कर्म कृत्वा ऽन्यैरपि दुष्करम् ॥

यशो यास्याम्युपादाता वार्तामाख्यायकः प्रभोः ॥

वैदेहीमित्यादि—अहमद्य तावद्वैदेहीं दृष्टवान् । निष्ठाप्रयोगे प्रतिषेधः ।
अन्यदपि कार्यमतिदुष्करं कृत्वा । लप्रयोगे प्रतिषेधः । ततो यश उपा-

२५४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

दाता । आत्मसाकर्ता । इदमतिदुष्करं तेन कृतमिति । वृत्तान्तस्य प्रयोगे प्रतिषेधः । वार्तामाख्यायकः प्रभोवार्तामाख्यातास्मीति भविष्यदधिकारात् '३१७५ तुमुन्-ण्वुलौ क्रियायाम्-१३।३।१०' इति ण्वुल् । '६२८। अकेनो-भविष्यदाधमर्णयोः । २।३।७०' इति प्रतिषेधः ॥

६७१—राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं मया लब्धमिदं वनम्, ।'

इति संचिन्त्य सदृशं नन्दनस्या ऽभनक् कपिः ॥

राक्षसेत्यादि—इदं वनमशोकवनिकाख्यं राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं रक्षा-
हृन् । '२८२२। अर्हे कृत्य-१३।३।१६९।' । '२८७२। ऋ-हलोर्ण्यत् ।
१३।१।१२४।' तन्मया लब्धं लवनीयम् । '६२९। कृत्यानां कर्तरि वा । २।३।७१।'
इति षष्ठीतृतीये कर्तरि भवतः । इत्येवं संचिन्त्य कपिनन्दनस्य वनस्य सदृशं
तुल्यं '६३०। तुल्यार्थैः-२।३।७२।' इति षष्ठे षष्ठी । अभनक् भगवान्
भङ्गेर्लङि '२५४४। शाललोपः । ६।४।२३।' इति नलोपे हृङ्वादिलोपे
जश्चे चर्त्वे च रूपम् ॥

६७२—राघवाभ्यां शिवं, दूतस् तयोरंहमिति ब्रुवन् ॥

हितो भनज्मि रामस्य, कः किं ब्रूते ऽत्र राक्षसः, ॥

राघवाभ्यामित्यादि—राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शिवं भद्रमस्तु ।
तयोर्हनुमान् दूतो हितो रामस्य भनज्मीदं वनम् । पुर्वं च क्रियमाणे कौ
भवतां मध्ये राक्षसः किं ब्रूते इत्येवं ब्रुवन् । धूम्रं पर्वनात्मजो रिपुवन-
मिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । राघवाभ्यां शिवं हितो रामस्येति '६३१।
चतुर्थी चाशिष्य-१२।३।७३।' इत्यादिना षष्ठी-चतुर्थ्यां ॥

इति विभक्त्यधिकारः ॥

६७३—विलुलित-पुष्प-रेणु-कपिशं

प्रशान्त-कलिका-पलाश-कुसुमं

कुसुम-निपात-विचित्र-वसुधं

स-शब्द-निपतद्-दुमोत्क-शयुजम् ॥

१—परेऽस्मिन् अव्यललितं वृत्तम् । तद्वशात् तु—'यदिह न-जां भ-जी
भ-ज-भ-सगात् तदव्यललितं हरार्क-यतिमन् ।' इति वृत्तराक्षरे भट्ट-
केदार आह ।

शकुन-निनाद-नादि-ककुब्
विलोल-विपलायमान-हरिणं
हरिण-विलोचनाऽधिवसतिं
वभञ्ज पवनाऽऽत्मजो रिपु-ग्रनम् ॥१३१॥

विलुलितेत्यादि—कीदृशं वभञ्ज । विलुलितानां पुष्पाणां रेणुभिः कपिशं पिङ्गम् । प्रशान्ता अवसन्नाः कलिकाः पलाशानि पत्राणि कुसुमानि च यत्र । कुसुमानां निपातेन विधिना वसुधा यत्र । सशब्दैर्निपतद्भिर्मुमूर्त्का उन्मनसः शकुना यत्र । शकुनानां पलायमानानां निनादेन नादिताः संजातनादाः ककुभो दिशो यत्र । विलोला व्याकुला विपलायमाना हरिणा यत्र । हरिणस्येव लोचने यस्याः सीतायाः तस्या अधिवसतिं निवासम् ॥

इत्यनभिहिताधिकारः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
द्वितीयेऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे नृतीयः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'ऽशोकवनिकाभङ्गो' नामाष्टमः सर्गः ॥

नवमः सर्गः—

अथ प्रकीर्णकाः—

अग्रान्तरे प्रकीर्णकश्लोकानाह—

६७४—दु-भङ्ग-ध्वनि-संविन्नाः कुवत्-पक्षि-कुलाऽऽकुलाः॥
अकार्युः क्षणदा-चर्यो रावणस्य निवेदनम् ॥ १ ॥

दुभङ्गेत्यादि—क्षणदाचर्यो निशाचर्यः । '२९३०। घरेष्टः । ३। २। १६।'
रावणस्य निवेदनमकार्युः कृतवत्यः वक्ष्यमाणप्रकारेण । दु-भङ्ग-ध्वनि-संविन्नाः
शाखाभङ्गशब्देन संग्रस्ताः । '१३७३ ओविजी भय-चलनयोः ।' '३०१९।
ओदितश्च । ८। २। ४५।' इति निष्ठानत्वम् । कुवत्पक्षिकुलाकुलाः कूजद्भिः
पक्षिकुलैः व्यस्तमानसाः '१११५। कु शब्दे ।' आदादिकस्तस्य उवटादेशः ॥

६७५—'यदताप्सी च्छनैर् भानुर्, यत्राऽवासीन् मितं मरुत्,
यदाप्यानं हिमोऽस्त्रेण, भनत्तयुपवनं कपिः ॥ २ ॥'

यदित्यादि—यद्वनं भानुः शनैर्भन्दमताप्सीत् तपति स्म । हलन्तल-
क्षणा वृद्धिः । मरुत् मितं स्तोत्रमवासीत् याति स्म । हिमोऽस्त्रेण शिशिर-

२५६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो घर्गः,

दिग्ना आप्यानं वृद्धिं नीतम् । प्यायतेः '८७३। लोपो व्योर्वलि । ६। १। ६६।'
इति यलोपः । ओदित्वाञ्चत्वम् । तदुपवनं कपिर्भनक्ति चूर्णयतीति निवे-
दनमकार्षुः ॥

६७६—ततो ऽशीति-सहस्राणि किङ्कराणां समादिशत् ॥

इन्द्रजित्-सूर् विनाशाय मारुतेः क्रोध-मूर्च्छितः ॥

तत इत्यादि—निवेदनानन्तरमिन्द्रजित्सूः रावणः । इन्द्रजितं सूत
इति '२९७५। सत्सूद्विप-। ३। २। ६। १।' इत्यादिनानुपसर्गे क्विप् । मारुतेर्ह-
नूमतो विनाशाय । अशीतिसहस्राणि समादिशत् समादिष्टवान् । किङ्क-
राणां किं कुर्वन्तीति '२९३५। दिवा-विभा-। ३। २। २। १।' इत्यादिना टच् । क्रो-
धमूर्च्छितः क्रोधोद्धतः मूर्च्छैः समुच्छ्राये वर्तमानत्वात् ॥

६७७—शक्त्यष्टि-परिध-प्राप्त-गदा-मुद्गर-पाणयः ॥

व्यश्रुवाना दिशः प्रापुर् वनं दृष्टि-विपोपमाः ॥४॥

शक्तीत्यादि—ते किङ्करा वनं प्रापुः प्राप्तवन्तः । शक्त्यादयः प्रहरण-
विशेषाः पाणौ येषामिति प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः । व्यश्रु-
वानाः दिशो व्यामुवन्तः । '१३४५। अशू व्याप्ता।' सांवादिक् । दृष्टिविपो-
पमा भुजङ्गवत् दृष्टयैव विनाशयन्त इत्यर्थः ॥

६७८—दध्वान मेघ-वद् भीममादाय परिधं कपिः ॥

नेदुर् दीप्तायुधास्ते ऽपि तडित्वन्त इवा ऽम्बुदाः ॥

दध्वानेत्यादि—कपिर्भीमं परिधं भयानकमर्गलमादाय मेघवद्दध्वानं
ध्वनति स्म । ते ऽपि किङ्कराः सडित्वन्त इषाम्बुदाः नेदुः नदन्ति स्म ।
(किङ्कराणां कृष्णत्वात् मेघैः सादृश्यं आयुधानां च सडित्वेति) ॥

६७९—कपिना ऽम्भोधि-धीरेण समगंसत राक्षसाः ॥

वर्षासूद्धत-तोयौघाः समुद्रेणैव सिन्धवः ॥ ६ ॥

कपिनेत्यादि—कपिना अम्भोधिधीरेणाक्षोम्पत्तान् । राक्षसाः समगं-
सत संगताः । '२६९९। समो गम्बृच्छि-। १। ३। २। ९।' इत्यादिना । सत् । सुद्ध ।
पया सिन्धवो नद्यः उद्धततोयौघाः उद्विक्तजलधाराः समुद्रेण सङ्गच्छन्ते ॥

६८०—लाङ्गूलमुद्धतं धुन्यद्भुद्धहन् परिधं गुरुम् ॥

तस्यौ तोरणमारुह्य, पूर्वं न प्रजहार सः ॥ ७ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः—२५७

लाङ्गुलमित्यादि—स हनूमान् लाङ्गुलं पुच्छमुद्धतं वक्षिषं धुन्वन् ।
'१३३५ धूव कम्पने' इति स्वादौ पठितः । परिधं गुरुं बद्धहन् तोरणमारुह्य
तस्थौ । न तु पूर्वं प्रजहार प्रहृतवान् (शूराणां पश्चात् प्रहारित्वात्) ॥ एते
प्रकीर्णकाः ॥

इतः परं सिचि वृद्धिमधिकृत्याह—

६८१—अक्षारिपुः शराऽम्भांसि तस्मिन् रक्षः-पयोधराः, ।

न चाऽह्वालीन्, न चाऽद्राजीत् त्रासं कपि-महीधरः

अक्षारिपुरित्यादि—तस्मिन् वने रक्षःपयोधराः रक्षांसि पयोधरा
इव । शराम्भांसि शरान् अम्भांसीव । अक्षारिपुः क्षरितवन्तः । क्षरतिरकर्मकः
क्षरेत्क्षतजवृत्तिरित्यादि प्रयोगेषु दृश्यते । इह तु सकर्मको विवक्षितः । क-
पिर्महीधर इव । न चाह्वालीत् न चलितवान् । द्वयोरपि '२२८४ अतो
ह्लादेलंबोः । ७।२।७।' इति विकल्पे प्राप्ते '२३३० अतो व्रान्तस्य । ७।२।२।'
इति सिचि वृद्धिः । नाद्राजीत् त्रासं भयं च न जगाम । 'सहीधरतुल्यत्वात्' ।
'२२६८। नेटि । ७।२।४।' इति प्रतिषेधस्य '२२८४ अतो ह्लादेलंबोः
। ७।२।७।' इति विकल्पिते '२२६७। वद-वज-। ७।२।३।' इत्यादिना वृद्धिः ॥

६८२—अवादीत् तिष्ठतेत्युच्चैः, प्रादेवीत् परिधं कपिः ॥

तथा, यथा रणे प्राणान् बहूनामग्रहीद् द्विपाम्, ९

अवादीदित्यादि—तत उत्तरकालं कपिस्तिष्ठत मा पलायध्वमिति
उच्येस्तानयाद्रीत् । पूर्ववद्वृद्धिः । तथा तेन प्रकारेण परिधं परिधेण प्रादेवीत्
विजिगीषते स्म । '५६२। दिवः कर्म च । १।४।४३।' इति परिधस्य कर्म-
संज्ञा । दिवेः '२२६८। नेटि । ७।२।४।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । यथा बहूनां द्विपां
शत्रूणां प्राणाव्यग्रहीत् निगृहीतवान् । '२२८४ अतो ह्लादेः-। ७।२।७।' इति
विकल्पे प्राप्ते '२२९९। ह्यन्त-क्षण-धस-। ७।२।५।' इति प्रतिषेधः ॥

६८३—व्रणैरवमिषू रक्तं, देहैः प्रौर्णाविपुर् भुवम्, ॥

दिशः प्रौर्णाविपुश्च ऽन्ये यातुधाना भवद्-भियः ॥

व्रणैरित्यादि—यातुधाना राक्षसा मणैः प्रहारमार्गैः रक्तं शोणितमव-
मिषुः यमन्ति स्म । '२२९९। ह्यन्त-। ७।२।५।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । देहै-
भुवं प्रौर्णाविपुः छादितवन्तः । अन्ये यातुधानाः भवद्भियः भवन्ती भीर्य-
पामिति भयापलायमानाः । दिशः प्रौर्णाविपुः छादितवन्तः । '२४४९।
ऊर्णोतेर्विभाषा । ७।२।६।' इति विकल्पः । ऊर्णोतेः '२४४७। विभाषोर्णोः
। १।२।३।' इत्यल्लिखपक्षे द्रष्टव्यः । लिखे गुणवृद्धिप्रतिषेधात् ॥

२५८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

६८४—अरासिपुश्च्युतोत्साहा भिन्न-देहाः प्रियाऽसवः ॥
कपेरत्रासिपुरनादान् मृगाः सिंह-ध्वनेरिव ॥११॥

इति सिचि वृद्ध्यधिकारः ॥

अरासिपुरित्यादि—च्युतोत्साहाः निरुत्साहाः अरासिपुः मृताः स्म
इति शब्दितवन्तः । धतः प्रियासवः प्रियप्राणाः । कपेः संबन्धिनो नादा-
दत्रासिपुः त्रस्ताः । उभयत्रापि '२२६८। नेटि । ७।२।४।' इति प्रतिपिद्धोऽतो
हलादेरिति विकल्पः ॥

इति सिचि वृद्ध्यधिकारः ॥

इत इदप्रतिषेधमधिकृत्याह—

६८५—मायानामीश्वरास् ते ऽपि शस्त्र-हस्ता रथैः कपिन् ॥
प्रत्याववृत्तिरे हन्तुं हन्तव्या मारुतेः पुनः ॥१२॥

मायानामित्यादि—अथावन्तरं राक्षसा ये दिशो गताः ते कपिं हन्तुं
पुनः प्रत्याववृत्तिरे प्रतिनिवृत्ताः । मायानामीश्वराः प्रभवः । '३१५५। स्येन
-।३।२।१७५।' इति वरच । '२९८१। नेडुशि कृति । ७।२।८।' इति नेद ।
आर्षघातुकेत्यादिना भास्रत्वात् । रथैस्तत्र गताः सन्तः । शस्त्रहस्ताः श-
स्त्राणि हस्तेषु येषामिति । हनि-कुशेत्यादिना रमेरोणादिकः यधन् । रथाः ।
भमि-चमीत्यादिना शसेरोणादिकश्चन् । हसि-मृगवञ्जेत्यादिना हसेस्तन् । तयो-
स्तिगुप्तेत्यादिना इदप्रतिषेधः । हन्तव्या मारुतेरिति हनुमतो यधार्हाः ।
'६२९। कृत्यानां कर्तेरि वा । २।३।७१।' इति षष्ठी । '२२४६। एकाचः-
। ७।२।१०।' इत्यादिना इदप्रतिषेधः । हन्तेर्नमान्तेष्वनिदशत्वात् ॥

६८६—तांश् चेतव्यान् क्षितौ श्रित्वा

वानरस् तोरणं युतान् ॥

जघाना ऽऽधूय परिघं

विजिघृक्षून् समागतान् ॥ १३ ॥

तानित्यादि—समुदिता एकस्यामेव वेलायां मया हन्तव्या इति वानर-
स्तोरणमाधितवान् । स तोरणं श्रित्वा तान् राक्षसान् विजिघृक्षून् विम-
दीतुमिच्छून् । युतान् समुदितान् । समागतान् ढीकितान् । क्षितौ पृथिव्यां
चेतव्यान् पुञ्जीकर्तव्यान् जघान हतवान् । परिघमाधूय परिभ्राम्य । तत्र
चेतव्यामिति '२२४६। एकाचः-। ७।२।१०।' इतीदप्रतिषेधः । क्षिता-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २५९

विति '३३१३। क्तिच्-क्ती च संज्ञायाम् ।३।३।१७४।' इति क्तिच् ।
'३३६३। ति-तु-त्र-१०।२।१।' इत्यादिना इदप्रतिषेधः । ध्रिक्त्वा पुष्टानिति
'२३८१। ध्युकः किति ।०।२।११।' इति इदप्रतिषेधः । विजिघृक्षुनिति '२६१०।
सनिग्रह-गुहोश्च ।०।२।१२।' इति । तत्र '२६०५। रुद्र-विद-१।१।२।८।' इति सनः
कित्वं '२४१२। ग्रहि-ज्या-१।६।१।१६।' इति सम्प्रसारणं ढाव-काव-पत्वानि ॥

६८७—संजुघुक्षय आयुंषि ततः प्रतिरूपवः ॥

रावणाऽन्तिकर्माजगमुर् हत-शेषा निशा-चराः १४ ॥

संजुघुक्षय इत्यादि—तत उत्तरकालं ये हतशेषा निशाचराः ते संजु-
घुक्षय आयुंषि जीवितानि गोहितुमिच्छवः । गुहेः पूर्ववत्प्रतिषेधः । रावणा-
न्तिकर्माजगमुः आगताः । प्रतिरूपवः बक्ष्यमाणमर्थं कथयितुमिच्छवः ।
अत्रापि पूर्ववत्प्रतिषेधः । तत्र चकारोणोगन्तानां सनि समुच्चितत्वात् ॥

६८८—'एकेन बहवः शूराः साऽऽविष्काराः प्रमत्त-वत् ॥

वैमुख्यं चकृमे'त्युच्चैरुच्युर् दश-मुखाऽन्तिके ॥१५॥

एकेनेत्यादि—वयं बहवः शूराः साऽऽविष्काराः साहंकारा अपि सन्तः
एकेनापि कपिना हेतुभूतेन वैमुख्यं चकृम पराङ्मुखत्वमनुष्ठितवन्तः प्रम-
त्तवत् मद्यपानमत्ता इव । एवं च चित्तव्याक्षेपादुत्तमपुरुषे लट्ठि कृते
'२२९३। कृ-त्-१०।२।१३।' इत्यादिना इदप्रतिषेधः नियमित इति । एवं दश-
मुखान्तिके उच्चैरुच्युः ॥

६८९—मांसोपभोग-संशूनानुं द्विघ्नांस् तानवेत्य सः ॥

उद्धृत्त-नयनो मित्रान् मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत् १६

मांसेत्यादि—स दशमुखस्तानुद्विघ्नान् भीतानवेत्य ज्ञात्वा स्वानाम्नी-
यान् मन्त्रिणो व्यसर्जयत् प्राहिणोत् । कीदृशांस्तान् । मांसोपभोगसंशूनान्
मांसोपभोगेन स्थूलवर्णणः । उभयत्रापि '३०३९। श्रीदित्तो निष्ठायाम्
।०।२।१४।' इतीदप्रतिषेधः । तत्र श्वतेयंजादित्वान् सम्प्रसारणं '२५५९।
हलः ।६।४।२।' इति सम्प्रसारणस्य दीर्घः । द्वयोरप्योदित्वाच्चिष्टानत्वम् ।
उद्धृत्तनयनो रोपात् निष्क्रान्ततारकः । '३०२५। यस्य विभाषा ।०।२।१५।' इतीदप्रतिषेधः
मृतेरदित्वात् । मित्रान् क्षिणान् मन्त्रिणः । '३०३६। आ-
दितश्च ।०।२।१६।' इतीदप्रतिषेधः । '३०१६। रदाम्याम्-१।८।२।४२।' इति
निष्ठानत्वम् ॥

२६० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

६९०—प्रमेदिताः स-पुत्रास् ते
सु-स्वान्ता वाढ-विक्रमाः ॥

अ-म्लिष्ट-नादा निरगुः

फाण्टचित्राऽस्त्र-पाणयः ॥ १७ ॥

प्रमेदिता इत्यादि—ते मद्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुः निर्गताः ।
'२४५८ इणो गा लुङि । २।४।४५।' प्रमेदिताः स्निग्धीभवितुमारब्धाः ।
आदिकर्मणि निष्ठा । ततो '३०५४ विभाषा भावादिकर्मणोः इति
प्रतिषेधः । इदपक्षे '३०५२। निष्ठा स्त्रीङ्-। १।२।१९।' इत्यादिना
क्विवप्रतिषेधात् गुणः । सुस्वान्ताः स्वामिनि कल्याणमनसः । वाढविक्रमाः
भृशपराक्रमाः । अम्लिष्टनादाः विस्पष्टवाचः मद्रिणां चाग्मित्वात् । फाण्ट-
चित्रास्त्रपाणयः यदश्रुतमपिष्टं कपायमुदकसंपर्कमात्राद्विभक्तसं ईपदुष्णं
तदल्पप्रयाससाध्यत्वात् अनायाससाध्यं फाण्टमित्युच्यते तेन चित्राणि र-
जितानि अस्त्राणि पाणौ येषामिति । स्वान्तादयः '३०५८। क्षुब्ध-। ७।२।१८।'
इत्यादिना निपातितः ॥

युग्मम् १८-१९-

६९१—तान् दृष्ट्वा ऽतिदृढान् धृष्टान्

प्राप्तान् परिवृढाऽऽज्ञया ॥

कष्टं विनर्दतः क्रूरान्

शस्त्र-घुष्ट-करान् कपिः ॥ १८ ॥

तानित्यादि—तान् दृष्ट्वा कपिः आर्दिददिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । किंभू-
तान् दृष्टान् । दृष्ट्वातीति दृष्टः । '३०५९। दृपि-शसी वैयात्ये । ७।२।१९।' इती-
दप्रतिषेधः । अतिदृढान् बलवतः । '३०६०। दृढः स्तूल-बलयोः । ७।२।२०।'
इति निपातनम् । परिवृढाज्ञया परिवृढस्य प्रभोराज्ञया प्राप्तान् । '३०६१।
प्रभौ परिवृढः । ७।२।२१।' इति निपातनम् । कष्टं विनर्दतः कृच्छ्रं ध्वनतः ।
गम्भीररथं वा । '३०६२। कृच्छ्र-गहनयोः कपः । ७।२।२२।' इतीदप्रतिषेधः ।
क्रूरान् हिंस्रान् । शस्त्रघुष्टकरान् । '३०६३। घुष्टि-विशद्वदने । ७।२।२३।'
इतीदप्रतिषेधः ॥

६९२—अ-व्यर्णो गिरि-कूटाभान्भ्यर्णानादिदद् द्रुतम् ॥

वृत्त-शस्त्रान् महाऽऽरम्भान्-दान्तांस्त्रिदशैरपि १९

अव्यर्ण इत्यादि—अव्यर्णो ऽपीदितः । '३०६४। अर्दः सं-नि-विभ्यः

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २६१

।७।२।२४। इतीदप्रतिषेधः । गिरिकूटामान् महागिरिमदशप्रमाणान् । अ-
भ्यर्णानंघिदूरान् । '३०६५। अभेश्राविदूर्ये ।७।२।२५।' इतीदप्रतिषेधः ।
हुतमादिदत् हिंसितवान् । अर्देः स्वार्थिकण्यन्तस्य लुटि रूपम् । वृत्तशब्धो
ऽधीतशब्धविधः । '३०६६। णेरध्ययने वृत्तन् ।७।२।२६।' इति इडभावो
णिलुक् च निपात्यते । महारम्भान् अनल्पव्यापारान् । त्रिदशैरप्यदान्तान्
अशमितान् । '३०६८। वा दान्त-।७।२।२७।' इत्यादिना इडभावो णिलुक् च
निपात्यते ॥

६९३—दमितारिः प्रशान्तौजा नादाऽऽपूरित-दिङ्मुखः॥

जघान रुपितो रुष्टास्त्वरितस् तूर्णमागतान्. २०॥

दमितारिरित्यादि—ये तु प्रशान्तौजसः दामितयलाः सन्तो रष्टाः
तूर्णमागताः तान् कपिजघान ध्यापादितवान् । प्रनापाहार्यन्तो ऽरयो द-
मिता येन दमितारिः । प्रशान्तं शत्रूणामोजो येन स प्रशान्तौजाः । नादाप्-
रितदिङ्मुखः तस्य दृष्टत्वात् । रुपितः क्रुद्धः । स्वरितः ससंभ्रमः । अत्र
दमितप्रशमितपूरिताः ष्यन्ताः '३०६८। वा दान्त-।७।२।२७।' इत्यादिना
विकल्पितेष्टः । रुष्टरुपितस्वरिताः '३०६९। रुष्यमन्वर-।७।२।२८।' इत्यादिना ॥

६९४—तेषां निहन्यमानानां संघुष्टैः कर्ण-भेदिभिः ॥

अभूद्भ्यमित-त्रासमास्यान्ताऽशेष-दिग् जगत्. २१

तेषामित्यादि—तेषां रक्षसां निहन्यमानानां संघुष्टैः शब्दैः कर्णभे-
दिभिः वाधिर्यकरैः । अभूद्भ्यमितश्रासं अभिगतश्रासं जगद्भूत् । आस्यान्ताः
अशेषा दिनो यस्मिन् जगति । संघुष्टाभ्यमितस्यान्ताः '३०६९। रुष्यमन्वर-
।७।२।२८।' इति विकल्पितेष्टः ॥

६९५—भय-संहृष्ट-रोमाणस् ततस्ते ऽपचित-द्विपः ॥

क्षणेन क्षीण-विक्रान्ताः कपिना ऽनेपत क्षयम्. २२॥

इतीद-प्रतिषेधाऽधिकारः ।

भयेत्यादि—ततस्ते राक्षसाः कपिना क्षणेन क्षयं विनाशमनेपत नीताः।
कर्मणि लुक् । भयमंहृष्टरोमाणः भयोद्भूतरोमाश्राः । '३०७०। हृषेल्लोममु
।७।२।२९।' इति विभाषितेष्टः । अपचितद्विपः अपचितानां पूत्रितानां प्र-
वीणां शत्रवः '३०७१। अपचितश्च ।७।२।३०।' इति निपातः । क्षीणवि-
क्रान्ताः क्षीणं विक्रान्तं पराक्रमो येषाम् । '३०७५। क्षियो दीर्षात् । ८।२।३६।'
इति निष्ठातकारस्य नः ॥

इतीदप्रतिषेधाधिकारः ।

२६२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

इतः प्रभृतीटमधिकृत्याह—

६९६—हत्वा रक्षांसि लवितुमक्रमीन् मारुतिः पुनः ॥

अशोकवनिकामेव निगृहीताऽरि-शासनः. ॥२३॥

हत्वेत्यादि—रक्षांसि हत्वा मारुतिरशोकवनिकामेव पुनर्लवितुं छेत्तुम् ।
आर्धधातुकत्वेद् । अक्रमीत् गतवान् । '२३२३। स्तु-क्रमोरनात्मनेपदनमित्ते
।७।२।३६।' इतीद् । निगृहीतारिशासनः ध्वस्तारिव्यवस्थः । '२५६२। प्र-
हो ऽलिटि दीर्घः ।७।२।३७।' इतीटो दीर्घत्वम् ॥

६९७—आवरीतुमिवा ऽऽकाशं वरितुं वीनिवोत्थितम् ॥

वनं प्रभञ्जन-सुतो ना ऽदयिष्ट विनाशयन्. ॥२४॥

आवरीतुमित्यादि—प्रभञ्जनसुतो हनूमान् । वनमशोकवनिकारूपं
विनाशयन् नादयिष्ट दयां न कृतवान् । लुटि रूपम् । आकाशमावरीतु-
मिव अवष्टुमिवोत्थितं वनम् । वीन् पक्षिणो वरितुं प्रार्थयितुमिवोत्थितं
'भागच्छत, नान्यत्र यात, इहैव फलवृद्धिं प्राप्स्यथ' इति । आवरीतुं वरि-
तुमिति '२३९१। वृत्तो वा ।७।२।३८।' इति विकल्पेनेटो दीर्घत्वम् ॥

६९८—वरिपीष्ट शिवं क्षिप्यन्

मैथिल्याः कल्प-शाखिनः, ॥

प्रावारिपुरिव क्षोर्णी

क्षिप्त्वा वृक्षाः समन्ततः. ॥ २५ ॥

वरिपीष्टेत्यादि—ये कल्पशाखिनः कल्पवृक्षाः स्वर्गादाद्यापारोपिता-
स्तानुन्मूल्य यथास्थानं क्षिप्यन् मैथिल्याः शिवं कल्याणं वरिपीष्ट प्रार्थि-
तवान् । मैथिल्या भद्रमस्खित्याशंसावचने लिङ् । '२५२९। न लिङि
।७।२।३९।' इति दीर्घप्रतिषेधः । अन्ये च वृक्षास्तेन समन्ततः क्षिप्त्वाः
सन्तः क्षोर्णी पृथ्वीं प्रावारिपुरिवाच्छादितवन्त इव । तेषामनाच्छादितत्वा-
दिवार्थः । '२२९७। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ।७।२।१।' इति वृद्धिः ॥

६९९—संबुवृषुः स्वमाकृतमाज्ञां विवरिपुर् द्रुतम् ॥

अवरिष्टोक्षम-क्षम्यं कपिं हन्तुं दशाननः ॥ २६ ॥

समित्यादि—रामदूतेन कपिना कर्मदशं कृतमिति स्वमाकृतमभि-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २६३

प्रायं संवुवुर्पुः संवरीतुमिच्छुः । दशाननो द्रुतमाज्ञां विवरिपुः प्रकटितु-
मिच्छुः । अक्षं स्वसुतमवरिष्ट प्रार्थितवान् । कर्त्रभिप्राये तद् । किमर्थं कपिं
हन्तुं हनिष्यामीति । अक्षम्यं क्षन्तुमशक्यम् । '२८४४। पोरदुपघात्
।३।१।९८।' इति यत् । संवुवुर्पुः विवरिपुरिति उगन्तत्वात् । '२६१०।
सनि ग्रह-गुहोश्च ।७।२।१२।' इति चकारेणदप्रतिपेधे प्राप्ते '२६२५। इद
सनि वा ।७।२।४१।' इति विभाषेद् । तत्रानिदपक्षे '२६१२। इको झत्
।१।२।९।' इति कित्त्वे '२४९४। उदोष्ट-यपूर्वस्य ।७।१।१०२।' इत्युत्वपक्षे
गुण पृथ ॥

७००—ऊचे-संवरीपीष्ठास् त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमम्, ॥
ध्वृपीष्ठा युधि मायाभिः स्वरिता शत्रु-सम्मुखम् २७

ऊच इत्यादि—किमित्याह—त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं संवरीपीष्ठाः सं-
छादय । आशिपि '२५२८। लिङ्-सिचोरात्मनेपदेषु ।७।२।४२।' इति वृजो
विभाषेद् । '२३६८। उश्च ।१।२।१२।' इतीदपक्षे न कित्त्वम् । ध्वृपीष्ठाः युधि
मायाभिः कर्तृभूताभिः त्वं कुटिलीकृपीष्ठाः । '१००५। घृ हृच्छने' '२२०।
हुच्छां कौटिल्ये।' तस्य चोदात्तत्वात् आशिपि कर्मणि लिङ् । '२५२६। ऋतश्च
संयोगादेः—७।२।४३।' इति विभाषेद् । अनिदपक्षे उश्चेति कित्त्वम् । स्वरिता
उपतापयिता । शत्रुसंमुखं शत्रोरग्रतः । अतो द्रुतं स्वरिपीष्ठा इति बह्यमा-
णेन योग्यम् । '२९८। एव शब्दोपतापयोः ।' इत्यस्य '२२७९। स्वरति-सूति-
सूयति-७।२।४४।' इत्यादिना विभाषेद् लिङ्-सिचोरिति नानुवर्तते ॥

७०१—द्रुतं संस्वरिपीष्ठास् त्वं निर्भयः प्रधनोत्तमे ॥
स मायानामगात् सोता कपेर विधवितुं द्युतिम् २८॥

द्रुतमित्यादि—संस्वरिपीष्ठाः उपतापय । निर्भयः सन् । आशिपि
लिङ् । '२६९९। समो गम्यच्छि-।१।३।२५।' इत्यात्मनेपदम् । अत्र ऋ-
तश्चेतीद । प्रधनोत्तमे संप्रामवरे । पुवमुक्तः सन् स मायानां सोता जनकः
कपेरुतिं तेजो विधवितुमपनेतुमगात् गतः । सोता धवितुमिति '२२७९।
स्वरति-।७।२।४४।' इत्यादिसूत्रेण विभाषेद् ॥

७०२—विगाढा इरं वनस्या ऽसौ शत्रूणां गाहिता कपिः ॥
अक्षं रधितुमारिभे रद्धा लङ्घना-निवासिनाम्, २९॥

विगाढारमित्यादि—असौ कपिः वनस्य विगाढा अवलोढयिता ।
भरं शीघ्रम् । दायूगां गाहिता विनाशयिता । कर्मणि पठौ । ऊदित्वादि-

२६४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

भाषेद् '२२७९। स्वरति-।७।२।४४।' इत्यादिना । अक्षं रक्षितुं हिंसितुमारेभे प्रवृत्तः । लङ्कानिवासिनां रक्षसां रद्धा हिंसिता । '२५१५। रघादिभ्यश्च ।७।२।४५।' इति विभाषेद् ॥

७०३-निष्कोपितव्यान् निष्कोष्टुं

प्राणान् दशमुखाऽऽत्मजात् ॥

आदाय परिघं तस्थौ

वनान् निष्कुपित-द्रुमः ॥ ३० ॥

निष्कोपितव्यानित्यादि—दशमुखात्मजादक्षात् । प्राणान्निष्कोपित-
व्यान् अपनेतव्यान् अपनयाहान् निष्कोष्टुं अपनेष्यामीति परिघमादाय
तस्थौ । '२५६०। निरः कुपः ।७।२।४६।' इति विभाषेद् । निष्कुपितद्रुमः
वनादपनीतवृक्षः । '३०४५। इण् निष्ठायाम् ।७।२।४७।' इतीद् ॥

७०४-एष्टारमैपिता संख्ये सोढारं सहिता भृशम् ॥

रेष्टारं रेपितुं व्यास्यद् रोष्टा ऽक्षः शस्त्र-संहतीः ३१

एष्टारमित्यादि—कपिं युद्धस्यैष्टारं एपिता पूषणशीलो ऽक्षः । ताच्छील्ये
वृत् । '६२७। न लोक-।२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । सोढारं ग्रहरणस्य
सहितारं सहिता भृशं सहनशीलः । रेष्टारं हिंसकं रेपितुं हिंसितुम् । रोष्टा
रोषणशीलः शस्त्रसंहतीव्यांस्वत् क्षिप्तवान् । लङि रूपम् । सर्वत्र '२३४०।
तीप-सह-।७।२।४८।' इत्यादिना वेद् ॥

७०५-शस्त्रैर् दिदेविपुं संख्ये दुग्धुपुः परिघं कपिः ॥

अदिधिपुर यशः कीर्तिमीर्त्सुं वृक्षैरताडयत् ॥३२॥

शस्त्रैरित्यादि—कपिः अदिधिपुः यशो वर्धितुमिच्छुः । परिघं दुग्धुपुः ।
परिघेण श्रीदितुमिच्छुः । अक्षं वृक्षैरताडयत् हतवान् । कीदृशम् । शस्त्रैर्दिदेविपुं
श्रीदितुमिच्छुम् । कीर्तिमीर्त्सुं वर्धितुमिच्छुम् । दिवेरियन्तस्य '१३२४। ऋषु
वृद्धौ' इत्यस्य च '२६१८। सनीषन्तर्ध-।७।२।४९।' इत्यादिना विभाषितेद् ।
तत्र दिवेरिदभावपक्षे '२५६१। द्योः द्यद्-।६।४।१९।' । ऋषेः '२६१९।
आपशप्पृधामीत् ।७।४।५५।' इतीत्यं अग्न्यासलोपश्च ॥

७०६-भूयस् तं धिप्सुमाह्वय राज-पुत्रं दिदम्भिपुः ॥

अहंस् ततः समूर्च्छा-यान् संशिथ्रीपुरं भूद्ध्वजम् ३३

भूय इत्यादि—तं राजपुत्रं अक्षं धिप्सुं दग्मितुं वञ्चयितुमिच्छुम् । भूयः

तथा लक्ष्य-रूपे रूपानके 'मायतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २६५

पुनरपि दिदम्भिषुः ध्वयितुमिच्छुः । भाहूयागष्टेत्यहन् हतवान् । ततः
सो ऽक्षः मूर्च्छावान् मूर्च्छापुच्छः । प्वजमात्मीयं संनिधौषुः संघयितुमिच्छुः
अभून् मृतः । अत्र दम्भेः श्रयतेश्च '२६१८। सनीवन्तर्धे-।७।२।४९।' इतीद ।
अत्र श्रयतेरनिदृपक्षे '२६१७। अञ्जनगमां सनि ।६।४।१६।' इति दीर्घः ।
द्वितीयस्य च '२६२१। दम्भ इच्छ ।७।४।५६।' अभ्यासलोपः । दम्भेर्हृत्प्र-
हणस्य जातिपरत्वात्पिदमिति किरि अनुनासिकलोपः । '३२६। एकाचो
वराः-।८।२।३७।' इति भर । '१२१। खरि च ।८।४।५५।' इति चत्वंम् ॥

७०७—आश्वस्या ऽक्षः क्षणाल् लोकान् विभ्रक्षुरिव तेजसा ॥

रुपा विभ्रज्जिषु-प्रख्यं कपिं वाणैरवाकिरत्. ३४ ॥

आश्वस्येत्यादि—क्षणान् क्षणमाश्रेणाश्वस्य संज्ञां लक्ष्या लोकान्
जनान् तेजसा क्रोधोत्थेन विभ्रक्षुरिव । अथ स कपिं वाणैरवाकिरत् संघा-
दितवान् । कीदृशम् । विभ्रज्जिषुमख्यं अमितुल्यम् । विभ्रज्जिषुः विभ्रक्षुरिति
'२६१८। सनीवन्तर्धे-।७।२।४९।' इत्यादिना विभाषेद् । तत्रानिदृपक्षे '३८०।
स्कोः-।८।२।२९।' इति सलोपः । '२९४। मञ्च-।८।२।३६।' इति यः ।
इदपक्षे सकारस्य जश्रवं श्रुत्वं च ॥

७०८—संयुयूषुं दिशो वाणैरक्षं यियविपुर द्रुमैः ॥

कपिर् मायामिवा ऽकार्पाद् दर्शयन् विक्रमं रणे.

संयुयूषुमित्यादि—वाणैर्दिशः संयुयूषुं मिधयितुमिच्छुं अक्षं कपिः
द्रुमैरियविषुः योषुमिच्छुमांयामिवेन्द्रआछमिवाकार्पात् कृतवान् रणे । वि-
क्रमं दर्शयन् । यीतेः सन् । '२६१८। सनीवन्तर्धे-।७।२।४९।' इति विभा-
षेद् । '२५७७। ओः पु-वण्-व्यपरे ।७।४।८०।' इतीत्वम् । '२६१७। अञ्ज-
न-गमां सनि ।६।४।१६।' इति दीर्घः ॥

७०९—वानरं प्रोर्णुनविषुः शस्त्रैरक्षो विदिद्युते, ॥

तं प्रोर्णुनूपुरुपलेः स-वृक्षैरावभौ कपिः. ॥ ३६ ॥

वानरमित्यादि—वानरं प्रोर्णुनविषुः छादयितुमिच्छुरक्षः विदिद्युते
विद्योतते स्म । '२६४४। घुति-स्वाप्योः-।७।४।६७।' इति संप्रसारणम् ।
कपिरपि तमक्षं वपलैर्वृक्षसहितैः प्रोर्णुनूपुः संवरीतुमिच्छुरावभौ भाति स्म ।
उर्णोतिः पूर्ववद्विभाषेद् । इदपक्षे गुणः । अन्यत्र '२६१७। अञ्जन-
।६।४।१६।' इति दीर्घः । उभयत्र '२४४६। न न्दाः-।६।१।३।' इति रेफो न
द्विरुच्यते ॥

२६६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

७१०—स्वां जिज्ञापयिषू शक्तिं बुभूषू नु जगन्ति किम् ॥
शस्त्रैरित्यकृपातां तौ पश्यतां बुद्धिमाहवे ॥ ३७ ॥

स्वामित्यादि—तौ कपिराक्षसौ किं स्वां शक्तिं जिज्ञापयिषू बोधयि-
तुमिच्छे इव बुभूषू त्रिजगन्ति किं नु । त्रैलोक्यं शस्त्रेण भर्तुं पूरयितुमिच्छे
इत्येवं बुद्धिमाहवे पश्यतां प्रेक्षकाणां अकृपातां कृतवन्तौ । जिज्ञापयिषू बु-
भूषू इति विभाषेद् । तत्र '९६४ भृञ् भरणे' इति भौवादिकस्य ग्रहणम् ।
'२६१८। सनीवन्तर्ध- । ७। २। ४९।' इति सूत्रे भरेति शपा निर्देशात् ॥

७११—मायाभिः सु-चिरं क्लिष्टा राक्षसो ऽक्लिशित-क्रियम् ॥
संप्राप्य वानरं भूमौ पपात परिघाऽऽहतः ॥ ३८ ॥

मायाभिरित्यादि—राक्षसो मायाभिः सुचिरं क्लिष्टा क्लेशं कृत्वा वा-
नरं अक्लिशितक्रियमनभिभूतव्यापारं संप्राप्य परिघाहतो भूमौ पपात ।
'३०४९। क्लिशः क्त्वा-निष्ठयोः । ७। २। ५०।' इति विभाषेद् ॥

युगम् ३९-४०-

७१२—पवितो ऽनुगुणैर् वातैः शीतैः पूत्वा पयो-निधौ ॥
वभङ्गा ऽध्युपितं भूयः क्षुधित्वा पत्रिभिरवनम् ॥ ३९ ॥

पवित इत्यादि—कपिरपि पयोनिधौ पूत्वा छात्वा अनुगुणैरनुकूलैः
शीतैर्वातैः पवितः पवित्रोक्तः । '३०५०। पूत्वा । ७। २। ५१।' इति विभाषेद् ।
भूयः पुनर्वनं वभङ्ग । कीदृशम् । पत्रिभिः पक्षिभिः क्षुधित्वा क्षुधितैर्भूत्वा ।
अध्युपितं कृतनिवासम् । '३०४६। वसति-क्षुयोः- । ७। २। ५२।' इतीद् ॥

७१३—उच्चैरञ्चित-लाङ्गुलः शिरो ऽश्चित्वेव संवहन् ॥
दधद् विभ्रुभितं वातैः केशरं वह्नि-पिङ्गलम् ॥ ४० ॥

उच्चैरित्यादि—उच्चैरुर्ध्वं अञ्चितं पूजितं लाङ्गुलं पुष्पं यस्य (शोभन-
विन्यासेन शिवतश्वात्) । शिरो ऽश्चित्वेव संवहन् अनघ्नत्वात् पूजयित्वेष
शिरो विभ्रानः । '३०४७। अञ्चोः पूजायाम् । ७। २। ५३।' इति विभाषेद् । वह्नि-
पिङ्गलं च केशरं सटां दधत् विभ्रत् । वातैर्विभ्रुभितं आकुलितम् । '३०४८।
लुभो विमोहने । ७। २। ५४। इतीद् । विमोहनमाकुलीकरणम् ॥

७१४—जरित्वेव जवेना ऽन्ये निपेतुस् तस्य शाखिनः, ॥
प्रश्चित्वा विप्रशान्नन्यान् वलेना ऽपातयत् तरुन्-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः—२६७

जरित्वेत्यादि—तस्य कपेर्जवेन वेगेन अन्ये शालिनः जरित्वेव जीर्णा इव भूत्वा निपेतुः । अन्यांस्तरुन् यथेन वक्षित्वा छित्वा । विज्ञान् चस्त-
पहवानपातयत् पातितवान् । '३३२७ जृम्भश्रोः क्त्वि ७७१५५५' इतीदृ ॥

७१५—दमित्वा ऽप्यरि-संघातानंश्रान्त्वा कपि-केशरी ॥

वनं चचार कर्तिष्यन् नत्स्यन्निव निरङ्कुशः ॥ ४२

दमित्वेत्यादि—कपिकेशरी हनूमान् अरिसंघातान् दमित्वा उपशमं नीत्वा । अश्रान्त्वा अपरिश्रान्तो भूत्वा वनं चचार । '३३२८ उदितो वा ७७१५६५' इति विकल्पेनेद् । निरङ्कुशः निरवग्रहः । कर्तिष्यन् छेत्यन् । नत्स्यन्निव नर्तुकाम इव । '२५०६ से ऽसिचि-७७१५७५' इत्यादिना वि-
भाषेद् ॥

७१६—पारं जिगमिपन् सो ऽथ पुनरावत्स्यतां द्विषाम् ॥

मत्त-द्विरद-वद् रेमे वने लङ्का-निवासिनाम्-॥४३॥

पारमित्यादि—अथ स कपिर्द्विषां पारं जिगमिपन् गन्तुमिच्छन् । '२४०१ गमेरिट् परस्मैपदेषु ७७१५८५' पुनरावत्स्यतां प्रतीपीभविष्यताम् । '२३४८ न वृद्धः-७७१५९५' इतीदृप्रतिषेधः । '२३४७ वृद्धयः स्य-सनोः ७७१६२५' इति परस्मैपदम् । लङ्कानिवासिनां वने मत्तद्विरद इव रेमे श्रीहितवान् ॥

७१७—'यद्यकल्पस्यदभिप्रायो योद्धुं रक्षः-पतेः स्वयम्, ॥

तमप्यर्कत्स्यमद्या ऽहं' वदन्नित्यं चरत् कपिः-॥४४॥

यदीत्यादि—रक्षःपतेः रावणस्य स्वयं योद्धुं यद्यभिप्रायो ऽकल्पस्यत् समपत्स्यत् । '२३५२ तासि च कूपः ७७१६०५' इति चकारात् स्यकारे च नेद् । तदा तमप्यहमकल्पस्य अस्मैपदमिदं उवाच । अहमद्येति एवं वदन् कपिर्वनम-
चरत् । '२५०६ से ऽसिचि-७७१५७५' इत्यादिना विभाषेद् । अकल्पस्य-
दकल्पस्यमिति च '२२२९ लिङ्निमित्ते-७७१६३९५' इति लङ् । हेतुहेतु-
मद्भावश्च लिङो निमित्तम् ॥

७१८—'हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पा प्रीतिं परां प्रभुः,

तोषो ऽद्यैव च सीतायाः परश्च चेतसि कल्पस्यति-॥'

हत इत्यादि—तस्मिन् रक्षःपतेः हते प्रियं श्रुत्वा प्रभुः रामः परां प्रीतिं कल्पा जनयिता । अग्रान्तभां वितो ण्यर्थः । घातोरकर्मकत्वात् । सी-
तायाश्चाद्यैव चेतसि तोषः परो महान् कल्पस्यति संपत्स्यते । '२३५२

२६८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

तासि च कृपः । ७।२।६०।' इतीदप्रतिषेधः । '२३५१। लुटि च कृपः । १।१।९३।' इति परस्मैपदम् ॥

७१९—आहूय रावणो ऽवोचदथेन्द्रजितमन्तिकात् ॥

‘वने मत्त इव क्रुद्धो गजेन्द्रः प्रधनेष्वटन् ॥ ४६ ॥

आहूयेत्यादि—अथ रावणः इन्द्रजितमाहूय अन्तिकमवोचत् । किं-
मवोचदित्याह—वने मत्त इव । यथा गजेन्द्रो मत्तः क्रुद्धो वने पर्यटन् द्वि-
पामन्तं गतवान् तथा त्वं प्रधनेषु संग्रामेष्वटन् । द्विपामन्तं यथावेति वक्ष्य-
माणश्लोकेन (त्वयः) ॥

७२०—यथाथ त्वं द्विपामन्तं, भूयो यातासि चा ऽसकृत् ॥

शशकथ जेतुं त्वं देवान्, मायाः सस्मर्थं संयति ॥

यथाथेत्यादि—न केवलं यथाथ, भूयः पुनरपि यातासि यास्यसि ।
यातेः ऋदिनियमात् प्राप्तस्वेटः । '२२९४। अचस्तास्वथल्यनिटो नित्यम् ।
७।२।६१।' इति प्रतिषेधः । तस्य हि तासौ नित्यमनिटत्वम् । 'अजन्ता धात-
वो ऽनुदात्ताः' इति वचनात् । देवान् जेतुं स्वमसकृत् बहुधा शशकथ शक्तो
ऽसि । '२२९५। उपदेशे ऽस्वतः । ७।२।६२।' इति थलीदप्रतिषेधः । शकस्तासौ
नित्यानिटत्वम् । शकिस्तु कान्त इति वचनात् । मायाश्च कृत्युद्धानि । सं-
यति युद्धे । सस्मर्थं ज्ञातवानसि । '२२९६। ऋतो भारद्वाजस्य । ७।२।६३।'
इतीदप्रतिषेधः ॥

७२१—त्वं ससर्जिथ शस्त्राणि, दद्रष्टा ऽरींश्च दुःसहान्,

शस्त्रैरादिथ शस्त्राणि त्वमेव महतामपि ॥ ४८ ॥

त्वमित्यादि—शस्त्राणि त्वं ससर्जिथ क्षिप्तवानसि । भरींश्च दुःसहान्
युध्यतः दद्रष्ट दृष्टवानसि स्तु पलायितो ऽसि । '२४०४। विभाषा सृजि-दृशोः
। ७।२।६५।' इति थलि विभाषेद् । अनिदपक्षे '२४०५। सृजि-दृशोर्हल्यमकिति
। १।१।५८।' इति पत्वपुत्रे । महतामपि मध्ये त्वमेव शस्त्राणि परकीयानि
शस्त्रैः स्वैरादिथ अग्नयानसि । '२३८४। इदपतिन्वयतीनाम् । ७।२।६९।'
इत्यदेरिद ॥

७२२—स त्वं हनिष्यन् दुर्युद्धिं

कपिं व्रज ममा ऽऽज्ञया, ॥

मा ना ऽङ्गी राक्षसीर् मायाः,

प्रस्तावीर् मा न विक्रमम् ॥ ४९ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २६९

स त्वमित्यादि—स त्वमेवंविधः कपिं दुर्बुद्धिं चपलत्वाद्धनिष्यन् ह-
निष्यामीति मदाज्ञया ब्रज । '२३६६। ऋद्धनोः स्वे । ७।२।७०।' इतीद । पस्वे-
कागिति सूखतयं नोदाहृतम् । वस्वादेशस्य छन्दोविषयत्वात् । राक्षसीर्माया
मा नार्क्षीः मा न व्यक्तीकुरु । अपि तु व्यक्तीकुर्वित्यर्थः । '२५४६। अजेः
सिचि । ७।२।७१।' इतीद । विक्रमं न मा प्रस्तावीः मा न प्रारभस्व ।
'२३८५। स्तु-सु-ध्रुम्यः । ७।२।७२।' इतीद ॥

७२३—मा न सर्वीर् महाऽस्त्राणि, मा न धावीररिं रणे,
वानरं मा न संयंसीर्, ब्रज तूर्णमशङ्कितः ॥५०॥'

मा नेत्यादि—रणे महास्त्राणि मा न सर्वीः मा न प्रसुहि मा न मुञ्चे-
त्यर्थः । '१००७। पु प्रसवैश्वर्ययोः' इत्यस्य रूपम् । अरिंश्च मा न धावीः मा न
कम्पय अपि तु भीषयस्वेत्यर्थः । पूर्ववदिद । वानरं मा न संयंसीः मा न
वधीः । '२३७७। यम-रम-। ७।२।७३।' इत्यादिना सगिटी । '२७४२।
समुदाङ्म्यो यमः-। १।३।७५।' इति तद् न भवति तत्ताकर्मकादिति वर्तते ।
यत् एवं तस्मादशङ्कितसूर्णं ब्रज ॥

७२४—अनंसीच् चरणौ तस्य मन्दिरादिन्द्रजिद् ब्रजन्, ॥
अवाप्य चाऽऽशिपस् तस्मादायासीत् प्रीतिमुत्तमाम्

अनंसीदित्यादि—एवमुक्ते इन्द्रजित् मन्दिरात् ब्रजन् गमिष्यन् ।
'२७८९। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । ३।३।१३१।' इति लट् । तस्य पि-
तृश्रवणात्वनंसीत् नतवान् । तस्माद्वावणादाशिपमवाप्योत्तमां प्रीतिमायासीत् ।
पूर्ववत्सगिटी ॥

७२५—गते तस्मिन्नुपारंसीत् संरम्भाद् रक्षसां पतिः ॥

इन्द्रजिद् विक्रमाऽभिज्ञो मन्वानो वानरं जितम्.

गत इत्यादि—गते तस्मिन् रक्षसां पतिः रावणः संरम्भात् क्रोधादुपा-
रंसीत् निवृत्तवान् । पूर्ववत्सगिटी । रमेः '२७५०। उपाच्च । १।३।८४।' इति
तिप् । स इन्द्रजित् वानरं जितं मन्वानो ऽवगच्छन् । यतो विक्रमाभिज्ञः ।
अगादिति-वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

शुग्मम् ५३-५४

७२६—संसिस्मयिषमाणो ऽगान् मायां व्यञ्जिजिपुर्द्विपः ॥

जगत् पिपविपुर् वायुः कल्पान्त इव दुर्धरः ॥५३॥

संसिस्मयिषमाण इत्यादि—संक्षिस्मयिषमाणः उपहसितुमिच्छन्

२७० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

द्विपः शत्रून् । भगात् गतवान् । '२७३४। पूर्ववत्सतः । ११३। ६२।' इति तद् । मायां व्यङ्गिजिपुः व्यक्तीकर्तुमिच्छुः । '२६२६। स्मि-पूइ-रञ्जवशां सनि । ७। २। ७४।' इतीद् । तत्रालोः '२४४६। न न्द्राः—। ६। १। ३।' इति न-कारो न द्विरुच्यते । कल्पान्ते युगान्ते वायुरिव दुर्धरः जगत् पिपविपुः पवितुमुत्क्षेप्तुमिच्छुः ॥

७२७—लोकानां शिशिपोस् तुल्यः कृतान्तस्य विपर्यये ॥

वने चिकारिपोर् वृक्षान् बलं जिगारिपुः कपेः ५४

लोकानित्यादि—विपर्यये विनाशकाले लोकानां शिशिपोः भक्षयितुमिच्छोः कृतान्तस्य तुल्यो ऽगादिति पूर्वेण संबन्धः । पूर्ववदिद् । वने वृक्षांश्चिकारिपोः विक्षेप्तुमिच्छोः । कपेर्बलं सामर्थ्यं जिगारिपुः अपनेतुमिच्छुः । कृमोरुगन्तत्वात् '२६१०। सनि ब्रह्-गुहोश्च । ७। २। १२।' इति प्रतिषेधे प्राप्ते '२६२५। इद् सनि वा । ७। २। ७१।' इति विकल्पे '२६११। किरश्च पञ्चभ्यः । ७। २। ७५।' इतीद् । किरतेरित्ये दीर्घत्वं नेच्छन्तीति न दीर्घः ॥

७२८—रोदिति स्मेव चा ऽऽयाति तस्मिन् पक्षि-गणः शुचा

मुक्त-कण्ठं हतान् वृक्षान् बन्धून् बन्धोरिवा ऽऽगमे

रोदित्यादि—तस्मिन्निन्द्रजिति आयात्यागच्छति सति पक्षिगणः हतान् वृक्षान्-कपिनाशितान् शुचा शोकेन मुक्तकण्ठं सशब्दं नाममाहं रोदिति स्मेव रुदितवानिय । नामप्रहणपूर्वया रोदनक्रियया श्याप्यमानत्वात् वृक्षाणां कर्मसंज्ञा । '२४७४। रुद्रादिभ्यः—। ७। २। ७६।' इतीद् । बन्धून् बन्धोरिव । यथा बन्धोरगमने कश्चित् बन्धून् रोदिति ॥

७२९—आश्वसीदिव चा ऽऽयाति तद् वेग-पवनाऽऽहतम्

विचित्र-स्तवकोद्भासि वनं लुलित-पल्लवम् ॥५६॥

आश्वसीदित्यादि—तस्मिन्नायाति वनं तद्वेगपवनाहतं सत् आश्वसीदिव संजीवितमिष । ललित रूपम् । यतो विचित्रस्तवकोद्भासि लुलितपल्लवं च जातम् । पूर्ववदिद् ॥

७३०—'न प्राणिपि दुराचारः, मायानामींशिषे न च, ॥

नेद्विषे यदि काकुत्स्थं' तमूचे वानरो यचः ॥५७॥

इतीडधिकारः ॥

नेत्यादि—वानरसमागच्छन्तामिषं वचनमूचे । हे दुराचार ! न प्राणिपि

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'भारतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २७१

न जीवसि । '११४४। अत्र च' इत्यस्य रूपं पूर्ववदिद् । '२४७८। अनित्तेः । ८। ११९।' इति णत्वम् । ऋ, च मायानामीशिये नेशिता भवसि । '२४३९। ईशः से । ७। २। ७७।' इति इद् । '६१३। अभीगर्थ-। २। ३। ५२।' इति कर्मणि षष्ठी । यद्दि काङ्क्षस्यं नेदिष्ये न स्तौपि । '२४४०। ईडज्जोर्ध्वे च । ७। २। ७८।' इति चकारात् सेषेतीद् ॥ ॥ इतीडधिकारः ॥

इदानीं '१३८। विसर्जनीयस्य सः । ८। ३। ३४।' इत्यधिकृत्याह—

७३१—ससैन्यश्छादयन् संख्ये प्रावर्तिष्ट तर्मिन्द्रजित् ॥

शरैः क्षुरप्रैर् मायाभिः शतशः सर्वतो मुहुः ॥ ५८ ॥

ससैन्य इत्यादि—इन्द्रजित् ससैन्यः सवलः तं वानरं सर्वतः शरैः क्षुरैः अलैः छादयन् मुहुः क्षणं मायाभिः शतशो ऽनेकधा संख्ये प्रावर्तिष्ट प्रवृत्तः । लुटि रूपम् । तत्र ससैन्यश्छादयन् इति '१३८। विसर्जनीयस्य सः । ८। ३। ३४।' इति सत्त्वं छकारे परे श्रुत्वम् । शरैः क्षुरप्रैरिति सत्त्वापवादः । शरैरे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः विसर्जनीयस्य विकारनिवृत्त्यर्थः । मायाभिः शतशः सर्वत इति '१५१। वा शरि । ८। ३। ३६।' इति विकल्पः विसर्जनीयः सकारो वा ॥

७३२—वानरः कुलशैलाऽऽभः

प्रसह्या ऽऽयुध-शीकरम् ॥

रक्षस्-पाशान् यशस्-काम्यंस्

तमस्-कल्पानिदुद्भवत् ॥ ५९ ॥

वानर इत्यादि—वानरः कुलशैलानः संग्रामे स्थिरत्वात् । आयुधं शीकरमिवैरन्तर्येण पतनात् । प्रसह्याभिभूय । '१४२। कुप्वोः ऽकऽपी च । ८। ३। ३७।' इति जिह्वामूलीयोपज्मान्नीयी । रक्षरपाशान् कुलिततराक्षसान् । '१२९३। याप्ये पाशप् । ५। ३। ४७।' । स्वार्थिका अपि प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते । यशस्काम्यन् भारमनो यश इच्छन् । अत्र तकारे परतो '१४०। नदछयप्रशान् । ८। ३। ७।' इति स्त्वं विसर्जनीयसकारो च पूर्वस्यानुनासिकः । तमस्कल्पान् ईषदसमासतमसः । कुप्वोरपवादः । '१५२। सो ऽपदादौ । ८। ३। ३८।' इति सकारः । तत्र 'पाश-करूप-क-काम्येषु' इति परिगणनम् । अदुद्भवत् ङीकते स्म । '२३१२। णि-धि- । ३। १। ४८।' इत्यादिना चह ॥

७३३—धनुष्-पाश-भृतः संख्ये ज्योतिष्-कल्पोरु-केशरः ॥

दुधाव निर्-नमस्-कारान् राक्षसेन्द्र-पुरस्-कृतान्

२७२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

धनुरित्यादि—धनुष्पाशभृतः कुत्सितधनुर्धरान् राक्षसान् । ज्योति-
ष्कल्पोल्केश्वरः अग्नितुल्यवृहत्सटो वानरः । '१५३' इणः षः । ८।३।३९'
इति पाशादिष्वेव विसर्जनीयस्य पत्वम् । दुघाव कम्पितवान् । यस्माञ्चि-
र्नमस्कारान् अप्रणामान् । राक्षसेन्द्रेणेन्द्रजिता पुरस्कृतान् अग्रतः स्थापि-
तान् । '१५४' नमस्-पुरसोर्गत्वोः । ८।३।४०' इति विसर्जनीयस्य सकारः ।
इण उत्तरस्य तु विसर्जनीयस्य स प्वाधिक्रियते । तत्र नमःशब्दस्य साक्षा-
त्प्रभृतिषु पाठान् । पुरःशब्दस्य '७६८' पुरो ऽन्यम् । १।४।६७' इति
गतिसंज्ञा ॥

७३४—स्वामिनो निष्-क्रयं गन्तुमाविष्-कृत-बलः कपिः ॥

रराज समरे शत्रून् म्रन् दुष्-कृत-बहिष्-कृतः. ६१

स्वामिन इत्यादि—स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्क्रयमानृष्यं गन्तुं श-
त्रून् म्रन् विनाशयन् कपिः समरे रराज । आविष्कृतबलः प्रकटितसामर्थ्यः ।
दुष्कृतबहिष्कृतः । दुष्कृतं पापं बहिष्कृतमनेनेति '९००' चाहिताऽयादिषु
। २।२।३७' द्रष्टव्यम् । सर्वत्र '१५५' इदुदुपधस्य च-। ८।३।४१' इत्यनेना-
प्रत्ययविसर्जनीयस्य पत्वम् ॥

७३५—चतुष्-काष्ठं क्षिपन् वृक्षान् तिरस्-कुर्वन्नरीन् रणे ॥

तिरस्-कृत-दिगाभोगो ददशे बहुधा भ्रमन्. ६२

चतुरित्यादि—चतस्रः काष्ठा दिशो यस्मिन् क्षेपण इति क्रियाविशे-
षणम् । पूर्ववत् पत्वम् । चतसृषु दिक्षु वृक्षान् रणे भ्रमन् एको ऽपि बहुधा
ददशे दष्टः कपिः । क्षिपन्निति शौदादिकः । अरीन्तिरस्कुर्वन् अभिभवन् ।
तिरस्कृतदिगाभोगः अपनीतदिग्विस्तरः । '१५६' तिरसो ऽन्यतरस्याम्
। ८।३।४२' इति पक्षे सत्वम् ॥

युगम् ६३-६४

७३६—द्विष्-कुर्वतां चतुष्-कुर्वन्नभिघातं नगैर् द्विषाम् ॥

बहिष्-करिष्यन् संग्रामाद् रिपून् ज्वलन-पिङ्गलः

द्विष्कुर्वतामित्यादि—असी कुरिरादीदिति पश्यमाणेन संबन्धः ।
श्रीदशः । द्विष्कुर्वतां द्वौ पारावभिघातं कुर्वतां द्विषां चतुष्कुर्वन् चतुरो वा-
रान् नगैर्वृशैरभिघातं कुर्वन् । '१५७' द्विषिश्चतुरिति शृण्वोऽर्थे । ८।३।४३'
इति विसर्जनीयस्य षा पत्वम् । अरीन् संग्रामाद्बहिष्करिष्यन् अपनेष्या-
मीति । '१५८' इमुसोः सामर्थ्ये । ८।३।४४' इति विसर्जनीयस्य पत्वं
पक्षे । सामर्थ्यं चात्र व्यपेक्षा, नकार्याभायः । बहिष्करिष्यन्निति द्वयोः पर-
स्परव्यपेक्षत्वात् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २७३

७३७—ज्योतिष्-कुर्वन्निवैको ऽसावाटीत् संख्ये परार्ध्व-वत्,
तमनायुष्-करं प्राप शक्र-शत्रुर् धनुष्-करः ॥६४॥

ज्योतिरित्यादि—एको ऽपि ज्वलनपिहलः ज्योतिष्कुर्वन्निव अग्नि
दीपयन्निव । पूर्ववत्पक्षे विसर्जनीयस्य पः । परार्ध्ववत् दिव्य इव । परार्धो
सुलोकः । ब्रह्माण्डसंबन्धिन ऊर्ध्वभागस्योत्कृष्टत्वात् । तत्र भव इति
'१३७५। परावराधम-४।३।५।' इति यत् । संख्ये संग्रामे धाटीत् परिच-
क्राम '२३६६। इट ईटि।८।१।२।८।' इति सिचो लोपः । तं यानरमनायुष्करं
प्राणापहारिणं शक्रशत्रुर्इन्द्रजित् प्राप प्राप्तवान् । धनुष्करः धनुः करे यस्येति ।
'१५९। नित्यं समासे-।८।३।४५।' इत्यादिना पत्वम् ॥

७३८—अस्यन्नरुष्-करान् वाणान् ज्योतिष्-करं-सम-द्युतिः
यशस्-करो यशस्-कामं कपिं वाणैरताडयत् ६५

अस्यन्नित्यादि—वाणानरुष्करान् वणजनकान् । '२९३५। दिवा-विभा-
।३।१।२।३।' इत्यादिना टः । असन् क्षिप्यन् । ज्योतिष्करसमद्युतिः ज्यो-
तिष्करणशीलः आदित्यः । '२९३४। कृत्रो हेतु-।३।१।२।०।' इत्यादिना टः ।
तेन तुल्य इत्यर्थः । पूर्ववत् पत्वम् । यशस्करो यशोजननशीलः । इन्द्रजित्
यशस्कामं यशसि कामो ऽस्येति तं कपिं वाणैरवाकिरत् अताडयत् । '१६०।
अतः कृ-कमि-।८।३।४६।' इत्यादिनानव्ययविसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

७३९—चकारा ऽधस्-पदं ना ऽसौ चरन् वियति मारुतिः
मर्मा-विद्भिस् तमस्-काण्डैर् विध्यमानो ऽप्यनेकधा
इति सत्वाऽधिकारः ।

चकारेत्यादि—असौ मारुतिर्वियति चरन् अधस्पदं पृथिव्यां पदं न
चकार । अधस्पदमिति मयूरव्यंसकादित्वात्सः । '१४४। कस्कादिपु च
।८।३।४८।' इति सत्वम् । मर्माणि विध्यन्तीति क्विप् । '१०३७। नहि-वृति
-।६।३।१।६।' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥ इति सत्वाधिकारः ।

इतः प्रभृति '२१०। अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।८।३।५५।' इत्यधिकृत्याह—

७४०—पुरुहूत-द्विपो धूर्षु युक्तान् यानस्य वाजिनः ॥

आयुंषि त्वक्षु निभिद्यं प्राभञ्जनिरमोचयत् ६७

पुरुहूतेत्यादि—पुरुहूतद्विप इन्द्रजितः संबन्धिनो यानस्य रथस्य
धूर्षु युक्तान् वाजिनः त्वक्षु चर्मसु निभिद्यं प्राभञ्जनिमारुतिरायुंषि जीवि-
तानि अमोचयत् ह्यजितवान् । धूर्षु त्वद्विति '२१२। आदेश-प्रत्यययोः

२७४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

।८।३।५९। इति पः । प्रत्ययसकारत्वात् । तत्र हि 'इष्कोः' इति वर्तते । परेण च णकारेण प्रत्याहारः । आयुंपीति '४३४। नुम्-विसर्जनीय-।८।३।५८।' इत्यादिना । '३३५। सहैः साढः सः ।८।३।५६।' इति छन्दोविषयवाचो-दाहृतम् । ततः '३४०९। छन्दसि सहः ।३।२।६३।' इति पिवप्रत्ययस्य विधानात् । एवं च घृतनापाद्द्विप इति पाठान्तरमयुक्तम् ॥

७४१—सुपुपुस् ते यदा भूमौ, रावणिः सारथिं तदा ॥

आहर्तुर्मन्यानंशिपत् प्रोपित-त्रास-कर्कशः ॥६८॥

सुपुपुरित्यादि—ते यदा भूमौ सुपुपुः निपेतुः । आदेशसकारत्वात् पूर्ववत् पत्वम् । तदा रावणिरन्यानश्चानाहर्तुमानेतुं सारथिमशिपत् आदि-एवान् । '२३८२। सति-शास्ति-।३।१।५६।' इत्यङ् । '२४८६। शास इदङ्-हलोः ।६।४।३४।' इति इकारः । '२४१०। शासि-वसि-।८।३।६०।' इति पत्वम् । प्रोपितत्रासः प्रोपिताद्वामादुपगतभयः । कर्कशश्च रौद्रः । प्रोपित इति यजादित्वासम्प्रसारणम् । पर्यं पूर्ववत् ॥

७४२—प्रतुष्टुः पुनर् युद्धमांसिपञ्जयिपुर् भयम् ॥

आतस्थौ रथमात्मीयानुत्सिसाहयिपन्निव ॥ ६९ ॥'

प्रतुष्टुपुरित्यादि—अथा आनीता इति पुनरपि युद्धं प्रतुष्टुः प्रस्तो-तुमारभ्युमिच्छुः सन् '२६१४। अज्जनगमां सनि ।६।४।१६।' इति दीर्घः । '३१४८। सनाशंसभिक्ष उः ।३।२।१६८।' । '६२७। न लोक-।२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । रथमात्स्थौ आरूढवान् । भयमांसिपञ्जयिपुः संश्लेषयि-तुमिच्छुः हनूमता । अत्र स्वौतेः सनि पत्वभूतसञ्ज्ञेश्च '२६२७। स्तौति-पयोः-।८।३।६१।' इति भ्रम्यासादुत्तरस्य पत्वम् । आत्मीयान् भृश्यानुत्सिसाह-यिपन्निय उत्साहयिगुमिच्छन्निय युष्यष्यमिति । स्तौतीत्यादिना पर्ये प्राप्ते '२६२८। सः स्विदि-।८।३।६२।' इत्यादिना पकारस्य सत्वम् ॥

७४३—वलान्यभिपिपिक्षन्तं तरुभिः कपि-वारिदम् ॥

विजिगीषुः पुनश्च चक्रे व्यूहं दुर्-जयमिन्द्रजित् ॥

वलानीत्यादि—कपिवारिदं कपि वारिदमिव । वलान्यभिपिपिक्षन्तं तरुभिः अभिपेक्षुं छादयिगुमिच्छन्तम् । '२२७७। स्यादिष्यभ्यासेन-।८।३।६४।' इत्यादिना तु सकारस्याभ्याससकारस्य च पत्वम् । तमेयंविधं कपिन् विजि-गीषुर्विजेगुमिच्छुः इन्द्रमित् । '२३३१। सन्-लितोर्गः ।७।३।५७।' इति कु-त्वम् । पुनर्व्यूहं वलसन्निवेशं दुर्जयादयं चक्रे । इत्यभ्यादिसैनिकानां मण्ड-लरिपत्या विरप्यते ॥

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नामार्धमः सर्गः— २७५

७४४—अभिष्यन्तः कपिं क्रोधादभ्यपिञ्चन्निवा ऽऽत्मनः ॥

संप्रहार-समुद्भूतै रक्तैः कोष्णैररुम्-च्युतैः ॥७१॥

अभिष्यन्त इत्यादि—राक्षसाः क्रोधादात्मनो ऽभिष्यन्तः अन्तं न-
यन्तः । '१२२२। पौ ऽन्तकर्मणि ।' इत्यस्य दातरि '२५१०। ओतः इयन्ति
।७।३।७।' इत्योकारलोपः । '२२७०। उपसर्गात्-।८।३।६५।' इति पत्वम् ।
संप्रहारसमुद्भूतैः रक्तैः कोष्णैरीपदुष्णैः । अरुच्युतैः व्रणाश्रितैः । कपि-
संभ्यपिञ्चन्निव अभिपिक्तवन्त इव । छडि रूपम् । '२२७१। प्राक् सितादह-
व्यवाये ऽपि ।८।३।६३।' इति पत्वम् ॥

७४५—संग्रामे तानधिष्ठास्यन् निपद्य पुर-तोरणम् ॥

अविपीदन्नवंपृष्ठधान् व्यष्टभ्रान् नर-विष्वणान् ॥

संग्राम इत्यादि—ये प्राणिनः अभिपिञ्चन्ति) सास्त्रविष्वणान् राक्ष-
सान् । संग्रामे अधिष्ठास्यन् अस्वतन्वीकरिष्यन् । कपिः । '२२७०। उप-
सर्गात्-।८।३।६५।' इति पत्वम् । पुरतोरणं पुरद्वारं व्यष्टभ्रात् आश्रितवान् ।
निपद्य संग्रामे पुरतोरणे स्थित्वा प्राणिनो मा प्रविशुरिति अविपीदन् विषाद-
मगच्छन् । निपद्य विपीदन्निति '२२७१। सद्दिग्गतेः ।८।३।६६।' इति प-
त्वम् । अवंपृष्ठधान् अविदूरान् । '२२७३। अवाचालम्बनाविदूर्ययोः
।८।३।६८।' इति पत्वम् । व्यष्टभ्रादिति अहव्यवाये वेः '२२७२। स्तम्भेः
।८।३।६७।' इति पत्वम् । '२५५५। स्तम्भु-स्तम्भु-।३।१।८२।' इत्यादिना
श्राप्रत्ययः । सशब्दायामभ्यवहारक्रियायां स्वन्तिर्वर्तते । 'निराणां विष्वणा
इति सः । नरान् सशब्दमभ्यवहरन्त इत्यर्थे) । '२२७४। वेश्च स्वन्नो
भोजने ।८।३।६९।' इति पत्वम् ॥

७४६—विपद्य राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्र-जालमवाकिरन्, ॥

यन् न व्यपहतेन्द्रो ऽपि, कपिः पर्यपहिष्ट तत् ॥

विपद्येत्यादि—विपद्य सोऽहो (कपिचेष्टितमित्यर्थो) । '२१२३। सात्प-
दाघोः ।८।३।१११।' इति प्रतिषेधे प्राप्ते '२२७५। परि-नि-विष्यः-।८।३।७०।' इति पत्वम् । राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्रजालमवाकिरन् विक्षिप्तवन्तः । छडि
रूपम् । शस्त्र शस्त्रजालमिन्द्रो ऽपि न व्यपहत न सोऽवान् । छडि रूपम् ।
सत्कपिः पर्यपहिष्ट । छडि रूपम् । सहेः '२३५९। सिवादीनाम्-।८।३।७१।' इत्यादिना विभाषा पत्वम् ॥

७४७—विष्येन्दमान-रुधिरो रक्त-विस्यन्द-पाटलान् ॥

विष्कन्तृन् परिधेणा ऽहन्नविस्कन्ता कपिर् द्विपः ॥

२७६ मट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

विष्यन्देत्यादि—विष्यन्दमानरुधिरः क्षरद्रक्तः कपिः परिघेगाहन् ता-
दितवान् । द्विपः शत्रून् । रक्तविष्यन्दपाटलान् रक्तस्रुतिलोहितान् । '२३४९।
अनु-पर्यभि-नि-विभ्यः स्यन्दतेः-।८।३।७२।' इति विभाषा परवं रक्तस्याप्रा-
णित्वात् । विष्कन्दन् । विविधं स्कन्तुं गन्तुं शीलमेवामिति ह्यन् । अवि-
स्कन्ता कपिः अगमनशीलः स्थानशीलः इत्यर्थः । '२३९८। वेः स्कन्देर-
निष्ठायाम् ।८।३।७३।' इति विभाषा परत्वम् ॥

७४८—मेघ-नादः परिस्कन्दन् परिष्कन्दन्तर्माश्वरिम् ॥

अवभादपरिस्कन्दं ब्रह्म-पाशेन विस्फुरन् ॥ ७५॥

मेघनाद इत्यादि—मेघनाद इन्द्रजित् परिष्कन्दन् परितो अमन् ।
परिस्कन्दन्तं परिभ्रमन्तमरिं कपिं ब्रह्मपाशेन ब्रह्मणा दत्तेन पाशेन शीघ्र-
मवभात् बद्धवान् । लङि आप्रत्यये रूपम् '२३९९। परेश्च ।८।३।७४।' इति
वा परत्वम् । अपरिस्कन्दं अप्राच्यभरतत्वात् । तेन 'परिस्कन्दः प्राच्यभरते-
षु' इति निपातनम् । विस्फुरन् द्वेषादुद्गच्छन्नित्यर्थः । '२५३७। स्फुरति-स्फु-
लस्योः-।८।३।७५।' इति विभाषा परत्वम् ॥

७४९—विस्फुलङ्गिर् गृहीतो ऽसौ निष्फुलः पुरुषाऽशनैः

विष्कम्भितुं समर्थो ऽपि ना ऽचलद् ब्रह्म-गौरवात्.

विस्फुलङ्गिरित्यादि—असौ कपिः पुरुषाशनैः राक्षसैः विस्फुलङ्गिः
हर्षाञ्जलिर्गृहीतः । निष्फुलः सतेजाः । निष्फुलति दीप्यतीति पचाद्यच् ।
पूर्ववद्विभाषा परत्वम् । विष्कम्भितुं व्यापारितुं समर्थो ऽपि ब्रह्मगौरवात्ताच-
लत् न चलितः । 'मा भून्मोषो माहाः पाश इति' । '२५५६। वेः स्कन्तातेः-
।८।३।७७।' इति परत्वम् ॥

७५०—कृपीढुं भर्तुरानन्दं, मा न प्रोढुं द्रुतं वियत् ॥

वानरं नेतुमित्युच्चैरिन्द्र-जित् प्रावदत् स्वकान् ॥

कृपीढुमित्यादि—भर्तुः रावणस्य आनन्दं कृपीढुं कुरप्यम् । लिङि
रूपम् । अतो वानरं द्रुतं नेतुं वियदाकाशं मा न प्रोढुं मा मोत्पतिष्ट । माहि
लुह । '२२७७। इणः पीत्वम्-।८।३।७८।' इति घकारस्य मूर्द्धन्यङकारः ।
इत्येवमुच्चैरिन्द्रजित् स्वकान् भृत्यान् प्रावदत् । षदेर्लिटि रूपम् ॥

७५१—'गतमंहुलि-पङ्गं त्वां भीरु-ष्ठानादिहा ऽऽगतम् ॥

खादिप्याम' इति प्रोचुर् नयन्तो मारुतिं द्विपः ॥

गतमित्यादि—अहुलीनां सङ्गः अहुलिपङ्गः । सं गतं प्राप्तं 'हस्तप्रा-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'माद्यतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २७७

समित्यर्थः । '१०१९। समासे ऽहुलेः सङ्घः । ८।३।८०।' इति पत्वम् । भीरोः
क्रातरस्य यत् स्थानं तस्माद्भीरुष्टानादिहागतम् । '१०२०। भीरोः स्थानम्
। ८।३।८१।' इति पत्वम् । खादिप्याम इति प्रोक्षुः । द्विपो राक्षसा मारुति
नयन्तो नेप्यन्तः । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥

७५२—'अग्निष्टोमादि-संस्थेषु ज्योतिष्टोमाऽऽदिषु द्विजान्
यो ऽरक्षीत्, तस्य दूतो ऽयं मानुषस्ये'ति चा ऽवदन्-

अग्नीत्यादि—अग्निष्टोमादिसंस्थेषु सदृशेषु ज्योतिष्टोमादिषु यो द्विजा-
नरक्षीत् तस्य मानुषस्यायं दूत इति चावदन् नियन्तो द्विपः । '९२४।अग्नेः
स्तुत्-स्तोम-सोमाः । ८।३।८२।' । '१०२१। ज्योतिरायुपः स्तोमः । ८।३।८३'
इति पत्वम् ॥

७५३—'नासां मातृ-प्वसेभ्याश् च रावणस्य लुलाव यः, ॥
मातुः स्वसुश् च तनयान् खराऽऽदीन् विजघान यः

नासामित्यादि—रावणस्य या मातुः स्वसा भगिनी सा मातृप्वसा ।
'९८४। मातृ-पितृभ्याम्-। ८।३।८४।' इति पत्वम् । तस्या अपत्यं मातृप्वसेयी
'११४०। मातृप्वसुश्च । ४।१।१३४।' इति उगन्तलोपी । तस्या यो नासां लु-
लाव । मातुः स्वसुश्च तनयान् खरादीन्विजघान । '९८३। मातुः-पितृभ्यां-
मन्यतरस्याम् । ८।३।८५।' इति पत्वानावपक्षे '९८२। विभाषा स्वसु-
पत्योः । ६।३।२४।' इति पठया अलुक् ॥

७५४—प्रादुःपन्ति न संत्रासा यस्य रक्षः-समागमे, ॥
तस्य क्षत्रिय-दुःपूतेरयं प्रणिधिरागतः. ॥ ८१ ॥

प्रादुरित्यादि—यस्य रक्षःसमागमे संत्रासाः भयानि न प्रादुःपन्ति न
प्रादुर्भवन्ति । '२४७२। उपसर्गप्रादुर्भ्याम्-। ८।३।८७।' इत्यादिना दुःसाद्दा-
दुत्तरस्यास्तिसकारस्य '२४६९। क्षसोरहोपः । ६।१।१११।' इत्यहोपे कृते
पत्वम् । प्रादुःसकारस्य च पुत्वम् । तस्य क्षत्रियदुःपूतेः दुष्पुत्रस्यायं प्रणि-
धिरागत इति चावदन् नयन्तः । सूयत इति सूतिः । दुर्निन्दायामिति
सूतेः सकारस्य '२४७७। सु-वि-त्रि-दुर्म्यः-। ८।३।८८।' इति पत्वम् ॥

७५५—दृष्ट्वा सु-पुत्रं राजेन्द्रं पापो ऽयं विषमाऽऽशयः ॥
चार-कर्मणि निष्णातः प्रविष्टः प्रमदा-वनम्. ८२

दृष्टेत्यादि—राजेन्द्रं रावणं दृष्ट्वा प्रमदावनं प्रविष्टः । सुपुत्रं 'गाड-
निद्रम् । '२४७९। वचि-। ६।१।१५।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । पापो ऽयं

२७८ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

विपमाशयः। '२४७७-सुपि-८।३।८८।' इत्यादिना पत्वम् । चारकर्मणि विष्णातः कुशलः । '३०८२। नि-नदीम्यां छातेः कौशले । ८।३।८९।' इति पत्वम् ॥

कुलकम् ८३-८७-

७५६—सुप्रतिष्णात-सूत्राणां कपिष्ठल-सम-त्वियाम् ॥

स्थितां वृत्ते द्विजातीनां रात्रावैक्षत मैथिलीम् ८३

सुप्रतीत्यादि—(येषां द्विजातीनां) सुप्रतिष्णातानि ग्रन्थतो ऽर्थतश्च नि-
श्चितानि सूत्राणि तेषां सुप्रतिष्णातसूत्राणाम् । '३०८३। सूत्रं प्रतिष्णा-
तम् । ८।३।९०।' इति निपातनम् । कपिष्ठलसमत्वियां कपिष्ठलो नाम द्वि-
जर्षभो गोत्रप्रवर्तकः । '३०८४। कपिष्ठलो गोत्रे । ८।३।९१।' इति साधुः ।
तंचतुष्यतेजसां द्विजातीनां वृत्ते चरिते स्थितां मैथिलीं [रात्रौ] वैक्षत ॥

कीदृशीमित्याह—

७५७—सर्व-नारी-गुणैः प्रष्टां विष्टर-स्थां गवि-ष्ठिराम् ॥

शयानां कु-ष्ठले तारां दिवि-ष्ठांमिव निर्मलाम् ॥

सर्वस्यादि—यावन्तो नारीगुणाः तैः प्रष्टां भगनामिनीम् । '२१९७।
प्रष्टो ऽभगामिनि । ८।३।९२।' इति साधुः । विष्टरस्थामासनस्याम् । '३२३३।
वृक्षासनयोर्विष्टरः । ८।३।९३।' इति साधुः । गविष्ठिरां वाचि स्थिराम् ।
'९६७। गवि-बुधिभ्याम्-न-८।३।९५।' इति पत्वम् । अस्मादेव वचनात् स-
सन्ध्या अलुक् । कुष्ठले शयानां कौःस्थले भूतले शुद्धे । '३०८५। वि-कु-शमि-
। ८।३।९६।' इत्यादिना पत्वम् । दिविष्ठां दिवि तिष्ठतीति '२९१६। सुपि
स्थः । ३।२।४।' इति कः । '९७२। तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६।३।१४।' इति
सप्तम्या अलुक् । गगनस्थां, तारामिव निर्मलाम् । '२९१८। भग्याम्ब-
। ८।३।९७।' इत्यादिना पत्वम् ॥

७५८—सु-पार्त्नीं सर्व-तेजसु तन्वीं ज्योतिष्टमां शुभाम् ॥

निष्टपन्तीमिवा ऽऽत्मानं ज्योतिःसात्-कुर्वती वनम्

सुपार्त्नीमित्यादि—शोभनं साम यस्या इति विग्रह '४६२। अन उप-
धालोपिनो ऽन्यतरस्याम् । ४।१।२८।' इति स्त्री । '१०२२। सुपामादिषु च
। ८।३।९८।' इति पत्वम् । सुषु प्रियंपद्मामित्यर्थः । तन्वीं कृशाम् । शुभां कल्या-
णीम् । सर्वतेजसु ज्योतिष्टमां अतिशयेन ज्योतिष्मतीम् । '१३२५। ह्रस्वात्तादी
वदित्वे । ८।३।१०१।' इति पत्वम् । एवं च कृत्या निष्टपन्तीमियात्मानं सह-
ज्जपलयन्तीमियात्मानम् '२४०३। निस्तस्तपतावनात्सेवने । ८।३।१०२।' इति

पत्वम् । वनं ज्योतिःसारकुर्वती अज्योतिज्योतिः कुर्वाणाम् । कार्त्स्न्येन दीप-
यन्तीमित्यर्थः । कार्त्स्न्ये सातिप्रत्ययः । तत्र '४३४। नुम्-विसर्जनीय-
।८।३।५।८। इत्यादिना प्राप्तस्य पत्वस्य '२१२३। सात्-पदायोः ।८।३।१११।'
इति प्रतिषेधः । युष्मदित्यादि नोदाहृतं छान्दसत्वात् ॥

७५९—मधुसाद्-भूत-किञ्चल्क-पिञ्जर-भ्रमराऽऽकुलाम् ॥

उल्लसत्-कुसुमां पुण्यां हेम-रत्न-लतामिव ॥ ८६ ॥

मधित्यादि—मधुसाद्भूतकिञ्चल्कं कार्त्स्न्येन मधुतामापन्नम् यत्कि-
ञ्चल्कं पुष्पकेसरं तन्मधुसाद्भूतकिञ्चल्कम् । '२१२। आदेश-प्रत्यययोः ।८।३।५९।'
इति प्राप्तस्य पूर्ववत्प्रतिषेधः । तेन पिञ्जराः पिङ्गलाः ये भ्रमराः तैराकुलाम् ।
उल्लसत्कुसुमां चलत्पुष्पाम् हेमरत्नलतामिव । यथा हेमरत्नमयी कल्पतरुलतां
पुण्यां पवित्रां तद्वत्तामपीत्यर्थः ॥

७६०—विलोचनाऽम्बु मुञ्चन्तीं कुर्वाणां परिसेसिचाम् ॥

हृदयस्यैव शोकाऽग्नि-संतप्तस्योत्तम-व्रताम् ॥ ८७ ॥

विलोचनेत्यादि—विलोचनाम्बु अशु मुञ्चन्तीं पिश्रिपन्तीम् ।
हृदयस्य शोकाग्निसंतप्तस्य परिसेसिचाम् भृशं निर्वाणमिव कुर्वाणामैक्षतेति
पूर्वेण संबन्धः । सिचेर्षट्ठन्तात् स्त्रीलिङ्गे भावे अकारप्रत्ययः । '२२७०।
वपसर्गात्-।८।३।६५।' इत्यादिना अभ्यासव्यवाये ऽपि प्राप्तस्य पत्वस्य
'२६४०। सिचो यञि ।८।३।११२।' इति प्रतिषेधः । उत्तमव्रतां पतिव्रतात्वात् ॥

७६१—दृष्ट्वा तामभनग् वृक्षान् द्विपो घ्नन् परिसेधतः ॥

परितस् तान् विचिक्षेप क्रुद्धः स्वयमिवाऽनिलः ॥

दृष्टेत्यादि—तां दृष्ट्वा वृक्षानभनग् चूर्णितवान् । द्विपः शत्रून् परिसे-
धतः आगच्छतः घ्नन् हिंसन् । पूर्ववत्प्राप्तस्य '२२७८। सधतेर्गौ
।८।३।११३।' इति प्रतिषेधः । परितश्च समन्तादुद्विचिक्षेप उन्मूलितवान् ।
लिटः संयोगादिष्वदकित्वे गुणः । क्रुद्धः स्वयमिव साक्षादिवानिलः ॥

७६२—अ-प्रतिस्तब्ध-विक्रान्तम-निस्तब्धो महाऽऽहवे, ॥

विसोढवन्तमस्त्राणि व्यतस्तम्भद् घन-ध्वनिः' ८९

अप्रतीत्यादि—घनध्वनिर्मेघनादः अनिस्तब्धो ऽनभिभूतः अतिस्त-
ब्धविक्रान्तं अनभिभूतविक्रमं कपिम् । '२२७२। स्तब्धेः ।८।३।६७।' इति
प्राप्तस्य पत्वस्य '३०२७। प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धौ च ।८।३।११४।' इति प्रति-
षेधनिपातनम् । अस्त्राणि महाहवे विसोढवन्तं '२३५८। सोढः ।८।३।११५।'

२८० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो चर्गः,

इति प्रतिषेधः । व्यतस्तम्भत् निष्पादितवान् । एवं नयन्तो ऽवदक्षिति
योज्यम् । स्तम्भेर्ष्यन्तस्य '२५८०। स्तम्भु-सिबु-सहां षडि ॥८३॥११६।'
इति पत्वप्रतिषेधः ॥

७६३—ते विज्ञाया ऽभिसोष्यन्तं रक्तै रक्षांसि स-व्यथाः ॥
अन्यैरर्ष्यायतं नेहुर् वरत्रा-शृङ्खला-ऽऽदिभिः ९०

त इत्यादि—ते राक्षसाः ये माहतिं नेष्यन्तः । रक्तैः रक्षांसि विसोष्यन्तं
अभियेक्ष्यन्तं कपिम् '२५२४। सुनोतेः स्य-सनोः ॥८३॥२१७।' इति [न]पत्वम् ।
शृङ्खलाकूप्यमाणो न नीयेत अचक्ष्यं राक्षसान् रक्तैः सोष्यतीति विज्ञाय स-
व्यथाः सभयाः सन्तः । अन्यैरपि वरत्राशृङ्खलादिभिरापतं दीर्घं नेहुः वध-
न्ति स्म । '१२४१। णह बन्धने' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

७६४—विपसादेन्द्रजिद् बुद्ध्वा बन्धे बन्धा-ऽन्तरक्रियाम् ॥
दिव्य-बन्धो विपहते ना ऽपरं बन्धनं यतः. ९१

इति पत्वाऽधिकारः ।

विपसादेत्यादि—बन्धे दिव्ये बन्धान्तरक्रियां बन्धनविशेषकरणं
बुद्ध्वा इन्द्रजित् विपसाद् विपाद्मुपगतः । नियतं दिव्यबन्धं मुक्तयानिति ।
यतो दिव्यबन्धो नापरं स्वयं बन्धनं विपहते । अतो विपसादेति योज्यम् ।
सदिसङ्गोः परस्य लिटि पत्वप्रतिषेधः । पूर्वस्य तु '२२७१। सद्दिरप्रतेः
॥८३॥६६।' इति भवत्येव । विपहते इति न प्रतिषेधः । तत्र सोढरूपस्य
ग्रहणात् ॥ ॥ इति मूर्द्धन्याधिकारः ॥

इतः प्रभृति णत्वमधिकृत्याह—

७६५—मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णो-रस्-स्थलं पुरः ।

उपसेदुर् दश-श्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिम्. ॥

मुष्णन्तमित्यादि—राक्षसाः पुरः कपिमादाय दशश्रीवमासेदुः कीरि-
तयन्तः (ननु दर्शनगोचरं गताः । अप्रभातव्यात्) । कीरशम् । तेजांसि मु-
ष्णन्तं सपटयन्तमिव । विस्तीर्णो-रस्-स्थलं विस्त्रुतपक्षसम् । तत्र '२३५।
र-पान्यां णो णः-॥८३॥११।' इति णत्वम् ॥

७६६—बहुधा भिन्न-मर्मणो भीमाः खरणंसा-ऽऽदयः ॥

अग्ने-घणं वर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्र-मण्डले ॥९३॥

बहुधेत्यादि—धानरद्विपो राक्षसा ऊचुरिति वदमानेन संबन्धः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २८१

कीदृशाः किमूचुरित्याह—यद्बुधां भिन्नमर्माण इति । यानि कालान्तरे प्रा-
णहराणि मर्माणि तानि बहुधा भिन्नानि येषामिति बहुवीहिः । अदपवर्ग-
समुदायस्य व्यवधानात् '१९७ अद्-कु-प्वाद्-१८।४।२।' इत्यादिना णत्वम् ।
स्वर्णसादयः स्वर्णस्यैव नासिका यस्मेति । '८५६। अञ् नासिकायाः—
।५।४।१।८।' इत्यञ् नसादेशश्च । '८५७। पूर्वपदात्संज्ञायाम् ।५।४।१।८।'
इति णत्वम् । स्वर्णसादयो राक्षसाः । चन्द्रस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्ता-
दित्वात्परनिपातः । '१०३९। वनं पुरगा-१८।४।४।' इति णत्वम् । प्रतीक्ष्यां
दिशि यद्वनं तस्य वनस्याग्रे उपरि वर्तमाने चन्द्रमण्डले प्रभातसंभ्याया-
मित्यर्थः ॥

७६७—'निर्वणं कृतमुद्धानमनेना ऽऽम्रवणाऽऽदिभिः ॥'

देवदारु-वनामिश्रैरित्यूचुर् वानर-द्विपः ॥ ९४ ॥

निर्वणमित्यादि—उद्यानं संनिवेशविशेषः निर्वणं वृक्षरहितं अनेन
कपिना कृतम् । आम्रवणादिभिरूपलक्षितम् । उभयत्रापि '१०५०। अनिरन्तः—
।८।४।५।' इति णत्वम् । देवदारुवनामिश्रैः '१०५१। विभाषीपधि-
।८।४।६।' इत्यादिना णत्वं न भवति । 'मक्षर-क्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम्'
इति वचनात् । इत्येवमूचुः ॥

७६८—उपास्थिपत संप्रीताः पूर्वाह्णे रोप-वाहनम् ॥

राक्षसाः कपिमादाय पतिं रुधिर-पायिणाम् ९५

उपेत्यादि—ते राक्षसाः पतिमुपास्थिपत उपागताः । (दृष्टिपथं गत्वा
इत्यर्थः) 'उपादेवपूजा—' इत्यादिना संगतिकरणे तद् । '२३८९। स्या-ध्वोरिच ।
।१।२।१७।' संप्रीताः हृष्टाः तेषामनुज्ञातप्रवेशत्वात् । पूर्वाह्णे प्रत्यूपसि ।
'७९१। अहो ऽदन्तात् ।८।४।७।' इति णत्वम् । रोपवाहनं कपिमादाय ।
रोपस्यासनीकृतम् । '१०५२। वाहनमाहितात् ।८।४।८।' इति णत्वम् ।
रोपस्य तत्राधीयमानत्वात् । पतिं रुधिरपायिणां राक्षसानाम् । '१०५३।
पानं देशे ।८।४।९।' इति णत्वम् ॥

७६९—सुरा-पाण-परिक्षीवं रिपु-दर्प-हरोदयम् ॥

पर-स्त्री-वाहिनं प्रापुः साऽऽविष्कारं सुरा-पिणः ॥ १॥

सुरेत्यादि—सुरापाणात्परिक्षीवं मत्तं शवणम् । '१०५४। वा भाव क-
रणयोः ।८।४।१०।' इति णत्वम् । रिपुदर्पहर उदयो वृद्धिर्द्वयस्य तम् । परस्त्रियं
बाह्वदितुमुपभोजुः क्षीलं यस्य सं परस्त्रीवाहिनम् । '१०५५। प्रातिप-
दिकान्त-१८।४।११।' इति णत्वामावः पाक्षिकः । प्रापुः सुपु निकटीकृताः ।

२८२ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

साविष्काराः साहंकाराः । सुरापिणः सुरापैर्युक्ताः । सुरां पिबन्तीति '२९२२।
गापोष्टक् ।३।२।८।' । ते येषां सन्तीति मत्वर्थीयः । '३०७। एकाञ्जुत्तरपदे
णः ।८।४।१२।' इति णत्वम् । उत्तरस्य प्रातिपदिकान्तस्यैकाच्च्वात् ॥

७७०—संघर्ष-योगिणः पादौ प्रणमुस् त्रिदश-द्विषः ॥

प्रहिण्वन्तो हनूमन्तं प्रमीणन्तं द्विपन्-मतीः. ९७

समित्यादि—संघर्षयोगिणः स्पृष्टांयोगिनः । '१०५६। कुमति च
।८।४।१३।' इति णत्वम् । ते अन्योन्याभिभवेच्छयो त्रिदशद्विषो रावणस्य
पादौ प्रणमुः । '२२८७ उपसर्गादसमासे ऽपि-।८।४।१४।' इति णत्वम् ।
हनूमन्तं प्रहिण्वन्तः ङीक्यन्तः । द्विपन्मतीः शत्रुबुद्धीः प्रमीणन्तं अभि-
भवन्तम् । '१५७३। मीञ् हिंसायाम् ।' क्रैयादिकः । '२५३०। हितु मीना
।८।४।१५।' इति णत्वम् ॥

८७१—'प्रवपाणि शिरो भूमौ वानरस्य वनच्छिदः ॥'

आमन्त्रयत संक्रुद्धः समितिं रक्षसां पतिः. ॥९८॥

प्रवपाणीत्यादि—अस्य वानरस्य वनच्छिदः शिरो भूमौ प्रवपाणि
छित्त्वा पातयामि । '२२३१। आनि लोट् ।८।४।१६।' इति णत्वम् । षिपि-
रत्र पातने वर्तते । संक्रुद्धः रक्षसां पतिः स्वामी समितिं समूहं आमन्त्रयत
भाषितवान् ॥

७७२—प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन्तं घनः प्रणिनदन्निव ॥

ततः प्रणिहितः स्वाऽर्थे राक्षसेन्द्रं विभीषणः. ॥

प्रण्यगादीदित्यादि—तत उत्तरकालं विभीषणो राक्षसेन्द्रं प्रणिघ्नन्तं
हन्तुमात्रमाणं प्रण्यगादीत् घक्तुं प्रवृत्तः । घन इव प्रणिनदन् गर्जन् ।
स्वार्थे (राक्षसेन्द्रस्य) प्रणिहितो ऽपहितमनाः । सर्वत्र '२२८५। नेर्गाद-
।८।४।१७।' इति णत्वम् ॥

७७३—'प्रणिशाम्य दश-ग्रीव !, प्रणियातुमलं रुषम् ॥

प्रणिजानीहि, हन्यन्ते दूता दोषे न सत्यपि. ॥'

प्रणिशाम्येत्यादि—हे दशग्रीव ! प्रणिशाम्य रोषं त्यज । लोटि इयति
रूपम् । '२५१९। दामामटानाम्-।७।३।७४।' इति दीर्घः । रुषं प्रणियातुमलं
न किञ्चित् । पूर्ववर्णणत्वम् । प्रणिजानीहि अवगच्छ । सत्यपि दोषे न ह-
न्यन्ते दूता इति । जानातेः शेषधातोरुपदेशापत्त्यायां अकृताद्यपान्तावात् ।
'२२३२। दोषे विभाषा-।८।४।१८।' इत्यादिना णत्वम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मायतिसंयमो' नाम नवमः सर्ग

७७४—प्राणयन्तमरिं प्रोचे

राक्षसेन्द्रो विभीषणम् ॥

'प्राणिणितुर् न पापो ऽयं,

यो ऽमाङ्क्षीत् प्रमदा-वनम् ॥ १०१ ॥

प्राणयन्तमित्यादि—अरिं कपिं यः प्राणयति जीवयति तं प्राणयन्तं विभीषणम् । '११४३। श्वस प्राणने । ११४४। अनच' इत्यस्य रूपम् । '२४७८। अनितेः। ८। ४। १९।' इति णत्वम् । प्रोचे राक्षसेन्द्रः । न प्राणिणितुः न जीवितुमिच्छुरयं पापः । '२६०६। वनौ सान्यासस्य । ८। ४। २३।' इति णत्वं द्वयोरपि । यो ऽमाङ्क्षीत् भगवान् प्रमदावनम् । इलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥

७७५—प्राधानिपत रक्षांसि येना ऽऽप्तानि वने मम, ॥

न प्रहृण्मः कथं पापं वद पूर्वाऽपकारिणम्. १०२

प्राधानिपतेत्यादि—मम आप्तानि (अक्षप्रभृतीनि) येन वने प्राधानिपत मारितानि । कर्मणि लुङ् । चिण्वदिद् । '३५८। हो हन्तेः-। ७। ३। ५४।' इति षत्वम् । तपरपरिच्छिन्नाकारपूर्वस्य नकारस्य हन्तेरपूर्वस्येति णत्वं न भवति । तं पूर्वापकारिणं पापं कथं न प्रहृण्मः मारयाम इति वद कथय । '२४२९। वमोर्वा । ८। ४। २३।' इति णत्वम् ॥

७७६—वेश्माऽन्तर-हणनं कोपान् मम शत्रोः करिष्यतः

मा कार्पीरन्तरयणं, प्रयाणाऽर्हमवेहामुम्. १०३

वेश्मेत्यादि—शत्रोर्वेश्मान्तः गृहमध्ये एव हननं कोपान्मम करिष्यतः । '३२९४। अन्तरदेशे । ८। ४। २४।' इति नकारस्य णत्वम् । हननस्याभावरूपस्यादेशत्वात् । अन्तरयणमन्तरायणं विघातं मा कार्पीः । '३२९५। अयनं च । ८। ४। २५।' इति णत्वम् । प्रयाणाहं दीर्घप्रस्थानार्हममुमवेदि अवगच्छ । '२८३५। कृत्तचः । ८। ४। २९।' इति णत्वम् । अत्र उत्तरस्य नकारस्य कृत्स्थत्वात् ॥

७७७—प्रहीण-जीवितं कुर्युर् ये न शत्रुमुपस्थितम् ॥

न्याय्याया अपि ते लक्ष्म्याः कुर्वन्त्यांशु प्रहापणम्

प्रहीणेत्यादि—शत्रुमुपस्थितं प्रहीणजीवितं ये न कुर्युः । जहतेः '३०१९। ओदितश्च । ८। २। ४५।' इति निष्ठादेशनकारस्य पूर्ववणत्वम् । ते

२८४ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

न्याय्याया अपि कुलक्रमादागताया अपि लक्ष्म्याः प्रह्रापणं त्याजनं कुर्वन्ति
'२८३६। नेविभापा ।८।४।३०।' इति णत्वम् ॥

७७८—कः कृत्वा रावणाऽऽमर्ष-प्रकोपणमवद्य-धीः ॥

शक्तो जगति शक्तो ऽपि कर्तुमायुः-प्रगोपणम्. १०५

कः कृत्वेत्यादि—भवद्यधीः यो ऽबुद्धिः रावणामर्षस्य प्रकोपणमभि-
वृद्धिं कृत्वा आयुःप्रगोपणं कर्तुं शक्तो ऽपि कः शक्तः । '२८३७। हलश्लेषुप-
धात् ।८।४।३१।' इति णत्वम् । कुपगुपयोर्हलन्तयोरिगुपधत्वात् ॥

७७९—वनाऽन्त-प्रेङ्खणः पापः फलानां परिणिंसकः ॥

प्रणिक्षिप्यति नो भूयः प्रणिन्द्या ऽस्मान् मधून्ययम्

घनेत्यादि—प्रेङ्खति गच्छतीति प्रपूर्वादिङ्ङेः कर्तरि ल्युट् । वनान्तस्य
वनसमीपस्य प्रेङ्खणः । '२८३८। इजादेः सनुमः ।८।४।३२।' इति णत्वम् । फ-
लानां परिणिंसकः भक्षयिता । '१०९६। णिसि चुम्बने' इत्यस्य रूपम् । अस्मान्
प्रणिन्द्य तिरस्कृत्य । भूयः पुनरप्ययं मधूनि नो ऽस्माकं प्रणिक्षिप्यति
भोक्षयति । '७०७। णिक्ष चुम्बने' इत्यस्य रूपम् । '२८३९। वा विस-निश-
निन्दाम् ।८।४।३३।' इति णत्वम् ॥

७८०—हरेः प्रगमनं ना ऽस्ति, न प्रभानं हिम-द्रुहः, ॥

ना ऽस्ति-प्रवेपनं वायोर् मया गोपायिते वने. १०७

हरेरित्यादि—मया गोपायिते रक्षिते वने हरेरिन्द्रस्यापि चन्द्रस्य वा
प्रगमनं संचारो नास्ति । हिमद्रुहः आदित्यस्य न प्रभानं न प्रकर्षणं दीप्तिः ।
वायोनीतिप्रवेपनं मन्दगमनम् (सदनेन भ्रममित्यर्थे) । '२८३५। कृत्यचः
।८।४।२९।' इति प्रासस्य णत्वस्य '२८४०। न भा-भू-ए-कमि गमि-
।८।४।३४।' इत्यादिना प्रतिषेधः ॥

७८१—दुष्पानः पुनरेतेन कपिना भृङ्ग-संभृतः ॥

प्रनष्ट-विनयेना ऽग्न्यः स्वादुः पुष्पाऽऽसवो वने. ॥

दुष्पान इत्यादि—पुनरेतेन प्रनष्टविनयेन कपिना पुष्पासवो दुष्पानः
दुःखेन पास्यत इति '३३०९। भातो युच् ।३।३।१२८।' । '३३१०। पाप-
दान्तात् ।८।४।३५।' इति णत्वस्य प्रतिषेधः । भृङ्गसंभृतो भ्रमरसंचितः ।
प्रनष्ट इति '२५१८। नरोः पान्तस्य ।८।४।३६।' इति प्रतिषेधः । भ्रम्यः
श्लेषः ॥

७८२—रोष-भीम-मुखेनैवं क्षुभ्रतोक्ते, सुवङ्गमः ॥

प्रोचे साऽनुनयं वाक्यं रावणं स्वाऽर्थ-सिद्धये ॥

इति णत्वाऽधिकारः ।

रोषेत्यादि—रोषभीममुखेन इति '१०५७। पदव्यवाये ऽपि। ८। १। ३। ८।' [इति] णत्वप्रतिषेधः । भीममुख इत्यनेन निमित्तनिमित्तिनोर्व्यवधानात्। '७९२। क्षुभ्रादिषु च। ८। १। ३। ९।' इति णत्वप्रतिषेधः । पूर्वमुक्ते सति सुवङ्गमः रावणं प्रोचे वक्तुं प्रवृत्तः । वाक्यं वक्ष्यमाणं सानुनयं अनुकूलम् । किमर्थं स्वार्थस्य सिद्धये । (स्वार्थंश्च सीताप्रत्यर्पणम्) ॥ इति णत्वाधिकारः ॥

इतः प्रवृत्ति प्रकीर्णकश्लोकानाह—

७८३—'दूतमेकं कपिं वद्धमानीतं वेदम पश्यतः ॥

लोक-त्रय-पतेः क्रोधः कथं तृण-लघुस् तव. ११०

दूतमित्यादि—दूतं (संदेशस्य द्वास्के) एकमद्वितीयं वद्धं अस्वतघ्नीकृतं वेदमानीतं पश्यत इति सर्वमेतन्न रोपकारणम् । अतो लोकत्रयपतेस्तवायं तृण-लघुस्तारः कथं क्रोधः ॥

७८४—अश्याहित-जन-प्रहे विजिगीषा-पराङ्मुखे ॥

कस्माद् वा नीति-निष्णस्य संरम्भस् तव तापसे ॥

अश्यात्यादि—अश्याहितजनप्रहे आहिताग्नी जने प्रवणे । आहिताश्या-दिषु पूर्वनिपातः । तस्मिन् विजिगीषापराङ्मुखे त्यक्तराज्यत्वात् तापसे रामे । '१९०९। तपः-सहस्राभ्यां विनीवी। ५। २। १०२।' । '१९१०। अण् च। ५। २। १०३।' इत्यण् । निष्णस्य तव । नीतौ षट्प्रज्ञस्य कस्माद्देतोः संरम्भः रोषः ॥

७८५—न सर्व-रात्र-कल्याण्यः स्त्रियो वा रत्न-भूमयः ॥

यं विनिर्जित्य लभ्यन्ते, कः कुर्यात् तेन विग्रहम्.

नेत्यादि—यं विनिर्जित्य सर्वरात्रं कल्याण्यः स्त्रियो न लभ्यन्ते । सर्वाश्च ता रात्रयश्चेति '७२६। पूर्वकाल-२। १। ४९।' इति सः । '७८७। यहः-सर्व-। ५। ४। ८७।' इत्यादिना अण् । सर्वरात्रं कल्याण्य इति सः । न रत्नभूमयः रत्नाकराः रत्नानि भूमयश्चेति सः । कः तेन सह विग्रहं कुर्यात् अन्धिरेव युक्तः ॥

२८६ भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः.

तदेव दर्शयन्नाह—

७८६—संगच्छ राम-सुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये ॥

रत्न-पूर्णाविवा ऽम्भोधी हिमवान् पूर्व-पश्चिमौ ॥

संगच्छेत्यादि—यथा रत्नपूर्णावम्भोनिधी पूर्वपश्चिमौ भुवनस्य समृद्धये हिमवान् संगतवान् तथा स्वमपि रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये संगच्छ संगतिं कुरु । सकर्मकत्वात् '२६९९। समो गमि-।१।३।२९।' इति तद् न भवति ॥

तच्च संगतं परदारार्पणेनैवेति दर्शयन्नाह—

७८७—सुहृदौ राम-सुग्रीवौ, किंकराः कपि-यूथ-पाः, ॥

पर-दाराऽर्पणेनैव लभ्यन्ते, मुञ्च मैथिलीम् ॥

सुहृदावित्यादि—रामसुग्रीवौ सुहृदौ लभ्येते । '८८८। सुहृदुर्हृदौ मितामितयोः-।५।४।१५०।' इति निपातनम् । तत्प्रीतिलाभात् किङ्करा लभ्यन्ते । किं कुपन्तीति '२९३५। दिवा-विभा-।३।२।२९।' इति टः । कपि-यूथपा नीलप्रभृतयः । तस्मान्मुञ्च मैथिलीमिति ॥

किञ्च सीताप्रत्यर्पणात् पुरुषार्थप्राप्तिरिति दर्शयन्नाह—

७८८—धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतामर्थं रामेण मित्रताम् ॥

कामं विश्वास-वासेन सीतां दत्त्वा ऽऽप्नुहि त्रयम्.

धर्ममित्यादि—सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मम् (अधर्मविरुद्धेः अर्थम् । रामेण मित्रताम् । (सर्वलाभानामर्थसंपन्नमिप्रलाभस्य महत्त्वात् । विश्वासवासेन रामविश्वासपूर्वकेणावस्थानेन कामम् । अतः सीतां दत्त्वा आमुद्दि लभस्व । त्रयं त्रिषु प्रयो ऽवयवा भस्येति '१८४४। द्वि-त्रिभ्यां तयस्यायञ्वा ।५।२।४३।'

रिपुरेयास्तु किं तेन मिथीकृतेन, न यासौ शक्तो ऽपरकुर्मिति चेदाह—

७८९—विराध-ताडका-यालि-कवन्ध-खर-दूपणैः ॥

न च न ज्ञापितो यादृङ् मारीचेना ऽपि ते रिपुः.

विराधेत्यादि—यादृगसौ रिपुः तादृगपराधादिभिः न च न ज्ञापितः तय । अपि तु ज्ञापित एवेत्यर्थः । तस्मात्तेन सह मीथी युक्ता न विप्रद इति भावः । यादृगिति '४२९। त्यदादिपु ह्योः-।३।२।१०।' इति क्त्वि । '४३०। आ सर्वनासः ।३।३।९९।' ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २८७

खरादीन् व्यापादयता तेनैव वैरकारणमाचरितं न मयेति चेद्वाह—

७९०—खराऽऽदि-निधनं चाऽपि मा मंस्था वैर-कारणम्,॥

आत्मानं रक्षितुं यस्मात् कृतं तन्, न जिगीषया'

खरेत्यादि—खरादिनिधनं चापि वैरकारणं मा मंस्थाः मा ज्ञासीः । लुटि रूपम् । यस्मादात्मानं संरक्षितुं तन् खरादिनिधनं कृतं, न तु जिगीषया विजेतुमिच्छया ॥

७९१—ततः क्रोधाऽनिलाऽऽपात-

कम्प्राऽऽस्याऽम्भोज-संहतिः ॥

महा-हृद इव धुम्भन्

कपिमांह स्त रावणः ॥ ११८ ॥

तत इत्यादि—ततः कपिवाक्यानन्तरं क्रोधोऽनिल इव तस्यापातेन संश्लेषेण कम्प्रा कम्पनशीला आस्याम्भोजानां मुखपद्मानां संहतिर्यस्य स एव महाहृद इव धुम्भन् चलन् । त्रिवादिवाच्यम् ॥

७९२—'हत-राक्षस-योधस्य विरुग्णोऽद्यान-शाखिनः ॥

दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं? दूत-सदृशं तव. ११९

हतेत्यादि—हताः राक्षसयोधाः अक्षप्रभृतयो येन । विरुग्णा भग्नाः । '३०१९। धोदितश्च । ८। २। ४५।' इति निष्ठानत्वम् । अद्यानशाखिनो येन । तस्यैवंविधस्य तव दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं? दूतसदृशम् । संदेशमात्रस्य प्रापका हि दूता इति भावः ॥

अध्याहितजनप्रहे तापसे कस्मात्संरम्भ इत्याह—

७९३—पङ्हु-वाल-स्त्रियो निघ्नन् कवन्ध-खर-ताडकाः ॥

तपस्वी यदि काकुत्स्थः, कीदृक्? कथय पातकी ॥

पङ्हुवालेत्यादि—पङ्हुमङ्गविकलं कवन्धं, वालं खरं, स्त्रियं ताडकां निघ्नन् व्यापादयन् यदि तपस्वी काकुत्स्थः, कीदृक्? पातकीति कथय '१०१८। हृदं-किमोरीन् की । ६। ३। ९०।' ॥

यदुक्तं 'यं विनिर्गम्य स्त्रियो रत्नभूमयश्च न लभ्यन्ते' इत्याह—

७९४—अभिमान-फलं जानन् महत्त्वं कथमुक्तवान् ॥

रत्नाऽऽदि-लाभ-शून्य-त्वान् निष्फलं राम-विग्रहम्

२८८ भद्रि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

अभीत्यादि—अभिमानः फलं यस्य महत्त्वस्य तज्जानन् रत्नादिलाम-
शून्यं रामविग्रहं कथं निष्फलमुक्तवानसि? । विग्रहे सति अभिमानफलं
महत्त्वं स्यात् ॥

‘सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममामुहि’ इत्येतदप्ययुक्तमित्याह ॥

७९५—पर-स्त्री-भोग-हरणं धर्म एव नराऽशिनाम्, ॥

मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः, का? मे साऽऽशङ्कता त्वयि.

परेत्यादि—परस्त्रीणां हरणं परेषां भोगहरणं च द्वयमपि नराशिनां
धर्म एव आचार एव । अतो मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः अभिहितवानसीति
(सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममामुहीति । लुङि रूपम् । भयात् प्रत्यर्पयसि चेदाह-
का मे साशङ्कता त्वयीति त्रैलोक्यविजयित्वात् । त्वयीति हनूमद्वयपदेशेन
रामं सूचयति ॥

‘संगच्छ राममुग्रीवौ’ इत्येतदपि न घटत इत्याह—

७९६—ऋहि दूर-विभिन्नानामृद्धि-शील-क्रियाऽन्वयैः ॥

हनूमन्! कीदृशं? सख्यं नर-वानर-रक्षसाम्. १२३

ऋहीत्यादि—ऋद्धया विभूत्या, शीलेन स्वभावेन, क्रियया अनुष्ठा-
नेन, अन्वयेन कुलेन दूरविभिन्नानां नरादीनां कीदृशं? सख्यमिति । [हे]
हनूमन्! स्वमेव ऋहि ॥

‘विराधादिभिर्ज्ञापितोऽसि यादगरिः’ इत्यत्रोत्तरमाह—

७९७—एको द्वाभ्यां विराधस् तु जिताभ्याम-विवक्षितः ॥

हतश्च छलेन मूढो ऽयं, तेना ऽपि तव कः? स्मयः ॥

एक इत्यादि—एकेनापि विराधेन प्रथमं द्वावपि जितां ताभ्यां पश्चा-
द्धतः । तत्रापि न प्रकाशं अपि तु छलेन । यतो ऽसौ मूढो ऽल्पबुद्धिः ।
(तथाप्यविवक्षितः शौर्योन्न प्रतीतिः) तेनापि हतेन तव विस्मयो जातः ॥

७९८—मन्-नियोगाच्च च मारीचः पलायन-परायणः ॥

युयुत्सा-रहितो रामं ममारा ऽपहरन् वने. १२५

मन्त्रियोगादित्यादि—मारीचस्तु यतो राममपहरन् ममार । मन्त्रियो-
यादादेशात् । पलायनपरायणः अपसर्पणनिष्ठः सन् । पलायनपरायण इति
परस्य नामरूपत्वाद्नुपसर्गत्वाच्च लत्वम् । युयुत्सारहितः योद्धुमिच्छार-
हितः । मन्त्रियोगादिति ‘१३७३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७। २। ९८।’ इति अ-
स्मदो मदादेशः ॥

७९९—निजघाना ऽन्य-संसक्तं सत्यं रामो लता-मृगम् ॥

त्वमेव ब्रूहि संचिन्त्य, युक्तं तन् महतां यदि. ॥

निजघानेत्यादि—रामो लतामृगं घानरं घाटिनं निजघानेति सत्य-
मेतत् । किंतु अन्यसंसक्तं सुप्रीवेण सह युद्धयमानं हतवान् । तत्र त्वमेव
संचिन्त्य ब्रूहि युक्तं तन्महतां यदि ॥

८००—पुंसा भक्ष्येण बन्धूनामात्मानं रक्षितुं वधः ॥

क्षमिष्यते दशाऽऽस्येन, क्लेश्यं तत्र दुर्-मतिः॥'

पुंसेत्यादि—आत्मानं रक्षितुं पुंसा भक्ष्येण भक्षणार्हेण । सतां बन्धूनां
परदूषणादीनां वधो दशास्येन क्षमिष्यते सहिष्यते क्लेश्यं क्लमवेयं तत्र
दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिः । कदाचिदात् '१३२३। अत्ययात्प ॥३२।१०३।' 'अमेह-क-
व-सि-त्रेन्यः' इति परिगणनात् ॥

इदानीं कपिदेशान्तोक्तं दूषयन्नाह—

८०१—कपिर् जगाद्—'दूतो ऽहमुपायं तव दर्शने ॥

दुम-राक्षस-विध्वंसमकार्षे बुद्धि-पूर्वकम्. ॥१२८॥

कपिस्तित्यादि—तव दर्शने (अन्य उपायो नास्तीति) बुद्धिपूर्वकं (नि-
रूप्य दुमभङ्गं राक्षसविनाशं च उपायमकार्षे कृत्वानरसीति कपिर्जगाद् ।
अन्यथा दूतो ऽहमागत इति मदावलितः को मां गणयेत् ? । अतः सदशमेव
'मया कृतमिति) ॥

८०२—आ-त्रिकूटमकार्षुर् ये त्वत्-का निर्-जङ्गमं जगत्,

दशग्रीव ! कथं ब्रूये ? तान्-ब्रध्यान् मही-पतेः. ॥

आत्रीत्यादि—हे दशग्रीव ! ये त्वाकाः त्वद्दामणीकाः कथन्थादयः ।
'१८७८। स एषां आमणीः ॥५२।७८।' इति कन् । आ त्रिकूटं त्रिकूटपर्वतम-
भिष्याप्य जगत् निर्जङ्गमं निर्जन्तुकमकार्षुः । तान् महीपतेः रामस्य कथम-
ब्रूयात् ब्रूये ? । (असिष्टनिग्रहो हि महीपतेर्षमः) । जङ्गम इति गमेयं ब्रह्म-
न्तरयापि रूपम् ॥

८०३—अभिमान-फलं प्रोक्तं यत् त्वया राम-विग्रहे. ॥

विनेशुस् तेन शत-शः कुलान्यं सुर-रक्षसाम्. १३०

अभीत्यादि—'मा ब्रूदामविग्रहे रानादिलामः अभिमानफलं महारथम-

२९० भट्टि-काव्ये—द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

स्मि' इति यच्चया प्रोक्तं तेन निमित्तेन दातव्यो ऽनेकशः असुररक्षसां कुलाग्नि
विनेशुः विनष्टानि ॥

८०४—यत् स्व-धर्म-धर्मं त्वं दुर्-वलं प्रत्यपद्यथाः, ॥

रिपौ रामे च निः-शङ्को, नैतत् क्षेमंकरं चिरम्. ॥

यत्स्वेत्यादि—यद्दधर्मं परस्त्रीभोगहरणं दुर्बलं असारं अश्रेयसां आवा-
हकत्वात् । स्वधर्ममात्मीयमाचारं त्वं प्रत्यपद्यथाः प्रतिपन्नवानसि (स्वधर्म-
पुत्र नराशिनाम्' इति) लङि इयनि रूपम् । यच्च रिपौ रामे निःशङ्कः नि-
र्भयः विहरसि ('का मे साशङ्कता त्वयि' इति) । तदेतदुभयमपि न चिरं
क्षेमंकरं कल्याणकरम् । '२९१॥ क्षेम-प्रिय-मद्मे ऽग्याः ॥ २॥ ४१' इति खच् ॥

८०५—अन्वयाऽऽदि-विभिन्नानां यथा सख्यमनीप्सितम्

नैपीर्, विरोधमप्येवं सार्धं पुरुष-वानरैः. १३२

अन्वयेत्यादि—यथा नरादीनां अन्वयादिभिर्दूरविभिन्नत्वात् सख्य-
मनीप्सितं आसुमनिष्टं, एवं पुरुषवानरैः सार्धं विग्रहमपि नैपीः नेष्टवानसि ॥

८०६—विराधं तपसां विघ्नं जघान विजितो यदि ॥

वरो धनुर्-भृतां रामः, स कथं न विवक्षितः ? १३३

विराधमित्यादि—तपसां विघ्नं विराधम् । विहन्यते ऽस्मिन्निति 'घ-
घर्षे कविधानम्' इति कः । (तादृक् छलेनापि हन्तुं न दोषापेति दर्शयति) ।
धनुर्भृतां वरः श्रेष्ठः सन् विजितो ऽभिभूतो ऽपि रामो यदि जघान स कथं
न विवक्षितः ? । यतो राममप्यसौ जितवान् ॥

८०७—प्रणश्यन्नपि ना ऽशक्तोदत्येतुं बाण-गोचरम् ॥

त्वयैवोक्तं महा-मायो मारीचो राम-हस्तिनः. १३४

प्रणश्यन्नित्यादि—मारीचः प्रणश्यन्नपि पलायनपरो ऽपि सन् महा-
मायः कनकमृगरूपधारित्वात् । रामहस्तिनः रामो हस्तीव तस्य बाणगो-
चरं बाणपदवीं अत्येतुं अतिक्रमितुं नाशक्तो न शक्तवानिति त्वयैवोक्तं,
'ममारोत्वभिदधता न मया । यदि शक्नोति अतिक्रमितुं न ममार' ॥

८०८—अन्याऽऽसक्तस्य यद् वीर्यं न त्वं स्मरसि वालिनः ॥

मूर्च्छा-वान् नमतः संध्यां ध्रुवं तद् बाहु-पीडितः.

अन्येत्यादि—संध्यां देवतां नमतो अन्यासक्तस्य वालिनो यद्भीति

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः— २९१

सामर्थ्यं तत् ध्रुवमवश्यं त्वं न स्मरसि न चेतयसि । कुतः बाहुपीडितः
सन् मूर्च्छां वान् जातः । अत एव न स्मरसि येनैवमुक्तवानसि 'निजयाना-
न्यसंलक्षम्' इति ॥

८०९—अ-सद्-ध्वन्धु-वधोपज्ञं विमुञ्च बलि-विग्रहम्, ॥

सीतामर्पय नन्तव्ये कोश-दण्डाऽऽत्म-भूमिभिः ॥

असदित्यादि—इत्यतो बलवद्भयो ऽपि बलीयान् रामः तस्मोद्बलिना
रामेण सह विग्रहं मुञ्च स्वज। कीदृशम् । बर्धुवधोपज्ञं प्रथमतो ज्ञातिविनाशेन
विदितमित्यर्थः । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । '२८९७। इगुपध-१३।१।१३५।'
इति कः । धर्धुवधस्योपज्ञेति सः । '८२४। उपज्ञोपक्रमम्-१।२।४।२१।' इति
नपुंसकलिङ्गता । तत्सामानाधिकरण्यादसदिति नपुंसकलिङ्गता । नन्तव्ये
प्रणामार्हे । कोशदण्डात्मभूमिभिः सह सीतामर्पय ॥

८१०—स्फुट-परुपम-सह्यमित्थमुच्चैः

सदसि मरुत्-तनयेन भाष्यमाणः ॥

परिजनमभितो विलोक्य दाहं

दश-वदनः प्रदिदेश वानरस्य ॥ १३७ ॥

इति भट्टिकाव्ये नवमः सर्गः ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

स्फुटेत्यादि—इत्थं स्फुटपरुपं उक्तप्रकारेण स्फुटं स्पष्टं, परुपं रुक्षं अत
एवासह्यं सोढुमशक्यम् । उच्चैर्महता ध्वनिना सदसि सभायां मरुत्तनयेन
भाष्यमाणो ऽभिहितः इत्थमित्थनेन वस्तुनः परित्तभाषितत्वात् । तेन वर्त-
मानसामीप्य इति छद् । परिजनमभितः उभयपार्श्वे स्थितान् भृत्यान् वि-
लोक्य वानरस्य दाहं प्रदिदेश आदिष्टवान् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलङ्कृते श्री-भट्टिकाव्ये—

द्वितीये ऽधिकार-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (पांः),

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'मारुतिसंयमो' नाम नवमः सर्गः ॥९॥

१—अपरव्यक्तमिदं वृत्तम् । तदक्षणं च—'अयुजि न-न-र-ता गुरुः समे
न्यामपरव्यक्तमिदं ततो ज-री' इति वृत्तरत्नाकरे भ० के० आह ।

दशमः सर्गः—

शब्दलक्षणमुक्तमपि लक्षयन् काव्यलक्षणार्थं प्रसन्न-काण्डमुच्यते—
काव्यस्यात्र प्रसन्नत्वात् । प्रथमं चेदं लक्षणं यत् प्रसन्नता नाम अविद्वद्ग-
नावालप्रतीतार्थं प्रसन्नवदिति । शब्दलक्षणं पुनः प्रकीर्णमेव द्रष्टव्यम् । तत्रा-
स्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः । अलंकार-माधुर्यप्रदर्शन-दोषाः भाषास-
मावेशश्चेति । तत्रालंकारो द्विविधः शब्दालंकारो ऽर्थालंकारश्चेति । तत्र
पूर्वो द्विविधः । अनुप्रासो यमकं चेति उभयं दर्शयन्नाह—

अनुप्रास-यत्—

८११—अथ स वल्क-दुकूल-कुथाऽऽदिभिः

परिगतो ज्वलद्बुद्धत-वालधिः ॥

उदपतद् दिवर्माकुल-लोचनैर्

नृ-रिपुभिः स-भयैरंभिर्वीक्षितः ॥ १ ॥

अथेत्यादि—अथ दाहादेशानन्तरं स वानरो विषदाकाशमुदपतत् उ-
त्पतितवान् । वल्कं अंशुकम् । शुल्क-वल्कोल्का इति निपातनम् । आ-
दिशब्दादन्यैरपि मुञ्जादिभिः परिगतः परिवेष्टितः । ज्वलद्बुद्धत ऊर्ध्वीकृतो
वालधिः पुच्छं यस्य सः । नृरिपुभिः राक्षसैः । सभयैराकुललोचनैरभिर्वी-
क्षितः किमयमनुष्ठास्यतीति । अनुप्रासवदिति अनुप्रासो यस्मिन् विद्यत
इति । तस्य च लक्षणं—‘सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते’ इति ॥

यमकस्यापि लक्षणम्—‘तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् ।
वर्णानां यः पुनर्वादो यमकं तन्निरूप्यते ॥’ इति तदनेकविधं दर्शयन्नाह—

युक्पाद-यमकम्—

८१२—रण-पण्डितो ऽय्य-विबुधाऽरि-पुरे

कलहं स राम-महितः कृतवान्, ॥

ज्वलद्गग्नि रावण-गृहं च बलात्

कलहंस-रामम-हितः कृतवान् ॥ २ ॥

रणेत्यादि—स कपिः विषदुत्पतितो राममहितो राममहितः । रणप-

१—द्वुतविलम्बितं वृत्तमिदम्—‘द्वुतविलम्बितमाह न-भौ ग-री’ इति
तल्लक्षणात् । २—इतः श्लोकद्वये प्रमिताक्षरा वृत्तम् । ‘प्रमिताक्षरा स-ज-
स-सैः’ इत्युक्तत्वात् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिधानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२९३

ण्डितो युद्धकुशलः । अग्रविबुधारिपुरे अग्रयो यो विबुधः इन्द्रः तस्य यो
ऽरिर्दशाननस्तस्य पुरे लङ्कायां कलहं कृतवान् । कलहंस्तान् रमयतीति
कलहंसरामम् । रमेर्षन्तात्कर्मण्यण् । तादृशं रावणगृहं यलाद्वार्यमाणो
ऽपि ज्वलदग्नि दीप्यमानपावकं । कृतवान् कृतं विद्यते यस्येति कृता-
पेक्षीत्यर्थः । अहितः शत्रुः । युक्त्वाद्यमकमिति युजोर्द्धितीयचतुर्थयोः
पादयोर्षमित्वात् ॥

पादाऽन्त-यमकम्—

८१३—निखिला ऽभवन् न स-हसा सहसा

ज्वलनेन पूः प्रभवता भवता ॥

वनिता-जनेन वियता वियता

त्रि-पुराऽऽपदं नगमिता गमिता. ॥ ३ ॥

निखिलेत्यादि—ज्वलनेनाग्निना प्रभवता वृद्धि गच्छता भवता स-
मुत्पद्यमानेन सहसा तादृशं पूः पुरी निखिला सर्वा न सहसा अभवत्
स्नानन्दा न जाता । हासस्यातन्द्रकार्यत्वात् ष्वमुक्तम् । '३२३९। स्व-
हसोर्वा । ३। ३। ६२।' इत्यपि रूपम् । वनिताजनेन वियता नमसा वियता
भयादितस्ततो गच्छता त्रिपुरापदं गमिता प्रापिता पूः त्रिपुरेण्यपि दह्यमा-
नेषु भयादितस्ततो जगो गतः नगं त्रिपूरपर्वतमिता सती । पादान्तयम-
कमिति पादान्तेषु यमित्वात् ॥

पादाऽऽदि-यमकम्—

८१४—सरसां स-रसां परिमुच्य तनुं

पततां पततां ककुभो बहुशः ॥

स-कलैः सकलैः परितः करुणै-

रुदितै रुदितैरिव एं निचितम्. ॥ ४ ॥

सरसामित्यादि—सरसाम् तोषानयानां तनुं पारिरं । सरसां
साक्षां परिमुच्य आसापयन्त्या पततां पक्षिणां बहुशः बहुन् चारान् क-
कुभो दिशः पततां गच्छतां रुदितैः रुदितैः । पदेयं प्रादिष्याःसम्प्रसार-
णम् । सकलैः समस्तैः सकलैः मापुर्षयद्भिः । कलनाम्बुस्य गुणमात्रवृत्तिष्यात्

१—तोटकण्ठमिदं श्लोकद्वये मयमशोके च । 'इह तोटकर्मभ्युपि-
प्रथितम्' इति शतरत्नाकरे उक्तञ्चकार ।

२९४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः.

तद्वति घतंते । ततश्च सहशब्देन समासो भवति । करुणैः कारुण्यजनकैः रुदितैरिव कन्दितैरिव परितः समन्तात् समाकाशं निश्चितं व्याप्तम् । पादादियमकमिति पादानामादौ यमितत्वात् ॥

पाद-मध्य-यमकम्—

८१५—न च कांचन काञ्चन-सद्म-चित्तिं
न कपिः शिखिना शिखिना समयौत्, ॥
न च न द्रवता द्रवता परितो
हिम-हान-कृता न कृता क्व च न. ॥ ५ ॥

न चेत्यादि—काञ्चनसद्मचित्तिं सौवर्णनृहसंहतिं कांचन कांचिदपि शिखिना भग्निना शिखिना ज्वालावता-न कपिर्न च समयौत् न च न मिश्रितवान् । अपि तु संश्लेषं नीतवान् । यौतेलुंकि '२४४३' उतो वृद्धि-लुंकि हलि । ७।३।८९।' इति वृद्धिः । क च कचित्तम हिमहानकृता हिम-हानस्य हिमापचयस्य कर्मा शिखिना । जहातेभावे ह्युद । न च न द्रवता न च न विसर्पता । अपि तु इतस्ततो गच्छता द्रवता द्रवभाषः परितः न न कृता । किंतु कृतैव । काञ्चनसद्मचित्तेरित्यर्थात् । पादमध्ययमकमिति पादानां मध्ये यमितत्वात् ॥

चक्रवाल-यमकम्—

८१६—अवसितं हसितं प्रसितं, मुदा
विलसितं हसितं स्मर-भासितम्, ॥
न स-मदाः प्रमदा हत-संमदाः,
पुर-हितं विहितं न समीहितम्. ॥ ६ ॥

अवसितमित्यादि—हसितं यत्प्रसितं संततप्रवृत्तम् । नित्यप्रमुदितत्वा-त्प्रत्ययनस्य तद्विसृज्यमाद्यसितं अपगतम् । '१२२१। पो उन्तकर्मणि' इत्य-स्य '३०३४। घति-स्यति-। ७।४।४०।' इतीत्यम् । मुदा हर्षेण पशितमितं शृङ्गारविषेष्टितं हसितं श्लिष्टमनुभवमिति पाषण्ड । स्मरभावितं मन्मथदी-पितम् । हसितं अल्पीकृतम् । प्रमदाश्च प्रियः न समदाः सदर्पा न जाताः हतसंमदाः ध्वस्तदर्पाः । '३२४५। प्रमद-संमदी हर्षे । १।३।१८।' इति निपातनम् । यच्च पुरहितं पुरानुकूलं समीहितं ऋतुरित्यितं तच्च विहितं

तथा लक्ष्य-रूपे कमानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२९५

नानुष्ठितमित्यर्थः । चक्रवाल्यमकमिति मण्डलाकारेण यमितत्वात् । तथाहि द्वयोर्द्वयोः पदधोरन्त्यवर्णानां नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्य वर्णस्य विसर्गस्य नाभिवदिति । तथाचास्य लक्षणम्—'पदानामवसाने तु वाक्ये स्यात्तस्यवर्णता । प्रतिपादं भवेद्यत्र चक्रवालं तदुच्यते ॥' इति ॥

समुद्र-यमकम्—

८१७—समिद्ध-शरणा दीप्ता देहे लङ्का मत्तेश्वरा ॥

समिद्ध-ध-शरणाऽऽदीप्-ता देहेऽलं-काम-तेश्वरा. ॥

समिद्धेत्यादि—देहे अभ्यन्तरभागे समिद्धशरणा उज्ज्वलगृहा तत एव दीप्ता शोभावती लङ्का पुरी मत्तेश्वरा ज्ञातमहादेवा । तत्रान्यदेवस्य नामापि न गृह्यते । समिद्धो दधति हुतयन्तो वेति समिद्धा ऋषयः । पूर्वस्मान् '२९१५। आतो ऽनुपसर्गं कः । ३।२।३।' इति कः । द्वितीयस्मान् '३०१३। अन्येष्वपि दृश्यते । ३।२।१०।।' इति डः । अपिशब्दस्य सर्वोपाधिष्यभिचारार्थत्वात् धात्वन्तरादपि भवति । '११९। क्षपो हो ऽन्यतरस्याम् । ८।४।६२।' इति पूर्वसवर्णः । तान् शृण्वन्ति हिंसन्तीति '२८४१। कृत्यल्युटो बहुलम् । ३।३।११३।' इति कर्तरि ल्युट् । समिद्धशरणा राक्षसास्तान् दानमानान्यामादीपयति प्रोत्साहयतीति क्विप् । समिद्धशरणादीप् रावणः तेन ताप्यते पाल्यते इति सायतेः कर्मणि कारके निबक्षिते संपञ्चादिदर्शनान् क्विप् । '३७५। वेरष्टकस्य । ६।१।६७।' इति लोपात्पूर्वं '८७३। लोपो व्योर्बलि । ६।१।६६।' इति लोपः । समिद्धशरणादीप्ता रावणस्य पालनीया । समिद्धशरणादीप्ता लङ्का देहे दग्धा । अलं कामो ऽस्येत्यलंकामः । तद्भावः अलंकामता । तस्यामलंकामतायां पर्याप्तेच्छायां ईश्वरा लङ्का । सर्वेच्छासम्पादनान् । समुद्रयमकमिति समुद्राकारेण यमितत्वात् पादद्वयधोर्यद्वययोश्च संपुटवत्सादृश्यात् ॥

काष्ठी-यमकम्—

८१८—पिशिताऽशिनामनु-दिशं स्फुटतां

स्फुटतां जगाम परिविह्वल-ता, ॥

ह्वलता जनेन बहुधा चरितं

चरितं महत्त्व-रहितं महता. ॥ ८ ॥

पिशिताशिनामित्यादि—पिशिताशिनां मांसाशिनां राक्षसानामनु-

दिशं दिशि दिशि । '६७७। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५। ४। १०७।' इति टच् । स्फुटतां पलायमानानां परिविह्वलता स्फुटतां स्पष्टतां जगाम । जनेन चेतरेण ह्वलता चलता महता शौर्यादिगुणयुक्तेनापि सता यच्चरितं चेष्टितं बहुधा बहुप्रकारं सन्महत्त्वरहितं महसा विकलमाचरितं अनुष्टितं भवान् । काञ्चीयमकमिति रसनाकारेण यमितत्वात् । तथापपादस्यान्ते परस्यादौ च सदशो विन्यासः ॥

यमकाऽऽवली—

८१९—न गजा नग-जा दयिता दयिता,
वि-गतं विगतं, ललितं ललितम्, ॥
प्रमदा प्र-मदा ऽऽम-हता, महता-
मं-रणं मरणं समयात् समयात्, ॥ ९ ॥

नेत्यादि—गजा हस्तिनः नगजाः पर्वतजाताः । अत एव दयिता इष्टा न दयिताः न रक्षिताः । दयतिरत्र रक्षणार्थः । विगतं वीनां पक्षिणां गतं गमनमपि विगतं नष्टम् । ललितं यदीप्सितं वस्तु तल्ललितं पीडितम् । प्र-मदा योपित् प्रमदा प्रगतो मदो यस्या इति प्रमदा । हर्षेऽन्येत्यर्थः । आ-महता रोगपीडितेव । आमो रोगः । इवशब्दलोपो ऽत्र ऋष्ट्यः । आमेन पीडिता पलायनहता वा । '४९८। अम गत्यादिषु ।' महतां शूराणां अरणं अविद्यमानयुद्धं मरणं विनाशं समयात् संग्राहम् । यातेर्लङि रूपम् । समयात् कालेन । यमकावलीति यमकमाला ॥

अ-युग्म-पाद-यमकम्—

८२०—न वानरैः पराक्रान्तां महद्भिर् भीम-विक्रमैः ॥
न वा नरैः पराक्रान्तां ददाह नगरीं कपिः. १०

नेत्यादि—वानरैरन्यैर्महद्भिर्महाप्राणैर्भीमविक्रमैः असह्यशौर्यैः शक्रा-दिभिः न पराक्रान्तां नावष्टब्धां नगरीं लङ्कां नरैर्मनुष्येभ्यं च परा-क्रान्तां विगृहीतां कपिर्हनुमान् ददाह वग्धवान् । अयुक्पादयमकमिति प्रथमतृतीययोर्यमितत्वात् ॥

पादाद्यन्त-यमकम्—

८२१—द्रुतं द्रुतं वह्नि-समागतं गतं
महीमहीन-द्युति-रोचितं चितम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२९७

समं समन्तादप-गोपुरं पुरं

परैः परैरर्प्यनिराकृतं कृतम् ॥ ११ ॥

हुतमित्यादि—यत्पुरं चितं सौवर्णगृहसंहत्या व्याप्तं तद्वद्विसमागतं
अमितंयुक्तं हुतं विलीनम् । हुतं प्रवाहेण प्रवृत्तं हुतं शीघ्रं अहीनया उत्कृष्टया
शुभ्या वेजसा रोचितं भासितं महीं गतं प्राप्तं अपगोपुरं अपगतपुरद्वारं अत एव
समन्तात्सर्वतः समं तुल्यं कृतम् । परैः शत्रुभिः परैरपि उत्कृष्टैरपि शक्रादि-
भिरनिराकृतं अनभिभूतं सत् । पादाद्यन्तयमकमिति पादस्यादावन्ते च
यमित्वात् ॥

मिथुन-यमकम्—

८२२—नश्यन्ति ददर्श वृन्दानि कपीन्द्रः ॥

हारीर्ष्य-बलानां हारीर्ष्य-बलानाम् ॥ १२ ॥

नश्यन्तीत्यादि—अवलानां स्त्रीणां अवलानां अविद्यमानरक्षकाणां
वृन्दानि समूहान् । हारीणि हारयन्ति, हारीणि अवश्यं हरन्ति । आव-
श्यके णिनिः । घेतस इत्यर्थान् । नश्यन्ति पलायमानानि सन्ति कपीन्द्रो
ददर्श । मिथुनयमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाकमिथुनवदवस्थितत्वात् ॥

वृन्त-यमकम्—

८२३—नारीणामपनुनुदुर् न देह-खेदान्

ना ऽऽरीणाऽमल-सलिला हिरण्य-वाप्यः ॥

ना ऽऽरीणामनल-परीत-पत्र-पुष्पान्

ना ऽरीणामभवदुपेत्य शर्म वृक्षान् ॥ १३ ॥

नारीणामित्यादि—भारीणां संबन्धिभ्यो हिरण्यवाप्यः सुवर्णवटिता
वाप्यः । नारीणां स्त्रीणाम् अक्षितापान्देहरोदात्तापनुनुदुः नापनीतवसः ।
कुतः । भारीणामलसलिलाः । ' ११३८। रीट् एवणे ।' इत्यस्मादाद्पूर्वात्
एपादय भोदितः इति निष्ठानत्वम् । भारीणं यत्तममलं सलिलं
यामु दिरण्यवापीत्विति । वृक्षंभोपेत्य गच्छतः शर्मं शर्मं शुभं नभयन्
न जातम् । अनलपरीतपत्रपुष्पाद्बुक्षानाम् । भारीणां भारीणामिति यो-

१—इदं तनुमभ्या वृत्तम् । तदुक्तम्—'त-न्वी इग् तनुमभ्या' इति ।

२—प्रहर्षिणी वृत्तम् । 'म्-न्वी ज्-री ग्' मिदस-वतिः प्रहर्षिणीयम्
इति तदुक्तम् ।

२९८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

उपम् । ननुसंवन्धिनीनामित्यर्थः । अरीणामिमा इति '१५००। तस्पेदम्
।४।३।१२०।' इत्यण् । तदन्तात् । '४७०। टिङ्गणम्-।४।१।१५।' इत्यादिना
डीप्। अत्र वृक्षानुपेत्य स्थितानामित्यध्याहृतं च्यम् । अन्यथा समानकर्तृकत्वात्
पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययो न स्यात् । वृन्तयमकमिति प्रतिपदं पुष्पफलस्यैव
मूले ऽवस्थितत्वात् ॥

पुष्प-यमकम्—

८२४—अथ लुलित-पत्रि-मालं

रुग्णाऽसन-बाण-केशर-तमालम् ॥

स वनं विविक्त-मालं

सीतां द्रष्टुं जगामा ऽलम् ॥ १४ ॥

अथेत्यादि—दाहानन्तरं लुलितानां चलितानां पत्रिणां पक्षिणां
माला संहतिर्यस्मिन् तद्वनमशोकवनिकाख्यं स कपिर्जंगमः । रुग्णाः भग्ना
असनादयो यस्मिन् वने । तत्रासनः पीतसालः, बाणः ग्रन्थिका, केशरो
नागकेशरो देववल्लभो वा । विविक्ताः शुचयो मालाः सजो यस्मिन् तद्विवि-
क्तमालम् । सीतां द्रष्टुं अलं पर्याप्तो सीतां द्रक्ष्यामीति जगाम । पुष्पयम-
कमिति प्रतिपदं वृन्तादुपरि पुष्पमिवावस्थितत्वात् ॥

पादाऽऽदि-मध्य-यमकम्—

८२५—धन-गिरीन्द्र-विलङ्घन-शालिना

वन-गता वन-ज-द्युति-लोचना ॥

जन-मता ददृशे जनकाऽऽत्मजा

तरु-मृगेण तरु-स्थल-शायिनी ॥ १५ ॥

धनेत्यादि—तरुमृगेण कपिना जनकात्मजा ददृशे दृष्टा। धनाः निरन्तराः
ये गिरीन्द्राः मेघसदृशा वा तेषां यल्लङ्घनं अतिक्रमणं तेन शालिना युक्तेन
कपिना । वनगता काननस्था वनजद्युतिलोचना पद्मस्यैव कान्तिर्ययोल्लो-
चनयोः ते तथाविधे लोचने शरयाः । '५१२। न शोडादिवद्वचः ।४।१।५६।'
इति डीप्प्रतिषेधः । जनमता जनेनावबुद्धा पतिव्रतेयमिति । '१५६६ ।
मनु अवबोधने' इत्यस्य भूते निष्ठायां रूपम् । '६२७। न लोक-।२।३।६९।'

१—गाथावृत्तमिदम् । विषमाक्षरपादत्वात् । तदुक्तम्—'विषमाऽक्षरपादं
वा पादरंसमं दश-धर्मवत् । यच् छन्दो नोक्तमंत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम् ॥'
इति भट्टकेदारैः । २—अथ लक्षणमुक्तं त्राक् (एतत्सर्ग-१ श्लोकटिप्पणे)

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—२९९

इति पट्टीप्रतिषेधः । कर्तारि तृतीया । तस्यां च '६९४। कर्तृकरणे-।२।१।३२।' इति समासः । वर्तमाने तु '२०८९। मति-बुद्धि-।३।२।१८।' इत्यादिना कप्रत्ययः '६२५। कस्य च वर्तमाने ।२।३।६७।' इति पट्टी । तस्यां च '७०६। केन च पूजायाम् ।२।२।१२।' इति समासप्रतिषेधः स्यात् । तस्य लशायिनी तस्मूले यत् स्थलं तत्रैव शयाना सत्यपि शयने । तेन '२९९०। घते ।३।२।८०।' इति णितिः । आदिमध्ययमकमिति पादानामादी मध्ये च घन-वन-जन तद्वशाद्दानां यमित्त्वात् ॥

वि-पथ-यमकम्—

८२६—कान्ता सहमाना दुःखं च्युत-भूषा ॥

रामस्य वियुक्ता कान्ता सह-माना. ॥ १६ ॥

कान्तेत्यादि—कान्ता कमनीया सहमाना वेदयमाना दुःखं वियोगजम् । च्युतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियोगिनी सहमाना सह मानेन वर्तते इति । '८४९। घोषसर्जंगस्य ।६।३।८२।' इति समासविकल्पः । दृष्ट इति संबन्धः । विपथयमकमिति पादद्वयातिक्रमाद्विषयेन विमार्गेण यमित्त्वात् ॥

मध्याऽन्त-यमकम्—

८२७—मितमवददुदारं तां हनूमान् मुदा ऽरं

रघु-वृषभ-सकाशं यामि देवि ! प्रकाशम् ॥

तव विदित-विषादो दृष्ट-कृत्स्नाऽऽमिषादः

श्रियर्मनिशमवन्तं पर्वतं माल्यवन्तम्. ॥ १७ ॥

मितमित्यादि—मितं अल्पाक्षरं अर्थावगाहं तां सीतां हनूमान् मुदा हर्षेण युक्तः अवदत् कथितवान् । किमित्याह—भरं शीघ्रं हे देवि ! रघु-वृषभसकाशं रामसमीपं माल्यवन्तं पर्वतं प्रकाशं प्रकटं यामि । तव विदित-विषादो ज्ञातव्यसाहः । दृष्टकृत्स्नामिषादः वीक्षिताशेषनिशाचरः । आमिपं मांसमदन्तीति '२९१३। कर्मण्यण् ।३।२।१।' । '२८३०। वा ऽसरूपो ऽस्त्रियाम् ।३।१।९४।' इति वचनात् । '२९७७। अदोनस्ते ।३।२।६८।' इति विदप्रत्ययेनाणो विकल्पेन बाधनात् । धियं शोभां अनिशमवन्तं रक्षन्तं पर्वतम् । मध्या-न्तयमकमिति पादस्य मध्ये अन्ते च यमित्त्वात् ॥

१—एतदक्षरं द्वादशश्लोकदिप्पणे दृश्यम् । २—मालिनी वृत्तमिदम् । तदभूषणं च—'न-न-ग-य-ययुतेय मालिनी भोगि-श्लोकेः' इति वृत्तरत्नाकरे भ० के० ॥

आद्यन्त-यमकम्—

८३१—चित्रं चित्रमिवाऽऽयातो विचित्रं तस्य भू-भृतम् ।
हरयो वेगमांसाद्य संत्रस्ता मुमुहुर् मुहुः ॥ २१ ॥

चित्रमित्यादि—[भूभृतम्] भूधरं पवंतं चित्रं गैरिकादिभिर्नानावर्णं भूत
एव चित्रमिवालेख्यमिव । आयातः आगच्छतस्तस्य हनूमतः वेगं जवं चित्रं
भूभृतमासाद्य प्राप्य हरयः कपयः संत्रस्ताः सभयाः मुमुहुः मुहुः क्षणम् ।
श्लोकाद्यन्तयमकमिति श्लोकस्यादावन्ते च यमित्यात् ॥

अर्थाङ्कारस्तु दीपकरूपकादिभेदेनानेकप्रकारः । तत्र धाक्यार्थप्रकाश-
नादीपकमुच्यते । तदादिमध्यान्तभेदाधिविधिमिति दर्शयन्नाह—

आदि-दीपकम्—

८३२—गच्छन् स वारीण्यकिरत् पयोधेः,
कूल-स्थितांस् तानि तरुन्धुन्वन्, ॥
पुष्पाऽऽस्तरांस् ते ऽङ्ग-सुखानंतन्वन्,
तान् किन्नरा मन्मथिनो ऽध्यतिष्ठन्, २२

गच्छन्मित्यादि—स हनूमान् वेगेन गच्छन् पयोधेवारीणि वेगजेन वा
युना भकिरत् निक्षिप्तवान् । तानि वारीणि अधिक्षिप्तानि कूलस्थितांस्तरुन्
धुन्वन् कम्पितवन्ति । '१३३५। धून् कम्पने' इति सौवादिकः । ते तरवः
कम्पिताः पुष्पास्तरान् पुष्पाणां प्रकरान् आस्तीर्यन्त इति '३२३२। ऋदोरप् ।
।३।३।५७।' अङ्गसुखान् नृदुस्पर्शत्वात् कायस्य सुखहेतून्तन्वन् विस्तारि
तवन्तः । तान् पुष्पास्तरान् किन्नराः मन्मथिनः कामवन्तः, अध्यतिष्ठ
अध्यासितवन्तः । '५४२। अधि-शीङ्—।१।४।४६।' इत्यादिनाधिकरणः ।
कर्मसंज्ञा । आदिदीपकमिति क्रियापदस्यादौ श्रूयमाणत्वात् । द्विविधं ह्य-
दिदीपकम् । १. एकतिष्ठनेकतिष्ठसहितं च । तत्र यत्पूर्वं तदेकमप्यनेकार्थ-
प्रकाशकम् । यथाह भामहः—'मदो जनयति प्रीतिमानन्दं मानभङ्गुरम् ।
यधियसिंसंगमोत्कण्ठामसखां मनसः शुचम् ॥' इति । यत्तु द्वितीयं तत्समस्तयां-
वयार्थप्रकाशकं यथेदमेव । तत्र ह्युत्तरेषां वाक्यार्थानामाद्येनैव दीपनात् । स-
स्मिन्नसति शेषाणामस्फुटत्वात् । पूर्वकं परित्यज्य द्वितीयस्य प्रदर्शनं यत्
वत्पत्नीपदीपकं नाम चतुर्थमस्तीति दर्शनार्थम् । तद्यथा—'तृणां छिन्दिः-

च्युत-शोणित-बद्ध-धातु-रागः

शुशुभे वानर-भू-धरस् तदा ऽसौ ॥ २५

अणेत्यादि—असौ वानरो भूधर इव वानरभूधरः । '७३५ ५५' १२।१।५।६। इत्यादिना समासः । तदा तस्मिन्वानरमध्यगमनकाले शुशुभे शोभते स्म । अणानि शस्त्रकृतानि कन्दराणीव । शस्त्राणि सर्पाः शस्त्रसर्पाः । अणकन्दरैषु स्त्रीनाः शस्त्रसर्पा यस्य । वक्षःस्थलं क' १२' रिब सा पृथुला विस्तीर्णा यस्य सः । शोणितं बद्धधातुराग इव कादिराग इव स च्युतो यस्य । सर्वत्र '७३५ उपमितम्-१२।१।५।६' ५ दिना समासः । रूपकमिति सावयवेन नूधरेणोपमानेन कपेरुपमेयस्य तत्स्वभावतयाध्यारोपितत्वात् । ययोक्तम्—'उपमानेन त्वमुपमेयस्य रूप्यते ॥ गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥' इति

अस्यैव भेदा अपरे चत्वारः—

एतद् विशिष्टोपमा-युक्तं रूपकम्—

८३६—चल-पिङ्गल-केशर-हिरण्य-लताः

स्फुट-नेत्र-पङ्क्ति-मणि-संहतयः ॥

कलधौत-सानव इवा ऽथ गिरेः

कपयो वभुः पवन-जाऽऽगमने ॥ २६ ।

चलेत्यादि—अथ पवनजागमने हनुमदागमने कपयो गिरेस्ता व कलधौतसानव इव सौवर्णैकदेशा इव वभुः शोभन्ते स्म । पिङ्गलकेशाणि पिङ्गलसदाः तानि हिरण्यलता इव सुवर्णलता इव ताश्चला ये कपीनाम् । नेत्रपङ्क्तयो मणिसंहतय इव ताः स्फुटा उज्ज्वला येषामिह एतदपि रूपकमेव । किंतु कलधौतत्वेन सानूनां विशिष्टत्वादिशिष्टोपमादे कमलकं नाम ॥

एतच्छेषाऽर्थाऽन्ववसितमवर्तसकम्—

८३७—कपि-तोय-निधीन् पुवङ्गमेन्दुर्

सदयित्यार मधुरेण दर्शनेन ॥

वचनाऽमृत-दीधितिर् वितन्व-

अकृता ऽऽनन्द-परीत-नेत्र-वारीन् ॥ २७

१—'१२८३। कलधौतं रूप्य-हेतोः' । २—'११९। भावुः करो मरीं श्री-पुंसयोर् दीधितिः प्रियाम् ।' इति सर्वत्र ना० अ० ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—३०५

कपीत्यादि—शुवन्नम इन्दुरिव शुवङ्गमेन्दुः । कपयस्तोयनिधय इव कपितोयनिधीन् । मधुरेण सुखेन दर्शनेन मदयित्वा हर्षयित्वा । '८०२।मदी हर्षयित्वापनयोः॥' इति घटादित्वाग्निश्चे ह्रस्वत्वम् । वचनानि अमृतमयदीधितय इव वचनामृतदीधित्तीर्वितन्वन् विस्तारयन् । लोकवृत्तान्तसंबोधकमाह्लादकं वचनमुदाहरन्नित्यर्थः । आनन्देन हर्षेण परीतं संजातं नेत्रवारि तेषां तानेवंविधानकृत कृतवान् । एतद्रूपकं श्लेषार्थान्वयवसितम् । रूपितादन्यो यो ऽर्थः 'आनन्दपरीतनेत्रवारीन्' इति स श्लेषः तेनान्वयवसितं शुक्लमवतंसकं नाम विसदृशस्यार्थस्य लपितत्वात् । तदेवान्यैः खण्डरूपकमित्युच्यते॥

अर्ध-रूपकम्—

८३८—परिलेदित-विन्ध्य-वीरुधः

परिपीताऽमल-निर्झराऽम्भसः ॥

दुधुवुर् मधु-काननं ततः

कपि-नागा मुदिताऽङ्गदाऽऽज्ञया. ॥ २८ ॥

परिलेदितेत्यादि—तत उचरकालं कपयो नागा इव हस्तिन इव कपिनागाः । मुदितस्याङ्गदाज्ञया मधुकाननं सुग्रीवस्य क्रीडोद्यानं दुधुवुः कम्पितवन्तः । मधून्युपभुज्य संभ्रममकुर्वन्नित्यर्थः । परिलेदिताः परितृदिताः विन्ध्यवीरुधो विन्ध्यलतागुल्मा यैः । परिपीतममलनिर्झराम्भो यैः । अर्धरूपकमिति पश्चिमादे कपिनागा इति रूपितम् ॥

एतदन्वर्थोपमा-युक्तं ललामकम्—

८३९—विटपि-मृग-विपाद-ध्वान्त-नुद् वानराऽर्कः

प्रिय-वचन-मयूखैर् बोधिताऽर्थाऽरविन्दः ॥

उदय-गिरिर्मिवा ऽद्रिं संप्रमुच्या ऽभ्यगात् खं

नृप-हृदय-गुहा-स्यं घ्नन् प्रमोहाऽन्धकारम्. ॥

विटपीत्यादि—वानराकः वानरो ऽर्क इव वानराकः । उदयतिरिमिवादि पर्वतं महेन्द्रं संप्रमुच्या स्वमाकाशमभ्यगात् अभिगतत्वात् । विटपि-मृगाणां यो विपाद आसीत् कथं सीतान्वेषणीयेति स ध्वान्तीमिव तं नुद्-सीति क्विप् । प्रियवचनानि मयूखा इव तैः करणभूतैः बोधितमपारविन्दं येन । अर्थः सीतोपलब्धिः सो ऽरविन्दमिव । नृपहृदयं गुह्यं तत्र तिष्ठ-सीति नृपहृदयगुहास्थम् । प्रमोहो विपादो ऽन्धकार इव तं घ्नन् हनिष्यन् । वर्तमानसमीपत्वात् भविष्यति छद् । एतदिति रूपकं अन्वर्थोपमया एक

३०६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

ललाम नाम । यत उदेत्यस्मादित्युदयः । '३१८८) अकतरि च कारके
-१३।३।१९।' इत्यत्र । स चासी गिरिश्वेत्यनुगतार्थता । यत्रान्वर्थता नास्त्यु-
पमायाः तदुपमायुक्तमेव रूपकं द्रष्टव्यम् ॥

उपमालंकारं दर्शयन्नाह—

इवोपमा—

८४०—रघु-तनयमगात् तपो-वन-स्थं
विधृत-जटा-ऽजिन-वल्कलं हनूमान् ॥
परमिव पुरुषं नरेण युक्तं सम-
शम-वेश-समाधिना ऽनुजेन. ॥ ३० ॥

रघुतनयमित्यादि—हनूमान् रघुतनयमगात् प्राप्तवान् । तपःप्रधानं
वनं तपोवनं तत्र स्थितम् । विधृता जटा अजिनं चर्म वल्कलं च येन तम् ।
अनुजेन कनीयसा आत्रा लक्ष्मणेन समास्तुर्याः शमा वेशाः समाधयश्च
यस्य तेन युक्तं परमयुक्तं पुरुषमिव पुरुषोत्तममिव नरेण युक्तम् ।
वदरिकाश्रमे नरनारायणयोस्तपश्चर्यया स्थितत्वात् । इवोपमेति
इवशब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् । उपमाया लक्षणम्—'विरुद्धेनोपमानेन
देशकालक्रियादिभिः ॥ उपमेयस्य यत्साम्यं गुणमात्रेण सोपमा ॥' इति ।
अत्र विरुद्धदेशकालक्रियागुणः पुरुषोत्तम उपमानं तेन शमस्योपमेयस्य तपो-
वनस्थत्वेन विधृतजटाजिनवल्कलत्वेन नरानुकारिलक्ष्मणेनानुगतत्वेन च
गुणमात्रेण साम्यमुपमानम् ॥

यथेवशब्द उपमार्थसूचकस्तथान्यो ऽपीति दर्शयन्नाह—

यथोपमा—

८४१—कर-पुट-निहितं दधत् स रत्नं
परिविरला-ऽङ्गुलि-निर्गता-ऽल्प-दीप्ति ॥
तनु-कपिल-घन-स्थितं यथेन्दुं
नृपर्मनमत् परिभुङ्ग-जानु-मूर्धा. ॥ ३१ ॥

करपुटनिहितमित्यादि—करपुटे करयुग्मे निहितं न्यस्तं रत्नं सीता-
चूडामणिं परिविरलाङ्गुलिभ्यो निर्गता अल्पा दीप्तयो यस्य तद्रत्नं दधत्वा-
रयन् स हनूमान् नृपं राममनमत् प्रणतवान् । परिभुङ्गे भवन्ते जानुनी
मूर्धा च यस्य हनूमतः । यथेन्दुं इन्दुमिव तनुः अष्टः कपिलश्च यो घनः
मेघः तत्र स्थितमिन्दुमिव रत्नम् । यथोपमेति यथाशब्देनोपमार्थस्य गम्य-
मानत्वात् ॥

सहोपमा—

८४२—रुचिरोन्नत-रत्न-गौरवः

परिपूर्णाऽमृत-रश्मि-मण्डलः ॥

समदृश्यत जीविताऽऽशया

सह रामेण वधू-शिरो-मणिः, ॥ ३२ ॥

रुचिर इत्यादि—वधूशिरोमणिः सीताचूडामणिः । उन्नतं महद्गङ्गा-
खं महार्घ्यादिलक्षणं यस्य । रुचिरो दीप्तिमांश्चासी उन्नतरत्नगौरवश्चेति
सः । परिपूर्णस्वामृतरश्मेश्चन्द्रमसो मण्डलमिव मण्डलं यस्य सः । रामेण
समदृश्यत संदृष्टः । कर्मणि लङ् । जीविताशया सह सार्धं तद्दर्शनतो जी-
वितो ऽस्मीति तद्दाशया सह । सा रुचिरा नुष्टिदा रुचिं राति ददातीति
कृत्वा । उन्नतरत्नगौरवानुन्नतं रसेष्विव गौरवं बहुमानो यस्यामिति । परि-
पूर्णममृतममरणं रश्मिमण्डलं यस्यामिति । सहोपमेति सहशब्देन जीवि-
ताशया उपमास्योक्तत्वात् ॥

तद्धितोपमा—

८४३—अवसन्न-रुचिं वनाऽऽगतं

तर्मनाऽऽमृष्टरजो-विधूसरम् ॥

समपश्यदपेत-मैथिलिं

दधत्त गौरव-मात्रमात्म-धत् ॥ ३३ ॥

अवसन्नरुचिमित्यादि—तं शिरोमणिं आत्मवदात्मानमिव समपश्य-
द्रामः । '१७७८ तेन तुल्यम्-१५१११५१' इति यतिः । अवसन्नरुचिं म-
न्दप्रभं धेनीवन्धनमलिनत्वात् । इतरत्र सशोकरत्वात् । वनागतं अशोकव-
निकाश्याद्दनादागतं इतरं पितुरादेशाद्दनमागतम् । सुप्सुपेति सः । अना-
मृष्टं अनपनीतं यद्गजः तेन विधूसरम् । उभयमपि अपेतमैथिलिं अपेता मै-
थिली येन यस्माद्वा । दधत्त गौरवमात्रं गुणत्वमेव न दीप्त्यादिकं इतरं मा-
हात्म्यं दधत्म् । तद्धितोपमेति तद्धितप्रत्यया व्रष्टव्याः ॥

सुतोपमा—

८४४—सामर्थ्य-संपादित-वान्छिताऽर्थश्च

चिन्ता-मणिः स्यान् न कथं हन्रमान्, ॥

स-लक्ष्मणो भूमि-पतिस् तदानीं

शाखा-मृगाऽनीक-पतिश् च मेने. ॥ ३४ ॥

सामर्थ्येत्यादि—सामर्थ्येन शक्त्या संपादितो निष्पादितो वाञ्छितो ऽभिलषितो ऽर्थो येन सह नूमान् कथं चिन्तामणिश्रिन्तामणिरिव न स्यात् । इति तदानीं मेने ज्ञातवान् । सलक्ष्मणः सह लक्ष्मणेन भूमिपती रामः शाखामृगानीकपतिश्च सुग्रीवः । लुप्तोपमेति चिन्तामणिरित्यत्रेवशब्दार्थस्य गम्यमानत्वात् लुप्तोपमेति ॥

समोपमा—

८४५—‘युष्मान्-चेतन् क्षय-वायु-कल्यान्

सीता-स्फुलिङ्गं परिगृह्य जात्मः ॥

लङ्का-वनं सिंह-समो ऽधिपते

मर्तुं द्विपन्नित्यवदद् नूमान् ॥ ३५ ॥

युष्मानित्यादि—युष्मान् रामादीन् क्षयवायुकल्यान् प्रलयकालमहा-वायुसदृशान् अचेतन् अजानन् । ‘३९ चित्ती संज्ञाने’ इति भौवादिकः । द्विपन् दक्षामनः जात्मः मूर्खः सीतास्फुलिङ्गं सीतामक्षिकणमिव परिगृह्यादाय लङ्कां वनमिवाधिपते । मर्तुं मरिष्यामीति सिंहसम इत्यवदद् नूमान् । स-मोपमेति समशब्देनोपमाया अभिधानात् । अत्र निभ-सदृशादयो ऽपि द्र-ष्टव्याः ॥

इदानीमलंकारान्तराण्याह—

अर्थाऽन्तर-न्यासः—

८४६—‘अहूत धनेश्वरस्य युधि यः समेत-मायो धनं,

तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमाऽऽयोधनम्

विभव-मदेन निहृत-द्विया ऽतिमात्र-संपन्नकं,

व्यथयति सत्-पथार्दधिगता ऽथर्वेह संपन् न कम्.

अहूतेत्यादि—यो द्विपन् युधि संग्रामे समेतमायः समेता प्राप्ता माया येनेति तृतीयार्थं बहुव्रीहिः । मायावीत्यर्थः । धनेश्वरस्य धनदस्य धनमहूत हूतवान् । ‘२३६९। ह्रस्वादङ्गात् । ८। २। २७।’ इति सिचो लोपः । तं विबु-धैर्देवैः सह कृतोत्तमायोधनं कृतमहासंभामम् । निहृता अपलपिता ह्रीर्लंजा येन विभवमदेन तेन निहृतद्विया अतिमात्रं सुपु सम्पन्नकं युक्तं येन पर-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः— ३०९

खियमपहत्यानीतवानसौ तं विलोक्य अहमितः प्राप्तः । विभवमदो रुजां
 त्याजयतीत्यमुमेवार्थं अनुस्मृतार्थान्तरमाह—अथवेति । अथवाशब्दे निपा-
 तसमुदायः यस्मादर्थे वर्तते । यस्मादिह लोके संपत् विभूतिरधिगता प्राप्ता
 सत्पथात् सन्मार्गात् कं न व्यथयति चलयति । व्यथिरत्र चलने वर्तते ।
 अर्थान्तरन्यास इति उक्तादर्थान्द्वयस्योपन्यासात् । यथोक्तम्—'उपन्यस-
 नमर्थस्य प्रकान्तादपरस्य यत् ॥ ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतो
 यथा ॥' इति ॥

आक्षेपः—

८४७—ऋद्धि-मान् राक्षसो मूढश्च, चित्तं नानुसृतो यदुद्धतः,
 को वा हेतुरनार्याणां धर्म्यं वर्त्मनि वर्तितुम्. ३७

ऋद्धिमानित्यादि—यदसाबुद्धतो दुर्वृत्तः न तच्चिग्रमाश्चर्यम् । यस्मा-
 दसौ ऋद्धिमान् राक्षसश्च । उभयथा विमूढ इत्येतदुक्तमिति प्रतिरेषय-
 शाह—को वेति । किमनेनोक्तेन यस्मादनार्याणां तद्विधानां धर्म्यं धर्माद्-
 नपेते वर्त्मनि मार्गं वर्तितुं को वा हेतुः किं नाम कारणम् । नैवेत्यर्थः । आक्षेप
 इति प्रतिषेधो नाम । यथोक्तम्—'प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ॥
 आक्षेप इति तं सन्तः संसन्ति द्विविधो यथा ॥' इति । अत्र पूर्वोक्तोक्तौ
 य इष्टोऽर्थः तस्य को वेत्यादिना विशेषप्रतिपादनेच्छया प्रतिषेध इति ।
 स च उक्त-वक्ष्यमाणविषयभेदाद्विविधः । अयमुक्तविषयः ॥

आक्षेप एव—

८४८—तस्याऽधिवासे तनुरुत्सुकाऽसौ
 दृष्टा मया राम-पतिः प्र-मन्युः, ॥
 कार्यस्य सारोऽयमुदीरितो वः,
 प्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतेन. ॥ ३८ ॥

तस्येत्यादि—तस्य रावणस्याधिवासे लङ्कायां असौ रामपतिः सीता
 मया दृष्टा । रामः पतिर्यस्या इति । '४९१ विभाषा सपूर्वस्य । ४।१।३४।'
 इति नकाराभावपक्षे रूपम् । तनुः कृशाङ्गी । '५०२। वीतो गुणवचनात्
 । ४।१।४४।' इति टीपो विकल्पः । उरमुका सौरकण्ठा, प्रमन्युः प्रकृष्टशोका ।
 '५२१। ऊढुतः । ४।१।६४।' इत्युह न भवति । तत्रायोपधादिति वर्तते । अयं
 कार्यस्यास्मदायत्तस्य सारः शरीरं सीतादर्शनम् उदीरितः कथितः । वो
 युष्मभ्यम् । शेषेणोद्धतेन अशोकवदिकाभङ्गादिना किं प्रोक्तेन । न किञ्चित्

३१० भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

प्रयोजनम् । स एवेत्ययमप्याक्षेप एव किंतु वक्ष्यमाणविषयः । अत्र पूर्वार्धेनोक्तो य इष्टो ऽर्थः तस्य विरोधाभिधिरस्य प्रोक्तेनेत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधः ॥

व्यतिरेकः—

८४९—समतां शशि-लेखयोपयाया-

दवदाता प्र-तनुः क्षयेण सीता, ॥

यदि नाम कलङ्क इन्दु-लेखा-

मतिवृत्तो लघयेन् न चा ऽपि भावी, ॥३९॥

समतामित्यादि—सीता अवदाता शुद्धा प्रतनुः प्रकर्षेण तन्वी क्षयेण दीर्घल्येन . पुतावता तुल्यधर्मत्वाच्छशिलेखया समतां तुल्यतामुपयायात् उपगच्छेत् । यदि कलङ्को नामापरो ऽतिवृत्तो ऽतिक्रान्तः इन्दु-लेखां न लघयेत् न न्यूनयेत् । तथा भावी आगामी नालघयिष्यत् यदि . न चैवं तस्माच्चन्द्रलेखया न समेति भावः । व्यतिरेक इति अयं व्यतिरेको नाम अन्वयः । पूर्वार्धेनोपमानोपमेययोरर्थो दर्शितः तस्य पश्चार्धेन भेददर्शनात् । यथोक्तम्—‘उपमानवतोऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम् ॥ व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषोत्पादनाद्यथा ॥’ इति ॥

विभावना—

८५०—अ-परीक्षित-कारिणा गृहीतां

त्वमनासेवित-वृद्ध-पण्डितेन ॥

अ-विरोधित-निष्ठुरेण साध्वीं

दयितां त्रातुमलं घटस्व राजन् !’ ॥ ४० ॥

अपरीक्षितकारिणेत्यादि—अपरीक्षितकारिणा अविचारितकरणशीलेन, अनासेवितवृद्धपण्डितेन अपर्युपासितज्ञानवृद्धसत्पथेन, अविरोधित-निष्ठुरेणानपकृतो ऽपि क्रूरः सन् यः शत्रुः तेन गृहीतां साध्वीं पतिव्रतां दयितामिष्टां त्राणाहो त्रातुं रक्षितुमलं पर्योसं त्वं घटस्व यतस्व । हे राजन्नित्यवद-दन्मान् । विभावनेति परीक्षा सेवा विरोधनं चेति तिष्ठः क्रियाः तासां यः प्रतिषेधः नञा तेन [अपरीक्षापूर्वकं यत् करणं तथा वृद्धसेवापूर्वकं यत्पण्डितस्य यच्चाविरोधपूर्वकं निष्ठुरत्वं तस्य क्रियाफलस्य विभावनात् प्रकाशनात् । यथोक्तम्—‘क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात् ॥ श्लेषा विभाजनैवासी सान्वयं कथ्यते यथा ॥’ इति ॥

समासोक्तिः—

८५१—स च विह्वल-सत्त्व-संकुलः

परिशुष्यन्नभवन् महा-हृदः ॥

परितः परिताप-मूर्च्छितः,

पतितं चा ऽम्बु निरभ्रमीप्सितम् ॥ ४१ ॥

स चेत्यादि—स च रामो महाहृदः महाहृदसमः सीताविरहात् विह्वलेनाकुलेन सत्त्वेन चेतसा संकुलो व्याप्तः । परिशुष्यन् शोपमुपगच्छन् परितः समन्तात् परितापमूर्च्छितः शोकसंतापेन मूर्च्छान्वितो ऽभवत् भूतः । अनन्तरं चाम्बु जलं सीतावार्ताश्रवणमीप्सितं अभिप्रेतं निरभ्रमाकस्मिकं पतितमित्येको ऽर्थः । महाहृदः परिशुष्यन् विह्वलैः सत्त्वैर्मत्स्यादिभिः संकुलो व्याप्तः । परितापमूर्च्छितः परितापेन मूर्च्छितः अकंतापान्वितो ऽभवत् । अम्बु च निरभ्रं विना मेघेन पतितमिति द्वितीयः । समासोक्तिः । यथोक्तम्—'यत्रोक्तेर्गम्यते ऽन्योर्यस्तत्समानविशेषणः॥सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया यथा ॥' इति । एवं च कृत्वा अयं श्लेषाद्भिद्यते । श्लेषे हि द्वयोरपि श्रूयमाणत्वात् ॥

अतिशयोक्तिः—

८५२—अथ लक्ष्मण-तुल्य-रूप-वेशं

गमनाऽऽदेश-विनिर्गताऽग्र-हस्तम् ॥

कपयो ऽनुययुः समेत्य रामं

नत-सुग्रीव-गृहीत-साऽऽदराज्ञम् ॥ ४२ ॥

अथेत्यादि—अथ वार्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा राममनुययुः अनुगतवन्तः । लक्ष्मणेन तुल्यं रूपं वेशश्च यस्य रामस्य गमनाय प्रयाणाय आदेशः तदर्थं विनिर्गतौ भ्रमहस्तौ यस्य । नतेन प्रणतेन सुग्रीवेण गृहीता प्रतिष्ठिता सादराज्ञा यस्य तं रामम् । अतिशयोक्तिरिति अतिशयाभिधानात् । अस्य सुग्रीपि नामासौ लक्ष्मणे च तुल्यरूपवेशः स्यात् न तु प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद्य इति लोकातिक्रान्तवचनमेतद्वचनम् । अवश्यं च कश्चिद्विशेषो ऽस्ति । यथोक्तम्—'निमित्ततो यत्र वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् ॥ मन्मते ऽतिशयोक्तिं तामलंकारतया यथा ॥' इति ॥

कुलकम् ४३-४९-

यथा-संख्यम्-

८५३-कपि-पृष्ठ-गतौ ततो नरेन्द्रौ,

कपयश्च ज्वलिताऽग्नि-पिङ्गलाऽक्षाः ॥

मुमुक्षुः, प्रययुर, द्रुतं समीयुर,

वसुधां, व्योम, महीन्धरं महेन्द्रम् ॥ ४३ ॥

कपिपृष्ठगतादित्यादि—ततो ऽनन्तरं नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ कपयश्च सर्वे एते मुमुक्षुः वसुधां त्यक्तवन्तः । प्रययुर्व्योम आकाशम् । महेन्द्रं महीन्धरं समीयुः गतवन्तः । लिटः कित्त्वे गुणाभावाद्वातोऱियद् । नरेन्द्रौ किंभूतौ । कपिपृष्ठगतौ हनूमन्तमारूढौ । यथासंख्यमिति मुमुक्षुरित्यादिना क्रियाणां वसुधादीनां च कर्मणामनुक्रमशो निर्देशात् । यथोक्तम्—‘भूयसाः सुपदिष्टानां क्रियाणामथ कर्मणाम् ॥ क्रमशो यो ऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते ॥’ इति ॥

उत्प्रेक्षा-

८५४-स्थितमिध परिरक्षितुं समन्ता-

दुदधि-जलौघ-परिप्लवाद् धरित्रीम् ॥

गगन-तल-वसुन्धराऽन्तराले

जल-निधि-वेग-सहं प्रसार्य देहम् ॥ ४४ ॥

स्थितमित्यादि—उदधिजलौघात्समन्ततो यः परिप्लवो विनाशः तस्माद्धारित्रीं परिरक्षितुमिव गगनतलवसुन्धरयोरन्तराले देहं शरीरं जलनिधिवेगं सहत इति मूलविभुजादित्वात्कः । प्रसार्य स्थितं महेन्द्रं समीयुः । उत्प्रेक्षेति । यथोक्तम्—‘अविवक्षितसामान्यात्किञ्चिदुपमया सह ॥ अतद्गुणक्रियारोपाद्दुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥’ इति । अत्र महीन्धरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वाद्विवक्षितं सामान्यत्वं रक्षितुमिवेति किञ्चिदुपमया सह महेन्द्र-गिरेरतद्गुणतया रक्षणक्रियायोगः । गगनतलं वसुन्धरां ध्याप्य स्थितमित्य-तिशयान्विता ॥

वार्ता-

८५५-विषन्धर-निलये निविष्ट-मूलं

शिखर-शतैः परिमृष्ट-देव-लोकम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—३१३

घन-विपुल-नितम्ब-पूरिताऽऽशं

फल-कुसुमाऽऽचित-वृक्ष-रम्य-कुञ्जम् ॥४५॥

विपधरनिलय इत्यादि—विपधरनिलये पाताले निविष्टमूर्च्छं महेन्द्रम् । शिखरशतैः करणभूतैः परिमृष्टः संमृष्टो देवलोको येन । घननि-रन्तरेविपुलैर्विस्तीर्णैर्नितम्बैर्मखलाभागेः पूरिता व्याप्ता आशा दिशो येन । फलकुसुमाचितवृक्षैः रम्यं कुञ्जं गहनं यस्मिन् । घातैति तत्त्वार्थकथनात् । सा द्विविधा विशिष्टा निर्विशिष्टा च । तत्र या पूर्वा सा स्वभावोक्तिरुदिता । यथेयमेव । तथा बोक्तम्—'स्वभावोक्तिरलंकार इति केचित्प्रचक्षते ॥ अर्थ-स्य तादवस्थे च स्वभावो ऽभिहितो यथा ॥' इति । निर्विशिष्टा घातानामालंकारः । यथोक्तम्—'गतो ऽस्तमको भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ॥ इत्ये-वमादिकं काम्यं घातानामेवां प्रचक्षते ॥' इति ॥

प्रेयः—

८५६—मधु-कर-विरुतैः प्रियाध्वनीनां

सरसिरुहैर् दयिताऽऽस्य-हास्य-लक्ष्म्याः ॥

स्फुटमनुहरमाणमादधानं

पुरुष-पतेः सहसा परं प्रमोदम् ॥ ४६ ॥

मधुकरविरुतैरित्यादि—प्रियाध्वनीनां सीतासंबन्धिनां जल्पितानां मधुकरविस्तैः स्फुटं स्पष्टमनुहरमाणमनुकुर्वन्तं सादृश्यमित्यर्थात् । दयितायाः सीतायाः यदास्यं हासश्चेतयोर्लक्ष्म्याः सरसिरुहैः सादृश्यमनुहरमाणं सन्तं महेन्द्रम् । तत्र पद्मैरास्यलक्ष्म्याः कुमुदैर्हासलक्ष्म्याः । अथवा '६३ ०। मुन्यार्थः । १। ३। ७२।' इति पद्ये । अनुहरमाणशब्दस्य तुल्यार्थत्वात् । सदशीभवन्त-मित्यर्थः । पुरुषपतेः रामस्य सहसा तत्क्षणं आगतमाग्रस्येत्यर्थः । परमुत्कृष्टं प्रमोदमादधानं जनयन्तं समीधुः । प्रेय इति प्रियतमनस्वभिधानात् ॥

रसवत्—

८५७—ग्रह-मणि-रसनं दिवो नितम्बं

विपुलमनुत्तम-लब्ध-कान्ति-योगम् ॥

च्युत-घन-घसनं मनोऽभिरामं

शिखर-करैर् मदनार्दिव स्पृशन्तम् ॥४७॥

ग्रहेत्यादि—दिवो नितम्बं मध्यभागं ग्रहाः मणिरसनेव यस्य । विपुलं

३१४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

विस्तीर्णम् । न विद्यते उत्तमो ऽस्मादित्यनुत्तम भतिशयवात् । लब्धः
कान्त्या योगो येन । द्युतो धनो वसनमिव यस्मात् । शिखरैः करैरिव मद-
नादिव सृशन्तं महेन्द्रम् । रसवदिति दिवो गिरेश्च स्त्रीयुंसयोरिव शृङ्गार-
साभिधानात् । तथा चोक्तम्—'रसवद्वर्षितं स्पष्टं शृङ्गारादिरसं यथा ।' इति ॥

ऊर्जस्वी—

८५८—प्रचपलम-गुरुं भराऽसहिष्णुं
जनम-समानमनूर्जितं विवर्ज्य ॥
कृत-वसतिमिवा ऽर्णवोपकण्ठे
स्थिरम-तुलोज्जतिमूढ-तुङ्ग-मेघम् ॥ ४८ ॥

प्रचपलमित्यादि—जनं लोकं प्रचपलं अस्थिरं अगुरुं लघुं अत एव
भरासहिष्णुं अनूर्जितं अनहंकारं विवर्ज्यैवासमानत्वात् अर्णवस्य समुद्रस्यो-
पकण्ठं समीपे कृतवसतिं कृतावस्थानं समीपुः । तदेवासमानत्वं दर्शय-
न्नाह—स्थिरं अचलं अतुलोज्जतिं असाधारणमहरवमूढतुङ्गमेघं तद्वृत्तमहा-
मेघं आश्रयणीयत्वात् । ऊर्जस्वीति साहंकारवस्त्वभिधानात् ॥

पर्यायोक्तिः—

८५९—स्फटिक-मणि-गृहैः स-रत्न-दीपैः
प्रतरुण-किन्नर-गीत-निस्वनैश् च ॥
अमर-पुर-मतिं सुराऽङ्गनानां
दधतम-दुःखमनल्प-कल्प-वृक्षम् ॥ ४९ ॥

स्फटिकमणिगृहैरित्यादि—स्फटिकमणिगृहैः रत्नदीपयुक्तैः प्रतरु-
णानां किन्नराणां गीतनिस्वनैश्च हेतुमूतैः अमरपुरमतिं स्वर्गपुर्दिं सुराङ्ग-
नानां दधतं जनयन्तम् । अदुःखं न विद्यते दुःखमरिमिति मुखहेतुमित्यर्थः ॥
बहुकल्पवृक्षं समीपुः । पर्यायोक्तिरिति अमरपुरमतिं दधतमित्यनेन पर्या-
येण वचनगत्या तदेवामरपुरमिति प्रतिपादनात् । तथा चोक्तम्—'पर्यायोक्तं
पदभ्येन प्रकारेणाभिधीयते ।' इति ॥

समाहितम्—

८६०—अथ ददृशुरुदीर्ण-धूम-धूमां
दिशमुदधि-व्ययधिं समेत-सीताम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिक्षानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः— ३१५

सह-रघु-तनयाः प्लवङ्ग-सेनाः

पवन-सुताऽङ्गुलि-दर्शितामुद्रक्षाः ॥ ५० ॥

अथेत्यादि—अथ ग्राह्यनन्तरं प्लवङ्गसेनाः सहरघुतनया दिशं ददृशुः । उदधिष्ववधिं सजलधिव्यवधानां दक्षिणामित्यर्थः । '३२७०। उपसर्गो धोः किः । ३। ३। ९२।' उदीर्णेन महता धूमेन धूम्रामस्पष्टाम् । समेतसीतां संगता सीतानयेति तृतीयार्थे बहुव्रीहिः । पवनसुतस्याहुल्या दर्शिताम् । उद्रक्षाः ऊर्ध्वीकृताक्षाः । '८५२। बहुव्रीहौ सव्यक्ष्णोः—। ५। ४। ११३।' इति षच् । पिल्लक्षणो ङीप् न भवति तस्मानित्यरवान् । तेन दंष्ट्रेयुपपन्नं भवति । समाहितमिति अनन्यमनस्कतया दिशो ऽवलोकनात् ॥

कालापकं चतुर्भिः ५१-५४-

उदारम्—

८६१—जल-निधिर्गमन् महेन्द्र-कुञ्जात्

प्रचय-तिरोहित-तिग्म-रश्मि-भासः ॥

सलिल-समुदयैर् महा-तरङ्गैर्

भुवन-भर-क्षममप्य-भिन्न-वेलम् ॥ ५१ ॥

जलनिधिमित्यादि—महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिर्गमन् गतवत्यः प्लवङ्गसेनाः । उदित्वाङ्गुरह् । प्रचयेन उच्यतेति तिरोहितास्तिग्मरश्मिभासो येन निकुञ्जेन तस्मात्त्रिकुञ्जात् । सलिलसमुदयैर्महातरङ्गैर्महोर्मिभिः भुवनस्य भरणे क्षममपि शक्तमपि । '१५८६। भू भरणे' इति क्रियादिकः । तस्य ऋतोरपि रूपम् । अभिन्नवेलं अनतिक्रान्तमर्यादं जलनिधिम् । उदारमिति उदात्तमित्यर्थः । महानुभावताप्रतिपादनात् । यतो महातरङ्गैर्जलसमूहैर्भुवनभरक्षममपि अभिन्नवेलमिति । द्विविधमुदारं महानुभावतया विविधरसयोगाच्चेति । इयं महानुभावता दर्शिता ॥

द्वितीयमाह—

उदारमेव—

८६२—गृधु-गुर-मणि-शुक्ति-गर्भ-भासाः

ग्लपित-रसा-तल-संभृताऽन्धकारम् ॥

उपहत-रवि-रश्मि-वृत्तिमुच्चैः

प्रलघु-परिप्लवमान-यज्ञ-जालैः ॥ ५२ ॥

पृथिव्यादि—पृथवो महान्तः गुरवस्तु न परिच्छेद्या मणयो मौक्तिका
यासां शुक्तीनां तथाविधानां गर्भस्य भासा दीप्त्या ग्लपितं क्षयितं रसातले
संभृतमुपधितमन्धकारं येन तम् । इच्चैरुपरि प्रलघूनामल्पानां परिष्ठवमा-
नानां वज्राणां यानि जालानि समूहाः तैरुपहता रधिरश्मिवृत्तयो यस्मिन्
सः । तं जलनिधिमगमन् । यद्ब्रह्मं चारिणि तरति तत्प्रशस्तमित्युक्तम् ।
'एतदेवापरे ऽन्येन वाक्यार्थेनान्यथा विदुः ॥ नानारत्नवियुक्तं यत्तत्किलो-
दारमुच्यते ॥' इति ॥

उदारमेव—

८६३—समुपचित-जलं विवर्धमानै-

रं-मल-सरित्-सलिलैर् विभावरीषु ॥

स्फुटमवगमयन्तमूढ-चारीन्

शशन्धर-रत्न-मयान् महेन्द्र-सानून् ॥५३॥

समुपचितजलमित्यादि—विभावरीषु विवर्धमानैरमलैः सरित्स-
लिलैः समुपचितजलं उदधिं स्फुटमवगमयन्तं बोधयन्तम् । किमित्याह—
महेन्द्रसानून् शशन्धररत्नमयान् चन्द्रकान्तरत्नभावान् ऊढचारीन् । अन्यथा
कथं धीयते जलं यदि चन्द्रकान्तसानवो न स्युः । उदारमेवेति रत्नयोगात् ॥

श्लिष्टम्—

८६४—भुवन-भर-सहानं-लङ्घ्य-धाम्नः

पुरु-रुचि-रत्न-भृतो गुरूरु-देहान् ॥

श्रम-विधुर-विलीन-कूर्म-नक्रान्

दधतमुदूढ-भुवो गिरीनर्हींश् च ॥ ५४ ॥

भुवनभरसहानित्यादि—गिरीन् भुवनभरसहान् अर्हींश्च तादृशानेव
दधतं जलनिधिमगमन् । गिरीनलङ्घ्यधाम्नः अर्हींश्चानभिभवनीयतेजसः ।
गिरीन् पुरूरुचिरत्नभृतः अर्हींश्च महारुचिरत्नभृतः । गिरीन् गुरुदेहान् अ-
र्हींश्च मद्राकायान् । श्रमविधुराः श्रमपीडिताः विलीनाः कूर्मा नक्राश्च येषु

१—'१३३१ । गृह-देह-रिवद्-प्रगाथा धामानि—' इति नानार्थात् गिरिपक्षे
अलङ्घयानि धामानि देहा येषामित्यर्थः । अद्रिपक्षे च धामानि तेजांसीति । २-
गुरवः जडाः उरवः विशालाश्च देहा येषामिति विग्रहः । ३-अत्र गिरिपक्षे अर्थ-
शीकायां स्फुट एव । अद्रिपक्षे तु धमेण भयादितस्ततः पलायनप्रयत्नेन विधुराः
श्रान्ताः सन्तो विलीनाः विशेषेण लयं नाशं प्राप्ताः कूर्मादवो येष्वित्यर्थः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताभिज्ञानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—३१७

तान् गिरीनहींक्षोदूढभुवो घृतवमुधान् । गिरीनहींश्च । '१४०) नष्टद्वयप्र-
ज्ञान् । ८।३।७' इति ख्यं पूर्वस्यानुनासिकः । श्लिष्टमिति । उपमानेनोपमे-
यत्वस्य साधनात् । तथा चोक्तं विनोपणेन श्लिष्टम्—'उपमानेन यत्तत्त्वमुपमे-
यस्य साध्यते ॥ क्रियागुणाभ्यां नास्ती च श्लिष्टं तदभिधीयते ॥' इति । अत्रो-
पमानभूर्तरहिभिरुपमेयभूतानां गिरीणां तत्त्वस्य ताद्रूप्यस्य भुवनभरादि-
ताद्रूप्यक्रियया तद्गुणेन च साधनेन गिरिभिरहिभिश्च नास्ती च शब्देन
भुवनभरसहानित्यादिना साध्यमानत्वात् । रूपकमपीदृशमेव । किंतु श्लि-
ष्टस्य भेदेनोपमेययोर्युगपत्प्रयोगात् । रूपके पुनरेकस्यैवोपमेयपुरुषस्य व्याप्य
उपमानम् । तथा चोक्तम्—'लक्षणं रूपके उपीदं विद्यते काममत्र तु ॥ इष्टः
प्रयोगो युगपदुपमानोपमेययोः ॥' इति । तदुक्तम् । लक्षणं श्लिष्टं सहोक्त्युपमा-
हेतुनिर्देशाद्विधिम् । यथोक्तम्—'हेपादेवार्थवत्सोर्यस्य च क्रियते भिदा ॥
तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशाद्विधिं यथा ॥' इति । तत्रेदं सहोक्तिश्लिष्टमुक्तं
गिरीनहींश्चेति सहोक्त्या निर्देशात् ॥

श्लिष्टमेव—

८६५—प्रदहशुरुंरु-मुक्त-शीकरौघान्

विमल-मणि-द्युति-संभृतेन्द्र-चापान् ॥

जल-मुच इव धीर-मन्द्र-घोषान्

क्षिति-परिताप-हृतो महा-त्तरङ्गान् ॥ ५५ ॥

प्रदहशुरित्यादि—महात्तरङ्गान् जलमुच इव मेघानिव प्रदहशुः प्रदह-
पत्यः । उरवो महान्तो मुक्ताः प्रकीर्णाः शीकरौघा येषु । [वि] अमलमणिमुत्प-
प्य सन्तस्तानि इन्द्रघोषानि येषु । धीरमन्द्रघोषान् मधुरगम्भीरध्वनीन् ।
क्षितिपरितापहृतः पृथिवीभंतापहारिणः । इदमपि यथानिर्दिष्टविशेषगात्
श्लिष्टं जलमुच इवोपुपमाननिर्देशात् ॥

कुलकम् ५६-१०-

हेतु-श्लिष्टम्—

८६६—विद्रुम-मणि-कृत-भूषा

मुक्ता-फल-निकर-रञ्जिताऽऽत्मानः ॥

चमुरंदक-नाग-भग्ना

वेला-तट-दिक्षरिणो यत्र, ॥ ५६ ॥

विद्रुमेत्यादि—वेलातटदिक्षरिणो यत्रेति मलनिर्धो षुः शोभन्ते

३१८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

स्म । ते तनीयुरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । वेलातटाः शिखरिणश्चेति द्वन्द्वः । शेषाणि विशेषणान्युभयत्र तुल्यानि । इदमपि यथानिर्दिष्टमेव । किंतु हेतुच्छिष्टं हेतुद्वारेण विशेषणानां निर्देशात् । विद्रुममणिकृतभूपात्वात् जलहस्तिमत्त्वाच्च यभुरिति ॥

अपह्नुतिः—

८६७—भृत-निखिल-रसा-तलः स-रत्नः

शिखरि-समोर्मि-तिरोहिताऽन्तरीक्षः ॥

कुत इह परमाऽर्थतो जलौघो

जल-निधिर्मायुरतः समेत्य मायाम् ॥५७॥

भृतनिखिलरसातल इत्यादि—एवं गुणविशिष्टो जलौघः कुत इह प्रदेशे परमार्थतः परमार्थेन विद्यते । किं तर्हि माया । यतः पूरिताशेषपातालत्वात् सरत्नत्वात् । शिखरिसमोर्मिभिः पिहितान्तरीक्षत्वाच्च । सरत्नत्वाः प्लवङ्गसेनाः समेत्य मायामिव जलनिधिमीयुः ज्ञातव्यः । सर्वे गल्पार्थज्ञानार्था इति । '९६४ भृञ् भरणे' इति भौवादिकः । अपह्नुतिरिति मायामित्यन्तर्गतोपमारूपतया निर्देशात् । विद्यमानार्थस्य चापह्नुत्वात् । तथा चोक्तम्—अपह्नुतिरितीष्टात्र किञ्चिदन्तर्गतोपमा ॥ भूतार्थापह्नुत्वादेया क्रियते ऽस्याभिदा यथा ॥' इति ॥

विशेषोक्तिः—

८६८—शशि-रहितमपि प्रभूत-कान्ति

विवुध-हृत-श्रियमप्यनष्ट-शोभम् ॥

मथितमपि सुरैर् दिवं जलौघैः

समभिभवन्तर्म-विक्षत-प्रभावम् ॥ ५८ ॥

शशिरहितमित्यादि—शशिरहितमपि मुग्धचन्द्ररहितमपि प्रभूत-कान्ति पद्मरागादिरत्नावभासितत्वात् । विवुधहृतश्रियमपि अनष्टशोभं सर्वदा शोभास्पदत्वात् । सुरैर्मथितमपि दिवमाकाशं जलौघैः समभिभवन्तं अस्युच्छिन्नत्वात् । तदेषमविक्षतप्रभावं अल्पविहताभिमानमीयुः ज्ञातव्यः । विशेषोक्तिरिति शश्यादेरेकदेशस्य विगमे ऽपि प्रभूतकान्त्या गुणान्तरेण स्तुतिविशेषस्य प्रतिपादनात् । यथोक्तम्—'एकदेशस्य विगमे या गुणान्तर-संस्तुतिः ॥ विशेषप्रथनायास्तौ विशेषोक्तिर्मेता यथा ॥' इति ॥

व्याज-स्तुतिः—

८६९—क्षिति-कुल-गिरि-शेष-दिग्-गजेन्द्रान्
सलिल-गतामिव नावमुद्बहन्तम् ॥

धृत-विधुर-धरं महा-वराहं

गिरि-गुरु-पोत्रमपींहितैर् जयन्तम् ॥५९ ॥

क्षितीत्यादि—क्षिति पृथिवी, कुलगिरीन् कुलपर्वतान्, शेषं नागराजं, दिग्गजेन्द्रानैरावतादीन् । सलिलगतामिव नावमुद्बहन्तं जलनिधिं महावराहं घृतविधुरधरं घृता इदृता विधुरा विह्वला धरा मही येनेति । गिरिगुरुपोत्रं गिरिवत् गुरु पोत्रं यस्य तमपीहितैश्चष्टितैर्जयन्तं जलनिधिमौयुः । व्याजस्तुतिरिति क्षित्यादिधारणादधिकगुणस्य जलनिधेस्तोत्रव्यपदेशेन वराहेण तुल्यत्वात् । तमपि महावराहं जयन्तमिति किञ्चिद्विधातुमिच्छया निन्दनात् । तथा चोक्तम्—'दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यता ॥ किञ्चिद्विधिरसया निन्दा व्याजस्तुतिरमौ यथा ॥' इति ॥

उपमा-रूपकम्—

८७०—गिरि-परिगत-चञ्चलाऽऽपगाऽन्तं

जल-निवहं दधतं मनोऽभिरामम् ॥

गलितमिव भुवो विलोक्य रामं

धरणि-धरन्स्तन-शुक्ल-चीन-पट्टम् ॥ ६० ॥

गिरित्यादि—गिरिभिः परिगताः संसृष्टाः चञ्चला विलोका आपगान्ता नद्यन्ता यस्मिन् जलनिवहे, तं जलनिवहं दधतं धारयन्तं समुद्रमीयुः । कीदृशमिव जलनिवहम् । रामं भर्तारं विलोक्य दृष्टाया इत्यर्थ-प्राप्तम् । ततश्च पूर्वकाले कथा । भुवः पृथिव्या इव धरणिधरस्तनयोः शुक्लचीनपट्टमिव गलितम् । उपमारूपकमिति । तयोक्तम्—'व्यपमानस्य तद्भावमुपमेयस्य रूपयन् ॥ यो वदत्युपमाभेदमुपमारूपकं यथा ॥' इति ॥

तुल्ययोगिता—

८७१—अ-परिमित-महाऽद्भुतैर् यिचित्रम्

द्युत-मलिनः शुचिभिर् महानं-लहृद्यैः ॥

३२० भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

तरु-मृग-पति-लक्ष्मण-क्षितीन्द्रैः

समधिगतो जलधिः परं बभासे ॥ ६१ ॥

अपरिमितमहाद्भुतैरित्यादि—तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः सुग्रीव-
लक्ष्मणरामैः समधिगतः प्राप्तो जलधिः परं सुष्ठु बभासे शोभते स्म । की-
दृशैः कीदृश इत्याह—अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्रः नानाद्भुतः । शुचिभि-
र्विमलैः च्युतमलिनो निर्मलो ऽलङ्कयैरनभिभवनीयैः । महान् अनभिभव-
नीयः । एवं च कृत्वा तेनापि ते समधिगताः परं बभासिर इति । तुल्ययो-
गित्तेति न्यूनानामपि तेषां सुग्रीवादीनां विशिष्टेन जलनिधिना महाद्भुतत्वा-
दिगुणसाम्यविवक्षया तुल्यस्य कार्यस्य भासनलक्षणस्यानुष्ठानेन तुल्ययो-
गात् । तथा चोक्तम्—‘न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ॥ तुल्यकार्य-
क्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥’ इति ॥

निदर्शनम्—

८७२—न भवति महिमा विना विपत्ते-

र्वगमयन्निव पश्यतः पयोधिः ॥

अ-विरतमभवत् क्षणे क्षणे ऽसौ

शिखरि-पृथु-प्रथित-प्रशान्त-वीत्तिः ॥ ६२ ॥

न भवतीत्यादि—महिमा महत्त्वं, विना विपत्तेः विनाशं विना न
भवति । ‘६०३। पृथग्विना—।२।३।३२।’ इत्यादिना पञ्चमी । नास्त्वैव तन्म-
हत्त्वम् । यस्य विनाशो नास्तीत्येवमवगमयन् बोधयन्निव पयोधिस्तान् पश्यतो
रामादीन् अविरतमविच्छेदेन शिखरिवत् पृथवः प्रथिताः प्रशान्ताश्च
वीचयो यस्य स पूर्वं क्षणे क्षणे अभवत् भूतवान् । निदर्शनेति प्रतिक्षणं
वीचीनां पृथुत्वप्रशान्तत्वभवनक्रिययैव महिमभवनस्य तदर्थस्य विपत्ति-
फलस्य उपादानात् । नयथेववतिशब्दानां प्रयोगात् । तथा चोक्तम्—‘क्रि-
ययैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् ॥ इष्टा निदर्शना नाम यथेववतिभि-
र्विना ॥’ इति ॥

समुद्रोपकण्ठे रामस्य मदनावस्थामाह—

विरोधः—

८७३—मृदुभिरपि विभेद पुष्प-वाणैर्

जलशिशिरैरपि मारुतैर् ददाह ॥

रघु-तनयमनर्थ-पण्डितो ऽसौ,

न च मदनः क्षतमाततान, ना ऽचिः ॥ ६३ ॥

मृदुमिरित्यादि—मदनो अनर्थपण्डितः निष्प्रयोजनकुशलः पुष्पवापी-
रपि मृदुभिः रघुतनयं विभेद । न चासौ क्षतं खण्डनमाततान जनितवान् ।
जलशिशिरमांस्तैस्तमेव रघुतनयं ददाद् न चासावधिर्ज्वालामाततान ।
विरोध इति पुष्पवापानां यन्मादयं मरुतां च जलसंसर्गाद्यच्छैत्यं तयोर्भे-
ददादृच्छण्डे क्रिये विरुद्धे तयोरभिधानात् । तयोश्च क्रिययोर्वा विरोधिनी
क्रिया क्षतान्निपोरवतानलक्षणा तस्याः कामोद्रेकप्रतिपादनाभिधानात् ।
तथा चोक्तम्—'गुणस्य च क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियाभिधा । वा विशेषा-
भिधानाय विरोधं तं विदुर्यथा ॥' इति ॥

उपमेयोपमा—

८७४—अथ मृदु-मलिन-प्रभौ दिनाऽन्ते

जलधि-समीप-गतार्वतीत्त-लोकौ ॥

अनुकृतिभितरेतरस्य मूर्त्योर्

दिन-कर-राघव-नन्दनार्थकार्थाम् ॥ ६४ ॥

अथेत्यादि—अथ यथोक्तवस्त्वनन्तरं मृदुमलिनप्रभौ मृदुरप्रचण्डा मलि-
ना प्रभा ययोः तौ दिनकरराघवनन्दनी । रघोरपत्यं राघवः दशरथस्तद्य-
न्दनो रामः दिनान्ते अन्योन्यस्य दिवाकरो रामस्य रामो ऽपि दिवाकरस्येति
मूर्त्योर्देहयोरनुकृतिमिवानुकारमिव यथोक्तधर्मतुल्यतया अकार्थौ कृतवन्तौ ।
अतीतलोकौ त्यक्तलोकौ । उपमेयोपमेति तयोः पर्यायेण उपमानो-
पमेयत्वात् । तथा चोक्तम्—'उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् ॥ उपमे-
योपमां जीरा भुवते तां यथोक्तिताम् ॥' इति ॥

सहोक्तिः—

८७५—अपहरदिव्य सर्पतो विनोदान्

दयित-गतं दधदैकथा समाधिम् ॥

पन-रुचि ववृधे ततो ऽन्धकारं

सह रघु-नन्दन-मन्मथोदयेन ॥ ६५ ॥

अपहरदित्यादि—इत्तस्त्वरकारं दियते ये विनोदाः चेतमः संस्था-
पकाः तान् सर्पतः सर्पांश्च सर्पेण वा प्रहारेण । भासादित्यात्ततिः । अपहर-

३२२ सङ्घि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

दिष्य अपनयद्विबान्धकारं दयितगतं प्रियागतं च । समार्धि चित्तैकामतां
एकधा एकप्रकारं दधत् धारयत् । घनरुचि बहुलच्छायं ववृधे वर्धते स्म ।
सह रघुनन्दनमन्मथोदयेन तदानीं तस्य कामोदयो ऽपि ववृधे । सहोक्ति-
रिति बन्धकारमन्मथाश्रितयोर्वर्धनक्रिययोस्तुल्यकालयोः ववृध इत्यनेन
पदेन कथनात् । तथा चोक्तम्—‘तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाधिते ॥
वाक्येनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथा ॥’ इति ॥

परिवृत्तिः—

८७६—अधि-जलधि तमः क्षिपन् हिमांऽथुः

परिदृष्टो ऽथ दृशां कृताऽवकाशः ॥

विदधदिव जगत् पुनः प्रलीनम्,

भवति महान् हि परार्थ एव सर्वः. ६६

अधिजलधीत्यादि—अथ हिमांशुरन्धकारवर्धनानन्तरम् । अधिज-
लधि जलधेरुपरि । विमलवर्धे ऽव्ययीभावः । तमः क्षिपन् अपनयन् ।
परिदृष्टो दृष्टः । दृशां चक्षुषां कृतावकाशः वृत्तावसरः । जगल्लोकं प्रलीनं
तिरोभूतं पुनर्विदधदिव सृजद्विव । कस्मात्तेनैवं कृतमित्याह—यस्माद्यो
महान् स सर्वः परार्थ एव परप्रयोजन एव भवति । परिवृत्तिरिति दृशां
कृतावकाश इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुन आदानात् । तमः क्षिपसित्यनेनास्य
वस्तुनः अपोहात्, भयतीत्यादिना अर्थान्तरन्यासात् । तथा चोक्तम्—‘विशि-
ष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः ॥ अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ
यथा ॥’ इति ॥

स-सन्देहः—

८७७—अशनिरंयमंसौ, कुतो निर्भ्रे.

शित-शर-वर्षम्-सत् तदप्यं-शाङ्गम्. ॥

इति मदन-वशो मुहुः शशाङ्के

रघु-त्तनयो, न च निश्चिकाय चन्द्रम्. ६७

अशनिरित्यादि—असौ यमश्चन्द्रः किमयमशनिवर्धं, असौ कुतो निर्भ्रे
नभसि कुतः, कुतो ऽसौ मेघादुत्पद्यत इति । उक्त निश्चितायां शरणां वर्षं
तदप्यंशाङ्गमविद्यमानघनुः अतद्विद्यमानमित्ययं मदनवशः कामाग्निभूतो
मुहुः शशाङ्के शशाङ्कविषये रघुत्तनयो ऽभूदित्यर्थात् द्रष्टव्यम् । न च
चन्द्रं निश्चिकाय निश्चिनोति स्म । ‘२५२५। विभाषा धेः । ७। ३। ५। ८।’ इति

तथा लक्ष्य-रूपे कपानके 'सीताभिधानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—३२३

कुर्वम् । ससन्देह इति अशनिशरवर्षाभ्यां उपमेयस्य चन्द्रस्य तत्त्वं अश-
निशरवर्षमिति प्रयोक्तुरभिधानात् । कुतो निरभ्रे तदप्यशाह्नमिति पुनरु-
पमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् न निश्चिकाय चन्द्रमिति स्तुत्यर्थे सन्देहव-
चोऽभिधानाच्च । तथा चोक्तम्—'उपमानोपमेयस्य तत्त्वं च वदतः पुनः ॥
ससन्देहवचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्यया ॥' इति ॥

अनन्वयः—

८७८—कुमुद-वन-चयेषु कीर्ण-रश्मिः

क्षत-तिमिरेषु च दिग्-वधू-मुखेषु ॥

वियति च विललास तद्-वर्दिन्दुर,

विलसति चन्द्रमसो न यद्-वर्दन्यः ॥६८॥

कुमुदवनचयेष्वित्यादि—कुमुदवनानां चयेषु समूहेषु, दिग्बधूमुखेषु,
वियति च, क्षततिमिरेषु खण्डिततमःसु यतस्तेषु विकीर्णरश्मिः क्षिप्तमयूखः
विललास तद्वर्दिन्दुः शोभते स्म । चन्द्रमसः सकाशात् अन्यो यद्दृश्या न
विलसति तथा विललास । इवमुक्तं भवति । इन्दुर्विललास चन्द्र इवेति ।
अनन्वय इति शरसदृशस्य साम्यस्याविवक्षातश्चन्द्रस्योपमानोपमेयत्वात् ।
तथा चोक्तम्—'यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ॥ सादृश्यस्याविवक्षा-
तस्तमित्याहु रनन्वयम् ॥' इति ॥

उत्प्रेक्षाऽवयवः—

८७९—शरणमिव गतं तमो निकुञ्जे

विटपि-निराकृत-चन्द्र-रश्म्यरातौ ॥

पृथु-विपम-शिलाऽन्तराल-संस्थं

स-जल-घन-द्युति भीत-वत् ससाद. ॥६९॥

शरणमित्यादि—पृथुविपमशिलानां यान्यन्तरालानि तेषु संस्थं सं-
तिष्ठमानं सत्तमः निकुञ्जे गहने विटपिभिर्निराकृताश्चन्द्रस्य रश्मय एवा-
रातयो यस्मात्निकुञ्जात् तस्मिन् ससाद विलीनं शरणमिव । यथा कश्चित्
भीतो दुर्गे निधीयते । सजलस्य घनस्येव द्युतिर्वस्य तमसः । उत्प्रेक्षावयव
इति । भीतवत्सन्देति उपमाश्लेषलक्षणस्य श्लिष्टस्वार्थेन योगात् शरणमिव
गतमित्युत्प्रेक्षायोगात्, 'विटपिनिराकृतचन्द्ररश्म्यरातौ' इति रूपकार्थेन यो-
गात् । तथा चोक्तम्—'श्लिष्टस्वार्थेन संयुक्तः किञ्चिद्योत्प्रेक्षयान्वितः ॥ रूप-
कार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा ॥' इति ॥ 'विटपितिरस्कृतचन्द्ररश्मियोगः'
इति पाठान्तरं तत्र रूपकार्थो नास्तीति असंपूर्णलक्षणता ॥

संस्पृष्टिः—

८८०—अथ नयन-मनो-हरो ऽभिरामः

स्मर इव चित्त-भवो ऽप्य-धाम-शीलः ॥

रघु-सुतमनुजो जगाद वाचं

स-जल-धन-स्तनयिलु-तुल्य-घोषः— ॥७०॥

अधेत्यादि—अथ चन्द्रदर्शनानन्तरं रघुसुतं राममभिरामः कामाभिभू-
तत्वादाभिमुख्येन स्मर इति । अनुजः कनीयान् भ्राता वाचं वक्ष्यमाणां
जगाद शदितवान् । नयनमनोहरः प्रेक्षणीय इत्यर्थः । अत्र नयने मनश्चाव-
र्जयन् नयनमनोहर इति तुल्ययोगिता । न्यूनस्य लक्षणस्याधिकेन सहा-
भिरमणीयगुणसान्यविवक्षया अभिरमणतुल्यक्रियायोगात् । स्मर इव चि-
त्तभवो ऽपि तस्य चेतसि सदा भवतीति क्लृप्तम् । तथाप्यधामशीलो ऽप्रतिकूल
इति विरोधः । स्मरस्तु धामशीलः । सजलधनस्तनयिलुना शब्देन तुल्यो
घोषो यस्य । संस्पृष्टिरिति बह्वलंकारयोगात् । यथा चोक्तम्—‘पराभिभूता
संस्पृष्टिर्बह्वलंकारयोगतः ॥ शधिता रत्नमालेव सा चैवं कथ्यते यथा ॥’

आशीः—

८८१—‘पति-वध-परिलुप्त-लोल-केशीर्

नयन-जलाऽपहृताऽञ्जनौष्ठ-रागाः ॥

कुरु रिपु-वनिता, जहीहि शोकं,

क च शरणं जगतां भवान्, क मोहः, ७१

पतीत्यादि—पतिवधेन परिलुप्ता भ्रष्टा लोलाः केशा यासां रिपुव-
नितानाम् । नयनजलेनाधुणा अपहृतमञ्जनमोष्ठरागश्च यासां ताः मन्दोदरी-
प्रभृतीः कुरु । शोकं जहीहीत्याशंसे । किं क भवान् जगतां शरणमाश्रयः
क च मोह इति । आशीरिति दृष्टस्याशंसनात् । तथा चोक्तम्—‘आशीरिति
च केषांचिदलंकारतया मता ॥ सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगो ऽस्याश्च तद्यथा ॥’
इति ॥

हेतुः—

८८२—अधिगत-महिमा मनुष्य-लोके

वत सुतरामवसीदति प्रमादी, ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीतामिमानदर्शनं' नाम दशमः सर्गः—३२५

गज-पतिरुरु-शैल-शृङ्ग-वर्ष्मा

गुरुरवमज्जति पङ्क-भाङ्, न दारु. ॥७२॥

अधिगतमहिमेत्यादि—मनुष्यलोके यो ऽधिततमहिमा प्राप्ताधिपत्यः स प्रमादी शोकादिषु प्रमादवान् यत् कष्टमवसीदति न कार्यसमर्थो भवति । कृत एतदित्याह—गजपतिः उरुशैलशृङ्गवर्ष्मा महाशैलशृङ्गप्रमाणं वर्ष्मं वपुर्यस्य सः । पङ्कभाङ् पङ्कं भजतीति । '२९७६। भजो ण्विः । २। २। ६२।' पङ्कमवर्षाणः सन् अवमज्जति अवसीदति । यस्मादसौ गुरुः, न पुनर्दारु काष्ठं, तस्मान्मुञ्च शोकम् । हेतुरिति गजपतेर्हेतुद्वारेण निर्देशात् अयमयान्तरो द्रष्टव्यः ॥

निपुणम्—

८८३—योद्धव्यं किमिव हि, यत् त्वया न युद्धं,

किं वा ते निमिपितमर्ष्य-बुद्धि-पूर्वम्, ॥

लब्धाऽऽत्मा तव सुकृतेरनिष्ट-शङ्की

स्नेहो घटयति मां तथापि वक्तुम्. ॥ ७३ ॥

योद्धव्यमित्यादि—किमिव तदोद्धव्यं ज्ञातव्यमस्ति नैवेत्यर्थः । यत्त्वया न युद्धं युद्धं वा विज्ञेयं तथ किञ्चिच्छेष्टितमपि नोपेक्षापूर्वकं यतो निमिपितमर्ष्यणोर्निमीलनमपि अयुद्धिपूर्वकं नैवेत्यर्थः । यद्येवं किमिच्छंमानुपदि-
शासीत्याह—लब्धाऽऽत्मा । तथापि सुकृतेर्लब्धात्मा लब्धजन्मा स्नेहोऽस्यः स्नेहसमूहः । अनिष्टशङ्की अनिष्टशङ्कनशीलः । मां वक्तुं चदेति घटयति । निपुणमिति अर्थावगाहत्वादस्य घोदात्ते ऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः । भाविकव्यमित्यलंकार इतः । तदन्वयविषयत्वात्पृथक् प्रदर्शयिष्यति ॥

८८४—सौमित्रेरिति वचनं निशम्य रामो

जृम्भान्वान् भुज-युगलं विभज्य निद्रान् ॥

अध्यष्ठाच्च छिद्यिषया प्रवाल-तल्पं

रक्षायं प्रति-दिशमादिशन् ह्यवज्ञान्. ७४

इति भट्टिकाव्ये दशमः सर्गः ॥

सौमित्रेरित्यादि—इत्येषं [सौमित्रेः] लक्ष्मणस्य वचनं निशम्य भुक्त्वा रामो जृम्भान्वान् ज्ञातजृम्भकः जृम्भणं जृम्भा । '६२०। गुरोश्च हलः । ३। ३। १०३।' इत्यकारः । टाप् । निद्रान् निद्रां गच्छन् । '११२८ या कृत्सिनायां कर्त्वा ।'

३२६ भट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

इत्यस्मादादादिकस्य निपूर्वस्य शतरि रूपम् । निशयिषया शयितुमिच्छया ।
भुजयुगलं विभज्य एकं शिरःस्थाने न्यस्य द्वितीयं शरीरस्योपरि प्रसार्यैत्यर्थः ।
विभुज्येति पाठान्तरम् । तत्र प्रौढभागे घट्टीकृत्यैत्यर्थः । प्रवालतल्पं पल्लवश-
यनीये भष्यष्टात् अधिष्ठितवान् । '२२२३। गाति-स्थान-१२।४।७७।' इति
सिधो लुक् । '२२७६। प्राक् सितात्-१८।३।६३।' इत्यादिना पत्वम् । समुद्रदि-
दक्षणा नियमपूर्वं सुप्वापेत्यर्थः । रक्षायै रक्षानिमित्तं प्लवहानादिशन् नियो-
जयन् । प्रतिदिशं दिशि दिशि । '६७७। भग्यवीभावे शरप्रभृतिभ्यः
।५।४।१०७।' इति टच् । तत्र दिक्शब्दस्य पठितवान् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीताऽभिज्ञानदर्शनं' नाम
दशमः सर्गः ॥

एकदाशः सर्गः—

माधुर्यमपि काव्यस्य गुण उक्तः । तथा चोक्तम्—'श्राव्यं नातिसमस्तार्थं
काव्ये मधुरमिष्यते' इति । तत्प्रदर्शनार्थं लङ्कागतप्रभातवर्णनमधिकृत्याह—

८८५—अथाऽस्तमासेदुपि मन्द-कान्ताौ

पुण्य-क्षयेणैव निधौ कलानाम् ॥

समाललम्बे रिपु-मित्र-कल्पैः

पद्मैः प्रहासः कुमुदैर् विषादः ॥ १ ॥

अथेत्यादि—अथानन्तरं कलानां निधौ चन्द्रमसि अस्तं पर्वतमासे-
दुपि गतवति । यथा कस्मिंश्चित् पुण्यक्षयेणावसानमासेदुपि । '३०९७।
भाषायां सद-वस-१३।२।१०८।' इति लिटः कसुरादेशः । मन्दकान्तावित्-
स्तगमने पूर्वलिङ्गं दर्शयति । रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासः, विहासः, मित्रकल्पैः
कुमुदैर्विषादः संकोचः समाललम्बे समालम्बितः ॥

८८६—दूरं समारुह्य दिवः पतन्तं

भृगोरिवैन्दुं विहितोपकारम् ॥

दूरमित्यादि—दूरं [दिवः] आकाशस्य भागं समाह्वय पश्चात्तत एवाका-
शात् भृगोरिव प्रपातादिव पतन्तमिन्दुं तारापतिमनु पश्चात् तारागणः
विहितोपहारं तदुदयेन तारागणाप्यायनात् यद्दानुरागः अस्तगमनकाले
अनुगतरक्तमावः संभृता विपुलीकृता शुभ्रा निर्मला कीर्तिर्वेन स तारागणः
पपात । यथा कस्मिंश्चिस्त्वामिनि भृगोः पतति पश्चात्त्वामिभक्त्या भृत्य-
लोको यद्दानुरागः संभृतशुभ्रकीर्तिः पतति तद्दृष्टिः ॥

८८७—क तै कटाक्षाः, क विलासवन्ति
प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा ॥
लङ्काऽङ्गनानामवबोध-काले
तुलामनारुह्य गतो ऽस्तमिन्दुः ॥ ३ ॥

क त इत्यादि—ये कटाक्षाः सविलासास्तिर्यग्दृष्टयः, यानि च प्रो-
क्तानि जल्पितानि विलासवन्ति, तदुभयं क मम विद्यते । लङ्काङ्गनानां तु
मुपेन्द्रवः सकटाक्षाः सविलासाः सजल्पिताश्च । अतो यावन्न विबुध्यन्ते
तावदपक्रमणं युक्तमिति मत्वा निरूप्य तुलामनारुह्य समानतामलङ्घ्वा
निःसंशयो वा भूत्वा । तत्रयोधकाले । लङ्काङ्गनानामेव । गतो ऽस्तमिन्दुः ॥

८८८—मानेन तल्पेष्व-यथा-मुखीना
मिथ्या-प्रसुप्तैर् गमित-त्रियामाः ॥
स्त्रीभिर् निशाऽतिक्रम-विह्वलाभिर्
दृष्टे ऽपि दोषे पतयो ऽनुनीताः ॥ ४ ॥

मानेनेत्यादि—पतयस्तल्पेषु शयनीयेषु मानेनाययामुखीनाः परावृ-
त्तमुखाः । '१८०७। यथासुम्यसंमुखस्य दर्शनः खः । ५। २। ६।' । परावृत्तत्वात्
प्रतिविम्बाश्रयवत्तेषु योयितां प्रतिविम्बमिव मनो न प्रसादीभवतीत्येवं मि-
थ्याप्रसुप्तैरलीकनिद्राभिः गमितत्रियामाः प्रेरितप्रथमादिप्रहराः । दृष्टे ऽपि
दोषे गोत्रस्पलिताः । [पतयः] स्त्रीभिरनुनीता यतो निशातिक्रमात्पर्यव-
सानात् विह्वला विह्वलास्ताः ॥

८८९—ईर्ष्या-विरुग्णाः स्थिर-वद्ध-मूला
निरस्त-निःशेष-शुभ-प्रतानाः ॥
आप्यायिता नेत्र-जल-प्रसेकैः
प्रेम-द्वेषः संरुहुः प्रियाणाम् ॥ ५ ॥

३२८ भट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

ईर्ष्याविरुग्णा इत्यादि—प्रियाणां प्रेमद्रुमाः प्रेमाणि द्रुमा इव ।
स्थिरं निश्चलं बद्धमूलं उत्पत्तिकारणं येषां ते ईर्ष्याविरुग्णा अत एव
निरस्ताः, निःशेषाः शुभा एव हसितजल्पितादयः प्रतानाः शाखा येषां ते ।
प्रसादनानन्तरं नेत्रजलप्रसेकैराप्यायिताः संरुद्धः । पुनर्नवीभूताः स्थिरबद्ध-
मूलत्वात् ॥

८९०—ततः समाशङ्कित-विप्रयोगः

पुनर्-नवीभूत-रसो ऽवितृष्णः ॥

स्मरस्य सन्तं पुनरुक्त-भावं

ना ऽऽवर्तमानस्य विवेद लोकः ॥ ६ ॥

तत इत्यादि—प्रेमद्रुमरोहणानन्तरं लोकः समाशङ्कितविप्रयोगो विप्र-
योगो ऽस्माकमासन्नवर्तीति पुनर्नवीभूतरसः अभिनवीभूतसुरतेच्छः स्मरस्य
कामस्य आवर्तमानस्य पुनःपुनः प्रवर्तनात् । अवितृष्णः साभिलाषः सन्त-
मपि विद्यमानमपि पुनरुक्तभावं पीनःपुन्यं न विवेद । आशङ्कितविप्रयोगत्वा-
दपूर्वमिव ज्ञातवानित्यर्थः ॥

८९१—वृत्तौ प्रकाशं हृदये कृतायां

सुखेन सर्वेन्द्रिय-संभवेन ॥

संकोचमेवा ऽसहमानमस्था-

द-शक्त-वद् वञ्चित-मानि चक्षुः ॥ ७ ॥

वृत्तावित्यादि—सुरतकाले श्रोत्रादृक्चक्षुर्जिह्वाग्राणानां इन्द्रियाणां श-
ब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्रहणात् सर्वेन्द्रियसंभवं सुखम् । अथवा सर्वमिन्द्रियं
यत्रेति सर्वेन्द्रियः कायः । तत्संभवं सुखं सर्वेन्द्रियसंभवं सुखम् । तथा-
श्चालिङ्गनसुम्बनदर्शनच्छेदनेषु पुरुषोपसृष्टेषु सत्र प्रयुज्यमाने काये सुखमु-
त्पद्यते । तेन सुखेन हृदये चेतसि प्रकाशं स्पष्टं वृत्तौ कृतायां चक्षुर्वञ्चितमि-
वारमानं मन्यमानम् । '२९९३। आरममाने एव ॥३२।८३।' इति गितिः ।
संकोचमेव निमीलनमेवास्यात् अनुष्ठितवत् । असहमानमिति सर्वेन्द्रिय-
संभवस्य सुखस्य हृदये वृत्तिं सोढुमपादयदित्यर्थः । अशक्तवत् यथा क-
श्चिदसमर्थो ऽन्यसंभवां संपदं सोढुमसहमानः संकोचमनुविष्टति ॥

८९२—पीने भटस्योरसि व्रीक्ष्य भुग्रांस्

तनु-त्वचः पाणि-रुहान् सु-मध्या ॥

इच्छा-विभङ्गाऽऽकुल-मानसत्वाद्
भर्त्रे नखेभ्यश्च चिं चिरं जुजूरे ॥ ८ ॥

पीन इत्यादि—काचित् सुमध्या सुमध्यमा नखैः व्यापयमाना अह-
मप्यस्य क्षतं विधास्यामीति भटस्योरसि पीने कठिने भुप्रात् कुञ्चित् ।
भ्रमानिति पाठान्तरम् । पाणिरुहाभ्रसान् वीक्ष्य भर्त्रे नखेभ्यश्च चिं जु-
जूरे कुप्यति स्म । कथमस्य वक्षः कठिनं मम च नखास्तनुत्वचो न कठिना
इति । '१२३० घृती । १२३१ जूरी हिंसावयोद्धान्योः' इत्यस्यात्मनेपदिनो
रूपम् । '५७५। कुप-दुह-११४।३७।' इत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा । कस्माजुजूरे
इत्याह—इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वात् चिकीर्षिताकरणेनाकुलचित्तत्वात् ॥

८९३—स्रस्ताऽङ्ग-चेष्टो विनिमीलिताऽक्षः

स्वेदाऽम्बु-रोमोद्गम-गम्य-जीवः ॥

अ-शेष-नष्ट-प्रतिभा-पटुत्वो

गाढोपगूढो दयितैर् जनो ऽभूत् ॥ ९ ॥

स्रस्ताङ्गचेष्ट इत्यादि—दयितैर्गाढोपगूढः आलङ्कितः सन् स्त्रीजनः
अशेषनष्टप्रतिभापटुत्वो ऽभूत् । अशेषं नष्टं प्रतिभाया बुद्धेः पटुत्वं यस्येति ।
पूर्वं च कृत्वा स्रस्ताङ्गचेष्टो ऽपगतकायव्यापारः विनिमीलिताक्षः सुखानु-
भवाग्निमीलितलोचनः । मृतस्तर्हीत्याह—स्वेदाम्बुरोमोद्गमगम्यजीवः स्वे-
दाम्बुरोमोद्गमाभ्यां लिङ्गाभ्यां गम्यमानसंज्ञः ॥

८९४—तमः, प्रसुप्तं, मरणं, सुखं नु,

मूर्च्छा नु, माया नु मनोभवस्य, ॥

किं तत् कथं वैत्युपलब्ध-संज्ञा

विकल्पयन्तो ऽपि न संप्रतीयुः ॥ १० ॥

तम इत्यादि—कायुका अपि मुरतावस्थाया उत्तरकार्कं उपलब्धसंज्ञा
विकल्पयन्ति । तमो नु किमन्धकारं, प्रसुप्तं नु किं प्रकर्षेण सुप्तं, मरणं नु म-
रणावस्था नु, सुखं नु, मूर्च्छा नु, मनोभवस्य वा मायेति किं तद्भवति । कथं
वा केन प्रकारेण तस्यात् । इत्येवं विकल्पयन्तो ऽपि न संप्रतीयुः न परमार्थं
शास्त्रवन्त इत्यर्थः ॥

८९५—वक्षः स्तनाभ्यां, मुखमाननेन,

गात्राणि गात्रैर् घटयन्न-मन्दम् ॥

स्मराऽतुरो नैव तुतोष लोकः,
पर्यासता प्रेम्णि कुतो विरुद्धा ॥ ११ ॥

वक्ष इत्यादि—वक्षोमुखगान्नाणि स्वानि स्तनादिभिः स्त्रीसंबन्धि-
भिर्घटयन् संश्लेषयन् अमम्दं दृढम् । '१३४) इमो हृत्वादधि दमुद-
।८।३।३२।' स्मरातुरो लोको नैव तुतोष तुष्टि न जगाम । यतः पर्यासता
प्रेम्णि कुतो विरुद्धा । नैव तस्याविरुद्धत्वात् ॥

८९६—सस्ताऽङ्ग-यष्टिः परिरभ्यमाणा
संदश्यमानाऽप्युपसंहृताऽक्षी ॥
अनूढमाना शयने नवोढा
परोपकारैक-रसैव तस्थौ ॥ १२ ॥

सस्ताङ्गयष्टिरित्यादि—काचिन्नवोढा परिरभ्यमाणा पत्या आलिङ्गय-
माना सस्ताङ्गयष्टिः न प्रतीपमालिङ्गति । संदश्यमानापि मुखमुद्गमय उप-
संहृताक्षी निमीलितलोचना न प्रतीपं पश्यति मानं नैवाचरतीति । अनू-
ढमानापि असंहृतमानापि एवंविधापि सती परोपकारैकरसैव तस्थौ । भर्तु-
रुपकारैकाभिप्रायैव अवस्थिता नात्मोपकाराय ॥

८९७—आलिङ्गितायाः सहसा त्रपाञ्चास्
त्रासाऽभिलाषाऽनुगतो रताऽऽदौ ॥
विश्वासिताया रमणेन वध्वा
विमर्द-रम्यो मदनो बभूव ॥ १३ ॥

आलिङ्गिताया इत्यादि—कस्याश्चिद्वध्वा रताप्राक् रमणेन सहसा
संक्षेपं आलिङ्गितायाश्चपावात्मदनो बभूव । रतादौ रतारम्भे त्रासाभिलाषा-
भ्यामनुगतो बभूव । विश्वासितायाः स्नानविश्वासं कारितायाः विमर्दरम्यो
बभूव त्रासाभावात् ॥

८९८—सामोन्मुखेना ऽऽच्छुरिता प्रियेण
दत्ते ऽथ काचित् पुलकेन भेदे ॥
अन्तः-प्रकोपाऽपगमाद् विलोला
वशीकृता केवल-त्रिक्रमेण ॥ १४ ॥

सामोन्मुखेनेत्यादि—अथ काचिकोपान्मानयती प्रियेण सामोन्मुखेन

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णने' नाम एकादशः सर्गः—३३१

सामपरेण प्रसादयता आच्छुरित्वाप्येन नखकर्मणा संस्पृष्टा सती पुलकेन रोमात्रेण भेदे वदमे दत्ते सति [अथ] अन्तः प्रकोपस्यापगमान् विलोला विलोलबुद्धिः केवलविक्रमेण दृढादृढर्णेनैव वशीकृतोपभुक्तैः ॥

८९९—गुरुर् दधाना परुपन्त्वर्मन्या

कान्ता ऽपि कान्तेन्दु-कराऽभिमृष्टा ॥

प्रह्लादिता चन्द्र-शिलेय तूर्ण

क्षोभात् स्रवत्-स्वेद-जला बभूव. ॥ १५ ॥

गुरुरित्यादि—अन्यापि काचित् स्त्री कान्ता कमनीयरूपा गुरुः धीरा । '५०२। योतो गुणवचनान् । ४। १। ४४।' इति वा डीप् न भवति । दधाना परुपत्वं निष्ठुर्यम् । कान्तेन भर्त्रा इन्दुनेव कराभिमृष्टा सती प्रह्लादिता सु-क्षिता । क्षोभात् चेतसो विकारान् तूर्ण स्रवत्स्वेदजला बभूव । चन्द्रशिलेव चन्द्रमणिरिव । ना गरीयसी कान्ता परुपत्वं काठिन्यं दधाना इन्दुना करा-भिमृष्टा प्रह्लादिता सुखितेव क्षोभात्स्वप्रकृतिकारान् स्रवज्जला भवति ॥

९००—शशाङ्क-नाथाऽपगमेन धूम्रां

मूर्च्छा-परीतामिव निर्-विवेकाम् ॥

ततः सर्खां च प्रथिताऽनुरागा

प्राबोधयत् छां मधुराऽरुणश्रीः ॥ १६ ॥

शशाङ्केत्यादि—ततो ऽनन्तरं यथा काचित् स्त्री नाथस्य भर्तुरपगमेन विद्योगेन पूम्ना मलिना मूर्च्छापरीता निश्चेतना अत एव निर्विवेका विवे-क्तुमशक्ता सती सत्या प्रकाशितस्येहया प्रबोधयते तद्वद् घामाकाशं शशाङ्क-नाथस्यापगमनेन अस्तगमेन धूम्रां धूमरतां गतां निर्विवेकां भविष्यमान-विशेषां अरुणश्रीः आदिल्लक्ष्मीरिति मधुरामिनया प्रथितानुरागा प्राबो-धयत्प्रकाशितवती ॥

९०१—अ-धीत-तृष्णो ऽथ परस्परेण

क्षणादिवा ऽऽयात-निशाऽवसानः ॥

दुःखेन लोफः परवानिवा ऽगात्

समुत्सुकः स्वप्न-निकेतनेभ्यः ॥ १७ ॥

अधीतेत्यादि—अयानन्तरं लोफः परस्परेणान्योन्येन द्रयितो द्रयितया द्रयितापि द्रयितेन अधीततृष्णः अनपगतसंभोगाभिलाषः अत एव क्षणा-

३३२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

दिव द्रुतमिवापातं निशावसानं यस्य । समुत्सुकः उरकण्ठितः परवानिव
पराधीन इव स्वप्ननिकेतनेभ्यः वासगृहेभ्यो दुःखेन अगात् निर्गतवान् ॥

९०२—अर्धोत्थिताऽऽलिङ्गित-सन्निमग्नो

रुद्धः पुनर् यान् गमने ऽनभीप्सुः ॥

व्याजेन निर्याय पुनर् निवृत्तस्

त्यक्त्वाऽन्य-कार्यः स्थित एव कश्चित्. १८

अर्धोत्थितेत्यादि—शयनात् अर्धमुत्थितं मस्येत्यर्धोत्थितः । आदि-
ताभ्यादिषु द्रष्टव्यः । शयनस्य वा अर्धाद्दुत्थित इति योज्यम् । स चालि-
ङ्गितो दयितया सन्निमग्नः शयने सुप्तः । पुनर्यात्रिर्गच्छन् रुद्धो विष्टतः ।
गमने अनभीप्सुरपि निर्याय व्याजेन निमित्तेन पुनर्निवृत्तः । प्रविष्टस्यक्ता-
न्यकार्यः स्थित एव कश्चित्कामी ॥

९०३—तालेन संपादित-साम्य-शोभं

शुभाऽवधानं स्वर-बद्ध-रागम् ॥

पदैर् गताऽर्थं नृप-मन्दिरेषु

प्रातर् जगुर् मङ्गल-वत् तरुण्यः ॥ १९ ॥

तालेनेत्यादि—नृपमन्दिरेषु रावगादिराजवेश्मसु प्रभातकाले तरुण्यो
मङ्गलवत् मङ्गलोपेतं जगुः गायन्ति स्म । तालेन क्रियाकालमानेन संपा-
दिता साम्यशोभा यत्र गायनक्रियायां, शुभावधानं शोभनमवधानं चित्त-
काप्रता यत्र, स्वरबद्धरागं पङ्गादिभिः स्वरैर्बद्धो ग्रामरागो यत्र, पदैः
सुप्तिटन्तैर्गतार्थं परिच्छिन्नार्थं निरर्थकपदरहितमित्यर्थः । अनेन स्वरगतं
पदगतं ह्यगतमवधानगतमिति चतुर्विधं गीतमाख्यातम् ॥

९०४—दुरुत्तरे पङ्क इवा ऽन्धकारे

मग्नं जगत् सन्तत-रश्मि-रज्जुः ॥

प्रनष्ट-मूर्ति-प्रविभागमुद्यन्

प्रत्युज्जहारैव ततो विष्वान् ॥ २० ॥

दुरुत्तर इत्यादि—अन्धकारे पङ्क इव दुरुत्तरे दुःखेनोत्तीर्यत इति ।
मग्नं प्रविष्टं जगत् । यतः प्रनष्टमूर्तिप्रविभागं प्रनष्टः रथावरजङ्गममूर्तीनां
प्रविभागो यस्मिन् तत् । विष्वद्यानुद्यन् उद्भूयन् सन्ततरश्मिरज्जुः प्रकितता
रश्मयो मयूला एव रश्मवो येन सः प्रत्युज्जहारैव उद्भूतवानिव । तत इत्य-
न्धकारात् ॥

९०५.—पीतौष्ठ-रागाणि हृताऽञ्जनानि
भास्वन्ति लोलैरलकैर् मुखानि ॥
प्रातः कृताऽर्थानि यथा विरेजुस्
तथा न पूर्वैद्युरलंकृतानि ॥ २१ ॥

पीतौष्ठरागाणीत्यादि—मुखानि घघूनामित्यर्थात् । यथा प्रातः प्रभाते विरेजुः तथा पूर्वैद्युः पूर्वस्मिन्नहनि अलंकृतानि न रेजुः । तेषामकृतार्थत्वात् । तानि पुनः कृतार्थानि कृतकार्याणि । यतो द्यवितैः पीतौष्ठरागाणि ओष्ठबुम्बनात् । हृताञ्जनानि चक्षुषोरपि बुम्बनात् अपगतकजलानि लोलैराकुलैरलकैः कचप्रहाकर्षणात् । भास्वन्ति दीप्तिमन्ति ॥

९०६.—प्रजागराऽऽताम्र-विलोचनाऽन्ता
निरञ्जनाऽलक्तक-पत्र-लेखाः ॥
तुल्या इवा ऽऽसन् परिखेद-तन्व्यो
वास-च्युताः सेवित-मन्मथाभिः ॥ २२ ॥

प्रजागरेत्यादि—भर्तुभिः सहैकत्र यच्छयनं स वासः तस्माच्च्युताः काश्चित् स्त्रियः सेवितमन्मथाभिः अनुष्ठितनुरताभिः तुल्या इवासन् । यतः प्रजागराताम्रविलोचनान्ताः द्ययितागमनप्रतीक्षणात् यः प्रजागरस्तेन ताम्रनेत्रपर्यन्ताः । नायात इति गृहीतप्रसाधनतया निरञ्जनालक्तकपत्रलेखाः यदि वा अन्यत्र शयित इति रोदनात् निरञ्जनाः चित्तोन्माथादितस्ततः पादविक्षेपात् विगतालक्तकाः शयने प्रतिक्षणमुद्धर्तेन परिवर्तनात्कपोलादिभ्यो निष्पत्रलेखा इति खेदाच्च तन्व्यः कृशाङ्गयः ॥

९०७.—आवद्ध-नेत्राऽञ्जन-पङ्क-लेशस्
ताम्वूल-रागं बहुलं दधानः ॥
चकार कान्तो ऽप्यधरो ऽञ्जनानां
सहोपितानां पतिभिर् लघुत्वम् ॥ २३ ॥

आवद्धेत्यादि—कासांचिदञ्जनानां पतिभिः सहोपितानामप्यधरः लघुत्वं दाभाङ्ग्यं, चकार सूचितवानित्यर्थः । यतस्ता ईप्सितनुरताप्रा-
ह्या रुदितास्ततश्च यदो सप्तो नेत्राञ्जनपङ्कलेशो यस्य सो ऽधरो द्यवितैरपी-
तत्वाच्च बहुलं ताम्वूलरागं दधानः कान्तो ऽपि लघुत्वं चकार ॥

९०८—चक्षुंपि कान्तान्यपि सऽञ्जनानि

ताम्वूल-रक्तं च स-रागमोष्ठम् ॥

कुर्वन् स-वासं च सु-गन्धि-वक्रं

चक्रे जनः केवल-पक्ष-पातम्. ॥ २४ ॥

चक्षुंपीत्यादि—कान्तान्यपि शोभनान्यपि चक्षुंपि, विकचोत्पलद्युति-
त्वात् । साशनानि कुर्वन् स्त्रीजनः, प्रातर्गृह्यमाणप्रसाधनत्वात् । सरागं चोष्ठं,
स्वभावतो विभ्रफलाकारत्वात् । ताम्वूलरक्तं कुर्वन् । स्वभावतश्च सुगन्धि
वक्रं सवासं सुखं वासयुक्तं कुर्वन् । केवलपक्षपातं समत्वं चक्रे अञ्जनादीनां
निरर्थकत्वात् ॥

९०९—क्षतैरसंचेतित-दन्त-लब्धैः

संभोग-काले ऽवगतैः प्रभाते ॥

अ-शङ्कता ऽन्योन्य-कृतं व्यलीकं

वियोग-बाह्यो ऽपि जनो ऽतिरागात्. ॥ २५ ॥

क्षतैरित्यादि—अस्या मया दत्तं अस्य च मयेति संभोगकाले रागा-
न्धतया असंचेतितान्यज्ञातानि दन्तेभ्यो लब्धानि यानि क्षतानि । '१८०२।
चित्त संचेतने' इति स्वार्थिकण्यन्तस्य रूपम् । प्रभातकाले अवगतैरंष्टैः वि-
योगबाह्यो ऽपि सुप्तो ऽपि कामिजनः अतिरागात् अतिरेहान् अन्योन्यकृतं
अन्योन्येन कृतं व्यलीकं अपरार्थं अशङ्कत विकल्पितवान् । लटि रूपम् ।
किमस्यान्यथा हताशया दत्तमिति योपिदशङ्कत, पुरणो ऽपि किमन्येन धूर्त-
नास्या इति ॥

९१०—नेत्रेषुभिः संयुत-पक्ष्म-पत्रैः

कर्णाऽन्त-कृष्टैरुरु-केश-शूलाः ॥

स्तनोरु-चक्रास् तत-कर्ण-पाशाः

स्त्री-योध-मुख्या जयिनो विचेरुः ॥ २६ ॥

नेत्रेषुभिरित्यादि—नेत्राणि इष्य इव तैः संयुक्तानि संयुक्तानि पक्ष्मा-
ण्येव पत्राणि येषां तैः । कर्णाऽन्तकृष्टैः कर्णाऽन्तविभ्रान्तैः उपलक्षिताः द्विष्यो
योधमुख्या इव उरुकेतशूलाः उरवो महान्तः केशाः शूला इव येषाम् ।
स्तनोरुपत्राः स्तनाः वरुणि चक्राणीव येषाम् । ततर्कर्णपाशाः तताः कर्णाः
पाशाः इव येषां तैः । जयिनो लम्पविजया विधेरः भ्रान्ताः ॥

९११-पयोधरांश्च चन्दन-पङ्क-दिग्धान्

यासांसि चाऽमृष्ट-मृजानि हृष्टा ॥

स्त्रीणां स-पत्न्यो जहृषुः प्रभाते

मन्दायमानाऽनुशयैर् मनोभिः ॥ २७ ॥

पयोधरानित्यादि—चन्दनपङ्कदिग्धान् आहुतचन्दनत्वान् । वस्त्राणि च अमृष्टमृजानि धनपनीतशुद्धभावानि स्त्रीणां हृष्टा प्रभाते तत्सपत्न्यो मनोभिः न बाह्यं जहृषुः हृष्टाः । अप्राप्तसुरतत्वात् । मन्दायमानानुशयैः आभिः सह शयिता इति तासु ये अनुशयाः अक्षान्तयो जाताः ते मन्दायमानाः शनैःशनैस्तनूभवन्तो येषु मनःसु तैरित्यर्थः ॥

९१२-स्मराऽऽतुरे चेतसि लब्ध-जन्मा

रराज लोलोऽपि गुणाऽपहार्यः ॥

कुतूहलान् नेत्र-गवाक्ष-संस्थः

पश्यन्निवाऽन्योन्य-मुखानि रागः ॥ २८ ॥

स्मरातुर इत्यादि—दम्पत्योः प्रातरन्योन्यस्य सुखं पश्यतोः चक्षुषो रागो वर्णयते । स्मरातुरे कामातुरे चेतसि लब्धजन्मा लब्धोदयः रागो रक्तभावः नेत्रगवाक्षसंस्थः नेत्रदोशंवाक्षयोरिव स्थितः कुतूहलात् कौतुकान् अन्योन्यस्य मुखानि पश्यन्निव । कीदृशं कामिन्या सुखं कामुकस्य सुखं वेति । गुणापहार्यः तत्प्रतिपक्षेण शुक्लगुणेन अपनेयः अत एव लोलोऽपि अचिर-स्थाययपि रराज ॥

९१३-गतेऽतिभूमिं प्रणये प्रयुक्ता-

न-बुद्धि-पूर्वं परिलुप्तसंज्ञः ॥

आत्माऽनुभूतानपि नोपचारान्

स्मराऽऽतुरः संस्मरति स्म लोकः ॥ २९ ॥

गते इत्यादि—प्रणये विधग्भ्ने अतिभूमिं गते प्रकृष्टावस्थां प्राप्ते सति ये अबुद्धिपूर्वं अनिरूप्य स्वयं प्रयुक्ताः उपचाराः नखदन्तक्षतादयः तानात्मानुभू-तानपि प्रातर्न स्मरति स्म कामिलोकः । इदमिदं मया प्रयुक्तमिति । यतः सुरतावस्थायां स्मरातुरतया [परि] विलुप्तसंज्ञो नृह इति ॥

९१४-वस्त्रैरनस्युत्वण-रम्य-वर्णैर्

विलेपनैः सौरभ-लक्षणीयैः ॥

आस्यैश्च च लोकः परितोष-कान्तै-
रसूचयत् लब्ध-पदं रहस्यम् ॥ ३० ॥

यस्यैरित्यादि—वज्रैः विलेपनैः सौरभलक्षणीयैः सुरभितया परि-
च्छेद्यैः आस्यैश्च व्यपगताधररागैः परितोषकान्तैर्लिङ्गभूतैः रहसि भवं
सुरतं लब्धपदं प्राप्तचिह्नं लोकः प्रकाशयति स्म ॥

९१५—प्रातस्तारां चन्दन-लिप्त-गात्राः

प्रच्छाद्य हस्तैरधरान् वदन्तः ॥

शाम्यन्-निमेषाः सुतरां युवानः

प्रकाशयन्ति स्म निगूहनीयम् ॥ ३१ ॥

प्रातस्तारामित्यादि—गुहजनो नखदशनक्षतं मा द्राक्षीदिति युवानः
प्रातस्तारां प्रत्युपसि चन्दनलिप्तगात्रा हस्तैरधरान् प्रच्छाद्य वदन्तो ऽपि शा-
म्यनिमेषा अनिमिषितनेत्रा निगूहनीयं सुतरां प्रकाशयन्ति स्म । नूनमेते
सकृता येन एवमाचरन्तीति ॥

९१६—साम्नैव लोके विजिते ऽपि यामे !

किमुद्यतं भ्रू-धनुर-प्रसह्यम्, ॥

हन्तुं क्षमो वा वद लोचनेपुर

दिग्धो विपेणैव किमञ्जनेन ॥ ३२ ॥

साम्नेत्यादि—हे यामे प्रतिकूलवर्तिनि ! मधुरेणाविकृतेन साम्ना लोके
भस्मद्विधे जिते ऽपि वशीकृतं ऽपि भ्रूधनुरप्रसह्यं प्रसोढुमरापयं उद्यतं उदि-
क्षम् । अपवा विलोचनेपुर्नप्रशरः स्वत एव हन्तुं क्षमः ततः किमञ्जनेन च
विपेण दिग्धो विपलिप्त इति वद कथय ॥

९१७—दन्त-च्छदे प्रज्वलिताऽग्नि-कल्पे

तान्मूल-रागस् तृण-भार-तुल्यः ॥

न्यस्तः किमित्यूर्ध्वरूपेत-भाया

गोष्ठीषु नारीस् तरुणीर् युवानः ॥ ३२ ॥

दन्तच्छद इत्यादि—प्रज्वलिताग्निरूपे स्वभावलोहितत्वात् दन्तच्छदे
भोष्ठे साम्मूलरागः किमिति न्यस्तः । तृणभारतुल्यः निष्प्रयोजनत्वात् ।
इत्येवमुर्ध्वरूपेतः प्रातरित्यर्थात् । श्वेतभावाः जामानुरागाः गोष्ठीषु स्थिता
नारीस्तदशीरिति ॥

९.१८—सुखाऽवगाहानि युतानि लक्ष्म्या
शुचीनि संताप-हराण्युरुणि ॥
प्रबुद्ध-नारी-मुख-पङ्क-जानि
प्रातः सरांसीव गृहाणि रेजुः. ॥ ३४ ॥

सुखावगाहानीत्यादि—प्रातः प्रभाते गृहाणि सरांसीव रेजुः । सुखा-
वगाहानि निरुपद्रवत्वात् सुखेनावगाहान्ते । युतानि लक्ष्म्या देवतारूपया ।
शुचीनि पवित्राणि । संतापहराणि धर्मादिल्लेशापहारीणि । उरुणि महान्ति ।
प्रबुद्धानि विनिद्राणि । नारीमुखान्येव पङ्कजानि यत्रेति ॥

९.१९—संमृष्ट-सिक्ताऽर्चित-चारु-पुष्पै-
रामोदन्वद्-द्रव्य-सुगन्ध-भागैः ॥
लक्ष्मीर् विजिग्ये भवनैः स-भृङ्गैः
सेव्यस्य देवैरपि नन्दनस्य. ॥ ३५ ॥

संमृष्टेत्यादि—देवैः सेव्यस्यापि नन्दनस्य लक्ष्मीर्भवनैः प्रातर्विजिग्ये
विजिता । आद्यौ संमृष्टरजांसि अपनीतरजांसि पश्चात्सिक्तानि । पूर्वापरका-
लसमासः । अर्चितानि पूजितानि प्रशस्तानि चारुणि शोभनानि पुष्पाणि
येषु भवनेषु संमृष्टसिक्तानि च तानि अर्चितचारुपुष्पाणि चेति विशेषण-
समासः । आमोदन्वन्ति यानि द्रव्याणि चन्दनादीनि तैः सुगन्धो भाग
एकदेशो येषां तैः । गन्धत्येत्वे तद्रेकान्तग्रहणादित्वं न भवति । सभृङ्गै-
रामोदभृत्तत्वात् ॥

९.२०—अक्ष्णोः पतन् नील-सरो-ज-लोभाद्
भृङ्गः करेणा ऽल्प-धिया निरस्तः ॥
ददंश ताम्नाऽम्बु-रुहाऽभिसन्धिस्
तृणाऽऽतुरः पाणि-तले ऽपि धृष्णुः. ॥३६॥

अक्ष्णोरित्यादि—नीलसरोजलोभात् नीलकमलमेतदित्यक्ष्णोः पतन्नि-
र्लीयमानो भृङ्गः अल्पधिया अल्पबुद्ध्या कयाचित् करेण निरस्तः क्षिप्तः

१—अत्र 'तृणाऽऽतुरः' इति पाठो युक्त इति भाति । तेन हि ताम्नाम्बुरुहा-
भिसन्धित्वात् मकरन्दतृष्णया पीडित इति सरलार्थः प्रतिपद्यते । यथास्थित-
पाठपक्षे तु मूकमत्वात्तृणसदृशमृणालतन्तुत्वात्तुरः सरस इति कथंचिदुभेयम् ।

३३८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

सन् ताम्राम्बुद्धाभिसन्धिः रक्तपद्ममेतदित्यभिसन्धिरभिप्रायो यस्य मृद्ध्य
स षष्ठ्युः प्रगल्भः प्राणितले ऽपि द्दंश इष्टवान् । तामित्यर्थात् ॥

९२१—विलोलन्तां चक्षुषि हस्त-वैपथ्यं

भ्रुवोर् विभङ्गं स्तन-युग्म-वल्गितम् ॥

विभूषणानां कणितं च पद्-पदो

गुरुर् यथा नृत्य-विधौ समादधे ॥ ३७ ॥

विलोलतामित्यादि—यथा गुरुन्त्याचार्यो नृत्यकर्मणि कस्याश्चिच्चक्षुषि
विलोलतां चलतां हस्तवैपथ्यं हस्तकम्पं भ्रुवोर्विभङ्गं नतोन्नतिं स्तनयुग्मव-
ल्गितं प्रचलितं भूषणानां कणितं शिक्षितं जनयति, तद्दृष्ट्वा पद्पदो ऽपि त-
त्समादधे विहितवान् ॥

९२२—अथा ऽनुकूलान् कुल-धर्म-संपदो

विधाय वेशान् सु-दिवः पुरी-जनः ॥

प्रबोध-काले शत-मन्यु-विद्विषः

प्रचक्रमे राज-निकेतनं प्रति ॥ ३८ ॥

अथेत्यादि—अथानन्तरं पुरीजनो लङ्कानिवासीजनः प्रतिदिनमवाप्तं-
कल्याणत्वात् सुदिवः । '८१०। सुमात-। ५। ४। २०।' इत्यादिना समासान्त-
निपातनम् । यथास्वं कुलधर्मस्य पुरस्य या संपद्विभूतिः तस्या अनुकूलान्
वेशान्प्रोपथ्यानि विधाय कृत्वा शतमन्युविद्विषो रावणस्य प्रबोधकाले
राजनिकेतनं प्रत्यभिलक्ष्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः । '२७। ५। प्रोपथ्यां सम-
र्थाम्भ्याम् । १। ३। ४२।' इति तद् ॥

९२३—शैलेन्द्र-शृङ्गेभ्य इव प्रवृत्ता

वेगाज् जलौघाः पुर-मन्दिरेभ्यः ॥

आपूर्य रथ्याः सरितो जनौघा

राजाऽङ्गनाऽम्भोधिमंपूरयन्त ॥ ३९ ॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्य इत्यादि—यथा जलानां पूराः शैलेन्द्रशृङ्गात् प्रवर्तन्ते
तद्वत्पुरमन्दिरेभ्यः प्रवृत्ताः जनौघा रथ्याः सरित इवापूर्य राजाद्रनमम्भोधि-
मिवापूरयन्त पूरयन्तः ॥

९२४—प्रबोध-कालात् त्रिदशेन्द्र-शतोः

प्रागूर्ध्व-शोषं परिश्रुप्यमाणाः ॥

हीना महान्तश् च समन्त्वमीयुर्
द्वास्-स्थैरवज्ञा-परुपाऽक्षि-दृष्टाः ॥ ४० ॥

प्रबोधकालादित्यादि—प्रिदशेन्द्रशयोः रावणस्य प्रबोधकालात्प्राक् पूर्व ऊर्ध्वशोषं परिशुष्यमाणाः राजाहने ऊर्ध्वं गता एष प्रबोधकाले शोषं नी- यमाना इति अन्तर्भावितत्पर्यो द्रष्टव्यः । एवं च कृत्वा कर्मण्यारमनेपदम् । अन्ये परिशोष्यमाणा इति गिचं पठन्ति । '३३६५। ऊर्ध्वं शुषि-।३।४।४४।' इति णमुल् । हीनाः महान्तश्च मेवकाः समत्वं तुष्यत्वमीयुः । द्वास्सैर्द्वै- वारिकैः । द्वारि तिष्ठन्तीति '२९१६। मुषि स्यः ।३।२।४।' इति कः । '७६। ररवसानयोर्विसर्जनीयः ।८।३।१।५।' इति [विसर्जनीये] '१३८। विसर्जनी- यस्य सः ।८।३।१४।' अवज्ञया अनादरेण परुषमस्त्रिन्धं यदक्षि तेनाक्ष्णा दृष्टाः ॥

९२५—गुरु-रुचञ्चत्-कर-कर्ण-जिह्वै-

रवज्ञया ऽग्राऽङ्गुलि-संगृहीतैः ॥

रक्षांस्यनायास-हृतरूपास्थुः

कपोल-लीनाऽलि-कुलैर् गजेन्द्रैः ॥ ४१ ॥

गुरु-रुचञ्चदित्यादि—गुरवो ऽलघवः, उरवो महान्तः, चञ्चन्तश्च- लन्तः कराः कर्णा जिह्वाश्च येषां गजेन्द्राणां सैः अवज्ञया अग्राङ्गुलिसंगृहीतैः पादाङ्गुलाग्रेण यद्यन्थाने परिगृहीतैः । अङ्गुलेरप्रमिति राजदन्तादिस्वात् पूर्वनिपातः । अनायामहनैः शनैः शनैः प्रचोदितैः । मत्तवान् कपोलली- नालिकुलैः । रक्षांसि उपास्थुः सेवामकारुण्यः ॥

९२६—निकृत्त-मत्त-द्विप-कुम्भ-मांसैः

संपृक्त-मुक्तैर् हरयो ऽग्र-पादैः ॥

आनिन्यिरे श्रेणीकृतास् तथा ऽन्यैः

परस्परं वालधि-सन्निवद्धाः ॥ ४२ ॥

निकृत्तेत्यादि—अन्यैः सेवार्यं हरयः सिंहाः आनिन्यिरे आनीताः । निकृत्तानि मत्तद्विपकुम्भमांसानि यैरग्रपादैः अत एव संपृक्तमुक्तैः लग्नकुम्भ- मुक्ताफलाः उपलब्धिताः । श्रेणीकृता अश्रेणयः श्रेणयः कृताः । '७३८। श्रेणया- दयः-।२।१।५९।' इति सः । परस्परं वालधिसंनिवद्धाः अन्योन्यस्य पुच्छेन संवताः ॥

१—अत्र छन्दोमद्गपरिहारार्थं 'श्रेणिकृताः' इत्येव युक्तं प्रतिमाति । '२१२०। च्चौ च ।७।४।२६।' इति शास्त्रापेक्षया 'अपि मार्यं मपं कुर्याच्छन्दोमद्गं न कारयेत्' इति छन्दःशास्त्रस्य प्रबलत्वात् ।

९२७—उपेक्षिता देव-गणैस् त्रसद्भिर्
निशा-चरैर् वीत-भयैर् निकृत्ताः ॥
तस्मिन्नदृश्यन्त सुर-द्रुमाणां
स-जाल-पुष्प-स्तवकाः प्रकीर्णाः ॥ ४३ ॥

उपेक्षिता इत्यादि—सुरद्रुमाणां पारिजातानां सजालाः कलिकासहिताः पुष्पस्तवकाः वीतभयैर्निशाचरैर्निकृत्ताः छिन्नाः । वीतदयैरिति पाठान्तरम् । तत्र किमेतैः स्त्रितैरिति निर्दयैः सजाला एव छिन्नाः छिद्यमानांश्च । देवगणैस्त्रसद्भिरुपेक्षिताः '२३२१ वा आश-१३।१।००।' इत्यादिना विकल्पेन श्यन् । तस्मिन् राजाद्वने प्रकीर्णा अदृश्यन्त सेवकजनेन ॥

९२८—निराकरिष्णुर् द्विज-कुञ्जराणां
तृणीकृताऽशेष-गुणो ऽति-मोहात् ॥
पापाऽऽशयान् अभ्युदयाऽर्थमाचीत्
प्राग् ब्रह्म-रक्षः-प्रवरान् दशाऽऽस्यः ॥४४॥

निराकरिष्णुरित्यादि—दशास्यो विबुद्धः सन् अतिमोहादत्यन्ताशानात् निराकरिष्णुर्निराकरणशीलः । द्विजवरानित्यर्थात् । द्विजकुञ्जराणां प्रसस्तद्विजानां अभ्युदयहेतूनां संबन्धिगो ऽशेषाः गुणाः तृणीकृता येन स तृणीकृताशेषगुणः । प्राग् पूर्वं समाप्रवेशात् पापाशयान् पापचित्तवृत्तीन् ब्रह्मरक्षःप्रवरान् अभ्युदयार्थमाचीत् ॥

९२९—मायाविभिस् त्रास-करैर् जनाना-
मासैरुपादान-परैरुपेतः ॥
सतां विघातैक-रसैरविक्षत्
सदः परिक्षोभित-भूमि-भागम् ॥ ४५ ॥

मायाविभिरित्यादि—आसैरविक्षत् विघातिभिर्मायाविभिर्व्यस्यैः परेषां त्रासकरैः । जनानामतिरीक्षत्वात् । उपादानपरैः सतां सन्मार्गस्थितानां विघातैकैरसैर्विनाशकरवर्भाभिः उपेतो दत्तास्यः सदः सभामविक्षत् प्रविष्टः । '२३३९। शल इगुपयादनिटः षसः।३।१।४५।' कीदृशम् । राक्षसैश्चरणभागेन परिक्षोभितभूमिभागम् ॥

९३०—विधृत-निक्षित-शखम् तद् युतं यातुधानै-
रुरु-जठर-मुखीभिः संकुलं राक्षसीभिः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३४१

श्वगणि-शत-विकीर्णं वागुरान्वन् मृगीभिर्

वनमिव स-भयाभिर् देव-वन्दीभिरासीत्. ४६

विधृतेत्यादि—तस्सदो यातुधानैः विधृतनिशितशब्दैः गृहीत [तीक्ष्ण] शब्दैर्युतं युक्तमासीत् । तथा राक्षसीभिः उरुजटामुत्पीभिः संकुलं व्याप्तं यथा वनं वागुरावत् सवागुरं श्वगणि(क)शत[वि]कीर्णं भास्वेटकशतच्छन्नं मृगीभिः सभयाभिः श्वगणि(के)भ्यो जातभयाभिः व्याप्तमासीत् । श्वगणा विघ्नन्ते येषामिति श्वगणि[नः]काः । '१९२२ अतः—१५२।११५।' इति[इतिः] उक्तं ॥

९३१—जलद इव तडित्वान् प्राज्य-रत्न-प्रभाभिः

प्रति-ककुभमुदस्यन् निस्वनं धीर-मन्द्रम् ॥

शिखरमिव सुमेरोरासनं हैममुच्चैर्

विविध-मणि-विचित्रं प्रोन्नतं सो ऽध्यतिष्ठत्. ॥

ति भट्टिकाव्ये एकादशः सर्गः ॥

गदि—प्राज्यानां प्रभूतानां रत्नानां मणीनां प्रभाभिः तडित्वान् प्रोन्नतारत्ना । सर्वेषामुपरि स्थितत्वात् । प्रति-ककुभं दिशि द्वं मन्दगम्भीरं निस्वनं उदस्यत्रिक्षिपन् सुमेरोः शिखरमिव एवं विविधमणिविचित्रं नानारूपैर्मणिभिर्विचित्रं नानावर्णक-मारोहति स्म ॥

द्वलाऽऽप्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
तृताय प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'प्रभातवर्णनं' नाम

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः—

भाविकत्वमलंकारः प्रबन्धविषय उक्तः । नैकदेशिकं तस्य चित्रादयो ऽर्थाः प्रवृत्तिहेतवः । तथा चोक्तम्—'भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् । प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था भूतभाविनः ॥ चित्रोदात्ताद्भूतार्थत्वं कथायाः स्वभिनीवता । शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥' इति तस्सर्वं मन्त्रनिर्णयप्रबन्धे द्रष्टव्यमिति दर्शयन्नाह—

९३२—ततो वि-निद्रं कृत-देवताऽर्चं

दृष्ट्यैव चित्त-प्रशमं किरन्तम् ॥

आविष्कृताऽङ्ग-प्रतिकर्म-रम्यं

विभीषणं वाचमुवाच माता ॥ १ ॥

तत इत्यादि—ततः प्रभातकालानन्तरं विभीषणं विनिर्द्गं पृबुद्धम् । कृतदेवतार्चं कृतेष्टदेवतापूजनम् । एष्टयैव स्निग्धया कायव्यापारेण चित्त-प्रशमं किरन्तं प्रकाशयन्तम् । आविष्कृतं प्रदर्शितं यदङ्गस्य प्रतिकर्म प्रसा-धनं तेन रम्यं माता नैकपी नाम वाचं वक्ष्यमाणामुवाच ॥

९३३—‘प्रवाधमानस्य जगन्ति धीमंस् !

त्वं सोदरस्या ऽतिमदोद्धतस्य ॥

आनन्दनो नाक-सदां प्रशान्तिं

तूर्णं विपस्या ऽमृत-वत् कुरुष्व. ॥ २ ॥

प्रवाधमानस्येत्यादि—हे धीमन् ! त्वं नाकसदां देवानां आनन्दनः प्रमोदयिता सन् सोदरस्य भ्रातुर्दशाननस्य । गर्भावस्थायां समानमुदरं यस्येति योगविभागात्समावः । अतिबलोद्धतस्य महता सामर्प्येन एतस्य जगन्ति लोकं प्रवाधमानस्य पीडयतः प्रशान्तिं प्रशमनं तूर्णं कुरुष्व । अमृत-वत् । यथा अमृतं देवानामानन्दनं विपस्य कालकूटनास्यः सोदरस्य एक-स्मिन् समुद्रोदरे स्थितत्वात् जगन्ति प्रवाधमानस्य प्रशान्तिं कृतवदिति ॥

९३४—कुर्यास् तथा, येन जहाति सीतां

विपाद-नीहार-परीत-मूर्तिम् ॥

स्थितां क्षितौ शान्त-शिखा-प्रतानां

तारामिव त्रास-करीं जनस्य. ॥ ३ ॥

कुर्या इत्यादि—तथाप्रकारमनुतिष्ठेत्त्वं येन सीतां जहाति । विपाद-नीहारपरीतमूर्तिं विपादो नीहार इय तेन परिगतदेहाम् । क्षितौ स्थितां निमग्न्याम् । शान्तशिखाप्रतानां अनुग्रहलयेगीश्वर्याम् । जनस्य त्रासकरीं अपदेतुभूताम् । हेती टः । तारामिव । यथा काश्चित्तारा क्षितौ स्थिता प-तितानि नीहारपरीतमूर्तिः शान्तशिखाप्रताना प्यशरदिमजाला एकेकत्रासकरी सन्नामिति ॥

९३५—यावन् न संत्रासित-देव-संघः

पिण्डो विपस्येय हरेण भीष्मः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३४३

संग्रस्यते ऽसौ पुरुषाऽधिपेन,
द्रुतं कुलाऽऽनन्द ! यतस्व तावत् ॥ ४ ॥

यांचदित्यादि—यथा संग्रासितदेवसंघः विपस्य कालकूटस्य विण्डो भी-
ष्मो ऽतिरौद्रो हरेण संग्रस्तः पीतः सद्गवावदसौ रावणः पुरुषाधिपेन रामेण
न संग्रस्यते न विनाश्यते, तावत् हे कुलानन्द ! कुलानि आनन्दयतीति
'२९१३। कर्मण्यण् । ३। २। १।' । द्रुतं यतस्व सीतात्याजनायां यत्नं कुरु ॥

९३६—हता जनस्थान-सदो निकायाः,
कृता जितोत्खात-भट-द्रुमा पूः, ॥
सदांसि दग्धानि, विधेयमस्मिन्
यद् वन्धुना, तद् घटयस्व तस्मिन्.' ॥५॥

हता इत्यादि—जनस्थानसदो दण्डकारण्यवासिनः निकायाः खरदू-
पणादीनां संघा हताः । '३२१४। संघे चानौत्तराधये । ३। ३। ४२।' इति चि-
नोतेः घञ् ककारश्चादेशः । पूश्च लङ्का जितभटा उत्खातद्रुमा कृता । स-
दांसि गृहाणि दग्धानि । इति सर्वमेतत्त्वया ज्ञातमेव । अनेन प्रकारेण अ-
स्माकमपि विनाशः स्यात् । तदेतस्मिन्वस्तुनि यद्वन्धुना विधेयं अनुष्ठेयं
तद्विधानुं घटयस्व यतस्व । तस्मिन्वस्तुनि ॥

९३७—चिकीर्षिते पूर्व-तरं स तस्मिन्
क्षेमंकरे ऽर्थे मुहुरीर्यमाणः ॥
मात्रा ऽतिमात्रं शुभयैव बुद्ध्या
चिरं सुधीरंभ्यधिकं समाधात् ॥ ६ ॥

चिकीर्षित इत्यादि—तस्मिन् सीताप्रत्यर्पणलक्षणे ऽर्थे मानुरुपदेशान्
पूर्वतरं पूर्वमेव चिकीर्षिते कर्तुमीक्षिते मात्रा शुभयैव बुद्ध्या कल्याणया
अतिमात्रमर्थं मुहुः क्षणमीर्यमाणः प्रवर्तमानः स विभीषणः सुधीः
प्राज्ञः चिरकालमभ्यधिकं समाधात् चिन्तितवान् । इदमतिन्यायमिति ।
'२२२३। गति स्था-। २। ४। ७७।' इति सिचो लुक् ॥

इयता प्रयत्नेन उदात्तार्थोभिधानादुदात्तार्थत्वमुक्तम् । इत उत्तरं प्रहस्त-
रावण-विभीषण-मातामह-कुम्भकर्णादीनां वचनप्रयत्नेषु चित्राद्भुतार्थत्वं
द्रष्टव्यम् । स्वविनीतता सुयोधता शब्दानाकुलता चेत्येतदुभयं कथायामेव
मग्ननिर्णयाख्यायां द्रष्टव्यम् ॥

३४४ भट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसन्नकाण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

९३८—दौवारिकाऽभ्याहत-शक्र-दूतं
सोपायनोपस्थित-लोकपालम् ॥
साऽऽशङ्क-भीष्माऽऽप्त-विशन्-निशाटं
द्वारं ययौ रावण-मन्दिरस्य. ॥ ७ ॥

दौवारिकेत्यादि—स विभीषणः रावणमन्दिरस्य द्वारं ययौ । दौवारिकाः द्वारे नियुक्ताः । '१३८६। द्वारादीनाम्-७।३।४' इत्यैच । वैरग्या-
हताः शक्रदूता यस्मिन् द्वारे । सोपायनाः गृहीतकौशलिकाः उपस्थिता
औपदौकिता लोकपाला यत्र । साशङ्काः सभयाः भीष्मा भयानकाः आप्ता
विशन्तो निशाटा यत्रेति तमिति ॥

विशेषकम् ८-१०-

९३९—दूरात् प्रतीहार-नतः स वार्ता
पृच्छन्नवेदित-संप्रविष्टः ॥
स-गौरवं दत्त-पथो निशाटै-
रैक्षिष्ट शैलाऽग्रमिवेन्द्र-शत्रुम् ॥ ८ ॥

दूरादित्यादि—स विभीषणः दूरादेव प्रतीहारेण नतः स्वामिनीव
तत्र गौरवात् । वार्ता पृच्छन् कुशली महाराज इति । विभीषणो द्वारि
तिष्ठतीति राक्षे भनावेदित एव संप्रविष्टो निशाटैः सगौरवं च सविनयं
दत्तपथो दत्तमार्गः । इन्द्रशत्रुं रावणमैक्षिष्ट पृष्टवान् । शैलाग्रमिव सिंहास-
नारूढस्य तस्योच्चात्पात् ॥

९४०—कृशानु-वर्ष्मण्यधिरूढमुच्चैः
सिंहासने संक्षय-मेघ-भीमम् ॥
निसर्ग-तीक्ष्णं नयन-स्फुलिङ्गं
युगान्त-वहेरिव धूम-राशिम् ॥ ९ ॥

९४१—प्रीत्या ऽपि दत्तेक्षण-सन्निपातं

भयं भुजङ्गाऽधिप-वद् दधानम् ॥

तमः-समूहाऽऽकृतिमप्यशेषा-

नूर्जा जयन्तं प्रथित-प्रकाशान्. ॥ १० ॥

प्रीत्येत्यादि—यथा भुजङ्गाधिपः शेषः प्रीत्या स्नेहेन दत्तेक्षणसन्निपातः समर्पितनेत्रनिवहो भयमादधाति तद्द्वन्द्वयमादधानम् । तमःसमूहस्येवाकृ-
तिर्यस्य तमपि प्रथितप्रकाशानशेषानर्कादीन् ऊर्जा बलेन जयन्तमैक्षिष्ट ।
ऊर्जेति '३१५७। आज्ञ-भास-।३।२।१७७।' इत्यादिना क्विप् ॥

९४२—तं रत्न-दायं जित-मृत्यु-लोका

रात्रिन्चराः कान्ति-भृतो ऽन्वसर्पन् ॥

प्रमुक्त-मुक्ता-फलमम्बु-वाहं

संजात-तृष्णा इव देव-मुख्याः. ॥ ११ ॥

तमित्यादि—यथा देवमुख्याः अमरस्वाञ्जितमृत्युलोकाः कान्तिभृतो
दीप्तिधराः संजाततृष्णाः सन्तः प्रमुक्तमुक्ताफलमम्बुवाहमुपसर्पन्ति तद्दत्तं
विभीषणं रत्नदायं । रत्नं दास्यतीति । '३१८१। अण् कर्मणि च ।३।३।१२।' इति
भविष्यत्काले क्रियायां क्रियार्थायामिलण् । तत्र एककर्तृके भिन्नकर्तृके
वेति विशेषाभावात् । अथवा '५१५। दय दानगत्योः' इत्यस्मात्कर्मण्यण् ।
रत्नं दयते ददातीति कृत्वा । रात्रिचरा भग्नयमलोका अन्वसर्पन् ॥

९४३—स किङ्करैः कल्पितमिङ्गित-ज्ञैः

संवाधकं पूर्व-समागतानाम् ॥

सिंहासनोपाश्रित-चारु-बाहु-

रंध्यास्त पीठं विहित-प्रणामः. ॥ १२ ॥

स इत्यादि—स विभीषणः विहितप्रणामः कृतप्रणतिः पीठमध्यास्त
निपण्णवान् । किङ्करैर्भृतैरिङ्गितज्ञैरभिप्रायवेदिभिः कल्पितमुपनीतम् ।
पूर्वसमागतानां प्रथमप्रविष्टानां संवाधकं संकटकृत् । संवाधत इति ण्युल् ।
रावणस्य सिंहासने उपाश्रितः स्थितः चारुबाहुयस्य विभीषणस्येति सः ॥

९४४—ततो दशाऽऽस्यः धुभिताऽहि-कल्पं

दीप्राऽङ्गुलीयोपलमूढ-रत्नम् ॥

३४६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

अनेक-चञ्चन्-नख-कान्ति-जिह्वं

प्रसार्य पाणिं समितिं वभापे ॥ १३ ॥

तत इत्यादि—विभीषणनिवेशनादुत्तरकालं दशास्यः पाणिं क्षुभिता-
हिकल्पं क्रुद्धविस्तृतफणेन सर्पेण तुल्यम् । दीप्रो दीपनशीलो ऽहुलीयोपलो
ऽहुलीपरत्वं यतः तत एव ऊढरत्नम् । अनेकाश्चञ्चन्त्यश्चलन्त्यो गलकान्तयो
जिह्वा इव यस्य । तं प्रसार्य समितिं राक्षससमूहं वभापे ॥

९४५—‘शक्तैः सुहृद्भिः परिदृष्ट-कार्यै-

रांम्रातिभिर् नीतिषु बुद्धि-मद्भिः ॥

युष्मद्-विधैः सार्धमुपाय-विद्भिः

सिध्यन्ति कार्याणि सु-मन्त्रितानि ॥ १४ ॥

शक्तैरित्यादि—[शक्तैः] समर्थैः सुहृद्भिर्मित्रैः परिदृष्टकार्यैः ना भूददृष्ट-
कर्मणां कर्मसु विपाद इति । नीतिषु आम्रातिभिः अभ्यस्तनीतिशास्त्रैरित्यर्थः ।
'१८८८ इष्टादिभ्यश्च । ५।२।८८।' इति इतिः । 'कस्येन्विपयस्य' इति कर्मणि
सप्तमी । बुद्धिमद्भिः ज्ञानवद्भिः । उपायविद्भिः । सामादिकुरालैरित्यर्थः ।
युष्मद्विधैः सह कार्याणि सुमन्त्रितानि सिध्यन्ति ॥

९४६—उपेक्षिते वालि-खराऽऽदि-नाशे,

दग्धे पुरे, ऽक्षे निहते स-भृत्ये, ॥

सैन्ये द्विपां सागरमुत्तितीर्षा-

व-नन्तरं व्रूत, यदत्र युक्तम् ॥ १५ ॥

उपेक्षित इत्यादि—वालिसरादिनाशेऽप्युपेक्षितेषु द्विपां च सैन्ये साग-
रमुत्तितीर्षावृत्तरितुमेपणशीले । अनन्तरमिदानीं व्रूत यदत्र यदत्र युक्त-
मिति । उत्तितीर्षावृत्ति '३२०। इको ऽचि विभक्तौ । ७।१।७३।' इति जुम् न
भवति । '३२१। गृवीयादिषु भाषितपुंस्त्वम्-। ७।१।७४।' इति पुंयज्ञायः ॥

९४७—भुजांऽस-वक्षः-स्थल-कार्मुकाऽसीन्

गदाश् च शूलानि च यातुधानाः ॥

परामृशन्तः प्रथिताऽभिमानाः

प्रोचुः प्रहस्त-प्रमुखा दशाऽऽस्यम् ॥ १६ ॥

भुजांसैरित्यादि—एदि वयं दावृन् न स्थापादयामरत्नदा क्रमेण भुजादि-

तथा लक्ष्यरूपे कपानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३४७

रुदिरिति प्रथिताभिमानाः प्रकाशिताहंकारा भुजादीन् परामृशन्तः प्रहस्त-
प्रमुखा पातुधाना दशास्यं प्रोचुर्वन्तुमारब्धाः । '११३७। वच परिभाषणे'
लिद वस् ॥

९४८—'अ-खण्ड्य-मानं परिखण्ड्य शक्रं
त्वं पण्डितं-मन्यमुदीर्ण-दण्डः ॥
नराऽभियोगं नृ-भुजां प्रधान !
मन्त्रोन्मुखः किं नयसे गुरुत्वम् ॥ १७ ॥

अखण्ड्यमानमित्यादि—शक्रमखण्ड्यमानं अनभिभवनीयाहंकारं अ-
स्य पण्डितंमन्यं पण्डितमारमानं मन्यमानं नान्यः पण्डितो उस्तीति ता-
दृशं परिखण्ड्य जित्वा, एवं नृभुजां राक्षसानां प्रधान ! उदीर्णदण्डः भर्षाचि-
तयलः सन् किमर्थं मन्त्रोन्मुखो मन्त्रप्रवणः नराभियोगं गुरुत्वं नयसे प्राप-
यसि । सुमन्त्रितानि कार्याणि सिध्यन्तीति । अथ कर्तुर्गुणाभियोगेन क्रिया-
फलैः योगादारमनेपदम् ॥

९४९—निर्यत्-स्फुलिङ्गाऽऽकुल-धूम-राशिं
किं ब्रूहि भूमौ पिनयाम भानुम्,
आ दन्त-निष्पीडित-पीतमिन्दुं
ष्ठीवाम शुष्केक्षु-लताऽस्थि-कल्पम् ॥ १८ ॥

निर्यदित्यादि—ब्रूहि समादिश आस्तां तावन्नराभियोगः । किं भानुं
क्षितौ पिनयाम चूर्णयाम । प्रक्षे लोद । '१५४३। ह्वादिभ्यः क्षम् ।
।३।१।७८।' निर्यता निर्गच्छता स्फुलिङ्गेनाकुलो धूमराशिर्यस्य तं भानुम् ।
आ इति विकल्पे वर्तते । दन्तनिष्पीडितपीतं इन्दुं वा पूर्वं दन्तेनिष्पीडितं
पश्चात्पीतं ष्ठीवाम निरत्वाम । '४३३। घौलपधायाः-।८।२।७६।' इति
दीर्घः । शुष्केक्षुपथेरस्थिव तत्तद्वचम् ॥

९५०—स-राघवैः किं वत वानरैस् तैर्
यैः प्रातराशो ऽपि न कस्यचिन् नः ॥
स-स्थाणु-कैलास-धरः ऽभिधत्स्व,
किं द्यौरधो ऽस्तु, क्षितिरन्तरीक्षे ॥ १९ ॥

सराघवैरित्यादि—सस्थाणुयैः कैलासः तस्य धर इति सः । धारय-
धरः । कर्तव्यम् । हे सस्थाणुकैलासधर ! नो ऽस्माकं मध्ये कस्य-

३४८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-स्ये तृतीयो वर्गः,

चिदेकस्य यैः सरौघवैः प्रातराशो ऽपि प्रातर्भोजनमपि न भवति तैः सराव-
वैर्वा नरैः किं प्रयोजनम् । वतशब्दो ऽनुशोचने । अतो ऽभिधत्स्व आदिश ।
किं घौराकाशमधो ऽस्तु भवतु, क्षितिर्वा अन्तरीक्षे उपरिष्ठादस्तिवति ॥

यत्पुरं दग्धं तद्गुप्स्यमादेनैव न शत्रुशक्त्येति दर्शयन्नाह—

९५१—चापल्य-युक्तस्य हरेः कृशानुः

समेधितो वालधि-भाक् त्वदीयैः ॥

शस्त्रेण वध्यस्य गलन्नधाक्षीद्

राजन् ! प्रमादेन निजेन लङ्काम् ॥२०॥

चापल्येत्यादि—चापलस्य भावश्चापल्यम् । ब्राह्मणादिरवात् व्यञ् ।
शुवादिष्वपि दृश्यते तत्र चापलमिति रूपम् । तेन युक्तस्य हरेर्मर्कटस्य हे
राजन् ! शस्त्रेण वध्यस्य सतः यो वालधिः पुच्छं वज्राक् समाश्रितः कृशा-
नुस्त्वदीयैः भृत्यैः समेधितो वर्धितः तैलघृतादिभिर्गृहात् गृहं गच्छती ग-
लन् पुच्छात्पतन् लङ्कामधाक्षीत् दग्धवान् । '३२६। एकचो वशो भष्
-१८।२।३७।' इत्यादिना घत्वम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '३२४। हो वः
।८।२।३१।' । '२९५। पठोः कः सि ।८।२।४१।' । निजेन लाःमीधेन प्रमा-
देन ज्वालादर्शितलक्षणेन तदानीं तस्य शस्त्रव्यापादनमेव युक्तमिति ॥

९५२—अथा ऽञ्चितोरस्कमुदीर्ण-दृष्टिः

कृत्वा विवक्षा-प्रवणं शरीरम् ॥

विवृत्त-पाणिर् विहितोत्तराऽर्थ

विभीषणो ऽभापत यातुधानान् ॥ २१ ॥

अथेत्यादि—प्रहस्तादिवचनानन्तरं अञ्चितोरस्कं विन्यस्तहारथात् । पु-
जितोरस्कम् । '८८९। उरःप्रभृतिभ्यः कर् १५।४।१५१।' '३०४७।
अञ्जेः पूजायाम् ।७।२।५३।' इतीद । '४२४। नाञ्जेः पूजायाम् ।६।४।३०।
इत्यनुनासिकलोपप्रतिषेधः । तादृशं शरीरं विवक्षाप्रवणं वक्तुमिच्छाभिमुखं
कृत्वा शरीरस्य सौष्टवं उपादोत्सर्षः । उदीर्णदृष्टिस्तदभिमुखदृष्टिः । विवृत्त-
पाणिस्तदभिमुखीकृतदक्षिणपाणिः विभीषणो यातुधानानभापत । विहि-
तोत्तरार्थं विहितः प्रतिपिद्दः परैरुदितस्य यचनस्यार्थो यत्र भापण इति ॥

९५३—युद्धाय राज्ञा सुभृतेर् भवद्भिः

संभायनायाः सहस्रं यदुक्तम्, ॥

तथा लस्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः— ३४

तत् प्राण-पण्यैर् वचनीयमेवै,

प्रज्ञा तु मन्त्रे ऽधिकृता, न शौर्यम् ॥२२॥

युद्धायेत्यादि—युद्धार्थं राज्ञा भवन्तः सुमृताः संवर्धिताः तैः सुमृतैः
वेदुक्तं 'भानुं पिनपात' इत्यादि । कीदृशम् । संभावनायाः सदृशम् ।
तत्प्राणपण्यैर्वचनीयमेव । मन्त्रे तु प्रज्ञाधिकृता न शौर्यम् ॥

'नराभियोगं किं नयते गुरुत्वम्' इत्यत्रोत्तरमाह—

९५४—यच् चा ऽपि यत्नाऽऽहत-मन्त्र-वृत्तिर्

गुरुत्वमायाति नराऽभियोगः ॥

वदीकृतेन्द्रस्य, कृतोत्तरो ऽस्मिन्

विध्वंसिताऽशेष-पुरो हनूमान् ॥ २३ ॥

यच्चेत्यादि—वदीकृतेन्द्रस्य निर्जितशकस्य रावणस्य नराभियोगो य-
त्नाहतमन्त्रवृत्तिर्यत्नेनाहता मन्त्रवृत्तिर्यस्य सः तादृशो गुरुत्वमापातीति यथा-
प्युक्तं अस्मिन् वस्तुनि हनूमान् कृतोत्तरो वृत्तोत्तरः । यतः प्रध्वंसिताशेष-
पुरः । पुरं लङ्का । पूःशब्दो वा कृतसमासान्तः । यत्र कपिनाथभृत्येन
इन्द्रसमनुष्ठितं स कथं नराभियोगो मन्त्रोन्मुखो न निरूप्यत इति ॥

प्रमादेनाग्निः लङ्कामधाक्षीदित्यत्रोत्तरमाह—

९५५—अग्निः प्रमादेन ददाह लङ्काम्

वध्यस्य देहे स्वयमेधितश् चैत्, ॥

विमृश्य तद् देव-धिया ऽभिधत्त

ब्रह्माऽस्त्र-बन्धो ऽपि यदि प्रमादः ॥२४॥

अग्निरिन्यादि—वध्यस्य वधाहस्य देहे तदेकदेशेषु पुच्छादिषु प्रमा-
देन स्वयं शुष्माभिरग्निरेधितो दीपितः लङ्काम् ददाह चैत्, तथास्तु । ब्रह्मास्त्रब-
न्धो ऽपि यदि प्रमादः तदेवधिया देवबुद्ध्या देवानां सात्त्विकवाग्निर्मला
बुद्धिः तया विमृश्य निरूप्याभिधत्त मृत । सो ऽपि प्रमाद इति यतो ऽसाव-
मोघो ऽपि विस्तेषितः । अभिधत्तेति । '२५०१' दधस्तथोश्च । '८१२३८१'
इक्ष्म्यासद्कारस्य भय धातोश्च खरि चार्त्तम् ॥

३५० मट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षणे-रूपे तृतीयो वर्गः,

परमभियोगः सर्वथा निरूप्यत इति दर्शयन्नाह—

२५६—जगन्त्यमेयाऽद्भुत-भाव-भाञ्जि,

जिताऽभिमानाश्च जना विचित्राः ॥

कार्ये तु यत्नं कुरुत प्रकृष्टं,

मा नीति-गर्भान् सु-धियोऽवमन्ध्वम् २५

जगन्तीत्यादि—असंख्यविचित्रभावभाञ्जि जगन्ति तत्रत्या अपि जनाः विचित्राः शक्तिदेशकालवशात् जिताभिमानाश्च । अन्यैरुकृष्टैर्जायते ऽभिमानस्तेषाम् । तेनात्मन्यभिमानो न कर्तव्य इति दर्शयति । कार्ये तु प्रकृष्ट-मुत्तमं यत्नं कुरुत । येन तत्तत्कार्यं सिध्यति । तत्र च ये युक्तिमभिदधति तान्नीतिगर्भान् नीतिरेव पाद्गुण्यादिज्ञानं गर्भं येषाम् । अत एव सुधियो मावमन्ध्वं मा परिभूत । तदयुक्तानुष्ठानात् । '२६९७ हनः सिच १११२१४' इति कित्त्वविधानतामर्थ्यात् अनुनासिकलोपाभावः । '२२४१ धि च १०२१२५' इति सिचो लोपः ॥

यथा च विजिगीषुणा वर्तित्तत्त्वं तथोपदिशन्नाह—

२५७—वृद्धि-क्षय-स्थान-गतामजस्रं

वृत्तिं जिगीषुः प्रसमीक्षमाणः ॥

घटेत सन्ध्याऽऽदिषु यो गुणेषु,

लक्ष्मीर् न तं मुञ्चति चञ्चला ऽपि ॥२६॥

वृद्धीत्यादि—आत्मदृश्यप्रकृतिसंपन्नो नयस्याधिष्ठानं विजिगीषुः तस्य च वृद्धिक्षयस्थानमिति श्रीणि फलानि । गुणाश्च सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्विधीभावाः पद् । तत्र यस्मिन् गुणे स्थितः पश्येदिहस्थः पश्यामीति । दुर्गसेतुवणिक्कृषिश्चान्यनिवेशनयनद्रव्यहस्तिपनकमाणयात्मनः प्रवर्तयितुं परस्य चैतानि हन्तुं गुणमातिष्ठेत् सा वृद्धिः । यस्मिन् गुणे स्थितः स्वकर्मणामुपघातं पश्येत् नेतरस्य तस्मिन्न तिष्ठेत् स क्षयः । स्वकर्मणा वृद्धिगुणेनाभिपश्येदेतत् स्थानमित्यनेस मार्गेण यो विजिगीषुः वृद्धिक्षयस्थानगतामात्मनः परस्य च वृत्तिमजस्रं शश्वत् प्रसमीक्षमाणो निरूपयन् सन्ध्यादिषु पशुणेषु घटेत यतेत । तं विजिगीषुं लक्ष्मीः राज्यधीः चञ्चलापि न मुञ्चति । गुणशुश्रूषावद्भावात् ॥

अमित स काष्ठो यत्र विजिगीषुणा परवृद्धिरपेक्षणीयेति दर्शयन्नाह—

२५८—उपेक्षणीयेव परस्य वृद्धिः

मदाऽऽदि-युक्तस्य विराग-हेतुः,
सन्मूल-घातं विनिहन्ति या ऽन्ते ॥ २७ ॥

उपेत्यादि—परः शत्रुः प्रनष्टनीतिरत्वाद्दजितेन्द्रियः न मदादिपद्वर्गं त्य-
जति, किंतु तेनैव युज्यते । तस्यैवंविधस्य या वृद्धिः सा सर्वस्यैव लोकस्य
विरागहेतुः वैमुह्यकारणमुपेक्षणीयैव न तद्भावाय । तेनेदृशी या अन्ते अ-
वसाने समूलघातं सर्वं सर्वेण विनिहन्ति विनाशयति ॥

तथास्ति स कालो यत्र विजिगीषुणाप्यात्मक्षय उपेक्षणीय इत्याह—

९५९—जनाऽनुरागेण युतो ऽवसादः
फलाऽनुबन्धः सुधिया ऽऽत्मनो ऽपि ॥
उपेक्षणीयो ऽभ्युपगम्य संधिं
कामाऽऽदि-पङ्-वर्ग-जिता ऽधिपेन ॥ २८ ॥

जनेत्यादि—आत्मनो ऽप्यवसादः क्षयः जनानुरागेण युतः संबद्धः ।
अनुरक्तप्रकृतिमण्डलत्वाद्द्विजिगीषोः फलानुबन्धः फलमनुबन्धाति । सु-
धिया विदुषा अधिपेन राज्ञा । कामादिपद्वर्गजिता कामक्रोधलोभमो-
हमदेर्ष्याणां पण्णां वर्गः तज्जिता उपेक्षणीयः । तत्रापि परैः संधिमभ्युप-
गम्य कृत्वा । अन्यथा क्षीणो ऽयमिति परो ऽभियुञ्जीत ॥

यदा च विजिगीषुः संधिविग्रहाभ्यां फलं न पश्येत् तदा स्ववृद्धिप्रा-
प्त्यर्थमासनं कुर्यादित्युपदिशन्नाह—

९६०—यदा विगृह्णन् न च संदधानो
वृद्धिं क्षयं चा ऽनुगुणं प्रपश्येत्, ॥
आसीत् राजा ऽवसर-प्रतीक्षस्
तदा प्रयासं वितथं न कुर्यात् ॥ २९ ॥

यदेत्यादि—यदा हि राजा विजिगीषावस्थितः विगृह्णन् विग्रहं कुर्वन्
आत्मनो ऽनुगुणामनुकूलं वृद्धिं न पश्येत् क्षयं वा परस्वात्मनो ऽनुगुणं न
पश्येत् । संदधान इति संधिं च कुर्वन्नात्मनो ऽनुगुणं न पश्येत् तदा आ-
सीत् स्ववृद्ध्यर्थमासनं कुर्यात् न विग्रहं संधिं वा । अवसरः कालस्त्वं
प्रतीक्षत इति अवसरप्रतीक्षः । २९।३। कर्मण्यण् । ३। २। १। संधेविग्रहस्य
वा स्वपरवृद्धिक्षयानुकूलं कालं प्रतीक्षमाण इत्यर्थः । न पुनः प्रयासं संधि-
विग्रहोद्यमं वितथं निष्फलं निष्प्रयोजनं कुर्यात् । यदा तु परं विग्रही-
तुमशक्तः तदा श्वाधराहकलहं समाननुपदेक्षति ॥

३५२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

संधि कृतवतो ऽपि विजिगीषोः परेण वा वियुज्यमानस्य विधिमुपदि-
शन्नाह—

९६१—संधौ स्थितो वा जनयेत् स्व-वृद्धिं

हन्यात् परं वोपनिषत्प्रयोगैः ॥

आश्रावयेदस्य जनं परैर्वा

विग्राह्य कुर्यादवहीन-संधिम् ॥ ३० ॥

संधावित्यादि—संधौ स्थितो वर्तमानः जनयेत् स्ववृद्धिम् । यथा
अत्युच्छ्रितः तामभियुञ्जीत परं वा शत्रुं उपनिषत्प्रयोगैः विपादिदानैः ह-
न्यात् विनाशयेत् संधिना जातविश्वासत्वात् । आश्रावयेदस्य जनं देशा-
दिदानेनाकर्षयेत् । यत्नवता अभियुज्यमानः परैः विग्राह्य कलहं कारयित्वा
अवहीनसंधिं आक्रान्तसंधिं कुर्यात् । तस्योपतापितत्वात् ॥

संधिसोर्विजिगीषोः शत्रुमण्डलभेदं कुर्वतः सुकरः संधिरित्युपदिशन्नाह—

९६२—संदर्शित-स्नेह-गुणः स्व-शत्रून्

विद्वेषयन् मण्डलमस्य भिन्द्यात् ॥

इत्येवमादि प्रविधाय संधिर्

वृद्धेर् विधेयो ऽधिगमाभ्युपायः ॥ ३१ ॥

संदर्शितेत्यादि—अस्मच्छत्रवो ऽनेन संधानं मा कार्पूरिति तान्वि-
द्वेषयन् विमुखानुत्पादयन् । दर्शितस्नेहगुणः प्रकटीकृतानुरागगुणः । अस्य
शत्रोर्मण्डलममात्यादिप्रकृतिं भिन्द्यात् । इत्येवमादि प्रविधाय संदर्शिते-
त्येवमादिवाक्यार्थं कृत्येत्यर्थः । वृद्धेरधिगमाभ्युपायः प्राप्तिहेतुः संधिर्वि-
धेयो ऽनुष्ठेयः ॥

विग्रहो ऽपि विनिष्ठस्यैव विजिगीषोर्न यस्य कस्यचिदित्युपदिशन्नाह—

९६३—मत्वा सहिष्णून्परोपजप्यान्

स्वकानंधिष्ठाय जलाऽन्त-दुर्गान् ॥

द्रुमाऽद्रि-दुर्लङ्घ्य-जलाप्रधृष्यान्

वर्धेत राजा रिपु-विग्रहेण ॥ ३२ ॥

मत्वेत्यादि—स्वकानामपीयाननुजीविनः सहिष्णून् समर्थान् अपरो-
पजप्यान् परैरभेद्यान् जलान्ते ये दुर्गाः प्रदेसाः तानधिष्ठाय तत्र त्थाप-
यित्वा । '५४२। अधिष्ठीह—।१।१।११।' इति कर्ममंजु । कीदृशान् । दुर्गैरत्रि-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—२५३

भिर्दुर्लभ-यजलैश्चाप्रष्टव्यान् । अगम्यान् वनपर्वतजलभेदात् त्रिविधं दु-
र्गम् । रिपुणा सह यो विग्रहः तेन हेतुना राजा वर्धेत वृद्ध-यपचितः स्यात् ॥

यदा अरिविजिगीषू परस्परं हन्तुं न शक्तौ तदा विजिगीषोरासनमुप-
दिशन्नाह—

९६४—शक्नोति यो न द्विपतो निहन्तुं,
विहन्यते नाऽप्य-बलैर् द्विपद्भिः, ॥
स श्वा-वराहं कलहं विदध्या-
दासीत दुर्गाऽऽदि विवर्धयंश् च. ॥ ३३ ॥

शक्नोतीत्यादि—यो विजिगीषुः अबलत्वात् द्विपतः शत्रून्निहन्तुं
विग्रहीतुं न शक्नोति अश्लैर्द्विपद्भिर्न विहन्यते स विजिगीषुः श्वावराहं क-
लहं विदध्यात् अनुतिष्ठेत् । श्वा च वराहश्च श्वावराहं तदीयमिव कलहम् ।
'१५००। तस्येदम् । १। ३। १२०।' इत्यण् । यथा चाण्डाला वराहं हन्तु-
मशक्ताः श्वानं विमुच्य योधयन्ति यद्ययं हतोऽनेन वा अयमिति तयोर्भ-
क्ष्यत्वादुभयथा कार्यसिद्धेः । तद्वद्द्वयोर्विद्विपतोः कलहं विदध्यात् । स्वयं च
दुर्गादि विवर्धयन् दुर्गसैतुवणिह्यन्यनिवेशनद्रव्यहस्तिवनकर्मण्युपचिन्वन्
आसीत तिष्ठेत् ॥

यदा विजिगीषुषां न भ्रातृसाध्यं शत्रुमात्मानं वा शक्तिहीनं पश्येत् तदा
यायात् संश्रयेतेति गुणद्वयमुपदिशन्नाह—

९६५—प्रयाण-मात्रेण परे प्रसाध्ये
वर्तेत यानेन कृताऽभिरक्षः, ॥
अ-शक्नुवन् कर्तुमरेर् विघ्नान्तं
स्य-कर्म-रक्षां च परं श्रयेत. ॥ ३४ ॥

प्रयाणमात्रेणत्यादि—प्रयाणमात्रेण प्रसाध्ये परे शत्रौ नापरं विग्र-
हमपेक्षेत, यानेन वर्तेत, स्ववृत्तां यतेत । कृताभिरक्षः अभियास्यतः कर्मणां
द्विविधव्यप्रतिविधानात् । अरेर्विघ्नान्तं दुर्गादिकर्मोपपादान् स्वकर्मरक्षां
स्येषां दुर्गादिकर्मणां अपरेणोपहन्यमानानां रक्षां कर्तुमशक्नुवन् शक्तिहीन-
त्वात् परं श्रयेत । यमाभित्य क्षयस्थानात् ज्ञानवृद्धिमाप्नुयात् । परो द्विविधः
अभियोक्ता तद्विदिष्टबलोऽपरोऽन्य इति ॥

३५४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

यदा तु सहायसाध्यं कार्यं पश्येत् तदा संधिविप्रहासनद्वैधीभावं गच्छे-
दित्युपदिशन्नाह—

९६६—एकेन संधिः, कलहो ऽपरेण

कार्यो ऽभितो वा प्रसमीक्ष्य वृद्धिम्, ॥

एवं प्रयुञ्जीत जिगीषुरेता

नीतीर् विजानन्नहिताऽऽत्म-सारम्. ॥३५॥

एकेनेत्यादि—अभित उभयपार्श्वयोः संधिना विप्रहेण वा वृद्धिं प्रस-
मीक्ष्य पश्चादेकेन शत्रुणा स्वयमभियुक्तेन संधिः अपरेण सहायाभियुक्तेन
विग्रहः कार्यः । एवमुक्तेन प्रकारेण अहितस्य शत्रोरात्मनश्च सारं बलापलं
विजिगीषुर्विजानन् एता नीतीः पाठुष्यलक्षणाः प्रयुञ्जीत ॥

एवया पुनरेवं न प्रयुक्ता इति दर्शयन्नाह—

९६७—एवया तु लोके जनितो विरागः,

प्रकोपितं मण्डलमिन्द्र-मुख्यम्, ॥

रामे तु राजन् ! विपरीतमेतत्

पश्यामि, तेना ऽभ्यधिकं विपक्षम्. ॥३६॥

एव्येत्यादि—एवया पुनश्चतुर्थ्यांस्तेदकारिणा लोके जनितो विरागः ।
इन्द्रमुख्यं च शक्रप्रधानं मण्डलं प्रकोपितम् । रामे तु सर्वमेतद्विपरीतं अ-
नुरागेण जनितं मण्डलं चानुरजितं तेनाभ्यधिकं विपक्षं रामं पश्यामि ॥

न चेदानीं भयतः कार्यं विनष्टं भवि तु प्रागेवेति दर्शयन्नाह—

९६८—एकेन वाली निहतः शरेण

सुहृत्-न्तमस् ते, रचितश् च राजा ॥

यदेव सुग्रीव-कपिः परेण,

तदेव कार्यं भवतो विनष्टम्. ॥ ३७ ॥

एकेनेत्यादि—तत्र सुहृत्तमो वाली यदेव परेण रामेण कपिं शरैरेकेन
निहतः, सुग्रीवश्च कपिरप्यस्य राजा रचितः एवापि तदेव विनष्टमिति ॥

अथ प्रतापवतो मम कथं कार्यं विनश्यति प्रतापादेशे शत्रवो गदपगतीनि
चेदह—

९६९—प्राकार-मात्राऽऽवरणः प्रभावः

एराऽऽदिभिर् यां निहतैस् तया ऽभूत्, ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३५५

लङ्का-प्रदाहाऽक्षवध-द्रुमभङ्गैः

क्लाम्यत्यंसार्वप्यधुना ऽतिमात्रम् ॥ ३८ ॥

प्राकारेत्यादि—तत्र त्रैलोक्यप्रमाथी प्रताप आसीत् । पुनः सरादि-
मिनिहतैः प्राकारमात्रावरणो जातः । लङ्कायामेव समर्थत्वात् । अमाव-
प्यधुना लङ्कादाहेन, अक्षवधेन, द्रुमभङ्गेन, अशोकवनिकामङ्गेन च अति-
मात्रमल्पथं क्लाम्यति ग्लानिभुपगच्छति ॥

अतो रामेण सह युद्धं न घटते तदेव दर्शयन्नाह—

९७०—पद्गुर्ग-वश्यः परिमूढ-वन्धु-
रुच्छिन्न-मित्रो विगुणैरुपेतः ॥

मा पाद-युद्धं द्वि-रदेन कार्पीर्

नम क्षितीन्द्रं प्रणतोपभोग्यम् ॥ ३९ ॥

पद्गुर्गत्यादि—वशंगतो वश्यः कामादेर्वश्यः । परिमूढवन्धुः मूर्खामा-
त्यादिपरिवारः । रुच्छिन्नमित्रः वरगस्यासंभवात् । अरिगणैरुपेतः । तद्विप-
रीतो रामः । अतो द्विरदेन पादयुद्धमिव तेन ज्यायसा मा विग्रहं कार्पीः ।
अपि तु क्षितीन्द्रं रामं नम । प्रणतोपभोग्यम् अनेन हीनसंधिमाह । तथा
चोक्तम्—'प्रवृत्तं मन्त्रिणाक्रान्तो राजा बलवता बलः ॥ संधिनोपनमेत्तूर्णं
दण्डकोशात्मभूमिभिः ॥' इति ॥

युपयोः संधानकारणमस्येवेति दर्शयन्नाह—

९७१—रामो ऽपि दाराऽऽहरणेन तप्तो,

वयं हतैर् वन्धुभिरात्म-तुल्यैः, ॥

तप्तस्य तप्तेन यथा ऽऽयसो नः

संधिः परेणा ऽस्तु, विमुञ्च सीताम् ॥४०॥

राम इत्यादि—यथा तप्तेनायसा तप्तस्यायसः संधिर्घटते तद्वदस्माकं
तप्तानां तप्तेन रामेण संधिरस्तु । अतो मुञ्च सीतां संधिनिमित्तम् ॥

यदि च तेन तप्तेनापि सता ज्यायसा न सन्धानं तदा सर्वे वयं न जी-
वामः तत्र तप्तसो विनाशकरत्वादिति दर्शयन्नाह—

९७२—संधुक्षितं मण्डल-चण्ड-वातै-

रंमर्ष-तीक्ष्णं क्षिति-पाल-तेजः ॥

सामाऽम्भसा शान्तिमुपैतु राजन् !

प्रसीद; जीवाम स-वन्धु-भृत्याः ॥ ४१ ॥

संधुक्षितमित्यादि—क्षितिपालतेजः सीताविभोगजम् । इन्द्रादिमण्ड-
लैश्चण्डवातैरिव संधुक्षितं दीपितम् । अमर्षतीक्ष्णं असहिष्णुतयासङ्गम् ।
सामाऽम्भसा साक्षा संधिना अम्भसेव शान्तिमुपैतु । हे राजन् ! प्रसीद
किं संरम्भेण । अन्यथा तुमारण्यो ऽग्निरिव दुःखामर्षजं तेजो विक्रमयतीति ॥

समानयोरपि संधानमेव युज्यते न विग्रहः किं पुनर्ज्यायसीत्यत्र हेतुं
दर्शयन्नाह—

९७३—अ-पक्व-कुम्भाविं व भङ्ग-भाजौ

राजक्षियातां मरणं समानौ, ॥

वीर्ये स्थितः किंतु कृताऽनुरागो

रामो भवांश् चोत्तम-भूरि-वैरी. ॥ ४२ ॥

अपकेत्यादि—हे राजन् ! यथा कुम्भावपकौ भङ्गभाजौ परस्पराभि-
हतौ विनश्यतः । तद्वत् समानौ युध्यमानौ मरणमियाताम् । सार्वधातुक-
यकारत्वादिणो न दीर्घत्वम् । राजक्षियातामिति '१३४ लमो ह्रस्वादधि
दमुट्-।८।३।३२ ।' किंतु रामो वीर्ये स्थितः उत्साहशक्तियुक्त इत्यर्थः ।
विक्रमबलं चोत्साहशक्तिः । कृतानुरागश्च अनुरक्तमण्डलत्वात् । भवान्
पुनः उत्तमभूरिवैरी । उत्तमा इन्द्रादयो भूरयः प्रभूता वैरिणः शत्रवो
यस्य । अतस्तेन संधानमेव युक्तं न विग्रहः । ननु च समज्यायोभ्यां
संधीयेत हीनेनैव विगृह्णीयात् । मन्त्रमभाषोत्साहशक्तिभिर्युक्तो ज्यायान् ।
अपचितो हीनः । तुल्यशक्तिः समः । तत्र ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः । योत-
दण्डबलं प्रभुशक्तिः । विक्रमबलं उत्साहशक्तिः ॥

सत्यामुत्साहशक्तौ शत्रयोरभावात् हीनेन विग्रह एव युज्यत इत्याह—

९७४—दण्डेन कोशेन च मन्यसे चेत्

प्रकृष्टमात्मानमरेत् तथापि ॥

रिक्तस्य पूर्णेन वृथा विनाशः,

पूर्णस्य भङ्गे बहु हीयते तु. ॥ ४३ ॥

दण्डेनेत्यादि—दण्डेन शत्रुद्वेन बलेन, कोशेन हेमरूप्यादिना यदि
महदृष्टमात्मानमरेः सत्काशान्मन्यसे, तथाप्येवमपि न पुनः यतो रिक्तस्य

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३५७

पूर्णं भवता विनाशो भङ्गः कृया निष्फलः । पूर्णस्य पुनर्भवतो भङ्गे
बहु हीयत इति हीनेन बलवतो ऽपि संधानं युक्तम् । रिक्तस्य भङ्गो
मा ऽभूत् ॥

अन्यद्विजयफलमस्तीति चेदाह—

९७५—छिष्टाऽऽत्म-भृत्यः परिमृग्य-सम्पन्
मानी यतेता ऽपि स-संशये ऽर्थे, ॥
संदेहमारोहति यः कृताऽर्थो,
नूनं रतिं तस्य करोति न श्रीः. ॥ ४४ ॥

छिष्टेत्यादि—यो मानी छिष्टात्मभृत्यः चिरकालछिष्टशरीरः छिष्ट-
भृत्यश्च । परिमृग्यसम्पत् प्रार्थनीया विभूतिर्येन । मृगयतेः स्वार्थिक-
ण्यन्तादसौ यत् । संशये ऽर्थे स्यान्न स्यादिति यतेतापि यत् कुर्यात् । यः
कृतार्थो भवात्तस्यः सैलोक्यविजयिण्यात् संदेहमारोहति संदेहे प्रवर्तते, तस्य
नूनमवश्यं श्रीर्विभूतिः रतिं स्थितिं न करोति ॥

कदा तर्हि विग्रह इत्याह—

९७६—शक्यान्त्य-दोषाणि महा-फलानि
समारभेतोपनयन् समाप्तिम् ॥
कर्माणि राजा विहिताऽनुरागो,
विपर्यये स्याद् वितथः प्रयासः ॥ ४५ ॥

शक्यानीत्यादि—शक्यानि यानि कर्तुं पार्यन्ते । अदोषाणि शु-
द्धानि महाफलानि कार्याणि राजा समारभेत विग्रहणेत्यर्थात् । उपन-
यन् समाप्तिं नयन् । विहितानुरागो ऽनुरक्तप्रकृतिः । विपर्यये उक्तस्य ।
अशक्यानि दोषाधिकानि स्वस्वरफलानि राजा समारभेत समाप्तिं च
न नयति स वितथः प्रयासः निष्फलो विग्रहः ॥

ममापि रामविग्रहेण सर्वमस्तीति चेदाह—

९७७—जेतुं न शक्यो नृ-पतिः सु-नीतिर्
दोषः क्षयाऽऽदिः कलहे भ्रुवश्च, च ॥
फलं न किञ्चिन् न शुभा समाप्तिः,
कृताऽनुरागं भुवि संत्यजा ऽरिम्. ॥ ४६ ॥

जेतुमित्यादि—नृपती रामः जेतुं न शक्यः विग्रहेण । उरसाहना-

३५८ भट्टिकाव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

क्तियुक्तत्वात् । तेन सह कलहे दोषः क्षयादिः ध्रुवो ऽवश्यंभावी । विग्रहे वा सति क्षयव्ययप्रयासप्रत्यवाया भवन्तीत्युक्तम् । फलं न किञ्चित् न शुभा समाप्तिः स्वबन्धुविनाशहेतुत्वात् । अतो योद्धुमरिं ज्यायामं संत्यज । भुवि कृतानुरागं स्वं पुनरकृतानुराग इति ।

अन्यच्च वालिवध एव तस्यार्थसम्पञ्जयायेति दर्शयन्नाह—

९७८—त्वन्-मित्र-नाशो, निज-मित्र-लाभः,

समेत-सैन्यः स च मित्र-कृच्छ्रे ॥

भोग्यो वशः पश्य शरेण शत्रोः

प्रसाधितो वालि-वधे न को ऽर्थः ॥ ४७ ॥

त्वन्मित्रेत्यादि—वालिबधे सति शरेण रामस्य को ऽर्थो न प्रसाधितः, अपि तु सर्व एव पश्य । तथाहि । त्वन्मित्रनाशः तस्य च मित्रलाभः मित्रं च तल्लामश्चेति । समेतसैन्यः कृच्छ्रे संकटप्राप्तौ भूतभोग्यः वपजीव्यः । वशो ऽनुकूल इति ॥

तं विभिद्य साधयिष्यामीति चेदाह—

९७९—लोभाद् भयाद् वा ऽभिगतः कपीन्द्रो

न राघवं, येन भवेद् विभेद्यः, ॥

स्थितः सतां वर्त्मनि लब्ध-राज्यः

प्रति-प्रियं सो ऽभ्यगमच् चिकीर्षुः ॥ ४८ ॥

लोभादित्यादि—कुब्जलुब्धभीतावमानिताश्रयारो भृत्याः परस्य भेदाः । तत्र कपीन्द्रो राघवं लोभाद्भयाद्वा आसाद्वा नाभिगतः । येन हेतुना ऽयं विभेद्यः स्यात् । यस्मादसौ सतां मार्गं स्थितः सन् लब्धराज्यो लाभरतः प्रतिप्रियं चिकीर्षुः ॥

तदनुजीविनो ऽपि न भेषा इति दर्शयति—

९८०—फलाऽशिनो निर्झर-कुञ्ज-भाजो

दिव्याऽङ्गनाऽनङ्गरसाऽनभिज्ञाः ॥

न्यग्-जातयो रत्न-व्यरंरलभ्या

मुख्याः कपीनामपि नोपजप्याः ॥ ४९ ॥

फलादिग इत्यादि—कपीनामपि मुख्या नीलरुमुद्गादयो ऽपि गोव-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३५९

जप्याः नोपजपितुं शक्याः । यतः फलाशिनो मिष्टान्ननिरपेक्षाः । निरुद्ध-
अभाजः न रम्यप्रासादवासिनः । दिव्याङ्गनानङ्गरसानभिज्ञा दिव्याङ्गनासु
यो ऽनङ्गरसः सुतरसः तद्वनभिज्ञाः । न्यग्जातयः न्यङ्गन्तीति '३७३। ऋत्विग्-
३३३।५९।' इत्यादिना किञ् ॥

युष्मन्मित्रपुत्रो ऽद्भदो ऽप्यभेद्य इति दर्शयन्नाह—

९८१—कृताऽभिपेको युव-राज-राज्ये
सुग्रीव-राजेन सुताऽविशेषम् ॥
तारा-विधेयेन कथं विकारं
तारा-सुतो यास्यति राक्षसाऽर्थम् ॥५०॥

कृतेत्यादि—सुग्रीवराजेन ताराविधेयेन ताराचित्तानुवर्तिना । तारा-
सुतो ऽद्भदः यौवराज्ये कृताभिपेकः । सुताविशेषमिति क्रियाविशेषणम् ।
सुतनिर्विशेषं ममैवायं सुतो न वालिन इति । तत्कथं राक्षसार्थं विकारं
भेदं यास्यति । नैवेत्यर्थः ॥

अन्यसमाश्रयादपि रामेण विग्रहो न युज्यत इति दर्शयन्नाह—

९८२—पश्यामि रामादधिकं समं वा
ना ऽन्यं, विरोधे यमुपाश्रयेम, ॥
दत्त्वा वरं साऽनुशयः स्वयम्भू-
रिन्द्राऽऽदयः पूर्वन्तरं विरुद्धाः ॥ ५१ ॥

पश्यामीत्यादि—रामादधिकं ज्यायांसं समानं वा न पश्यामि । यं
विरोधे विग्रहनिमित्तमुपाश्रयेम आश्रयं गच्छेम । संप्रभे लिङ् । स्वयंभूर्देहा
तावन्नाश्रयः यतो वरं दत्त्वा सानुशयः विप्रतीसारवान् जातः । किमिदम-
कार्यमनुष्ठितं मयेति । इन्द्रादयस्तु पूर्वन्तरं विरुद्धाः ॥

एवं दुर्गसमाश्रयो ऽपि न युज्यत इति दर्शयन्नाह—

९८३—दुर्गाऽऽश्रितानां बहुना ऽपि राजन् !
कालेन पार्ष्णिग्रहणाऽऽदि-हेतुः ॥
दुर्गोपरोधं न च कुर्वतो ऽस्ति
शत्रोश्च चिरेणा ऽपि दशाऽऽस्य । हानिः ५२

दुर्गेत्यादि—दुर्गाश्रितानामस्माकं दुर्गोपरोधं कुर्वतः शत्रोर्वहुनापि
कालेन हे राजन् ! पार्ष्णिग्रहणादेः । आदिशब्दादाटविक्रान्तपालादिप्रकोपस्य

३६० भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

हेतुर्नास्ति यद्दशादुपरोधो न भविष्यति । भद्र स्थितानां क्षय एव केवलं
न च शत्रोरुपरोधं कुर्वतः चिरेणापि हानिः । युद्धशरीरोपयोगिनां सर्वदा
संभवान् ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

९८४—शस्त्रं तरुर्वी-धरमम्बु पानं,
वृत्तिः फलैर्, नो गज-वाजि-नार्यः, ॥
राष्ट्रं न पश्चान्, न जनो ऽभिरक्ष्यः,
किं दुःस्थमाचक्ष्व भवेत् परेषाम् ॥ ५३ ॥

शस्त्रमित्यादि—तरुश्च उर्वधराधेति '९१०। जातिरप्राग्निनाम् । २। १। ६।' इति एकवद्भावः । तच्छस्त्रं न शूलखड्गादि । पानमम्बु न मूत्रेयादि । फलै-
वृत्तिर्नादनादिभिः । नो गजवाजिनार्यः शरीरमाश्रत्वाग्निश्रिन्ताः । राष्ट्रं
देशो न पश्चान्, अत एव तरुस्यो जनो नाभिरक्ष्यः । एवं च सति परेषां किं
दुःस्थं इत्याचक्ष्व कथय । अतो रामेण उपायसासंधिरेवास्तु न विग्रह इति ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

९८५—संधानमेवा ऽस्तु परेण तस्मान्,
ना ऽन्यो ऽभ्युपायो ऽस्ति निरूप्यमाणः, ॥
नूनं वि-संधौ त्वयि सर्वमेतन्
नेष्यन्ति नाशं कपयो ऽचिरेण ॥ ५४ ॥

संधानमित्यादि—तस्मात्परेण संधिरेवास्तु । अभ्य उपायो नास्ति ।
अभ्यथा त्वयि विरुद्धपुत्री सर्वं कपयो विनाशयिष्यन्तीति ॥

९८६—विभीषणोक्तं बहु मन्यमानः
प्रोन्नम्य देहं परिणाम-नघम् ॥
स्खलद्-वलिर्-वार्धक-कम्प्र-मूर्धा
मातामहो रावणमित्युवाच ॥ ५५ ॥

विभीषणोक्तमित्यादि—बहु मन्यमानः श्लाघमानो मातामहो मा-
तुः पिता मास्यवाप्तम । देहं परिणामनघं यद्यतः परिणामाद्यममरीलं प्रो-
त्तपोरिहाप्य । भग एव एगल्लुलिः । वार्धकेन वृद्धमायेन । मनोज्ञादियान्
१॥ कम्प्रः कम्पनशीलो मूर्धा यस्य सः । रावणमिति यद्यमानमुवाच ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३६१

९८७—एकः पदातिः पुरुषो धनुष्मान्
यो ऽनेक-मायानि वियद्-गतानि ॥
रक्षः-सहस्राणि चतुर्दशा ऽऽर्दीत्,
का तत्र यो मानुष-मात्र-शङ्का. ॥ ५६ ॥

एक इत्यादि—एकः असहायः । पदातिः न हस्ताधारुढः पुरुषो
मनुष्यः । धनुष्मान् धनुर्मात्रायुधः । चतुर्दश रक्षःसहस्राणि अनेकमायानि
वियद्गतानि प्रयातुमशक्यानि । परेषामित्यर्थात् । आर्दीत् हिंसितवान् । का
तत्र वः युष्माकं मानुषमात्रशङ्का नैवेत्यर्थः ॥

किंतु दिव्यो ऽसाविति तदेव दर्शयन्नाह—

९८८—ब्रह्मपिंभिर् नूनमयं स-देवैः
संतापितै रान्निचर-क्षयाय ॥
नराऽऽकृतिर् वानर-सैन्यशाली
जगत्यं-जय्यो विहितो ऽभ्युपायः ॥ ५७ ॥

ब्रह्मेत्यादि—सदेवैर्महादिभिः संतापितैः रान्निचरक्षयाय नूनमयं राम
उपायो विहितः उत्पादितः । नराकृतिः आकृत्यैव कैवलं नरः । वानरसैन्य-
शाली आशयः । अजय्यो जेतुमशक्यः ॥

इष्टश्रेवं प्रकारो देवानां भवेति दर्शयन्नाह—

९८९—वज्राऽभिघातैरं-विरुग्ण-मूर्तेः
फेणैर् जलानामंभुरस्य मूर्धः ॥
घकार भेदं मृदुभिर् महेन्द्रो
यथा, तथैतत् किमपीति बोध्यम्. ॥ ५८ ॥

वज्राभिघातैरित्यादि—असुरस्य नमुचेः वज्राभिघातैरपि अविरुग्ण-
मूर्तेः अचूर्णितशरीरस्य संबन्धिनो मूर्धो जलफेणैर्मृदुभिः भेदं घकार यथा
तथेदमपि शमे स्थितानामपि देवानां नराकृति वस्तु किमपीति बोद्धव्यम् ॥

अन्यथा कथं फेणपिण्डैर्विनाश इत्याह—

९९०—क्व स्त्री-विपत्त्याः करजाः, क्व वक्षो
दैत्यस्य शैलेन्द्र-शिला-विशालम्, ॥

३६२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

संपश्यतैतद् द्युपदां सुनीतं,

विभेद तैस् तन् नर-सिंह-मूर्तिः ॥ ५९ ॥

केत्यादि—स्त्रीविपद्याः स्त्रीभिः सोढुं शक्याः करजा नखाः क्व । दै-
त्यस्य हिरण्यकशिपोः शैलेन्द्रशिलाविशालं वक्षः क्व च । वक्षःकरजयोरपि
दूरमन्तरं, तथापि द्युपदां देवानां एतत्सुनीतं सुनयं संपश्यत । यत् तैर्नखैर्नर-
सिंहमूर्तिः तद्वक्षो विभेद ॥

यत्रैवमुपायेन देवैर्निहन्यते तत्र त्वं कथं प्रमादी मुह्यसीत्याह—

९९१—प्रमादन्वांस् त्वं क्षत-धर्म-वर्त्मा

गतो मुनीनामपि शत्रु-भावम्, ॥

कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे चेत्

कुरुष्व राजेन्द्र ! विभीषणोक्तम् ॥ ६० ॥

प्रमादवानित्यादि—त्वं यतः प्रमादी अजितेन्द्रियत्वात् । क्षतधर्म-
वर्त्मा स्वक्ताचारः । अतो मुनीनामपि शत्रु स्थितानां शत्रुत्वं गतः । ईदृशो
ऽपि कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे चेत् श्लाघसे यदि । हे राजेन्द्र ! कुरुष्व
विभीषणोक्तम् ॥

९९२—घोपेण तेन प्रतिलब्ध-संज्ञो

निद्राऽऽविलाऽक्षः श्रुत-कार्य-सारः ॥

स्फुरद्-घनः साऽम्बुरिवाऽन्तरीक्षे

वाक्यं ततोऽभापत कुम्भकर्णः ॥ ६१ ॥

घोपेणेत्यादि—प्रहस्तविभीषणमातामहानां वदतां यो घोषः तेन प्र-
तिलब्धसंज्ञो विबुद्धः कुम्भकर्णो निद्राविलाक्षः निद्रया कपायितचक्षुः श्रुत-
कार्यसारः श्रुतकार्यशरीरः । ततः कार्यसारश्रवणानन्तरं वाक्यमभापत ।
यथा घनः साम्बुः सजलोऽन्तरीक्षे विपति स्फूर्जति तद्वत् स्फूर्जति ॥

कार्यं निश्चिन्नं सदसि भाषणानि न पञ्चान्नमघ्रं विनेति साहं सं तापदु-
पदसंयसाह—

९९३—‘क्रिया-समारम्भ-गतोऽभ्युपायो,

नृ-द्रव्य-सम्पत् सह-देश-काला, ॥

विपत्-प्रतीकार-युताऽर्ध-सिद्धिर्

मन्त्राऽङ्गमेतानि वदन्ति पञ्च ॥ ६२ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विमोपणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३६३

क्रियेत्यादि—क्रियाणां दुर्गादिकर्मणां यः समारम्भस्तं गतः प्राप्तो यो ऽभ्युपायः कर्मणामारम्भोपाय इत्यर्थः । इदमेकमङ्गम् । नृद्रव्यसम्पत् पुरुषाणां द्रव्याणां च सम्पद्धिति द्वितीयम् । द्वयोस्सहवचनं योगवाहित्व-ज्ञापनार्थम् । सहदेशकालेति । यस्मिन् देशे काले च कार्यसिद्धिस्ताभ्यां सह वर्तत इति तृतीयम् । अत्रापि सहवचनं योगादेव । कर्मणामनुष्ठीयमानानां या विपत्तयाः प्रतीकारस्तेन युक्तेति चतुर्थम् । अर्थसिद्धिः कार्यसिद्धिरिति पञ्चमम् । एतानि पञ्च मङ्गस्थाङ्गानि वदन्ति नीतिशाः ॥

९९४—न निश्चिताऽर्थं समयं च देशं

क्रियाऽभ्युपायाऽऽदिषु यो ऽतियायात्, ॥

स प्राप्नुयान् मन्त्र-फलं न मानी

काले विपन्ने क्षणदाचरेन्द्र ! ॥ ६३ ॥

नेत्यादि—विनिश्चितार्थं स्वर्थं सिध्यतीति यस्मिन् समये काले देशे च कार्यसिद्धिः तादृशं समयं देशं च यो विजिगीषुर्नातियायात् नातिक्रामेत् । प्रतिषेधस्य द्वित्वात् प्रतिषेधद्वयं योज्यम् । समयं च देशमिति पाठान्तरे समुच्चयेनैक एव योग्यः । क्रियाभ्युपायादिषु सत्सु, आदिशब्दात् पुरुषद्रव्यसंपत्तिपत्प्रतीकारे च स प्राप्नुयान्मङ्गफलम् । हे क्षणदाचरेन्द्र ! न पुनमानी भवादृशः काले विपन्ने प्राप्नोति । स हि देशकालौ हापयति ॥

९९५—औष्ण्यं त्यजेन् मध्य-गतो ऽपि भानुः,

शैत्यं निशायामथवा हिमांशुः, ॥

अनर्थ-मूलं भुवनाऽवमानी

मन्ये न मानं पिशिताशि-नाथ ! ॥ ६४ ॥

औष्ण्यमित्यादि—हे पिशिताशिनाथ ! भानुर्मध्यगतो ऽपि मध्याह्ने ऽपि औष्ण्यमुष्णतां त्यजेत् । संभावने लिङ् । अथवा हिमांशुर्निशायामपि शैत्यं त्यजेत् । भुवनावमानी पुनर्भुवनमवमन्तुं शीलमस्येति । नास्ति मत्सम इति स भवादृशो मानं न त्यजेत् । अनर्थमूलं अनर्थस्य कारणम् । एवं मन्ये जानामि ॥

९९६—तथा ऽपि वक्तुं प्रसभं यतन्ते

यन्मद्-विधाः सिद्धिमभीप्सवस् त्वाम् ॥

विलोम-चेष्टं विहिताऽवहासाः

परैर् हि तत् स्नेह-मयैस तमोभिः ॥ ६५ ॥

३६४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

तथापीत्यादि—तथापि एवमपि सति मद्भिधाः सिद्धिं कार्यनिष्पत्ति-
मभीप्सवः आमुमेपणशीलाः । यत्रां विलोमचेष्टं प्रतिकूलचेष्टितम् । प्रस-
भमाहृत्य वक्तुं यतन्ते । परैः दूतजनैः शत्रुजनैर्वा विहितावहासा एवंविधा
अप्युपदिशन्तीति । वाशब्दः पादपूरणे । तस्त्रेहमयैः खेहस्वभावैस्तमो-
भिरज्ञानैः खेदतमसावृता भ्रुवन्तीत्यर्थः ॥

९९७—कूराः क्रिया, ग्राम्य-सुखेषु सङ्गः,

पुण्यस्य यः संक्षय-हेतुरुक्तः, ॥

निषेवितो ऽसौ भवता ऽतिमात्रं

फलस्य-वल्गु ध्रुवमेव राजन् ! ॥ ६६ ॥

कूरा इत्यादि—कूराः क्रियाः पराहिंसादयः, ग्राम्यसुखेषु परदारोपभो-
गादिषु सङ्गः प्रसक्तिः, यः पुण्यस्यार्जितस्य संक्षयहेतुरुक्तः विद्यावृद्धैः ।
असौ भवतातिमात्रं सुष्ठु निषेवितः सन्, हे राजन्निदानीं फलति फलं द-
दाति । अवल्गु असारम् । ध्रुवमविनाशम् ॥

तस्माद्विलोमचेष्टस्य भवतो हितोपदेशे मम न किञ्चित् प्रयोजनं, तावत्तु
स्यात् स्वदर्थं मत्प्राणत्याग इति दर्शयन्नाह—

९९८—दत्तं न किं, के विषया न भुक्ताः,

स्थितो ऽस्मि वा कं परिभूय नोच्चैः, ॥

इत्थं कृताऽर्थस्य मम ध्रुवं स्यान्

मृत्युस्त्वदर्थे यदि, किं न लब्धम् ॥ ६७ ॥

दत्तमित्यादि—तव प्रसादादर्थिभ्यः किं न दत्तम्, के विषया न
भुक्ताः, सर्वे एवानुभूताः । कं वा परिभूय तिरस्कृत्य उच्चैर्महति पदे न
स्थितो ऽस्मि । इत्थमनेन प्रकारेण कृतार्थस्य लब्धजन्मफलस्य मम यदि
स्वदर्थे मृत्युरवश्यं स्यात्, तदा किं न लब्धम् सर्वमेव जन्मफलं लब्ध-
मित्यर्थः ॥

तव पुनरप्यापि विभीषणोक्तं युक्तं, न प्रहस्तमुल्लोकमिति दर्शयन्नाह—

९९९—किं दुर्नयस्त्वय्युदितैर् मृपाऽर्थैर्

वीर्येण वक्ता ऽस्मि रणे समाधिम् ॥

तस्मिन् प्रसुप्ते पुनरिन्धमुक्त्वा

विभीषणो ऽभापत राक्षसेन्द्रम् ॥ ६८ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३६५

किं दुर्नयैरित्यादि—त्वद्यप्रवि स्थिते ! किं क्षीरभ्यो ऽस्तु' इत्यादिना यान्युदितान्ययुक्तानि भलीकाशानि तैर्दुर्नयैः किम् । न किञ्चित् फलम् । कस्मादिति चेत् यस्मात्तेषां समाधिं प्रतीकारं संप्राप्ते रामसंबन्धिना धीर्येण वक्तास्मि वदिताहम् । रामवीर्यप्रतीकाराद्दीर्घार्थः । इत्यमेवं तस्मिन् कुम्भकर्णे उक्त्वा पुनः भूयः प्रसुप्ते सति विभीषणो राक्षसेन्द्रममापत ॥

१०००—निमित्त-शून्यैः स्थगिता रजोभिर्
दिशो, मरुद्भिर् विकृतैर् विलोळैः, ॥
स्वभाव-हीनैर् मृग-पक्षि-घोषैः
क्रन्दन्ति भर्तारमिवा ऽभिपन्नम् ॥ ६९ ॥

निमित्तशून्यैरित्यादि—रजोभिर्निमित्तशून्यैः निर्निमित्तैः दिशः स्थगिताः संकादिताः । 'स्थग्य संपरणे' मरुद्भिश्च विकृतैः परस्परविलोळैरनियतदिग्बर्तिभिः स्थगिताः । मृगपक्षिणां च घोषैः स्वभावहीनैर्भ्रष्टभर्तारमिवाभिपन्नं मृतं शोकात् क्रन्दन्ति ॥

१००१—उत्पातजं छिद्रमसौ विवस्वान्
व्यादाय चक्राऽऽकृति लोक-भीष्मम् ॥
अत्तुं जनान् धूसर-रश्मि-राशिः
सिंहो यथा कीर्ण-सटो ऽभ्युदेति. ॥ ७० ॥

उत्पातजमित्यादि—असौ विवस्वान् छिद्रम् उत्पातजं चक्राकृति लोकभीष्मं लोकस्य भयानकं व्यादाय प्रसार्य । व्याहृपूर्वस्य ददातेः कवो व्यपि रूपम् । जनान् धूसररश्मिराशिः सन् अभ्युदेति उन्नच्छति । यथा सिंहः कीर्णसटः विशिष्टकेसरकलापः मुखं व्यादायानुमुत्तिष्ठति तद्वदिति ॥

१००२—मार्गं गतो गोत्र-गुरुर् भृगूणा-
मंगस्तिना ऽध्यासित-विन्ध्य-शृङ्गम्, ॥
संहृद्यते शम्भु-पुरोहितो ऽह्नि,
क्ष्मां कम्पयन्त्यो निपतन्ति चोल्काः ॥ ७१ ॥

मार्गमित्यादि—भगस्तिना पश्यसितं विन्ध्यशृङ्गं तन्मार्गं भृगूणां गोप्रगुरः शुक्रो गतः । दक्षिणमार्गं धारी शुक्र इत्यर्थः । शक्रपुरोहितो ऽपि

३६६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

बृहस्पतिः अहिं दिवसे संदपते । उल्काश्च इमां पृथिवीं कम्पयन्तः
निपतन्ति ॥

१००३—मांसं हतानामिव राक्षसाना-

मांसंसवः क्रूर-गिरो रुवन्तः ॥

क्रव्याऽशिनो दीप्त-कृशानु-वक्रा

भ्राम्यन्त्य-भीताः परितः पुरं नः ॥ ७२ ॥

मांसमित्यादि—राक्षसानां हतानामिव मांसमांसंसवः आशंसनशीलाः
'३१४८। सनाशंसभिक्ष उः । ३।२।१६८।' मांसभुजः शृगालादयः क्रूरगिरः
परुषस्वनाः [कृशानुवक्राः] ज्वलनसदृशवदनाः निर्भयाः परितो भ्रमन्ति ॥

१००४—पयो घटोक्षीरंपि गा दुहन्ति

मन्दं विन्वर्णं विन्वसं च गोपाः, ॥

हव्येषु कीटोपजनः स-केशो

न दीप्यते ऽग्निः सु-समिन्धनो ऽपि ॥ ७३ ॥

पय इत्यादि—गोपाः पयः क्षीरं विवर्णं दुर्वर्णं विरसं अस्वाद्दु मन्दं
अल्पं पयस्विनीरपि दुहन्ति । '५३९ अकथितं च । १।१।५१।' इति द्विकर्म-
कता । तथा शोभनेन्धनो ऽप्यग्निर्न दीप्यते, हव्येषु हवनीयेषु घृतादिषु
सस्सु । '२८४२। अचो यत् । ३।१।९०।' उपजननमुपजनः । भावे चम् ।
'२५१२। जनि-वप्योश्च । ७।३।३५।' इति न वृद्धिः । कीटामासुपजना ऽस्येति
कीटोपजनः । सहकेशैः सकेशः दद्यमानकीटकेश इत्यर्थः ॥

१००५—तस्मात् कुरु त्वं प्रतिकारमस्मिन्

स्नेहान् मया रावण ! भाप्यमाणः, ॥

वदन्ति दुःखं ह्यनुजीवि-वृत्ते

स्थिताः पदस्थं परिणाम-पथ्यम् ॥ ७४ ॥

तस्मादित्यादि—यस्मादेवं विनाशरूपकानि निमित्तानि दृश्यन्ते,
तस्मात् हे रावण ! स्नेहान्मया त्वं भाप्यमाणः अस्मिन् वस्तुनि प्रतीकारं सी-
तामत्यर्पणेनैव सन्धानं कुरु । '१०४४। उपसर्गस्य चम्-। ६।१।१२।' इति
षट्खं दीर्घः । कस्मादेवं भाप्यत इति चेत् । यस्मादनुजीविवृत्ते ऽपरिधताः
पद्मचक्रं दुःखं दुःखहेतुं तदा कटुकत्वात् । परिणामपथ्यम् भावत्यां हितं
तत्पदस्थं स्वामिपदे रिपतं वदन्ति ॥

३६६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

बृहस्पतिः अह्नि दिवसे संदृश्यते । उल्काश्च क्षमां पृथिवीं कम्पयन्त्यः
निपतन्ति ॥

१००३—मांसं हतानामिव राक्षसाना-

मांशंसवः क्रूर-गिरो रुवन्तः ॥

क्रव्याऽशिनो दीप्त-कृशानु-वक्रा

भ्राम्यन्त्य-भीताः परितः पुरं नः ॥ ७२ ॥

मांसमित्यादि—राक्षसानां हतानामिव मांसमांशंसवः आशंसनशीलाः
'३१४८। सनाशंसभिक्ष उः । ३।२।१६८।' मांसभुजः शृगालादयः क्रूरगिरिः
परुषस्वनाः [कृशानुवक्राः] ज्वलनसदृशावदनाः निर्भयाः परितो भ्रमन्ति ॥

१००४—पयो घटोधीरपि गा दुहन्ति

मन्दं विन्वर्णं विन्सं च गोपाः, ॥

हव्येषु कीटोपजनः स-केशो

न दीप्यते ऽग्निः सु-समिन्धनो ऽपि ॥ ७३ ॥

पय इत्यादि—गोपाः पयः क्षीरं विवर्णं दुर्बलं विरसं अस्वादु मन्दं
अल्पं पयस्विनीरपि दुहन्ति । '५३९ अरुथितं च । १।४।५१।' इति द्विकर्म-
कता । तथा शोभनेन्धनो ऽप्यग्निर्न दीप्यते, हव्येषु हवनीयेषु घृतादिषु
सत्सु । '२८४२। अचो यत् । ३।१।९७।' उपजननमुपजनः । माघे घम् ।
'२५१२। जनि-वध्योश्च । ७।३।३५।' इति न वृद्धिः । कीटानामुपजना ऽस्येति
कीटोपजनः । सहकेशैः सकेराः दृष्टमागकीटकेश इत्यर्थः ॥

१००५—तस्मात् कुरु त्वं प्रतिकारमस्मिन्

स्नेहान् मया रावण ! भाप्यमाणः, ॥

वदन्ति दुःखं ह्यनुजीवि-वृत्ते

स्थिताः पदस्थं परिणाम-पथ्यम् ॥ ७४ ॥

तस्मादित्यादि—तस्मादेवं विनाशसूचकानि निमित्तानि दृश्यन्ते,
तस्मात् हे रावण ! स्नेहान्मया त्वं भाप्यमाणः अस्मिन् पशुनि प्रतीकारं सी-
ताप्रत्यर्पणेनैव सन्धानं कुरु । '१०४४। उपसर्गस्य घम्-। ६।३।१२२।' इति
षट्पदं धीर्घः । तस्मादेवं भाप्यत इति चेत । तस्मादनुभीषिषृषे ऽवस्थिताः
पदस्थं दुःखं दुःसहेतु तदा कटुकरवात् । परिणामपथ्यम् भायत्यां हितं
तापदरथं स्वामिपदे रिपतं वदन्ति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणागमनो' नाम द्वादशः सर्गः—३६७

१००६—विरुग्ण-संकीर्ण-विपन्न-भिन्नैः

प्रधुण्ण-संहीण-शिताऽस्त्र-वृक्णैः ॥

यावन् नराऽशैर् न रिपुः शवाऽशान्

संतर्पयत्यानम तावदस्मै' ॥ ७५ ॥

विरुग्णेत्यादि—यावद्रिपुः नराशैः राक्षसैः शवाशान् गृध्रशृगाला-
दीन् । शवमश्नन्ति इति कर्मण्यण् । न संतर्पयति न प्रीणयति
तावदस्य रिपोः आनम चरणावित्यर्थात् । कीदृशैः । विरुग्णैर्भिन्नाङ्गैः,
'३०१९। ओदितश्च । ८। २। ४५।' इति निष्ठानत्वम् । संकीर्णैः इतस्ततो वि-
क्षिप्तैः, विपन्नैर्मूर्तैर्भिन्नैर्भिन्नैर्दरितदेहैः, प्रधुण्णैः । पृथ्वो '३०१९। रदाम्याम्
-। ८। २। ४२।' इति नत्वम् । संहीणैर्लज्जितैः वयमेवमवस्थां नीता इति ।
शितेन तीक्ष्णेन अस्त्रेण वृक्णैः छिन्नैः । '२४१२। महि-ज्या-। ६। १। १६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । संयोगादिलोपः कुरुवं च । ओदित्वात्त्वम् ॥

१००७—भ्रू-भङ्गमाधाय विहाय धैर्यं

विभीषणं भीषण-रुक्ष-चक्षुः ॥

गिरं जगादोग्र-पदामुदग्रः

स्वं स्फावयन् शक्र-रिपुः प्रभावम् ॥ ७६ ॥

भ्रूभङ्गमित्यादि—शक्ररिपुर्दशाननः विभीषणवचनात् क्रुद्धः । भ्रूमङ्गं
भ्रुकुटिमाधाय भावय धैर्यं विहाय स्वकाया भीषणरुक्षचक्षुः भयानकरूप-
चक्षुः । उदग्रः उग्रामितदेहः एवं प्रभावं विक्रमं स्फावयन् वर्धयन् '२५९७।
'स्फायो वः । ७। ३। ४१।' इति णौ चत्वम् । विभीषणं जगाद् गिरं वाचम् ।
उग्रपदां मुसितन्तानां स्वरूपतो ऽर्धतश्च परपरात् ॥

१००८—'शिला तरिष्यत्युदके न पर्णं,

ध्वान्तं रवेः स्यन्त्स्यति, वह्निरिन्दोः, ॥

जेता परो ऽहं युधि जेष्यमाणस्

तुल्यान्ति मन्यस्त्र पुलस्त्य-नष्टः ! ॥ ७७ ॥

शिलेत्यादि—उदके शिला तरिष्यति न पुनः पर्णम् । रवेः सूर्यात् ध्वान्त-
मन्धकां स्यन्त्स्यति स्वविष्यति । '८१४। स्यन्दू प्रलवणे' इत्यस्मात् '२३४८।
नष्टुद्धधनुभ्यः । ७। २। ५३।' इतीदं न भवति । '१२१। हरि च । ८। ४। ५५।' इति अर्धम् । तथा वह्निरिन्दोः स्यन्त्स्यति । अहमप्येष पर उरुष्टः जेता

३६८ भट्टि-काव्य—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूप तृतीयो वर्गः,

युधि संप्रामे जेष्यमाण इत्येतानि चत्वारि हे पुलस्त्यनसः विभोपण ! तुल्यानि
मन्यस्व भवगच्छ । लोटि रूपम् । यदि जेताप्यहं परेण जीये शिलातरणा-
दीन्यपि भविष्यन्ति ॥

१००९—अ-निर्वृतं भूतिषु गूढ-वैरं

सत्कार-काले ऽपि कृता ऽभ्यसूयम् ॥

विभिन्न-कर्माऽऽशय-वाक् कुले नो

मा ज्ञाति-चेलं, भुवि कस्यचिद् भूत् ॥७८॥

अनिर्वृतमित्यादि—भूतिषु ज्ञातिसंबन्धिनीषु अनिर्वृतमसुखिनम् ।
गूढवैरं काले हनिष्यामीति संभृतापकाराशयम् । सत्कारकाले ऽपि पूजाका-
ले ऽपि कृतामर्षम् । विभिन्नाः कर्माशयवाचो यस्य तद्विभिन्नकर्माशयवाक् ।
आशयो ऽन्यो वाक्कर्मणी चान्ये यस्येति । ईदृशं ज्ञातिचेलं गर्हितज्ञातिरस्माकं
कुले मा भूत् । कस्यचिदुन्यस्य वा मा भूत् । चेलशब्दो गर्हिते षर्तते ॥

१०१०—इच्छन्त्यभीक्ष्णं क्षयमात्मनो ऽपि

न ज्ञातयस् तुल्य-कुलस्य लक्ष्मीम् ॥

नमन्ति शत्रून्, न च बन्धु-वृद्धिं

संतप्यमानैर् हृदयैः सहन्ते ॥ ७९ ॥

इच्छन्तीत्यादि—ज्ञातयः आत्मनः सुष्ठु क्षयं विनाशमिच्छन्ति, न
पुनस्तुल्यकुलस्य प्रकहेतुगोत्रस्य लक्ष्मीं श्रियम् । तथा शत्रुं कामं नमन्ति,
न पुनर्बन्धुवृद्धिं बन्धुसन्तति सहन्ते । संतप्यमानैर्हृदयैः हर्ष्यया ददमानैः ॥

किं मया कृतं येनैवमुच्यत इति चेदाह—

१०११—त्वया ऽद्य लङ्काऽभिभवे ऽति-हर्षाद्

दुष्टो ऽति-मात्रं विवृतो ऽन्तरात्मा, ॥

धिक् त्वां, मृषा ते मयि दुस्थ-बुद्धिर्

वदन्निदं तस्य ददौ स पार्ष्णिम् ॥ ८० ॥

त्वयेत्यादि—लङ्कापरिभवे लङ्कापरोधे अतिहर्षात् हर्षेण दुष्टान्त-
रामा भतिमात्रं सुष्ठु त्वयाद्य विवृतः प्रकाशितः । मयि दुस्थबुद्धिः अस्म-
द्विषये दुस्थो ऽभिपुक्तो ऽयमिति बुद्धिः ते मृषा मिष्या । अतस्त्वां धिगिति
वदन् स ददाननः तस्य विभीषणस्य सिंहासनोपाधितबाहोः पार्ष्णि
पादमहार्त्तं निरसि ददौ ॥

१०१२—ततः स कोपं क्षमया निगृह्णन्,
 धैर्येण मन्थुं, विनयेन गर्वम्, ॥
 मोहं धियोत्साह-वशादशक्तिं,
 समं चतुर्भिः सचिवैरुदस्थात् ॥ ८१ ॥

तत इत्यादि—[ततः] पाण्डिप्रहारादनन्तरं स विभीषणः कोपं क्षमया
 क्षान्त्या निगृह्णन् अभिभवन्, तथा धैर्येण मन्थुं शोकं, विनयेन गर्वं, मोहं
 वैचित्र्यं[धिया] प्रकृष्या, उत्साहवशादशक्तिमसामर्थ्यं निगृह्णन् अपमानेन कौपा-
 दीनां संभवात् । चतुर्भिः सचिवैरमार्यैः समं सार्धमुदस्थात् भासनादुत्थितः ॥

१०१३—उवाच चैनं क्षणदा-चरेन्द्रं—
 'मुखं महा-राज ! विना मया ऽऽस्व. ॥
 मूर्खाऽऽतुरः पथ्य-कटूननश्रन्
 यत् साऽऽमयो ऽसौ, भिषजां न दोषः ॥ ८२ ॥

उवाचेत्यादि—उत्थितश्चानन्तरं रावणमुवाच—हे महाराज! मया विना
 सुप्तमास्व तिष्ठ । आस्तेर्लोद । तवात्र दोषो न ममोपदेष्टुः । यस्मान्मूर्खा-
 तुरः मूर्खो य आतुरः पथ्यकटूननश्रन् भ्रमक्षयन् यासामयः रोगवान् असौ
 भिषजां वैष्यानां न दोषः, किंतु तस्यैव ॥

१०१४—करोति वैरं स्फुटमुच्यमानः,
 प्रतुष्यति श्रोत्र-मुखैरं-पथ्यैः ॥
 चिवेक-शून्यः प्रभुरात्म-मानी,
 महाननर्थः सुहृदां वता ऽयम् ॥ ८३ ॥

करोतीत्यादि—प्रभुर्विवेकशून्यो निर्विवेकः । आत्ममानी आत्मो
 ऽन्यो नास्तीति आत्मानं श्लाघमानः । आत्ममाने इति । स्फुटमुच्यमानो
 वैरं करोति घृहं न करोति पथ्यमनेनोक्तमिति । श्रोत्रमुखैः तदर्थमनो-
 हारिभिः अपथ्यैस्तुष्यति । तस्मादयं प्रभुः सुहृदामाधितानां महान् अनर्थः ।
 अनर्थहेतुत्वात् । यतश्चन्द्रः खेदे ॥

१०१५—क्रीडन् भुजङ्गेन गृहाऽनुपातं
 कश्चिद् यथा जीवति संशय-स्थः, ॥

संसेवमानो नृ-पतिं प्र-मूढं

तथैव यज् जीवति, सो ऽस्य लाभः ॥८४॥

क्रीडन्तित्यादि—यथा कश्चित् सर्पप्राही गृहानुगतं गृहं गृहमनुपरा ।
'३३७८ विशि-पति-३।४।५६।' इत्यादिना णसुल् । भुजङ्गेन सह क्रीडन्
जीवति । संशयस्थः संदेहे वर्तमानः किमयं खादिष्यति न वेति । तथैव
प्रमूढं मूर्खमधिपतिं संसेवमानो यजीवति सो ऽस्य लाभः । आस्ताम-
न्यो लाभ इति ॥

१०१६—दत्तः स्व-दोषैर् भवता प्रहारः

पादेन धर्म्ये पथि मे स्थितस्य, ॥

स चिन्तनीयः सह मग्नि-मुख्यैः

कस्या ऽऽवयोर् लाघवमादधातु ॥ ८५ ॥

दत्त इत्यादि—स्वदोषैरविवेकित्वादिभिर्भवता पादप्रहारः यो मम
धर्म्ये धर्मादनपते मार्गे स्थितस्य दत्तः, स मग्निमुख्यैरेतैः सह चिन्तनीयः ।
आवयोर्मध्ये कस्य लाघवमादधातु करोष्यति । यावन्निरूप्यमाणस्तवै-
वेति भावः ॥

१०१७—इति वचनमसौ रजनि-चर-पतिं

बहु-गुणमसकृत् प्रसभमभिदधत् ॥

निरगमर्द-भयः पुरुष-रिपु-पुरान्

नर-पति-चरणौ नवितुमरि-नुतौ ॥ ८६ ॥

इतीत्यादि—इत्येवं वचनं बहुगुणम् अर्थायगाढरवात्, असकृत् बहु-
त्वात्, प्रसभम् आहत्य रजनिचरपतिमभिदधत् भुवन् । '४२७। नाम्य-
स्ताच्छतुः । ७।१।७८।' इति जुम्प्रतिषेधः । रजनिचर इति '१००१।
८।पापोः संशाच्छन्दसोर्बहुलम् । ६।३।६३।' इति संशयो ह्रस्वत्वम् । पु-
परिपुपुराहङ्गातः निरगमत् निष्क्रान्तः । अभयः सन् नरपतिचरणौ
रामस्य पादौ अरिभिरपि नुतौ शूरत्यात् । '२३८१। श्युकः-।०।२।११।' इती-
दप्रतिषेधः । नवितुं प्रणामपूर्वकं स्तोत्रम् । यनेमार्थायादान्तां नन्मुमित्यर्थः ॥

१०१८—अथ तमुपगतं विदित-सुचरितं

पवन-नुत-गिरा गिरि-गुरु-हृदयः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३०१

नृ-पतिरमदयन् मुदित-परिजनं

स्व-पुर-पति-करैः सलिल-समुदयैः ॥८७॥

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्न काण्डे भाविकत्व-

प्रदर्शनसु तृतीयः ॥ काव्यस्य द्वादशः सर्गः ॥

अथेत्यादि—[अथ] अनन्तरं विभीषणमुपेतं सेतुबन्धनान्ताकाण्डे राममु-
पगतवानिति द्रष्टव्यम् । अन्यथा वक्ष्यमाणप्रभातकथनं विरुध्येत । पवनसुत-
गिरा हनूमद्वचनेन सञ्चरितो ऽयमिति विदितं सुचरितं येन । नृपतिः
रामः । गिरियुरुद्धदयः गिरिवत् गुरु अप्रकम्पं हृदयं यस्य । सलिल-
समुदयैः जलपूर्णघटे स्थितैः स्वपुरपतिकरैः । लङ्काधिपतिं कुर्वन्तीति
हेती टः । अमदयन् हृषितवान् । '८१५ मदी हर्षे' इत्यस्य हेतुमण्यन्तरस्य घटा-
दित्वाग्निरथे हस्यत्थम् । मुदितपरिजनं स्वामी लङ्काधिपत्ये ऽभिपिच्यत
इति तस्य दृष्टा अनुजीविन इत्यर्थः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—

तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयः परिच्छेदः (सर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाऽगमनो' नाम

द्वादशः सर्गः ॥

त्रयोदशः सर्गः—

काव्यं संस्कृतमाकृतापभ्रंशभेदाभिविधम् । तत्र शब्दभवदेशीवपदयोः
प्राकृतभाषयोरपभ्रंशस्य च संस्कृतभाषायां समावेतासंभवात् शब्दस-
मायाः प्राकृतभाषायाः समावेताः । तमायांगीत्या रङ्गकलक्षणया दर्श-
यशाह ॥

विभीषणागमनाध्याहः षट्सं रामस्य उदाह—

१०१९—चारु-समीरण-रमणे

हरिण-कलङ्क-किरणाऽऽवली-स-विलासा ॥

आवद्ध-राम-मोहा

वेला-मूले विभावरी परिहीणा ॥ १ ॥

चापित्यादि—रामो राशौ निद्रावान् पशुपतयनमप्यष्टादियुग्मम् ।

३७२ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-कार्ण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

तस्य नियमपूर्वं सुसवतः प्रभातमभूदिति कथयति । वेलामूढे पारस-
मीपे । प्राकृते पुंलिङ्गनपुंसकयोराकारान्तस्य पदस्य सप्तम्या एकवचने
मित्वमेत्वं वा रूपम् । चारुसमीरणरमणे रमयतीति रमणम् । '२८९६।
नन्दि-।३।१।३३४।' इत्यादिना व्युः । समीरणेन रमणम् । चारु च
तत्समीरणरमणं चेति । तत्र विभावरी रात्रिः परिहीणा क्षीणा । हरि-
णकलङ्कस्य याः किरणावह्यः ताभिः सविलासा सविभ्रमा । अतश्चाबद्धो
रामस्य मोहो मूर्च्छा यथेति । 'कृदिकारादक्तिनः' इत्यनेन आवहिरावली-
त्युभयमपि संस्कृतप्राकृतयोः प्रयुज्यते ॥

१०२०-बद्धो वासर-सङ्गे

भीमो रामेण लवण-सलिलाऽऽवासे ॥

सहसा संरम्भ-रसो

दूराऽऽरूढ-रवि-मण्डल-समो लोले ॥ २ ॥

बद्ध इत्यादि—नियमस्थिते ऽपि भवि नासौ समुद्र उरियत इति ।
वासरसङ्गे प्रभातकाले रामेण लवणसलिलावासे समुद्रे इति विषयसप्तमी ।
सहसा तत्क्षणं संरम्भरसः क्रोधरसो वीराख्यः भीमो दुःप्रेक्ष्यः बद्धो ज-
नितः । दूरारूढरविमण्डलसमो लोल इति । दूरमारूढो मध्याह्नस्यो यो
रविः तस्य मण्डलं तेन समस्तुल्यो ऽतितीक्ष्णत्वात् । लोके चञ्चले समुद्रे
प्रभातवातेन क्षोभ्यमाणत्वात् ॥

१०२१-गाढ-गुरु-पुङ्ख-पीडा-

स-धूम-सलिलाऽरि-संभव-महा-वाणे ॥

आरूढा संदेहं

रामे स-महीन्धरा मही स-फणि-सभा. ३

गाढेत्यादि—गाढं सुष्ठु गुरोः पुङ्खस्य या पीडा पीडनम् अहुष्ठाभ्यां
तया हेतुभूतया सधूमसलिलारेः अग्नेः संभवो यत्र स महावाणो यस्य
रामस्य तास्मिन् सति । महासंदेहमारूढा संशयं प्राप्ता ससहीधरा मही
सफणिसभा सह भुजङ्गसमूहेन । धारयन्तीति धराः । अत्र धकारस्य पद-
मुपे पतमानस्य हकारो न भवति । प्राकृते पदमध्यान्तयोर्विधीयमानत्वात् ।
महीधर इति समस्तपदे ऽपि न प्रवर्तते । अत्र पूर्वपदमुत्तरं पदमिति व्यप-
देशात् । एवं च सति गोधर-चक्रधर-धकधर-शङ्खधरादिषु न प्रवर्तते । महीधरो
महिधर इत्युभयमपि प्राकृते प्रयुज्यते । अमहानां विकल्पेन ह्रस्वदर्शनात् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सैतुबन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३७३

१०२२—घोर-जल-दन्ति-संकुल-

भट्ट-महापङ्क-काहल-जलाऽऽवासम् ॥

आरीणं लवण-जलं

समिद्ध-फल-वाण-विद्ध-घोर-फणि-वरम् ॥

घोरेत्यादि—रामेणाग्नेये शरे क्षिप्ते सति लवणजलमारीणं समन्तात् शुष्कम् । '११३८ रीङ् लवणे' इत्यस्मात् निष्ठावकारस्य 'स्वादय भोदितः' इति नत्वम् । '१९७ अट्-कुप्-लट्।३।३।३।' इति णत्वम् । रीणमित्यप्रयोगः प्राकृते महाराष्ट्रे तस्याप्रयोगात् । घोरैः रौद्रैर्जलदन्तिभिः संकुलं व्याप्तम् । भट्टः शुष्को यो महापङ्कः तेन काहला विह्वला जलावासा मत्स्यादयो यत्र । '२६३ अट् अतिक्रम-हिंसनयोः' इत्यस्य रूपम् । समिद्धफलेन दीप्तफलेन वाणेन विद्धाः घोराः फणिवरा महासर्पा यत्रेति ॥

१०२३—स-भयं परिहरमाणो

महाऽहि-संचार-भासुरं सलिल-गणम् ॥

आरूढो लवण-जलो

जल-तीरं हरि-बलाऽऽगम-विलोल-गुहम् ५

सभयमित्यादि—सलिलगणं सलिलसमूहं सभयम् । महाहीनां संचारेण भासुरं भासनशीलम् । तच्छिरोमणिस्योतितत्वाद् । परिहरमाणः परित्यजन् । कर्मभिप्राये तद् । लवणजलः समुद्रः । लवणं जलमस्येति । जलतीरं तटं यत्र रामस्तिष्ठति तदारूढः संप्राप्तो मूर्तिमान् । हरिबलागमेन वानरसैन्यागमेन विलोला व्याकुला गुहा यत्रेति ॥

१०२४—चञ्चल-तरु-हरिण-गणं

बहु-कुसुमाऽऽबन्ध-बद्ध-रामाऽऽवासम् ॥

हरि-पल्लव-तरु-जालं

तुङ्गोरु-समिद्ध-तरु-वर-हिम-च्छायम् ॥ ६ ॥

चञ्चलेत्यादि—चञ्चलक्षपलः तरुहरिणानां वानराणां गणो यत्र जलतीरे । बहुकुसुमानां वृक्षाणामाबन्धेन परस्परसंश्लेषेण बद्धो घटितो रामावासो यत्र । हरिपल्लवानि तरुजालानि यत्र । तुङ्गा उरुषः परिमण्डलाः समिद्धा उज्ज्वला ये तरुवरास्तैर्हिमा शीतला छाया यत्र सजलतीरम् ॥

३७४ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो धर्मः,

१०२५—वर-वारणं सलिल-भरेण

गिरि-मही-मण्डल-संवर-वारणम् ॥

वसु-धारयं तुङ्ग-तरङ्ग-सङ्ग-

परिहीण-लोल-वसुधा-रयम् ॥ ७ ॥

कुलकम् ॥ एतानि सप्त संकीर्णानि ॥

चरेत्यादि—चरा उत्कृष्टा धारणा यत्र । सलिलभरेण सलिलसमूहेन
यो गिरीणां महीमण्डलस्य च संवरः संवरणभाषणम् । '३२३४। मह-
।३।३।५।८।' इत्यादिनाम् । तस्य वारणं निषेधकम् । समुद्रस्य वेलातिक्रमात् ।
वसु द्रव्यं तस्य धारयं धारकम् । '२९००। अनुपसर्गात्-।३।१।१३।८।' इति
णिजन्ताच्छः । तुङ्गाः अभ्रंलिहा ये तरङ्गास्तैः सह यः सङ्गः संश्लेषः तस्मात्
परिहीणो नष्टो लोलो वसुधायां तत्संबन्धिन्यां रयो वेगो यत्र तज्जलती-
रमारूढः । गणितक्रममेतत् । एतानि सप्त संकीर्णानि । संस्कृतप्राकृतयोरवि-
शिष्टत्वात् ॥

१०२६—प्रणिपत्य ततो वचनं

जगाद हितमायतौ पतिर् धारीणाम् ॥

गङ्गाऽवलम्बि-बाहू

रामं बहलोरु-हरि-तमाल-च्छायम् ॥ ८ ॥

पूर्वाऽर्धं निरवद्यम् ॥

प्रणिपत्येत्यादि—ततस्तीरप्राप्तेरनन्तरं धारीणां पतिः समुद्रः रामं प्रणि-
पत्य वचनं जगाद । हितमात्मनो रामस्य पथ्यमायतावागामिनि काले । ग-
ङ्गावलम्बी गङ्गावलम्बनशीलः संपूर्णत्वाद्बाहुर्यस्य स गङ्गावलम्बिबाहुः ।
संस्कृते '१७४। वृद्धोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽणः ।६।३।११।३।' । प्राकृते तु पुंङ्गिने
उकारस्य दीर्घत्वम् । विभक्तिसकारस्य च लोपः । वस्मंहान् हरिः हरितो
यस्तमालः । बहुला घना तस्येव छाया यस्य तमिति । पूर्वाधे निरवद्यमिति ।
पूर्वदिग्दर्धे प्राकृतस्याभावात् निरवद्यं पश्चादर्धं तु संकीर्णमेव ॥

१०२७—'तुङ्गा गिरि-वर-देहा,

अ-गमं सलिलं, समीरणो रस-हारी, ॥

अ-हिमो रवि-किरण-गणो,

माया संसार-कारणं ते परमा. ॥ ९ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३७५

तुङ्गा इत्यादि—गिरिवरदेहाः कुलपर्वतकायाः तुङ्गाः प्राञ्चवः,
अगमं सलिलं अगम्यम् । '३२३४। प्रह-१३।३।५८।' इत्यादिनाम् । समीरणो
रसहारी अपामुच्छोपकः, अहिम उष्णः रवेः किरणगणः । एतासर्वे
तव माया परमा महती संसारस्य कारणम् । सर्वथा त्वं विष्णुः त्वरकृतेषु
को रोप इति ॥

१०२८—आयास-संभवारुण !

संहर संहार-हिम-हर-सम-च्छायम् ॥

वाणं, वारि-समूहं

संगच्छ पुराण-वारु-देहाऽऽवासम् ॥ १० ॥

आयासेत्यादि—यस्मात्संसारकारणं यद्गम्यं सलिलं कृतं, तस्मात्त्वं
हे आयाससंभवारुण रोपसंभवेन रक्षीभूत ! संहारे प्रलये हिमहरा आदि-
त्यास्तैः समा छाया यस्य धाणस्य तं संहार उपशमय । वारिसमूहं संगच्छ
अङ्गीकुट । सकर्मकावात् '२६९९। समो गमि- १३।३।२९।' इत्या-
त्मनेपदं न भवति । पुराणः शाश्वतः, दर्शनीयो यो देहः तस्य आवास-
मवस्थानम् ॥

१०२९—अ-मुलभ-हरि-संचारं

जल-मूलं वहल-पङ्क-रुद्धाऽऽयामम् ॥

भण किं जल-परिहीणं

सु-गमं तिमि-कम्बु-वारि-धारण-भीमम् ॥

अमुलभेत्यादि—अन्यथ यदेतज्जलमूलं जलस्यावस्थानं आप्रेय-
शरशोपितत्वाज्जलपरिहीणं सत्, तत् किं सुखेन गम्यत इति भण मूहि ।
यतो वहलः सान्द्रो यः पङ्कस्तेन रुद्ध आयासो दर्शय यत्र । तिमयो म-
त्स्याः कम्बुषः शङ्खाः वारिवारणाः जलहस्तिनः सैर्मीमम् । एवं च सति
अमुलभो दुर्लभः हरिसंचारो वानरपर्यटनं यत्रेति ॥

गमनोपायमाह—

१०३०—गन्तुं लङ्का-तीरं

वद्ध-महासलिल-संचरेण स-हेलम् ॥

तरु-हरिणा गिरि-जालं

वहन्तु गिरि-भार-संसहा गुरु-देहम् ॥१२॥

३७६ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

गन्तुमित्यादि—संचरन्त्यनेनेति संचरः । '३२९८ गोचर-संचर ।३।३।१९।' इति टच् । बद्धो घटितो महासलिले यः संचरः तेन सेतुना सहे-
लम् । एकप्रवृत्त्या लङ्कातीरं लङ्कोपलक्षितं तटं गन्तुं तरुहरिणा वानरा
गिरिभारस्य संसहाः क्षमाः । संसहन्ते इत्यच् । गिरिजालं गिरिसमूहं
वहन्तु प्रापयन्तु । गुरुदेहः शरीरं यस्य गिरिजालस्य ॥

१०३१—हर-हास-रुद्ध-विगमं

पर-कण्ठ-गणं महाऽऽहव-समारम्भे ॥

छिन्दन्तु राम-बाणा

गम्भीरे मे जले महा-गिरि-वद्धे. ॥ १३ ॥

हरेत्यादि[ने]—मम जले गम्भीरे अगाधे महागिरिभिर्बद्धे सति यो महा-
हवस्य समारम्भः प्रवर्तनं तस्मिन् परस्य शत्रोः कण्ठगणं मीवासमूहं
हरस्य तुष्टत्वाद् यो हासः तेन रुद्धो विगमश्छेदो यस्य तं रामशराभि-
न्दन्तु । आशिषि लोद ॥

१०३२—गच्छन्तु चारु-हासा

वीर-रसाऽऽबन्ध-रुद्ध-भय-संबन्धम् ॥

हन्तुं बहु-बाहु-बलं

हरि-करिणो गिरि-वरोरु-देहं सहसा. १४

एतानि पद् संकीर्णानि ॥

गच्छन्त्वित्यादि—बहवो धाहव एव बलं यस्य बाहुना तरुणा-
मिव बहुत्वाद् । तं शत्रुं वीररसस्य शौर्यस्य य आबन्धः सन्ततप्रवर्तनं
तेन रुद्धो निवारितो भयसंबन्धस्राससंपर्को यस्य तं गिरिवरोरुदेहं
गिरिवन्महाकायं सहसा हन्तुं तरुक्षणं हनिष्याम इति हरिकरिणः
कपिहस्तिनः चारुहासाः मम जले बद्धे सति गच्छन्तु ॥ एतानि पद्
संकीर्णानि । संस्कृतप्राकृतपोस्तुत्यरथात् ॥

१०३३—जिगमिपया संयुक्ता

वभूव कपि-वाहिनी मते दाशरथेः ॥

बुद्ध-जलाऽऽलय-चित्ता

गिरि-हरणाऽऽरम्भ-संभव-समालोला. १५

पूर्याऽर्धं निरवद्यम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सैतुबन्धनं' नाम प्रयोदशः सर्गः— ३७७

जिगमिपयेत्यादि—दाशरथेर्मते ऽभिप्राये सति कपिवाहिनी कपि-
सेना जिगमिपया गन्तुमिच्छया संयुक्ता बभूव । पुद्गलालयचित्ता विदि-
तसमुद्राभिप्राया गिरीणां यद्वरणमानयनं तस्य य आरम्भसंभवः तेन
समालोला आकुला इत्येतदर्थं निरवधम् ॥

१०३४—गुरु-गिरि-वर-हरण-सहं

संहार-हिमांरि-पिङ्गलं राम-बलम् ॥

आरूढं सहसा खं

वरुणाऽऽलय-विमल-सलिल-गण-गम्भीरम्-

गुर्वित्यादि—ततो रामबलं सहसा तत्क्षणं खमारूढम् । गुरूणां गि-
रिवराणां यदाहरणमानयनं तत्सहत इति मूलविभुजादिवात् कः । तस्य
वा सहं शक्तम् । सहत इत्यच् । संहारे प्रलये यो हिमारिरिभिः
तद्वत्पिङ्गलम् । वरुणालयस्य समुद्रस्य यो विमलसलिलगणः निर्मलज-
लसमूहः तद्वद्गम्भीरं समिति ॥

कालापकं चतुर्भिः १७-२०—

१०३५—अवगाढं गिरि-जालं

तुङ्ग-महा-भित्ति-रुद्ध-सुर-संचारम् ॥

अ-भय-हरि-रास-भीमं

करि-परिमल-चारु-बहल-कन्दर-सलिलम्-

अवगाढमित्यादि—खमारूढं रामबलेन गिरिजालमवगाढं अव-
ष्टम् । तुङ्गाभिरुच्छ्रिताभिर्महतीभिः परिणाहवतीभिर्भित्तिभि रूद्धः
सुराणां संचारो यस्मिन् तेषामुन्नतत्वात् । अभया ये हरयः सिंहास्तेषां
रासेन शब्देन भीमं भयानकम् । करिणां यः परिमलः संमर्दस्तेन चारु
शोभनम् । बहलं घनं कन्दरसलिलं यस्मिन् ॥

१०३६—अलि-गण-विलोल-कुसुमं

स-कमल-जल-मत्त-कुरर-कारण्डव-गणम् ॥

फणि-संकुल-भीम-गुहं

करि-दन्त-समूढ-स-रस-वसुधा-खण्डम् १८

अलिंगणेत्यादि—अलिंगणैर्विलोळानि कुसुमानि यत्र । सकमलेषु जले-
षु मत्ताः कुरराणां कारण्डवानां च गणा यत्र । फणिभिः संकुला व्याप्ताः

३७८ भट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो चर्गः,

सत्यो भीमा गुहाः यत्र । करिदन्तैः समुक्षितं सरसं सान्द्रं बभ्रुवायाः
खण्डं यत्र ॥

१०३७—अरविन्द-रैणु-पिञ्जर-

सारस-रव-हारि-विमल-बहु-चारु-जलम् ॥

रवि-मणि-संभव-हिम-

हर-समागमाऽऽवद्ध-बहुल-सुर-तरु-धूपम् ॥

अरविन्देत्यादि—अरविन्दरेणुभिः पिञ्जराः पिङ्गला ये सारसास्तेषां
रूपेण हारि मनोहारि विमलं बहु चारु जलं यत्रैति । रविमणिसंभवः सू-
र्यकान्तमणिसम्भवः यो हिमहरः अग्निः तेन यः समागमः संश्लेषस्तेनाबद्धो
जनितो बहुलः सुरतरुधूपो यत्र ॥

१०३८—हरि-रव-विलोल-वारणा-

गम्भीराऽऽवद्ध-स-रस-पुरु-संरावम् ॥

घोणा-संगम-पङ्काऽऽ-

विल-सुवल-भर-सहोरु-वराहम् ॥ २० ॥

एतानि पञ्च संकीर्णानि ॥

हरिरवेत्यादि—हरीणां सिंहानां यो रवस्तेन विलोलाखण्डो ये वारणाः
स्तैर्गम्भीरो मन्द्र भावद्धो जनितः सरसो मयानकरसयुक्तः पुरमेवान् संरावो
यत्र । घोणा [याः संगमात्] संपर्कात् संभवो यस्य पङ्कस्य घोणासमुद्गतो
यः पङ्क इत्यर्थः । तेनाविलाः लिप्ताद्राः सुवलाः तत एव भरसहाः उरुश्च
वराहाः यत्र । तद्विरिजालमालमवगाढमिति । एतानि पञ्च संकीर्णानि ॥

१०३९—उच्चखनुः परिरब्धान्

कपि-संघा बाहुभिस् ततो भूमि-भृतः ॥

निष्पिट-शेष-मूर्धः

शृङ्ग-विकीर्णोष्ण-रदिम-नक्षत्र-गणान् ॥ २१ ॥

सर्वं निरवद्यम् ॥

उच्चखनुरित्यादि—ततो ऽवगाहादनन्तरं बाहुभिः परिरब्धान् समा-
क्षिप्तान् भूमिभृतः पपंतान् कपिसंघा उच्चखनुः उरुश्चातवन्तः । '२११३।
गम हन-।१।१।१८।' इत्युपधाद्योरः । निष्पिटशेषमूर्धः व्यासपातालमूल-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सैतुवन्धनं' नाम त्रयोदशः सर्गः— ३७९

त्वात् चूर्णितनागराजमस्तकान् । शृङ्गेः शिखरैर्विकीर्णं उष्णरश्मिरादित्यो
नक्षत्रगणश्च यैर्दिवं व्याप्य स्थितत्वात् । सर्वं निरवघमिति अत्र प्राकृतस्या-
प्रयुक्तत्वात् ॥

विशेषकं त्रिभिः । २१-२४-

१०४०—तुङ्ग-महा-गिरि-सुभरा

वाहु-समारुद्ध-भिदुर-टङ्का बहुधा ॥

लवण-जल-बन्ध-कामा

आरूढा अम्बरं महा-परिणाहम् ॥ २२ ॥

तुङ्गेत्यादि—तुङ्गा उच्चा महान्तः परिणाहवन्तो ये गिरयसैः सुभरा
जातभराः कपयः वाहुभिः समारूढा भिदुराः विदारणशीलाः टङ्का उन्नत-
प्रदेशा यैस्ते बहुधा अनेकप्रकारं लवणजलबन्धकामाः एवमेवं बद्धव्यमिति
जातेच्छाः आरूढाः अम्बरं महापरिणाहम् । अप्रमेयदिग्विभागम् ॥

१०४१—बहु-धवल-वारि-वाहं

विमलाऽऽयस-गुरु-महाऽसि-देह-च्छायम् ॥

वद्ध-विहङ्गम-मालं

हिम-गिरिर्मिव मत्त-कुरर-रव-संबद्धम् २३

वह्नित्यादि—महवो धवला धारिवाहा यत्राम्बरे । विमलायसः अयसो
विकारः गुरुरलघुर्महान् यो ऽसिः खड्गः तस्य यो देहः तस्य छायेव छाया
यस्य । बद्धा विरचिता विहङ्गानां माला पङ्क्तिर्यत्र । मत्तानां कुरराणां रथेण
संबद्धं युक्तम् । अतो हिमगिरिर्मिवाम्बरमारूढा इति ॥ /

१०४२—चारु-कलहंस-संकुल-

म-चण्ड-संचार-सारसाऽऽवद्ध-रवम् ॥

स-कुसुम-कण-गन्धन्वहं

समयाऽऽगम-वारि-सङ्ग-विमलाऽऽयामम् ॥

चारुकलहंसेत्यादि—चारुभिः कलहंसैः संकुलं व्याप्तम् । अचण्डसं-
चारैः शनैः संचरद्भिः सारसैरायद्धो रवो यस्मिन् । सकुसुमकणः सपुष्प-
रेणुगन्धवहो वायुर्यत्रेति । महतीति बद्धः कर्तर्यश्च । गन्धस्य बद्ध इति सः ।
समयस्य प्रावृत्कालस्य च आगमः तेन यो वारिसङ्गः तेन प्रक्षालितत्वात्
विमला आयामा यत्र तदम्बरमारूढा इति ॥

१०४३—सहसा ते तरु-हरिणा

गिरि-सुभरा लघण-सलिल-बन्धाऽऽरम्भे ॥

तीर-गिरिमांरूढा

रामाऽऽगम-रुद्ध-स-भय-पर-संचारम्. २५ ॥

एतानि चत्वारि संकीर्णानि ॥

सहसेत्यादि—ते तरुहरिणाः शाखामृगाः गिरिभिः सुभराः सन्तः लघणसलिलबन्धारम्भे समुद्रबन्धनारम्भे सहसा तालक्षणं तीरगिरिं तटस्थितं पर्वतमारूढाः । अत्र संस्कृतपक्षे संहिताया अविबक्षितत्वात् तीरगिरिमारूढा इति नोक्तम् । अन्ये आरूढा तीरगिरिमिति विपर्ययमस्य पठन्ति । तदयुक्तम् । संस्कृतपक्षे अस्रभावाद्यत्वं नास्ति । अतो विसर्जनीयस्य सकार एव स्यात् । रामस्य य आगमस्तेन रुद्धः सभयानां रिपूणां शत्रूणां संचारो यत्र तीरगिरौ । राम आगत इति तत्र भयात् संचारं त्यक्तवन्त इति ॥ एतानि चत्वारि संकीर्णानि ।

१०४४—ततः प्रणीताः कपि-यूथ-मुख्यैर्

न्यस्ताः कृशानोस् तनयेन सम्यक् ॥

अ-कम्प्र-ब्रह्माऽप्र-नितम्ब-भागा

महाऽर्णवं भूमि-भृतो ऽवगाढाः ॥ २६ ॥

निराख्यातं निरवद्यं च ॥

तत इत्यादि—ततो ऽनन्तरं भूमिभृतः पर्वताः कपियूथमुख्यैर्गोलादिभिः कृशानोस्तनयस्य नलस्य प्रणीताः अर्पिताः सन्तस्तेनैव कृशानुतनयेन सम्यक् साधु न्यस्ताः सन्तः महार्णवम् अवगाढाः अवष्टब्धवन्तः । अकम्प्राः स्थिराः ब्रह्माप्रनितम्बानां भागा येषां ते । ब्रह्मो मूलम् । 'इण्विषजिदीवप्यविभ्यो नरु' इत्यधिकृत्य बन्धे 'प्रधि बुधी च' इत्यौणादिको नरु । इदं निराख्यातं तिष्ठन्तपदाभावात् । निरवद्यं च प्राकृताभावात् ॥

१०४५—तेने ऽद्रि-बन्धो, ववृधे पयोधिस,

तुतोप रामो, मुमुदे कपीन्द्रः, ॥

तत्रास शत्रुर्, ददशो सुवेलः,

प्रापे जलाऽन्तो, जहृपुः प्लवङ्गाः, ॥ २७ ॥

एकान्तराख्यातं निरवद्यं च ॥

तेन इत्यादि—अद्रिवन्धस्तेने शनैर्विस्तारं गतः, अत एव ववृधे पयो-
धिर्बृद्धिं गतः । गिरिभिः पूर्णमाणोदरत्वात् तीरं ज्ञापयति स्म । तुतोप राम-
स्तुष्टवान् । सुकरमिदानीं शत्रुव्यापादनमिति । मुमुदे कपीन्द्रः हृष्टवान् ।
प्राप्तो मे प्रत्युपकारकाल इति । तत्रास शत्रुः आसमुपगतः । सेतुं बद्धवा-
निदानीमापातो राम इति । दृष्टो सुवेलः ढीकमानैः सर्वैर्दृष्टः । जलान्तश्च
प्रापे प्राप्तः । ततो जहृपुः हृष्टाः प्लवङ्गाः स्वाम्यादेशः संपादित इति ।
एतदेकान्तराख्यातं सुबन्तपदैर्ब्यवधानात् । निरवयं च प्राकृताभावात् ॥

१०४६—भ्रेमुर्, ववल्गुर्, ननृतुर्, जजक्षुर्,

जगुः, समुत्पुष्टुविरे, निपेदुः, ॥

आस्फोटयांचक्रुर्भिप्रणेद्,

रेजुर्, ननन्दुर्, विययुः, समीयुः ॥ २८ ॥

आख्यात-माला ॥

भ्रेमुरित्यादि—ते पारं प्राप्य केचित् प्रदेशदर्शनीषुकाः भ्रेमुः भ्रान्ताः ।
अन्ये ववल्गुः तोषं गतवन्तः । 'वृक्ष उखि' इत्यत्र वल्गतिर्गती पठ्यते । केचि-
दतिहर्षात् ननृतुः । अन्ये रावणपराक्रमान् न्यकुर्वन्तो जजक्षुः हसितवन्तः ।
मुमुक्षया वा फलानि भक्षितवन्तः । 'जज्ञ भक्ष-हसनयोः ।' केचित् जगुः
गायन्ति स्म । केचित्समुत्पुष्टुविरे उन्मुष्योन्मुष्य गच्छन्ति स्म । केचित्
भ्रान्ता निपेदुः निपण्णाः । केचिदास्फोटयांचक्रुर्वयं युष्याम इति आस्फोटं
कुर्वन्तीति ष्यन्तास्तिव्याम् । केचित्तोपाद्भिप्रणेदुः शुष्टु नादितवन्तः । के-
चिद्रेतुः दीप्तवन्तः । केचिन्ननन्दुर्वपमीदृशं कर्म कृतवन्त इति । अन्ये वि-
ययुरितस्ततो गच्छन्ति स्म । केचित्समीयुः एकत्र संगताः । आख्यातमा-
लेति तिष्ठन्त्वमाला ॥

१०४७—गिरि-पङ्क-चारु-देहं

कङ्कोल-लवङ्ग-वद्ध-सुरभि-परिमलम् ॥

बहु-बहलोरु-तरङ्गं

परिसरमारूढमुद्गरं लवण-जलम् ॥ २९ ॥

गिरित्यादि—गिरीणां प्रक्षिप्यमाणानां यः पङ्कः गैरिकादिधातुकर्मः
तेन चालदेहम् । कङ्कोललवणान्नाम्नां बद्धः सुरभिः परिमलो गन्धो परिमन् ।
बहुवः प्रभृता बहुलाः स्यूला उरयः वधास्तरङ्गा यस्य तदीदृशं लवणजलम् ।
वद्धम् वद्धत कर्तृभूतम् । परिसरं तटमारूढं सेतुना निवारितगतत्वात् ॥

१०४८—लोलं कूलाऽभिगमे

खे तुङ्गाऽमल-निबद्ध-पुरु-परिणाहम् ॥

सुर-गङ्गा-भरण-सहं

गिरि-बन्ध-वरेण लवण-सलिलं रुद्धम् ॥ ३० ॥

लोलमित्यादि—कूलाभिगमे तदगमने लोलं चञ्चलम् । खे आकाशे तुङ्गं च तदमलं चेति तुङ्गामलम् । निबद्धः संयुक्तः पुरमहात् परिणाहो यस्य । तुङ्गामलं च तन्निरुद्धपुरुपरिणाहं चेति । विपति भारोहपरिणाहाभ्यां युक्तमित्यर्थः । सुरगङ्गायाः मन्दाकिन्याः यद्भरणं पूरणं तत्र सहं शक्तं तादृशं लवणजलं गिरिवन्धवरेण सेतुना रुद्धम् ॥

कुलकम्-३१-४३—

१०४९—आरूढं च सुवेलं

तरु-मालाऽऽबन्ध-हारि-गिरि-वर-जालम् ॥

रावण-चित्त-भयङ्कर-

मापिङ्गल-लोल-केसरं राम-बलम् ॥ ३१ ॥

आरूढमित्यादि—रामबलं तदे स्थित्वा आरूढं च सुवेलं पर्वतम् । धकारस्य प्राकृते स्वरशेषता न भवति । पदमध्यान्तयोरवर्तमानत्वात् । तरु-मालाया य आबन्धः तेन हारि मनस्तुष्टिकरं तादृशं गिरिवराणां पर्यन्तगिरीणां जालं यस्य सुवेलस्य रावणचित्तस्य भयङ्करं रामबलम् । आपिङ्गलानि लोलानि केसराणि यस्य तदिति ॥

१०५०—लङ्काऽऽलय-तुमुलाऽऽरव-

सुभर-गभीरोरु-कुञ्ज-कन्दर-विवरम् ॥

वीणा-रच-रस-सङ्गम-

सुर-गण-संकुल-महा-तमाल-च्छायम् ॥ ३२ ॥

लङ्केत्यादि—लङ्कालयानां राक्षसानां यस्तुमुलो महानारवः तेन सुभराः परिपूणाः गभीरोरुञ्जा गम्भीरमहागहनानि कन्दरविवराणि च यत्र सुवले । वीणारवे यो रसस्तृण्णा तेन सङ्गमः समागमो येषां सुरगणानां ते च सुरगणाश्चेति सः । तैः संकुला ध्याता महातमालच्छाया यत्रेति ॥

१०५१—सर-रस-बहु-पल्लवाऽऽविल-

केसर-हिन्ताल-बद्ध-बहल-च्छायम् ॥

पेरावण-मद-परिमल-

गन्धवहाऽऽबद्ध-दन्ति-संरम्भ-रसम् ॥३३॥

सरसेत्यादि—सरसाः सार्द्राः ये बहवः पल्लवाः तैराविला बन्धका-
रिता ये केसरवृक्षाः हिन्तालवृक्षाश्च तैर्बद्धा बहला घना छाया यत्र सुवेले ।
पेरावणस्य पेरावतस्य हस्तिनो मदपरिमलो यस्मिन् गन्धवहे सादत्तेन ग-
न्धवहेन बद्धो दन्तिनां हस्तिनां संरम्भरसः श्रोधरसो यत्रेति । पेरावण
पेरावत इत्युभयमपि प्राकृते साधु ॥

१०५२—तुङ्ग-तरु-च्छाया-रुह-

कोमल-हरि-हारि-लोल-पल्लव-जालम् ॥

हरिण-भयंकर-स-कुसुम-

दाव-सम-च्छवि-विलोल-दाडिम-कुञ्जम् ३४

तुङ्गेत्यादि—तुङ्गतरेणुणां या छाया तस्यां रोहन्तीति इगुपधलक्षणः कः ।
तुङ्गतरेच्छायारूहाः विटपाः तेषां कोमलं हरि हरितं हारि तुष्टिकरं लोलं
पल्लवजालं यत्र । हरिणानां भयंकरा दावसदृशायात् सकुसुमदावसमच्छ-
वयः दावामिगुल्याः लोहदाडिमकुञ्जा यत्र ॥ ३४ ॥

१०५३—कल-हरि-कण्ठ-विरायं

सलिल-महा-बन्ध-संकुल-महा-सालम् ॥

चल-किसलय-संबद्धं

मणि-जालं सलिल-कण-मयं विवहन्तम् ॥३५

कलेत्यादि—कलो मनोहरः हरीणां कण्ठविरायो यत्र । सलिलस्य यो
महाबन्धश्चेन संकुला महान्तः सालाः सालवृक्षा यत्र । चलकिसलयेषु
संबद्धं संलगां सलिलकणमयं सलिलकणरूपं मणिजालं मणिसमूहमिव
विवहन्तं धारयन्तम् ॥

१०५४—तुङ्ग-मणि-किरण-जालं

गिरि-जल-संघट्ट-बद्ध-गम्भीर-रवम् ॥

चारु-गुहा-विवर-सभं

मुर-पुर-सममंमर-चारण-सुसंरायम् ॥ ३६ ॥

३८४ मट्टि-काव्ये—तृतीये प्रसन्न-राण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

तुङ्गेत्यादि—तुङ्गमणीनां किरणजालं यत्रेति । गिरिजलानि निर्झरज-
लानि तेषां यः संपद्यः परस्परसंश्लेषस्तेन यद्वो गम्भीरो रवो यत्र । चारु-
गुहाविवरमेव सभा शाला यत्र । अमरचारणानां गन्धर्वाणां गायतं शो-
भनः संरावो यत्र । अत एवामरपुरसमम् ॥

१०५५—विमल-महा-मणि-टङ्कं

सिन्दूर-कलङ्क-पिञ्जर-महा-भित्तिम् ॥

वीर-हरि-दन्ति-सङ्गम-

भय-रुद्ध-विभावरी-विहार-समीहम् ॥३७॥

विमलेत्यादि—विमलमहामणीनां पञ्चरागादीनां टङ्काः छेदा यत्र ।
अतश्च सिन्दूरकलङ्केन लाम्बनेन पिञ्जरा इव महाभित्तयो यस्य । वीराणां
हरीणां दन्तिनां च यः सङ्गमोऽन्योन्यगमनं तस्माद्यत्नयं तेन रुद्धा निवा-
रिता विभावरी विहारसमीहा विहरणेच्छा यत्र ॥

१०५६—स-महा-फणि-भीम-बिलं

भूरि-विहङ्गम-तुमुलोरु-घोर-विरावम् ॥

वारण-वराह-हरि-वर-

गो-गण-सारङ्ग-संकुल-महा-सालम् ॥ ३८ ॥

समेत्यादि—समहाफणीन्यत एव भीमानि बिलानि विवराणि यत्र
भूरीणां विहङ्गमाणां तुमुलो अनेकमकार धर्महात्र घोरो रौद्रो विरावो यत्र
वारणादिभिः स्कन्धकपर्णादिभिः सङ्कुला महासाला यत्र ॥

१०५७—चल-किसलय-स-विलासं

चारु-मही-कमल-रेणु-पिञ्जर-वसुधम् ॥

स-कुसुम-केसर-वाणं

लवङ्ग-तरु-तरुण-वल्लरी-वर-हासम् ॥ ३९ ॥

चलेत्यादि—चलैः किसलयैः हस्तैरिव सविलासं प्रारब्धतुल्यम् । चा-
रुणां महीकमलानां स्थलजानां रेणुभिः पिञ्जरा वसुधा यत्र । सकुसुमाः के-
सराः घाणाश्च यत्र । लवङ्गतरोत्तरुणा वा वल्लर्यः प्ररोहास्ता एव वरो हासो
विकासालयो यत्र ॥

१०५७—अ-मल-मणि-हेम-टङ्क

तुङ्ग-महा-भित्ति-रुद्ध-रुरु-पङ्क-गमम् ॥

अमराऽऽरुढ-परिसरं

मेरुमिवा ऽऽविल-स-रस-मन्दार-तरुम् ४०

अमलेत्यादि—अमलमणीनां हेमादीनां टङ्काश्लेदा यत्र । तुङ्गा उद्या महती विस्तारवती या भित्तिस्तया रुद्धो रुरुणां मृगाणां पङ्कगमः पङ्केन गमनं यत्र । गमेः '३२३३े मह-।३।३।५८।' इत्यादिना भर् । वङ्कगम इति पाठान्तरम् । तत्र रुद्धः कुटिलो गमो यत्र । 'वकि कौटिल्ये' इत्यस्य रूपम् । अमरैरारुढाः परिसरास्तदा यत्र । अविरलाः सरसा मन्दारतरवो देववृक्षा यत्र । तमित्थं मेरुमिव ॥

१०५८—फल-भर-मन्थर-तरु-वर-

मं-विदूर-विरुढ-हारि-कुसुमाऽऽपीडम् ॥

हरिण-कलङ्क-मणि-संभव-

वहु-वारि-भर-सुगम्भीर-गुहम् ॥ ४१ ॥

फलेत्यादि—फलभरेण मन्थरा इंपन्नतास्तरवरा यत्र । अविदूरे विरुढा हारिणः कुसुमापीडा यत्र । पुष्पस्तवकानां हस्तमाद्यत्वात् । हरिणकलङ्कमणिः महाचन्द्रकान्तः तस्मात् संभवो यस्य बहुवारिणः तेन सुभराः परिपूर्णो गम्भीरा गुहा यस्य । अत्र मणिमहत्तया वारिमहत्त्वात् गम्भीरगुहा-पूरणमिति ॥

१०५९—जल-काम-दन्ति-संकुल-

स-हेम-रस-चारु-धवल-कन्दर-देहम् ॥

अद्भुर-रोह-सम-च्छवि-

रुरु-गण-संलीढ-तरल-हीर-मणि-किरणम्

जलेत्यादि—जलमेतदित्येषं कामदन्तिभिः संकुलाः सहेमरसाः सह हेमरसेन यत्मानाः चारवः शोभनाः धवलाः कन्दरदेहाः कन्दरसखिवेना यत्र । रोहणं रोहः अद्भुराद्भोदो यस्य तस्यैव तेन समच्छवियुक्तवर्णा रत्नगणस्तैः संलीढाः तरलाश्चालाः हरिमणिकिरणा मरकतमयूगा यत्र ॥

३८८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङन्त-काण्डे°लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

भीमं तरु-हरिण-वलं

सु-समिद्ध-हिमाऽरि-किरण-माला-लोलम् ॥

जलेत्यादि—तरुहरिणवलं कपिवलं निषिद्धं सत् भीमं भयानकं जल-
तीराधरावासो यस्य सत् सुसमिद्धस्य हिमारेरग्रेरादित्यस्य वा या किरणमाला
तद्वल्लोलं समारूढमिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

१०६७—रावण-वलमवगन्तुं

जल-भर-गुरु-सलिल-वाह-गण-सम-च्छायम्

अट्ट-तरु-मञ्च-मन्दिर-

तोरण-माला-सभासु समारूढम् ॥ ५० ॥

इति भट्टि-काव्ये प्रसन्न-काण्डे भाषा-समावेशो

नाम चतुर्थः, काव्यस्य त्रयोदशः सर्गः ।

रावणेत्यादि—रावणवलं अवगन्तुं कीदृशमिति जलभरेण गुरुयः स-
लिलवाहगणो जलधरसमूहः तेन समच्छायं तुल्यच्छायं रावणवलं अट्टादिषु
समारूढम् ॥

पूतानि द्वाविंशतिः संकीर्णानि ।

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—

तृतीये प्रसन्न-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (वर्गः);

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सेतुबन्धनं' नाम

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः—

सुसिद्ध्युत्पत्तौ यत्सीष्ठं तदपि काव्यस्याङ्गमुक्तम् । अतः प्रसन्नकाण्डा-
नन्तरं तिङ्काण्डं शब्दलक्षणप्रयोगार्थं कथ्यते । तत्र लस्य स्थाने तिबा-
दयः । लकाराश्च नव लोटञ्छन्दोविषयत्वादिति । अथ नवविलसितानि ।
विलसितं च नानारूपता । तत्र भूतार्थवतो लियो ऽधिकृत्य तद्विलसि-
तमाह—

१०६८—ततो दशाऽऽस्यः स्मर-विह्वलाऽऽत्मा

चार-प्रकाशीकृत-शत्रु-शक्तिः ॥

विमोह्य माया-मय-राम-मूर्धा
सीतामनीकं प्रजिघाय योद्धुम् ॥ १ ॥

तत इत्यादि—ततः स्वपरबलयो रणादुत्तरकालं दशास्यः स्मरवि-
ह्वलात्मा कामवशीकृतदेहः । भर्तरि निराशा सती सीता ममानुकूला भवि-
ष्यतीति मायामयेन मायास्वभावेन राममूर्धा छिन्नेन सीतां विमोह्य मोह-
यित्वा शरीः प्रणिधिभिः प्रकाशीकृता शत्रुशक्तिः वैरिसामर्थ्यं यस्मै ।
योद्धुमनीकं सैन्यं प्रजिघाय प्रहितवान् । '२५३१ हेरचङ्गि । ७।३।५६।' इति
कुचन् । भूतानघतनपरोक्षे सर्वत्र लिद ॥

१०६९—कम्बूनथ समादध्मुः, कोणैर् भैर्यो निजघ्नरे, ॥
वेणून् पुपूरिरे, गुञ्जा जुगुञ्जुः कर-धट्टिताः ॥

कम्बूनित्यादि—अथ सैन्यप्रेषणानन्तरं कम्बून् समादध्मुः शनित-
यन्तः शक्तिः । कोणैर्वाद्यवादनैः काष्ठमयैः भैर्यो निजघ्नरे ता-
दृिताः । कर्मणि लिद । वेणून् घञान् पुपूरिरे मुपमरुता पूरितवन्तः ।
'१२२६। पूरी आप्यायने' इति दैवादिको ऽनुदात्तेन् । गुञ्जाः समरवादनाः
करधट्टिताः अद्गुलिपृष्ठाः जुगुञ्जुः शनितयत्नः । '२१२। गुञ्जि अभ्यक्ते शब्दे' ॥

१०७०—वादयांचक्रिरे ढक्काः, पणवा दध्वनुर हताः, ॥

काहलाः पूरयांचक्रुः, पूर्णाः पेरश् च सस्वनुः ॥ ३ ॥

वादयेत्यादि—ढक्का वादयांचक्रिरे वादितवन्तः । ढक्कावाढक्का इत्यर्थः ।
घदेर्हेतुमण्यन्तात् आमि '२३११। अयामन्त-। ६।४।५५।' इत्ययादेशः ।
'२२४०। आम्प्रत्ययवत्-। १।३।६३।' इति कृत्रो ऽनुप्रयोगस्यारमनेपदे '२५६४।
णिचश्च । १।३।७४।' इति आम्प्रत्ययादारमनेपदस्य विहितत्वात् । पणवाः वाद्य-
विशेषाः हताः पाणविक्रेस्तादृिताः । दध्वनुष्वन्तिताः । काहलाः गो-
शृङ्गसंस्थानाः । पूरयांचक्रुः पूरितवन्तः । 'पूरी आप्यायने' इति शौरादिक-
स्योदात्तेतो रूपम् । पेरः एरमुष्ठाकृताः । पूर्णा मुपमरुता सस्वनुः ।
'२३५४। पूर्णा च सप्तानाम् । ६।४।१२५।' इति लिटि एत्वविधानस्य
विकल्पितत्वात् मैत्रम् ॥

१०७१—मृदङ्गा धीरमास्वेनुर, हतः स्वेने च गोमुखैः ॥

घण्टाः शिशिञ्जिरे दीर्घं, जहादे पटहर् भृशम् ॥ ४ ॥

मृदङ्गा इत्यादि—मृदङ्गा गुरजाः धीरं आस्वेनुः गम्भीरं प्वरिताः ।
पूरवक्षे रूपम् । गोमुखैर्यापविशैः हतः स्वेने शनितम् । भावे लिद ।

१०६३—आरूढ-त्राण-घोरं

वि-मलाऽऽयस-जाल-गूढ-पीवर-देहम् ॥

चञ्चल-तुरङ्ग-वारण-

संघट्टाऽऽवद्ध-चारु-परिणाह-गुणम् ॥४६॥

आरूढेत्यादि—धनुषि आरूढत्राणावात् घोरं परबलम् । विमलेनायस-जालेन यर्मणा गूढश्लथः पीवरः स्थूलो देहो यस्य । चञ्चलानां तुरङ्गानां वारणानां च यः परस्परसंघट्टः श्लेषणं तेनावद्धश्चारुः परिणाहगुणः विस्तार एव गुणो यस्य तस्परबलं संनद्धम् ॥

१०६४—असि-तोमर-कुन्त-महा-

पट्टिश-भल्ल-वर-त्राण-गुरु-पुरु-मुसलम् ॥

वीर-रसाऽलङ्कारं

गुरु-संचार-हय-दन्ति-स-मही-कम्पम्. ४७

अस्तीत्यादि—अस्यादीनां परबाणपर्यन्तानां द्वन्द्वः । तैरस्यादिभिः गुरुः अनभिभवनीयं पुरु महन्मुसलं यत्र । अस्यादिगुरु च तत्र पुरु मुसलं चेति सः । वीररस एवालङ्कारो यस्य । गुरुः संचारो येषां हयदन्तिनां महाकायत्वात् तैः संग्रहीकम्पं सह महीकम्पेन वर्तमानं परबलं संनद्धम् ॥

१०६५—ते रामेण स-रभसं

परितरला हरि-गणा रण-समारम्भे ॥

रुद्धा लङ्का-परिसर-भू-

धर-परिभङ्ग-लालसा धीर-रवम् ॥ ४८ ॥

ते इत्यादि—ते हरिगणाः कपिगणाः रणसमारम्भे रणप्रवर्तननिमित्तं सरभसं संभ्रमपूर्वकं परितरलाः रघुानुमदानुवन्तः । लङ्कापरिसरे लङ्का-समीपे ये [भूधराः] तरपः तेषां परिभङ्गे चूर्णने लालसाः सगृह्याः सन्तौ रामेण रुद्धाः प्रतिविद्धाः मा भाङ्गुरिति । धीररवं धीरो रवो यस्यां प्रतिपेपन-क्रियायामिति ॥

युग्मकम्—

१०६६—जल-तीर-तुङ्ग-तरु-वर-

कन्दर-गिरि-भित्ति-कुञ्ज-विधराऽऽ

१९० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

घण्टाः दीर्घं शिशिजिरे उच्चैः शब्दितवत्यः । पटहैर्भृशमत्यर्थं ज्हादे
शब्दितम् । भावे लिट् ॥

१०७२—हया जिहेपिरे हर्पाद्, गम्भीरं जगजुर् गजाः, ॥
संत्रस्ताः करभा रेडुश्, चुकुवुः पत्ति-पङ्कयः, ॥ ५ ॥

हया इत्यादि—हया अथाः हर्पात् जिहेपिरे हेपितवन्तः । '६१४
हेप अव्यक्ते शब्दे' भौवादिको ऽनुदात्तेत् । अभ्यासस्य [२१८०] ह्रस्वः
। ७।४।५९।' इति एत इन्नवति । गजा गम्भीरं मन्द्रं जगजुः गर्जितवन्तः ।
'गज गृजी शब्दार्थौ ।' करभा उष्टाः संत्रस्ताः नानावादिन्नश्रवणात् रेडुः
शब्दं कृतवन्तः । 'रट परिभाषणे' इति शब्दार्थः । पत्तिपङ्कयः पदातिर्सं-
तयः चुकुवुः शब्दितवत्यः । गच्छत किं तिष्ठतेति । 'कु शब्दे' इत्युदात्तेत् ॥

१०७३—तुरङ्गाः पुस्फुडुर भीताः, पुस्फुरुर् वृषभाः परम् ॥
नार्यश् चुक्षुभिरे मम्लुर् मुमुहुः शुशुचुः पतीन्, ॥ ६ ॥

तुरङ्गा इत्यादि—तुरङ्गा अथा भीता वादिन्नश्रवणात् पुस्फुडुः स्फु-
टिताः भयादितस्ततो गताः । 'स्फुट विशरणे' । वृषभाः परं पुस्फुरुः सुष्टु
वलिताः । 'स्फुर बलने ।' नार्यश्चुक्षुभिरे अस्माकन्नामागतो वियोग इति
क्षोभमुपगताः । व्यस्तचित्ता जाता इत्यर्थः । काश्चिदामन्तुः । 'म्ले
गाप्रक्षये ।' मुमुहुः काश्चिन्मोहमुपगताः । पतीन् काश्चित् शुशुचुः शोचि-
तवत्यः । हा कष्टं नियतं विनष्टा इति ॥

१०७४—जगर्जुर्, जहपुः, शूरा रेजुस्, तुष्टुविरे परैः, ॥
ववन्धुरंद्गुलिन्त्राणि, सन्नेहुः परिनिर्ययुः ॥ ७ ॥

जगर्जुरित्यादि—शूरा जगर्जुः । अस्माभिर्दृष्टाः शूराः क्व यास्वन्तीति
शब्दितवन्तः । तथा जहपुः तुष्टाः । चिरमायातः समर इति । '१३०८।
ह्य तुष्टौ ।' अत एव रेजुः शोभन्ते रम । '१३५४। फणां च सप्तानाम्
। १।४।१२५।' इत्येवाम्भ्यासलोपां । परैरन्वैस्तुष्टुविरे स्तुताः । भयताम-
प्रतः समरे के तिष्ठन्तीति । अद्गुलिन्त्राणि यवन्धुः यामन्ति रम । '१०४२। यव
वन्धने ।' तथा परे सन्नेहुः कवचानि यामन्ति रम । '१२४१। जह वन्धने'
परिनिर्णयुः निष्क्रान्ताः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३११

धनूंषीत्यादि—धनूंषि आरोपयांचक्रुः आरोपितगुणानि कृतवन्तः ।
'२५९९। रहः पो ऽन्यतरस्याम् । ७।३।४३।' इति णौ पादेशः । आरुह्य-
रारोहन्ति स्म रथादिषु । द्वितीया न कृता । अधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् ।
दीप्ताग्निष्कलङ्कानसोन् ववृहुः कोशादाकृष्य वद्यतान् कृतवन्तः । 'वृह उच्य-
माने ।' गुर्वीर्गदा उच्चिक्षिषुः उच्चिक्षवन्तः ॥

१०७६—शूलानि भ्रमयांचक्रुर्, वाणानाददिरे शुभान्, ॥
भ्रेमुश्, चुकुदिरे, रेसुर्, ववल्गुश् च पदातयः ॥ ९ ॥

शूलानीत्यादि—शूलानि भ्रमयांचक्रुः भ्रमयन्ति स्म । मान्तरथान्नि-
त्वे ह्रस्वत्वम् । वाणान् शुभान् युद्धयोग्यानाददिरे गृहीतवन्तः । '२६८६।
भाटो दो ऽनास्यविहरणे । १।३।२०।' इति तद् । पदातयश्च भ्रेमुः इतस्ततो
याताः । चुकुदिरे शस्त्रपाणयः क्रीडितवन्तः । 'कुर्दं सुर्दं गुर्दं क्रीडायामेव ।'
रेसुः भयकृते निनादान् कृतवन्तः । 'रस शब्दे ।' ववल्गुः प्रभुताः ।
बलातिः 'बल बलि' इत्यत्र पठ्यते ॥

१०७७—समुत्पेतुः कपा-घातै, रश्म्याकर्षेर् ममङ्गिरे ॥

अश्वाः, प्रदुद्बुबुर् मोक्षे, रक्तं निजगरुः श्रमे ॥ १० ॥

समुत्पेतुरित्यादि—कपाघातैः चर्मलताप्रहारैः अश्वाः समुत्पेतुः
उत्पुताः । रश्म्याकर्षेः प्रप्रहारुर्षणैः ममङ्गिरे शोभन्ते स्म । सङ्को-
चितघोणत्वात् । 'मगि मण्डने ।' मोक्षे रश्मीनां प्रसारणे प्रदुद्बुबुः वेगेन
गताः । श्रमे सति स्वलोचप्रभवं रक्तं निजगरुः पीतवन्तः । '१५०४।
गृ निगरणे ।' '२३८३। ऋच्छत्युताम् । ७।४।११।' इति गुणः ॥

१०७८—गजानां प्रददुः शारीन्, कम्बलान् परितस्तरुः, ॥

तेनुः कक्षां, ध्वजांश् चैव समुच्छिश्रियुरुच्छिलान् ११

गजानामित्यादि—गजानां शारीन् प्रददुः । पृष्ठेषु आरोपितवन्तो
दन्तिपका इत्यर्थात् । तथा कम्बलान् नानावर्णविचित्रान् परितस्तरुः आ-
रतीर्णवन्तः । कक्षां हेमादिमयीं तेनुः विस्तारितवन्तः । उच्छिलान् उद्धृत-
शिलान् ध्वजान् समुच्छिश्रियुः उच्चिक्षवन्तः ॥

१०७९—विशिश्वासयिपांचक्रुरालिलिङ्गुश् च योपितः, ॥

आजगुर् मूर्ध्नि बालांश् च चुचुम्बुश् च सुत-प्रियाः १२

विशिश्वासयिपांचक्रुरित्यादि—योपितः आग्नीषान् विशिश्वास-

३९२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-कार्ण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

यिपांचक्रुः विश्वासयितुमिष्टवन्तः । मय्यन्यथा न भवनीयमिति । ष्यन्त-
स्य रूपम् । आल्लिलिङ्गुश्च क्षिप्यन्ति स्म । लिंगिर्गत्यर्थः । आहपूर्वः
परिष्वङ्गे वर्तते । बालान् शिशून् आजघ्नुः शिरसि भाघ्रातवन्तः । तथा
सुसुम्बुश्च सुम्बितवन्तः । सुतप्रियाः सुताः प्रियाः येषामिति ॥

१०८०—गम्भीर-वेदिनः संज्ञा गजा जगृहुरक्षताः, ॥

ववृधे शुशुभे चैपां मदो, हृष्टैश्च पुषुवे ॥ १३ ॥

गम्भीरवेदिन इत्यादि—ये गजा मत्तत्वादङ्कुशैर्दंडमाहताः । गम्भीरं
विन्दन्तीति ते गम्भीरवेदिनः । तस्मिन् काले संज्ञा युद्धोपयिकीर्जगृहुः
गृहीतवन्तः । अक्षतास्तोग्राङ्कुशैरनाहताः सन्तः हृष्टैश्च गजैः पुषुवे
उतम् । भावे लिट् । हर्षादेपां मदो ववृधे वद्धंते स्म । शुशुभे च
शोभते स्म ॥

१०८१—मृगाः प्रदक्षिणं सस्रुः, शिवाः सम्यग्वाशिरे, ॥

अ-वामैः पुस्फुरे देहैः, प्रसेदे चित्त-वृत्तिभिः ॥ १४ ॥

मृगा इत्यादि—एवं संग्रह्य चलतां मृगाः दक्षिणपार्श्वेन गताः ।
सम्यग्वाशिरे वामपार्श्वस्थाः शिवाः शब्दितवत्य इत्यर्थः । 'वाश्ट शब्दे'
अवानैर्दक्षिणैर्देहैर्मुजादिभिः पुस्फुरे स्फुरितम् । भावे. लिट् । चित्त-
वृत्तिभिर्मनोवृत्तिभिः प्रसेदे मसद्यम् । पूर्ववत्सदेभावे लिट् ॥

१०८२—प्राच्यमाञ्जिहिपांचक्रे प्रहस्तो रावणाऽऽज्ञया ॥

द्वारं, ररह्वतुर् याम्यं महापार्श्व-महोदरौ ॥ १५ ॥

प्राच्यमित्यादि—एवं शुभनिमित्तोत्साहितः प्रहस्तो रावणाज्ञया
प्राच्यं प्राचि भवं पूर्वद्वारम् । '१३२१। सुप्राक्-।४।२।११०।' इति यत् । आ-
ञ्जिहिपांचक्रे गन्तुमिष्टवान् । '१९३३। अहि गतौ' इत्यस्योदात्तेतः सनीट् ।
'२१०६। अजादेर्द्वितीयस्य ।६।१।२।' इति द्विर्वचनम् । '२४४६। न न्द्राः-
।६।१।३।' इति नकारो न द्विरुच्यते । '२२४०। आम्प्रत्ययवत्-।१।३।६३।'
इत्यात्मनेपदम् । तथा महापार्श्वमहोदरौ राक्षसी याम्यं द्वारं दक्षिणम् ।
यमो देवता अस्येति । '१०७७। दिव्यदित्या-।४।१।८५।' इत्यत्र 'यमाद्येति
वक्तव्यम्' इति उक्तं तेन प्राग्दीप्यतीये ऽर्थे ष्यप्रत्ययः । ररह्वतुः गती ।
'१९३१। रधि गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥

१०८३—प्रययाविन्द्र-जित् प्रत्यागियाय स्वयमुत्तरम् ॥

समध्यासिसिपांचक्रे विरूपाऽक्षः पुरोदरम् ॥ १६ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-यन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३९३

प्रययाचित्यादि—प्रत्यस् पश्चिमद्वारं इन्द्रजित् प्रययी गतवान् । प्रती-
 ध्यान् द्वारमिति '१९०४। दिक्छन्द्रेभ्यः सप्तमी-।५।३।२७।' इत्यादिना वि-
 दित्स्वास्त्रात्तेः '१९८०। अश्लुक्।५।३।३०।' । सत्तंज्ञाभावान् '४१६। जचः
 ।६।१।१३८।' इत्यकारलोपो निवर्तते '४१७। यौ ।६।३।१३८।' इति दीर्घत्वं
 च । स्वयमिति रावण उत्तरद्वारमिषाय गतः । विरूपाक्षो राक्षसः पुरोदरं
 पुरमध्यं समध्यासित्तिपांचके समध्यायितुमिष्टवान् । आस्तेरनुदात्ततः
 मनि इति अजादिः । '२०३४। पूर्ववासनः ।१।३।६२।' इत्यात्मनेपदम् ।
 अनुप्रयोगत्वात्प्यात्मनेपदम् ॥

१०८४—शुश्राव रामस् तत् सर्वं, प्रतस्थे च स-सैनिकः, ॥

विस्फारयांचकारा ऽस्त्रं वचन्धा ऽथ च वाणधी. ॥१७॥

शुश्रावेत्यादि—अथानन्तरं रामस्तत्सर्वं रावणचेष्टितं शुश्राव श्रुत-
 वान् । प्रतस्थे च गन्तुं प्रवृत्तः । '२६८९। समवप्रथिभ्यः स्थः ।१।३।२२।' इति षट् । ससैनिकः सह योर्धः । सेनायां समवेता इति '१५९५।
 सेनाया वा ।४।१।४५।' इति पक्षे षट् । अस्त्रं घनुर्विस्फारयांचकार आरो-
 प्याकृष्टवान् । स्फुरतेः । '२५६९। विस्फुरोर्णौ ।६।१।५४।' इत्याद्यम् ।
 वचन्धे च वाणधी तूणीरे वध्नाति स्म । वाणा धीयन्ते ऽस्मिन्निति ।
 '३२०१। कर्मण्यधिकरणे च ।३।३।९३।' इति किः ॥

१०८५—ईक्षांचके ऽथ सौमित्रिर्मनुजज्ञे वलानि च, ॥

नमश्चकार देवेभ्यः, पर्ण-तल्पं मुमोच च. ॥ १८ ॥

ईक्षामित्यादि—सौमित्रिं च युद्धाय ईक्षांचके दृष्टवान् । ईक्षेरनुदा-
 त्ततः । '२२३०। इजादेः-।३।१।३६।' इत्याम् । वलानि च अनुजज्ञे अनु-
 ज्ञातवान् । अनुपूर्वां जानातिरनुज्ञाने वर्तने तस्य परस्मैपदित्वान् ।
 '२०४३। अनुपनर्गान्-।१।३।७६।' इति यचनादात्मनेपदम् । वपमर्गेण युक्त-
 त्वान् । नमश्चकार देवेभ्यः । नमःशब्दयोगे चतुर्थी । पर्णतल्पं
 पर्णशयनीयं मुमोच मुक्तवान् ॥

१०८६—चकासांचक्रुत्तस्युर्, नेदुरानशिरे दिशः ॥

वानरा, भूधरान् रेधुर्, वभञ्जुश् च ततस् तरून्. ॥१९

चकासांचक्रुत्तित्यादि—ततो ऽनुज्ञानानन्तरं वानरा वृक्षस्थुः वपि-
 ताः । नेदुः शब्दितवन्तः । दिश आनशिरे व्याप्ताः । '२५३३। अशो-
 षेश्च ।७।१।७२।' इत्यम्यासस्य नुद् । '२२४८। अत आदेः ।७।१।७०।' इति
 दीर्घत्वम् । भूधरान् पर्यतान् रेधुः वन्मूलिनवन्तः । '२५३२। रापो-

३९२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-कार्ण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

• विपांचक्रुः विश्वासयितुमिष्टवन्तः । मय्यन्यथा न भवनीयमिति । ष्यन्त-
स्य रूपम् । आलिलिङ्गुश्च श्लिष्यन्ति स्म । लिगिर्गन्त्यर्थः । आङ्पूर्वः
परिष्वङ्गे वर्तते । यालान् शिशून् आजगुः शिरसि आघ्रातवन्तः । तथा
चुचुम्बुश्च चुम्बितवन्तः । सुतप्रियाः सुताः प्रियाः येषामिति ॥

१०८०—गम्भीर-वेदिनः संज्ञा गजा जगृहुरक्षताः, ॥

ववृधे शुशुभे चैषां मदो, हृष्टैश्च पुपुवे. ॥ १३ ॥

गम्भीरवेदिन इत्यादि—ये गजा मत्तत्वादङ्कुशैर्दंढमाहताः । गम्भीरं

• विन्दन्तीति ते गम्भीरवेदिनः । तस्मिन् काले संज्ञा युद्धोपयिकीर्जगृहुः
गृहीतवन्तः । अक्षतास्तोत्राङ्कुशैरनाहताः सन्तः हृष्टैश्च गजैः पुपुवे
मुतम् । भावे लिट् । हर्षादेषां मदो ववृधे वदंते स्म । शुशुभे च
शोभते स्म ॥

१०८१—मृगाः प्रदक्षिणं सस्रुः, शिवाः सम्यग् ववाशिरे, ॥

अ-वामैः पुस्फुरे देहैः, प्रसेदे चित्त-वृत्तिभिः. ॥ १४ ॥

मृगा इत्यादि—एवं संतप्त चकृतां मृगाः दक्षिणपार्श्वेन गताः ।
सम्यग् ववाशिरे वामपार्श्वस्थाः शिवाः शब्दितवत्य इत्यर्थः । 'वाश्ट् शब्दे'
अवामैर्दक्षिणेर्देहेभुंजादिभिः पुस्फुरे स्फुरितम् । भावे, लिट् । चित्त-
वृत्तिभिर्मनोवृत्तिभिः प्रसेदे प्रसन्नम् । पूर्ववत्सदेभावे लिट् ॥

१०८२—प्राच्यमाञ्जिहिपांचके प्रहस्तो रावणाऽऽज्ञया ॥

द्वारं, ररङ्गतुर् याम्यं महापार्श्व-महोदरौ. ॥ १५ ॥

प्राच्यमित्यादि—एवं शुभनिमित्तोत्साहितः प्रहस्तो रावणाक्षया
प्राच्यं प्राधि भवं पूर्वद्वारम् । '१३२१। युमाक्-१४।२।११०।' इति यत् । आ-
ञ्जिहिपांचके गन्तुमिष्टवान् । '१९३३। अहि गतौ' इत्यस्योदात्तेतः सनीट् ।
'२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य ।६।१।२।' इति द्विर्वचनम् । '२४४६। न न्द्राः-
।६।१।३।' इति नकारो न द्विरुच्यते । '२२४०। आम्प्रत्ययवत्-१।१।३।३।' इत्यात्मनेपदम् । तथा महापार्श्वमहोदरौ राक्षसौ याम्यं द्वारं दक्षिणम् ।
यमो देवता अस्पृति । '१०७७। द्वित्यदिस्या-१४।१।८५।' इत्यत्र 'यमाच्छेति
चक्ष्म्यम्' इति उक्तं तेन प्राग्दीप्यतीये ऽर्थे ण्यमापयः । ररङ्गतुः गर्ता ।
'१९३१। रधि गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥

१०८३—प्रययाविन्द्र-जित् प्रत्यर्गियाय स्वयमुत्तरम्. ॥

समध्यासिसिपांचके विरूपाऽक्षः पुरोदरम्. ॥ १६ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-यन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३९३

प्रययाचित्यादि—प्रायक् पश्चिमद्वारं इन्द्रजित् प्रययौ गतवान् । प्रती-
च्याम् द्वारमिति '१९७४। दिक्छन्द्रेभ्यः सहस्री-।५।३।२०।' इत्यादिना वि-
हितस्यास्तातेः '१९८०। अत्रेर्लुक् ।५।३।२०।' । भर्त्सनाभावात् '४१६। अचः
।६।४।१३८।' इत्यकारलोपो निवर्तते '४१७। औ ।६।३।१३८।' इति दीर्घत्व-
च । स्वयमिति रावण उत्तरद्वारमिमांशं गतः । विरूपाक्षो राक्षसः पुरोदरं
पुरमप्यं समभ्यासित्तिपांचके समभ्यासित्तुमिष्टवान् । आस्तेरनुदात्तेतः
स्नि इति अजादिः । '२७३४। पूर्ववत्सनः ।१।३।६२।' इत्यात्मनेपदम् ।
अनुप्रयोगस्यात्प्राप्तनेपदम् ॥

१०८४—शुश्राव रामस् तत् सर्वं, प्रतस्थे च स-सैनिकः, ॥

चिस्कारयांचकारा ऽस्त्रं वधन्धा ऽथ च वाणधी. ॥१७॥

शुश्रावेत्यादि—अथागन्तरं रामस्तत्सर्वं रावणचेष्टितं शुश्राव श्रुत-
वान् । प्रतस्थे च गन्तुं प्रवृत्तः । '२६८९। समवप्रधिभ्यः स्यः ।१।३।२२।' इति छट् । ससैनिकः सह योधैः । सेनायां समवेता इति '१५९५।
सेनाया या ।४।४।४५।' इति पक्षे षट् । अस्त्रं धनुर्विस्कारयांचकार भारो-
प्याकृष्टवान् । स्फुरतेः । '२५६९। चिस्फुरोर्णो ।६।१।५४।' इत्याद्यम् ।
यद्यन्थ च वाणधी मूलीरे यभाति ह्य । वाणा धीयन्ते ऽस्मिन्निति ।
'३२७१। कर्मण्यधिकरणे च ।३।३।९३।' इति किः ॥

१०८५—ईक्षांचके ऽथ सौमित्रिमनुजज्ञे वलानि च, ॥

नमश्चकार देवेभ्यः, पर्ण-तल्पं मुमोच च. ॥ १८ ॥

ईक्षामित्यादि—सौमित्रिं च युदाय ईक्षांचके दृष्टवान् । ईक्षेरनुदा-
त्तेतः । '२२३०। इजादेः-।३।१।३६।' इत्याम् । वलानि च अनुजज्ञे अनु-
ज्ञातवान् । अनुजज्ञौ जानातिरनुज्ञाने वर्तने तस्य परस्मैपदित्यात् ।
'२७४३। अनुपसर्गात्-।१।३।७६।' इति पपनादात्मनेपदम् । उपसर्गेण युक्त-
व्याम् । नमश्चकार देवेभ्यः । नमःशब्दयोगे चतुर्धा । पर्णतल्पं
पर्णशयनीयं मुमोच मुक्तवान् ॥

१०८६—चकासांचफुरित्स्थुर, नेदुरानशिरे दिवाः ॥

यानरा, भूपरान् रेधुर, चभञ्जुश् च ततस्तत्तल्लु. ॥१९

चकासांचफुरित्यादि—सतो ऽनुज्ञानानन्तरं चकासांचफुरित्स्थुः उत्थि-
ताः । नेदुः शक्तिवन्तः । दिवा अजादिरे, पुत्राः । '२५३३। अभो-
तेश्च ।४।४।७२।' इत्यप्यासस्य नुद । '२२४८। अत आदेः ।७।४।७०।' इति
दीर्घत्वम् । भूपरान् पर्वतान् रेधुः वन्मूलितवन्तः । '२५३३। राधो-

३५४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिहन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

हिसायाम् । ६।४।१२३। इत्येत्वाभ्यासलोपः । तरुश्च बभञ्जुः भद्रवन्तः ।
एवं च ते चक्रासांचक्रुः शोभन्ते स्म । कास्यनेकान्ग्रहणमित्याम् ॥

१०८७—ददाल भूर्, नभो रक्तं गोप्पदप्रं ववर्ष च, ॥

मृगाः प्रससृपुर् वामं, खगाश् चुकुविरे ऽशुभम्, ॥२०॥

ददालेत्यादि—श्लोकद्वयं राघवयोर्ग्रहास्त्रवन्धसूचनार्थमनिमित्तदर्श-
नम् । मूर्ददाल विदीर्णा । नभश्च रक्तं रुधिरं घवर्षं वृष्टवत् । लिटः-
पित्वादकित्त्वे धातोर्गुणः- । कियत्प्रमाणं गोप्पदप्रं यावता गोप्पदं पूर-
यित्वा । '३३५३। वर्षप्रमाणे-।३।४।३२।' इत्यादिना णमुत् ऊलोपश्च ।
मृगाः प्रससृपुर्वामं वामपार्श्वेन गता हर्यर्थः । खगाः पक्षिणो ऽशुभान्
अनिष्टांश्चुकुविरे शब्दितवन्तः । 'कुङ् शब्दे ।' अशुभमिति पाठान्तरम् ।
तत्र क्रियाविशेषणं वेदितव्यम् ॥

१०८८—उल्का ददशिरे दीप्ता, रुरुवुश् चा ऽशिवं शिवाः, ॥

चक्ष्माये च मही, रामः शशङ्के चा ऽशुभाऽऽगमम्. २१

उल्का इत्यादि—दीप्ता उल्का ददशिरे इष्टाः । अशिवा अनिष्टाः
शिवा गोमायवः रुरुवुः शब्दितवन्तः । मही च चक्ष्माये कल्पिता ।
'क्ष्मायी विधूने' इत्यनुदात्तेत् । रामश्चाशुभागममनिष्टप्राप्तिमाशङ्के शङ्के
स्म । चेतसः पर्याकुलात्वात् इदमप्यनिष्टमेव ॥

१०८९—रावणः शुश्रुवान् शत्रून् राक्षसान्भ्युपेयुषः, ॥

स्वयं युयुत्सयांचक्रे प्राकाराऽग्रे निपेदिवान्, ॥२२॥

रावण इत्यादि—राक्षसान्भ्युपेयुषो ऽभिमुखमुपगतवन्तो ये शत्रवो
रामादयस्तान् रावणः शुश्रुवान् । स्वं च प्राकाराग्रे निपेदिवान् नि-
षण्णः सन् । '३०९७। भाषायां सद्-यस-।३।२।१०८।' इत्यादिना
कसुः । युयुत्सयांचक्रे योद्धुमिच्छन्तं प्रयोजितवानित्यर्थः । सन्नन्तप्य-
न्तस्य रूपम् ॥

१०९०—निरासू राक्षसा वाणान्, प्रजहुः शूल-पट्टिदान्,

अर्सांश्च वाहयांचक्रुः पाशैश् चा ऽऽचकृपुस् ततैः. २३

निरासुरित्यादि—रावणमचोदिता राक्षसा वाणाङ्किरामुः क्षिप्तवन्तः ।
शूलपट्टिदान् शूलसहितान् पट्टिदान् । पाशैर्वादिवास्तपुषः ।

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'शिर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३९५

द्वन्द्वे तु '९१०। जातिप्रणिनाम् । २। ४। ६।' इत्येकवद्भावः स्यात् । तान् प्रजहुः स्वयन्तः । 'ओहाङ् र्यागे ।' अर्सीश्च सद्भान् बाह्याचक्रुः स्यापारितवन्तः । ष्यन्तस्य रूपम् । पादीस्तैर्विमृतैः आचक्रुः आ-
कृष्टवन्तः । कित्त्वे गुणप्रतिषेधः ॥

१०९१—महैश् च विभिदुस् तीक्ष्णैर्,

विविधुस् तोमरैस् तथा, ॥

गदाभिश् चूर्णयांचक्रुः,

शितैश् चक्रेश् च चिच्छिदुः ॥ २४ ॥

महैरित्यादि—महैर्विभिदुर्विन्दारितवन्तः । तीक्ष्णमया तोमरैर्वि-
विधुस्तद्वितवन्तः । व्यधेः '२४१२। महि-ज्या-। ६। १। १। ६।' इत्यादिना स-
म्प्रसारणम् । गदाभिश् चूर्णयांचक्रुः चूर्णितवन्तः । '२५६३। सत्य-
। ३। १। २। ५।' इत्यादिना णिच् । '। ६। ५। ७। धूर्णं प्रेरणे' इति चौरादिकरवा-
द्वा । चिच्छिदुः चिच्छिवन्तः । राक्षसयुद्धमेतन् ॥

१०९२—घानरा मुष्टिभिर्जघ्नुर्, ददंशुर् दशनैस् तथा, ॥

निरामुश् च गिरीस् तुङ्गान्, द्रुमान् विचकरुस् तथा, ॥

घानरा इत्यादि—घानरा मुष्टिभिर्जघ्नुः इत्यन्तः । राक्षसानित्यर्थात् ।
दशनैर्दंशुः दष्टवन्तः गिरीनिरामुः क्षितवन्तः । द्रुमान् विचकरुर्वि-
क्षितवन्तः । '। ५। ०। ३। कृ विक्षेपे ।' '२३८३। ऋच्छत्यृताम् । ७। १। १। १।'
इति गुणः ॥

१०९३—लाङ्गलैर् लोठयांचक्रुस्, तलैर्, निन्युश् च संक्षयम्,

नखैश् चकृततुः, क्रुद्धाः पिपिपुश् च क्षिती बलात्, २६

लाङ्गलैरित्यादि—लाङ्गलैर्लोठयांचक्रुः लाङ्गलैर्घांपादितवन्तः । 'रु-
लुड प्रतिघाते' परस्मैपदिनो ष्यन्तस्य रूपम् । तलैर्हस्ततलैः संक्षयं विनाशं
निगुः नीतवन्तः । नखैश्चकृततुः चिच्छिवन्तः । 'कृती ष्टेदने ।' क्रुद्धाः वा-
नराः बलात् ददाम् क्षिती विपिपुर्गितवन्तः ॥

१०९४—संचभूयुः कवन्धानि, प्रोहुः शोणित-तोयन्गाः, ॥

तेरुर् भटाःऽऽत्य-पद्मानि, ध्वजैः फेणैरिवाऽऽवभे, २७

३९६ महि-काव्ये चतुर्थे तिङन्त-काण्डे 'लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

संबभूवुरित्यादि—कवन्धानि संबभूवुः संभूतानि । प्रतिसहस्रं व्या-
पादनात् । कवन्धस्थैकस्योत्पादनात् । शोणिततोयगाः शोणितनयः प्रोहुः
प्रकर्षेण प्रवृत्ताः । बहैर्यजांश्चित्वात् सम्प्रसारणम् । भटास्यपञ्चानि योधमुख-
पञ्चानि तेषुः पुत्रानि । '२३०१) तृ-फल-११४१२२)' इत्यादिना एवा-
भ्यासलोपो । फेणैरिव ध्वजैः शोणितनदीषु भावभे शोभितम् । भावे लिट् ॥

१०९५—रक्त-पङ्के गजाः सेदुर्, न प्रचक्रमिरे रथाः, ॥

निममज्जुस् तुरङ्गाश् च, गन्तुं नोत्सेहिरे भटाः ॥२८॥

रक्तपङ्क इत्यादि—रक्तपङ्के गजाः सेदुः निपण्णाः । रक्तपङ्कस्य बहुल-
त्वात् । तथा रथा न प्रचक्रमिरे न गन्तुमारब्धाः '२७१५) प्रोपाभ्याम्-
११३।४२१' इत्यात्मनेपदम् । तुरङ्गा निममज्जुः निममताः । भटाश्च गन्तुं
नोत्सेहिरे नोत्सहन्ते स्म ॥

१०९६—कोट्या कोट्या पुर-द्वारमेकैकं हरुधे द्विपाम्, ॥

पद्-त्रिंशद्द्वारि-कोट्यश्च निवध्रुर् वानराऽऽधिपम्.२९

कोट्येत्यादि—द्विपामेकैकं पुरद्वारं वानरानां कोट्या कोट्या हरुधे
रुद्धम् । कर्मणि लिट् । पद्त्रिंशद्द्वारिकोट्यः वानरकोट्यो वानराधिपं सुग्रीवं
निवध्रुः आवृत्त्य स्थिताः ॥

१०९७—तस्तनुर, जह्लुर्, मम्भुर्, जग्लुर्, लुलुठिरे क्षताः,

सुमूर्च्छुर्, ववमू रक्तं, तत्पुश् चोभये भटाः. ॥ ३० ॥

तस्तनुरित्यादि—उभये भटा रामरावणसंयन्धिषो योधाः क्षताः
सन्तस्तस्तनुः स्वनितवन्तः । जह्लुः चलिताः । 'द्वल हल चलने।' मम्भुः
म्लानाः । 'म्ले शाप्र-क्षये ।' जग्लुः इपेक्षयं गताः । लुलुठिरे भूमौ लुठन्ते-
स्म । 'हठ लुठ प्रतिघाते' सुदादाघात्मनेपदी पठ्येते । सुमूर्च्छुः मोहमुपगताः ।
रक्तं धवमुः शीर्णवन्तः । तत्पुः मृष्यन्ति स्म । एतत् संकुलपुद्गमाह ॥

१०९८—सम्पातिना प्रजह्वस् तु युयुधे, ऽसौ द्रुमाहतः ॥

चकम्पे, ऽतीव चुक्रोश, जीवनाशं ननाश च ॥ ३१ ॥

सम्पातिनेत्यादि—प्रजह्वो नाम राक्षसः सम्पातिनाया वानरेण सह
युयुधे युष्यते स्म । असौ प्रजह्वो द्रुमाहतश्चकम्पे कम्पते स्म । अतीव अत्यर्थं
चुक्रोश क्रोशति स्म । जीवनाशं ननाश जीवेन विनष्टः । '३३९४) कर्त्रो-
र्जीवपुरण्योर्नक्षिपहोः ११४।४३१' इति णसुद्ध ॥

१०९९—उच्चरणाते नलेना ऽऽजौ स्फुरत्-प्रतपना ऽक्षिणी,
जम्बुमाली जहौ प्राणान् प्राण्णा मारुतिना हतः ॥ ३२ ॥

उच्चरणाते इत्यादि—स्फुरन् चलन् प्रतपनो नाम राक्षसः तस्याक्षिणी स्फुरतीव प्रतपनस्याक्षिणी नयने नलेन वानरेण उच्चरणाते उच्यते । कर्मणि लिट् । '२३६३। गम-इन-।६।१।९।८।' इत्युपधालोपः । मारुतिना हनूमता प्राण्णा पापाणेन हतो जम्बुमाली राक्षसः प्राणान् जहौ त्यक्तवान् ॥

११००—मित्रघ्नस्य प्रचुक्षोद गदया ऽङ्गं विभीषणः, ॥

सुग्रीवः प्रघसं नेभे, वहून् रामस् ततर्द च ॥ ३३ ॥

मित्रघ्नस्येत्यादि—मित्रघ्नस्य राक्षसस्य अङ्गं गदया विभीषणः प्रचु-क्षोद । प्रघसं नाम राक्षसं सुग्रीवो नेभे हिंसितवान् । 'णभ तुम हिंसाया-म्' इत्यनुदात्तेत् । रामश्च वहून् राक्षसान् ततर्द हिंसितवान् । 'उ-वृदिर् हिंसाऽनादरयोः ॥

११०१—वज्रमुष्टेर् विशिष्टेष मैन्देना ऽभिहतं शिरः, ॥

नीलम् चकर्त चक्रेण निकुम्भस्य शिरः स्फुरत् ॥ ३४ ॥

वज्रमुष्टेरित्यादि—वज्रमुष्टे राक्षसस्य शिरं मैन्देन वानरेण अभि-हतं सत् विशिष्टेषु विशिष्टम् । निकुम्भस्य शिरः स्फुरत् चलत् नीलो वानरश्चक्रेण चकर्त छिन्नवान् ॥

११०२—विरूपाक्षो जहे प्राणैस् तृढः सीमित्रि-पत्रिभिः, ॥

प्रमोचयांचकाराऽसून् द्विविदम् त्वंशनि-प्रभम् ॥ ३५ ॥

विरूपाक्ष इत्यादि—विरूपाक्षो राक्षसः सीमित्रिपत्रिभिलक्ष्मणशरैः तृढः हत इत्यर्थः । 'तृढ [हृ] हिंसार्थः[यां]' इति तौदादिकस्योदित्वाजिष्टाया-मि(ती)दप्रतिषेधः । प्राणैर्जहे त्यक्तः । कर्मणि लिट् । द्विविदो वानरः लक्ष-निप्रभं राक्षसं प्राणान् प्रमोचयांचकार स्थाणितवान् । मुषेण्यन्तस्य लिटि रूपम् ॥

११०३—गदा शक्र-जिता जिघ्ये, तां प्रतीयेप घालिन्जः, ॥

रथं ममन्थ स-हयं शाखिना ऽस्य ततो ऽङ्गदः ॥ ३६ ॥

गदेत्यादि—शक्रजिता इन्द्रजिता गदा जिघ्ये प्रहिता । दिनोत्तेः कर्मणि लिट् । '२५३१। हेरषठि ।७।३।५९।' इति कुत्वम् । तां गदां घालिनो ऽङ्गदः प्रतीयेप प्रतीष्टवान् । इत्येः '२२९०। अग्यासस्याम्यवर्गे ।९।७।०८।' ३५

३९८ मट्टि-काठ्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

इतीयह । ततो ऽनन्तरं अस्य शक्रजितो रथं सहयं साश्वं शाश्विना तृष्णा
ममन्थ चूर्णितवान् । 'मथि हिंसा-संक्षेपयोः ॥'

११०४—तत् कर्म वालि-पुत्रस्य दृष्ट्वा विश्वं विसिष्मिये, ॥
संत्रेसू राक्षसाः सर्वे, बहु मेने च राघवः ॥ ३७ ॥

तत्कर्मत्यादि—तत्कर्म रथस्य चूर्णनं दृष्ट्वा विश्वं त्रैलोक्यं विसिष्मिये
विसिप्तम् । राक्षसाः सर्वे संत्रेसुः । राघवश्च बहु मेने । अद्भुतं श्लाघितवा-
नित्यर्थः ॥

११०५—सुग्रीवो मुमुदे, देवाः साध्वित्यूचुः स-विस्मयाः, ॥
विभीषणो ऽभितुष्टाव, प्रशंससुः प्लवङ्गमाः ॥ ३८ ॥

सुग्रीव इत्यादि—सुग्रीवो मुमुदे हृष्टवान्, देवाः साध्वित्यूचुः,
'२४०९। वचि-स्वपि-।६।१।१५' इति सम्प्रसारणम् । विभीषणो ऽभितुष्टाव
अभिष्टुतवान् । 'पुञ् स्तुतौ ।' '२२७०। उपसर्गात्-।८।३।६५' इत्यादिना
पठम् । प्लवङ्गमाः प्रशंससुः प्रशंसां कृतवन्तः ॥

११०६—ही चित्रं लक्ष्मणेनोदे, रावणिश् च तिरोदधे, ॥
विचकार ततो रामः शरान्, संतत्रसुर् द्विपः ॥ ३९ ॥

ही चित्रमित्यादि—हीति विस्मये । चित्रमाश्चर्यमिति लक्ष्मणेनोदे
उक्तम् । यदेभौषे लिट् । यज्ञादिखात्सम्प्रसारणम् । रावणिः इन्द्रजित् राव-
णस्यापत्यम् । '१०९५। अत इञ् ।४।१।९५' । तिरोदधे अटस्यो ऽभूत् ।
ततः अदर्शनानन्तरं रामः शरान् विचकार विशिष्टवान् । 'कृ विकल्पे ।' द्वि-
पः संतत्रसुः संग्रस्ताः ॥

११०७—विभिन्ना जुघुरूर् घोरं, जक्षुः क्रव्याऽशिनो हतान्,
चुश्च्योत मणिनां रक्तं, छिन्नाश् चेलुः क्षणं भुजाः ॥ ४० ॥

विभिन्ना इत्यादि—शरेर्विभिन्ना जुघुरुः घोरं भीमशब्दं कृतवन्तः ।
'पुर भीमार्थ-शब्दयोः ।' क्रव्याशिनः शृंगालादयो हतान् विनष्टान् जघुः
भक्षितवन्तः । '२४२४। लिट्यन्यतरस्याम् ।२।४।४०' इत्यर्थात् । उपधा-
लोपः । '१२१। छरि च ।८।१।५५' इति चर्षम् । मणिनां शरेः कृतवन्तानां
रक्तं चुश्च्योत मणादिलपात् । कतरि लिट्ः विद्यादक्रित्त्वे गुणः । भुजा-
गिष्ठाः सन्तः क्षणमात्रं चेलुश्चलिताः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ३९९

११०८—कृत्तरपि दृढ-क्रोधो वीर-वक्रैर् न तत्यजे, ॥

पलायांचक्रिरे शेपा, जिह्रियुः शूर-मानिनः ॥ ४१ ॥

कृत्तरित्यादि—वीरवक्रैः शूरमुखैः कृत्तरपि लिखैरपि दृढो घनः क्रोधो न तत्यजे न त्यक्तः । दृष्टीष्टभुक्त्वादीनां तथावस्थानात् । कर्मणि लिट् । पलायांचक्रिरे पलायिताः । '२३२१ दयायासश्च ।३।१।३७।' इत्याम् । '२३२६। उपसर्गस्यायतो ।८।२।१९।' इति लट्त्वम् । शेपा ये न पलायिताः ते शूरमानिनः । '२९९२। मनः ।३।२।८२।' इति णिनिः । जिह्रियुः लज्जन्ते स्म ॥

११०९—राघवो न दयांचक्रे, दधुर् धैर्यं न केचन, ॥

मग्ने पतद्भवद् वीरैर् हाहेति च विचुकुशे ॥ ४२ ॥

राघव इत्यादि—राघवो न दयांचक्रे न दयां कृतवान् । पूर्ववदाम् । न केचन न केचित् धैर्यं दधुः धारितपन्तः । सर्वं एव लहमहमिक्रिया प्र-
गृह्णातः । यदि वा न केचन केचिद्धैर्यं न दधुः अपि तु दधुरेव । पतद्भवत्पत-
क्रैरपि वीरैर्मग्ने मृतम् । भावे लिट् । हाहेति च विचुकुशे रुदितम् ॥

१११०—तिरोवभूवे सूर्येण, प्रापे च निशया ऽऽस्पदम्, ॥

जग्रसे काल-रात्रीव वानरान् राक्षसांश्च सा ॥ ४३ ॥

तिर इत्यादि—सूर्येण तिरोवभूवे तिरोभूतम् । अस्त्वं गतमित्यर्थः । भावे लिट् । निशया निशा च आस्पदं प्रतिष्ठाम् । '१०६१। आस्पदं प्रति-
ष्ठायाम् ।६।१।१४६।' इति निपातनम् । प्रापे प्राप्तम् । कर्मणि लिट् । सा च
निशा कालरात्रीव कालः कृतान्तस्तेन प्रयुक्ता रात्रिरिति शाकपार्थिववात्सः ।
'३४४५। रात्रेश्वाजसौ ।४।१।३१।' इति षीप् । वानरान् राक्षसांश्च जग्रसे प्र-
सते स्म भक्षितयतीत्यर्थः ॥

११११—चुकोपेन्द्रजिदंत्युग्रं सर्पांऽस्त्रं चा ऽऽजुहाव, सः ॥

आजुहुये तिरोभूतः परानीकं, जहास च ॥ ४४ ॥

चुकोपेत्यादि—रामण्यापारं दृष्ट्वा इन्द्रजित् तिरोहितः सन् चुकोप
कुपितवान्, अयुग्रं च सर्पांश्च सर्पमखमिव आहुहाव आहुतवान्, आहु-
यतेः शब्दे धर्तमानस्य '२४१७। अभ्यस्तस्य च ।६।१।३३।' इति द्विवच-
नात् प्राक् सग्रसारणं ततो द्विवचनम् । परानीकं च रामवलं आजुहुवे
स्पर्षते स्म । '२००४। स्पर्षायामाहः ।१।३।३१।' इत्यात्मनेपदम् । पूर्ववाःस-
ग्रसारणम् । यत्रादित्वाद्वा । तत्र उवदादेशः । जहास च विहासितवान् ॥

१११२—ववाधे च बलं कृत्स्नं, निजग्राह च, सायकैः ॥

उत्ससर्ज शरांस्, ते ऽस्य सर्प-साच् च प्रपेदिरे. ॥४५॥

ववाध इत्यादि—ववाधे च अभिभूतवान् । 'वाध विलोडने ।' निज-
ग्राह च निगृहीतवान्, सायकैः लोहयुक्तैः सर्पासैः उत्ससर्ज शरान्
क्षिप्तवान्, ते उत्सृष्टाः शरा अस्य बलस्य सर्पसात् । कार्कर्ये सातिः ।
संप्रपेदिरे संप्रपद्यन्ते स्म ॥

१११३—आचिचाय स तैः सेनामाचिकाय च राघवौ, ॥

वभाण च, 'न मे मायां जिगार्येन्द्रो ऽपि, किं नृभिः ॥

आचिचायेत्यादि—स इन्द्रजित् सर्पास्रैर्वानराणां सेनामाचिकाय
छन्नवान् । '२५२५ विभाषा चैः । ७।३।५८।' इति अकुत्वपक्षे रूपम् ।
राघवौ च रामलक्ष्मणावाचिकाय । कुत्वपक्षे रूपम् । वभाण च
भणति स्म । मम मायामिन्द्रो ऽपि न जिगाय न जितवान् । '२३३।
संहियोर्जेः । ७।३।५७।' इति कुत्वम् । किं नृभिः न किञ्चिदप्रयोज-
नमित्यर्थः ॥

१११४—आचिक्रयाते च भूयो ऽपि राघवौ तेन पन्नगैः ॥

तौ मुमुहुरुद्विग्नौ, वसुधायां च पेततुः ॥ ४७ ॥

आचिक्रयाते इत्यादि—तेनेन्द्रजिता भूयो ऽपि राघवावाचिक्रयाते
छन्नौ । कर्मणि क्तिच् । तौ पादाबद्धौ मुमुहृतुः मोहं गतौ । उद्वि-
ग्नौ समीहितानिष्पत्तेः । वसुधायां च पेततुः पतितौ । शब्दपरप-
शीकृतत्वात् ॥

१११५—ततो रामेति चक्रन्दुस्, त्रेमुः परिदिदेविरे ॥

निशश्वसुश् च सेनान्यः, प्रोचुर् धिगिति चा ऽऽत्मनः, ॥

तत इत्यादि—ततः पतनादनन्तरं सेनान्यः सुग्रीवादयः । '२७२।
परनेकाचः-।६।७।८२।' इति षण् । रामेति नामग्राहं चक्रन्दुः रदित-
वन्तः, त्रेमुः भीताः, परिदिदेविरे परिदेवनं कृतवन्तः । 'देवृ देवने'
अनुदात्तेत् । निशश्वसुः कोष्णं निश्वासानुत्सृष्टुः, आत्मनश्च धिगिति
प्रोचुः गार्हितवन्तः । धिस्वोपाद्वितीया ॥

१११६—मन्युं शैकुर्न ते रोद्धुं, ना ऽस्रं संरुरुधुः पतत्, ॥

चिचिदुर्नेन्द्रजिन्-मार्गं, परीयुश् च छवद्गमाः ॥४९॥

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ४०१

॥२१४

मन्युमित्यादि—मन्युं शोकं रोदुं वारितुं न शक्नुः पारितवन्तः, अस्त्रं च लोचनेभ्यः न संरुद्धुः पतत् न संरुद्धवन्तः, इन्द्रजितो मार्गं न विविदुः न ज्ञातवन्तः, कासौ तिष्ठति इति । प्लवङ्गमाश्च परीयुः समन्ताद्गतवन्तः । कासावगमदिति ॥

१११७—दधावा ऽद्भिस् ततश्चक्षुः सुग्रीवस्य विभीषणः,
विदांचकार धौताऽक्षः स रिपुं खे, ननर्द च. ॥५०॥

दधावेत्यादि—ततो ऽनन्तरं विभीषणः सुग्रीवस्य मन्त्रपूनाभिरद्भि-
श्चक्षुर्दधाव प्रक्षालितवान्, सुग्रीवः धौताक्षः प्रक्षालितचक्षुः । '८५२।
यहुमीहौ सवप्यक्षणेः-१५।४।११३।' इति समासान्तष्टच् । रिपुमिन्द्र-
जितं खे स्थितं विदांचकार ज्ञातवान् । '२३४१। उप-विद-।३।१।३८।'
इत्यादिना आम् । ननर्द च क्षब्धितवान् । केदारो यास्यमीति ॥

१११८—उज्जुगूरे ततः शैलं हन्तुमिन्द्रजितं कपिः. ॥

विहाय रावणिस् तस्मादानहे चा ऽन्तिकं पितुः, ॥ ५१॥

उज्जुगूर इत्यादि—ततो ऽनन्तरं कपिः सुग्रीवः इन्द्रजितं हन्तुं
शैलमुज्जुगूरे उरिक्षसवान् । '१२२५। गूरी हिंसा-गत्योः' इति देवादि-
को ऽनुदात्तेत् । तस्य गती वर्तमानस्य रूपम् । रावणिरिन्द्रजित् विहाय
अर्षाद्युद्धं विहाय- तस्मादाकाशात्पितुरन्तिकमानहे गतः । '१९३३। अहि
गती ।' '२२८८। तस्माद्गृह द्विहलः ७।४।७१।' इति नुद् ॥

१११९—आचक्षे च वृत्तान्तं, प्रजहर्ष च रावणः, ॥

गाढं चोपजुगूहेनं, शिरस्युपशिशिह्व च. ॥ ५२ ॥

आचक्षे इत्यादि—नागपादोऽन रावणो यद्वाविति वृत्तान्तमाचक्षे
आख्यातवान्, रावणः प्रजहर्षं तुष्टवान्, एनं च रावणिं च उपजु-
गूह इदमाश्लिष्टवान् । अत्र क्रियाफलस्याविवक्षितवान् तद् न भवति ।
'२३६४। ऋदुपधायागोहः ।६।४।८९। इत्पूर्वम् । शिरसि उपशिशिह्व
आप्रातवान् । 'शिवि आघ्राणे ॥'

११२०—ध्वजानुद्दुधुषुस् तुङ्गान्, मांसं चेमुर्, जगुः, पपुः, ॥

कामयांचकिरे कान्तास्, ततस् तुष्टा निशाचराः. ५३॥

ध्वजानित्यादि—ततो निशाचरा अपि श्रुत्वा तुष्टाः सन्तः ध्वजां-
स्तुङ्गानुद्दुधुषुः उरिक्षसवन्तः, मांसं चेमुः ग्राहितवन्तः, 'चमु छमु
भदने ।' जगुर्गतिवन्तः, पपुः मर्दं पीतवन्तः, कान्ताः कामयांच-
किरे । कर्मणिटन्तादाम् ॥

४०२ भट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

११२१—दर्शयांचकिरे रामं सीतां राज्ञश्च शासनात् ॥

तस्या मिमीलतुर् नेत्रे, लुलुठे पुष्पकोदरे ॥ ५४ ॥

दर्शयामित्यादि—तथाभूत् रामं दृष्ट्वा सीता मम विधेया स्यादि-
त्यभिप्रायवतो राज्ञो रावणस्य आज्ञया राक्षसाः अशोकवनिकातः पुष्प-
कमारुख्य-सीतां रामं दर्शयांचकिरे दर्शितवन्तः । 'अभियादि-दशोरा-
त्मनेपव् उपसंख्यानम्' इति विकल्पेन द्विकर्मकता । तस्याः सीताया
नेत्रे मिमीलतुः निमीलिते । 'मील निमेषणे ।' पुष्पकोदरे पुष्पकमध्ये ।
गुह्येया लुलुठे लुठिता ॥

११२२—प्राणा दध्वंसिरे, गात्रं तस्तम्भे च प्रिये हते ॥

उच्छ्वास चिराद् दीना, रुरोदा ऽसौ ररास च ॥५५॥

प्राणा इत्यादि—प्रिये रामे हते प्राणा वायवः दध्वंसिरे ध्वस्ताः,
गात्रं च तस्तम्भे काष्ठवत् निश्चलमभूत् । 'एभिस्त्वभि प्रतिबन्धे ।' चिरादु-
च्छ्वास उच्छ्वसितवती, असौ लब्धसंज्ञा दीना दुःखिता रुरोद रुदि-
तवती, ररास च वक्ष्यमाणं च विलापं कृतवती ॥

११२३—'लौह-वन्धैर् वबन्धे नु, वज्रेण किं विनिर्ममे ॥

मनो मे, न विना रामाद् यत् पुस्फोट सहस्र-धा ॥५६॥

लौहवन्धैरित्यादि—लोहस्येमे लौहाः तैर्वन्धैर्मनो हृदयं मम
वबन्धे वद्धम् । कर्मणि लिट् । नुशब्दो वितर्के । उत वज्रेण वि-
निर्ममे निर्मितम् । '११६३। माहू माने' इत्यस्मात्कर्मणि लिट् । आतो
लोपस्य '२२४३। द्विर्वचने ऽधि । १।१।५९।' इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचने
ह्रस्वत्वे च रूपम् । यद्यस्मात् विना रामात् रामेण विना । '६०३।
ष्टयग्विना-।२।३।३२।' इति पञ्चमी । न पुस्फोट न स्फुटितं सहस्रधा ।
'१९८८। संख्याया विधार्थे धा । ५।३।४२॥'

११२४—उत्तेरिय समुद्रं त्वं मदर्धे, ऽरीन् जिहिंसिय, ॥

ममर्थं चा ऽतिघोरां मां धिग् जीवित-लघूकृताम् ५७

उत्तेरियेत्यादि—मदर्धे मत्तिमित्तं समुद्रमुत्तेरिय उत्तीर्णो ऽसि ।
'२३०१। तृ-फल-।६।७।१२२।' इत्यादिना परवान्वासलोपी । तथा अरीन्
जिहिंसिय निहतवानसि । यलि रूपम् । यतो मदर्धे ममर्थं मर-
णावस्थां गतो ऽसि । अतो ऽतिघोरामतिरौद्रां मां धिग् जीवितलघूकृतां
जीवत्याजितमहात्मा ॥

११२५—न जिजीया ऽसुखी तातः प्राणता रहितस्त्वया,
मृते ऽपि त्वयि जीवन्त्या किं मया ऽणकभार्यया.' ॥

न जिजीवेत्यादि—त्वया प्राणता जीवता । '११४४ । अन प्राणने' रहितो विमुक्तनातो दशरथो न जिजीव न जीवितः । त्वयि मृते ऽपि । जीवन्त्या मया न किञ्चित्प्रयोजनम् । अणकभार्यया । '७३३ । पापाणके- । १११५४' इति सः ॥

११२६—सा जुगुप्सान् प्रचक्रे ऽसून्, जगर्हे लक्षणानि च ॥
देहभाङ्गि, ततः केशान् लुलुब्ध, लुलुठे महुः ॥ ५९ ॥

सा जुगुप्सानित्यादि—सा सीता पूर्वोक्तकारणादेव असून् प्राणान् जुगुप्सान् प्रचक्रे निन्दितान् कृतवती । जुगुप्सन्त इति धञ् । तदन्तस्य सति रूपम् । आसि प्रापये तु प्रचक्र इत्यनुप्रयोगो न घटते । देहभाङ्गि शरीरस्थानि लक्षणानि अवैधव्यसूचकानि च जगर्हे गर्हते स्म । 'गर्ह गकम कुत्सने ।' मुहुः केशान् लुलुब्ध अपनीतवती, तथा लुलुठे पतिता ॥

११२७—जग्लौ, दध्या, वितस्तान, क्षणं प्राण न, विव्यथे, ॥

दैवं निनिन्द, चक्रन्द, देहे चा ऽतीव मन्युना. ॥ ६० ॥

जगलायित्यादि—शोकभारात् जग्लौ ग्लानिं गता, दध्या ध्यातवती, पुनः किं मया द्रष्टव्यो ऽसीति । वितस्तान पीडया शब्दं कृतवती । '२००२ । स्तन शब्दे' । न प्राण न मूर्च्छिता न जिजीव निःसंश्रवान् । '११४४ । अन प्राणने' । '२२४८ । अत आदेः । ७१४७०' इति दीर्घत्वम् । विव्यथे लक्ष्यसंज्ञा पीडिता । '२३५३ । व्यथो लिटि । ७१४१६८' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । दैवं निनिन्द निन्दितवती । दैव ! विरूपमाश्रितं त्वदेति । चक्रन्द रक्षिता । पुनर्मन्युना शोकेन वेदे दग्धा । कर्मणि लिट् ॥

११२८—आश्वासयांचकारा ऽथ त्रिजटा तां, निनाय च, ॥

ततः प्रजागरांचक्रुर् वानराः स-विभीषणाः ॥ ६१ ॥

आश्वासयामित्यादि—अमानन्तरं त्रिजटा रावणमणिनी तांसीतामा-
शासयांचकार भाषासितवती । विष्णुरमौ दाशरथिः कथमस्य विरूपं भ-
विष्यतीति । निनाय च तस्मात्पुष्पाशीतवती, तत इत्तरकालं वानरा-
विभीषणेन सह प्रजागरांचक्रुः भालोचनां कृतवन्तः । अयानुप्रयोगे नाम्न-
नेरं 'रूपमाना'मनेपशित्याम् ॥

४०४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

११२९—चिचेत रामसूतत् कृच्छ्रमोषांचक्रे शुचाऽथ सः,
मन्युश्चाऽस्य समापिष्ये, विरुराव च लक्ष्मणम्. ६२

चिचेतेत्यादि—तत् कृच्छ्रं शरबन्धदुःखं रामश्चिचेत ज्ञातवान् । 'चिती संज्ञाने' इत्युदात्तेत् । शुचा शोकेन ओषांचक्रे । कर्मणि लिट् । '२३४१। उप-विद-।३।१।३।८।' इत्याम् । स च मन्युः शोकः अस्य रामस्य समापिष्ये वृद्धि गतः । 'ओष्यायी वृद्धौ ।' तस्य लिटि '३०७२। प्यायः पी ।६।१।२।८।' इति पीभावः । '२७२। एरनेकाचः ।६।१।८२।' इति यण् । लक्ष्मणं च विरुराव शब्दितवान् वास ! जीवसीति ॥

११३०—समीहे मर्तुमानर्चे तेन वाचाऽखिलं बलम्, ॥
आपृच्छे च सुग्रीवं स्वं देशं विससर्ज च. ॥ ६३ ॥

समीह इत्यादि—मर्तुं प्राणांस्त्यक्तुं समीहे इच्छति स्म । तेन रामेणाखिलं समस्तं बलं वाचा धातुर्चे पूजितम् । भवद्भिः साध्वनुष्ठितं अस्मद्भाग्यम-त्रापराध्यतीति । कर्मणि लिट् । '२२८८। तस्माद्बुद्ध द्विहलः ।७।४।७।१।' इति नुट् । सुग्रीवं चापृच्छे आपृच्छति स्म । आमधितवानित्यर्थः । एहि तावद्दर्शनं मे देहि परिष्वजस्वेति । 'भाटि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानम्' इति तड् । स्वं च देशं किष्किन्धां विससर्जं प्रहितवान् ॥

११३१—आदिदेश स किष्किन्धां राघवौ नेतुमङ्गदम्, ॥
प्रतिजज्ञे स्वयं चैव सुग्रीवो रक्षसां वधम्. ॥ ६४ ॥

आदिदेशेत्यादि—सुग्रीवो राघवौ किष्किन्धां नेतुमाङ्गदमादिदेश, स्वयं च रक्षसां विनाशं प्रतिजज्ञे अङ्गमेव व्यापादयामीति । '२७१९। संप्र-तिस्थाम्-।१।३।४६' इति तड् । सकर्मकार्थं वचनम् ॥

११३२—'नागाऽस्त्रमिदमेतस्य विपक्षस् ताक्षर्य-संस्मृतिः.' ॥
विभीषणादिति श्रुत्वा तं निदध्यौ रघूत्तमः. ॥ ६५ ॥

नागास्त्रमित्यादि—नागास्त्रमिदं न शराः, एतत्त एव विपक्षः शत्रुस्ता-क्षर्यसंस्मृतिः राहस्यसंस्मरणम्, यत्संस्मरणादेवास्त्रं शान्तिरिति । एवं विभी-षणाच्छ्रुत्वा [रघूत्तमो] राघवस्ताक्षर्यं दृष्यौ ध्यातवान् ॥

११३३—ततो विजघटे दौलरुद्वेलं पुपुवेऽम्बुधिः, ॥
वृक्षेभ्यश्च चुक्ष्युते पुष्पैर्, विरेजुर् भासुरा दिशः. ॥ ६६ ॥

तत इत्यादि—ततो ध्यानानन्तरं तदागमनवायुवेगाच्छैलैर्विजघटे वि-
घटितम् । भावे लिट् । अम्बुधिरद्वेलं वेलामतिक्रम्य पुल्लवे गतः, वृक्षेभ्यः
सकाशात् पुष्पैश्चक्रयुते च्युतम्, दिशश्च भासुराः सुपर्णपक्षप्रभाभिः प्रभा-
सनशीलाः सत्यो विरेजुः शोभन्ते स्म । '२३५४। कणां च सप्तानाम्
।६।४।१२५।' इत्येत्वपक्षे रूपम् । तत्र वेत्यनुवर्तते ॥

११३४—जगाहिरे ऽम्बुधिं नागा, वधौ वायुर् मनोऽरमः,
तेजांसि शंशमांचक्रुः, शर-वन्धा विशिश्चिपुः ॥६७॥

जगाहिरे इत्यादि—नागा भयादम्बुधिं जगाहिरे प्रविष्टाः, वायुस्तत्प्र-
भवो वधौ वाति स्म, तेजांसि रत्नादीनां शंशमांचक्रुः अत्यर्थं प्रशान्तानि ।
शमेर्यद्दलुगन्तस्य रूपम् । एवं च कृत्वा अनुप्रयोगे परस्मैपदम् । शरवन्धा
विशिश्चिपुः विशिष्टाः । दूरत एव तत्प्रभावात् ॥

११३५—भ्रेजिरे ऽक्षत-वद् योधा, लेभे संज्ञां च लक्ष्मणः,॥
विभीषणो ऽपि बभ्राजे, गरुत्मान् प्राप चा ऽन्तिकम्.

भ्रेजिर इत्यादि—अक्षतवत् अक्षता इव योधा भ्रेजिरे दीप्यन्ते स्म ।
'२३५४। कणां च सप्तानाम् ।६।४।१२५।' इत्येत्वपक्षे रूपम् । संज्ञां चेतनां
लक्ष्मणो लेभे प्राप्तवान्, विभीषणो ऽपि बभ्राजे संपन्ना मे मनोरथा इति ।
अनेत्वपक्षे रूपम् । अन्तिकं च रामलक्ष्मणयोर्गरुत्मान् प्राप । गरुतः पक्षि-
णस्ते ऽनुजीवितपास्य सन्तीति मत्तुप । यथादेराकृतिगणत्वात् '१८९८।
हयः ।८।२।१०।' इति घटवं न भवति ॥

११३६—संपस्पर्शा ऽथ काकुत्स्थौ, जज्ञाते तौ गत-व्यथौ॥
तयोरात्मानमाचख्यौ, ययौ चा ऽथ यथा-गतम् ॥६९॥

संपस्पर्शेत्यादि—अनन्तरं गरुत्मान् काकुत्स्थौ राघवौ संपस्पर्शं स्पृष्ट-
वान्, तौ च स्पृष्टौ गतव्यथौ जज्ञाते जातौ, तयोः काकुत्स्थयोरत्मान-
माचख्यौ गरुत्मानइमिति कथितवान् । '२४३७। वा लिटि ।२।४।५५।' इति
चक्षिष्टः श्याम् । ययौ चापि पयागतं यथा तेनागतं तथा गतवान् ॥

११३७—स्वेनुस्, तित्विपुरुंघेमुर्हंचखनुः पर्वतांस् तरुन्,॥
वानरा दद्रमुश् चा ऽथ संग्रामं चा ऽऽशशासिरे ॥७०॥

स्वेनुरित्यादि—अनन्तरं वानराः दृष्टाः स्वेनुः शब्दितवन्तः,
तित्विपुः शोभिताः, 'त्विप दीप्तौ ।' वघेमुः उघोगं चक्रुः, । पर्वतानुचरुः

४०६ भट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

उक्षिप्तवन्तः, दद्रुगुः इवस्ततो भ्रान्ताः । 'द्रम इममीष्ट गती ।' संग्रामं च
आशशासिरे अभीष्टवन्तः । 'आहः शालु इच्छायाम् ।' आदादिकोऽनुदात्तेषु

११३८—डुढौकिरे पुनर् लङ्कां, बुबुधे तान् दशाननः ॥

जीवतश्च च विवेदाऽरीन्, बभ्रंशेऽसौ धृतेस् ततः, ७१

डुढौकिर इत्यादि—पुनर्भूयो लङ्कां डुढौकिरे जग्मुः, तान् वानरान्
डुढौकितान् दशाननो बुबुधे बुद्धवान्, जीवतश्चारीन् रामादीन् विषेद श-
तवान् । अन्यथा कथं वानरा ढौकिता इति । ततश्च धृतेः सकाशाद्भ्रंशो भ्रष्टः ॥

११३९—सखंसे शर-बन्धेन दिव्येनेति बुबुन्द सः, ॥

बभाजाऽथ परं मोहमूहांचक्रे जयं न च ॥ ७२ ॥

सखंस इत्यादि—दिव्येन शरबन्धेन सखंसे स्रस्तम् । भावे लिट् ।
इत्येवं दशाननो बुबुन्द श्रुतवान् । 'बुदि निशामने ।' अथानन्तरं महामोहं
मूर्च्छाकारं बभाज सेवते स्म । न च जयमूहांचक्रे वितर्कितवान् ॥

११४०—धूम्राक्षोऽथ प्रतिष्ठासांचक्रे रावण-संमतः, ॥

सिंहाऽऽस्यैर युयुजे तस्य वृकाऽऽस्यैश्च रथः खगैः ७३

धूम्राक्ष इत्यादि—अथ धूम्राक्षो रावणसंमतो रावणेनानुज्ञातः सन् ।
भूते निष्ठाप्र षष्ठ्या । प्रतिष्ठासांचक्रे गन्तुमिच्छां कृतवान् । प्रपूर्वात्तिष्ठतेः
'२६८९। समचप्रविभ्यः स्यः । १। १। २२।' इति तट् । '२२७०। उपसर्गात्-
। ८। ३। ४। ५।' इत्यादिना एवम् । तस्य च गन्तुमिच्छतो रथः खगैः आकाश-
गामिभिर्यानेः सिंहमुत्तैर्बृकमुत्तैश्च युयुजे युक्तः । कर्मणि लिट् ॥

११४१—त्वक्-त्रैः संचिव्ययुर् देहान्, वाहनान्यंधिशिशियरे,

आनर्जुर् नृ-भुजोऽस्त्राणि, ववञ्जुश्चाऽऽहव-क्षितिम्.

त्वक्नेरित्यादि—धूम्राक्षसंबन्धिनो नृभुजो राक्षसाः त्वक्त्रैः सत्ताहैः ।
त्वक्चं धायन्त इति । देहान् संचिव्ययुः छादिशयन्तः । '१०७६। व्येग सं-
घरणे' इत्यस्य '२४१६। न व्यो लिटि । ६। १। १४६।' इत्यावप्रतिषेधः । '२४०८।
लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । ६। १। १०।' इति सम्प्रसारणम् । वाहनान्यंधिशि-
शियरे आहवयन्तः । '२०२। एरनेकाचः । ६। १। ८२।' इति यण् । '५४२। अशि-
नीह-। १। १। ४६।' इति कर्मसंज्ञा । अस्त्राण्यानर्जुः गृहीतवन्तः । 'अर्जे प्रति-
पद्ये ।' '२२४८। अत आदेः । ७। १। ७०।' इति दीर्घः । '२२८८। तरमाहृद्
द्रिहृत् । ७। १। ०। १।' आनर्जुः इति पाठान्तरम् । पूजितवन्तः । आहव-
क्षिति च रणभूमिं वयनार्गताः । 'वयु गती' ॥

११४२—अध्युवास रथं, तेये पुराच्, चुक्षाव चा ऽशुभम्,
संश्रावयांचकारा ऽऽख्यां धूम्राक्षस्, तत्वरे तथा. ७५

अध्युवासेत्यादि—धूम्राक्षो रथमध्युवास आरूढः । '५५१। उपान्व-
प्याद् वसः । १। १। १८।' इति कर्मसंज्ञा । पुरात् लङ्कातः तेये निष्कान्तः ।
'अथ पय तय' इत्यादिपु तपिरनुदात्तेत् । चुक्षाव च शब्दं कृतवान्, अशुभं
मयानकम् । 'क्षु शब्दे ।' भाष्यां आत्मीयं नाम संश्रावयांचकार धावि-
तवान्, तथा तत्वरे त्वरते स्म युद्धाय ॥

११४३—निलिल्ये मूर्ध्नि गृध्रो ऽस्य, क्रूरा ध्वाङ्क्षा ववाशिरे,
शिशीके शोणितं व्योम, चचाल क्षमा-तलं तथा. ७६

निलिल्य इत्यादि—अस्य धूम्राक्षस्य गच्छतो मूर्ध्नि गृध्रो निलिल्ये
निहीतः । '२७२। परनेकाचः-। ६। १। ८२।' यण् । ध्वाङ्क्षाः क्रूराः अशुभशं-
सिनः ववाशिरे वाशन्ते स्म, व्योम कर्तुं शोणितं शिशीके क्षरितवत् ।
'शीकृ सेचने' इत्यनुदात्तेत् । तथा क्षमातलं पृथ्वीतलं चचाल चलितम् ॥

११४४—ततः प्रजघटे युद्धं, शस्त्राण्यासुः परस्परम्, ॥

वव्रश्चुरांजुघूर्णश् च, स्येमुश्, चुकूर्दिरे तथा. ॥ ७७ ॥

तत इत्यादि—ततो विमिच्छादनन्तरं युद्धं प्रजघटे घटितम्, ते हरि-
राक्षसाः पश्यमाणाः शस्त्राण्यासुः क्षिप्तवन्तः, परस्परं वयधुः छिन्नवन्तः,
आजुघूर्णः चक्रवद्भ्रान्ताः । घूर्णतिरनुदात्तेत् । स्येमुः शब्दं कृतवन्तः । स्यमेः
फणादित्वादेशवम् । चुकूर्दिरे क्रीडितवन्तः ॥

११४५—रुरुजुर्, भ्रेजिरे, फेणुर्, बहुधा हरि-राक्षसाः, ॥

वीरा न विभयांचक्रुर्, भीषयांचकिरे परान्. ॥ ७८ ॥

रुरुजुर् इत्यादि—रुरुर्भ्रमन्तः, भ्रेजिरे क्षोभिताः, बहुधा बहुप्र-
कारं फेणुर्गताः । 'फण गता ।' वीराः सारिवका न विभयांचक्रुः न विभ्यति
स्म । '२४९। १। भी-ही-भृ-हुयां श्लुबघ । ३। १। ३९।' इत्याम् । विभेतेः परस्मै-
पदिष्यात् अनुप्रयोगे परस्मैपदम् । परान् जयून् शौर्यगुणयुक्ताः प्रयोजकाः
भीषयांचकिरे भीषयन्ते स्म । अत्र '२५९। १। भी-स्म्योर्हेतुमये । १। ३। ६।'
इति तत्र अनुप्रयोगे ऽपि ॥

११४६—रक्तं प्रचुञ्चतुः क्षुण्णाः, शिश्चियुर् वाण-विक्षताः,
अस्यतां शुश्रुवुर् वाणान् भुजाः साऽङ्गुष्ठ-मुष्टयः. ॥

रक्तमित्यादि—केचित् क्षुण्णाः स्रग्दिताः सन्तो रक्तं प्रचुक्षुतुः प्रक्ष-
रिताः, केचित् शिशियुः । '२४२० विनापा श्वेः । ६।१।३०' इत्यसम्प्रसार-
णपक्षे रूपम् । वाणानस्यतां क्षिप्यतां योधानां मुञ्जाः साङ्गुष्ठमुष्टयः अङ्गुष्ठमु-
ष्टिसहिताः शरविक्षताः शरभिन्नाः शुशुबुः गताः । गत्यर्थे द्रष्टव्यम् ।
सम्प्रसारणपक्षे रूपम् ॥

११४७—रणे चिक्रीड धूम्राक्षस्, तं ततर्जाऽनिलाऽऽत्मजः,
आददे च शिलां, साऽश्वं पिपेपा ऽस्य रथं तथा. ८०

रण इत्यादि—धूम्राक्षो रणे चिक्रीड क्रीडति स्म, तमनिलामजो ह-
नूमान् ततर्जं भस्मितवान्, शिलामाददे च गृहीतवान्, तथा शिलया अस्य
धूम्राक्षस्य साश्वं रथं पिपेप चूर्णितवान् ॥

११४८—पपात राक्षसो भूमौ; रराट च भयंकरम्, ॥

तुतोद गदया चाऽरिं, तं दुध्रावाऽद्रिणा कपिः. ८१

पपातेत्यादि—राक्षसो धूम्राक्षो भूमौ पपात, पतितः सन् भयंकरं रराट
रटितवान्, ततोऽरिं हनूमन्तं गदया तुतोद आहतवान्, तं राक्षसं स कपिः
अद्रिणा दुध्राव व्यापादितवान् ॥

११४९—अकम्पनस् ततो योद्धुं चकमे रावणाऽज्ञया, ॥

स रथेनाऽभिदुद्राव, जुधुरे चाऽतिभैरवम्. ८२ ॥

अकम्पन इत्यादि—ततो धूम्राक्षविनाशानन्तरं अकम्पनो राक्षसः
रावणाज्ञया युध्यस्वेति योद्धुं चकमे इष्टवान् । '२३०५। आयादय आर्धधा-
तुके वा । ३।१।३३' इति णिङ्भावपक्षे रूपम् । सोऽकम्पनः रथेनाभिदुद्राव
अभिमुखं गतः, जुधुरे च शब्दं कृतवान्, अतिभैरवं अतिभयानकम् ।
'धुर भीमार्थ-शब्दयोः' इत्यनुदात्तेत् ॥

११५०—पस्पन्दे तस्य वामाऽक्षि,

सत्यमुभ् चाऽशिवाः खगाः, ॥

तान् वव्राजाऽवमत्याऽसौ,

वभासे च रणे शरैः. ८३ ॥

पस्पन्द इत्यादि—तस्याकम्पनस्यानिमित्तवसूचकं वामाक्षि पस्पन्दे
स्पन्दितम्, अशुभाश्च अशिवसूचकाः खगाः सत्यमुः शब्दं कृतवन्तः ।
अनेरपपक्षे रूपम् । तान् खगान् अवमत्यावशायासौ वव्राज गतः, रणे श-
रैश्च वभासे शोभितम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-घन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ४०९

११५१—खमूयुर्, वसुधामूवुः सायका रज्जुन्वत् तताः ॥
तस्माद् बलैरपत्रेपे, पुप्रोथा ऽस्मै न कश्चन. ॥ ८४ ॥

खमित्यादि—तेन सायका रज्जुवत्तता विस्तृताः सन्तः खमाकाश-
मूयुरावृत्तवन्तः । वसुधां च ऊबुद्धादितवन्तः । '१०७५। वेम् तन्तुप्रन्ताने'
तस्य लिटि वयिरादेशः । '२४१४। वश्नास्यान्यतरस्याम्-१६।१।१९।' इति
वकारस्य वकारादेशः । तस्मादिति तमकम्पनं वीक्ष्य । ल्यब्लोपे पञ्चमी ।
त्रेपे छत्रितम् भावे लिट् । '२३०१। नृ-फल-१६।१।१२२।' इत्यादिना पृष्ठा-
भ्यासलोपी । अस्मै अकम्पनाय न कश्चित् पुप्रोथ न प्रभवति स्म । '९२६।
'प्रोथृ पर्यासां' इति स्वरितेत् । अत्र कर्तुः क्रियाफलायोगात्तामनेपदम् ।
'५८३। नमः-स्वस्ति-१२।३।१६।' इत्यत्र अलंकारस्य पर्यासपर्यग्रहणान्
तदर्थयोगे चतुर्थी ॥

११५२—स भस्मसाच् चकारा ऽरीन्,

दुदाव च कृतान्तन्वत्, ॥

चुक्रोध मारुतिस्, ताल-

मुञ्चस्त्वे च महा-शिखम्, ॥ ८५ ॥

स भस्मसादित्यादि—सो ऽकम्पनः भरीन् भस्मसाच्चकार कार्कश्येन
भस्मभूतान् कृतवान् । कृतान्तवत् यम इव दुदाव मुष्टु पीडितवान् । 'दुदु
उपसापे ।' सं दृष्ट्वा मारुतिशुक्रोध क्रुद्धः । तालं च पृष्ठं महाशिखमत्युच्छ्रायं
वृष्टस्त्वे उग्रातवान् । अत्र क्रियाफलयोगात् सट् ॥

११५३—यमाया ऽकम्पनं तेन निरुत्थाप महा-पशुम्. ॥

वभ्रञ्ज निहते तस्मिन् शोको रावणमग्निन्वत्. ॥ ८६ ॥

यमायेत्यादि—तेन तालेन स चाकम्पनं महापशुनिव यमाय निरुत्थाप
दत्तवान् । निष्पूर्वां वदिदाने वर्तते । तत्र धातोर्पञ्जादित्वात् सम्प्रसारणं न
भवति भक्तिवात् । अभ्यासस्य लिटि भवत्येव । तस्मिन्निहते शोको अग्नि-
निव रावणं वभ्रञ्ज दृष्टवान् ॥

११५४—स विभ्रेप, प्रचुक्षोद, दन्तैरोष्ठं चखाद च, ॥

प्रगोपायांचकारा ऽऽशु यस्तेन परितः पुरम्, ॥ ८७ ॥

स विभ्रेपेत्यादि—स राज्ञा विभ्रेप चलितः । 'भ्रेप चलने' स्वरितेत् ।
प्रचुक्षोद शोपातोषादीन् घृणितवान् । ओष्ठं च दन्तैश्चखाद दष्टवान् । पुरं

४१० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

लङ्कां समन्तात् यत्नेन प्रगोपायांचकार रक्षितवान् । '४२३। गुप् रक्षणे'
इत्युदात्तेत् । आयप्रत्ययान्तःवादात् ॥

युग्मम्—

११५५—प्रहस्तमर्थयांचके योद्धुमद्भुत-विक्रमम् ॥

किं विचारेण, राजेन्द्र ! युद्धार्था वयमित्यसौ ॥८८॥

प्रहस्तमित्यादि—अद्भुतविक्रमं प्रहस्तं रावणो योद्धुं 'युद्धयस्व' इत्यर्थ-
यांचके प्रार्थितवान् । '२०५१। अर्थे उपयाच्यायाम्' इति चौरादिक आत्मने-
पदी । वचनात् असौ प्रहस्तः प्रार्थितश्चक्राण बभाणोति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ।
हे राजेन्द्र ! युद्धार्था वयं युद्धप्रयोजनाः ततश्च किं विचारेणेति ॥

११५६—चक्राणा ऽशङ्कितो योद्धुमुत्सेहे च महा-रथः, ॥

निर्येमिरे ऽस्य योद्धारश्च, चक्रूपे चा ऽश्व-कुञ्जरम् ८९

चक्राणेत्यादि—उक्त्वा च स महारथो योद्धा अशङ्कितो निर्भयः सन्
योद्धुमुत्सेहे उत्साहं कृतवान् । अस्य योद्धारो रावणेन निर्येमिरे नियमिताः ।
अनेन सह पृतावद्विर्योद्धव्यमिति । कर्मणि लिट् । अश्वकुञ्जरं चक्रूपे सजी-
कृतम् । पशुद्वन्द्वैकवज्रायः । '२३५०। कूपो रोलः । ८। २। १८।' ॥

११५७—युयुजुः स्यन्दनानंश्वैरींजुर् देवान् पुरोहिताः, ॥

आनर्चुर् ब्राह्मणान् सम्यगांशिपश्च चा ऽऽशशंसिरे ॥

युयुजुरित्यादि—स्यन्दनानं श्वैर्युयुजुः युजन्ति स्म । पुरो-
हिताः देवानीजुः पूजितवन्तः । यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । ब्राह्मणानानर्चुः
पूजितवन्तः । ते च पूजिताः आशिपः आशशंसिरे उदितवन्तः । '१०९१।
आटः शासु इच्छायाम्' अनुदात्तेत् । शास इवे आट् । 'शासोः कावुपम-
द्वयानम्' इत्याशीः ॥

११५८—ऊहिरे मूर्ध्नि सिद्धार्था, गावश्च चा ऽऽलेभिरे भटैः,

प्रचुक्षुवुर् महाऽस्त्राणि, जिज्ञासांचकिरे हयान् ९१

ऊहिर इत्यादि—भटयैषैः सिद्धार्थाः संपत्ताः मूर्ध्नि ऊहिरे उक्ताः ।
गावश्चालेभिरे दृष्टाः । कर्मणि लिट् । महास्त्राणि प्रचुक्षुवुः तेजितवन्तः ।
तथा तैर्बाहुं पार्यत इति । '१११० दणु सेत्रने' । भटाः हयान् जिज्ञासांचकिरे
शासुमिच्छां कृतवन्तः किमेते योद्धुं क्षमा नेति । '२०३१। ज्ञा-भु-स्पृ-रशां
सनः । ११३। ५७।' इत्यात्मनेपदिरवादानुप्रयोगे ऽपि तत् ॥

गुग्गुम्—

११५९—उलुः खड्गान्, ममार्जुश् च, ममृजुश् च परश्वधान्,
अलं चक्रे, समालेभे, ववसे, बुभुजे, पपे, ॥ ९२ ॥

ललुरित्यादि—खड्गान् उलुगृहीतवन्तः । '११३२। छा आदाने ।' ममा
हंश्च विशुद्धान् कृतवन्तः । तथा परश्वधान् ममृजुः परशून् द्योषितवन्तः ।
मृजेरजादी संक्रमे विभाषा पृष्टिः । योन्नुभिवंद्यमाणेः अलं चक्रे अलंकृतम् ।
समालेभे ममालम्बम् । ववसे आच्छादितम् । '१०९२। परा आच्छादने ।'
बुभुजे भुङ्क्तम् । पपे पीतम् । भावे क्तिच् ॥

११६०—जहसे च क्षणं, यानैर् निर्जग्मे योद्धृभिस् ततः ॥
विप्रान् प्रहस्त आनर्च, जुहाय च विभावसुम् ॥ ९३ ॥

जहस इत्यादि—क्षणं जहसे हसितम् । यानैः करणभूतैः निर्जग्मे
निर्गतम् । ततः प्रहस्तः विप्रान् गोमुख्यादिदानेन आनर्चं पूजितवान् ।
विभावसुं चासि आज्यादिना जुहाय प्रीणितवान् ॥

११६१—संवर्गयांचकारा ऽऽघ्नान्, चन्दनेन लिलेष च, ॥
चचाम मधु माद्वीकं, त्वक्त्रं चा ऽऽचकचे वरम् ॥

संवर्गयामित्यादि—भातान् विनाशिनः संवर्गयांचकार कटकादि-
प्रदानेन संपर्णितवान् । संवर्गं करोतीति षवन्तरय रूपम् । चन्दनेन लिलेष
ममालम्बवान् । मृष्टीका द्राक्षा तस्या विकारः माद्वीकं मधु चचाम । त्वक्त्रं
च मसृदनं वरं धेहं आचकचे यज्जवान् । '१७७। कच वन्दने' इत्यनुदात्ते ॥

११६२—उष्णीषं मुमुचे चारु, रथं च जुजुषे शुभम्, ॥
आललम्बे महाऽऽखाणि, गन्तुं प्रववृते ततः ॥ ९५ ॥

उष्णीषमित्यादि—उष्णीषं तिरस्कारं मुमुचे । रथं च उज्ज्वे । जुषितु-
दात्ते । महाऽऽखाणि आललम्बे गृहीतवान् । '४०३। छवि अवरसंमने' इत्य-
नुदात्ते । तत उषरकालं गन्तुं प्रववृते प्रवृत्तः ॥

११६३—आजग्मुस् तूर्य-जातानि, तुष्टुषुश् चा ऽनुजीविनः,
रजः प्रववृधे घोरं, घोषश् च व्यानशो दिदाः ॥ ९६ ॥

आजग्मुरित्यादि—तूर्यजातानि पापममृदान् आजग्मुः ताहितवन्तः ।
तत्रियुक्त इत्यर्थः । '२१९५। आटो यमदनः । १। १। २८।' इति तट्ट न
भवति सकर्मकवाप्यम् । अनुजीविमश्च तुष्टुषुः । 'जय जीव' इति स्तुवन्ति स्म ।

४१२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

पदक्षोभाद्घोरं रजः प्रवृद्धे वर्धते स्म । घोषश्च कलकलशब्दः विशो व्या-
नशे व्याप्तवान् ॥

११६४—तं यान्तं दुद्रुवुर्गृध्राः, ऋव्यादश् च सिपेविरे ॥
आववुर्वायवो घोराः, खादुल्काश् च प्रचक्षरुः ॥९७॥

तं यान्तमित्यादि—तं ग्रहस्तं गृध्राः यान्तं अशुभसूचकाः दुद्रुवुर्ग-
तवन्तः, ऋव्यादश् शृगालाः सिपेविरे सेवितवन्तः, वायवो घोराः पांशु-
प्राहिणः आववुः समन्ताद्द्वान्ति स्म, उल्काश् तदा तस्मिन् काले प्रचक्षरुः
पतिताः । '९०८। क्षर संचलने' इत्यकर्मकः ॥

११६५—सस्यन्दे शोणितं व्योम, रणाऽङ्गानि प्रज्ज्वलुः,
रथाः प्रचस्वलुः साऽस्था, न ररंहा ऽश्व-कुञ्जरम् ९८

सस्यन्द इत्यादि—व्योम कर्तुं शोणितं सस्यन्दे सिञ्चति स्म । स्यन्दिः
सकर्मकः । रणाङ्गानि खड्गादीनि ज्ज्वलुः ज्वलन्ति स्म । सास्थाः सहायैः
रथाः प्रचस्वलुः स्खलन्ति स्म । अश्वकुञ्जरं न ररंहा न गतम् ॥

११६६—प्रतोदा जगलुर्, वाममानशुर् यज्ञिया मृगाः, ॥
ददाल भूः, पुपूरे द्यौः, कपीनामपि निःस्वनैः ॥९९॥

प्रतोदा इत्यादि—प्रतोदाः जगलुः हस्तेभ्यो गलिताः । '५८७। गल
अदने' अनेकार्थस्वात्पतने ऽपि । मृगाः यज्ञियाः यज्ञार्हाः कृष्णसाराः । '१७३५।
यज्ञस्त्रिग्यां घ-खलौ । ५। १। ७। १।' । वाममङ्गमानशुः गतपन्तः । '२२४८।
अत आदेः । ७। ४। ७। ०।' इति दीर्घः । '२२८८। तस्मान्नुद् द्विहलः । ७। ४। ७। १।'
भूर्ददाल विदीर्णा । अज्वालेति पाठान्तरं घचालेत्यर्थः । कपिनिःस्वनैर्घोर-
काशं पुपूरे पूर्णम् । दिवः पूरणनिमित्तं यतः कपयो ह्यप्यंत्तद्दिनात्सूचका
एवमाचरन्ति ॥

११६७—मिमेह रक्तं हस्त्यश्वं, राक्षसाश् च नितिष्ठियुः,
ततः शुशुभतुः सेने, निर्दयं च प्रजहतुः ॥ १०० ॥

मिमेहेत्यादि—हस्त्यश्वं कर्तुं रक्तं मिमेह मृशितवदित्यर्थः । '१०६१। मिह
सेचने ।' राक्षसाश्च स्वरक्तं नितिष्ठियुः मिरस्तपन्तः । ततो दुर्निमित्तादनन्तरं
ते सेने सप्तद्वे शुशुभतुः तोमितवर्षी । निर्दयं प्रजहतुः प्रहतवर्षी ॥

११६८—दिद्विपुर्, दुष्टुचुम्, चच्छुम्,
चक्षुमुः, सुपुपुर्, हताः ॥

तथा लक्ष्यरूपे कथानके 'शार-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ४१३

चखादिरे चखादुश् च,

विलेपुश् च रणे भटाः ॥ १०१ ॥

द्विद्विपुरित्यादि—रणे भटाः द्विद्विपुः परस्परं द्विष्टवन्तः । '१०८२।
द्विप भरीती।' दुष्टुषुः अभिसुखं गतवन्तः । '१११३। सु अभिगमने।' चक्षुः
द्विष्टवन्तः । '१२२१। लो छेदने।' हताश्वकुमुः मूर्च्छो गतवन्तः । सुपुषुः भूमौ
पतितः । चखादिना सम्प्रसारणम् । चखादिरे स्वादिताः । कर्मणि लिट् ।
चखादुः खादितवन्तः । विलेपुश् विलापं कृतवन्तः । '२२६०। अत
एकहल-।६।४।१२०।' इत्येत्वम् ॥

११६९—प्रहस्तस्य पुरोऽमाल्यान् जिहिंसुर, दधृषुस् तथा
वानराः, कर्म सेनानी रक्षसां चक्षमे न तत् ॥१०२॥

प्रहस्तस्येत्यादि—अमाल्यान् सचिवान् प्रहस्तस्य पुरोऽग्रतः वानरा
जिहिंसुर्हतवन्तः । तथा दधृषुः परिभूतवन्तः । '१३५०। त्रिष्टया प्रागल्भ्ये' ।
तथा कर्म वानरैर्यैकृतं रक्षसां सेनानीः प्रहस्तः न चक्षमे न क्षमते स्म ॥

११७०—ऊर्णुनाव स शस्त्राघेर् वानराणामनीकिनीम्, ॥
शशास च वहन् योधान्, जीवितेन विवेच च ॥

ऊर्णुनावेत्यादि—स सेनानीवानराणामनीकिनीः सेनाः शस्त्रैरुर्णुनाव
छादितवान् । उर्णोतिशुंबद्गावादिजादेरित्याम् न भवति । शशास च
योधान् । '७७७। समु हिंसायाम् ।' जीवितेन च विवेच पृथक्कृतवान् ।
'१५३६। विधिर् पृथग्भावे' इति उधादौ स्वरितेत् ॥

११७१—आससज्ज भयं तेषां, दिद्युते च यथा रविः, ॥

नाऽऽययास, द्विपद्-देहैर् जगाहे च दिशो दश ॥

आससज्जेत्यादि—तेषां योधानां युयुम्सूनां भयमाससज्ज आलम्बम् ।
'१०५१। पञ्च मङ्गे' इत्यकर्मकः । प्रहस्तश्च रविरिव दिद्युते द्योतते स्म ।
'२१४४। पुति-स्वाप्योः सम्प्रसारणम् । ७।४।६७।' इत्यम्यासस्य सम्प्रसारणम् ।
नाययाम् पुष्यमानो नापस्यति स्म । '१२८१। यमु प्रयत्ने ।' द्विपदेदेश्च
शशुर्कार्यः करणभूतः दश दिशो जगाहे अवष्टब्धवान् ॥

११७२—केचित् संचुकुटुर् भीता, लेजिरेऽन्ये पराजिताः,
संग्रामाद् बभ्रशुः केचिद्, ययाचुश् चाऽपरेऽभयम् ॥

केचिदित्यादि—केचिर्भीताः सन्तः संचुकुटुः संकुटिताः । निष्पयत्वाः

४१४ भाट्ट-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमो वर्गः,

स्थिता इत्यर्थः । '१४५५। कुट कौटिल्ये' अन्ये पराजिताः सन्तः लेजिरे
भर्त्सिताः प्रहस्तेन शृगा इव कातरा यूयमिति । '२४७।२४८। लज-लाजि
भर्त्सने ।' कर्मणि लिट् । केचित् संग्रामाद्भ्रशुः पलायिताः । '१३०३।
भृशु अंशु अधःपतने' । अपरे चाभयं ययाचुः याचितवन्तः ॥

११७३—एवं विजिग्ये तां सेनां प्रहस्तो, ऽतिदर्प च, ॥

शशाम न च संक्रुद्धो, निर्जुगोप निशाचरान्. १०६

एवमित्यादि—एवमुक्तेन प्रकारेण प्रहस्तस्तां सेनां विजिग्ये जित-
वान् । '२६८५। विपराभ्यां जेः । १।३।१९।' इति तद् । '२३३१। सँलि-
टोर्जेः । ७।३।५७।' इति कुत्वम् । अतिदर्पं च सुष्टु हृष्टवान् । '१२७२। टप
हर्षविमोचनयोः' । न च शशाम न च शमं गतः । निशाचरान्
स्वीयानमास्यान् निर्जुगोप रक्षितवान् । आयाभावपक्षे रूपम् ॥

११७४—चुकुधे तत्र नीलेन, तरुश् चोच्चिक्षिपे महान्, ॥

प्रहस्तो ऽभिहतस् तेन बाणान् विससृजे बहून्. १०७

चुकुध इत्यादि—तत्र तस्मिन् संग्रामे नीलेन चुकुधे क्रुद्धम् । भावे
लिट् । तरुश्चोच्चिक्षिपे उरिक्षिप्तः । कर्मणि लिट् । तेन तरुणा उन्मूलि-
तेनाभिहतः सन् प्रहस्तो बाणान् विससृजे क्षिप्तवान् । '१२५४। सृज वि-
सर्गे' इति देवादिको ऽनुदात्तेत् ॥

११७५—सेहे कपी, रथाऽश्वांश् च रिपोस्ततर्ह शाखिना,

धरित्रीं मुसली तेये प्रहस्तश्, चिखिदे न च. १०८

सेह इत्यादि—कपिर्नीलो बाणान् सेहे सोढवान् । रथान्श्वांश्च रिपोः
प्रहस्तस्य शाखिना तरुणा ततर्ह हतवान् । '१५४९। नृह हिसि हिसायाम् ।'
हतरथाश्च प्रहस्तो मुसली गृहीतमुसलः धरित्रीं तेये गतवान् ।
'५०८।५१०। अय पय' इत्यप्र तयिरनुदात्तेत् । न च चिखिदे लिप्तः ।
'१५४३। लिट् देन्ये' इत्यनुदात्तेत् ॥

११७६—संदुधुक्षे तयोः कोपः, पस्फाये शस्त्र-लाघवम्,

नुनोद शाखिनं नील, आवत्रे मुसली तरुम्. ॥१०९॥

सन्दुधुक्ष इत्यादि—तयोर्नीलप्रहस्तयोः कोपः संदुधुक्षे घृदि गतः ।
अस्त्रलाघवमस्त्रहीनत्वं पस्फाये घृदि गतम् । नुनोद शाखिनं प्रेरितवान् ।
मुसली प्रहस्तः तरुमापये मुमलेनावृतवान् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम चतुर्दशः सर्गः— ४११

११७७—वियत्यानभ्रतुर्, भूमौ मण्डलानि विचेरतुः, ॥

प्रदुद्बुवतुरन्योन्यं वीरौ, शश्रमतुर् न च. ॥ ११० ॥

वियतीत्यादि—वीरौ सौ वियति आकाशे भानभ्रतुः गतौ । '५९७। ५९८। भभ्र' वभ्र इति गत्यर्थः । वियतो ऽधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् द्वि-
तीया न कृता । भूमौ च मण्डलानि तिर्यग्भ्रमणानि विचेरतुः आचरितवन्तौ ।
अन्योन्यं प्रदुद्बुवतुः उपतापितवन्तौ । न च शश्रमतुः श्रान्तौ ॥

११७८—समीरयांचकारा ऽथ राक्षसस्य कपिः शिलाम्, ॥

क्षतस् तया ममारा ऽसावांशिश्नाय च भू-तलम्. ॥

समीरयामित्यादि—अधानन्तरं कपिः राक्षसस्य शिलां समीरया-
चकार क्षिप्तयान् । '१९४०। ईर क्षेपे' इति चीरादिक उदात्तेत् । असी राक्ष-
समवा शिलया हतः सन् ममार मृतवान् । भूतलं च आशिश्नाय आधि-
तयान् । पठित इत्यर्थः ॥

११७९—तुतुषुर् वानराः सर्वे, नेशुश् चित्रा निशा-चराः,

जेरुराशा दशाऽऽस्यस्य, सैन्यं नीलं नुनाव च. ॥ ११२ ॥

तुतुषुरित्यादि—वानराः सर्वे तुतुषुः तुष्टाः । निशाचरा नेशुः प-
लायिताः । विचित्राः नानाप्रकाराः दशास्यस्य आश्राः मनोरथा जेरुः
जीर्णाः । '२३५६। वा जू-भमु-भ्रसाम् । ६। ४। १२४।' इत्येत्वम् । सैन्यं च कर्तुं
नीलं नुनाव स्तौति स्म ॥

११८०—यदा न फेलुः क्षणदान्चराणां

मनोरथा राम-त्रलाऽभियोगे, ॥

लङ्कां तदा भेजुरुदीर्ण-दैन्या,

व्याचख्युरुर्द्ध्वं च हतं प्रहस्तम्. ॥ ११३ ॥

यदेत्यादि—क्षणदान्चराणां रामदलाभियोगे मनोरथा वाञ्छितानि यदा
न फेलुः न फलिताः, प्रहस्तस्य व्यापादितत्वात् । तदा लङ्कां भेजुः सेवित-
पन्तः । उदीर्णदैन्याः बर्दीर्ण महदैर्न्यं वीनभावो वेपामिनि । प्रहस्तं च हतं
मृतमुर्धराचक्षुः आह्वयितवन्तः । रावणायेल्यान् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलङ्कृते श्री-भट्टिकाव्ये—

चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे प्रथमः परिच्छेदः (सर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शर-बन्धो' नाम

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः—

इतः प्रभृति लुङ्मधिकृत्य तद्विलसितमाह—तत्र भूतसामान्ये लुङ् ।
ततो ऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति—

११८१—राक्षसेन्द्रस् ततो ऽभैपीदैक्षिष्ट परितः पुरम्, ॥

प्रातिष्ठिपच् च बोधाऽर्थं कुम्भकर्णस्य राक्षसान्, ॥

राक्षसेत्यादि—ततः प्रहस्तबधध्वनानन्तरं 'ईदृशो ऽपि व्यापा-
दितः' इति अभैपीत् । '२२९७। सिचि वृद्धिः-।७।२।१।' । परितः समन्तात्
पुरं लङ्कामैक्षिष्ट दृष्टवान् । 'किमत्र शक्यते स्यातुं न वा' इति । कुम्भकर्णस्य
सुप्तस्य बोधनार्थं राक्षसान् प्रातिष्ठिपत् प्रस्थापितवान् । तिष्ठतेष्वदपरे
णावुपधाहस्वापवादः '२५८८। तिष्ठतेरित् ।७।४।५।' इतीत्वम् । द्विर्वचन-
मभ्यासकार्यम् । पातोरादेशः पर्यं एत्वं च ॥

११८२—ते ऽभ्यगुर् भवनं तस्य,

सुप्तं चैक्षिपता ऽथ तम्,

व्याहार्युस् तुमुलान् शब्दान्,

दण्डैश्च चाऽवधिपुरं द्रुतम् ॥ २ ॥

तेऽभ्यगुरित्यादि—ते राक्षसास्तस्य कुम्भकर्णस्य भवनं गृहं अभ्यगुः
गताः । '२४५८। इणो गा-।२।४।४।५।' इति लुङि गादेशः । '२२२३।
गाति-स्था-।२।४।७।७।' इति सिचो लुङ् । '२२१४। उत्यपदान्तात् ।६।१।९।६।'
इति पररूपवधम् । ते च सुप्तमैक्षिपत दृष्टवन्तः । अधामन्तरं प्रबो-
धार्थं तुमुलान्महतो ध्वनीन् व्याहार्युः व्याहृतवन्तः । '२२६८। नेटि
।७।२।४।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । ह्यसमुदायपरिग्रहणादृद्धेः प्राप्तत्वात् ॥

११८३—केशानिलुञ्चिपुस् तस्य, गजान् गात्रेष्वचिक्रमन्,

शीतैरभ्यपिचंस् तोयैरलातैश्च चाऽप्यदम्भिपुः, ॥ ३ ॥

केशानित्यादि—तस्य केशानिलुञ्चिपुः उत्पादितवन्तः । गात्रेषु गजान-
चिक्रमन् क्रमयन्ति स्म । क्रमेर्मान्तावान्मिससंज्ञायो ह्रस्ववम् । घटि
सन्वजावादभ्यासस्य '२३१७। सन्वतः ।७।४।७।९।' इति ह्रस्वम् । शीतै-
रजोपैरभ्यपिचन् सिञ्चन्ति स्म । अत्र सिचिरभ्युक्षणे यतंते । तेनोदकस्य
करणत्वम् '२४१८। लिपिमिधि ह्यथ ।३।१।५।३।' इत्यह । '२२७६। प्राह
सिताददभ्यवापे ऽपि ।८।३।६।३।' इति पाठम् । भलात्तरङ्गारिधाप्यदम्भिपुः
दग्धवन्तः । भनेकार्थत्वादातूनाम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भीकण-घघो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४१७

११८४—नखैरकतिपुस् तीक्ष्णैरदाङ्क्षुर् दशनैस् तथा, ॥

शितैरतौत्सुः शूलैश् च, भेरीश् चा ऽवीवदन् शुभाः॥

नखैरित्यादि—तीक्ष्णैरनखैरकतिपुश्चित्तवन्तः । तथा दशनैस्तीक्ष्णैर-
दाङ्क्षुः दशान्ति स्म । दंशैरनिटो हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '२९४। वश्च-
।८।२।३६।' इत्यादिना पत्वम् । '२९५। पदोः कः सि ।८।२।४१।' । शितै-
स्तीक्ष्णैः शूलैरतौत्सुः व्यथयन्ति स्म । तुदेरनिटो हलन्तलक्षणा वृद्धिः ।
भेरीश्च शुभाः उच्चैःशब्दाः अवीवदन् चादितवन्तः । '२३१६। सन्वल्लघुनि-
।७।४।९३।' इति सन्वद्वावाद्भ्यासस्येत्वं '२३१८। दीर्घो लघोः ।७।४।९४।'
इति दीर्घत्वम् ॥

११८५—स तान् ना ऽजीगणत् सर्वा-

निच्छया ऽबुद्ध च स्वयम्, ॥

अबुबूधत कस्मान् मा-

मंप्राक्षीच् च निशाचरान्, ॥ ५ ॥

स तानित्यादि—स कुम्भकणः तान् सर्वान् उपद्रुतान् नानीगणत् न
गणयति स्म न वेदितवानित्यर्थः । गणैः स्वार्थिकण्यन्तस्यादन्तस्याभ्यासस्य
'२५७३। इं च गणः ।७।४।९७।' इतीत्वम् । स्वयं चात्मन इच्छयाबुद्ध
बुध्यते स्म । '२२८१। श्लो श्लि ।८।२।२६।' इति सिचो लोपः । निशाचि-
रंभ्राप्राक्षीत् पृष्टवान् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । '२९४। वश्च-।८।२।३६।' इ-
त्यादिना पत्वम् । '२९५। पदोः कः सि ।८।२।४१।' कस्मान्मामबुबूधत यूयं
प्रबोधितवन्तः । बुधेष्यन्तस्य मध्यमपुरुषबहुवचने '२३१४। णौ घट्गु-
पधायाः-।७।४।११।' इत्येत्वं अभ्यासस्य '२३१८। दीर्घो लघोः ।७।४।९४।'
इति दीर्घत्वम् ॥

११८६—ते ऽभापिपत 'राजा त्वां दिदृक्षुः क्षणदान्चर।'॥

सो ऽस्त्रासीद्, व्यलिपन्, मांसमप्यासीद्, चारुणीमपात्,

त इत्यादि—ते राज्ञस्तास्तयोक्ताः सन्तः अभापिपत भापितवन्तः । हे
क्षणदाचर । राजा रावणस्त्वो दिदृक्षुः ब्रह्मेयणशील इति । '६२७। न लोच-
-।२।३।६९।' इति षष्ठीप्रतिषेधः । स कुम्भकणः ध्रुवा अघ्रासीत् खातवान् ।
'२३७७। यम-रम-।७।२।७३।' इत्यादिना सगिटी । व्यलिपन् समाहितवान् ।
'२४१८। लिपिस्तिचि-।२।३।५३।' इत्यद् । मांसमप्यासीत् '११२३। प्या
मक्षणे ।' चारुणीमपात् पीतवान् '२२२३। गाति-स्या-।२।३।७३।' इति
सिधो लुक् ॥

४१८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

११८७—न्यवसिष्ट ततो द्रष्टुं रावणं, प्रावृत्तत् गृहात्. ॥

राजा यान्तं तमद्राक्षीदुदस्थाच् चैपदासनात्, ॥ ७ ॥

न्यवसिष्टेत्यादि—ततो रावणं द्रष्टुं न्यवसिष्ट पूर्वनिवसितं वसनं त्यक्त्वा अन्यद्वस्त्रं परिदधाति स्म । गृहात् स्वस्मात्प्रावृत्तत् प्रवृत्तः । '२३४५१ तुन्नयो लुङि । ११३।९१' इति परस्मैपदम् । '२३४३। पुपादि-। ३। १। ५५।' इत्यादिना लङ् । तमायान्तं राजाद्राक्षीत् दृष्टवान् । '२४०५। सृजि-दशोः-। १। १। ५८।' इत्यम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । आमनाद्य ईपदुदस्थात् उरिथितः । ऊर्ध्वकर्मकत्वादात्मनेपदं न भवति ॥

११८८—अतुपत्, पीठमांसन्ने निरदिक्षच् च काञ्चनम्. ॥

अस्मेष्ट कुम्भकर्णो ऽल्पमुपाविक्षदथा ऽन्तिके, ॥ ८ ॥

अतुपदित्यादि—दृष्ट्वा चातुपत् गुष्टः । पुपादित्वादङ् । आसन्नं चात्मनः काञ्चनं पीठं निरदिक्षत् आदिष्टवान् । दिशोः '२३३६। शल इगुपधादनिटः वसः । ३। १। ४५।' इति वसः । अधानन्तरं कुम्भकर्णः अस्मेष्ट ईपदसितवान् । स चार्थो येनायमादर इति । अन्तिके चास्य काञ्चनं पीठ-मध्यास्य पीठे उपाविक्षत् उपविष्टः । पूर्ववत् वसः ॥

११८९—अवादीन् 'मां किमित्याहो' राज्ञा च प्रत्यवादि सः

'मा ज्ञासीस् त्वं सुखी, रामो यदकार्षीत् स रक्षसाम्. ९

अवादीदित्यादि—तत उपविश्य तमवादीदुक्तवान् । '२२६७। चद-मज-। ७। २। ३।' इत्यादिना वृद्धिः । किमिति कस्मात् कारणात् मामाहः आहूतवान् । '२४१८। लिपितिचि ह्यश्च । ३। १। ५३।' इत्यङ् । '२३७२। आतो लोपः । ६। ४। ६४।' राज्ञा च स कुम्भकर्णः प्रत्यवादि प्रत्युक्तः । कर्मणि लुङ् । '२७५८। चिण् भावकर्मणोः । ३। १। ६६।' इति चिण् । '२३२९। चिणो लुक् । ६। ४। १०४।' इति तलोपः । मुनी एवं येन रामो रक्षसां यदकार्षीत् तस्य मा ज्ञासीः न ज्ञातवानसि । '२३७७। यम रम-। ७। २। ७३।' इति मणिटा ॥

११९०—उदतारीदुदन्वन्तं, पुरं नः परितो ऽरुधत्, ॥

व्यघोतिष्ट रणे शस्त्रैर्नपीद् राक्षसान् क्षयम्. ॥ १० ॥

उदतारीदित्यादि—स मुदन्वन्तं समुद्रमुदतारीन् उतीर्णः । '२३९७। तिचि वृद्धिः-। ७। २। १।' नो ऽस्माकं पुरं परितः समन्तदारुणम् आवृत्तवान् । '२२६९। हरितो या । ३। १। ५७।' इत्यङ् । रणे शस्त्रैरघोतिष्ट घोतितवान् ।

नथा दृश्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पद्यदशः सर्गः— ४१९

पुतादेर्लुंहीति विकल्पेन परस्मैपदविधानादात्मनेपदम् । राक्षसान् क्षयं
विनाशमनैपीत् नीतवान् ॥

११९१—न प्रावोचमहं किञ्चित् प्रियं, यावदजीविषम्, ॥

वन्धुस्त्वमर्चितः स्नेहान् मा द्विपो न वधीर् मम. ११

न प्रावोचमित्यादि—यावदजीविषं यावन्तं कालं जीवितः तावन्तं
कालं कस्यचित्प्रियं किञ्चित् प्रावोचं नोकवानइमिति तव विदितमेव ।
किन्तु बन्धुस्त्वं चेहाद्वर्चितः सन् मम संवन्धिनो द्विपः शशून् मा न
वधीः मा न मारयेति किन्तु मारयेति । माहि लुह । सर्वलकारापवादः ।
प्रावोचमिति '२४५४। षच उम् । ७। ४। २०।' ॥

११९२—वीर्यं मा न ददर्शस्त्वं,

मा न त्रास्याः क्षतां पुरम्, ॥

तवा ऽद्राक्ष्म त्रयं वीर्यं,

त्वमर्जैपीः पुरा सुरान्' ॥ १२ ॥

वीर्यमित्यादि—त्वं वीर्यं मा न ददर्शः किन्तु दर्शय । ण्यन्तस्य चलि
रूपम् । क्षतां परैरवसादितां पुरं मा न त्रास्याः किन्तु त्रापस्व । १०३४।
'वैह पाळने' न च स्वमशक्तः यतस्तव वीर्यमद्राक्ष्म दृष्टवन्तो वयम् ।
'२४०७ न दशः । १३। १। ४७।' इति वसादेशो न भवति । '२२६९। हरितो
चा । १३। १। ५७।' इति विकल्पेनाहविधानात्तदभावपक्षे रूपम् । पुरा पूर्वं
त्वं सुरान् देवानर्जैपीः जितवानसि ॥

११९३—भवोचत् कुम्भकर्णस्त्वं, 'वयं मन्त्रेऽभ्यधाम यत्
न त्वं सर्वं तदर्थापीः, फलं तस्येदमार्गमत्. ॥ १३ ॥

भवोचदित्यादि—इत्युक्तवन्तं तं रावणं कुम्भकर्णो ऽवोचत् वक्तव्यान् ।
मन्त्रे मन्त्रणसमये क्रियासमारम्भगतो ऽभ्युपाय इत्यादिना यद्वयमभ्यधाम भ-
मिहितवन्तः । धाघातोः '२२२३। गति रपा-। २। ४। ७७।' इति सिषो लुहः ।
तत्सर्वं त्वं नाधीपीः न श्रुतवानसि । तस्याध्वणस्येदं फलं विनाशरूपमा-
गमत् भागतम् । गमेर्दित्वाद्दृह ॥

११९४—प्राज्ञ-त्राक्यान्यधामंस्था, मूर्ख-त्राक्येर्ध्ववाऽस्थिधाः

अध्यर्गिष्ठाश् च शास्त्राणि, प्रत्यपत्या हितं न च. १४

प्राज्ञयाक्यानीत्यादि—प्राज्ञानां विभीषणादीनां

४२० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

अवज्ञातवानसि । '१२५२। मन ज्ञाने।' मूर्खवाक्येषु प्रहस्यादिवाक्येषु अवा-
स्थियाः अवस्थितो ऽसि । '२६८९। समवप्रविभ्यः स्थः । १।३।२२।' इति तद् ।
'२३८९। स्थाध्वोरिच्च । १।२।१७।' एवं च शास्त्राण्यध्वगीष्टा अधीतवानसि ।
'२४६०। विभाषा लुङ्-लङोः । २।४।५०।' इति इङो गादेशः । न च हितं
प्रत्ययस्थाः प्रतिपन्नवानसि । '१२४४। पद गतौ' । '२२८१। झलो झलि
। ८।२।२६।' इति सिचो लोपः

११९५—मूर्खास् त्वामववञ्चन्त, ये विग्रहमचीकरन्, ॥

अभाणीन् माल्यवान् युक्तमक्षंस्थास् त्वं न तन् मदात्.

मूर्खा इत्यादि—मूर्खाः सर्वे एवैते त्वामववञ्चन्त विप्रलब्धवन्तः ।
'१८३६। वञ्चु प्रलम्बने' ष्यन्तस्य '२७३९। गृधि-वञ्चि-। १।३।६९।' इत्यादिना
तलि चलि रूपम् । ये विग्रहमचीकरन् कारितयन्तो अयन्तम् । एषं मातामहो
माल्यवान् युक्तमभाणीत् भणितवान् । '४७७। भण शब्दे ।' '२२६६। इट
ईटि । ८।२।२८।' इति सिचो लोपः । तत् त्वं मदात्ताक्षंस्थाः न सोढवानसि ।
'४७२। क्षम् सहने-॥'

११९६—राघवस्या ऽमुषः कान्तामसैरुक्तो न चा ऽपिपः, ॥

मा ना ऽनुभूः स्वकान् दोषान्, मा मुहो मा रूपो ऽधुना.

राघवस्येत्यादि—प्रमादित्वमपि ते ऽस्ति यतो राघवस्य कान्तां अ-
मुषः खण्डितवानसि । खण्डनं चास्या हृदं यद्ग्रां वियोजनम् । 'मुष
खण्डने ।' पुषादित्वादङ् पुषादयश्च गणान्ता गृहीताः । भासैर्विभीषणा-
दिभिरुक्तो न चापिपः नार्पितवानसि कान्ताम् । अर्तेणौ '२५७०। अर्ति-र्ति-
। ७।३।३६।' इत्यादिना पुगन्तगुणः । चलि '२२४३। द्विर्घचने ऽधि। १।१।५९।'
इति स्थानिवद्भावात् '२१७६। अजादेद्वितीयस्य । ६।१।२।' इति पिताम्हो
द्विरुच्यते । रेफस्य '२४४६। न न्द्राः-। ६।१।३।' इति प्रतिषेधः । तदधुना
स्वकानाम्नीयान्दोषान् दुश्चरितानि मा नानुभूः अपि त्वनुभव । '२२१९।
मालि लुङ् । १।३।१७५।' । '२२२३। गाति-स्था-। २।४।७७।' इति सिचो
लुङ् । मा मुहः मोहं मा गमः मा रूपः रोषं मा कार्याः । मुहिदपिभ्यां
पुषादित्वादङ् ।

११९७—तस्या ऽप्यंत्यकमीत् कालो, यत् तदा ऽहमवादिपम्

अघानिपत रक्षांसि परैः, कौशांस् त्वमव्ययीः. १७

तदपेरयादि—यत्तदा तस्मिन् काले ऽहमवादिपं अभिहितवागरिम् । 'रामः
सन्धीयताम्' इति तस्यापि सम्भेः कालो ऽत्यकमीदतिक्रान्तः । '२३२३। अनु-

तथा लृङ्-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—४२१

क्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ७।२।३६।' इतीद । मान्तत्वाद्बृद्धिप्रतिषेधः । यतः परैः शत्रुभिः रक्षांस्यधानिपत्त इतानि । चिष्वद्वावाद्बृद्धिधरत्वे । त्वं च कोशमव्ययीः त्यक्तवानसि । लङ्कादाहे तस्यारक्षितत्वात् । '२०८२। व्यय वित्तसमुत्सर्गे' इति चुरादौ पठ्यते । यदा 'आष्टपाद्वा' इति गिञ्- नास्ति तदा रूपम् । '२२९९। ह्यन्त-। ७।२।५।' इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः । 'व्यय गतौ' इत्यस्यापि रूपम् । अनेकार्थत्वाद्वातूनामुत्सर्जने ऽपि द्रष्टव्यम् ॥

११९८—सन्धान-कारणं तेजो न्यगंभूत् ते, कृथास् तथा, यत् त्वं धैराणि कोशं च सह-दण्डमजिग्लपः ॥१८॥

सन्धानेत्यादि—तथा त्वमकृथाः कृतवानसि । '२५४७। तनादिभ्यस्तथासोः । २।४।७९।' इति सिचो लुक् । यथा सन्धानकारणं सन्धानहेतुकं यत्तव तेजः प्रचण्डत्वं तत् न्यगंभूत् न्यगंभूतम् । '२२२३। गति-स्था-। २।४।७७।' इति सिचो लुक् । कुत इत्याह । यत्वं धैराणि शत्रुमावान् कोशं च सहदण्डं ससन्धमजिग्लपः ग्लपितवानसि । ग्लायतेर्णां पुकि 'ग्ल-आ-यनु-वमां च' इति मित्वात् ह्रस्वत्वम् । ग्लपयतेश्चटि रूपम् । यदि हि तेजो भवेत् सर्वं तथावस्थितमेव स्यात् ततश्च तेजसो ऽभावात् कथं सन्धानं द्वयोः परस्परानुपतापात् । यथोक्तं यावन्माप्रमुपकुर्यात् तावन्माप्रमेवास्य प्रत्युपकुर्यात् । तेजो हि सन्धानकारणं तप्तं लोहं तप्तेन लोहेन सन्धत्त इति ॥

११९९—अक्रुधं च चा ऽभ्यधाद् वाक्यं कुम्भकर्णं दशाननः किं त्वं मामजुगुप्सिष्ठा, नैदिधः स्व-पराक्रमम्. १९

अक्रुधदित्यादि—अभेयमुक्ते दशाननः अक्रुधत् क्रुद्धवान् । पुषादित्यादृक् । क्रुद्धश्च कुम्भकर्णमभ्यधात् अभिहितवान् । '२२२३। गति-स्था-। २।४।७७।' इति भिचो लुक् । किमिति त्वं मां अजुगुप्सिष्ठाः निन्दितवानसि । स्वविक्रमं नैदिधः न वर्धितवानसि । एषघातोर्ष्यन्तस्य षटि स्यात्निबन्नायाम् '२१७६। अजादेर्द्वितीयस्य । ६।१।२।' इति धिशब्दो द्विरुच्यते ॥

१२००—मोजिग्रहः सु-नीतानि, मा स्म क्रंस्था न संयुगे, ॥ मोजिग्रहाः कृत्तैर् दोषैर्, मा न वाक्षीर् हितं परम्.' २०

मोजिग्रह इत्यादि—सुनीतानि सुनयान् मा ऽजिग्रहः मा ऽद्वाहय । प्रदेष्यन्तस्य षटि रूपम् । संयुगे युद्धे विषयभूते मा क्रंस्था मोजिग्रहा न कार्याः अपि नृमहस्य । '२२२०। एमोत्तरे लृङ् च। ३।१।१०९।' इति चकाराद्गृह । '२७१३। वृत्ति-सर्ग-। १।१।३८।' इत्यादिना क्रमैः सर्गे उक्ताहे तद् । दोषैः अस्मत्कृतेः मोजिग्रहाः मोजिग्रहस्य । '२२८१। शलो-शटि

४२२ भट्टि-काव्ये चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

।८।२।२६।' इति सिचो लोपः । '२२८०। क्षपस्तयोर्घो ऽघः ।८।२।४०।'
'५२। झलां जश् झशि ।८।१।५३।' हितं परं कार्यस्य मा न वाक्षीः मा न
बह किन्तु बह । वहेरनियो हलन्तलक्षणा वृद्धिः । इत्यकल्पपत्वानि ॥

१२०१—कुम्भकर्णस् ततो ऽगर्जीद्,
भटांश् चा ऽन्यान् न्यवीवृतत्, ॥
उपायंस्त महाऽस्त्राणि,
निरगाच् च द्रुतं पुरः ॥ २१ ॥

कुम्भकर्ण इत्यादि—ततस्तद्वचनानन्तरं कुम्भकर्णो ऽगर्जीत् गर्जितवान् ।
अन्यांश्च भटान् पृष्टतो गच्छतो न्यवीवृतत् निवर्तितवान् । वृत्तेश्चरूपरे णा-
बुपधाया '२५६७। उर्कत् ।७।१।७।' इत्यपवाद ऋकारादेशः । महास्त्राणि
उपायंस्त स्वीकृतवान् । औपचारिकमत्र स्वीकरणं तेन तद् । यदि वा उपा-
रूपूर्वाचमेः '२७४२। समुवाङ्म्यो यमोऽग्रन्थे ।१।३।७५।' इति तद् । पुरश्च
लङ्कातः द्रुतं निरगात् निर्गतः । इणो गादेशः । '२२२३। गाति-।२।१।७७।
इति सिचो लुक् ॥

१२०२—मूर्ध्ना दिवमिवा ऽलेखीत्,
खं व्यापद् वपुषोरुणा, ॥
पादाभ्यां क्षमामिवा ऽभैत्सीत्,
दृष्ट्या ऽधाक्षीदिव द्विपः ॥ २२ ॥

मूर्ध्नेत्यादि—निर्गच्छन् मूर्ध्ना दिवमलेखीदिव लिखितवानिव । उरुणा
महता वपुषा खं व्यापत् व्याप्तवान् । तदित्वाद्दृष्ट्वा । क्षमां पृथ्वीं पादाभ्याम-
भैत्सीदिव विदारितवानिव । द्विपः शत्रून् दृष्ट्याधाक्षीदिव भस्ममात्
कृतवानिव । '१०६०। दृष्ट्वा भस्मीकरणे' ॥

१२०३—दग्ध-शैल इवा ऽभासीत्, प्राकंस्त क्षय-मेघन्वत्
प्राचकम्पद्दुदन्वन्तं, राक्षसानप्यतिप्रसत् ॥ २३ ॥

दग्धशैल इत्यादि—महत्त्वात् कृष्णत्वाच्च दग्धशैलवद्भासीत् भाति
रम । '११२५। भादीसी' '२३७७। यम-रम-।७।२।७३।' इति सगिटौ । क्षय-
मेघवत्प्राकंस्त प्रस्थितः '२७१५। प्रोपाभ्यां समर्थान्याम् ।१।३।४२।' इति
तद् । प्रतिष्ठमानश्च उदन्वन्तमचक्रपत् कम्पितवान् । '४०१। कपि चलने' ।
इदितो ष्यन्तस्य चटि रूपम् । राक्षसानपि अतिप्रसत् प्रातितवान् ।
प्रसेष्यन्तस्य चटि रूपम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुर्ममकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—४२३

१२०४—स-पक्षो ऽद्रिरिवा ऽचालीन्,
न्यश्वसीत् कल्प-वायु-चत्, ॥
अभापीद् ध्वनिना लोका-
नृभ्राजिष्ट क्षयाऽग्नि-वत्. ॥ २४ ॥

सपक्ष इत्यादि—सपक्ष इवादिः बाह्योः पक्षानुकारित्वात् अचालीत्
चलितः । लान्तस्वात्सिचि वृद्धिः । क्रोधात्कल्पान्तवायुचक्ष्यश्वसीत् निश्वसि-
तवान् । '२२९९। इयन्त-। ७। २। ५।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । ध्वनिना लोकानभा-
पीत् पूरितवान् । '९६४। भृञ् भरणे ।' ईदन्तस्य सिचि वृद्धिः । अभ्राजिष्ट
भ्राजते स्म । क्षयाग्निवत् पिङ्गलकेशत्वात्, लोकविनाशहेतुत्वाच्च ॥

१२०५—अनंसीद् भूर् भरेणा ऽस्य,
रंहसा शाखिनो ऽलुठन्, ॥
सिंहाः प्रादुद्गुवन् भीताः,
प्राक्षुभन् कुल-पर्वताः. ॥ २५ ॥

अनंसीदित्यादि—अस्य भरेण भूरनंसीत् नता । '२३७७। यम-रम-
। ७। २। ७३।' इति सगिटौ । रंहसा वेगेन शाखिनो वृक्षा अलुठन् पतितः ।
'३५७। रुठ लुठ प्रतिघाते' । घृतादित्वादह् । घृतादीनामनुदात्तेत्वात्तह् ।
'२३४५। घृत्त-यो लुठि । १। ३। ९१।' इति परस्मैपदविकल्पः । सिंहाः भीताः
सन्तः प्रादुद्गुवन् पलायिताः । '२३१२। गि-श्रि-। ३। १। ४८।' इत्यादिना चह् ।
कुलपर्वताः प्राक्षुभन् संचलिताः । घृतादित्वादह् । पूर्ववद्भास्मनेपदम् ॥

१२०६—उत्पाताः प्रावृत्तस् तस्य, द्यौरंशीकिष्ट शोणितम्,
वायवो ऽवासिपुर् भीमाः, क्रूराश् च ऽकुपत द्विजाः.

उत्पाता इत्यादि—तस्य गच्छत उत्पाताः प्रावृत्तन् प्रवृत्ताः । '८११।
वृत्तु पतने' घृतादिः । द्यौः शोणितमशीकिष्ट सिञ्चति स्म । '७७। शीकृ सेचने'
अनुदात्तेत् । वायवो भीमाः प्रचण्डा अवासिपुर्वान्ति स्म । '२३७७। यम-
रम-। ७। २। ७३।' इति सगिटौ । क्रूराश्चाशुभसूचका द्विजाः पक्षिणो
ऽकुपत शब्दिताः । '१४९४। कुह शब्दे' इत्यनिट् । कुटादित्वात् सिचिः
क्षिप्ते न गुणः ॥

१२०७—अस्पन्दिष्टा ऽक्षि वामं च,
घोराश् च ऽराटिपुः शिवाः, ॥

१—'१२१६ । दन्त-विप्राऽण्डजा द्विजाः ॥'

४२४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

न्यपसन् मुसले गृध्रा,

दीप्तया ऽपाति चोल्कया. ॥ २७ ॥

अस्पन्दिष्टेत्यादि—वामं चास्याक्षि अस्पन्दिष्ट स्पन्दते स्म । घोराः
अनिष्टशंसिन्यः शिवाः अराटिषू रटन्ति स्म । '२२८४। अतो हलादेः—
।७।२।७।' इति वृद्धिविकल्पः । गृध्रा मुसले न्यपसन् उपविष्टवन्तः । लडि-
त्वादह । '२३५५। पतः पुग् ।७।४।१९।' इति पुमागमश्च । दीप्तया उल्कया
अपाति पतितम् । भावे चिणादेशः ॥

१२०८—आंहिष्ट तान्-संमान्य दर्पात् स प्रधन-क्षितिम्,

ततो ऽनर्दीर्दनन्दीच् च, शत्रूनाह्लास्त चा ऽऽहवे. २८

आंहिष्टेत्यादि—तान् उत्पातान् कुम्भकर्णो ऽसंमान्य दर्पादवशाय प्रध-
नक्षितिं युद्धभूमिमांहिष्ट गतवान् । तत उत्तरकालं अनर्दीर्त् गजितवान् ।
'क वास्येदानीम्' इति । अनन्दीश्च जपश्रियं श्लापितवानित्यर्थः । आहवे
संप्रामे शत्रूनाह्लास्त आहृतवान् । 'भागच्छत, युध्यध्वम्' इति । '२७०४।
स्पर्द्वायामाहः ।१।३।३१।' इति तह । '२४१९। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्
।३।१।५४।' इत्यङभावपक्षे रूपम् ॥

१२०९—प्राशीन्, न चा ऽतृपत् क्रूरः,

धुच् चा ऽस्या ऽवृधदश्रतः, ॥

अधाद् वसाम्घासीच् च

रुधिरं वनन्यासिनाम्. ॥ २९ ॥

प्राशीदित्यादि—प्राशीत् भक्षितवान् । घनवासिन इत्यर्थात् । न
घासो क्रूरः दुष्टचेता अतृपत् तृप्तवान् । पुपादित्वादह । अक्षतो ऽप्यस्य
स्तादतः धुत् दुभुक्ता अवृधत् धर्यते स्म । '८।१।१। वृधु वृद्धौ' तुतादिः । घन-
वासिनां घनराणां वसामघात् पीतवान् । '२३७६। विभाषा प्रा-धेद-
।२।४।७८।' इति सिचो लुक्पक्षे रूपम् । रुधिरं घाघासीत् । '२३७५। वि-
भाषा धेद-भ्योः ।३।१।४९।' इति चङभावपक्षे रूपम् ॥

१२१०—मांसेना ऽस्या ऽश्वतां कुक्षी,

जठरं चा ऽप्यंशिवियत्,

बहूनामंग्लुचत् प्राणा-

नंग्लोचीच् च रणे यशः ॥ ३० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-घघो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४२५

मांसेनेत्यादि—वनवासिनां मांसेनास्य कुम्भकर्णस्य कुक्षी उदरपार्श्वो
अश्वतां शूनी । '२२९१। जृ-स्तम्भु-१३।१।५८।' इत्यादिना अह । '२४२१।
अश्वतरः । १०।४।१८।' इत्यत्वम् । जठरं चोदरमशिक्षियत् शूनम् । '२३०५।
विभाषा धेद-श्वयोः । ३।१।४९।' इति चह । इयटादेशः । यहूनां वनवासिनां
प्राणानग्लुचन् हतवान् । '२०६। मुनु ग्लुनु कुनु मुनु स्तेयकरणे' । '२२९१।
जृ-स्तम्भु-१३।१।५८।' इत्यादिना अहविकल्पनादहभावपक्षे रूपम् । यदाश्च
यहूनां रणे अग्लोचीत् अपनीतवान् । 'वञ्जु-चञ्जु' इत्यादौ ग्लुचिर्गत्यर्थः ।
अहभावपक्षे रूपम् ॥

१२११—सामर्थ्यं चा ऽपि सो ऽस्तम्भीद्,

विक्रमं चा ऽस्य ना ऽस्तभन्, ॥

शाखिनः केचिदध्यष्टुर्

न्यमाङ्क्षुरंपरे ऽम्बुधी. ॥ ३१ ॥

सामर्थ्यमित्यादि—स कुम्भकर्णः केषांचिद्वलवतामपि वनवासिनां
सामर्थ्यमस्तम्भीत् नियमितवान् । अहभावपक्षे रूपम् । विक्रमं च केचिदस्य
नास्तभन् न नियमितवन्तः । अहपक्षे रूपम् । कृत्यनुनासिकलोपः । केचि-
दयाद् वृक्षानध्यष्टुः अधिष्ठितवन्तः । तिष्ठतेः '२२२३। गति-स्था-१२।१।७०।'
इति सिष्यो लुक् । आदेशसकारस्य एत्वं घृत्वं च । अपरे ऽम्बुधी न्यमाङ्-
निमग्राः । '२५१७। मस्तिज नसोक्षंलि । ७।१।६०।' इति नुम् । मस्तिजेरन्त्यापूर्वं
नुमिच्छन्ति । अनुपद्मयोगादिलोपार्थम् ॥

१२१२—अन्ये त्वलक्षिणुः शैलान्, गुहास्वन्ये न्यलेपत, ॥

केचिदासिपत स्तब्धा, भयात् केचिदघूर्णिपुः. ॥३२॥

अन्ये त्वित्यादि—अन्ये शैलानलक्षिणुः भयाद्भारुदा इत्यर्थः । अन्ये
गुहामु न्यलेपत । '१२१४। छीह् छेपणे' । केचिन् स्तब्धाः स्याणुपदामिपन
आमते स्म । अपरे भीत्या भयात् अघूर्णिपुः घूर्णन्ते स्म ॥

१२१३—उदतारिपुरंभोनधिं वानराः सेतुना ऽपरे, ॥

अलज्जिष्टा ऽङ्गदस् तत्र, प्रत्यवास्थित चोर्जितम्. ॥३३॥

उदतारिपुरित्यादि—अपरे वानराः सेतुना भम्भोषिमुदतारिपुः उ-
शीर्जाः । तत्र सेतु तयाभूतेष्वद्भो अलज्जिष्ट लज्जते स्म । ऊर्जितं च पराक्रमं
प्रत्यवास्थित प्रतिपद्यमान् । '२६८९। समथप्रविम्बः स्यः । १।३।२२।' इति
तह् । '२३६९। इत्यादङ्गात् । ८।२।२०।' इति सिष्यो लोपः ॥

४२६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

१२१४—सत्त्वं समदुधुक्षच् च वानराणाम्युद्ध च, ॥

ततः शैलानुदक्षैप्सुरुदगूरिपत द्रुमान् ॥ ३४ ॥

सत्त्वमित्यादि—वानराणां सत्त्वं समदुधुक्षत् सन्दीपितवान् । पुक्षेः सन्दीपनार्थात् ष्यन्ताच्चेत् । स्वयमयुद्धं च युष्यते स्म । '२२८१। इलो झलि । ८। २। २६।' इति सिचो लोपः । ततः सत्त्वपुक्षणानन्तरं वानराः शैलानुदक्षैप्सुः उक्षितवन्तः । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । द्रुमांश्चोदगूरिपत उन्थापितवन्तः । '१८२६। गूरी उधमने' ॥

१२१५—अनर्दिषुः कपि-व्याघ्राः,

सम्यक् चाऽयुत्सताऽऽहवे, ॥

तानमर्दीदखादीच् च,

निरास्थच् च तलाऽऽहतान् ॥ ३५ ॥

अनर्दिषुरित्यादि—उक्षिप्तशैलद्रुमाः कपिव्याघ्रा अनर्दिषुः नर्दितवन्तः । 'दृष्टो ऽस्माभिः क्व यास्यति' इति । सम्यक् निर्भयमाहवे अयुत्सत युध्यन्ते स्म । '२६१३। हलन्ताच् । १। २। १०।' इति सिचः क्त्वे गुणाभावः । तान् प्लवङ्गमान् युध्यमानान् कुम्भकर्णोऽमर्दीत् सृदितवान् । सृदेलेषु-पधगुणः । अखादीच् भक्षितवान् । हस्ततलेनाहतान् निरास्थत् इतस्ततः क्षिप्तवान् । '२४३८। अस्यति-। ३। १। ५२।' इत्यादिना अइ । '२५२०। अस्य-तेस्थुक् । ७। ४। १७।' ॥

१२१६—प्राचुचूर्णच् च पादाभ्यामविभीपत च द्रुतम्, ॥

अतर्हीच् चैव शूलेन कुम्भकर्णः प्लवङ्गमान् ॥ ३६ ॥

प्राचुचूर्णदित्यादि—पादाभ्यां प्राचुचूर्णत् पिष्टवान् । '१६५७। चूर्णं प्रेरणे' इति चुरादिः । एवं चूर्णयन् द्रुतमविभीपत भीषते स्म '२५९५। भियो हेतुभये पुक् । ७। ३। ४०।' । '२५९४। भी-स्म्योर्हेतुभये । १। ३। ६८।' इति तद्ध । शूलेन महरणेन अतर्हीश्च विद्धवान् । '१५४९। एह हिंसायात् ।' ह्यन्तत्पात् वृद्धिः ॥

१२१७—अतोत्सीद् गदया गाढमपिपच् चोपगूहनैः, ॥

जानुभ्यामदमीच् चाऽन्यान्, हस्त-वर्तमवीवृतत् ॥ ३७ ॥

अतोत्सीदित्यादि—कांश्चिद्गदया गाढमतोत्सीन् व्यथितवान् । उपगूहनैरपिपन् चूर्णितवान् । सृदित्वाद्इत् । अन्याश्च जानुभ्यां भदमीन् प्राप्ति-

तथा लक्ष्य-रूपे केषानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४२७

तवान् । भवष्टभ्य निषमितवानित्यर्थः । ह्यन्तस्वान्न वृद्धिः । हस्तवर्तमवी-
वृतत् हस्ताभ्यां वर्तितवान् पिष्टवानित्यर्थः । वृतेपर्यन्तात् '३३६०। हस्ते
वर्ति-प्रहोः । ३।१।३९।' इति णमुल् । '३३६७। कपादिषु यथाविध्यनुप्र-
योगः । ३।१।४६।'

१२१८—अदालिपुः शिला देहे,

चूर्ण्यभूवन् महा-द्रुमाः, ॥

क्षिप्तास् तस्य न चा ऽचेतीत्

तान्सौ, ना ऽपि चा ऽधुभत्. ॥ ३८ ॥

अदालिपुरित्यादि—धानरैस्तस्य देहे क्षिप्ताः शिला अदालिपुर्वि-
शीर्णाः । '५८९। इल विशरणे ।' भौवादिकः । लान्तस्वाद् वृद्धिः । महाद्रु-
माश्चूर्ण्यभूवन् चूर्णाभूताः । न च तान् क्षिप्तान्सौ कुम्भकर्णो नाचेतीत्
न चेतितवान् । '३९। चिती संज्ञाने ।' नापि चाधुभत् धुभितः । '१३१८।
धुभ संचलने' दिवादिः ॥

१२१९—अद्राष्टां तं रघु-व्याघ्रौ आख्यच् चैनं विभीषणः ॥

'एष व्यजेष्ट देवेन्द्रं, ना ऽशङ्कित विवस्वतः. ॥३९॥

अद्राष्टामित्यदि—तं तादृशौ रघुव्याघ्रौ रामलक्ष्मणावद्राष्टां दृष्टवन्ती
विभीषणधैरमाह्वयत् कथितवान् । 'कुम्भकर्णोऽयम्' इति '२४३८। अस्यति-
। ३।१।५२।' इत्यादिना ऽह । प्रभावं चास्य कथयन्नाह—'देवेन्द्रमेव व्यजेष्ट
विजितवान् । '२६८५। वि-पराम्यां जेः । १।३।१९।' इति तद् । विवस्वतः
सूर्यात् नाशङ्कित न शङ्कते स्म ॥

१२२०—यक्षेन्द्र-शक्तिमच्छासीन्, ना ऽप्रोधीदस्य कश्चन,

कुम्भकर्णान् न भैष्टं मा युवामस्मान् नृपा ऽऽत्मजौ. ॥

यक्षेत्यादि—यक्षेन्द्रस्य कुबेरस्य शक्तिं प्रहरणमच्छामीत् स्वण्डितवान् ।
'१२२१। एो ऐदने ।' अस्य तु कश्चन कश्चित् नाप्रोधीत् न प्रभवति स्म । शक्तये
प्रहरणायेत्यर्थात् । '९२६। प्रोथृ पर्याप्तौ ।' पर्याप्तियोगे चतुर्थी । न भविष्यति
पर्याप्तेरविवक्षितत्वात् । अतो ऽस्मादेवंविधात् कुम्भकर्णात् युवा नृपात्मजौ
मा न भैष्टं क्विन्तु विभीतम् । '२२१९। माटि लुह । ३।३।१०५।' । मप्य-
मपुरुषादिवचने रूपम् । माताप्यः प्रतिपेधे ॥

१२२१—घ्नन्तं मोपेक्षिपायां च, मा न कार्ष्णिमिहा ऽऽदरम्.'

'अमुं मा न वधिष्टे'ति रामो ऽयादीत् ततः कर्पीन्. ४१

४२८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङन्त-काण्डे 'लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

घ्नन्तमित्यादि—तस्मात् घ्नन्तमेनं युवां मोपेक्षिषायां मोपेक्षकौ भूत-
मित्यर्थः । इह च कुम्भकर्णं आदरं मा न काष्टं अपि तु कुस्तम् । ततो
विभीषणवचनानन्तरं रामः कपीनवादीत् उक्तवान् । 'अमुं कुम्भकर्णं मा न
वधिष्ट' इति किन्तु हतेति । '२४३३ हनो वध लुङि । २।४।४२। ॥

१२२२—ते व्यरासिपुरां हन्त राक्षसं चाऽप्यपिप्लवन्, ॥

अवभासन् स्वकाः शक्तीर्, द्रुम-शैलं व्यकारिषुः ४२

त इत्यादि—ते वानराः हपांश्चरसिषुः किलकिलाशब्दं कृतवन्तः ।
'२२८४ अतो हलादेः-। ७।२।७।' इति वृद्धिः । राक्षसं च कुम्भकर्णमाहन्त
स्पर्धमाना आहूतवन्तः । '२४१३ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३।१।५४।' इति
ह्रस्वः पक्षे अह् । अपिप्लवन् प्लावितवन्तः । अपिः शब्दार्थे । तथा
कृतवन्तः यथासौ भुक्तिं कर्तुंमारब्धः । प्लवतेर्ण्यन्तस्य चङि सन्वकार्यमिति ।
'२५७८ स्रवति-शृणोति-। ७।४।८१।' इत्यादिना अभ्यासस्येत्वम् । स्वका
आत्मीयाः शक्तीस्वभासन् प्रकाशयन्ति स्म । भासेर्ण्यन्तस्य चङि '२५६५
आज-भास-। ७।४।३।' इत्यादिना उपधाह्रस्वविकल्पः । द्रुमाश्च शैलाश्च द्रुम-
शैलम् । '२१० जातिरप्राणिनाम् । २।४।६।' इत्येकवक्तावः । व्यकारिषुः
तदुपरि क्षिप्तवन्तः । '१५०३ कृ विक्षेपे' ॥

१२२३—ते तं व्याशिपताऽक्षीत्सुः

पादैर्, दन्तैस् तथा ऽच्छिदन्, ॥

आर्जिजत् शरभो वृक्षं,

नीलस् त्वा ऽऽदित पर्वतम्, ॥ ४३ ॥

ते तमित्यादि—ते वानरास्तं राक्षसं व्याशिपत व्यास्यन्तः । '१३४५
अद् व्यसौ ।' पादैश्चाक्षीत्सुः विष्टवन्तः । '१५३७ शुद्धिर् सम्पेपणे ।'
दन्तैश्छिदन् छिन्दन्ति स्म । '२२६५ हरितो घा । ३।१।५७।' इत्यह् । शरभो
नाम कपिवृक्षमार्जिजम् ग्रहीतुं यतते स्म । '१८५८ अर्जं प्रतिपत्ते' इति
स्वार्थिकण्यन्ताद्यङि '२२४३ द्विर्वचने ऽधि । १।१।५९।' इति स्थानियज्ञावात्
'२१७६ अजादेद्वितीयस्य । ६।१।२।' इति द्विर्वचनम् । रेफस्य '२४४६ न
न्द्राः-। ६।१।३।' इति प्रतिषेधः । नीलः पर्वतमादित गृहीतवान् । '२३८९।
स्या-ध्वोरिद्य । १।२।१७।' ॥

१२२४—ऋषभो ऽद्रीनुदक्षीप्सीत्, ते तैररिर्मतदिषुः ॥

अस्फूर्जीद्, गिरि-शृङ्गं च व्यस्राक्षीद् गन्धमादनः, ॥

ऋषभ इत्यादि—ऋषभो नाम कविरद्रीनुदक्षीप्सीत् अक्षिप्तवान् । ते

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४२९

शरभादयस्नैवृक्षादिमिररिमतदिषुः हतवन्तः । '५९१ तद् द्विसायाम् ।'
गन्धमादनो नाम कपिरस्फूर्जीत् वज्रमिव । गिरिशृङ्गं च व्यसाक्षीत् विसृष्ट-
वान् । सृजिष्यौदादिक उदात्तेत् ॥

१२२५—अकूर्दिष्ट, व्यकारीच् च गवाक्षो भून्धरान् बहून्-
स तान्ना ऽजीगणद् वीरः कुम्भकर्णो ऽव्यधिष्ट नः ॥

अकूर्दिष्टेत्यादि—गवाक्षो नाम कपिः अकूर्दिष्ट श्रीढापूर्वकं चेष्टे
स्म । [भूधरान्] महीधरांश्च व्यकारीत् विक्षिप्तवान् । वीरः कुम्भकर्णस्तान्
शरभादीन् नाजीगणत् न गणयामास । अजागणदिति पाठान्तरम् । तत्र
चकारेणात्वमप्यनुवर्तते । न चाव्यधिष्ट व्यधितो ऽभूत् ॥

१२२६—अमन्थीच् च पराऽनीकमङ्गोष्ट च निरङ्कुशः, ॥
निहन्तुं चा ऽत्वरिष्टा ऽरीन्जक्षीच् चा ऽङ्कुमागतान् ॥

अमन्थीदित्यादि—परानीकं शत्रुसैन्यममन्थीत् क्षोभितवान् 'मन्थ
विलोढने ।' निरङ्कुशश्चाप्रतिहतशक्तिः अङ्गोष्ट भ्रान्तवान् । '१०२६। गुरु
गता' । अरींश्च वानरास्निहन्तुमत्वरिष्ट स्वरते स्म । '८३१। त्रिवरा संभ्रमे ।'
अङ्गं च समीपमागतानजक्षीत् भक्षितवान् । '११४५। जक्ष भक्ष-हसनयोः'
इति भक्षणे जक्षः ॥

१२२७—व्यक्रुक्षद् वानराऽनीकं, संपलायिष्ट चा ऽऽयति, ॥
हस्ताभ्यां नश्यदक्राक्षीद्, भीमे चोपाधिता ऽऽनने ॥

व्यक्रुक्षदित्यादि—तस्मिन्नायत्यागच्छति सति, आहपूर्वस्येणः शतरि
रूपम् । वानरानीकं व्यक्रुक्षत् विक्रोशति स्म । '२३३६। शल इगुपघाद-
निटः कसः । ३। १। ४५।' । संपलायिष्ट पलायते स्म । तच्च नश्यत्पलायमानं
हस्ताभ्यामक्राक्षीत् आकृष्टवान् कुम्भकर्णः । 'कृष विलेपने' । '२४०२। अनु-
दात्तस्य च-। ६। १। ५९।' इत्यम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । आकृष्टं चातिभीमे
ऽतिमपहृरे विहृते धानने चक्रे उपाधित न्यस्तवान् । घाञ् । '२३८९।
स्या-व्वोरिच्च । १। २। १०।' ॥

१२२८—रक्तेना ऽचिक्लिदद् भूमिं,

सैन्यंश्च चा ऽतस्तरद्धतैः, ॥

ना ऽताप्सीद् भक्षयन् कूरो,

ना ऽश्रमद् घ्नन् सुवङ्गमान् ॥ ४८ ॥

रक्तेनेत्यादि—वानरानीकस्य रक्तेन भूमिमचिक्लिदत् छेदितवान् ।

४३० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

'१३२१। छिन्दु आर्द्राभावे ।' तस्य ष्यन्तस्य चङि रूपम् । सैन्यैश्च हतेर्भू-
मिमतस्तरत् छादितवान् । स्तृणातेर्णौ चङि रूपम् । '२५६६। अत् स्मृ-
द-स्वर-।७।४।९।५।' इत्यादिना अत्वम् । तांश्च भक्षयन्नपि क्रूरः नाताप्सीत् न
तृप्तः । '१२०१। तृप प्रीणने' पुषादिः । 'स्पृश-भृश-कृप-तृप-दृषां चलेः सिञ्चा'
इति पक्षे सिञ्च । लृवङ्गमांश्च झन् हिंसन् नाश्रमत् न ध्रान्तवान् । '१२८०।
श्रमु तपसि खेदे च' इति खेदे पुषादित्वादङ् ॥

१२२९—न योद्धुमशकन् केचिन्, ना ऽढौकिपत केचन,
प्राणशन् नासिकाभ्यां च, वक्रेण च वनौकसः. ४९

न योद्धुमित्यादि—तेषां मध्ये केचिद्वनौकसो वानरा योद्धुं नाशकन्
न शक्ता अभवन् । लृद्विच्वादङ् । केचिन्नाढौकिपत न ङीकन्ते स्म । ये तु
तेन पदेन क्षिप्तास्ते नासिकाभ्यां नासिकाविवराभ्यां वक्रेण च प्राणशन्
प्रनष्टाः निःसृता इत्यर्थः । नशोः पुषादित्वादङ् । '२२८७। उपसर्गात्-
।८।४।९।५।' इत्यादिना णत्वम् ॥

१२३०—उदरे चा ऽजरन्नन्ये तस्य पाताल-सन्निभे, ॥

आक्रन्दिपुः, सखीनाह्नन्, प्रपलायिपता ऽस्विदन्. ५०

उदरे चेत्यादि—अन्ये च तस्योदरे पाताल[सन्निभे]सदृशे अजरन्
जीर्णाः । '२२९१। जृ-स्तम्भु-।३।१।५।८।' इत्यादिना ऽङ् । '२४०६। ऋटशो
ऽङि गुणः ।७।४।९।६।' आक्रन्दिपुः आक्रन्दितयन्तः । सखीन् मित्राणि आह्नन्
आहूतवन्तः । '२४१८। लिपिसिचि-।३।१।५।३।' इत्यादिनाङ् । प्रपलायि-
पत । प्रपलायन्ते स्म । पलायमानाश्चास्विदन् प्रस्विन्नाः । पुषादिष्वादङ् ॥

युगमम्—

१२३१—रक्तमश्रयोतिपुः क्षुण्णाः, क्षताश्च कपयो ऽनृपन्,
उपास्थायि नृपो भग्नैरसौ सुग्रीवमैजिहत् ॥ ५१ ॥

रक्तमित्यादि—अन्ये क्षुण्णाः सन्तः रक्तमश्रयोतिपुः श्रयोतिपुः स्म ।
'२२६९। हरितो वा ।३।१।५।७।' इत्यदभाषपक्षे रूपम् । क्षताश्च सङ्घिष्टता अनृपन्
नृपन्ति स्म । '१३०७। नितृप पिपासायाम् ।' पुषादित्वादङ् । नृपो रामस्तै-
र्भग्नैरपास्थायि उपस्थापितः । अन्तर्भावितो ष्यर्थः । कर्मणि तिप् । असा
रामः सुग्रीवमैजिहत् योद्धुमीर्षां कारितवान् । ईहतेर्ष्यन्ताचङि '२२४३।
द्विष्यन्तेऽचि ।१।१।५।९।' इति स्यानिवन्नायात् द्वितीयस्य द्विष्यन्तम् ।
भाट्ट । ष्टिः । योद्धुमिति यद्यमाणेन योग्यम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-घघो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४. २

१२३२—योद्धुं सोऽप्यरुपच्छत्रोरैरिरिचू च महा-द्रुमम् ॥

तं प्राप्तं प्राप्तहिष्टा ऽरिः, शक्तिं चोप्राप्तमुदग्रहीत् ॥५२॥

योद्धुमित्यादि—सोऽपि मुग्धीवः अहत्त कुप्यति स्म । '१७९८। रूप रोपे' पुपादिः । शत्रोश्च द्रुममैरिरित् क्षिप्तवान् । '१९४७। ईर क्षेपे' इति स्वा-
र्थिकण्वन्तस्य रूपम् । तं द्रुमं प्राप्तमरिः कुम्भकर्णः प्राप्तहिष्ट प्रसहते स्म ।
शक्तिं चोप्रां प्राणहरामुदग्रहीत् उदृहीतवान् ॥

१२३३—स तामविभ्रमद् भीमां,

वानरेन्द्रस्य चाऽमुचत् ॥

प्रापसन् मारुतिसु तत्र

तां चाऽलासीद् वियद्-गताम् ॥ ५३ ॥

स तामित्यादि—तां गृहीतां शक्तिं स कुम्भकर्णः अविभ्रमत् भ्रम-
यति स्म । भ्रमेर्षन्ताद्यष्टि रूपम् । वानरेन्द्रस्य मुग्धीवस्योपरि अमुचत्
मुक्तवान् । लदित्वाद्दृ । तत्र तस्यां मुक्तायां मारुतिर्हनुमान् प्रापसन्
प्रायुपस्थितः । लदित्वाद्दृ । '२३५५। पतः पुम् । ७। १। १।' इति पुमागमः ।
तां च वियद्गतामलासीत् भासवान् । '११३२। ला आदाने । '२३७७।
यम-रम-। ७। २। ७३।' इति सगिटौ ॥

युग्मम्-

१२३४—अशोभिष्टा ऽचखण्डचू च

शक्तिं वीरो, न चाऽयसत् ॥

लौह-भार-सहस्रेण

निर्मिता निरकारि मे ॥ ५४ ॥

अशोभिष्टेत्यादि—अशो गृहीतशक्तिवीरः अशोभिष्ट शोभते स्म ।
शक्तिमण्यण्डश्च भासवान् । '११९१। १५। एह एहि भेदने' चौरादिकः । तां च
एण्डयश्चायसत्नायस्यति स्म । '१२८१। यमु प्रयत्ने' पुपादिः । लौहभारम-
हारेण निर्मिता घटिता मम शक्तिर्निरकारि भासा अनेनेति रक्षः कुम्भकर्णो
ऽपुपदिति यद्यमाणेन सम्पन्धः ॥

१२३५—शक्तिरैत्यकुपद् रक्षो, गिरिं चोदसनीद् गुरुम् ॥

व्यसृष्ट तं कपीन्द्रस्य, तेनाऽमूच्छोर्दसा क्षतः ॥५५॥

शक्तिरित्यादि—अपुपत् कुपितः '१३१२। पुप प्रोपे' पुपादिः । गिरिं

१२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

च गुरुमुदखनीत् उखातवान् । '२२८४। अतो हलादेर्लघोः ।।७।२।७।' इति
वृद्धयभावपक्षे रूपम् । कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्योपरि तं च गिरिं व्यसृष्ट वि-
सृष्टवान् । 'सृज विसर्गं' अनुदात्तेत् । तस्माद्दलन्तादात्मनेपदे सिचः क्तिवे
गुणाभावः । असौ कपीन्द्रस्तेन [क्षतः] हतः सन् अमूर्च्छीत् मोहसुपगतः ॥

१२३६—अलोठिष्ट च भू-पृष्ठे, शोणितं चा ऽप्यसुस्रुवत्,
तमांदाया ऽपलायिष्ट, व्यरोचिष्ट च राक्षसः ॥५६॥

अलोठिष्टेत्यादि—भूर्दिङितश्च भूपृष्ठे अलोठिष्ट लुठते स्म । 'लुठ लुठ
प्रतिघाते।' इति घुतादिः । '२३४५। घुञ्जथो लुडि ।।३९३।' इति परस्मैपद-
धिकल्पेनात्मनेपदम् । अस्य शोणितं चम्यसुस्रुवत् सुतम् । '२३१२। णि-धि-
।३।१।४८।' इत्यादिना चङ् । तं सुग्रीवमादाय राक्षसः कुम्भकर्णः पला-
यिष्ट पलायते स्म । व्यरोचिष्ट रोचते स्म । '७९७। रुच दीप्तौ' ॥

युग्मम्—

१२३७—अभैपुः कपयो, ऽन्वारत् कुम्भकर्णं मरुत्-सुतः ॥

शनैरवोधि सुग्रीवः, सो ऽलुञ्चीत् कर्ण-नासिकम् ५७

अभैपुरित्यादि—तस्मिन्नीते कपयो ऽभैपुः भीताः मरुत्सुतः कुम्भकर्ण-
मन्वारत् अनुगतः । अतः '२३८२। सति-शास्त्वतिभ्यश्च ।।३।१।५६।' इत्यङ् ।
'२४०६। ऋटशो ऽडि गुणः ।।७।४।१६।' सुग्रीवः शनैर्मनांगवोधि लब्धसंज्ञो
बभूव । '२३२८। दीप-जन-।३।१।६१।' इत्यादिना घुषेः कर्त्तरि णिष् । स
बुद्धः कर्णनासिकम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । अस्यालुञ्चीत् फृत्तवान् । राक्ष-
सस्येति षड्यमाणेन सम्यन्धः ॥

१२३८—राक्षसस्य, न चा ऽत्रासीत्, प्रनष्टुभंयतिष्ट च ॥

अक्रोधि कुम्भकर्णेन, पेष्टुमारम्भि च क्षिती ॥५८॥

राक्षसस्येत्यादि—राक्षसस्य कुम्भकर्णस्य सम्यन्धे स सुग्रीपो न
पाप्मासीत् न प्रसन्ः । राक्षसान् प्रनष्टुं पलायितुम् । '२५१७। मदिन ननो-
र्लुडि ।।७।१।६०।' इति जुम् । अयतिष्ट च यतते स्म । कुम्भकर्णेनारामनो
ऽवरयो दृष्ट्वा अक्रोधि क्रुद्धम् । भाषे लुङ् । क्षिती च पेष्टुं शूलैयितुं सुग्रीव
भारम्भि भारथः । कर्मणि लुङ् । '२५८१। रभेरनासिकयोः ।।७।१।६३।' इति जुम् ॥

१२३९—सुग्रीवो ऽस्या ऽभ्रशङ्कस्तात्,

समगाहिष्ट चा ऽम्बरम्,

तया लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-घघो' नाम पञ्चदशः सर्गः—४३३

तूर्णमन्वसृपद् राम-

माननन्दच् च वानरान् ॥ ५९ ॥

सुग्रीव इत्यादि—अस्य कुम्भकर्णस्य हस्तात् सुग्रीवः अभ्रशत् घघः । '१३०४। भ्रशु भ्रशु अधःपतने' पुपादिः । स चाम्बरमाकाशमगाहिष्ट आक्रान्तवान् । '६९६। गाहृ विलोढने' अनुदात्तेत् । तूर्णं च राममन्वसृपत् अनुगतः । एदिरवादह । वानरांश्च कर्ण-नासिककर्तनेनाननन्दत् । तोपितवान् । नन्दतेर्ण्यन्तस्य रूपम् ॥

१२४०—अतत्परच् च तान् योद्धुर्मचिचेष्टच् च राघवौ ॥

कुम्भकर्णो न्यवतिष्ठ, रणे ऽयुत्सन्त वानराः ॥ ६० ॥

अतत्परदित्यादि—तांश्च वानरान् योद्धुमतत्परत् परयति स्म । 'मा विलम्बध्वम्' इति । एतेर्ण्यन्ताघह । '२५६६। अत् स्मृ-ट-स्वर-।।७।१।९।५।' इति अभ्यासस्य अत्वम् । राघवौ च योद्धुमचचेष्टन् व्यापारयति स्म । '२५८३। विभाषा घेष्टि-चेष्टयोः ।।७।१।९।६।' इत्यभ्यामस्यात्वपक्षे रूपम् । स कुम्भकर्णो योद्धुं न्यवतिष्ठ निवृत्तः । वृत्तिर्घुंतादिः । '२३४५। शुद्धयः-।।१।३।९।१।' इत्यादिनात्मनेपदे नाह । वानराश्चायुरसस्त यु-प्यन्ते स्म ॥

१२४१—अपिवेष्टन् नृपाऽऽदेशादांरुक्षंश्च ऽऽशु राक्षसम्
तानंधावीत् समारूढांस्ते ऽप्यंघंसिपता ऽऽकुलाः ॥ ६१

अपिवेष्टनित्यादि—वानरा राक्षसमपिवेष्टन् वेष्टयन्ति स्म । अप्र राम इत्यर्थाऽष्टव्यम् । यतस्तदादेशादाशु ते राक्षसमारक्षन् आरूढाः । रहः '२३३६। दाल इगुपपात्-।।३।१।४।५।' इत्यादिना वयः । वानरा एव नृपादेशादपिवेष्टनिति ध्यात्वाने ध्यातन्त्वेण तेषां कर्तृवाच्ययोक्तव्यं न परते । तांश्च वानरानारूढान् कुम्भकर्णो ऽधावीत् धृतवान् । '२२०९। एवरति-।।०।२।४।१।' इत्यादिना इह । इद्यष्टदेः '२२६८। नेटि ।।७।१।४।' इति प्रतिशेषः । ते व्याकुलाः सन्तोऽघंसिपत यस्ताः पतिता इत्यर्थः । '८०६। संगु भंशु च घंघने' पुनादिः । पररमैपदाभाषाघाह ॥

१२४२—अप्रसिष्ट, व्यधाविष्ट, समाश्लिष्यच् च निरन्दयम्-
ते चा ऽप्यंघोरिपुर् घोरं, रघंः चा ऽवमिपुर् मुखैः ॥ ६२ ॥

अप्रसिष्टेत्यादि—कुम्भकर्णः कांश्चिदप्रसिष्ट प्रनते स्म । कांश्चिद्विद्वं

४३४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

समाश्लिष्व । '१२६२। श्लिष आलिङ्गने' । '२३३६। शलः-।३।१।४५।' इति वसः । ते चाश्लिषाः महाघोरं क्षुतिकटुकं अघोरिपुः शब्दमुक्तवन्तः । '१४३३। घुरभीमार्थ-शब्दयोः' इति तुदादिरनुदात्तेत् । रक्तं चावमिपुः उद्गीर्णवन्तः ॥

१२४३—स चा ऽपि रुधिरैर् मत्तः स्वेषामर्प्यदयिष्ट न, ॥

अग्रहीच् चा ऽऽयुरन्येषामरुद्ध च पराक्रमम् ॥६३॥

स चेत्यादि—स चापि कुम्भकर्णः रुधिरैर्मत्तः स्वेषामपि नादयिष्ट न दयां कृतवान्, किमपरेषाम् । '६१३। अधीगर्थ-।२।३।५२।' इति पथी । अन्येषां चानराणां आयुर्जीवितमग्रहीत् गृहीतवान् । '२२९९। ह्यन्त-।७।२।५।' इति न वृद्धिः । 'अदोहीवाऽऽयुः' इति पाठान्तरम् । तत्र तथाभूतं कुम्भकर्णं दृष्टवतामन्येषामायुरदोहीव स्वयं गतमिव । '२०६९। दुहश्च ।३।१।६३।' इति कर्मकर्तरि चिण् । पराक्रमं चान्येषामरुद्ध च आवृतवान् । रूपेः कर्मान्निप्राये षड् । '२२८१। श्लो श्लि । ८।२।२६।' इति सिषो लोपः । '२२८०। शपस्तयोर्घोऽधः । ८।२।४०।' । '५२। श्लो जर् शशि । ८।४।५३।' ॥

१२४४—संत्रस्तानामपाहारि सत्त्वं च वन-वासिनाम् ॥

अच्छेदि लक्ष्मणेना ऽस्य किरीटं कवचं तथा, ॥६४॥

संत्रस्तानामित्यादि—तेन सत्त्वमपाहारि भपहृतम् । सर्वेषां प्रस्त-त्वात् । कर्मणि लुङ् । लक्ष्मणेन अस्य किरीटं मुकुटं तथा कवचमच्छेदि छित्तम् । कर्मणि लुङ् ॥

युगम्—

१२४५—अभेदि च शरैर् देहः प्रादांसीत् तं निशाचरः, ॥

अस्पधिष्ट च रामेण तेना ऽस्या ऽक्षिप्सतेषवः, ॥६५॥

अभेदीत्यादि—देहश्चास्य शरैः क्राणभूतैरभेदि छिन्नः । निशाचरश्च तं लक्ष्मणं प्रादांसीत् स्तुतयान् । 'साधु भवता युद्धम्' इति । रामेण सहार-प-धिष्ट योद्धुं स्पधंते श्म । तेन रामेणास्य इषवः भक्षिप्यत शिखाः । कर्मणि लुङ् । ह्यन्तादात्मनेपदे सिषः क्तिपादुणाभावः ॥

१२४६—धैरघानि खरो, वाली, मारीचो, दूषणस् तथा ॥

अयामंस्त स तान् दर्पात्, प्रोदयंसीच् च मुद्गरम् ६६

धैरित्यादि—धैः शरैश्च लुतो ऽघानि स्पापादिनः । कर्मणि लुङ् । ते

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—४३५

अक्षिप्सतेति योज्यम् । स कुम्भकर्णस्तान् मन् द्रुपाद्वामंस्त अवमन्यते
स्म । मुद्गरं प्रोदयंसीत् उद्रुण्वान् । '२३७७। यम-रम-१७।२।७३।' इति
सगितौ ॥

१२४७—वायव्याऽस्त्रेण तं पाणिं

रामो ऽच्छैत्सीत् सहाऽऽयुधम् ॥

अदीपि तरु-हस्तो ऽसा-

वैधावीच् चा ऽरि-संमुखम् ॥ ६७ ॥

वायव्यास्त्रेणेत्यादि—येन पाणिना मुद्गरमुदयंसीत् तं पाणिं सहायुधं
रामो वायव्यास्त्रेण मरुदेवतादत्तेन अच्छैत्सीत् । छिन्नपाणिश्चासौ तरुहस्तः
तरुहस्ते यस्येति सरोः प्रहरणत्वात् सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । अदीपि
दीप्यते स्म । '२३२८। दीप-जन-१।३।१।६३।' इत्यादिना कर्तरि चिण् ।
अरिसंमुखं च रामाभिमुखमधावीत् वेगेन गतवान् ॥

१२४८—स-वृक्षमच्छिदत् तस्य शक्राऽस्त्रेण करं नृपः, ॥

जंघे चा ऽशीशतद् बाणैरंप्रासीदिपुभिर्मुखम्, ॥ ६८ ॥

सवृक्षमित्यादि—तस्य सवृक्षमपि करं नृपः शक्रास्त्रेणाच्छिदत् ।
'२२६९। हरितो वा ।३।१।५७।' इत्यद् । जङ्घे चान्यैर्बाणैरशीशतत् । गम-
नासमर्षं कृतवान् । शशैर्णां '२५९८। शशैरगती-१७।३।४२।' इति तत्त्वम् ।
मुखं तेषुभिरप्रासीत् परितवान् । '११३५। प्रा पूरणे' ॥

१२४९—ऐन्द्रेण हृदये ऽव्यात्सीत्.

सो ऽध्यवात्सीच् च गां हतः ॥

अपिक्षातां सहस्रे द्वे

तद्-देहेन वनौकसाम् ॥ ६९ ॥

ऐन्द्रेणेत्यादि—ऐन्द्रेण शरेण हृदये ऽव्यात्सीत् विद्ववान् । स तथा हतो
गामभ्यषाप्सीत् भूमिमभ्युपितवान् । तस्य पततो देहेन वनौकसां वानराणां
द्वे सहस्रे अपिक्षातां वर्णिते । '१५४६। विपू संचूर्णने' । कर्मणि लुङ् ॥

१२५०—अस्ताविपुः सुरा रामं, दिशः प्रापन् निशान्चराः, ॥

भूर्कम्पिष्ट साऽऽर्दीन्द्रा, व्यचालीदम्भसां पतिः ७०

अस्ताविपुरित्यादि—तस्मिन् हृत्ते सुरा देवा राममस्ताविपुः स्तुवन्ति

४३६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

स्म । '२३८५। स्तु-सु-धूम्यः परस्मैपदेषु । ७।२।७२।' इतीद । निशाचरास्त-
न्यादिशः प्रापन् प्राप्तवन्तः । '१३४१। आठृ व्याप्ती।' साद्रीन्द्रा सकुलपर्वता
भूमिरकम्पिष्ट चलति स्म । अम्भसां पतिः समुद्रो व्यचालीत् प्रक्षुभितवान् ॥

१२५१—हतं रक्षांसि राजानं कुम्भकर्णमशिश्रवन्. ॥

अरोदीद् रावणो ऽशोचीन्, मोहं चा ऽशिश्रियत् परम्. ॥

हतमित्यादि—हतं व्यापादितं कुम्भकर्णं रक्षांसि राजानं रावणम-
शिश्रवन् धावितवन्तः । शृणोतेर्ष्यन्तात् सनीव कार्यमिति '२५७८। सव-
ति-शृणोति-। ७।४।८१।' इत्यादिना अभ्यासस्य विकल्पेनेद् । एवं च कृत्वा
अशुश्रुवन्निति पाठान्तरम् । द्विकर्मकता तु बुद्ध-वर्थत्वात् । श्रुत्वा च रावणो
ऽरोदीत् अश्रूणि मुमोच । अशोचीत् शोचति स्म । 'तेनापि त्यक्तो ऽस्मि'
इति । परं च मोहं मूर्च्छामशिश्रियत् । '९६३। शिश्न सेवायाम्' । '२३१२
णि-धि-। ३।१।४८।' इत्यादिना चद् ॥

युग्मम्—

१२५२—अपमथद् गुणान् भ्रातुरुचिकीर्तच्च विक्रमम्, ॥

'क्रुद्धेन कुम्भकर्णेन ये ऽदर्शिपत शत्रवः, ॥ ७२ ॥

अपमथदित्यादि—भ्रातृगुणान् बुद्धिमावादीनपमथत् प्रख्यापितवान् ।
'८१८। प्रथ प्रख्याने' घटादिः । तस्मात् ष्यन्ताघटि '२५६६। अत् स्मृ-ट-
त्वर-। ७।४।९५।' इत्यादिना ऽत्वम् । विक्रमं च शौर्यमचिकीर्तत् उदीरितवान् ।
'१७७५। कृत संशब्दने' इति चौरादिकः '२५८९। जिघ्रतेषां । ७।४।६।' इत्यधिकृत्य '२५६७। उर्कत् । ७।४।७।' इति इकाराभाषपक्षे रूपम् । '२५७१।
उपघायाश्च । ७।१।१०१।' इतीत्वम् । विक्रमकीर्तनं चाह—[मुद्धेन] क्रोधकर्त्रा
कुम्भकर्णेन ये शत्रवो ऽदर्शिपत दृष्टाः । कर्मणि लुङ् । '२७५७। स्व-सिच्-
। ६।४।६२।' इत्यादिना ट्ठोश्चिण्वदिद् ॥

१२५३—कथं न्वजीविषुस् ते च, स चा ऽमृत महा-बलः.

अयुयुत्सिपता ऽऽश्वास्य कुमारं रावणं ततः ॥ ७३ ॥

कथमित्यादि—ने ऽऽश्वासः कथं नाम अजीविषुः जीविताः । स च कुम्भ-
कर्णो महाबलः अमृत गृतः । '२५३८। ग्रिवतेर्लुङ्-लिटोश्च । १।१।६१।' इति
तद् '२३६९। हुत्वादङ्गान् । ८।२।२७।' इति निषो छोपः । अनन्तरं कुमारः
राजपुत्रा देवान्तकादयो रावणं शोचन्तमाघास्य अपनीतगोकं कृत्वा अयुयु-
त्सिपत वीरुमिष्टवन्तः । '२६१३। इलन्ताघ । १।२।१०।' इति सनः क्तिप्
'२७३४। पूर्ववामनः । १।१।६२।' इति तद् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पद्यदशः सर्गः— ४३७

१२५४—देवान्तको ऽतिकायश्च त्रिशिराः सनरान्तकः॥

ते चां ऽऽहिपत संग्रामं बलिनो रावणाऽऽत्मजाः॥७४॥

देवान्तक इत्यादि—ते च रावणात्मजाः संग्राममाहिपत गतवन्तः ।
'६७८। अहि गतौ' । किनामानः । देवान्तकः अतिकायः त्रिशिराः नरा-
न्तक इति ॥

१२५५—युद्धोन्मत्तं च मत्तं च राजा रक्षाऽर्थमाञ्जिहत्

सुतानां निरगातां तौ राक्षसौ रण-पण्डितौ ॥७५॥

युद्धेत्यादि—सुतानां रक्षार्थं राजा युद्धोन्मत्तं मत्तं च राक्षसं आञ्जिहत्
प्रस्थापितवान् । अंहतेर्णौ चदपरे द्वितीयाद्विर्वचनम् । तौ राक्षसौ रण-
पण्डितौ निरगातां निगन्तौ । '२४५८। हृणो गा लुङि । २। १। ४। ५।' ॥

१२५६—तैरजेपत सैन्यानि, द्विपो ऽकारिपता ऽऽकुलाः॥

पर्वतानिव ते भूमार्वचैपुर् वानरोत्तमान् ॥ ७६ ॥

तैरित्यादि—तैः राक्षसैः सैन्यानि अजेपत जितानि । कर्मणि लुङ् ।
अचिण्वद्भावपक्षे रूपम् । द्विप आकुला अकारिपत । ते राक्षसा वानरो-
त्तमान् वानराणां प्रधानभूतान् पर्वतानिव भूमौ गचैपुः पुञ्जीकृतवन्तः ।
'चिप् चयने' ॥

१२५७—अङ्गदेन समं योद्धुर्मघटिष्ठ नरान्तकः, ॥

प्रैपिपद् राक्षसः प्राप्तं, सो ऽस्फोटीर्दङ्गदोरसि ॥७७॥

अङ्गदेनेत्यादि—नरान्तकः कुमारः अङ्गदेन सह योद्धुर्मघटिष्ठ घटते
म् । राक्षसः प्राप्तं कुन्तं प्रैपिपद् । 'इपु गतौ' इत्यस्य पयन्तस्य चटि
रूपम् । स प्राप्तो ऽङ्गदोरसि अस्फोटीत् विशीर्णः ॥

१२५८—अश्वान् वालि-सुतो ऽहिंसीर्दतताड् च मुष्टिना॥

रावणिश्च वा ऽव्यथो योद्धुर्मारब्ध च महीं गतः ॥

अश्वानित्यादि—वालिमुतो अश्वान् रथयुक्तानां हिंसीत् ध्यापादितवान् ।
'१५४९। मृह दिसि हिंसायाम्' । मुष्टिना पाणिना अतताटन् आहतवान् ।
'१६९३। तड आघाते' । ताटनं ताडः । '३१८४। भाषे । ३। ३। १। ८।' घम् ।
ताडं करोतीति णिप् । नाविष्टवदिति टिलोपः । '२३१४। णी घट्शुषयायाः-
। ७। १। १।' इति '२५७२। भाग्योपिनास्मृदिताम् । ७। १। २।' इति हस्यप्रतिषेधः ॥

४३६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

स्म । '२२८५। स्तु-सु-भूज्भ्यः परस्मैपदेषु । ७।२।७२।' इतीद् । निशाचरास्त-
द्गयादिशः प्रापन् प्राप्तवन्तः । '१३४१। भापृ व्याप्तौ ।' साद्रीन्द्रा सकुलपर्वता
मूमिरकम्पिष्ट चलति स्म । अम्भसां पतिः समुद्रो व्यचालीत् प्रक्षुभितवान् ॥

१२५१—हतं रक्षांसि राजानं कुम्भकर्णमशिश्नवन् ॥

अरोदीद् रावणो ऽशोचीन्, मोहं चा ऽशिश्नियत् परम् ॥

हतमित्यादि—हतं व्यापादितं कुम्भकर्णं रक्षांसि राजानं रावणम-
शिश्नवन् श्वावितवन्तः । शृणोतेर्ण्यन्तात् सनीच कार्यमिति '२५७८। स्रव-
ति-शृणोति-। ७।४।८३।' इत्यादिना अभ्यासस्य विकल्पेनेद् । एवं च कृत्वा
अनुधुवसिति पाठान्तरम् । द्विकर्मकता तु बुद्धयर्थत्वात् । श्रुत्वा च रावणो
ऽरोदीत् अश्रूणि मुमोच । अशोचीत् शोचति स्म । 'तेनापि त्यक्तो ऽस्मि'
इति । परं च मोहं मूर्च्छामशिश्नियत् । '९६३। शिश्न सेवायाम्' । '२३१२
णि-शि-। ३।१।४८।' इत्यादिना चद् ॥

युग्मम्—

१२५२—अपमथद् गुणान् भ्रातुरुचिकीर्तच्च विक्रमम्, ॥

'क्रुद्धेन कुम्भकर्णेन ये ऽदर्शिपत शत्रवः, ॥ ७२ ॥

अपमथदित्यादि—भ्रातुर्गुणान् बुद्धिमात्वादीनामपमथत् प्रख्यापितवान् ।
'८१८। प्रथ प्रख्याने' घटादिः । तस्मात् व्यन्ताच्चङि '२५६६। अत् स्पृ-ट-
त्वर-। ७।४।९५।' इत्यादिना ऽत्वम् । विक्रमं च शौर्यमचिकीर्तत् उदीरितवान् ।
'१७७५। कृत संशब्दने' इति चौरादिकः '२५८९। जिप्रतेवां । ७।४।६।'
इत्यधिकृत्य '२५६७। उर्कत् । ७।४।७।' इति इकाराभावपक्षे रूपम् । '२५७१।
उपघायाश्च । ७।१।१०१।' इतीत्वम् । विक्रमकीर्तनं चाह—[क्रुद्धेन] क्रोधकर्त्रा
कुम्भकर्णेन ये शत्रवो ऽदर्शिपत दृष्टाः । कर्मणि लुङ् । '२७५७। स्प-सिच्-
। ६।४।६२।' इत्यादिना एनेश्चिण्वदिद् ॥

१२५३—कथं न्वजीवियुस् ते च, स चा ऽमृत महा-बलः ।

अयुयुत्सिपता ऽऽश्वास्य कुमारं रावणं ततः ॥ ७३ ॥

कथमित्यादि—ते ऽल्पाः कथं नाम अजीवियुः जीविताः । स च कुम्भ-
कर्णो महाबलः अमृत मृतः । '२५३८। म्रियतेर्लुङ्-लिटोश्च । १।३।६१।' इति
तद् '२३६९। ह्रस्वादङ्गात् । ८।२।२७।' इति तिचो लोपः । अनन्तरं कुमारः
राजपुत्रा देवान्तकादयो रावणं शोचन्तमाशास्य अपनीतशोकं कृत्वा अयुयु-
त्सिपत योद्धुमिष्टवन्तः । '२६१३। हलन्ताच्च । १।२।१०।' इति सनः क्वावम् ।
'२७३४। पूर्ववासनः । १।३।६२।' इति तद् ॥

तया लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४३७

१२५४—देवान्तको ऽतिकायश्च त्रिशिराः सनरान्तकः॥

ते चां ऽऽहिपत संग्रामं बलिनी रावणाऽऽत्मजाः॥७४॥

देवान्तक इत्यादि—ते च रावणात्मजाः संग्राममाहिपत गतवन्तः ।
'६७८० अहि गतौ' । किनामानः । देवान्तकः अतिकायः त्रिशिराः नरा-
न्तक इति ॥

१२५५—युद्धोन्मत्तं च मत्तं च राजा रक्षार्थमाञ्जिह्वत्

सुतानां निरगातां तौ राक्षसौ रण-पण्डितौ ॥ ७५ ॥

युद्धेत्यादि—सुतानां रक्षार्थं राजा युद्धोन्मत्तं मत्तं च राक्षसं आञ्जिह्वत्
प्रस्थापितवान् । अंहतेर्णं चक्षुरे द्वितीयाद्विषं चनम् । तौ राक्षसौ रण-
पण्डितौ निरगातां निर्गतां । '२४५८१ इणो गा लुङि । २।४।४५' ॥

१२५६—तैरजेपत सैन्यानि, द्विषो ऽकारिपता ऽऽकुलाः॥

पर्वतानिव ते भूमार्चचैपुर् वानरोत्तमान् ॥ ७६ ॥

तैरित्यादि—तैः राक्षसैः सैन्यानि अजेपत गितानि । कर्मणि लुङ् ।
अधिष्वच्चापसे रूपम् । द्विष आकुला अकारिपत । ते राक्षसा वानरो-
त्तमान् वानराणां प्रधानभूतान् पर्वतानिव भूमौ अचैपुः पुञ्जीकृतवन्तः ।
'चित्र चयने' ॥

१२५७—अङ्गदेन समं योद्धुर्मघटिष्ट नरान्तकः, ॥

प्रैपिषद् राक्षसः प्रासं, सो ऽस्फोटीर्दङ्गदोरसि ॥७७॥

अङ्गदेनेत्यादि—नरान्तकः कुमारः अङ्गदेन सह योद्धुर्मघटिष्ट घटते
म् । राक्षसः प्रासं कुन्तं प्रैपिषत् । 'इपु गतौ' इत्यस्य ष्यन्तस्य चङि
रूपम् । स प्रासो ऽङ्गदोरसि अस्फोटीर् विशीर्णः ॥

१२५८—अश्वान् घालि-सुतो ऽहिंसीर्दत्तताडश्च मुष्टिना॥

रावणिश्च चा ऽव्यथो योद्धुमारब्धश्च महींगुगतः ॥

४३८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

स च रावणिरव्यथो व्यथारहितः । हताश्वाम्नादथादवतीर्थं महीं गतः सन्
योद्धुमारब्ध आरभते स्म । '२२८१। झलो झलि । ८। २। २६।' इति सिचो
लोपः । धत्वं च ॥

१२५९—तस्या ऽहारिपत प्राणा मुष्टिना. वालि-सूनुना. ॥

प्रादुद्भवंस् ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयो ऽङ्गदम्. ॥७९॥

तस्येत्यादि—तस्य प्राणाः वालिपुत्रेण अहारिपत हताः । कर्मणि लुह ।
चिण्वद्भावः । ततो ऽनन्तरं सर्वे रावणयः रावणस्थापत्यानि देवान्तकादयः
क्रुद्धाः सन्तो ऽङ्गदं प्रादुद्भवन् गतवन्तः । '२३१२। णि-ञि-१३। १। ४८।'
इत्यादिना चह् ॥

१२६०—ततो नील-हनूमन्तौ रावणीनववेष्टताम्, ॥

अकारिष्टां गिरींस् तुङ्गानरौत्सीत् त्रिशिराः शरैः. ८०

तत इत्यादि—ततो रावणीनङ्गदाभिमुपमागच्छतो नीलो हनूमन्श्चाव-
वेष्टतां वेष्टितवन्तौ । '२५८३। विभाषा वेष्टि-चेष्टयोः । ७। १। ९६।' इत्यभ्यास-
स्यावम् । गिरींश्चाकारिष्टां विक्षिप्तवन्तौ । '१५०३। कृ विक्षेपे' । विधि
पृद्धिः । तांश्च गिरीविक्षिप्तान् त्रिशिराः शरैस्तुङ्गानरौत्सीत् आपृतवान् ।
'१५३२। रुधिर आवरणे' ॥

१२६१—परिधेणा ऽवधिष्टा ऽथ रणे देवान्तको बली, ॥

मुष्टिना ऽददरत् तस्य मूर्धानं मारुताऽऽत्मजः. ८१

परिधेणेत्यादि—अथ देवान्तको बली परिधेणावधिष्ट हतवान् । '२६९५।
आद्यो यम-हनः । १। १। २८।' इति सङ् । अधिवक्षितकर्मकरणात् '२६९६।
आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । २। १। ४४।' इति हतो घघादेशः । तस्य ततो मूर्धानं
मारुतात्मजः मुष्टिना अददरत् दारितवान् । '१५८८। दृ विदारणे' ष्यन्तस्य
चट्परे णौ '२५६६। अन् स्मृ-ट-स्वर-१। ७। १। ९५।' इत्यादिनाभ्यासस्यावम् ॥

१२६२—अदीदिपत् ततो वीर्यं, नीलं चा ऽपीपिडचू छरैः

युद्धोन्मत्तस्, तु नीलेन गिरिणा ऽनायि संक्षयम्. ८२

अदीदिपेत्यादि—ततो देवान्तकविनाशादनन्तरं युद्धोन्मत्तः सु-
त्तानां रक्षार्थं च प्रेषितः स वीर्यमदीदिपत् '२५९५। भ्राज-भाम-१। ७। १। ३।' इत्यादिना
ह्रस्वाऽऽपक्षे रूपम् । नीलं च शरैरपीपिडचू पीडितवान् । ह्रस्वा-
भाषपक्षे रूपम् । अपीपिडिति पाठान्तरम् । पूरितवानित्यर्थः । '१६५३। पू ट-
रणे' इति शुरादिः । स तु भीमेन संक्षयं गिरिणा भनाविभीतः । कर्मणि मुर ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुञ्जकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—४३९

१२६३—अवभ्राजत् ततः शक्तिं त्रिशिराः पवनाऽऽत्मजे, ॥

हनूमता क्षतास् तस्य रणे ऽमृपत वाजिनः. ॥ ८३ ॥

अवभ्राजदित्यादि—ततो ऽनन्तरं त्रिशिराः कुमारः पवनरामजविषये शक्तिं धीर्यमवभ्राजत् दीपयति स्म । '२५६५। भ्राज-१७।१३।' इत्यादिना ह्रस्वाभाषपक्षे रूपम् । तस्य वाजिनो रथयुक्ता रणे हनूमता हताः सन्तः अमृपत मृताः । '२५३८। त्रियतेलुङ्-१।१।३।६१।' इति तद् ॥

१२६४—अस्रसच् चा ऽऽहतो मूर्ध्नि,

खड्गं चा ऽजीहरद् द्विपा, ॥

प्राणानीग्ङ्गीच् च खड्गेन

छिन्नैस् तेनैव मूर्धभिः ॥ ८४ ॥

अस्रसदित्यादि—त्रिशिराश्च हनूमता मूर्ध्नि हतः सन् रथाद्धर्मो अवसत् रथाद्धर्मो सतः । '२३४५। युद्धयो लुङि १।१।३।९१।' इति परस्मै-पदम् । युतादित्वादह । छिति इत्यनुनासिकलोपः । स्रस्तश्च स खड्गं ह-स्तरथं द्विपा हनूमता अजीहरत् हारितवान् । तेनैव च खड्गेन छिन्नमूर्धभि-र्हेतुमृतैः प्राणानीग्ङ्गीत् त्यक्तवान् । '१३८८। उज्ज वरसर्गे' ॥

युग्मम्—

१२६५—मत्तेना ऽमारि संप्राप्य शरभाऽस्तां महा-गदाम्-

सहस्र-हरिणा ऽक्रीडीदृत्तिकायस् ततो रणे. ॥ ८५ ॥

मत्तेनेत्यादि—शरभेण घानरेणास्तां क्षिप्तां महागदां प्राप्य मत्तेन सु-तानां रक्षार्थं प्रेषितेन राक्षसेनामारि मृतम् । भावे लुङ् । ततो ऽनन्तरं अ-तिकायो राजपुत्रो रणे अक्रीडीत् विहरति स्म । रथेनेति वक्ष्यति । सहस्रं हरयो ऽथा यस्य रथस्य ॥

१२६६—रथेना ऽविव्यधच् चाऽरीन्,

व्यचारीच् च निरुद्धशः. ॥

विभीषणेन सो ऽख्यायि

राघवस्य महा-रथः. ॥ ८६ ॥

रथेनेत्यादि—अरींश्चाविव्यधत् पीडितवान् । व्यधेर्णन्तस्य चडि रूपम् । निरुद्धशप्रतिहतशक्तिर्येषारीन् भ्राम्यति स्म । रान्तथादृदिः । स विचान्महारथः विभीषणेन राघवस्य भाग्यायि कथितः । कर्मणि लुङ् ॥

४४० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

१२६७—अतस्तम्भदयं घञं, स्वयम्भुवमतूतुपत्, ॥

अशिक्षिष्टं महाऽस्त्राणि, रणे ऽरक्षीच् च राक्षसान्. ८७

अतस्तम्भदित्यादि—अयं स्वशक्त्या घञं अतस्तम्भत् स्तम्भितवान् ।
'४१३। ष्टमि स्कमि प्रतिष्ठभे ।' ण्यन्तस्य '२३१२। णि-धि-।३।१।४८।' इत्यादिना चङ् । स्वयम्भुवमतूतुपत् । उभेण तपसा आराधनात् तोषितवान् ।
'१२६०। तुप प्रीतौ' ण्यन्तः । महास्त्राणि दिव्यानि चाशिक्षिष्ट शिक्षते स्म । '६४०। शिक्ष विद्योपादाने ।' रणे च राक्षसानरक्षीच् रक्षति स्म ॥

१२६८—अध्यगीष्टा ऽर्थ-शास्त्राणि,

यमस्या ऽहोष्ट विक्रमम्, ॥

देवाऽऽहवेष्वदीपिष्ट,

ना ऽजनिष्टा ऽस्य साध्वसम्. ॥ ८८ ॥

अध्यगीष्टेत्यादि—अर्थशास्त्राणि पराभिसन्धानार्थानि अध्यगीष्ट भ-
धीतवान् । '२४६०। विभाषा लुङ्-लटोः।२।१।५०।' इति दृष्टो गाढादेशः ।
यमस्याप्ययं विक्रममहोष्ट अपनीतवान् । '११५६। हुङ् अपनयने ।'
अहलन्तरवासिचो न कित्त्वम् । देवाहवेष्वदीपिष्ट शोभितः । अस्य च
साध्वसं भयं नाजनिष्ट न जातम् । '२३२८। दीप-जन-।३।१।६१।' इत्यादिना
चिष्वद्भावपक्षे रूपम् ॥

१२६९—एष रावणिरापादि वानराणां भयङ्करः ॥

आह्वता ऽथ स काकुत्स्थं धनुश् चा ऽपुस्फुरद् गुरु. ॥

एष इत्यादि—य एवं स एष रावणिः आपादि अस्माकं समीपमागतः ।
'१२४४। पद गतौ ।' '२५१३। चिण् ते पदः ।३।१।६०।' इति चिण् । यतो
रावणिवानराणां भयङ्करः । अथ सो ऽतिकायः समीपमागतः काकुत्स्थमाह्वत
युद्धायाह्वतवान् । '२४१२। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।३।१।५४।' इत्यङ् ।
धनुश्च गुरु महदस्फुरन् स्फारितवान् । '२५४९। चि-स्फुरीणी ।६।१।५४।'
इत्यात्वन् ॥

१२७०—सौमित्रिः सर्पन्वत् सिंहमार्दिदत् तं महाऽऽहवे.

तौ प्राचीवृततां जेतुं शर-जालान्यनेकशः. ॥ ९० ॥

सौमित्रिरित्यादि—यथा सर्पः सिंहं गच्छति तद्वत्तमतिकायमार्दिदत्
गत्वान् । '५६। अर्द्ध गतौ ।' अर्द्धनर्द्धः । तस्फुरतीति णिच् । तदन्ताचटि

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः— ४४१

रूपम् । '१९६८ अर्द्धं हिंसापाम्' इति चौरादिको वा । तौ सांमिश्यप्रतिकारयो
जेतुं शरजालानि प्रावीवृततां वहूनि प्रवर्तितवन्ती '२५६७ उक्त्वा । ७।४।७।'
इति षौ चङ्गुपपाया अपवाद क्रकारः ॥

१२७१—अच्छैत्तां च महाऽऽत्मानौ, चिरमंश्रमतां न च, ॥

तथा तावास्थतां वाणान्तानिष्टां तमो यथा. ॥ ९१ ॥

अच्छैत्तामित्यादि—तौ च महात्मानौ परस्परस्य शरजालानि अ-
च्छैत्तां लिखन्ती । '२२६९ इरितो वा । ३।१।५७।' इत्येकभावपक्षे रूपम् ।
'२२८१। श्लो श्लि । ८।२।२६।' इति सिषो लोपः । चिरं चिरेणापि ना-
श्रमतां न श्रान्तां । श्रमिः पुषादिः । तौ तथा वाणावास्थतां क्षिप्तवन्ती ।
'२४३८। अस्यति-वक्ति-। ३।१।५२।' इत्यद् '२५२०। अस्यतेस्थुः । ७।४।१७।'
यथा अन्धकारमतानिष्टां विस्तारितवन्ती । '२२८४। अतो हलादेश्लघोः
। ७।२।७।' इति वृद्धिविकल्पः ॥

१२७२—सौर्याऽऽग्नेये व्यकारिष्टामंखे राक्षस-लक्ष्मणौ, ॥

ते चोपागमतां नाशं समासाद्य परस्परम्. ॥ ९२ ॥

सौर्याग्नेये इत्यादि—राक्षसः सौर्यमखं व्यकारीत् विक्षिप्तवान् '१५०३।
कृ विक्षेपे।' लक्ष्मणोऽप्याग्नेयं इत्येवं सौ व्यकारिष्टाम् । ते चाखे परस्परमासाद्य
प्राप्य नाशमुपागतमताम् । लदित्वादद् ॥

१२७३—अविभ्रजत् ततः शस्त्रमैपीकं राक्षसो रणे, ॥

तदप्यध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम्. ॥ ९३ ॥

अविभ्रजदित्यादि—ततोऽनन्तरं रावणिः पेंपीकमखम् । इपीकाया
इदम् । तन्मयंग्रोतःमु प्रविशत् जीयितमपहरति । रणे अविभ्रजत् दीपि-
तवान् । '२५६५। भाज-भास-। ७।४।३।' इत्यादिना उक्त्वाया वृत्त्वम् ।
तदपि अप्यध्वत् ध्वसत् । ध्वसिर्धुतादिः । लक्ष्मणेरितं लक्ष्मणप्रेरितं माहे-
न्द्रमखमासाद्य तद्वृत्तिरोधं कृत्या ध्वंसयति स्म ।

१२७४—ततः सांमित्रिरस्मार्पीदं देविष्ट च दुरन्जयम् ॥

ब्रह्माऽखं, तेन मूर्धानमेदध्वंसन् नर-द्विषः. ॥ ९४ ॥

तत इत्यादि—अनन्तरं सांमित्रिः दुर्जयं अन्धमिभवनीयं ब्रह्माखमस्मार्पीन्
रगरति स्म । '२२९७। तिषि वृद्धिः-। ७।२।१।' तच्च रगरणादुपस्थितं अदेविष्ट
योगे स्म । '५३३।३४। सेट् देट् देयने' इति अनुदात्ते । घोतने द्रष्टव्यः ।

४४२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

देवनस्थानेकार्थत्वात् । तेन च ब्रह्माख्येण प्रयोजककर्त्रा नरद्विषो राक्षसस्य
मूर्धानमदध्वंसन् पातितवान् सौमित्रिः । हेतुमण्यन्ताच्चडि रूपम् ॥

१२७५—ततो ऽक्रन्दीद् दशग्रीवस् तमांशिश्चसर्दिन्द्रजित्,
निरयासीच् च संकुद्धः, प्रार्चिचच् च स्वयम्भुवम्. ९५

तत इत्यादि—ततः सुतमरणानन्तरं दशग्रीवः अक्रन्दीद् रोदिति
स्म । तं च क्रन्दन्तमिन्द्रजिदाशिश्चसर् आश्वासितवान् । 'मयि जीवति
किं वृथा जनवद्गोदिषि' इति । हेतुमण्यन्तस्य चडि रूपम् । संकुद्धश्च नि-
रयासीत् । रावणगृहान्निर्गतः । '११२३। या प्रापणे' । निर्गत्य च स्वगृहे
स्वयम्भुवं ब्रह्माणं प्रार्चिचत् पूजितवान् । '१९४५। अर्घं पूजायाम्' इति
सुरादिः । '२३१५। चडि । ६। १। १। १।' भजादिद्विर्वचनम् ॥

१२७६—अहौपीत् कृष्णवर्मानं, समयष्टा ऽस्त्र-मण्डलम्, ॥
सो ऽलब्ध ब्रह्मणः शस्त्रं स्यन्दनं च जयाऽऽवहम्. ९६

अहौपीदित्यादि—कृष्णवर्मानमग्निमहौपीत् इत्येन ग्रीणितवानि-
त्यर्थः । अस्त्रमण्डलं आयुधग्रामं समयष्ट पूजितवान् । स इन्द्रजित् ब्रह्मणः
सकाशात् जयावहमस्त्रं स्यन्दनं चालब्ध लब्धवान् । '२२८१। श्लो श्लि
। ८। २। २६।' इति सिचो लोपः ॥

१२७७—तर्मध्यासिष्ट दीप्राऽग्रममोदिष्ट च रावणिः ॥

छन्न-रूपस् ततो ऽकर्तीद् देहान् रावण-विद्विषाम्. ९७

तमित्यादि—तं स्यन्दनं दीप्राग्रं उपरिभागस्य रसप्रयुक्तत्वात् । अ-
ध्यासिष्ट अप्यासितवान् । '५४२। अधि-सीद्-१। १। १। ४६।' इति फर्म-
संज्ञा । तत्रस्थश्च रावणिरिन्द्रजित् अमोदिष्ट हृष्टवान् । ततो ऽसौ छन्नरूपः
अट्टयः सन् रावणविद्विषां वानराणां देहानकर्तीत् छिद्यमान् । '१५२९। कृती
छेदने ।' '२५०६। सेतिचि-१। ०। २। ५०।' इत्यादिना सिचो ऽन्वयेद्विहृत्यः ।
'रावणिविद्विषाम्' इति पाठान्तरम् । तत्र देवान्तकादिविद्विषामित्यर्थः ॥

१२७८—सप्त-पष्टिं श्वङ्गानां कोटीर् वाणरंसूपुपत्, ॥

निशाऽन्ते रावणिः मुद्धो राघर्या च व्यमूमुहत्. ९८

सप्तपष्टिमित्यादि—वानराणां कोटीः सप्तपष्टि वाणरंसूपुपत् स्थागि-
तवान् स्थापादितवानित्यर्थः । '२५८४। स्थापेऽपि । ६। १। १। ८।' इति सम्प्र-
सारणम् । निशांसे च निशावसामे रावणिः मुद्धः सन् राघर्या व्यमूमुहत्,
मोहितवान् । '१२०४। मुह पँविये ।' णी चडि रूपम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पद्यतः सर्गः— ४४३

१२७९—अपिस्फवत् स्व-सामर्थ्यमंगूहीत् सायकैर् दिशः,

अघोरीञ् च महा-घोरं, गत्वा प्रैषीञ् च रावणम्. ९९

अपिस्फवदित्यादि—ती मोहयित्वा भातमीयं सामर्थ्यमपिस्फवत्
वर्धयति स्म । 'ईदृशस्तदाशो ऽहम्' इति । '२५९७। एकायो वः।७।३।४१।'
इति षी यथम् । दिशः सायकैरगूहीत् लादितवान् । '२२६८। नेटि
।७।१।४।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । ह्यन्तर्बाद्धा । महाघोरं चातिरीर्षं
शब्दमघोरीयं मुक्तवान् । गत्वा च लङ्गां रावणं प्रैषीन् प्रेषितवान् । 'गच्छ
तात ममाद्भुतपराक्रां ब्रह्म' इति । 'इयु गती' ॥

सुगमम्—

१२८०—विभीषणस् ततो ऽवोधि स-स्फुरौ राम-लक्ष्मणौ,

अपारीत् स गृहीतोल्को हत-शेषान् प्लवङ्गमान्. १००

विभीषण इत्यादि—ततस्तस्मिन् काले विभीषणः रामलक्ष्मणौ
सस्फुरौ चकन्तौ अवोधि बुद्धयान् जीवित्वाविति । '२३२८। दीप-जन-
।३।१।१।१।' इत्यादिना कर्तरि षिण् । स्फुरणं स्फुरः । घञर्थे कविद्या-
नम् । यदुक्तं श्याम्रागाव्यधिहनिषुष्यर्थमिति तदुपलक्षणं न परिगणनम् ।
स विभीषणः अन्धकारान् गृहीतोल्कः सन् हतशेषान् प्लवङ्गमानपारीत् 'मा
भैष्ट' इति प्रीणितवान् ॥

१२८१—'मा शोचिष्ट, रघु-व्याघ्रौ ना ऽमृपातामिति ब्रुवन्

अवाबुद्ध स नालाऽऽदीन् निहतान् कपिन्यूथ-पान्. ॥

मा शोचिष्टेत्यादि—युयं मा शोचिष्ट शोकं मा कुह्य । '२२१९।
माष्टि बुद्ध । ३।३।१।७५।' यस्माद्भुग्याग्री नामृपातां न मृता इत्येवं
ब्रुवन् अपारीदिति योग्यम् । ये च निहतामाघ्रीलादीन् कपियूथपान् स
विभीषणः परिभ्रमन् भवाबुद्ध भवबुद्धवान् । एते हता इति । '२३२८।
दीप-।३।१।१।१।' इत्यादिना विभो विहृदिगतरवाद्भाष्यसे रूपम् ॥

१२८२—तत्रैपज् जाम्बवान् प्राणार्दुदमीलीञ् च लोचने, ॥

पीलस्त्यं चा ऽगदीत् 'कश्चिर्दजीवीन् मारुताऽऽत्मजः'

तत्रेत्यादि—तत्र तेषु जाम्बवान् ह्यप्यन्नाह प्राणीन् उच्युविति स्म ।
'११४४। अत्र प्राणने ।' २४७८। अनितेः।८।४।१९।' इति ण्वन्म् । लोचने च
दृमीलन् शमीभित्तवान् । '५५९। मील इमोल निमेषने' । पीलस्त्यं च
विभीषणमगदीत् मदितवान् । '२९८४। अत्रो हलादेः । ७।२।७।' इत्यवृद्धौ
रूपम् । कश्चिन् किं इन्मान् भमीरीन् जीवितवान् । न मृत इति ॥

४४४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो चर्गः,

१२८३—तस्य क्षेमे महा-राज ! नाऽमृष्मह्यखिला वयम्,
पौलस्त्योऽशिश्नवत् तं च जीवन्तं पवनाऽऽत्मजम् ॥

तस्थेत्यादि—तस्य हनूमतः क्षेमे जीवितत्वे सति हे महाराज ! अ-
खिलाः सर्व एव वयं नामृष्महि न मृता इति । '२७१०। आशंसार्या
भूतवच ।३।३।१३२।' इति लुङ् । एवमुक्तः पौलस्त्यो जीवन्तं पवनात्मजे
तमशिश्नवत् श्रावितवान् । शृणोतेर्ण्यन्ताच्चट्टि सन्वद्भावे अभ्यासेवर्णस्य
'२५७८। सवति-शृणोति-।७।४।८१।' इत्यादिना इत्वपक्षे रूपम् ॥

युग्मम्—

१२८४—आयिष्ट मारुतिस् तत्र, तौ चाऽप्यहपतां ततः ॥

प्राहैष्टां हिमवत्-पृष्ठे सर्वोपधि-गिरिं ततः ॥ १०४ ॥

आयिष्टेत्यादि—तत्र पौलस्त्याहृतो मारुतिरायिष्ट आगतवान् । '५०८।
अय गतौ', आरुपूर्वः । ततो ऽनन्तरं तौ गाम्बवद्विभीषणौ महपतां हृष्टवन्तौ ।
'१३०८। हृष्ट तुष्टौ' पुषादिः । ततस्तौ हृष्टौ हनूमन्तमिति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः । प्राहैष्टां ग्रहितवन्तौ । '२२९७। सिचि वृद्धिः-।७।२।१।'।
'१३३७। हि गतौ' । हिमवत्पृष्ठे हिमवतः पृष्ठे । सर्वोपधिगिरिम् । सर्वो
भोपधयो यस्मिन्निति ॥

१२८५—तौ हनूमन्तमानेतुमौपधीं मृत-जीविनीम् ॥

सन्धान-करणीं चाऽन्यां वि-शल्य-करणीं तथा ॥ १०५ ॥

तावित्यादि—या मृतं जीवपति या च क्षतस्य सन्धानं करोति तथा
विशल्यं च या करोति । '२८४१। कृत्यत्पुटो बहुलम् ।३।३।१३३।' तामो-
पधीमानेतुं प्राहैष्टामिति योऽयम् । '३५३४। भोपधेश्च विभक्त्यावप्रथ-
मायाम् ।६।३।१३२।' इति दीर्घत्वम् ॥

१२८६—प्रोदपाति नभस् तेन, स च प्रापि महा-गिरिः, ॥

यस्मिन्नज्वलिषु रात्रौ महोपध्यः सहस्र-शः ॥ १०६ ॥

प्रोदपातीत्यादि—तेन हनूमता नभः प्रोदपाति उत्पतितम् । स
च महागिरिस्तेन प्रापि प्रासः । कर्मणि लुङ् । यस्मिन् गिरौ महोपध्यः
सहस्रशो अनेकधा रात्रौ ज्वलिषुः दीप्यन्ते स्म । '२३३०। भतो ह्यन्तस्य
।७।२।३।' इति वृद्धिः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भिकर्ण-वधो' नाम पद्यदशः सर्गः— ४४५

१२८७—निरचायि यदा भेदो नोपधीनां हनून्मता, ॥

सर्व एव समाहारि तदा शैलः सहोपधिः. ॥ १०७ ॥

निरचायीत्यादि—यदा हनूमता ओपधीनां भेदो न निरचायि
विशेषतो न निश्चितः तदा वृत्त्र एव शैलः सहोपधिरोपधिसहितः
समाहारि समानीतः ॥

१२८८—प्राणिपुर निहताः केचित्,

केचित् तु प्रोदमीलिपुः ॥

तमो ऽन्ये ऽहासिपुर योधा,

व्यजृम्भिपत चा ऽपरे. १०८ ॥

प्राणिपुरित्यादि—तदा ओपधिसन्निधानात् ते निहताः केचियोधाः
प्राणिपुः वृत्तुसितवन्तः । केचित् प्रोदमीलिपुः अन्मीलितलोचना वभूयुः ।
अन्ये तमो मोहमहासिपुः स्वस्तवन्तः । '२३७७। यम-रम-१०।२।७३।'
इति सगिटी । तथान्ये ऽहासिपुरिति पाठान्तरम् । ते तयोभूतमात्मानं
दृष्ट्वा सविलासं हसितवन्तः । अपरे व्यजृम्भिपत जृम्भिकां कृतवन्तः ।
'४१५।१६। जमी जृम्भि गाग्रविनामे' इत्यात्मनेपदी ॥

१२८९—अजिघ्रपंस् तथैवा ऽन्यानोंपधीरालिपंस् तथा, ॥

एवं ते ऽचेतिपुः सर्वे, वीर्यं चा ऽधिपता ऽधिकम्. १०९

अजिघ्रपन्तित्यादि—तथान्यान् लब्धसंज्ञानोपधीरजिघ्रपन् प्रापि-
तवन्तः । नासिक्याभ्यवहतवन्त इत्यर्थः । '५४०। गति-बुद्धि-१।१।५२।'
इत्यादिना प्रत्यवसाने फर्मसंज्ञा । '२५८९। जिघ्रतेर्वा-।७।४।६।' इति
'२३१४। षौ षड्गुपपापाः-७।४।१।' इत्यकारः । तथालिपन् लिप्तवन्तः
अन्यानोंपधीभिरित्यर्थात् । '२४१८। लिपिसिचि-१।३।१।५३।' इत्यह । एव-
मनेन प्रकारेण सर्वे ऽचेतिपुः संज्ञां लब्धवन्तः । '३९। चित्री संज्ञाने।' अधिकं
च वीर्यमोपधिपलादधिपत इधति स्म । '२३८९। स्या-चोरेच १।२।१७।' ॥

१२९०—अजिहदत् स काकुत्स्थौ,

शेषांश्च चा ऽजीजिवत् कपीन् ॥

हनूमान्थ ते लङ्का-

मग्निना ऽदीदिपन् द्रुतम्. ॥ ११० ॥

अजिहददित्यादि—एवं च सति हनूमान् काकुत्स्थावतिहदत् हादि-

४४६ 'भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

तवान् । '२७१ ह्यादी सुले' ष्यन्तः । शेषांश्च कपीनजीजिवत् जीवयति स्म ।
अथ ते जीविताः सन्तः लङ्का हुतमदीदिपत्र दीपितवन्तः । '२५६५
आज-१०१३१' इत्यादिना ह्रस्वपक्षे रूपम् ॥

१२९१—समनात्सीत् ततः सैन्यममार्जीद् भल्ल-तोमरम्, ॥

अमार्जीच् चा ऽसिपत्राऽऽदीनवभासत् परश्वधान् ॥

समनात्सीदित्यादि—ततः सैन्यं समनात्सीत् सन्नद्धम् । '४४०१
नहो घः । १०२१३४' इति धत्वस् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । भल्लतो-
मरममार्जीत् शोधितवान् । सृजेरुदित्वात् पक्षे रूपम् । असिपत्रादी-
नमार्जीत् । इडभावे रूपम् । उभयत्रापि '२४०३ सृजेरुदितिः । १०२१११४' ।
परश्वधानवभासत् दीपितवान् । '२५६५ आज-भास-१०१३१' इति
ह्रस्वपक्षे रूपम् । अभासीचेति पाठान्तरम् । तत्रान्तभाङ्कितो ष्यर्थः ॥

१२९२—कुम्भकर्ण-सुतौ तत्र समनद्धां महा-बलौ ॥

निकुम्भश्च च कुम्भश्च, प्रापतां तौ प्लवङ्गमान्-११२

कुम्भकर्णेत्यादि—कुम्भश्चैव निकुम्भश्च कुम्भकर्णसुतौ महाबलौ तत्र
सैन्ये समनद्धां सन्नद्धौ । तौ च प्लवङ्गमान् प्रापतां प्राप्तवन्तौ । लुदित्वाद्दृक् ॥

१२९३—अगोपिष्टां पुरीं लङ्कामंगौष्ठां रक्षसां बलम्, ॥

अत्याक्तामायुधाऽनीकमनैष्टां च क्षयं द्विपः ॥११३॥

अगोपिष्टामित्यादि—लङ्का च पुरीं अगोपिष्टां रक्षितवन्तौ । गुपेरु-
दित्वादिदपक्षे रूपम् । अंगौष्ठांमितीडभातपक्षे रूपम् । हलन्तलक्षणा
वृद्धिः । '२२८१ हलो झलि । १०२१२६' इति सिचो लोपः । आयुधानीकं
आयुधसंमूहमत्याक्तां त्यक्तवन्तौ विसृष्टवन्तौ । '१०५५ सज हानौ' ।
पूर्ववद्वृद्धिः सिचो लोपः । द्विपः शत्रून् क्षयमनैष्टां नीतवन्तौ । '२२९०
सिचि वृद्धिः-१०२१११' ॥

१२९४—अकोकूयिष्ट तत् सैन्यं, प्रपलायिष्ट चा ऽऽकुलम्,

अच्युतच् च क्षतं रक्तं, हतं चा ऽध्यशयिष्ट गाम् ॥

अकोकूयिष्टेत्यादि—तत् सैन्यं ह्यवङ्गमानां भयाद्कोकूयिष्ट भृशं शब्दं
कृतवत् । '१०१० कुङ्क नन्दे' इत्यस्मात् यद्यभ्यासस्य '२६४१ न कपते-
येति । १०११६१' इति कुङ्कश्रुत्वप्रतिषेधः । ततो यदन्तात् छद् । प्रपलायिष्ट
पलायते स्म । अजादेरुत्स्य । '२२५४ आटजादीनाम् । ६१३०१' । पर-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम पञ्चदशः सर्गः—४४७

योरनङ्गत्वाच्च '२३२६। उपसर्गस्यायतौ । ८। २। १९।' इति छात्रम् । क्षतं च खण्डितं च सत् रक्तमप्युतत् । क्षरति स्म । '२२६९। इरितौ वा । ३। १। ५७।' इत्यङ् । इतं च निहतं सत् गामध्यशविष्ट भूर्मा पतितम् । '५४२। अधि-
शोद्-। १। ४। ४६।' इति कर्मसंज्ञा ॥

१२९५—अङ्गदेना ऽहसातां तौ युर्ध्यकम्पन-कम्पनौ, ॥

अभ्यादीद् वालिनः पुत्रं प्रजङ्घो ऽपि स-मत्सरः. ११५

अङ्गदेनेत्यादि—अकम्पनः कम्पनश्च तौ । ज्येष्ठत्वात् पूर्वनिपातः । युधि संग्रामे अङ्गदेन अहसाताम् । कर्मणि लुङ् । '२६९६। आत्मनेपदे-
त्वन्व्यतरस्याम् । २। ४। ४४।' इति वधादेशामावपक्षे रूपम् । प्रजङ्घो नाम रा-
क्षसः समत्सरः सन्नोषः वालिनः पुत्रमभ्यादीत् प्रहृतवान् । '१९६८।
अदे हिंसायाम्' ॥

१२९६—तस्यां ऽप्यवेभिदिष्टा ऽसौ मूर्धानं मुष्टिना ऽङ्गदः,

अहार्षीच् च शिरः क्षिप्रं यूपाक्षस्य निराकुलः. ११६

तस्येत्यादि—[तस्य] प्रजङ्घस्यापि मूर्धानमसावङ्गदो मुष्टिनावेभिदिष्ट
अस्यर्थे भिन्नवान् । भिदेर्यङन्तस्य '२३०८। अतो छोपः । ६। ४। ४८।' । '२६३१।
यस्य हलः । ६। ४। ४९।' इति यलोपे रूपम् । निराकुलश्च नाम वानरः यूपा-
क्षस्य राक्षसस्य शिरः क्षिप्रमहार्षीत् छिन्नवान् । ॥

१२९७—शरीरं लोहिताक्षस्य न्यभाङ्क्षीद् द्विविदस् तदा,

क्रुद्धः कुम्भस् ततो ऽभैत्सीन् मैन्दं स-द्विविदं शरैः ॥

शरीरमित्यादि—द्विविदो नाम वानरो लोहिताक्षस्य शरीरं न्यभाङ्-
क्षीत् घूर्णितवान् । '१५४७। मञ्जो आमर्दने' । ततो ऽनन्तरं कुम्भकर्णमुतः
मैन्दं वानरं सद्द्विविदं द्विविदेन सह शरीरभैत्सीत् भिन्नवान् ॥

युग्मम्—

१२९८—आघूर्णिष्टां क्षतौ, क्षमां च तावांशिश्चियतामुंभौ.

मातुलौ विह्वलौ दृष्ट्वा कुम्भं वालि-मुतो नगैः ११८

आघूर्णिष्टामित्यादि—तामुंभौ क्षतौ आघूर्णिष्टां चकन्द भ्रान्तौ । क्षमां
च भूतलमाशिधयतां आभितवन्तौ । भूर्मा पतितवित्यर्थः । '२३१२।

४४८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयो वर्गः,

णि-धि-१३१।४८।' इत्यादिना चह । तौ च साराभ्रातृत्वात् मातुलौ विह्वलौ
दृष्ट्वा वालिसुतो नगैर्बुद्धैः कुम्भं प्रौर्णावीदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

१२९९—प्रौर्णावीच्, छर-वर्षेण तानंपौहीन् निशाचरः ॥

वानरानैजिहद् रामस् तूर्णं रक्षितुमङ्गदम् ॥ ११९ ॥

प्रौर्णावीदित्यादि—प्रौर्णावीत् छादितवानित्यर्थः । '२४४०। विभापो-
णोः ॥१२।३।' इत्यकिञ्चपक्षे रूपम् । स च निशाचरस्ताम्रगान् शरवर्षेणा-
पौहीत् निरक्षवान् । 'उपसर्गादस्यत्युद्धोर्वावचनम्' इत्यात्मनेपदविकल्पः ।
रामश्च तद्बनुष्कौशलं दृष्ट्वा अङ्गदं रक्षितुं तूर्णं वानरानैजिहत् व्यापारित-
वान् । ईहतिर्ष्यन्तः ॥

१३००—द्रुतमत्रास्त सुग्रीवो भ्रातृव्यं शत्रु-संकटात्, ॥

मुष्टिना कौम्भकर्णिं च क्रुद्धः प्राणैरतित्यजत् १२०

द्रुतमित्यादि—सुग्रीवस्तस्माच्छत्रुसंकटात् भ्रातृव्यं भ्रातुरपत्यम् ।
'११६०। भ्रातुर्व्यञ्च ॥११।१२४१।' । द्रुतमत्रास्त रक्षितवान् । अमृतो भूत्वा ।
'१०३४। श्रेष्ठ पालने ।' कौम्भकर्णिं कुम्भं क्रुद्धः सन् मुष्टिना प्राणैरतित्यजत्
स्याजितवान् । अजिर्ष्यन्तः ॥

१३०१—निकुम्भो वानरेन्द्रस्य प्राहैपीत् परिधं ततः, ॥

हनूमांश् चाऽऽपतन्तं तमभाङ्क्षीद् भोगि-भीषणम् ॥

निकुम्भ इत्यादि—ततो भ्रातृवधात् निकुम्भो वानरस्य सुग्रीवस्य
परिधं प्राहैपीत् ग्रहितवान् । '१३३७। हि गतौ ।' परिधमापतन्तं निकुम्भात् ।
भोगिभीषणं अहिधत् भीषणम् हनूमानभाङ्क्षीत् भगवान् ॥

१३०२—प्रौर्णुवीत् तेजसा ऽरातिमरासीच् च भयंकरम्,

ग्रीवां चाऽस्य तथा ऽकाक्षीद् जिजीवद् यथा न तम् ॥

प्रौर्णुवीदित्यादि—परिधं च हनूमान् तेजसा प्रौर्णुवीत् अभिभूतवान् ।
किरवादृष्टिपक्षे रूपम् । भयंकरं चारासीत् शब्दितवान् । अस्य च नि-
कुम्भस्य ग्रीवां तथाकाक्षीत् आकृष्टवान् । अमागमपक्षे रूपम् । यथा तं
चाभिजीवद् न जीवयति स्म । ग्रीवामाकृष्येव व्यापारदितवानित्यर्थः ।
'३१५७। आज-मास-१३।२।१७७।' इत्यङ्गस्वपक्षः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'शवण-विलापो' नाम षोडशः सर्गः—४४९

१३०३—समगत कपि-सैन्यं सम्मदेना ऽतिमात्रं,
विटप-हरिण-नाथः सिद्धिर्माहिष्ट नित्याम्,
नृ-पति-मतिररंस्त प्राप्त-कामैव हर्षात्,
रजनि-चर-पतीनां सन्ततो ऽतायि शोकः. १२३

इति भट्टि-काव्ये तिङ्-काण्डे लुङ्-विलसितो नाम
पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

समगतेत्यादि—प्रधानयोषा विहता इति सम्मदेन हर्षेणातिमात्रम-
त्यर्थं समगत संगतं कपिसैन्यम् । '२६९९। समो गम्पृच्छि-१११३।२९।'
इति छट् । '२७००। या गमः । ११२।१३।' इति सिचः किरवे ऽनुनासिक-
लोपः । '२३६९। ह्रस्वाद्ङात् । ८।२।२७।' इति सिघो लोपः । विटपहरि-
णनाथः शास्तामृगाणां नाथः नित्यां सिद्धिमवश्यं भाविनीर्माहिष्ट तर्कित-
वान् । नृपतिमतिः रामस्य बुद्धिः प्राप्तकामैव संप्लेष्टेव रावणवध-सीता-
लामपोः सिद्धिरूपत्वात् । हर्षादरंस्त रमते स्म । रजनिचरपतीनां मेषना-
दादीनां शोकः सन्ततो ऽविच्छिन्नः अतायि वर्धते स्म । '२३२८। दीप-जन-
।३।१।११।' इत्यादिना क्तरि चिन् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे द्वितीयः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'कुम्भकर्ण-वधो' नाम
पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः—

इतः प्रभृति हृदमधिकृत्य विलसितमाह—तत्र '२१९३। हृद शेषे च
।३।३।३।' इति छट् । ततो अन्यत्रापि दशो विप्यति ॥

१३०४—ततः प्ररुदितो राजा रक्षसां हत-वान्धवः ॥

'किं करिष्यामि राज्येन, सीतया किं करिष्यते, ॥ १ ॥

तत इत्यादि—ततो अनन्तरं रक्षसां राजा रावणः हतवान्धवः इवापा-
दितभानृप्यात् शोकाभिभूतः सन् प्ररुदितः कन्दितुमारब्धः । 'किं करिष्या-
मि' इत्यादिना । '१०५३। भादिकर्मणि छः-१।१।७।' अतिहाये धीरे हते
किं करिष्यामि राज्येन, न किंचिन् । '२३६९। क्रदन्तो। स्वे । ७।२।७०।' इ-
तीद । सीतया च किं करिष्यते न किंचिन् ॥

४५० भट्टि-काव्ये चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

१३०५-अतिकाये हते वीरे प्रोत्सहिये न जीवितुम्, ॥

हेपयिष्यति कः शत्रून्, केन जायिष्यते यमः, ॥ २ ॥

अतीत्यादि—वीरे अतिकाये हते जीवितुमेव नोत्सहे किमन्यस्कर्तुम् । शकः पलायनेन कः । हेपयिष्यति लज्जयिष्यति । '२५७० अति-ही- । ७।३।३६।' इत्यादिना षोडशगुणः । केन यमः जायिष्यते । '६०२। जि जये' । कर्मणि छद् । '२७५७। स्य-सिच्-। ६।४।६२।' इत्यादिना चिण्वदिद् च ॥

१३०६-अतिकायाद् विना पाशं

को वा छेत्स्यति वारुणम्, ॥

रावणं मंस्यते को वा,

स्वयम्भूः कस्य तोक्ष्यति, ॥ ३ ॥

अतीत्यादि—'६०३। श्यग्-विना-। २।३।३२।' इति पञ्चमी । अतिकाया-
दिना वारुणं पाशं को वा छेत्स्यति द्विधा करिष्यति । को वा रावणं मंस्यते
पूजयिष्यति । स्वयम्भूर्ब्रह्मा कस्य तोक्ष्यति प्रीतिं जनयिष्यति । '१२६०। तुष
प्रीती' । '२९५। प-दोः कः सि । ८।२।४१।' ॥

१३०७-श्लाघिष्ये केन, को बन्धून् नेष्यत्युन्नतिमुन्नतः, ॥

कः प्रेष्यति पिदून् काले, कृत्वा कत्थिष्यते न कः ४

श्लाघिष्य इत्यादि—केनाहं श्लाघिष्ये श्लाघां करिष्यामि 'मनेदशः
शुभः' इति । कः स्वगुणैरुन्नतः सन् बन्धूनुन्नतिं परां कोटिं नेष्यति । काले
वितृक्वियोचिते कः पिदून् प्रेष्यति तर्पयिष्यति । '१५६९। प्रीम् तर्पणे' ।
इत्यादि किंचित्कार्यम् । को न कत्थिष्यते कथयतां न करिष्यति । 'अहमेवंविधः'
इति । अतिकायादिनेति सर्वत्र योज्यम् ॥

१३०८-उद्यंस्यति हरिर् यज्ञं, विचरिष्यति निर्भयः,

भोक्ष्यते यज्ञ-भागांश्च, शूर-मानं च यक्ष्यति, ॥ ५ ॥

उद्यंस्यतीत्यादि—तथा हरिर्निद्रः द्रुमुं यज्ञमुद्यंस्यति उदारयिष्यति ।
उत्पूर्णाद्यमे रूपम् । निर्भयशेत्तस्ततो विचरिष्यति । यज्ञभागांश्चास्मीबाद्
भोक्ष्यते भक्षयिष्यति । '२०३७। मुञ्जो जनयने । १।३।१९।' इति तद् । शू-
रमानं च 'शूरो उरिम' इति यक्ष्यति धारयिष्यति । यज्ञेः '२२४। हो कः
। ८।२।३१।' । '२९५। पदोः कः सि । ८।२।४१।' ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'राक्षण-विलापो' नाम षोडशः स्वर्गः— ४५१

१३०९—रविस् तप्स्यति निःशङ्कं, वास्यत्यनियतं मरुत्,
निर्वत्स्यत्यृतु-संघातः, स्वेच्छयेन्दुरुदेप्यति. ॥ ६ ॥

रविरित्यादि—रविः निःशङ्कं शङ्कां विना तप्स्यति घोषित्यप्ये
मरुत्तानियतं स्वच्छन्दो वास्यति । '११२४। वा गति-गन्धनयोः' । ऋतुसं-
घातः षट्पदः निर्वत्स्यति सर्वदा न भविष्यति । '२३४७। वृक्षः स्य-सनोः
।१।३।९२।' इति विकल्पः । '२३४८। न वृक्षश्चतुर्भ्यः । ७।२।५९।' इतीदप्र-
तिषेधः । स्वेच्छयेन्दुरुदेप्यति सदा पूर्णमण्डलो नोद्भविष्यति । '१११८।
इण् गतौ' ॥

१३१०—तीव्रं स्यन्दिप्यते मेघैरुग्रं वर्तिप्यते यमः, ॥

अतिकायस्य मरणे किं करिष्यन्ति ना ऽन्यथा. ॥७॥

तीव्रमित्यादि—मेघैस्तीव्रं अतिशयेन स्यन्दिप्यते पूर्वं रजःप्रशमनमात्रं
वृष्टम् । भावे ङइ । '२३४८। न वृक्षः—।७।२।५९।' इतीदप्रतिषेधो न
भवति । तत्र परस्मैपदप्रहणमनुवर्तते । यमः उग्रं वर्तिप्यते शैवं चरिष्यति ।
आत्मनेपदे नेदप्रतिषेधः । अतिकायस्य मरणे सति इन्द्रादयः किमन्यथा
विपर्ययं न करिष्यन्ति किन्तु करिष्यन्तीति । 'किं भविष्यति नान्यथा' इति
पाठान्तरम् । तत्र सर्वमेतद्भविष्यतीत्यर्थः ॥

१३११—उन्मीलिष्यति चक्षुर् मे वृथा, यद् विनयाऽऽगतम्
आज्ञा-लाभोन्मुखं नष्टं न द्रक्ष्यति नरान्तकम्. ॥ ८ ॥

उन्मीलिष्यतीत्यादि—मे मम चक्षुर्वृथा निष्फलमुन्मीलिष्यति ।
यद्यस्मात् विनयागतं विनीतम् । आज्ञालाभोन्मुखम् । नष्टं नमनशीलम् ।
नरान्तकं पुत्रं न द्रक्ष्यति ॥

१३१२—धिङ् मां, त्रिशिरसा ना ऽहं

सन्दर्शिष्ये ऽद्य यत् पुनः, ॥

घानिप्यन्ते द्विपः केन

तस्मिन् पञ्चत्यर्मागते. ॥ ९ ॥

धिङ् मामित्यादि—यत् त्रिशिरसा अद्य पुनरपि नाहं सन्दर्शिष्ये न
दृष्टो भविष्यामि । कर्मणि ङइ चिण्वदिद् च । तस्मिन् त्रिशिरसि पञ्चत्व-
मागते मृते द्विपः शत्रवः केन घानिप्यन्ते । अत्रापि चिण्वदिद् च ॥

४५३ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

१३१३—शत्रुभिर् निहते मत्ते द्रक्ष्ये ऽहं संयुगे सुखम्, ॥

युद्धोन्मत्ताद् विना शत्रून् समास्कन्त्यति को रणे. १०

शत्रुभिरित्यादि—मत्ते मत्तनाम्नि शत्रुभिर्निहते । तैरेव शत्रुभिः सं-
युगे सुखमहं द्रक्ष्ये द्रष्टव्यो ऽस्मि पूर्वं भयाद्दृष्टः । भविष्यद्भावपक्षे. रूपम् ।
तस्य च भ्रातृयुद्धोन्मत्ताद्दिना रणे शत्रून् कः समास्कन्त्यति अभियास्यति ।
'१०४८। स्कन्दिर् गति-शोपणयोः' । '१२१। खरि च। ८। ४। ५।' इति चत्वंम् ॥

१३१४—आह्वास्यते विन्शङ्को मां योत्स्यमानः शत-क्रतुः, ॥

प्रकल्पस्यति च तस्या ऽर्थो निकुम्भे दुर्-हणे हते. ११

आह्वास्यत इत्यादि—शतक्रतुरिन्द्रः योत्स्यमानः युद्धं करिष्यन् वि-
शङ्को निर्भयः मां युद्धायाह्वास्यते । '२७०४। स्पर्धायामाळः । १। ३। ३।' इत्यात्मनेपदम् । निकुम्भे दुर्हणे दुःखेन हन्यत इति । '३३०५। ईपत्-
३। ३। १२६।' इत्यादिना खल । तस्मिन् हते तस्य शतक्रतोरर्थः निष्कण्ट-
कराज्यलक्षणः प्रकल्पस्यति संपत्स्यते ॥

१३१५—कल्पिष्यते हरेः प्रीतिर्, लङ्का चोपहनिष्यते, ॥

देवान्तक ! त्वया त्यक्तो रिपोर् यास्यामि वश्यताम्. ॥

कल्पिष्यत इत्यादि—शत्रुभिः कुम्भं च निपातितं श्रुत्वा हरेरिन्द्रस्य
प्रीतिः कल्पिष्यते भविष्यति । '२३५१। लुटि च कृपः । १। ३। १९३।' इति
चकारास्य-सनोरपि परस्मैपदविकल्पः । आत्मनेपदे च नेदप्रतिषेधः ।
लङ्का च शत्रुभिरुपहनिष्यते विलोप्यते । कर्मणि ङद् । भविष्यद्भाव-
पक्षः । '२३६६। कङ्कनोः स्ये. । ७। २। ७०।' इतीद् । इह सुरैरागंस्यते ।
भावे ङद् ॥

१३१६—मरिष्यामि, विजेष्ये वा,

हताश् चेत तनया मम, ॥

हनिष्यामि रिपूंस् तूर्णं,

न जीविष्यामि दुःखितः. ॥ १३ ॥

मरिष्यामीत्यादि—यदि मम तनयाः हताः तदा मरिष्यामि, शत्रून्
वा विजेष्ये । '२५३८। प्रियतेर्लुङ्-ङिटोः । १। ३। ६१।' इति नियमाच्छ न
भवति । उच्यते '२६८५। पि-पराम्पां जेः । १। ३। १९।' इति ङद् । ततो रि-
पून् तूर्णं हनिष्यामि । पुनर्यन्तुं विनाकृतत्वाद् दुःखितः सन् न जीवि-
ष्यामि ॥

१३१७—स्मेप्यन्ते मुनयो, देवाः

कथयिष्यन्ति चाऽनिशम् ॥

'दश-ग्रीवस्य दुरन्तीतेर्

विनष्टं रक्षसां कुलम्.' ॥ १४ ॥

स्मेप्यन्त इत्यादि—मुनयो हर्षात् स्मेप्यन्ते हसिष्यन्ति । हिन्वात्तद् । देवा अनिशं कथयिष्यन्ति । यथा दशग्रीवस्य दुरन्तीतेर्दुर्नयस्य रक्षसां कुलं विनष्टम् ॥

१३१८—केन सम्भावितं तात—कुम्भकर्णस्य राघवः ॥

रणे कर्त्स्यति गात्राणि मर्माणि च वितर्त्स्यति. ॥१५॥

केनेत्यादि—हे तातेति शोकात् बुद्धिस्थं पितरमभिमुखीकरोति केनेत-
त्सम्भावितं निश्चितम् । यत् कुम्भकर्णस्य गात्राणि रणे राघवः कर्त्स्यति छे-
त्स्यति । '१५२९। कृती छेदने' । मर्माणि वितर्त्स्यति अपनेष्यति । '१५४०। व-
त्पृदिर्हिंसाऽनादरयोः' । '२५०६। सेसिधि-॥७।२।५७।' इत्यादिना इद्विकल्पः ॥

१३१९—पतिष्यति क्षितौ भानुः, पृथिवी तोलयिष्यते, ॥

नभस्वान् भङ्क्ष्यते, व्योम मुष्टिभिस् ताडयिष्यते. १६

पतिष्यतीत्यादि—क्षितौ भूमौ भानुरादित्यः पतिष्यति अधो गमि-
ष्यति । पृथिवी तोलयिष्यते ऊर्ध्वं क्षेप्यते । '१७१६। तुल उन्माने' चुरा-
दावदन्तेषु च प्रच्यते । कर्मणि छद् । नभस्वान् वायुः काष्ठवद्भङ्क्ष्यते । कर्मणि
छद् । मुष्टिभिर्व्योम ताडयिष्यते हनिष्यते ॥

१३२०—इन्दोः स्यन्दिष्यते वह्निः, समुच्छोक्ष्यति सागरः,

जलं धक्ष्यति, तिग्मांशोः स्यन्त्स्यन्ति तमसां चयाः. ॥

इन्दोरित्यादि—इन्दोः वह्निः स्यन्दिष्यते प्रस्रविष्यति । '२३४७।
वृचः स्य-सनोः ॥१११।९२।' इति परस्मैपदविकल्पः । सागरः समुच्छोक्ष्यति
शोषं यास्यति । जलं धक्ष्यति भस्मसात् कश्चिष्यति । '१०६०। दह भस्मीक-
रणे' । '३२४। हो षः ॥८।२।३१।' । '३२६। एकाचो वशो भष्-॥८।२।३७।' इति
भष्भावः । तिग्मांशोरादित्यात्तमसां चयाः तमःसंपाः स्यन्त्स्यन्ति ।
स्यन्दोः पूर्ववत्परस्मैपदविकल्पः । '२३४८। न वृचथः-॥७।२।५९।' इतीदप्र-
तिषेधः ॥

४५४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

१३२१—कुम्भकर्णो रणे पुंसा क्रुद्धः परिभविष्यते, ॥

संभाषितानि नैतानि कदाचित् केनचिज् जने. ॥१८॥

कुम्भकर्ण इत्यादि—कुम्भकर्णो रणे क्रुद्धः सन् पुंसा परिभविष्यते ।
कर्मणि छद् । एतानि भानुपतनादीनि कुम्भकर्णपरिभवान्तानि जने लोके
केनचित् न संभाषितानि न चिन्तितानि ॥

१३२२—कुम्भकर्णे हते लङ्का-

मारोक्ष्यन्ति सुवङ्गमाः, ॥

दङ्क्ष्यन्ति राक्षसान्, दृष्टा

भङ्क्ष्यन्ति च ममाऽऽश्रमान्. ॥ १९ ॥

कुम्भकर्ण इत्यादि—कुम्भकर्णे हत्यं हते सति सुवङ्गमाः लङ्कामारो-
क्ष्यन्ति आक्रमिष्यन्ति । '११६। एह धीजजन्मनि' । राक्षसान् दङ्क्ष्यन्ति
दशनैः छेत्स्यन्ति । दृष्टाश्च ममाश्रमान् गृहान् भङ्क्ष्यन्ति चूर्णयिष्यन्ति ॥

१३२३—चत्स्यन्ति बाल-वृद्धांश्च, नत्स्यन्ति च मुदा युताः,

तेन राक्षस-मुख्येन विना तान् को निरोत्स्यति. २०

चत्स्यन्तीत्यादि—बालान् वृद्धांश्च चत्स्यन्ति घ्यापादयिष्यन्ति । '१४११।
धृतीं हिंसां-ग्रन्थनयोः' इति सौदादिकः । मुदा हर्षेण युताः सन्तः नत्स्यन्ति ।
'११९१। नृती गाग्रविक्षेपे ।' '२५०६। सेसिचि-।७।२।५७।' इत्यादिना विक-
ल्पेनेद् । तेन च राक्षसमुख्येन विना तान् को निरोत्स्यति निवारयिष्यति ॥

१३२४—अमर्षो मे परः, सीतां राघवः कामयिष्यते, ॥

च्युत-राज्यात् सुखं तस्मात् किं किलाऽसाधवाप्स्यति.

अमर्ष इत्यादि—अमर्षः क्रोधः पर उत्कृष्टः मम चद्राघवः सीतां का-
मयिष्यते । कर्मणि छद् । तदन्तात्, २८०३। अनवकूसायसंभवायनायां छद् ।
'११११४५।' इति अमर्षे क्रोधे छद् । अन्यच्च च्युतराज्यात्तरमात् रामार्त्सां
सीता किं किल नाम सुखमयाप्स्यति तत्र सम्भाषयामि । '२८०३। किं-
लात्स्यर्थेषु छद् । ११११४६।' इति अनवकूसायसंभाषयनायां छद् ॥

१३२५—मारयिष्यामि वंदेहीं, खादयिष्यामि राक्षसैः, ॥

भूमौ वा निखनिष्यामि विध्वंसस्याऽस्य कारणम्. २२

मारयिष्यामीत्यादि—अथवा अत्र तपंतस्य विध्वंसस्य विनाशस्य

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम षोडशः सर्गः— ४५५

कारणं वैदेहीं मारयिष्यामि व्यापादयिष्यामि । एतैर्वा राक्षसैः खादयिष्यामि
भोजयिष्यामि । '५४०। गति-बुद्धि-११।४।५२।' इत्यादिना प्रत्यवसानार्थं
कर्मसंज्ञायां प्राप्तायाम् 'आदिखायोः प्रतिषेधः' इति कर्तृसंज्ञैव भवति ।
भूमौ वा निखनिष्यामि ॥

१३२६—नाऽनुरोत्स्ये जगल्-लक्ष्मीं, घटिष्ये जीवितुं न वा
न रंस्ये विषयैः शून्ये भवने वान्धवैरहम्. ॥ २३ ॥

नानुरोत्स्य इत्यादि—जगल्लक्ष्मीं नानुरोत्स्ये न कामयिष्ये । भनो
रुधिः कामे । जीवितुं वा न घटिष्ये प्रयत्नं न करिष्यामि । तस्माद्भवने वा-
न्धवैः शून्ये विषयैः शब्दादिभिर्न रंस्ये न क्रीडां करिष्ये ॥

१३२७—मोदिष्ये कस्य सौख्ये ऽहं, को मे मोदिष्यते सुखे,
आदेयाः किं कृते भोगाः कुम्भकर्ण! त्वया विना. २४

मोदिष्य इत्यादि—हे कुम्भकर्ण! त्वया विना कस्य सौख्ये अहं मो-
दिष्ये ह्यिष्ये न कस्यचित् । मम वा सुखे सति को मोदिष्यते हृष्टो भवि-
ष्यति न कश्चिदपि । किंकृते किंनिमित्तं परभोगा आदेयाः आदातव्याः ॥
तदेव दर्शयन्नाह—

१३२८—याः सुहृत्सु विपन्नेषु मामुपैष्यन्ति संपदः, ॥

ताः किं मन्यु-क्षताऽऽभोगा न विपत्सु विपत्तयः. ॥

या इत्यादि—सुहृत्सु क्षिण्डेषु विपन्नेषु याः सम्पदो विभूतयः समुपै-
ष्यन्ति निष्पत्स्यन्ते ताः मन्युक्षताभोगाः शोकैः खण्डिताभोगाः किं वि-
पत्सु न विपत्तयः क्षतक्षारसंस्थानीया भवन्तीति ॥

१३२९—'विनङ्क्ष्यति पुरी क्षिप्रं, तूर्णमेप्यन्ति वानराः;
अ-सन्धिस्तोस् त्वेत्येतद् विभीषण-सुभाषितम्. २६

विनङ्क्ष्यतीत्यादि—असन्धिस्तोः रामेण सन्धानमनिच्छोः क्षिप्र-
मेपा पुरी लङ्का विनङ्क्ष्यति । '२५१७। मस्त्रि-नशोः-१०।१।६०।' इति
नुम् । ततः तूर्णं वानरास्तां समेप्यन्ति । उभयत्रापि '२७९१। क्षिप्रवचने
छट् । ३।३।१३३।' । तदेतद्विभीषणभाषितं सर्वमुपपन्नम् । धर्मं निर्णयित्ते-
नोक्तं 'सन्धानमेवास्तु परैः' इत्यादिना ॥

१३३०—'अर्थेन संभृता राज्ञा न भाषिष्यामहे वयम्, ॥
'संयोत्स्यामह,' इत्येतत् प्रहस्तेन च भाषितम्. ॥ २७ ॥

४५६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थं तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

अर्थनेत्यादि—राज्ञा वयमर्थेन भृताः ततो न भाषिष्यामहे किमत्र युक्तमिति पृत्यहस्तेन भाषितं तच्च तथैव सम्पादितम् । स्मशब्दो ऽत्र निपातः । यद्यपीदं मन्त्रनिर्णये ग्रहस्तेन नोक्तं 'सन्धानमेवास्तु परैः' इत्यादिना, तथापि विभीषणवचनादनुमीयते तेनाप्ययमर्थो ऽभ्युपगत इति रावण शब्दमाह । तथाच विभीषणवचनं 'युद्धाय राजा सुमृतैः' इत्यादि ॥

१३३१—मानुषो नाम पत्कापी राजानं पुरुषाऽशिनाम् ॥

योधयिष्यति संग्रामे दिव्याऽस्त्र-रथ-दुर्जयम् ॥२८॥

मानुष इत्यादि—मामेवं दुर्जयं मानुषो नाम पत्कापी पादाभ्यां गम-नशीलः पदातिः सन् । '१९२। हिम-कापि-इतिपु च । ६।३।५४।' इति पा-दस्य पदादेशः । पुरुषाशिनां रक्षसां राजानं दिव्यास्त्ररथतया दुर्जयं दुरभि-भवनीयं योधयिष्यति ॥

एवं बहुधा विलप्य जातामपैः पुनराह—

१३३२—सन्नत्स्याम्यथवा योद्धुं, न कोप्ये सत्त्व-हीन-वत्,

अद्य तप्स्यन्ति मांसाऽदा, भूः पास्यत्यरि-शोणितम्.

सन्नत्स्यामीत्यादि—सत्त्वहीनवत् सत्त्वेन हीन इव न कोप्ये न रोदि-मि । '१११५। कु शब्दे' । योद्धुं सन्नत्स्यामि सन्नाहं करिष्ये ऽहमिति । अत्र किंवृत्तेऽप्यनपै छिन्नपवादो छद् । '४४०। नहो धः । ८।२।३४।' । '१२१। खरि च । ८।४।५५।' इति चत्वंम् । ततश्चाथास्मिन्नहनि मांसादाः क्रव्यादाः तप्स्यन्ति वृक्षा भविष्यन्ति । '२९७७। अदो ऽनस्ते । १।२।६८।' इति विटि प्राप्ते वासरूपविधिना भणपि भवति । भूश्च हतानामारीणां शोणितं पास्यति । '२८०८। शोपे छद् । ३।३।१५१।' ॥

१३३३—आकर्ष्यामि यशः, शत्रूनपनेष्यामि कर्मणा, ॥

अनुभाविष्यते शोको मैथिल्या ऽद्य पति-क्षयात् ३०

आकर्ष्यामीत्यादि—सर्वयोद्धृणां यश आकर्ष्यामि आहरिष्यामि । शत्रून् कर्मणा युद्धाख्येनापनेष्यामि न्यूनविष्यामि । अद्य पतिक्षयात्पतिवि-नाशात् शोको मैथिल्या सीतया अनुभाविष्यते संवेदयिष्यते । कर्मणि छद् । चिष्वदिद् ॥

१३३४—मन्तूयिष्यति यक्षेन्द्रो, वल्गूयिष्यति नो यमः,

ग्लास्यन्त्य-पति-पुत्राम् च वने वानर-योपितः ॥३१॥

मन्तूयिष्यतीत्यादि—यक्षेन्द्रो यमः दाशरथिमापन्नं भुत्वा मन्तूयि-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रक्षिण-विलापो' नाम षोडशः सर्गः—४५७

प्यति दुर्मता भविष्यति । यमश्च न बल्युच्यते हृष्टमता न भविष्यति ।
मन्तुवल्गुशब्दाभ्यां '२६७८ कण्टादिभ्यो षक् १३११२७' । तदन्तात्
ऋद् । वने वानरयोपितः अपतिपुत्राः सत्यः ग्लासन्ति ग्लानिं वास्यन्ति ॥

१३३५—सुखं स्वप्स्यन्ति रक्षांसि,
भ्रमिष्यन्ति च निर्भयम्, ॥

न विक्रोक्ष्यन्ति राक्षस्यो,

नरांश्च चाऽत्स्यन्ति हर्षिताः ॥ ३२ ॥

सुखमित्यादि—रक्षांसि चैतानि सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयं च भ्रमि-
ष्यन्ति राक्षस्यश्च न विक्रोक्ष्यन्ति न क्रन्दिष्यन्ति । '९१३ शुभा आह्वाने
रोदने च' । हर्षिताश्च सत्यो नरानात्स्यन्ति भक्षयिष्यन्ति ॥

सुग्मम् ३३, ३४—

१३३६—प्राङ् मुहूर्तात् प्रभाते ऽहं भविष्यामि ध्रुवं सुखी
आगामिनि, ततः काले यो द्वितीयः क्षणो ऽपरः, ॥

प्रागित्यादि—यो ऽयमागामी प्रभातकालः मुहूर्तद्वयसम्मितः तस्मिन्-
स्येति पृथीसप्तम्योरभेदात् । यो द्वितीयो मुहूर्तः तस्मात् प्राक् प्रथमे मुहूर्ते
भद्रमवश्यं सुखी भविष्यामि । तदानीं हतराद्युत्वात् । ततः प्रभाताद्वागामी
यः कालः क्षणद्वयसंमितः तस्मिन्नागामिनि काले यो द्वितीयः तस्माच्चद-
परः क्षणः पूर्वः तत्रेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥

१३३७—तत्र जेतुं गमिष्यामि त्रिदशेन्द्रं सहाऽमरम्, ॥

ततः परेण भूयो ऽपि लङ्कामेप्याम्यमत्सरः ॥ ३४ ॥

तत्रेत्यादि—तत्र क्षणे त्रिदशेन्द्रं सहामरं देवैः सहितं जेतुं द्रुतं गमि-
ष्यामि । प्राङ् मुहूर्तात् सुखी भविष्यामि । क्षणाच्चदपरं तत्र जेतुं गमिष्या-
मीति '२७९५ कालविभागे चातहोरात्राणाम् १३११३७' इति अनय-
तनवत् प्रथमप्रतिषेधे ऋद् । तत्र हि '२७९३ नानघतनवत्-१३११३५'
इति 'मर्यादावचने' 'परस्मिन्' इति चानुवर्तते । तत्र जेतुं कालमर्यादाविभागे
सति योऽपर आद्यप्रविभागः तत्र भविष्यति काले अनघतनवत्प्रथमविधिर्न
भवति । ततो ऋद्प्रतिषेधाऽलृडेव भवति । ततः परेणेति यस्मिन्नागामिनि
काले सत्त्वं जेतुं गमिष्यामि तत्र द्वितीयो यः क्षणस्तस्मात् परेणोपरिष्ठात्
शकं जित्वा भूयो ऽपि लङ्कामेप्यामि । आद्यपूर्वरथेणो रूपम् । अमत्सरो
विगतक्रोधः सन् । '२७९६ परस्मिन् विभाषा १३११३८' इत्यनेन वि-
भाषालुद्प्रतिषेधाऽलृद् । तत्र हि कालविभागे सति भविष्यति काले पर-
स्मिन् विभाषा अनघतनवत्प्रथमविधिर्न भवतीत्युक्तम् ॥

५८ मट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयो वर्गः,

१३३८—तमेवं-वादिने मूढमिन्द्रजित् समुपागतः ॥

‘युयुत्सिष्ये ऽहमित्येवं वदन् रिपु-भयं-करः. ॥ ३५ ॥

तमित्यादि—तं रावणं मूढत्वादेवंवादिनं एवंभाषणशीलं इन्द्रजित् रिपोभयंकरः समुपागतः । युयुत्सिष्ये ऽहं योद्धुमिच्छां करिष्यामीति मुवन् ॥
केन सह योद्धुमिच्छामीति चेदाह—

१३३९—ना ऽभिज्ञा ते महाराज !,

जेप्यावः शक्र-पालितम् ॥

दृष्ट-देव-गणाऽऽकीर्ण-

मांवां सह सुराऽऽलयम्, ॥ ३६ ॥

नाभिज्ञेत्यादि—हे महाराज ! ते तव नाभिज्ञा स्मृतिः । सुरालयं शक्रेण पालितं दृष्टैश्च देवगणैराकीर्णं व्याप्तम् । आवां द्वावपि सह संभूय जेप्यावः जितवन्तौ । ‘२७७३। अभिज्ञावचने दृष्ट।३।२।११२।’ । तत्र ‘भूतानघतने’ इति पठते ॥

१३४०—ना ऽभिज्ञा ते, स-यक्षेन्द्रं

भङ्क्ष्यावो यद् यमं बलात्, ॥

रत्नानि चा ऽऽहरिष्यावः,

प्राप्स्यावश्च पुरीर्मिमाम्. ॥ ३७ ॥

नाभिज्ञेत्यादि—न सेलभिज्ञास्ति । सयक्षेन्द्रं धनदसहितं यमं बलात् सामर्थ्येन आपां भङ्क्ष्यावः भग्नवन्तौ । रत्नानि च ताभ्यां बलादाहरिष्यावः । इमां च पुरीं लङ्कां प्राप्स्यावः । ‘२७७५। विभाषा साकाहे ।३।२।१।१।’ इति दृष्ट । लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा । तत्र भङ्गं लक्षणं रत्नाघाहरणं च लक्ष्यम् ॥

१३४१—एष पेक्ष्याम्यरीन् भूयो, न शोचिष्यसि रावण !

जगद् रक्ष्यसि नी-राममवगाहिष्यसे दिशः. ॥ ३८ ॥

एष इत्यादि—एषो ऽहं भूयोः पुनररीन् पेक्ष्यामि पूर्णयिष्यामि । वर्तमानतामीष्ये वर्तमानिकप्रत्ययस्य विकल्पेन विधानाल्लुटेव भवति । येन हे रावण ! न शोचिष्यसि शोकं न करिष्यसि । भविष्यति दृष्ट । जगत् नीरामं रामरहितं द्रक्ष्यसि । दिशश्च सर्वा अवगाहिष्यसे व्याप्स्यसि ॥

१३४२—सह-भृत्यः सुराऽऽवासे भयं भूयो विधास्यसि,

प्रणंस्यत्यथ देवेन्द्रस् त्वां, वक्ष्यति स सन्नतिम्. ॥ ३९ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम षोडशः सर्गः— ४१९

सहेत्यादि—मृत्तैः सह सुरावासे स्वर्गे भूयो भयं विधास्यसि करि-
ष्यसि । देवेन्द्रश्च त्वां प्रणस्यति 'स्वदीयोऽहम्' इति निवेदयिष्यति ।
वक्ष्यति च सन्नतिं भगिष्यति च नमस्कारम् ॥

१३४३—भेष्यते मुनिभिस्त्वत्तस्त्वमधिष्ठास्यसि द्विपः,
ज्ञास्येऽहमद्य संग्रामे समस्तैः शूर-मानिभिः ॥ ४० ॥

भेष्यत इत्यादि—मुनिभिस्त्वत्तो भेष्यते भीतिभङ्गितव्यम् । भावे
लट् । त्वमधिष्ठास्यसि द्विपः शत्रून् परिभविष्यसि । '५४२। अधि-
ष्ठीह-।१।१।४६।' इति कर्मसंज्ञा । यादृशश्चाहं तादृशः संग्रामे ज्ञास्ये
ज्ञातो भविष्यामि । कर्मणि लट् । कैः समस्तैः शूरमानिभिः वयं शूरा
इत्यात्मानं भन्वमानैः । '२९९३। आत्ममाने सश्व ।३।२।८३।' ॥

१३४४—ज्ञायिष्यन्ते मया चाऽद्य

वीरंमन्या द्विपद्-गणाः ॥

गूहिष्यामि क्षितिं कृतै-

रद्य गात्रैर् वनौकसाम् ॥ ४१ ॥

ज्ञायिष्यन्ते इत्यादि—एते च द्विपां गणाः शत्रुसंघाः वीरंमन्याः
अथ मया ज्ञायिष्यन्ते परिच्छेदस्यन्ते यादृशा इति । कर्मणि लट् । विष्व-
दिट् । वनौकसां कपीनां गात्रैः [कृतैः] छिन्नैरद्य क्षितिं गूहिष्यामि ॥

१३४५—आरोक्ष्यामि युगान्त-वारिद-घटा-

संघट्ट-धीर-ध्वनिं

निर्यास्यन् रथमुच्छिन्न-ध्वज-धनुः-

खड्ग-श्रभा-भासुरम् ॥

श्रोष्यस्यद्य विकीर्ण-धृक्ण-विमुख-

व्यापन्न-शत्रौ रणे

तृप्तान् छोणित-शोण-भीषण-मुखान्

क्रव्याऽशिनः क्रोशतः' ॥ ४२ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्त-काण्डे लङ्घविलसितो
नाम षोडशः सर्गः ॥

१—पथे ऽरिगन् वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् । तल्लक्षणम् ।—'सूर्याधैर्म-स-
जत्-त-ताः शत्रुवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति वृत्तरत्नाकरे मट्टकेदाः ।

४६० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

आरोक्ष्यामीत्यादि—अतो ऽहं रथमारोक्ष्यामि निर्यास्यन् इतो नि-
गच्छन् । आरोक्ष्यामीति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे निर्यास्यन्निति
'२१९३। छद् शेषे च ।३।३।१३।' इति चकाराकृद् । कीदृशं रथम् ।
युगान्ते प्रलयकाले या वारिदघटास्तासां यः संघट्टः परस्परसंमर्दः तस्यैव
धीरो गम्भीरो ध्वनिर्यस्य रथस्य । उच्छ्रिता ध्वजाः धनूपि च यत्र ।
खड्गप्रभाभिश्च भासनशीलो यः । पश्चाद्विशेषणसमासः । उच्छ्रितानां
वा ध्वजादीनां प्रभाभिर्भासुर इति योज्यम् । विकीर्णा इतस्ततो विक्षिप्ताः
वृक्षणाः छिन्नाः छिन्नमस्तकाः विमुखाः पराङ्मुखा व्यापन्ना मृताः शत्रवो
यस्मिन् रणे । कव्याशिनः शृगालादीन् क्रोशतः कूत्कुर्वतः अथ श्रो-
प्यसि । कीदृशान् । तृप्तान् शोणितमांसोपभोगान् । शोणितेन शोणानि
लोहितानि तत एव भीषणानि भयंकराणि मुखानि येषामिति । वृक्षेरोदितो
निष्ठानश्वस्यासिद्धत्वात् चोः कुरवे वृक्षेण इति ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे तृतीयः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-विलापो' नाम
षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः—

इतः प्रभृति लक्ष्मधिकृत्य विलसितमाह—तत्र नूतानघतने लङ् ततो
ऽन्यत्र दर्शयिष्यति ॥

१३४६—आशासत ततः शान्तिमंस्तुरंग्रीनंहावयन्, ॥

विप्रानवाचयन् योधाः, प्राकुर्यन् मङ्गलानि च. ॥१॥

आशासतेत्यादि—ततः प्रतिज्ञानन्तरं योधाः इन्द्रजितसम्यन्धिन
इत्यर्थात् । उपद्रवपरिहारार्थं शान्तिमाशासत अभीष्टवन्तः । '१०९१।
भाळः शासु इच्छायाम्' इत्यनुदात्तेत् । '२२५८। भात्मनेपदेचनतः
।७।१।५।' इत्यदादेशः । शान्तिं च दर्शयन्नाह—अयुः स्राताः ।
'११२६। णा शीघ्रे' । आत इत्यधिकृत्य '२४१३। छटः शाकटा-
यनस्यैव ।३।४।११।' इति क्षेत्रेत् । '२२१४। उच्यपदान्तात् ।१।१।९६।' इति परस्परम् । अग्नीनहावयन् अग्निकर्म कारितवन्तः । विप्रानवाचयन् स्वदिवाचनं कारितवन्तः । मङ्गलानि मङ्गलयुक्तानि कर्माणि कृतवन्तः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४६१

१३४७—अपूजयन् कुल-ज्येष्ठानुपांगूहन्त वालकान्, ॥

स्त्रीः समावर्धयन् साऽस्राः, कार्याणि प्रादिशंस् तथा.

अपूजयन्नित्यादि—कुलज्येष्ठान् वृद्धानपूजयन् पूजितवन्तः पादप-
तनादिना । वालकानुपांगूहन्त आल्लिष्टवन्तः । गतानां किं भविष्य-
तीति सास्राः स्त्रीः योषितः । '३०२। वाऽम्-शतोः । १६। १। ८०।' इतीषरुमा-
षपक्षे रूपम् । समावर्धयन् ताम्बूलादिना संवर्धितवन्तः । 'प्रातिपदिका-
च्चात्पर्ये' इति लिप् । तथा कार्याणि गृहकार्याणि प्रादिशन् निर्दिष्टवन्तः ।
'इदमिदं कार्यम्' इति ॥

१३४८—आच्छादयन्, व्यलिम्पंश् च,

प्राश्नन्नथ सुराऽऽमिपम्, ॥

प्रापिवन् मधु-माध्वीकं

भक्ष्यांश् चाऽऽदन् यथेप्सितान्, ॥ ३ ॥

आच्छादयन्नित्यादि—आच्छादयन् वस्त्राणि पिनद्धवन्तः । 'छद्
संवरणे' सुरादिः । व्यलिम्पंश्च समालिप्तवन्तः । '१५२७। लिप उपदेहे' ।
'२५४२। शो मुचादीनाम् । ७। १। ५९।' इति जुम् । '१४०। नदल-
व्यप्रदान् । ८। ३। ७।' इति श्वम् । पूर्वस्वानुनासिकः । अद्यान्तरं सुरा-
मिपं प्राभन् अभ्यवहृतवन्तः । मधुमाध्वीकं मध्वा समं प्रापिवन् सुष्टु
पीतवन्तः । भक्ष्यांश्च खण्डपायसादीन् यथेप्सितानादन् भक्षितवन्तः ।
अडिल्लनुपृत्तौ '२४२६। अदः सर्वेषाम् । ७। ३। १००।' इत्यहागमः ॥

१३४९—न्यदयन् शस्त्रार्थभीष्टानि, समनह्यंश् च वर्मभिः,

अध्यासत सु-यानानि, द्विपद्मंश् चाऽऽशपंस् तथा, ॥

न्यदयन्नित्यादि—अभीष्टानि यथानुभावितानि शस्त्राणि न्यदयन् ते-
जितवन्तः । '१२२०। शो तनूकरणे' । '२५१०। ओतः श्यनि । ७। ३। ७१।' इत्योकारलोपः । वर्मभिश्च कवचैः समनह्यन् संनद्धाः । शरीराणावृत-
वन्त इत्यर्थः । सुयानानि शोभनयानानि अध्यासत आरूढाः । '५४२।
अधिशीद-१। १। १६।' इति कर्मसंज्ञा । तथा द्विपद्मयोऽशपन् आ-
मुष्टवन्तः । 'पापाः छ वात्पथ' इति । '५७२। स्थाव-द्वद्-१। १। १३।' इत्या-
दिना सम्प्रदानसंज्ञा ॥

१३५०—अपूजयंश् चतुर्-वक्रं, विप्रानार्चंस् तथा ऽस्तुवन्,

समालिपत शक्राऽरिर् यानं चाऽभ्यलपद् वरम्, ॥ ५ ॥

४६२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

अपूजयन्नित्यादि—चतुर्वक्रं ब्रह्माणमपूजयन् अर्चितवन्तः । वि-
प्रातार्चन् दाननमस्कारादिना पूजितवन्तः । तथा अस्तुवन् परस्परं
स्तुतवन्तः । शक्रारिश्च इन्द्रजित् समालिपत्, समालिप्तवान् । यानं वर-
मुत्कृष्टमस्यलपत्, अभीष्टवान् । '२३२१॥ वा आरा-१११॥७०॥' इत्यादिना
श्यनो विकल्पितत्वात् पक्षे षष् ॥

१३५१—आमुञ्चद् बर्म रत्नाऽऽह्वयमवभात् खड्गमुज्ज्वलम्,

अध्यास्त स्यन्दनं घोरं, प्रावर्तत ततः पुरः ॥ ६ ॥

आमुञ्चदित्यादि—रत्नाढ्यं रत्नप्रत्युत्तं बर्म कवचमामुञ्चत् शरीरे आ-
मुक्तवान् पिनद्धवानित्यर्थः । खड्गं चोज्ज्वलमवभात् कक्षपाधाभितं कृतवान् ।
घोरं भीषणं स्यन्दनमध्यास्त आरूढः । ततोऽनन्तरं पुरः पुरतः प्रावर्तत
प्रवृत्तः ॥

१३५२—आघ्नन् भेरीर् महा-स्वानाः,

कम्बूश् चाऽप्यधमन् शुभान्, ॥

अताडयन् मृदङ्गांश् च,

पेरांश् चाऽपूरयन् कलाः ॥ ७ ॥

आघ्नन्नित्यादि—तस्मात् प्रवृत्ताः महास्वानाः महानादाः । '३२३९॥
स्वनहस्तोर्षा १३१॥६३॥' इत्यर् । भेरीः आघ्नन् ताडितवन्तः । पादका
इत्यर्थात् । शुभान् सुस्वरान् कम्बून् शङ्खानधमन् शब्दितवन्तः । '२३६०॥
पा-घ्ना-१०३॥७८॥' इत्यादिना धमादेशः । मृदङ्गांश्चाताडयन् आहतवन्तः ।
'१६९३॥ तच्च भाषाते' इति चुरादिः ॥

१३५३—अस्तुवन् बन्दिनः, शब्दानन्योन्यं चोदभावयन्,

अनदन् सिंहनादांश् च, प्राद्रेकत हय-द्विपम् ॥ ८ ॥

अस्तुवन्नित्यादि—बन्दिनः स्तुतिपाठका अस्तुवन् 'जय जीव' इत्यादिना
स्तुतिं कृतवन्तः । अन्योन्यं अन्यस्य अन्यस्य च शब्दान् सांभामिकनामानि
उद्-भाषयन् उद्गाटितवन्तः । सेनिका इत्यर्थात् । सिंहनादांश्चानदन्
शब्दितवन्तः । हयद्विपं पशुद्वन्द्वस्य विभाषेक्यज्ञाथः । प्राद्रेकत शब्दित-
वन्तः । '८१॥ द्रेक शब्दोत्साहे' इत्यनुदात्ते ॥

१३५४—अ-निमित्तान्यथाऽपश्यन्नस्फुटद् रवि-मण्डलम्,

औक्षन् शोणितमम्भोदा, वायवोऽयान् सु-दुःसहाः ॥

अनिमित्तानीत्यादि—अनिमित्तानि कृतितनिमित्तानि । नमत्र ३-

तथा लक्ष्य-स्ये कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४६३

स्तायाम् । गच्छन्तो ऽपश्यन् दृष्टवन्तः । तानि दर्शयति—रविमण्डलमस्फुटव
स्फुटितम्, अम्मोदाः शोणितमौक्षन् वृष्टाः । '००५। वक्ष सेचने' । वायवः
सुदुःसहाः प्रचण्डा भवान् वाग्नि स्म-। शाकटायनमतादन्यत्र वसादेशः ॥

१३५५—आच्छिन् वामं मृगाः कृष्णाः,

शस्त्राणां व्यस्मरन् भटाः, ॥

रक्तं न्यष्टीवदह्णाम्य-

दखिद्यद् वाजि-कुञ्जरम् ॥ १० ॥

आच्छिन्नित्यादि—निर्गच्छतां वातपार्श्वे कृष्णमृगा आच्छिन् गताः ।
अर्तः '२३६०। पा-प्रा-।०।३।०८।' इति ऋच्छादेशः । '१३८०। ऋच्छ गती'
इत्यस्य वा रूपम् । भटाश्च शस्त्राणां व्यस्मरन् विस्मृतवन्तः '६।३।
अधीगर्ग्य-।२।३।५२।' इति कर्मणि षष्ठी । वाजिकुञ्जरमस्त्रिमथान्तमपि रक्तं
न्यष्टीयन् । '६०१। ष्टिु निरसने' इति भौवादिकस्य प्रथमम् '२३२०।
ष्टिु-शुमु-चमां शिति । ७।३।०५।' इति दीप्यः । अह्णाम्यन् ह्यन्तं च ॥

१३५६—न तानगणयन् सर्वाणांस्कन्दंश्च रिपून्, द्विषः॥

अच्छिन्दन्नसिभिस् तीक्ष्णैर्दंभिन्दंस् तोमरैस् तथा ॥ ११

न तानित्यादि—तान् सर्वानशुभाशागणयन् नादतवन्तः किमेतेरिति ।
अपि तु रिपूनास्कन्दन् अभिगतवन्तः । द्विषो राक्षसास्तीक्ष्णैरसिभिररोन-
च्छिन्दन् छिन्नवन्तः । तथा तोमरैस्तीक्ष्णैरभिन्दन् विदारितवन्तः ॥

१३५७—न्यकृन्तंश्चक्र-धाराभिरंतुदन् शक्तिभिर् दृढम्,

महैरविष्यन्नुग्र-ऽग्रैरंतुहंस् तोमरैरलम् ॥ १२ ॥

न्यकृन्तमित्यादि—चक्रधाराभिः न्यकृन्तन् छिन्नवन्तः । मुषादि-
त्वामुम् । शक्तिमिश्र दृढमत्यर्थमतुदन् व्यथितवन्तः । महैरविष्यन् तादित-
वन्तः । '२४१२। महि-ज्या-।६।१।१६।' इति सम्प्रसारणम् । उग्रामैस्तीक्ष्णामै-
स्तोमरैरलं पर्वतमंतुहन् हतवन्तः । '१५४९। नृह हिंसायाम् ।' रुषादित्वाम्
अम् । अहोपानुरवारी ॥

१३५८—आस्यन् प्लवङ्गमा वृक्षान्धुन्वन् भू-धरैर् भृशम्,

अहिंसन् मुष्टिभिः क्रौधार्ददशान् दशनैरपि ॥ १३ ॥

आस्यमित्यादि—प्लवङ्गमा अपि वृक्षानास्यन् क्षिप्तवन्तः । '१२८५।
असु क्षेपणे' । तथा भूधरैः पर्वतैरुन्वन् हतवन्तः । 'अपूर्वन्' इति पाठः

४६४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

न्तरम् । तत्र '२२६५। उपधायां च । ८। २। २। ८।' इति दीर्घः । क्रोधान्मुष्टि-
भिरहिंसन् ताडितवन्तः । दशनैर्दन्तैरदशनं खादितवन्तः । '२३९६। दंस-
सञ-स्वजां शपि । ६। ४। २। ५।' इत्यनुनासिकलोपः ॥

१३५९—प्रादुन्वन् जानुभिस् तूर्णमंतुदंस् तल-कूर्परैः, ॥

प्राहिण्वन्नरि-मुक्तानि शस्त्राणि विविधानि च ॥ १४ ॥

प्रादुन्वन्नित्यादि—जानुभिस्तूर्णं प्रादुन्वन् पीडितवन्तः । '१३३६। उडु
उपतापे।' स्वादिः । तलकूर्परैः हस्ततलैः प्रकोष्ठैश्चातुदन् व्यथितवन्तः । अरि-
भिर्मुक्तानि विविधानि यानि शस्त्राणि तानि प्राहिण्वन् प्रहितवन्तः ॥

१३६०—अतृणेद् शक्र-जिच् छत्रूनभ्राम्यच् च समन्ततः, ॥

अध्वनच् च महा-घोरं, न च कंचन ना ऽदुनोत् १५

अतृणेडित्यादि—ततः शक्रजिदिन्द्रजित् शत्रूनतृणेद् हिंसितवान् ।
तृहेः अम् । तस्य '२५४५। तृणह इम् । ७। ३। ९२।' हलङ-यादिलोपः ।
हकारस्य ढत्वञ्जइवचरवानि । समन्ततश्चाभ्राम्यत् भ्रान्तवान् । महाघोरं च
भीषणं स्वर्गं अध्वनत् नादितवान् । न च कंचन नादुनोत् कंचिदपि न
नोपसापितवान् अपि तु सर्वानपि पीडितवानित्यर्थः ॥

१३६१—ना ऽजानन् सन्दधानं तं, धनुर् नैक्षन्त विभ्रतम् ॥

नैषूनचेतन्नस्यन्तं, हतास् तेना ऽविदुर् द्विपः ॥ १६ ॥

नाजानन्नित्यादि—धनुषि शरं सन्दधानमारोपयन्तमिन्द्रजितं ना-
जानन् न ज्ञातवन्तः । धनुर्दिभ्रतं नैक्षन्त धनुर्धारयन्तं न दृष्टवन्तः ।
इषून् शरानस्यन्तं क्षिप्यन्तं नाचेतन् हस्तलाघवात् न ज्ञातवन्तः । '३९।
चित्ती संज्ञाने' । '१३४। ऊमो ह्रस्वाद्-८। ३। २२।' इति रुमुद् । तेन हताः
सन्तो द्विपः अविदुः ज्ञातवन्तः पूर्वोक्तम् । '२२२६। सिजम्पस्त-विदि-
भ्यश्च । ३। ४। १०९।' इति शैर्षुस् ॥

१३६२—अशृण्वन्नन्यतः शब्दं, प्रपलायन्त चा ऽन्यतः, ॥

आक्रन्दमन्यतो ऽकुर्वस् तेना ऽहन्यन्त चा ऽन्यतः १७

अशृण्वन्नित्यादि—अन्यतः अन्यस्मिन् प्रदेशे केचिन् द्विपः शब्दमश्र-
ण्वन् । '२३८६। ध्रुवः श्च । ३। १। ७४।' इति श्चमावाः भुप्रत्ययश्च । अन्यत्र
स्थिताः प्रपलायन्त पलायिताः । अन्यतो ऽन्यत्र प्रदेशे स्थिताः आक्रन्दं
अकुर्वन् रोदनं कृतवन्तः । अन्यतो ऽन्यत्र सैन्यजिता अहन्यन्त व्यापा-
दिताः । कर्मणि कृद् । सर्पत्रासादिरवाप्तमिः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४६५

१३६३—प्रालोठन्त, व्यभिचन्त, परितो रक्तमन्त्रवन्, ॥

पर्यश्राम्यन्नृत्प्यंश् च क्षतास् तेना ऽभियन्त च ॥१८॥

प्रालोठन्तेत्यादि—तेन क्षताः सन्तः केचिद्भूमौ प्रालोठन्त । 'लुठ लोटने ।' भुवीतस्ततो व्यभिचन्त व्यनीयन्त क्षताः सन्त इतस्ततो नीताः । कर्मणि लृश् । परितः समन्ताद्रक्तमन्त्रवन् मुक्तवन्तः । पर्यश्राम्यन् खिन्नाः अगृह्यन् विपासिताः । दिवादिश्वात् इयन् । केचिदभियन्त । '२५३८। त्रियतेलुंश्-लिद्योश्च ।।१३।११।' इति लृश् ॥

१३६४—सौमित्रिराकुलस् तस्मिन् ब्रह्माऽखं सर्व-रक्षसाम्
निधनाया ऽऽजुह्वपत् तं व्यष्टभ्राद् रघु-नन्दनः, १९

सौमित्रिरित्यादि—तस्मिन् इन्द्रजित् तथामभूते सति सौमित्रि-
राकुलो व्यस्तचित्तः सर्वरक्षसां निधनाय ब्रह्माह्वमाजुह्वपत् आह्वातुमैच्छत् ।
'२४१७। अभ्यस्तस्य च ।६।१।३३।' इति अभ्यस्ताकारस्य ह्यतेः
प्रागेव द्विर्वचनात् सम्प्रसारणम् । तं च सौमित्रिं रघुनन्दनो रामः व्यष्ट-
भ्रात् निवारितवान् । 'मा भूद्विभीषणस्यापि नाशः' इति । '२५५५। स्तम्भु-
स्तम्भु-।३।१।८२।' इत्यादिना क्षाप्रत्ययः । '२२७२। स्तम्भेः ।८।३।६७।' इति मूर्धन्यः ॥

१३६५—ततो मायान्मयीं सीतां घ्नन् खड्गेन वियद्-गतः ॥

अदृश्यतेन्द्रजिद्, वाक्यमवदत् तं मरुत्-सुतः, ॥२०॥

तत्त इत्यादि—ततो ऽनन्तरं इन्द्रजिद् वियद्गतः आकानागतः सीतां
मायानयीं मायानिमितां खड्गेन घ्नन् व्यापादयन्नदृश्यत इष्टः । कर्मणि लृश् ।
तथामूर्तं राक्षसं मरुत्सुतो हनूमान् वाक्यमवदत् भाषितवान् ॥

१३६६—'मा ऽपराधोर्दियं किञ्चिद्भ्रश्यत् पत्युरन्तिकात्,
सीतां राक्षस ! मा स्मैनां निगृह्णाः पाप ! दुःखिताम्' २१

मापराधोर्दित्यादि—हे पाप ! राक्षस ! सीता पत्युरन्तिकादभ्रश्यत्
अपगता । इयं भवतो नापराधोत् नापराद्धा । '१३४३। राघ साध सं-
तिद्वी' इति स्वादी । तस्मादेनां दुःखितारं मा स्म निगृह्णाः मा वधीः ।
'२२२०। स्मोत्तरे लृश् च ।३।३।१७६।' इति वसंमाने लृश् ॥

१३६७—'पीडा-करम-मित्राणां कर्तव्यमिति शक्रजित् ॥
अब्रवीत्, खड्ग-कृष्टश् च तस्या मूर्धानमच्छिनत् ॥२२॥

४६६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थे वर्गे;

पीडाकरमित्यादि—इयमपराद्धा भवन्तु न या सर्वथा यदमि-
त्राणां पीडाकरं तदवश्यं कर्तव्यमिति शकजिदग्रवीत् उक्तवान् । खड्ग-
कृष्टश्च कृष्टः खड्गो येन । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' ।
तस्या मूर्धानमच्छिनत् छिन्नवान् । तिपो हल्ङ्वादिलोपः । दकारस्य
चत्वम् ॥

१३६८—'यत्-कृते ऽरीन् व्यगृहीम, समुद्रमंतराम च, ॥

सा हते'ति वदन् राममुपातिष्ठन् मरुत्-सुतः. ॥२३॥

यत्कृत इत्यादि—यस्याः कृते यन्निमित्तं [अरीन्] परान् अशोकवनि-
कांस्थितान् व्यगृहीम विगृहीतवन्तः । '२२२०। नित्यं छितः । ३। ४। ९।'
इति लङि उक्तस्य लोपः । समुद्रं चातराम तीर्णवन्तः । '२१७०। अतो
दीर्घो यन्नि । ०। ३। १०। १।' इति दीर्घः । सा सीता हतेति वदन्मरुत्सुतः
राममुपातिष्ठत् ङाकितवान् । अत्र यमुना गङ्गामुपतिष्ठत् इत्येवं सङ्गतकर-
णम् । उपश्लेषो नास्तीति 'उपाद्देवपूजा—' इत्यादिना तद् न भवति ॥

१३६९—ततः प्रामुह्यतां वीरौ राघवाव्रुरुतां तथा, ॥

उष्णं च प्राणितां दीर्घमुच्चैर् व्याक्रोशतां तथा. ॥२४॥

तत इत्यादि—ततो हनूमद्ब्रह्मनाम्तरं राघवौ वीरौ प्रामुह्यतां मोहं
गतौ । तथा ऽरुतां क्रन्दितवन्तौ । '११०७। रु शब्दे' । '२४४३। उतो वृद्धिः—
। ०। ३। ८। ९।' न भवति । तत्रापि 'सार्वधातुके' हल्यनुवर्तते । तथा दीर्घमुष्णं
च प्राणितां निघसितवन्तौ । '११४४। अन् प्राणने ।' '२४७४। रुदादिभ्यः
सार्वधातुके । ०। २। ०। ६।' इतीद । तथा उच्चैराक्रोशतां 'हा सीते' इति
आहृतवन्तौ ॥

१३७०—तावभापत पौलस्त्यो 'मा स्म प्ररुदितं युवाम्, ॥

ध्रुवं स मोहयित्वा ऽस्मान् पापो ऽगच्छन्निकुम्भिलाम्. ॥

तावित्यादि—पौलस्त्यो विभीषण आगत्य तौ तयामृतावभापत उक्तवान् ।
युवां मा स्म प्ररुदितं मा रोदिष्टम् । '२२२०। स्मोत्तरे लङ् च । ३। ३। १०। १।'
इति छद् । यतो ध्रुवमवश्यं स इन्द्रजित् पापः अस्मान् मोहयित्वा मायया
विमोह्य । मुहुरकर्मकरवाद् '५४०। गति-बुद्धि-। १। ४। ५। २।' इत्यादिना कर्म-
संज्ञा । निकुम्भिलामपिगृहमगच्छत् गतवान् । तत्र भूतानघतन एव छद् ॥

१३७१—मा स्म तिष्ठत, तत्र-स्थो बध्यो ऽसर्व-हुताऽनलः,

अस्त्रे ब्रह्म-शिरस्युग्रे स्यन्दने चा ऽनुपाजिते. ॥२६॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४६७

मा स्मेत्यादि—मा स्म तिष्ठत मा विलम्बध्वं, गच्छत । '२२२०। स्मोत्तरे लङ् च । ३। ३। १७६।' यतस्तप्रस्थो निकुम्भिलास्योऽसावद्भुतानलः अकृताश्रिकार्यो वष्यः शक्यो हन्तुम् । '२८२३। शकि लिङ् च । ३। ३। १७२।' इति चकारात् '३३१२। कृत्याश्च । ३। ३। १७१।' इति वचनात् लङ् । 'कृत्याश्च' इति वचनात् 'हनो वधश्च' इति उपसंख्यानघत् । कथम-हुतानलो 'वष्य इति चेत् अखे मद्वाशिरसि मद्वाशिरानाशि उभे दुष्प्रयोगे स्यन्दने च अनुपाजितेऽप्राप्ते सति ॥

कथमुभयं तेनोपाज्यत इत्याह—

१३७२—ब्रह्मा ऽदधाद् वधं तस्य तस्मिन् कर्मण्यसंस्थिते'
प्रायच्छदाज्ञां सौमित्रेर् यूथपानां च राघवः ॥ २७ ॥

ब्रह्मेत्यादि—यतस्तस्यां निकुम्भिलायां कर्मण्यसंस्थिते असमाप्ते मद्वा वधं तस्यादधात् धारितवान् । उक्तवानित्यर्थः । श्लौ द्विर्वचनम् । एवं विभीषणवचः श्रुत्वा राघवः सौमित्रेयुधपानां च गन्तुमाज्ञां प्रायच्छत् दत्त-वान् । '९९६। दाणू दाने' । '२३६०। पा-प्रा-। ७। ३। ७८।' इत्यादिना वच्छादेशः ॥

१३७३—तां प्रत्येच्छन् सु-संप्रीतास् ततस्ते स-विभीषणाः,
निकुम्भिलां समभ्यायन्, न्यरुध्यन्त च राक्षसैः ॥ २८ ॥

तामित्यादि—ततस्ते सविभीषणाः सुसंप्रीतास्तामाज्ञां प्रत्येच्छन् प्रती-ष्टवन्तः प्रतिगृहीतवन्तः । '१४४०। इषु इच्छायाम्' । '२४००। इषु-गमि-यर्मा छः । ७। ३। ७७।' ते च निकुम्भिलां समभ्यायन् समभिगतः । '५०८। अय गता ।' तत्र च ये द्विकपालाः राक्षसाः सैन्यरुध्यन्त रुद्धाः प्रवेष्टुं पन्थानं न लब्धवन्तः । कर्मणि लङ् ॥

१३७४—दिक्-पालैः कन्दनं तत्र सेने प्राकुरुतां महत्, ॥
पैतां रक्षांसि निर्जित्य द्रुतं पौलस्त्य-लक्ष्मणौ, ॥ २९ ॥

दिक्पालैरित्यादि—तत्र निकुम्भिलोद्देशे उभे अपि सेने महत्कन्दनं विनाशानं पुष्टं वा प्राकुरुतां कृतवन्तौ । तानि रक्षांसि निर्जित्य पौलस्त्य-लक्ष्मणौ द्रुतमतां गतवन्तौ । '१११८। इण् गतौ ।' आद् वृद्धिः

१३७५—तत्रेन्द्रजितमक्षेतां कृत-धिष्ण्यं समाहितम् ॥
सो ऽजुहोत् कृष्णवर्त्मानमामनन् मन्त्रमुत्तमम् ॥ ३० ॥

तत्रेत्यादि—तत्र निकुम्भिलायां शक्यैकेतां रष्टवन्तौ । इन्द्रजितं कृत-

४६८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

धिष्ण्यं कृताभ्यगात् । समाहितं पृकाप्रमानसम् । स इन्द्रजित् कृष्ण-
वर्तानमजुहोत् हुतवान् । मन्त्रमुत्तमसामनन् आवर्तयन् । '९९५१ ज्ञा
आवर्तने ।' शतरि '२३६० पा-प्रा-१७।३।७८' इत्यादिना मनादेशः ॥

१३७६—अध्यायञ्छक्रजिद् ब्रह्म, समाधेरचलन् न च ॥

तमाह्वयत सौमित्रिरुर्गर्जञ्च भयंकरम् ॥ ३१ ॥

अध्यायदित्यादि—शक्रजिदिन्द्रजित्परं ब्रह्माध्यायत् चिन्तितवान् ।
'९७४ ध्ये चिन्तायाम्' आत्वं शिति न भवति । न च समाधेश्चित्तवृत्तिनि-
रोधाच्चलत् चलितवान् । तं तथाभूतमिन्द्रजितं सौमित्रियुंदायाह्वयत
आहूतवान् । भयंकरं चागर्जत् शब्दितवान् ॥

१३७७—अकुप्यदिन्द्रजित् तत्र, पितृव्यं चाऽगदद् वचः

त्वमत्राऽजायथा, देह इहाऽपुप्यत् सुराऽऽमिपैः, ३२

अकुप्यदित्यादि—तत्र तस्मिन्नाह्वाने कृतवति गर्जिते च सति अकुप्यत्
कुदः । '१३१२। कुप क्रोधे' दैवादिकः । पितृव्यं च पितृभ्रातरं विभीषणम् ।
पितृशब्दाद् भ्रातरि व्यक्षिपातितः । वचो वक्ष्यमाणमगदत् उक्तवान् । अत्रा-
स्मिन् राक्षसकुले त्वमजायथाः जातोऽसि । '१२२४। जनी प्रादुर्भावे ।'
दैवादिकोऽनुदात्तेत् । इह च देहः सुरामिपैरपुप्यद् घृद्धिं गतः । पुषिदैवा-
दिकः । देहमपुप्य इति पाठान्तरम् । तत्र देहं पोषितवानसि । अन्तर्भा-
वितप्यर्थो द्रष्टव्यः ॥

१३७८—इहाऽजीव, इहैव त्वं क्रूरमारभथाः कथम्, ॥

नाऽपश्यः पाणिमार्द्रं त्वं, वन्धु-त्वं नाऽप्यपैक्षथाः ॥

इहेत्यादि—इहाजीवः जीवितोऽसि कथमिहैव त्वं क्रूरं कर्म आरभथाः
आरब्धवानसि । मार्द्रं पाणिं च नापश्यस्त्वं न दृष्टवानसि । यावता
कालेन भुक्त्वा पाणिः शुष्यति तावन्तमपि कालं नापेक्षितवानसीत्स्यः ।
आस्तां तावदेतत् । वन्धुरवमपि एकगोत्रत्वमपि नापैक्षथाः ॥

१३७९—अ-धर्मान् नाऽत्रसः पाप !

लोक-वादान् न चाऽविभेः, ॥

धर्म-दूषण ! नूनं त्वं

नाऽजाना, नाऽशृणोरिदम् ॥ ३४ ॥

अधर्मादित्यादि—हे पाप ! अधर्मादपि नाग्रसः न प्रस्तोऽसि । '११९२।
प्रसी उद्रेगे' । दियादी । '२३२१। या भ्रात-१३।१।७०' इत्यादिना पक्षे
शर । लोकवादान् जनापवादान् न चाविभेः न भीतोऽसि । श्री द्विष-

घनम् । घातोर्गुणः । '५८८। भी-आर्यानाम्-।१।१।२५।' इत्युपादानसंज्ञा ।
हे धर्मदूषण! धर्मस्य दूषणं धर्मोच्छेदक! अतिविपरीते स्थितत्वात् ।
'१२६१। दुप वैकृत्ये' । '२६०४। दोषो णी ।१।४।९०।' इत्युपधाया ऊ-
त्वम् । दूषयतीति दूषणः । '२८४१। कृत्यल्युटो बहुलम् ।१।३।११३।' इति कर्तरि ल्युट् । न तु नन्दादिपाठे ल्युः । तत्र हि 'नदि-वाप्ति-मदि-दू-
पि-साधि-पचि-शीधि-रोचिभ्यो ष्यन्तेभ्यः पूजायाम्' इत्युक्तम् । न चात्र
पूजा-गम्यत इति । नूनं अवश्यं त्वं नाजानाः स्वयमिदं न ज्ञातवानसि ।
'१६०४। ज्ञा अवबोधने ।' श्रयादाबुदात्तेत् । '२५११। ज्ञा-जनोर्जा ।०।३।७९।' ।
इदमन्यतो ऽपि नाश्रयोः द्विपद्भ्यो न श्रुतवानसि । '२३८१। ध्रुवः
श्रुत् ॥३।१।७९।' ॥

किं तदित्याह—

१३८०—निराकृत्य यथा बन्धून् लघुन्त्वं यात्य-संशयम् ॥
पितृव्येण ततो वाक्यमभ्यधीयत शक्रजित् ॥ ३५ ॥

निराकृत्येत्यादि—यथा बन्धून् निराकृत्य परिश्रज्य [लघुवम्] लघुर्वा
यात्यसंशयमसन्देहम् । ततः पुत्रोक्तेरनन्तरं पितृव्येण विभीषणेन शक्र-
जिह्वाभ्यमभ्यधीयत अभिहितः । कर्मणि लृट् । '२४६२। धु-मा-स्या-
।१।४।६६।' इतीत्वम् ॥

१३८१—'मिथ्या मा स्म व्यतिक्रामो,
मच्छीलं मा न बुध्यथाः, ॥
सत्यं समभयं वंशे
पापानां रक्षसामहम् ॥ ३६ ॥

मिथ्येत्यादि—मिथ्या शृणा मा स्म व्यतिक्रामः मा परिभूः । '२३२२।
क्रमः-।०।३।७९।' इत्यादिना दिति दीर्घः । शीलं स्वभावः मा न बुध्यथाः
मा न बुद्धास्यं अपि तु ज्ञातवानसि । '२२२०। स्मोत्तरे लृट् च
।३।३।१७९।' । पापानां रक्षसां वंशे ऽहं सत्यं समभयं संभूत इति ॥

१३८२—न त्वं जायत मे शीलं
तादृग्, यादृक् पितुस् तव ॥
क्षयाऽऽवहेषु दोषेषु
चार्यमाणो मया ऽरमत् ॥ ३७ ॥

न त्वित्यादि—यद्यप्यहं राक्षसकुले जातस्तथापि तव पितुर्पादक

४७० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

शीलं स्वभावस्तादृक् मे न त्वजायत नैवाभूत् । यतो ऽसौ क्षयमावहन्तीति
क्षयावहाः । पचाद्यच् । तेषु दोषेषु परस्त्रीहरणादिषु मया चार्थमाणोऽपि ।
दशग्रीव इति संबन्धः । भरमत् रतिं कृतवान् । '२७४९। व्याह-परिन्यो
रमः । १।३।८३।' इति परस्मैपदम् ॥

१३८३—दश-ग्रीवो, ऽहमेतस्मादत्यजं, न तु विद्विपन् ॥

पर-स्वान्यार्जयन्, नारीरन्यदीयाः परामृशत् ३८

दशग्रीव इत्यादि—एतस्मात्कारणादहं रावणमत्यजं त्यक्तवानस्मि न
पुनर्द्विपन् भमित्रीभवन् । '३१११। द्विपोऽमित्रे । ३।२।१३१।' इति
शतृप्रत्ययः । तान् दोषानाह— परस्वानि परवित्तानि भार्जयन् अन्यैर्मादित-
वान् । '२३३।३४। अर्जं सर्जं अर्जने' इति भ्यादौ हेतुमणिच् । '१८५८।
अर्जं प्रतिपले' इति चौरादिकस्य वा रूपम् । अन्यदीयाः नारीश्च परामृशत्
स्पृष्टवान् । '१५१९। मृश आमर्शने' इति तुदादायनुदात्तेत् ॥

१३८४—व्यजिघृक्षत् सुरान् नित्यं, प्रामाद्यद् गुणिनां हिते,

आशङ्कत सुहृद्-बन्धून्-वृद्धान् बह्वमन्यत ॥ ३९ ॥

व्यजिघृक्षदित्यादि—सुरान् नित्यं व्यजिघृक्षत् विग्रहीतुमैच्छत् ।
गुणिनां माल्यवत्प्रभृतीनां यदुक्तं हितं तस्मिन् विषये प्रामाद्यत् प्रनादं
गतः । '१२८४। मदी हर्षे' । '२५१९। शमामष्टानाम्-। ७।३।७४।' इति
दीर्घः । सुहृदो बन्धूश्च सुहृद्बन्धून् आशङ्कत विकल्पितवान् । अवृद्धान्
अविदुषः प्रहस्तादीन् बह्वमन्यत श्लाघितवान् ॥

१३८५—दोषैररमतैभिस् ते पिता ऽत्यज्यत यैर् मया ॥'

ततोऽरुप्यदर्नर्दच् च, द्वि-विंशतिभिरेव च ॥ ४० ॥

दोषैरित्यादि—एभिर्दोषैस्तव पिता रावणः भरमत क्रीडितवान् ।
यैर्दोषैर्मया अत्यज्यत । कर्मणि लृट् । ततः पितुर्दोषप्रकाशनवचनादन-
न्तरम् । रावणिरिति चक्ष्यमाणेन संबन्धः । अरुप्यत् लृटः । 'रप रष्टी' ।
अनर्दश्च विस्फूर्जितवांश्च ॥

१३८६—शरैरंताडयद् बन्धुं, पञ्च-विंशतिभिर् नृपम् ॥

रावणिस् तस्य सौमित्रिरमघ्नाच् चतुरो हयान् ॥४१॥

शरैरित्यादि—बन्धुं विभीषणं द्विविंशतिभिरंताडयत् । चाया-
रित्ततेत्यर्थः । द्वे विंशती येषां शराणामिति षट्सुमीदृः । एवं च '८०८।
इत्यटनः संख्यायाम्-। १।३।४७।' इत्याख्यं न । तथा पञ्चविंश-
तिभिः शरैर्नृपं लक्ष्मणं अंताडयत् । दातेनेत्यर्थः । द्वौ च विंश-

तिश्च पञ्च विंशतिश्चेत्यस्मिन् व्याख्याने द्वाविंशत्या पञ्चविंशत्येति च प्रामोति । सौमित्रिस्तु तस्य रावणेश्वरुो ह्यान् वाणैरभन्नात् । '९०५। मये विलोढने' इति प्रयादौ ॥

१३८७—सारथिं चाऽलुनाद् वाणैर्भनक् स्यन्दनं तथा, ॥

सौमित्रिर्मकिरद् वाणैः परितो रावणिस् ततः. ॥४२॥

सारथिमित्यादि—तस्य रावणेः सारथिं चालुनात् छिन्नवान् । '२५५८। प्वादीनां ह्रस्वः । ७।३।८०।' । तथा स्यन्दनमभनक् भग्नवान् । '१५४७। भङ्गो आमर्दने' इति रुधादिः । ततोऽनन्तरं रावणिः सौमित्रिं परितः समन्तात् वाणैरकिरत् छादितवान् ॥

१३८८—तावस्फावयतां शक्तीर्, वाणांश्च चाऽकिरतां मुहुः.

वारुणं लक्ष्मणोऽक्षिप्यदक्षिपद् रौद्रमिन्द्रजित्. ४३

तावित्यादि—ताविन्द्रजित् लक्ष्मणौ शक्तिं सामर्थ्यमस्फावयतां वर्धयन्ती । '२५९७। स्फायो वः । ७।३।४१।' । वाणांश्च मुहुरकिरतां विक्षिप्तवन्तौ । वारुणमखं लक्ष्मणोऽक्षिप्यत् । देवादिकस्य रूपम् । इन्द्रमिन्द्रादिं पाशुपतमक्षिपत् क्षिप्तवान् । तीदादिकस्य रूपम् ।

१३८९—ते परस्परमासाद्य शस्त्रे नाशमगच्छताम्. ॥

आसुरं राक्षसः शस्त्रं ततो घोरं व्यसर्जयत्, ॥ ४४ ॥

ते परस्परमित्यादि—ते शस्त्रे परस्परमासाद्य प्राप्य नाशमगच्छतां नाशं गते । ततस्तथाशादनन्तरं राक्षसो रावणिः आसुरं अमुरदैवतं शस्त्रं घोरं भीषणं व्यसर्जयत् क्षिप्तवान् ॥

१३९०—तस्मान् निरपतद् भूरि शिला-शूलेष्टि-मुद्गरम्.

माहेश्वरेण सौमित्रिरस्तभ्नात् तत् मुदुर्जयम्. ॥ ४५ ॥

तस्मादित्यादि—तस्मादासुरादस्त्रात् शिलाशूलेष्टिमुद्गरं निरपतत् । इष्टिः प्रहरणविशेषः । तद्यासुरं मुदुर्जयं सौमित्रिः माहेश्वरेण अस्तभ्नात् स्तम्भितवान् । '२५५५। स्तम्भु-१३।१।८२।' इत्यादिना भा चकारात् भुश्च ॥

१३९१—ततो रौद्र-समायुक्तं माहेन्द्रं लक्ष्मणोऽस्मरत्, ॥

तेनाऽऽगम्यत घोरेण, शिरश्च चाऽह्वियत द्विपः. ४६

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं रौद्रसमायुक्तं रौद्राखेण सहितं माहेन्द्र-मखं लक्ष्मणोऽस्मरत् चिन्तितवान् । तेन स्मरणादेवागम्यत आगतम् । भाषे लङ् । तस्य द्विपः शत्रोः शिरश्चाह्वियत छिन्नम् । कर्मणि लङ् ॥

४७२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिष्ठन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

१३९२—अतुप्यन्नमराः सर्वे, प्राहृष्यन् कपि-यूथपाः, ॥
पर्यष्वजत सौमित्रिं, मूर्ध्न्यजिघ्रश् च राघवः. ॥ ४७ ॥

अतुप्यन्नित्यादि—तस्मिन् गृते अमरा देवाः अतुप्यन् तुष्टाः । कपि-
यूथपाः प्राहृष्यन् प्रहृष्टाः । राघवश्च सौमित्रिं पर्यष्वजत् आश्लिष्टवान् ।
'२३९६। दंश-सञ-। ६। ४। २५।' इत्यनुनासिकलोपः । '२२७६। प्राक् सिताद-
हृष्यवाये ऽपि । ८। ३। ६३।' इति चचनात् '२२७५। परि-नि-विभ्यः-
। ८। ३। ७०।' इत्यादिना पत्वम् । मूर्ध्न्यजिघ्रश् आघ्रातवान् ॥

१३९३—अरोदीद् राक्षसाऽनीकमरोदन् नृ-भुजां पतिः,
मैथिल्यै चाऽशपद्धन्तुं तां प्राक्रमत चाऽऽतुरः. ४८

अरोदीदित्यादि—राक्षसानीकं राक्षससैन्यमरोदीत् रुदितम् । '२४७५।
रुदश्च पञ्चम्यः । ७। ३। ९८।' इतीद् । नृभुजां पतिः रावणः अरोदत् रुदितः ।
'२४७६। अद् गार्ग्य-गालपयोः । ७। ३। ९९।' इत्यङ्गागमः । मैथिल्यै चाशपत्
आकुष्टवान् । सर्वदोषस्य मूलमिति । '५७२। श्वाव-हुद्-। १। ४। ३४।' इत्या-
दिना कर्मणि सम्प्रदानसंज्ञा । तां च हन्तुं आतुरो मन्युक्षतः प्राक्रमत प्रा-
रब्धवान् । '२७१५। प्रोपाम्यान्-। १। ३। ४२।' इति तद् ॥

१३९४—अ-युक्तमिदमित्यन्ये तमाप्ताः प्रत्यवारयन्, ॥
न्यरुन्धंश् चाऽस्य पन्थानं वन्धुता शुचंमारुणत्. ४९

अयुक्तमित्यादि—अन्ये भाप्ताः राक्षसाः अयुक्तमेतदिति मन्यमानाः
तं तथाविधं प्रत्यवारयन् आचार्यं स्थिताः । '१९५०। घृञ् आवरणे' इति
धुरादिः । न्यरुन्धंश्च हस्तपादादिग्रहणेन रुद्धवन्तः । वन्धुता वन्धुसमूहः ।
अस्य शोकमारुणत् अपनीतवती । हर्ष्यादि लोपः । धकारस्य जश्चम् ॥

१३९५—आस्फायता ऽस्य वीरत्वममर्षंश् चाऽप्यंतायत
रावणस्य ततः सैन्यं समस्तमयुयुत्सयत्. ॥ ५० ॥

आस्फायतेत्यादि—अथ निरुद्धशोकस्य रावणस्य वीरत्वं शौर्यं आ-
स्फायत वृद्धिं गतम् । अनर्षश्च क्रोधः अतायत विस्तारं गतः । ततः स
रावणः समस्तं सैन्यं अयुयुत्सयत् युयुत्समानं प्रयोजितवान् ॥

१३९६—अग्नीनवरिवस्यंश् च ते, ऽनमस्यंश् च शङ्करम्,
द्विजानंप्रीणयन् शान्त्यं यातुधाना भवद्-भियः. ५१

अग्नीनित्यादि—ते यातुधानाः भवद्भियः इत्यपमानभीतयः । अग्नी-

तथा लक्ष्य-रूपे कथान्ते 'रावेण-वयो' नाम सप्तदशः स्वर्गः— १३३

नक्षत्रवस्यन् परिवारितवन्तः । '२६७५। नमोवरिवश्रित्रहः कथञ्च १३१११२।'
इति वरिवसः परिवार्योपामिति कथञ्च । तदन्ताहृह । नक्षत्रं च नक्षत्रेण
अनमस्यन् पूजितवन्तः । अथ नमसः पूजायां कथञ्च । द्विजांश्च शान्त्यै शान्-
त्यर्थमप्रीणयन् प्रीणितवन्तः । 'यूय-प्रीणोर्नुस्वकथ्यः' ॥

१३९७—परितः पर्यवाद् वायुराज्य-गन्धिवर् मनो-रमः, ॥

अश्रूयत स-पुण्याऽहः स्वस्ति-घोषः समुच्चरन्. ॥५२॥

परित इत्यादि—शान्तिसन्तर्पणादाज्यगन्धिवः आश्रय्य गन्धो यस्मि-
न्वार्यः स वायुर्नोरमः परितः संवेधेदममु पर्यवाद् घात्रि स्म । स्वस्ति-
घोषश्च सपुण्याहः पुण्याहनाशेन सह समुच्चरन्नश्रूयत श्रूपते स्म । अस्मि-
नि लक्ष् ॥

१३९८—योद्धारो ऽविभरुः शान्त्यै साऽक्षतं वारि मूर्धभिः,

रत्नानि चाऽददुर्गान् च, समवान्छन्नथा ऽऽशिपः. ॥

योद्धार इत्यादि—योद्धारः शान्त्यै शान्त्यर्थं साक्षतं अक्षतमगृह्णितुं
सत्वाजं च वारि जलं मूर्धभिरविभरुः दधति स्म । '२२२६। मित्रम्यग्न-
।१।१।१०९।' इति हेतुं '२४९६। श्रुजामिन् । १०।१।०९।' इतीषम् । रत्नानि
शाशाददुः दधवन्तः । आशिपश्च तेभ्यः समवान्छन् काङ्क्षितवन्तः । '२१७।
वाडि इच्छायाम्' ॥

१३९९—अदिहन् चन्दनैः शुभ्रैर्, विचित्रं समवस्रयन्,

अधारयन् स्रजः कान्ता, यर्म चाऽन्ये ऽदधुर् द्रुतम्. ॥

अदिहमित्यादि—शुभ्रैः शुभ्रवर्णैश्चन्दनैः अदिहन् गात्राणि छित्तवन्तः ।
'१०८६। दिह वपथ्ये' । विचित्रं शोभनं समवस्रयन् आच्छादितवन्तः ।
'२६७०। मुष्ट मिध्र-१३।१।२१।' इत्यादिना यज्ञात्समाच्छादने णिच् । कान्ताः
शुभाः स्रजः अधारयन् धारितवन्तः । '९६६। एम् धारणे' । अथ्यन्तस्य
प्रयोग एव नास्ति । अन्ये च यर्माणि कवचाणि द्रुतमद्रुतः धारितवन्तः ॥

१४००—समक्षुण्वत शस्त्राणि, प्रामृजन् खड्ग-संहतीः, ॥

गजाः ऽऽदीनि समारोहन्, प्रातिष्ठन्ता ऽथ सत्वराः.

समक्षुण्वतेत्यादि—सत्त्वानि समक्षुण्वत । '१११०। क्षुण्वते' ।
'२०३६। समः क्षुण्वः । ११।१।१५।' इति तद्ध । सत्त्वसंहतीः प्रामृजन्
सोपितवन्तः । मृजेरजादौ विभाषा वृद्धिः । गजादीनि यानानि समारोहन्
आहृताः । गजादिदिनति पादान्तरम् । सत्त्वविधरणार्थं विषक्षितम् ।

४७४ भट्टि-काव्ये चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

अथानन्तरमारूढाः सत्त्वराः प्रातिष्ठन्त प्रस्थिताः । '२६८९। समव-प्र-विन्ध्यः
स्थः । १।३।२२।' इति तद् ॥

१४०१—अपूरयन् नभः शब्दो बल-संवर्त-संभवः ॥

अपूर्यन्त च दिग्-भागास् तुमुलैस् तूर्य-निस्वनैः. ५६

अपूरयदित्यादि—बलानां संवर्त एकीभावः तस्मात्संभवो यस्य स
शब्दः नभ आकाशमपूरयत् । पूरितवान् । तुमुलैस्तूर्यनिस्वनैः महन्निर्घो-
षैर्दिग्भागा अपूर्यन्त पूर्णाः । कर्मणि लृङ् ॥

१४०२—आसीद् द्वारेषु संघट्टो रथाऽश्व-द्विप-रक्षसाम् ॥

सुमहानं-निमित्तैश् च समभूयत् भीषणैः. ५७ ॥

आसीदित्यादि—रथादीनां निर्गच्छतां लङ्काद्वारेषु संघट्टः सुमहाना-
सीत् । जनभूयस्तथा संघर्षो ऽभूत् । '२२२५। अस्तिसिचोऽपृक्ते । ७।३।९६।'
इतीद । अनिमित्तैः भीषणैर्भयंकरैर्महद्भिः समभूयत् क्षयकरैर्निमित्तैर्भूतम् ।
भावे लृङ् ॥

१४०३—कपयो ऽविभयुस् तस्मिन्नभङ्गंश् च महा-द्रुमान् ॥

प्रोदखायन् गिरींस् तूर्णमगृह्णंश् च महा-शिलाः. ५८

कपय इत्यादि—तस्मिन्निर्गते कपयो ऽविभयुः भीतवन्तः महाद्रुमांश्च
योद्गुमभङ्गं भङ्गवन्तः । गिरीं प्रोदखायन् उर्यातवन्तः । '९७८। शै-
खनने' । शिति आरथं न भवति । महाशिला भगृह्णन् गृहीतवन्तः ॥

१४०४—ततः समभवद् युद्धं-प्राहरन् कपि-राक्षसाः, ॥

अन्योन्येना ऽभ्यभूयन्त, विमर्दमसहन्त च. ५९ ॥

तत इत्यादि—ततो ऽनन्तरं युद्धं समभवत् प्रवृत्तम् । कपिराक्षसाः
प्राहरन् प्रहतवन्तः । अन्योन्येनाभ्यभूयन्त कपयो राक्षसैः राक्षसाश्च कपि-
मिरिति । कर्मणि लृङ् । विमर्दमसहन्त च सोढवन्तः ॥

१४०५—प्रावर्धत रजो भौमं, तद् व्याश्रुत दिशो दश, ॥

पराऽऽत्मीय-विवेकं च प्रामुष्णात् कपि-रक्षसाम्. ॥६०॥

प्रावर्धतेत्यादि—बलद्वयप्रक्षोभात् भौमं रजः प्रावर्धत प्रवृद्धम् । ए-
दजो दश दिशो व्याश्रुत व्याप्नोत् । अपं परो ऽपं चात्मीय इति यो विवे-
कस्त्वं च प्रामुष्णात् अपनीतयत् । '१६२९। गुप स्तेमे' त्रयादिः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः—४७७

प्रप्नात् सन्दमितवान् । '१६०९।१०। अन्य अन्य सन्दर्भे' इति प्रयादिः ।
रुद्राश्रीहमिव रुद्रस्य श्रीदास्थानं स्मशानमिवाकरोत् । भूमिं शैलैरिवाचिनोत्
छादितवान् ॥

१४१५—अस्तुवन् देव-गन्धर्वा, व्यस्मयन्त प्लवङ्गमाः, ॥

कपीन्द्रे ऽतन्यत प्रीतिः, पौलस्त्यो ऽमन्यताऽद्भुतम्-॥

अस्तुवन्नित्यादि—तमद्भुतकर्मकारिणं देवा अस्तुवन् स्तुवन्ति स्म ।
प्लवङ्गमाः कपयः व्यस्मयन्त विस्मिताः । टित्वात्तद् । कपीन्द्रे मुग्धे प्रीतिरत-
न्यत तन्यते स्म । कर्मकर्तारि छद् । पौलस्त्यो विभीषणः आश्चर्यं ज्ञातवान् ॥

१४१६—राक्षस्यः प्रारुदन्नृचैः, प्राजुगुप्सन्त रावणम्- ॥

अमुह्यद् बाल-वृद्धं च, समरीर्दितरो जनः- ॥ ७१ ॥

राक्षस्य इत्यादि—राक्षस्यो भद्रादिवधदुःखिताः उचैः प्रारुदन् हदि-
तवत्यः । '२४७४ । रुदादिभ्यः—।७।२।७६।' इतीद् न भवति अहला-
दित्वान् । रावणं प्राजुगुप्सन्त निन्दितवत्यः । पृतदुर्ण्यात् सर्वमिति ।
बाला वृद्धाश्च तद्वयं अमुह्यन् भयान्मोहं गतम् । इतरो जनः राक्षसीबाल-
वृद्धेभ्यो ऽन्यः समरीत् आकृष्टवान् । '११०७। रु दान्दे' '२४४३। उतो
वृद्धिर्लुकि हलि ।७।३।८९।'

१४१७—सर्वतश् चा ऽभयं प्रामोन्

नैच्छन् नृभ्यस् तु रावणः- ॥

फलं तस्येदमभ्यायाद्

दुरुक्तस्येति चा ऽब्रुवन्- ॥ ७२ ॥

सर्वत इत्यादि—सर्वतो देवादिभ्यः अभयं रावणः प्रामोत् प्राप्तवान् ।
यतो 'ब्रह्मणि चरं दातुमुचते देवादीनामवध्यो भूयासम्' इत्युक्तवान् । नृभ्य-
स्तु सकाशादभयं नैच्छन्नेष्टवान् के मम मानुषा इति । तस्य दुरुक्तस्य फल-
मभ्यायात् उपागतम् । इत्येवमपरे अब्रुवन् इकवन्तः ॥

१४१८—ततो ऽधायन् महा-घोरं रथमास्थाय रावणः- ॥

अक्ष्मायत मही, गृध्राः समारार्यन्त भीषणाः- ॥ ७३ ॥

तत इत्यादि—ततो ऽनन्तरं महाघोरं रथमास्थायात् रावणः योद्धुं
वेगेनाधायत् गतवान् । तस्य च धायतो मही अक्ष्मायत कम्पिता । '५२०।
क्ष्मायी विधूतने' । गृध्राश्च भीषणाः समारार्यन्त ततयन्तः । 'सूचि-

४७६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-स्ये चतुर्थो वर्गः,

५५ समीहितमभिप्रेतं स्वे आत्मीयाः धानराः न च अपरे परकीया नाचेतन् न ज्ञातवन्तः ॥

१४१०—छिन्नानैक्षन्त भिन्नांश्च समन्ताद् राम-सायकैः,
कुष्टं हाहेति चा ऽशृण्वन् न च रामं न्यरूपयन्. ६५

छिन्नानित्यादि—रामसायकैश्छिन्नान् भिन्नांश्च समन्तादैक्षन्त । हा-
हेति च कुष्टं शब्दमन्योन्यस्य चाशृण्वन् । न च नैव रामं न्यरूपयन् राम
इति च न निश्चितवन्तः । 'रूप व्याक्रियायाम्' इति चौरादिकः ॥

१४११—अभिनच् छत्रु-संघातानक्षुणद् वाजि-कुञ्जरम्, ॥
अपिनद् च रथाऽनीकं, न चा ऽज्ञायत संचरन्. ६६

अभिनदित्यादि—शत्रुसंघातानभिनत् भिन्नवान् । वाजिकुञ्जरमक्षुणत्
सन्निपद्यन् । '१५३७ क्षुद्रिर् सम्प्रेषणे' । रथानीकं रथसमूहमपिनद्
पिष्टवान् । '१५३६ पिप्पु संचूर्णने' । सर्वे रथादिकाः । न च संचरन् रामः
अज्ञायत न ज्ञातः । स्वैः परैर्वैत्यर्थात् । कर्मणि लृट् ॥

युगम्-६७।६८

१४१२—दश दन्ति-सहस्राणि रथिनां च महाऽऽत्मनाम्
चतुर्दश सहस्राणि साऽऽरोहाणां च वाजिनाम् ॥६७॥

१४१३—लक्षे च द्वे पदातीनां राघवेण धनुर्-भृता ॥

अनीयन्ता ऽष्टमे भागे दिवसस्य परिक्षयम्. ॥ ६८ ॥

दशेत्यादि—अनेन श्लोकद्वयेन राघवेण धनुर्भृता दिवसस्याष्टमे भागे
अर्धमहरे दश दन्तिनां सहस्राणि रथिनां च महात्मनां चतुर्दश सहस्राणि ।
सरोहाणां च वाजिनां तावन्त्येष । पदातीनाम् द्वे लक्षे परिक्षयं विनाश-
मनीयन्त नीताः । कर्मणि लृट् । अनीयतेति पाठान्तरं तत्र सर्वमेतदनी-
यतेति योग्यम् ॥

१४१४—यम-लोकमिवा ऽग्रज्ञाद्,

रुद्राऽऽक्रीडामिवा ऽकरोत्, ॥

शैलैरिवा ऽचिनोद् भूमिं

वृहन्नी राक्षसैर् हतैः. ॥ ६९ ॥

यमलोकमित्यादि—ए राघवः तैः राक्षसैः वृहन्निः यमलोकमिवा-

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-चघो' नाम सप्तदशः सर्गः—४७७

प्रपन्नात् सन्दर्भितवान् । '१६०९।१०। ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' इति त्रयादिः ।
रुद्राक्रीडमिव रुद्रस्य श्रीढास्थानं स्मशानमिवाकरोत् । भूमिं शैलेरिवाचिनोत्
छादितवान् ॥

१४१५—अस्तुवन् देव-गन्धर्वा, व्यस्मयन्त प्लवङ्गमाः, ॥

कपीन्द्रे ऽतन्यत प्रीतिः, पौलस्त्यो ऽमन्यताऽद्भुतम् ॥

अस्तुवन्नित्यादि—समद्भुतकर्मकारिणं देवा अस्तुवन् स्तुवन्ति स्म ।
प्लवङ्गमाः कपयः व्यस्मयन्त विस्मिताः । छिन्वात्तद् । कपीन्द्रे सुप्रीवे प्रीतिरत-
न्यत तन्यते स्म । कर्मकर्तरि छद् । पौलस्त्यो विभीषणः आश्चर्यं ज्ञातवान् ॥

१४१६—राक्षस्यः प्रारुदद्भुच्चैः, प्राजुगुप्सन्त रावणम् ॥

अमुह्यद् वाल-वृद्धं च, समरौर्दितरो जनः ॥ ७१ ॥

राक्षस्य इत्यादि—राक्षसो भद्रोदिवधदुःसिताः उच्चैः प्रारुदन् रुदि-
तवत्यः । '२४७४ । रुद्रादिभ्यः-।७।२।७६।' इतीद् न भवति अहला-
दित्वात् । रावणं प्राजुगुप्सन्त निन्दितवत्यः । पृतहुर्णयात् सर्वमिति ।
धाला वृद्धाश्च तद्भयं अमुह्यत् भयान्मोहं गतम् । इतरो जनः राक्षसीयाल-
वृद्धेभ्यो ऽन्यः समरौत् आकुष्टवान् । '११०७। रु शब्दे' '२४४३। उतो
वृद्धिर्लुकि हलि ।७।३।८९।'

१४१७—सर्वतश् च ऽभयं प्रामोन्

नैच्छन् नृभ्यस् तु रावणः ॥

फलं तस्येदमभ्यायाद्

दुरुक्तस्येति चा ऽब्रुवन् ॥ ७२ ॥

सर्वत इत्यादि—सर्वतो देवादिभ्यः अभयं रावणः प्रामोत् प्राप्तवान् ।
यतो 'प्रह्लाणि परं दातुमुद्यते देवादीनामवध्यो भूयासम्' इत्युक्तवान् । नृभ्यः
स्तु सकाशादभयं नैच्छन्नेष्टवान् के मम मानुषा इति । तस्य दुरुक्तस्य फल-
मभ्यायात् वपागतम् । इत्येवमपरे अब्रुवन् उक्तवन्तः ॥

१४१८—ततो ऽधावन् महा-घोरं रथमास्थाय रावणः ॥

अक्ष्मायत्त मही, गृध्राः समारार्यन्त भीषणाः ॥ ७३ ॥

तत इत्यादि—ततो ऽनन्तरं महाघोरं रथमास्थायारुद्र रावणः योद्धुं
वेगेनाधावत् गतवान् । तस्य च धावतो मही अक्ष्मायत्त कम्पिता । '५२०।
क्ष्मायी विधूनने' । गृध्राश्च भीषणाः समारार्यन्त अत्यर्थं गतवन्तः । 'सुधि-

४७८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

सूत्रि-सूत्रिन्यो यद्' अक्षरलक्षणोतीनां ग्रहणं यद्विधावनेकाग्रहलाद्यर्थमित्युपसंख्यानात् अर्तर्पेद् । '२३६० गुणो ऽर्तिसंयोगाद्योः । ७।४।२९।' इत्यधिकृत्य '२६३३ यङि च । ७।४।३०।' इति गुणः ॥

१४१९—मेघाः स-विद्युतो ऽवर्षश्च चेल-क्रोपं च शोणितम्,
अवान् भीमा नभस्वन्तः, प्रारुवन्न-शिवाः शिवाः. ७४

मेघा इत्यादि—सविद्युतो मेघाश्चेलक्रोपं शोणितं रक्तं अवर्षन् घर्षित-
वन्तः । यावता रक्तेन चेलं वासः क्रोपयते सिच्यते तावत्प्रमाणं वृष्टवन्तः ।
'५१९। क्रूयी शब्दे' इत्यस्य पयन्तस्य '२५७० अर्ति-ह्री-। ७।३।३६।' इत्यादिना
पुकि यलोपः । '३३५४ चेले क्रोपेः । ३।४।३३।' इति णमुल् । भीमाः नभस्वन्तः
वायवः अवान् घान्ति स्म । '२४६३ लङः शाकटायनस्यैव ३।४।११।' इति
नियमादन्यमते श्लेष न भवति । शिवाः शृगात्यः अशुभाः अनि-
ष्टशंसिन्यः प्रारुवन् सन्दिगतवत्यः ॥

१४२०—आटाट्यता ऽवमत्या ऽसौ
दुर्निमित्तानि, संयुगे ॥
अधुनोद् धनुरस्त्रौघैः
प्रौणोन्नूयत विद्विपः. ॥ ७५ ॥

आटाट्यतेत्यादि—असौ रावणः दुर्निमित्तान्यवर्मस्य युद्धार्थमाटा-
ट्यत अत्यर्थमाट्य । 'सूचि-सूत्रि-' इत्यादिना यद् । संयुगे युद्धे धनुरधुनोद्
कम्पितवान् । अस्त्रौघैर्विद्विपः शत्रून् प्रौणोन्नूयत मृशं छादितवान् । 'ऊर्णुम्
आच्छादने' । ऊर्णोत्तेर्णुवद्भावात् 'सूचि-सूत्रि-' इत्यादिना वा यद् । '२१७६।
अजादेर्द्वितीयस्य । ६।१।२।' इति द्विर्वचने '२४४६ न न्द्राः-। ६।१।३।' इति
रेफो न द्विरुच्यते । नुनवदस्य द्विर्वचनम् । '२६३० गुणो यद्लुकोः
७।४।८२।' इति गुणः । '२२९८। अकृत्सावंधातुकयोः-। ७।४।२५।' इति दीर्घः ॥

युगम्-७६।७७

१४२१—व्यनाशयंस् ततः शत्रून् सुग्रीवाऽस्ता महीभृतः.
ततो व्यरसद्गलायद्ध्यशेत मही-तलम्, ॥ ७६ ॥

व्यनाशयन्नित्यादि—ततो ऽनन्तरं सुग्रीवास्ताः सुग्रीवेण क्षिप्त्वा मही-
भृतः पर्वताः शत्रुसैन्यं व्यनाशयन् भारितवन्तः । ततोऽसादां रक्षसां
बलं सुग्रीवशक्तिं पीडितमित्युत्तरश्लोकेन संबन्धः । व्यरसत् आकन्दि-
षत् । अग्लायत् ग्लानिं गतम् । महीतलमप्यशेत महीतले पतितम् ।
'२४४३। शीलः सार्यधानुके गुणः । ७।४।२१।' ॥

१४२२—अश्वयोतद् रुधिरं, तोयमलसच् चाऽति-विह्वलम्,
अशीयत नृ-मांसाऽदां वलं सुग्रीव-वाधितम्. ॥ ७७ ॥

अश्वयोतदित्यादि—रुधिरमश्वयोतत् अश्ववत् । विह्वलं च सत् तोय-
मलसत् अभिलपितवत् । '२३२१। वा भ्राश-३।१।७०।' इत्यादिना विक-
ल्पेन शप् । अशीयत च अवसन्नम् । '२३६२। शदेः शितः।१।३।६०।' इति
तद् । '२३६०। पा-ग्रा-।७।३।७८।' इत्यादिना शीयादेशः । मांसमदन्तीति ।
'२९७७। अदोऽनन्ने ।३।२।६८।' इति विद् ॥

१४२३—विरूपाक्षस् ततो ऽक्रीडत् संग्रामे मत्त-हस्तिना, ॥
मुष्टिना ऽदालयत् तस्य मूर्धानं वानराऽधिपः, ॥७८॥

विरूपाक्ष इत्यादि—ततो विरूपाक्षो नाम राक्षसः मत्तहस्तिना
संग्रामे अक्रीडत् भ्रान्तवान् । तस्य मूर्धानं वानराधिपः सुग्रीवः मुष्टिना
अदालयत् दलितवान् । '१८८८। दल विदारणे' चुरादिः ॥

१४२४—अचूर्णयच् च यूपाक्षं शिलया तदनन्तरम्. ॥
संक्रुद्धो मुष्टिना ऽतुभ्नादङ्गदो ऽलं महोदरम्. ॥ ७९ ॥

अचूर्णयदित्यादि—तदनन्तरं वानराधिपः यूपाक्षं नाम राक्षसं शिल-
या अचूर्णयत् चूर्णितवान् । 'तत्करोति' इति णिच् । अङ्गदो ऽपि संक्रुद्धः मुष्टि-
ना महोदरं अलं पर्याप्तमनुभ्नात् व्यापादितवान् । '१६१९। नम तुम हिं-
सायाम्' । प्रयादिः ॥

१४२५—ततो ऽकुप्णाद् दशग्रीवः

क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम्, ॥

अगोपायच् च रक्षांसि

दिशम् चा ऽरीनभाजयत्. ॥ ८० ॥

तत इत्यादि—ततो दशग्रीवः क्रुद्धः वनौकसां वानराणां प्राणानकु-
प्णात् कुष्टवान् । '१६१६। कुप निष्कर्षे' । रक्षांसि च राक्षसांश्चागोपायत्
रक्षितवान् । '२३०३। गुप्-धूप-।३।१।२८।' इत्यादिना भाग्यप्रत्ययः । अरी-
श्च दिशो ऽभाजयत् प्रहितवान् ॥

१४२६—आलोकयत् स काकुत्स्थमधृष्णोद्, धोरमध्वनत्,
धनुरभ्रमयद् भीममभीपयत विद्विपः. ॥ ८१ ॥

आलोकयदित्यादि—स दशग्रीवः काकुत्स्थमालोकयत् दृष्टवान् ।

घोरदर्शनमृष्ट्णोत् घृष्टवान् । '१३५०। जिष्ट्या प्रागल्भ्ये' इति स्वादिः ।
ताननुसरन् घोरमध्वनत् ध्वनितवान् । रामं मारयामीति भीमं धनुरभ्र-
मयत् भ्रमितवान् । '२५६८। मितं ह्रस्वः । ६। ४। ९२।' मान्तस्वान्गित्त्वम् ।
ये विद्विषो न पलायिताः तानभीषयत् श्रासितवान् । '२५९५। भियो हेतु-
भये पुक् । ७। ३। ४०।' । '२५९४। भी स्म्योर्हेतुभये । १। ३। ६८।' इति तद् ॥

१४२७—आस्कन्दल् लक्ष्मणं बाणैरत्यक्रामच्च तं द्रुतम्,
राममभ्यद्रवज् जिष्णुरस्कुनाच्च चेंपु-वृष्टिभिः ॥ ८२ ॥

आस्कन्ददित्यादि—जिष्णुर्जयशीलो दशग्रीवः लक्ष्मणं बाणैरास्क-
न्दत् बाधितवान् । '१०४८। स्कन्दिर् गतिशोपणयोः' । तं च ल-
क्ष्मणं द्रुतमत्यक्रामत् आक्रान्तवान् । शिति दीर्घः । अतिक्रम्य च रा-
ममभ्यद्रवत् अभिमुखं गतवान् । '१०११। द्रु गतौ' । इपुवृष्टिभिरस्कुनात्
छादितवान् । '१५७३। स्कुञ् आवरणे' । '२५५५। स्तम्भु-स्तम्भु-। ३। १। ८२।' इत्यादिना चकारात् श्रा ॥

१४२८—अपौहद् बाण-वर्षं तद् भल्लै रामो निराकुलः ॥

प्रत्यस्कुनोद् दश-ग्रीवं शरैराशी-विषोपमैः ॥ ८३ ॥

अपौहदित्यादि—तद्बाणवर्षं रामो निराकुलः सन् भल्लैरपौहत् अप-
नीतवान् । 'उपसर्गादस्यत्यूद्योर्वा' इति पक्षे तिप् । दशग्रीवं बाणैराशीवि-
षोपमैः द्रुःसहृत्वात्प्रत्यस्कुनोत् प्रतीपं छादितवान् । अत्र शुप्रत्ययः ॥

१४२९—मण्डलान्याटतां चित्रमच्छित्तां शस्त्र-संहतीः ॥

जगद् विस्मापयेतां तौ, न च वीरावसीदताम् ॥ ८४ ॥

मण्डलानीत्यादि—चित्रमाश्रयं मण्डलान्याटतां षफवद् भ्रान्तौ । श-
स्त्रसंहतीः अच्छित्तां चिच्छवन्तौ । जगत् विस्मापयेतां विस्मापितवन्तौ ।
'२५९६। नित्यं स्मयतेः । ६। १। ५७।' इत्यात्वम् । न च तौ वीरौ असीदतां
अवसन्तौ । '२३६०। पा-घ्रा-। ७। ३। ७८।' इति सीदादेशः ॥

१४३०—व्योम प्राचिनुतां बाणैः, क्षमार्मक्ष्मापयतां गतैः ॥

अभित्तां तूर्णमन्योन्यं शिक्षाम् चाऽतनुतां मुहुः ॥

व्योमेत्यादि—बाणैर्व्योम प्राचिनुतां छादितवन्तौ । हमां पृथिवीं अ-
क्ष्मापयतां कम्पितवन्तौ । '५२०। हमायी विभूतने' । '२५७०। भर्ति-श्री-
। ७। ३। ३६।' इत्यादिना पुक् । अन्योन्यमभित्तां विदारितवन्तौ । '२४६९।
असोरहोपः । ६। ४। १११।' चर्वेन च सकारः । तूर्णं शिक्षाः अतनुतां मुहुः
मुहुरतनुतां विस्तारितवन्तौ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रौवण-वधो' नाम षष्ठदशः सर्गः— ४८१

१४३१—समाधत्ता ऽऽसुरं शस्त्रं राक्षसः क्रूर-विक्रमः, ॥

तदक्षरन् महा-सर्पान् व्याघ्र-सिंहांश्च भीषणान् ॥

समाधत्तेत्यादि—राक्षसः आसुरं शस्त्रं समाधत्त धनुष्यांरोपितवान् ।
धौ द्विवचनमभ्यासकार्यम् । '२४८३। श्राम्यस्तयोः—।६।४।११२।' इत्याका-
रलोपः । '२५०१। दधस्तयोश्च ।८।२।३८।' इति भष्भावः । '२२८०।
क्षपस्तयोर्धौ ऽधः ।८।२।४०।' इति प्रतिषेधात् तकारस्य धत्वं न भवति ।
तत्संहितं सर्पादीन् प्राक्षरत् मुक्त्वत् ॥

१४३२—न्यपेधत् पावकाऽस्त्रेण रामस् तद् राक्षसस् ततः॥

अदीव्यद् रौद्रमत्युग्रं, मुसलाऽऽद्यंगलत् ततः ॥ ८७ ॥

न्यपेधदित्यादि—तदासुरं शस्त्रं रामः पावकास्त्रेण न्यपेधत् निपि-
द्धवान् । ततो राक्षसो रौद्रमस्त्रमत्युग्रमदीव्यत् क्षितवान् । अत्र दिविर्गत्तौ
वर्तते । ततो रौद्रात् क्षितात् मुसलादिप्रहरणमगलत् निर्गतवत् । '५८७।
गल भदने' । अनेकार्थत्वाद्दातूनाम् गलिरत्र निर्गमे वर्तते ॥

१४३३—गान्धर्वेण न्यविध्यत् तत्

क्षितीन्द्रो, ऽथ नरा ऽशनः ॥

, सर्व-मर्मसु काकुत्स्थ-

मौम्भत् तीक्ष्णैः शिलीमुखैः ॥ ८८ ॥

गान्धर्वेणेत्यादि—क्षितीन्द्रो रामः तद्वीरमस्त्रं गान्धर्वेणास्त्रेण न्यवि-
ध्यत् ताडितवान् । अथ नराशनो राक्षसः शिलीमुखैर्बाणैः सर्वमर्मसु का-
कुत्स्थमौम्भत् पूरितवान् । '१४०७। उम्भ पूरणे' तुदादी ॥

१४३४—ततस् त्रिशिरसं तस्य

प्रावृश्चत् लक्ष्मणो ध्वजम्, ॥

अमघ्नात् सारथिं चा ऽऽशु,

भूरिभिश्च चा ऽतुदच्छरैः ॥ ८९ ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं लक्ष्मणस्तस्य रावणस्य ध्वजं त्रिशिरसं
त्रिशूलात् प्रावृश्चत् छिन्नवान् । '१३७६। भोग्रश्च छेदने' तुदादी । सारथिं
चामघ्नात् ध्वस्तवान् । '१६०८। मन्य विलोढने' त्रयादिः । भूरिभिश्च
प्रभूतैः शरैरतुदत् व्यथितवान् ॥

४८२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिहन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थी घर्गाः,

१४३५—अश्वान् विभीषणो ऽतुभ्रात्

स्यन्दनं चा ऽक्षिणोद् द्रुतम्, ॥

ना ऽशुभ्राद् राक्षसो, भ्रातुः

शक्तिं चोदवृहद् गुरुम्. ॥ ९० ॥

अश्वानित्यादि—विभीषणश्चाश्वान्तुभ्रात् हतवान् । '१६१८।१९। नभ
तुभ हिंसायाम्' । स्यन्दनं चाक्षिणोद् भ्रमवान् । '१५६१। क्षिणु हिंसायाम्'
तनादौ । राक्षसो रावणः नाशुभ्रात् न क्षोभं गतः । '१६१७। क्षुभ सञ्चलने'
श्रयादौ गृह्यते न दिवादौ । भ्रातुर्विभीषणस्य कृते गुरुं शक्तिमुदवृहत् उच्य-
तवान् । '१४३५। वृह् उद्यमने' तुदादौ । गुरुर्मिति '५०२। घोटो गुणवच-
नात् । ४।१।४४।' इति विकल्पेन णीप् ॥

१४३६—तामापतन्तीं सौमित्रिस् त्रिधा ऽकृन्तच्छिलीमुखैः,

अशब्दायन्त पश्यन्तस् ततः क्रुद्धो निशाचरः ॥९१॥

तामित्यादि—तस्योपरि शक्तिमापतन्तीं सौमित्रिः शिलीमुखैस्त्रिधा
त्रिमकारं अकृन्तात् छिन्नवान् । '१५२९। कृती छेदने' तुदादौ । यत्र प्रेक्षकाः
पश्यन्तः ते अशब्दायन्त शब्दं कृतवन्तः । 'धीर लक्ष्मण ! साधु कृतम्' इति ।
'२६७३। शब्दवैर -।३।१।१७।' इत्यादिना करोत्यर्थे क्यङ् । ततोऽनन्तरं नि-
शाचरः क्रुद्धः क्रोधं कृतवान् ॥

क्रुद्धो निशाचरः किं कृतवानित्याह—

१४३७—अष्ट-घण्टां महा-शक्तिमुदयच्छन् महत्तराम्, ॥

रामा ऽनुजं तथा ऽविध्यत्, स महीं व्यसुरांश्रयत्. ९२

अष्टेत्यादि—अष्टौ घण्टा यस्यां महाशक्तौ तां शक्तिं प्रभावेण महत्तरां
महतीं अतिशयेन महाप्रमाणां उदयच्छत् उद्यतवान् । '२७४२ समुदाहृत्यो
यमो ऽग्रन्थे । १।३।७५।' इति तद् न भवति अकर्त्रभिप्रायत्वात् । तथा च
करणभृतया रामानुजं लक्ष्मणमविध्यत् विद्धवान् । राममनुजातवानिति ।
'३०१०। अनौकर्मणि । ३।२।१००।' इति टः । स च लक्ष्मणो विद्धः व्यसुः
विगतमाणः महीमांश्रयत् आधितवान् । भुवि पतित इत्यर्थः ॥

१४३८—राघवस्या ऽभृशायन्त सायकास्, तैरुपद्रुतः ॥

ततस् तूर्णं दश-श्रीवो रण-क्ष्मां पर्यशोपयत्. ॥ ९३ ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४८३

शायन्त । अमृशा भृशा अभवन् शीघ्रगतयो जाता इत्यर्थः । ततस्तेरुपद्रुतो दशग्रीवः तूष्णींभूत्वा रणक्षमां रणभूमिं पर्यशेषयत् त्यक्तवान् । '१९५४। शिष असर्वोपयोगे' चुरादिः ॥

१४३९—स-स्फुरस्योदकर्षन् च सौमित्रेः शक्तिर्मग्र-जः, ॥

असिञ्चदोपधीस् ता, याः समानीता हनूमता. ९४

सस्फुरस्येत्यादि—अग्रजश्च रामः सौमित्रेः सस्फुरस्य बच्छ्वसतः शक्तिं हृदयलज्जामुदकर्षत् बकृष्टवान् । याश्च हनूमतौपध्यः समानीतास्ता असिञ्चत् वणदेशेषु क्षारितवान् ॥

१४४०—उदजीवत् सुमित्रा-भूर्

भ्राता ऽऽश्लिष्यत् तर्मायतम्, ॥

सम्यङ् मूर्धन्युपाशिंघ-

दपृच्छच्च च निरामयम्. ॥ ९५ ॥

उदजीवदित्यादि—ततः सुमित्राभूर्लक्ष्मणः उदजीवत् प्रत्युज्जीवित-वान् । तं च जीवितं भ्राता रामः आयतं दीर्घकालमाश्लिष्यत् आलङ्कित-वान् । मूर्धनि च सम्यगुपाशिङ्घत् आघ्रातवान् । '१००। शिषि आघ्राणे' । निरामयं च कुतलमुपृच्छन् पृष्टवान् । 'किं व्यपगता पीढा' इति ॥

१४४१—ततः प्रोदसहन् सर्वे योद्धुर्मभ्यद्रवत् परान्, ॥

अकृच्छ्रायत च प्राप्नो रथेना ऽन्येन रावणः. ॥९६॥

तत इत्यादि—पुनः सर्वे एव रामादयो योद्धुं प्रोदसहन् प्रोत्साहित-वन्तः । '१९४६। सह मरणे' इति चौरादिकः परस्मैपदी । 'आष्टपाद्वा' इति णिन् न भवति । ननु भौवादिकः तस्यात्मनेपदित्वात् । रावणश्चान्येन रथेन प्राहः सन् परानुरसहतोऽभ्यद्रवत् अभिमुखं गतवान् । अकृच्छ्रायत च कृच्छ्राय पापाय कर्मणे क्रमितवान् । 'सत्रकक्षकटकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्व-चिकीर्षांपामिति वक्तव्यमिति वयङ्' । कण्वचिकीर्षां पापचिकीर्षां ॥

१४४२—भूमिष्ठस्या ऽसमं युद्धं रथस्थेने'ति मातलिः ॥

आहरद् रथमत्युग्रं स-शस्त्रं मघवा ऽऽज्ञया. ॥ ९७ ॥

भूमिष्ठस्येत्यादि—भूमिष्ठस्य रामस्य । '२९१८। अग्वाम्य-१८।३।९७।' इति मूर्धन्यः । रथस्थेन रावणेन सह युद्धमसममतुल्यमयुक्तमिति निरूपि-तवतो मघवतः इन्द्रस्य आज्ञया मातलिः सशस्त्रं रथमत्युग्रमाहरत् आ-नीतवान् ॥

४८४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

१४४३—सो ऽध्यष्टीयत रामेण, शस्त्रं पाशुपतं ततः ॥

निरास्यत दशाऽऽस्यस्, तच्छक्राऽस्त्रेणाजयन् नृपः. ९८

सोऽध्यष्टीयतेत्यादि—स रथो रामेणाध्यष्टीयत अध्यासितः । कर्मणि लङ् । '२४६२। पु-भा-स्या-।६।४।६६।' इतीत्यन् । '२२७०। उपसर्गात्-।८।३।६५।' इत्यादिना परवमद्बुधवायेऽपि । ततोऽनन्तरं दशास्यः पाशु-पतमस्त्रं निरास्यत क्षितवान् । 'उपसर्गादस्यःयूयोर्वा वचनमिति तद्' । तत्पाशुपतं नृपो रामः शक्रास्त्रेणाजयत् जितवान् ॥

१४४४—ततः शत-सहस्रेण रामः प्रौर्णोन् निशाचरम् ॥

वाणानामक्षिणोद् धुर्यान्, सारथिं चाऽदुनोद् द्रुतम्.

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं रामः निशाचरं वाणानां शतसहस्रेण ल-क्षेण प्रौर्णोत् छादितवान् । '२४४८। गुणोऽपृक्ते ।७।३।९१।' इति गुणः । मुतं धुर्यान्ध्वान् । '१६२८। धुरोयड्ढुक् ।४।४।७७।' इति यत् । अक्षिणोत् हतवान् । सारथिं चादुनोत् उपतापितवान् ॥

१४४५—अदृश्यन्तां ऽनिमित्तानि,

प्राह्ललत् क्षिति-मण्डलम्, ॥

रावणः प्राहिणोच्छूलं,

शक्तिं चैन्द्रीं मही-पतिः. ॥ १०० ॥

अदृश्यन्तेत्यादि—रावणस्यानिमित्तानि अदृश्यन्त दृष्टानि । कर्मणि लङ् । क्षितिमण्डलं प्राह्ललत् चलितम् । '६२। ह्रल चलने' । रावणस्यानि-मित्तानि दृष्ट्वा अक्षदत्तशूलं प्राहिणोत् क्षितपान् । महीपतिः स राम ऐन्द्रीं शक्तिं प्राहिणोत् । '१३३७। हि गतौ' स्वादिः ॥

१४४६—ताभ्यामन्योन्यमासाद्य समवाप्यत संशमः, ।

लक्षेण पत्रिणां वक्षः क्रुद्धो रामस्य राक्षसः ॥ १०१ ॥

ताभ्यामित्यादि—ताभ्यां शूल-शक्तिभ्यामन्योन्यमासाद्य संश्लिष्य सं-शमः संशमनम् । घञि '२७६३। नोदात्त-।७।३।३४।' इति वृद्धिप्रतिषेधः । समवाप्यत प्राप्तः । कर्मणि लङ् । अनन्तरं क्रुद्धो राक्षसः पत्रिणां धाराणां लक्षेण शतसहस्रेण रामस्य वक्षः अस्तृणादिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । छादितवान् । '२५५८। प्वादीनां ह्रस्वः ।७।३।८०।' ॥

१४४७—अस्तृणादधिकं रामस् ततो ऽदेवत सायकैः, ॥

अह्लाम्यद्रावणस्, तस्य सूतो रथमनाशयत् ॥ १०२ ॥

अस्तृणादित्यादि—ततोऽमन्तरं रामो राक्षसादधिकं भदेवत श्रीडि-
तवान् । '५३३। तेवृ देवृ देवने' इति भ्वादावनुदासेत् । स तथा देवमाने-
नाहतो रावणः अह्लाम्यत् ग्लानिमुपगतः । तस्य तयामृतस्य रावणस्य
सूतः सारथिः स्वामिजीवितेच्छया रथमनाशयत् दूरं अपनीतवान् ॥

१४४८—राक्षसो ऽतर्जयत् सूतं पुनश् चा ऽदौक्यद् रथम्, ॥

निरास्येतामुंभौ वाणानुंभौ धुर्यानविध्यताम् ॥ १०३ ॥

राक्षस इत्यादि—राक्षसो रावणः सूतमतर्जयत् भर्षितवान् । 'हा
पाप । किं वायुसमीपाद्रथं पराञ्जुसयति' इति । इत्थं संतर्जितः सूतः पुनरपि
रथमदौक्यत् दौकितवान् । रामसमीपमित्यर्थात् । उभौ रामरावणौ वा-
णादिरास्येतां क्षिप्तवन्तौ । 'उपसगांद्स्फापृष्णोर्धेति तद्' । धुर्यानश्चानवि-
ध्यतां ताडितवन्तौ ॥

१४४९—उभावकृन्ततां केतून् व्यथेतामुंभौ न तौ ॥

अदीप्येतामुंभौ, घृष्णू प्रायुज्जातां च नैपुणम् ॥ १०४ ॥

उभाघित्यादि—तापुभौ रामरावणौ केतून् ध्वजानकृन्ततां छिन्नवन्तौ ।
तापुभौ नाप्यथेतां न व्यथितवन्तौ । उभावदीप्येतां द्योमित्तवन्तौ । घृष्णू
च मगदभौ नैपुणं कौशलं प्रायुज्जातां प्रयुक्तवन्तौ ॥

१४५०—उभौ मायां व्यतायेतां, वीरौ नाऽश्राम्यतामुंभौ ।

मण्डलानि विचित्राणि क्षिप्रमाक्रामतामुंभौ ॥ १०५ ॥

उभौ मायामित्यादि—तापुभौ मायां व्यतायेतां विरवारितवन्तौ ।
'५२३। तापृ सन्तानपाछनयोः' भ्वादेशे । उभौ वीरौ नाश्राम्यतां न ध्रान्तौ ।
पुद्गलानि च तापुभौ मण्डलानि विचित्राणि मतिपैचित्र्यात् क्षिप्रमाक्रानतां
भ्रान्तां । '२३२३। वा घाता-१३।१।००' इति शब् ॥

१४५१—न चोभावेप्यलक्ष्येतां, यन्तारायाहतामुंभौ, ॥

स्यन्दनौ समपृष्येतामुंभयोर् दीप्त-याजिनौ ॥ १०६ ॥

न चेत्यादि—तापुभौ नाप्यलक्ष्येतां प्रेक्षन् न ज्ञातौ । 'अयं रामः अयं
च रावणः' इति । कर्मणि लट् । यन्तारौ शूतौ । कर्मपदमेतत् । उभौ
परपरस्पाहतामाहतवन्तौ । '२४२८। अनुदासोपदेश-१।१।१०' इत्यादि-

४८६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिदन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थो वर्गः,

नानुनासिकलोपः । स्पन्दनी रथौ उभयोः रामरावणयोः दीप्तवाजिनी
चामरादिमण्डनात् दीप्ता उज्ज्वला वाजिनो ययोः तयोः स्पन्दनी समपृच्येतां
संपृक्तौ । '१५५७। पृची सम्पर्के' । कर्मणि लङ् ॥

१४५२—ततो मायामयान् मूर्ध्नो राक्षसोऽप्रथयद्रणे, ।

रामेणैकशतं तेषां प्रावृक्ष्यत शिलीमुखैः ॥ १०७ ॥

तत इत्यादि—ततोऽनन्तरं राक्षसः मायामयान् मायास्वभावान्मूर्ध्नः
शिरांसि अप्रथयत् प्रदर्शितवान् । 'प्रथ प्रख्याने' इति घटादी । तेषां च
शिरसाम् एकशतं एकाधिकं शतं रामेण शिलीमुखैः शरैः प्रावृक्ष्यत छि-
न्नम् । कर्मणि लङ् ॥

१४५३—समक्षुभ्रन्नुदन्वन्तः, प्राकम्पन्तः महीभृतः, ।

सन्त्रासमंविभः शक्रः, प्रैखच्चं, क्षुभिता क्षितिः ॥ १०८ ॥

समक्षुभ्रन्नित्यादि—छिन्नानां च पततां क्षोभादुदन्वन्तः सागराः
समक्षुभ्रन् सञ्चलिताः । '१६१७। क्षुभ सञ्चलने' इति श्रयादिः । महीभृतः
प्राकम्पन्त कम्पिताः । शक्र इन्द्रः सन्त्रासमंविभः भृतवान् । पततां शिरसां
पुनःपुनरुदयात् । मायया विमोहायं राममजैपीदिति । विभर्तेः स्त्री द्वि-
र्वचनम् । '२५९६। भृजामित् । ७। ४। ७६।' । घातोर्गुणः । पररूपत्वमिति
लोपविसर्जनीयौ । प्रैखत् क्षुभितश्च स शक्रः । उखेत्यादाविक्षिरिति पठ्यते ।
क्षितिश्च क्षुभिता चलिता ॥

१४५४—ततो मातलिना शस्त्रमस्मर्यत महीपतेः ॥

वधाय रावणस्योऽग्रं स्वयम्भूर् यदकल्पयत् ॥ १०९ ॥

तत इत्यादि—रावणस्य वधाय स्वयम्भूर्यदस्त्रमकल्पयत् कल्पितवान् ।
कूपेणो गुणः । '२३५०। कूपो रोलः ८। २। १८।' तदस्त्रं मातलिना अस्मर्यत
स्मारितम् । स्मरतेर्प्यन्तात् कर्मणि लङ् । मित्राद्भूस्त्वम् । महीपतेरिति
'६१३। अधीगर्थ-। २। २। ५२।' इति षष्ठी ।

कीदृशं तदित्याह ॥

१४५५—नभस्वान् यस्य वाजेषु फले तिग्मांशु-पावकौ ।

गुरुत्वं मेरु-सङ्काशं, देहः सूक्ष्मो वियन्मयः ॥ ११० ॥

नभस्वानित्यादि—यस्य शस्त्रस्य वाजेषु [पक्षेषु] नभस्वान् वायुः सन्नि

१—'अस्मार्यत महीपतिः' ॥ इति पाठान्तरम् । २—'८५३। पक्षो
चाजक्षिपूतरे ।' इत्यमरसिंहः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम सप्तदशः सर्गः— ४८७

हितः । फले [शरये] तिग्मांशुरादित्यः पायकश्च । यस्य गुरुत्वं मेखत्
मेरोरिव । 'दृढत्वं मेखसङ्काशम्' इति पाटान्तरम् । तत्र मेखस्थगीरवसदृश-
मित्यर्थः । सूक्ष्मो देहो दिव्यचक्षुर्गन्धः वियन्मय आकाशस्वभावः ॥

१४५६—राजितं गारुडैः पक्षैर् विश्वेषां धाम तेजसाम् ॥

स्मृतं तद् रावणं भिरवा सुघोरं भुव्यशाययत्. १११

राजितमित्यादि—गारुडैः पक्षै राजितं शोभितम् । तेजसां विश्वेषां
अनेकप्रकाराणां धाम स्थानम् । तदस्त्रं रामेण स्मृतं स्मृतिमागत्य सुघोरं
रावणं भिरवा सुवि अशाययत् शायितवत् । रावणस्योदरं भिरवा भूमी
पातितवदित्यर्थः ॥

१४५७—आवधन् कपि-वदनानि संप्रसादं,

प्राशंसत् सुर-समितिर् नृपं जिताऽरिम्, ॥

अन्येषां विगत-परिप्लवा दिगन्ताः,

पौलस्त्योऽजुपत शुचं विपन्न-बन्धुः ॥११२॥

इति भट्टि-क्राव्ये तिङन्त-काण्डे लङ्-विलसितो
नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

आवधन्नित्यादि—सस्मिन् दृते कपिवदनानि कर्तृभूतानि तोपात्
संप्रसादमावधन् सेवितवन्ति । सुरसमितिः सुरसमूहः नृपं जितारिं प्राशं-
सत् स्तुतवती । अन्येषां अन्यजनानां दिगन्ताः रावणवधाद्विगतपरिप्लवा
निरुपद्रवा जाता इत्यर्थात् । पौलस्त्यो विभीषणः विपन्नबन्धुः मृतभ्रातृकः
शुचं शोकमनुपत् सेवितवान् । जुपिस्तुदादापनुदात्तेत् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—

चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे चतुर्थः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'रावण-वधो' नाम

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

४८८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठो वर्गः,

अष्टादशः सर्गः—

इतः प्रभृति लटमधिकृत्य लङ्गिलसितमाह—तत्र वर्तमाने लट् । ततोऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति ॥

१४५८—व्यश्रुते स्म ततः शोको नाभि-सम्बन्ध-सम्भवः ॥

विभीषणमसावुचै रोदिति स्म दशाऽऽननम् ॥ १ ॥

व्यश्रुत इत्यादि—ततो घषादनन्तरं शोको विभीषणं व्यश्रुते स्म व्यासवान् । '२७७८। लट् स्मे-१३।२।११८।' इति भूतानघतनपरोक्षे लट् । नाभिसम्बन्धेन एकोदरसम्बन्धेन सम्भवो यस्य शोकस्य । असौ प्रवृद्ध-शोको विभीषणः उच्चैर्महता शब्देन दशाननं नामग्राहं रोदिति स्म रुदितवान् ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

१४५९—'भूमौ शेते दश-ग्रीवो महार्ह-शयनोचितः, ॥

नेक्षते विह्वलं मां च, न मे वाचं प्रयच्छति. ॥ २ ॥

भूमावित्यादि—महार्हशयने उचितो यः स भूमौ शेते । शोकाद्विह्वलं च मां नेक्षते । मे वाचं प्रतिवचनं न प्रयच्छति न ददाति । '१९६। वाष् दाने' । '२३६०। षा-ग्रा-१७।३।७८।' इत्यादिना यच्छादेशः ॥

१४६०—विपाकोऽयं दश-ग्रीव ! संदृष्टोऽनागतो मया, ॥

त्वं तेनाऽभिहितः पथ्यं किं कोपं न नियच्छसि. ॥३॥

विपाक इत्यादि—हे दशग्रीव ! अयं विपाको मरणलक्षणं फलं अनागतो भविष्यत्येव मया संदृष्टः सम्यगुपलब्धः । इदानीं पश्यसि तेन कारणेन योऽभिहितोऽसि 'क्षीतां मुञ्च' इति । अतः किमिति कोपं न नियच्छसि नापनयसि । नास्त्येव मम दोषः । निपूर्वो यमिरपनयने वर्तते ॥

१४६१—भजन्ति विपदस् तूर्णमतिक्रामन्ति सम्पदः ॥

तान्, मदान् नाऽवतिष्ठन्ते ये मते न्यायवादिनाम्. ॥४॥

भजन्तीत्यादि—अन्यथा ये स्वामिनो मदादवलेपात् न्यायवादिनां माल्यवरप्रभृतीनां मते नावतिष्ठन्ते । '२६८९। समव-प्र-विभ्यः स्यः । १।३।२२।' इति लृट् । ते पुरुषाः विपदसूर्णं भजन्ति अवसादं सेवन्ते । भजिदभद-पदी । सम्पदश्चातिक्रामन्ति त्यत्रन्ति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाष्टादशः सर्गः—४८९

१४६२—अपथ्यमायतौ लोभादामनन्त्यनुर्जीविनः ॥

प्रियं, शृणोति यस् तेभ्यस्, तमृच्छन्ति न सम्पदः ॥५॥

अपथ्यमित्यादि—प्रायेण ह्यनुजीविनः ग्रहस्तादिसदृशाः । आयता-
वागामिनि काले वृद्धावस्थायामपथ्यमनिष्टं फलं लोभेन तृष्णया वा प्रिय-
मामनन्ति उपदिशन्ति । 'साधु इदम्' इति । तेभ्यो यः शृणोति तं सम्पदो
न ऋच्छन्ति । अर्ते ऋच्छादेशः ॥

१४६३—प्राज्ञास्तेजस्विनः सम्यक् पश्यन्ति च, वदन्ति च,
ते ऽवज्ञाता महाराज ! क्लाम्यन्ति, विरमन्ति च ॥ ६ ॥

प्राज्ञा इत्यादि—ये प्राज्ञाः तेजस्विनः अस्मद्विधाः सम्यगविपरीतं
शास्त्रचक्षुषा पश्यन्ति वदन्ति च सम्यक् । हे महाराज ! अवज्ञातास्ते तिर-
स्कृताः क्लाम्यन्ति खिद्यन्ते विरमन्ति च विमुखा भवन्ति । 'तदवज्ञानफ-
लमेतत्' इति भावः ॥

१४६४—लेढि भेषज-वन् नित्यं यः पथ्यानि कट्टून्यपि, ॥
तदर्थं सेवते चा ऽऽप्तान्, कदाचिन् न स सीदति ॥७॥

लेढीत्यादि—यस्तु स्वामी आदौ कट्टून्यपि पथ्यानि परिणामसुखानि
भेषजवद्वीपधमिव नित्यं लेढि श्रोत्रेन्द्रियेणानुभवति तदर्थं चाप्तानविसंवा-
दिनः सेवते स कदाचिन्नावसीदति इह च परत्र चावसन्नो न भवति ॥

१४६५—सर्वस्य जायते मानः, स्व-हिताच्च प्रमाद्यति, ॥
वृद्धौ भजति चा ऽपथ्यं नरो, येन विनश्यति ॥८॥

सर्वस्येत्यादि—प्रायेण वृद्धौ सत्यां सर्वो जनो मानी सजायते वृद्धे-
श्रित्तविकारित्वात् । स्वहिताच्च प्रमाद्यति हिताद्द्रष्टो भवति । अपथ्यं च
भजति सेवते । येनापथ्येन सेवितेन नरो विनश्यति ॥

१४६६—द्वेष्टि प्रायो गुणेभ्यो यन्, न च स्निह्यति कस्यचित्,
वैरायते महद्भिश्च, शीयते वृद्धिमानपि ॥ ९ ॥

द्वेष्टीत्यादि—यस्माद्द्वेष्टी सत्यां प्रायेण गुणेभ्यः वृद्धसेवित्वादिभ्यः
प्रभुर्द्वेष्टि । '५७५ सुभ-दुह-११११३७' इति सम्यदानसंज्ञः । नच कस्यचित्
स्निह्यति प्रीयते । महद्भिश्च सह वैरायते वैरं करोति '२६७३ तद्व-वैर-
११११७' इति षयद् । तस्मात्कारणात् वृद्धिमानपि शीयते विनश्यति ।
शब्देः तिति शीयादेशः । '२३६२१ शब्देः शितः ११११६०' इति तद् ॥

४९० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठो वर्गः,

१४६७—समाश्वसिमि केनाऽहं, कथं प्राणिमि दुरंगतः॥

लोक-त्रय-पतिर् भ्राता यस्य मे स्वपिति क्षितौ॥१०॥

समाश्वसिमीत्यादि—यस्य मम भ्राता लोकत्रयपतिः क्षितौ स्वपिति सोऽहं केनोपायेन समाश्वसिमि शोकं त्यजामि । '२४७४ रुदादिभ्यः-७।२।७६।' इतीद् । दुरंगतो दुःक्षितः कथं केन प्रकारेण प्राणिमि जीवामि ॥

१४६८—अहो जागर्ति कृच्छ्रेषु दैवं, यद् बल-भिज्जितः॥

लुठ्यन्ति भूमौ क्लिद्यन्ति वान्धवा मे स्वपन्ति च ११

अहो इत्यादि—अहो इति विस्मये । कृच्छ्रेषु दुःखेषु दैवं जागर्ति अवेहितमित्यर्थः । मित्यं दुःखोत्पादनात् । यद्यस्मात्कारणादपरमपि मम वान्धवाः बलभिज्जितः बलं भिनसीति बलभिदिन्द्रः तं जयन्तीति क्लिप । भूमौ लुठ्यन्ति । 'सुठ लुठ लोटने' दिवादौ । तथा क्लिद्यन्ति प्यन्ति । स्वपन्ति दीर्घनिद्रां प्रवेक्षिताः ॥

१४६९—शिवाः कुण्णन्ति मांसानि,

भूमिः पिबति शोणितम्, ॥

दशग्रीव-सनाभीनां

समदन्त्यामिपं खगाः ॥ १२ ॥

शिवा इत्यादि—दशग्रीवसनाभीनां दशग्रीवेण तुल्यंगोग्राणाम् । '१०१३ ज्योतिर्जनपद-।६।४।८५।' इत्यादिना समानस्य सभावः । मांसानि शिवाः शृगालाः कुण्णन्ति । '१६१६ कुप निष्कर्षे' । भूमिः शोणितं पिबति । खगाः पक्षिणः मांसशोणितव्यतिरिक्तं वसामजादिकं समदन्ति भक्षयन्ति ॥

१४७०—येन पूत-ऋतोर् मूर्ध्नि स्थीयते स्म महाऽऽहवे, ॥

तस्याऽपीन्द्रजितो दैवाद् ध्वाक्षैः शिरसि लीयते॥१३॥

येनेत्यादि—येनेन्द्रजिता पूतऋतोरिन्द्रस्य महाहवे महासमरे मूर्ध्नि अग्रतः स्थीयते स्म स्थितम् । '२७७९ अपरोक्षे च ।१।२।११९।' इति लट् । विभीषणस्य ह्यपरोक्षभूतानघटनत्वादर्धस्य । तस्यापीन्द्रजितः शिरसि दैवाद्गाम्मादेहभूतात् ध्वाक्षैः काकैर्लीयते । वर्तमान एव भावे लट् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाष्टादशः सर्गः—४९१

१४७१—स्वर्भानुर् भास्करं प्रस्तं निष्ठीवति कृताऽह्निकः, ॥

अभ्युपैति पुनर् भूतिं राम-प्रस्तो न कश्चन. ॥ १४ ॥

स्वर्भानुरित्यादि—स्वर्भानुः राहुः भास्करं प्रस्तं प्रासीकृतं कृताह्निकः कृताहारः निष्ठीवति स्वमुत्पाश्चिरस्पति । रामप्रस्तो रामाभिभूतः पुनर्भूतिं नाम्युपैति कश्चन कश्चिदपि भूतिं नाम्युपैति प्राप्नोति । '०३। एत्येधत्सूदुम् ॥६॥१८९।' इति वृद्धिः । अम्यमीति पाठान्तरं तदयुक्तं छान्दसत्वात् । यतः यमो बहुलं छन्दसि हलादावनन्तरे सार्वधानुके '२४४४। तु-र-स्तु-श-म्यमः सार्वधानुके ॥०।३।९५।' इतीद ॥

१४७२—त्वमजानन्निदं राजनीडिपे स्म स्व-विक्रमम्, ॥

दातुं नेच्छसि सीतां स्म, विषयाणां च नेशिपे. ॥१५॥

त्वमित्यादि—हे राजन् ! त्वमिदं यद्योदितमजानन् स्वविक्रममीडिपे स्म स्तुतवानसि । '२४४०। ईड-जेनोर्ध्वे च ॥०।२।७८।' इति चकारात् शेषाब्दस्यापीद । एवं च कृत्वा त्वं सीतां दातुं नेच्छसि स्म नेष्टवानसि । विषयाणां शब्दादीनां नेशिपे स्म विषयान्न जितवानसि । '२४३९। ईशःसे ॥०।२।७७।' इतीद । '६१३। अधीगर्थ-।२।३।५२।' इति कर्मणि षष्ठी । सर्वत्र '२७७९। अपरोक्षे च ॥३।२।११९।' इति छद ॥

१४७३—मन्त्रे जातु वदन्त्यज्ञास् त्वं तानप्यनुमन्यसे, ॥

कथं नाम भवांसु तत्र ना ऽवैति हितमात्मनः ॥१६॥

मन्त्र इत्यादि—मन्त्रविषये अपण्डिताः मूर्खाः सन्तः जातु कदाचिदपि वदन्ति गहितमेतत् । तानपि त्वमनुमन्यसे अनुमतवान् । इदमप्यति-गहितम् । '२७९९। गर्हायां लडपि जात्योः ॥३।३।१४२।' इति अपिज्ञात्वो-रुपपदयोः कालसामान्ये छद । कथमेतत् न्याय्यं यत्तत्र भवान् रावणः विद्वानपि नात्मनो हितमवैति न विदितवान् । '२८००। विभाषा कथमि लिह च ॥३।३।१४३।' इति कथंशब्द उपपदे चकारात् गर्हायां छद । तत्र भवानिति '१९६३। इतराम्योऽपि द्यन्ते ॥५।३।१४।' इति भवदादियोगे प्रथमान्तान् अल्पत्ययः ॥

१४७४—अ-पृष्टो नु ब्रवीति त्वां मन्त्रे मातामहो हितम्, ॥

'न करोमीति पौलस्त्य ! तदा मोहात् त्वमुक्तवान्. १७॥

अपृष्ट इत्यादि—किमस्मिन् काले युज्यत इति मन्त्रे मातामहो मात्य-वान् अपृष्टः सन् हितं नु ब्रवीति । हे पौलस्त्य ! त्वं पुनर्हितमकार्षीति

४९२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

मात्यवता पृष्टं तदा तस्मिन् काले न करोमीति मोहादशानादुक्तवान् ।
अत्र नुशब्दे नशब्दे चोपपदे '२७८०। ननौ पृष्टप्रतिवचने ।३।२।१२०।' इति
भूते धात्वर्थे '२७८१। नन्वोर्विभाषा ।३।२।१२१।' इति विभाषा लट् ॥

१४७५—त्वं स्म वेत्थ महाराज ! यत् स्माऽऽह न विभीषणः,
पुरा त्यजसि यत् क्रुद्धो मां निराकृत्य संसदि ॥१८॥

त्वमित्यादि—हे महाराज ! विभीषणो यदाह स्म उक्तवान् तत्त्वं न
वेत्थ स्म न विदितवानसि । किमेतेन हितमुक्तं न वेति । उभयत्र '२७७९।
अपरोक्षे च ।३।२।११९।' इति लट् । तत्र पूर्वस्मिन् '१४६४। विदो
लटो वा ।३।४।८३।' सिपस्थादेशः । अपरस्य '२४५०। युवः पञ्चानाम्-
।३।४।८४।' इति तिपो णलादेशः । यद्यस्मात्त्वं क्रुद्धः सन् मां संसदि स-
भायां निराकृत्य पादप्रहारेण पुरा पूर्वं त्यजसि त्यक्तवानसि । '२७८२। पुरि
लुङ् चास्मे ।३।२।१२२।' इति चकाराल्लट् ॥

१४७६—हविर् जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानंसौ ॥

प्रवाति स्वेच्छया वायुरुद्गच्छति च भास्करः ॥ १९ ॥

हविरित्यादि—असौ मघवान् इन्द्रः मखेषु यज्ञेषु हविराज्यादिकम-
धुना जक्षिति भक्षयति । '२४७४। रुदादिभ्यः—।७।२।७६।' इतीद् । वायुश्च
स्वेच्छया प्रवाति गच्छति । 'यधते' इति पाठान्तरं पवित्रीकरोतीत्यर्थः । भा-
स्करश्च यथेष्टमुद्गच्छति उदेति ॥

१४७७—धनानामीशते यक्षा, यमो दाम्यति राक्षसान् ॥

तनोति वरुणः पाशमिन्दुर्नोदीयते ऽधुना ॥ २० ॥

धनानामित्यादि—यक्षाः कुबेरादयः धनानामीशते [प्रभवन्ते]
'स्वाम्यं लभन्ते' इत्यर्थः '१०८९। ईश ऐश्वर्ये' । यमोऽपि राक्षसान् दाम्यति
पशीकरोति । वरुणः पाशं तनोति विस्तारयति । इन्दुर्नोदीयतेऽधुना । भाषे
लट् । अधुनेति सर्वत्र योज्यम् । अधुनेति पाठान्तरं असंपूर्णत्वात् ॥

१४७८—शाम्यत्यृतु-समाहारस्, तपस्यन्ति वनौकसः ॥ .

नो नमस्यन्ति ते वन्धून्, वरिवस्यन्ति नाऽमराः २१

शाम्यतीत्यादि—ऋतूनां समाहारः सम्भूयावस्थानं शाम्यति अपैति ।
वनौकसो वनवासिनो मुनयः तपस्यन्ति । तपश्चरन्ति । '२६७१। कर्मणो
रोमन्य—।३।१।१५।' इत्यादिना वयद् । तपसः परस्मैपदं च । ते स्वद्वन्द्व-
नमरा नो नमस्यन्ति न प्रणमन्ति । न वरिवस्यन्ति नाप्रतिपेधेन परि-
चरन्ति । '२६७५। नमो वरिवक्षिन्नः वयश्च ।३।१।१९।' ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाष्टादशः सर्गः— ४९३

१४७९—श्रीर् निष्कुप्यति लङ्कायां, विरज्यन्ति समृद्धयः॥

न वेद तन्, न यस्या ऽस्ति मृते त्वयि विपर्ययः. २२

श्रीरित्यादि—लङ्कायां पुर्यां अधुना श्रीर्निष्कुप्यति । 'कुप रोपे' । '२७७२। कुपि-रजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च।३।१।९०।' । समृद्धयश्च विरज्यन्ति अपयान्ति । सर्वथा तद्वस्तु न वेद न वेत्ति । '२४६४। विदो लटो वा।३।४।८३।' इति मिपो णल्ल । यस्य स्वयि मृते न विपर्ययः नान्यथाभावः ॥

१४८०—शक्तिं संस्वजते शक्रो, गोपायति हरिः श्रियम्, ॥

देव-वन्द्यः प्रमोदन्ते, चित्रीयन्ते घनोदयाः. ॥ २३ ॥

शक्तिमित्यादि—शक्रः शक्तिं प्रहरणमधुना संस्वजते गृह्णाति । '२३९६। दंश-सञ्ज-स्वक्षां शपि ।६।४।२५।' इत्यनुनासिकलोपः । हरिर्विष्णुः ध्रियं गोपायति आरमन्वेव कृत्वा रक्षति । देववन्द्यः प्रमोदन्ते हृष्यन्ति । घनोदयाश्चित्रीयन्ते नानारूपेणोद्भूतायन्ते । मृते स्वयीति सर्वत्र योज्यम् ॥

विशेषकम् २४, २५, २६—

१४८१—विभ्रत्यस्त्राणि साऽमर्षा

रण-काम्यन्ति चा ऽमराः, ॥

चकासति च, मांसाऽदां

तथा रन्ध्रेषु जाग्रति. ॥ २४ ॥

विभ्रतीत्यादि—अमराः सामर्षाः सकोपाः अस्त्राणि विभ्रति धारयन्ति । रणकाम्यन्ति च आत्मनो रणमिच्छन्ति । आग्नेच्छायां काम्यच् । चकासति च दीप्यन्ते च । जक्षिष्वादित्वादभ्यस्तसंज्ञायां 'शिरदादेशः' । तथा मांसादां राक्षसानाम् । '२९७७। भदोऽनन्ते ।३।२।६८।' इति विद् । रन्ध्रेषु ध्यसनेषु जाग्रति सावधाना भवन्ति ॥

१४८२—चञ्चूर्यन्ते ऽभितो लङ्काम्, स्मांश्च चा ऽप्यतिशेरते, ॥

भूमयन्ति स्व-सामर्थ्यं, कीर्तिं नः कनयन्ति च. ॥ २५ ॥

चञ्चूर्यन्त इत्यादि—लङ्कामभितः यादवतोऽभ्यन्तरतश्च । '१९५६ पर्यभिर्ष्यां च ।५।३।९' इति सर्वोभयार्थे तसिः । चञ्चूर्यन्ते गर्हितं चरन्ति । '२६३५। लुप-सद-।३।१।२४।' इति भावगर्हायां यद् । '२६३६। चर-फ-लोक्ष ।७।४।८७।' इत्यभ्यासस्य जुह । '२६३७। उत्परस्यातः ।७।४।८८।' इत्युत्वेम् । अस्मांश्चापि भतिशेरते भतिशयिता भवन्ति च । स्वसामर्थ्यं

४९४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठो वर्गः,

भूमयन्ति' वर्धयन्ति । बहूनां भाव इति '१७८४। पृष्वादिभ्य इमनिच । १।५।१।२२।' । '२०१७। बहोर्लोपो भू च बहोः । १।५।१।५८।' इति बहोर्भू-
रादेशः । इमनिजादिलोपश्च । भूमानं कुर्वतीति णिचि णाविष्टवत्प्रातिप-
दिकस्येतीष्टवद्भावात् ढिलोपपणादिपरलोपः । विन्मतोलुंगर्यमिति वच-
नाद्वा ढिलोपः । किंच नोऽस्माकं कीर्ति कनयन्ति अल्पां कुर्वन्ति । अमरा
इति योज्यम् । अल्पां कुर्वन्तीति णिचि णाविष्टवद्भावाद् '२०१९। युवा-
ल्पयोः कनन्यतरस्याम् । ५।३।६४।' इति कनादेशः ॥

१४८३—दिशो व्यभुवते दृष्टास्,
त्वत्-कृतां जहति स्थितिम्, ॥
क्षौदयन्ति च नः क्षुद्रा,
हसन्ति त्वां विपद्-गतम्, ॥ २६ ॥

दिश इत्यादि—दृष्टाः सन्तः दिशो व्यभुवते व्याभुवन्ति । स्थितिं
न्यवस्थां त्वरकृतान् । '१३७३। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७।२।९८।' इति त्वदा-
देशः । जहति त्यजन्ति । विपद्गतं च त्वां हसन्ति । क्षुद्राः अल्पकायाः
क्षौदयन्तीव क्षुद्रमिवाचक्षत इति । भुवने यो हि न्यकृतत्रिलोकः . स कथं
क्षुद्र उच्यते । '२०१५। स्थूल-दूर-। ६।४।१५६।' इत्यादिना णौ यणादिपर-
लोपः पूर्वस्य च गुणः ॥

१४८४—शमं शमं नभस्वन्तः पुनन्ति परितो जगत्, ॥

उज्जिहीषे महाराज ! त्वं प्रशान्तो न किं पुनः, ॥ २७ ॥

शाममित्यादि—नभस्वन्तो वायवः शमं शमं शान्त्वा शान्त्वा । '३३४३।
आभीक्ष्ण्ये णमुल् । ३।४।२२।' । '२७६३। नोदात्त-। ७।३।३४।' इति वृद्धिप्रति-
पेधः । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः । परितः सर्वतो जगत् पुनन्ति पवित्रयन्ति ।
प्रशान्ता अपि पुनर्भूत्वा जगत् पुनन्ति । हे महाराज ! त्वं पुनः प्रशा-
न्तोऽपि किञ्चोउज्जिहीषे नोत्तिष्ठसि । 'भोहाइ गतौ' इत्यभ्यासस्य '२४९६।
भृशामिक् । ७।४।७६।' । '२४९७। ई हल्यघोः-। ६।४।११३।' इतीत्वम् ॥

१४८५—प्रोर्णोति शोकम् चित्तं मे,

सत्त्वं संशाम्यतीव मे, ॥

प्रमाष्टिं दुःखमालोकं,

मुञ्चाम्पूजं त्वया विना, ॥ २८ ॥

प्रोर्णोतीत्यादि—हे महाराज ! त्वया विना शोको मम चित्तं प्रोर्णोति

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाष्टादशः सर्गः—४९५

आच्छादयति । सर्वं भवदृग्भ्यः संशाम्यतीष भपगच्छतीष । मां स्वजती-
त्यर्थः । दुःखं च कर्तुं आलोकं प्रज्ञानं प्रमार्ष्टिं भपनयति । अतस्त्वया विना
कर्तुं बलं मुद्भामि । अलसो भवामीत्यर्थः ॥

१४८६—के न संविद्रते—ना ऽन्यस् त्वत्तो वान्धव-वत्सलः, ॥

विरौमि शून्ये, प्रोणोमि कथं मन्यु-समुद्भवम् ॥२९॥

के नेत्यादि—त्वत्तोऽन्यो वान्धववत्सलो नेति के न संविद्रते न जा-
नते । '२६९९। समो गमि -।१।३।२९।' इति तद् । '२७०१। वेत्तेर्विभापा
।७।१।७।' इति रुद्र । बन्धुरेव वान्धवः । प्रज्ञादित्वाद्गण् । अतोऽहं शून्ये
बन्धुविरहिते विरौमि फूत्करोमि । कथं केन प्रकारेण मन्युसमुद्भवं शोको-
त्पादं प्रोणोमि आच्छादयामि ॥

१४८७—रोदिम्येनाथमात्मानं बन्धुना रहितस् त्वया, ॥

प्रमाणं नोपकाराणामवगच्छामि यस्य ते ॥ ३० ॥

रोदिमीत्यादि—त्वया बन्धुना रहितत्वाद्नाथोऽस्मीति आत्मानमेव
रोदिमि न त्वां कृतकार्यम् । यस्य ते उपकाराणां प्रमाणमित्यन्तं नाव-
गच्छामि ॥

१४८८—नेदानीं शक्र-यक्षेन्द्रौ विभीतो, न दरिद्रितः, ॥

न गर्वं जहितो दृष्टौ, न क्लिशीतो दशाऽऽनन ! ॥३१॥

नेदानीमित्यादि—इदानीं त्वय्येवंभूते शक्र यक्षेन्द्रौ न विभीतः न
भयं कुरुतः । '२४९२। भियोऽन्यतरस्याम् । ६।४।११५।' इति इत्वाभाव-
पक्षे रूपम् । न दरिद्रितः दरिद्रौ न भवतः । '२४८२। इदरिद्रस्य
। ६।४।११४।' इति ह्रस्वौ क्विति सार्वधातुक इत् । दृष्टौ न गर्वं जहितः
परित्यक्तः । '२४९८। जहातेश्च । ६।४।११६।' इतीत्वम् । न क्लि-
शीतः क्लेशं नानुभवतः । '२४९७। इं हल्यघोः । ६।४।११३।' इती-
त्वम् ॥

१४८९—त्वया ऽपि नाम रहिताः

कार्याणि तनुमो वयम्, ॥

कुर्मश् च जीविते बुद्धिं,

धिक् तृष्णां कृत-नाशिनीम् ॥ ३२ ॥

त्वयेत्यादि—यद्वयं त्वया विना कार्याणि राज्याहानि तनुमः प्रसार-
यिष्यामः । जीविते च बुद्धिं कुर्मः । तदिमां कार्ये जीविते च तृष्णां कृत-

४९६ मट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

नाशिनीं धिक् । '२७९९। गर्हायां लडपि जात्योः ।३।३।१४२।' इति भविष्यति लट् ॥

१४९०—तृणेह्नि देहमात्मीयं,
त्वं वार्चं न ददासि चेत्, ॥
द्राघयन्ति हि मे शोकं
स्मर्यमाणा गुणास् तव. ॥ ३३ ॥

तृणेह्नीत्यादि—मम प्रतिवचनं न ददासि चेत् यदि त्वं तर्हि आ-
त्मीयं देहं तृणेह्नि हन्मि । '२५४५। तृणह् इम् ।७।३।९२।' । हि प-
स्मात् स्मर्यमाणास्तव गुणाः मम शोकं द्राघयन्ति दीर्घं कुर्वन्ति । णा-
विष्टवद्भावेन '२०१६। प्रिय-स्थिर -६।१।१५७।' इत्यादिना दीर्घशब्दस्य
द्राघादेशः ॥

१४९१—उन्मुच्य स्रजमात्मीयां
मां स्रजयति को हसन्, ॥
नेदयत्यासनं को मे,
को हि मे वदति प्रियम्. ॥ ३४ ॥

उन्मुच्येत्यादि—आत्मीयां स्रजं मालामुन्मुच्यापनीय देहात् हसन्
परितोपात् को मां स्रजयति स्रग्विषं करोति । णाविष्टवद्भावात् '२०२०।
विन्मत्तोर्लुक् ।५।३।६५।' इति विनो लुक् । '२०१०। प्रकृत्यैकाच् ।
।६।४।१६३।' इति टिलोपाभावः । को वा ममासनं नेदयति अन्तिकं क-
रोति । अत्रापि णौ हृष्टवद्भावात् '२०१४। अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ।
।५।३।६३।' इति अन्तिकशब्दस्य नेदादेशः । कर्हि कदा को मे प्रियं
वदति घदिष्यति । '२७८४। विभाषा कदाकर्णोः ।३।३।५।' इति भवि-
ष्यति लट् ॥

१४९२—न गच्छामि पुरा लङ्का-
मायुर् यावद् दधान्यहम्, ॥
कदा भवति मे प्रीतिस्,
त्वां पश्यामि न चेदहम्. ॥ ३५ ॥

न गच्छामीत्यादि—यावदहमायुर्दधामि धारविष्यामि । '२७८३।
यावपुरानिपातयोर्लट् ।३।३।४।' इति भविष्यति लट् । पुराशब्दोऽत्र

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषण-प्रलापो' नामाष्टादशः सर्गः—४९७

भविष्यदासत्तिमाह । प्रीतिर्हि लङ्काप्रवेश इति दर्शयन्नाह—चेद्यदहं त्वां
जीवन्तं न पश्यामि । वर्तमाने छद् । कदा कस्मिन् काले मे मम
प्रीतिर्भवति भविष्यति । '२७८४ विभाषा कदाकर्षोः । १३।१५।' इति
भविष्यति छद् ॥

१४९३—ऊर्ध्वं त्रिये मुहूर्ताञ्चि

विह्वलः क्षत-वान्धवः, ॥

मन्त्रे स्म हितमाख्यामि,

न करोमि तवा ऽप्रियम्. ॥ ३६ ॥

ऊर्ध्वमित्यादि—मुहूर्तादूर्ध्वं उपरि अहं त्रिये मरिष्यामि । क्षतवान्ध-
वत्वात् विह्वलः सन् । अनेन मरणस्य निमित्तभूतं प्राप्तकालं लोढर्थं
दर्शयति । तेन '२७८८। लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । १३।१५।' इति लोढर्थलक्षणे
भविष्यति छद् । लोढश्च प्रैपादिकः । '२५३८। त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च
। १३।१६।' इति घकारात् शितश्चात्मनेपदम् । अन्यच्च मन्त्रे मन्त्रविषये
हितमाख्यामि स्म आख्यातवानहम् । '२७७९। अपरोक्षे च । १३।११।' इति
छद् । ममाप्रियं मा कार्पीरिति पृष्टः सन्नहं न करोमि तवाप्रिय-
मिति न कृतवानस्मि । '२७८१। नन्वोर्विभाषा । १३।१२।' इति पृष्टप्र-
तिवचने छद् ॥

युग्मम्—३७—३८

१४९४—अन्तःपुराणि पौलस्त्यं पौराश्च भृश-दुःखिताः ॥

संश्रुत्य स्मा ऽभिधावन्ति हतं रामेण संयुगे. ॥ ३७ ॥

अन्तःपुराणीत्यादि—अनन्तरं पौलस्त्यं रामेण हतं संश्रुत्य अन्तःपु-
राणि पौराश्च दुःखिताः अभिधावन्ति स्म दौकन्ते स्म । '२७७८। लृट् स्मे
। १३।११।' इति भूतानघतनपरोक्षे छद् ॥

१४९५—मूर्धजान् स्म विलुञ्चन्ति,

क्रोशन्ति स्मा ऽतिविह्वलम्, ॥

अधीयन्त्युपकाराणां

मुहुर् भर्तुः प्रमन्यु च. ॥ ३८ ॥

मूर्धजानित्यादि—[मूर्धजान्] केशान्विलुञ्चन्ति स्म अपनयन्ति स्म ।
अतिविह्वलं अतिवैह्वल्यं गुणप्रधानो निर्देशः । क्रोशन्ति स्म पूङ्कारं कुर्वन्ति
स्म । अन्तःपुराणीत्यर्थः । भर्तुश्चोपकाराणां मुहुर्धीयन्ति स्म । '११२०।

४९८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे पञ्चमो वर्गः,

‘इक् स्मरणे’ । ‘६१३। अधीगर्थ—।२।३।५२।’ इति कर्मणि षष्ठी । प्रमन्यु
चेति क्रियाविशेषणं प्रकृष्टशोकमित्यर्थः । ‘प्रमन्यवः’ इति पाठान्तरं प्रकृष्ट-
शोका इत्यर्थः ॥

१४९६—रावणस्य नमन्ति स्म पौराः, साक्षा रुदन्ति च. ॥
भापते स्म ततो रामो वचः पौलस्त्यमाकुलम्—॥३९॥

रावणस्येत्यादि—पौराश्च रावणस्य नमन्ति स्म नमस्यन्ति । पादा-
वित्यर्थात् तत्सम्बन्धित्वात् । साक्षाश्च सन्तः रुदन्ति च स्म । ततोऽनन्तरं
रामः पौलस्त्यं विभीषणं आकुलं वचो भापते स्म उक्तवान् ॥

१४९७—‘दातुः स्थातुर् द्विपां मूर्ध्नि यष्टुस् तर्पयितुः पितृन् ॥
युद्धाऽभग्नाऽविपन्नस्य किं दशाऽऽस्यस्य शोचसि ॥४०॥

दातुरित्यादि—दशास्यो दाता, द्विपां मूर्ध्नि स्थाता, यष्टा यज्ञानां,
पितृन् तर्पयिता । ‘१९५६। ‘वृष वृषो’ चुरादिः । युधि देवादीनां
संप्राप्तेऽभग्नः अविपन्नः । तस्यैवंविधस्य किं शोचसि शोच्यमेव नास्ति ।
वर्तमाने लट् ॥

१४९८—बोभवीति न सम्मोहो व्यसने स्म भवादृशाम्, ॥
किं न पश्यसि, सर्वो ऽयं जनत् त्वामवलम्बते ॥४१॥

बोभवीतीत्यादि—भवादृशां युष्मद्विधानां व्यसनेषु दुःखेषु सम्मोहः
अज्ञानं न बोभवीति अत्यर्थं न भवति । पञ्चलुकि रूपम् । एवं च सति
स्वार्थो न हीयते । यतः किं न पश्यसि अयं सर्वो जनः त्वामवलम्बते
‘त्वमेव स्वामी’ इति प्रतीक्षते ॥

१४९९—त्वमर्हसि भ्रातुरनन्तराणि

कर्तुं, जनस्या ऽस्य च शोक-भङ्गम्, ॥

धुर्ये विपन्ने त्वयि राज्य-भारो

मज्जत्यनूढः क्षणदा-चरेन्द्र ! ॥ ४२ ॥

इति भट्टि-काव्ये तिङन्त-काण्डे लङ्-विलसितो
नामाऽष्टादशः सर्गः ॥

त्वमर्हसीत्यादि—तस्मात् भ्रातुरनन्तराप्यमित्सात्कारादीनि कर्तुं त्व-
मर्हसि पुज्यसे । अस्य च जनस्य शोकभङ्गं शोकापनयनं कर्तुं च । अन्यथा

तया लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नामकोनविंशतितमः सर्गः ४९९

त्वयि धुर्यं धुरं वहति विपन्ने विनष्टे सति हे क्षणदाघरेन्द्र! राज्यमारः अनूढः
अन्यैरनधिष्ठितः सन् मग्जति अधो याति शशुभिर्विनश्यति । तस्मात् त्वया
समाहितेन राज्यभारो षोडश्व इति ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
चतुर्थे लिखन्त-काण्डे लक्षण रूपे पञ्चमः परिच्छेदः (सर्गः),
तया लक्ष्य-रूपे कथानके विभीषण-प्रलापो नाम
अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

ऊनविंशः सर्गः—

इतः प्रभृति लिखमधिकृत्य विरलितमाह—तत्र विधादिषु लिङ् । ततो
ऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति ॥

१५००—अप-मन्युस् ततो वाक्यं पौलस्त्यो राममुक्त्वान्—॥

‘अ-शौच्यो ऽपि ब्रजन्नस्तं सनाभिर् दुनुयान् न किम्-१

अपमन्युरित्यादि—ततोऽनन्तरं पौलस्त्यो विभीषणः अपमन्युः अप-
गतो मन्युर्यस्य । प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुमीदृषां चोत्तरपदलोपश्च । रामं
वाक्यमुक्त्वान् । देव ! क्रिमेवमभिधत्से अशौच्य इति । यतः सनाभिः तयो-
गोऽस्तं ब्रजन् विनाशं गच्छन्न शौच्योऽपि सन् किं न दुनुयाद्विद्योगेन
भवश्यतया किं नोपतापयेत् । निमग्नने नियोगकरणे लिङ् ॥

१५०१—तं नो देवा विधेयामुर् येन रावण-यद् वयम् ॥

सपत्तांश् चाऽधिजीयास्म, संग्रामे च मृषीमहि ॥ २ ॥

तं न इत्यादि—गुप्सद्दधनादात्ता मया शिपरीकृतः क्रिभिवदमाशंते ।
तमुपायं नोऽरमाकं देवा विधेयामुः । ‘२५६१ गु-मा-स्या-११११११’ इत्य-
नुवृत्तौ ‘२३०४ पृष्ठिति । १११११०’ इत्येकारादेशः । येनोपायेन रावणवत्
सपत्तांश्च यमधिजीयास्म । ‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलाद्भवः प्रतीयते’ इति
सकर्मकता । संग्रामे च मृषीमहि । लिख्येति लिखः क्तिवाच्च गुणः । भा-
र्षभागुकारवाच्च सङ्कोपः । संप्रैषातिपि लिङ् ॥

१५०२—क्रियेरंश् च दशाऽऽख्येन

यथा ऽन्येना ऽपि नः कुले ॥

देवस्यो नराऽऽहारा

न्यशर्थ द्विपतां गणाः ॥ ३ ॥

५०० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठो वर्गः,

क्रियेरन्नित्यादि—यथा दशास्येन नराहारा राक्षसाः देवशब्दः देवैः
सहाब्रन्तो गच्छन्तः क्रियेरन् कृताः । '४१८। विष्वग्देवयोश्च-१६।३।९२।'
इत्यादिना ढेरद्यादेशः । द्विपतां च गणाः न्यञ्जः नीचैरब्रन्तः कृताः
तिरस्कृताः । तथा नोऽस्माकं कुले अन्येनाधिक्रियेरंश्च । आशंसायां
कर्मणि लिङ् । कृपीरन्निति वा पाठः । आशियि कर्मणि लिङ् ॥

१५०३—स एव धारयेत् प्राणानीदृशे बन्धु-विप्लवे, ॥

भवेदाश्वासको यस्य सुहृच्छक्तो भवादृशः ॥ ४ ॥

स एवेत्यादि—इदृशे बन्धुविप्लवे बन्धुविनाशेऽपि स एव प्राणान्
धारयेत् नियोगतो विनृयात् । निमन्त्रणे नियोगकरणे लिङ् । यस्य भवा-
दृशः सुहृन्मित्रं शक्त आश्वासकः सान्त्वयिता भवेत् सम्भाष्येत । सम्भा-
वनायां लिङ् ॥

१५०४—त्रियेयोर्ध्वं मुहूर्ताङ्घ्रि, न स्यास् त्वं यदि मे गतिः, ॥

आशंसा न हि नः, प्रेते जीवेम दश-मूर्धनि. ॥ ५ ॥

त्रियेयेत्यादि—यदि मे नम गतिः शरणं त्वं न स्याः न भवेः । लिङ् ।
तदा यस्मिन्मुहूर्ते रावणोऽपि मष्टः तस्मान्मुहूर्ताङ्घ्र्वं त्रियेय । नियोगतः
प्राप्तकालः । प्राणास्त्यक्तवानहम् । अत्र प्राप्तकाले गम्यमाने '२८१८। लिङ्
चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३।३।१६४।' इति लिङ् । तत्र हि प्रेषादयोऽनुवर्तन्ते ।
'२५३८। त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १।३।६४।' इति तद् । ततः सार्वधातुकत्वात्
शः । हि यस्मान्नोऽस्माकं नेयमाशंसा । यद्दशमूर्धनि दशान्ने प्रेते मृते
त्वयि वा ऽशरणे जीवेम प्राणान् धारयिष्याम इति । अत्राशंसावचनस्यो-
पपदत्वात् लिङ् ॥

१५०५—प्रकुर्याम वयं देशे गह्वीं तत्र कथं रतिम्, ॥

यत्र विंशति-हस्तस्य न सोदर्यस्य सम्भवः. ॥ ६ ॥

प्रकुर्यामेत्यादि—यत्र देशे सोदर्यस्य भ्रातृविंशतिहस्तस्य न सम्भवो-
ऽस्ति तत्र कथं वयं गह्वीं निन्धां रतिं प्रकुर्याम करिष्यामः । भैवेत्यर्थः ।
अथ गह्वीयामिलधिकृत्य '२८००। विभाषा कथमि लिङ् च । ३।३।१७३।'
इति कथमिऽप्युपपदे भविष्यति लिङ् ॥

१५०६—आमन्त्रयेत् तान् प्रहान्

मन्त्रिणोऽथ विभीषणः—॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नामकोनविंशतितमः सर्गः ५०१

॥, 214

‘गच्छेत त्वरितं लङ्कां,

राज-वेश्म विशेत च. ॥ ७ ॥

आमन्त्रयेतेत्यादि—अथानन्तरं विभीषणः सदसि यैर्मन्त्रिभिः सह उरियतः सान्मन्त्रिणः प्रह्वानामन्त्रयेत् कर्मसु नियोगतः संहितवानित्यर्थः । निमन्त्रणे नियोगकरणे लिङ् । तदेव दर्शयति । लङ्कां त्वरितं यूयं गच्छेत यात । गताश्च राजवेश्म वितेश च । अत्र विधौ प्रेषणे लिङ् । स हि सर्व-लकाराणामपवादः ॥

१५०७—आददीध्वं महाऽर्हाणि तत्र वासांसि स-त्वराः ॥

उञ्जुनीयात् सत्-केतून् निर्हरेता ऽद्र्य-चन्दनम्. ॥ ८ ॥

आददीध्वमित्यादि—तत्र राजवेश्मनि वासांसि महार्हाणि महाम्-स्यानि सत्वरा आददीध्वं गृह्णीत । ‘२४८३। आम्बस्तयोरातः । १। ४। १। २। इत्याकारलोपः । सत्केतून् शोभनध्वजान् उञ्जुनीयात् ऊर्ध्वोक्त्विष्यथ । ‘२५५८। प्यादीनां ह्रस्वः । ७। ३। ८०।’ । ‘२४९७। ईं ह्रस्वोः । १। ४। १। ३।’ । अद्र्यचन्दनं सचन्दनकाष्ठानि निर्हरेत् निर्गमयत् ॥

१५०८—मुञ्चेता ऽऽकाश-धूपांश्च, ग्रथ्नीयात् स्रजः शुभाः, ॥

आनयेता ऽमितं दारु कर्पूराऽगुरु-कुङ्कुमम्. ॥ ९ ॥

मुञ्चेतेत्यादि—भूषणटिकाभिराकाशधूपांश्च मुञ्चेत् प्रयतयेत् । स्रजः पुष्पमालाः शुभाः ग्रथ्नीयात् गुम्फिष्यथ । ‘१११० ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे’ इति प्रयादिः । दारु काष्ठं अमितं प्रभूतं कर्पूरागुरुकुङ्कुमं च आनयेत् । सर्वत्र विधौ लिङ् । पुषादिमयोगश्च ॥

१५०९—उत्थेरन् यज्ञ-पात्राणि,

ह्रियेत च विभावसुः, ॥

भ्रियेत चा ऽऽज्यमृत्विग्भिः,

कल्प्येत च समित्-कुशम्. ॥ १० ॥

उत्थेरन्त्यादि—यज्ञपात्राणि तुगादीनि उत्थेरन् आनीयन्ताम् । वि-भावसुश्चाग्निः ह्रियेत । ऋषिभिः भाग्यमपि भ्रियेत । समित्कुशं कल्प्येत च कल्प्यम् । सर्वत्र विधौ कर्मणि लिङ् ॥

५०३ भट्टि-काव्ये चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठो घर्गः,

१५१०—स्नानीयैः स्नापयेता ऽऽशु, रम्यैर् लिम्पेत वर्णकैः,
अलङ्कुर्यात् रत्नैश्च रावणाऽर्हेर् दशाऽऽननम्. ॥ ११ ॥

स्नानीयैरित्यादि—यथा स्वविहितं च कृत्वा रम्यैः स्नानीयैर्दशाननं
राक्षसाधिपं स्नापयेत् स्नापयिष्यथ । 'ग्लान्नावनुवमां च' इति विकल्पेन मि-
त्यम् । तत्र उच्यते-हल-भमाम् 'अनुपसर्गाद्वा' इति चाग्रहणमनुवर्तते ।
वर्णकैश्चन्दनादिभिः रम्यैर्लिम्पेत विलेप्यथ । रत्नैश्च रावणाहैर्नित्यनैमित्तिकै-
रलङ्कुर्यात् अलङ्करिष्यथ ॥

१५११—वासयेत सु-वासोभ्यां
मेध्याभ्यां राक्षसाऽधिपम्, ॥
ऋत्विक् स्रग्विणमादध्यात्
प्राङ्-मूर्धानं मृगाऽजिने. ॥ १२ ॥

वासयेतेत्यादि—सुवासोभ्यां मेध्याभ्यां पूताभ्यां वासयेत च आच्छाद-
यिष्यथ । ऋत्विक् यज्वा स्रग्विणं कृत्वा मालाभूषितं कृत्वा मृगाजिने प्राङ्-
मूर्धानं प्राच्यां मूर्धा यस्य पूर्वशिरसमादध्यात् स्थापयेत् ॥

१५१२—यज्ञ-पात्राणि गात्रेषु चिनुयाच् च यथा-विधि, ॥
जुहुयाच् च हविर् वह्नौ, गायेयुः साम सामगाः. १३ ॥

यज्ञपात्राणीत्यादि—स एव यथाविधि यथाक्रमं यज्ञस्य पात्राणि सु-
गादीनि गात्रेषु विचिनुयात् । हविराज्यं वह्नौ जुहुयात् । सामगाः छान्दोगाः
साम च गायेयुः सर्वत्र विधी लिङ् ॥

१५१३—गत्वा ऽथ ते पुरीं लङ्कां
कृत्वा सर्वं यथोदितम् ॥
समीपे ऽन्त्याऽऽहुतेः साऽस्राः
प्रोक्तवन्तो विभीषणम्—॥ १४ ॥

गत्येत्यादि—अथानन्तरं ते मन्त्रिणः लङ्कां गत्वा यथोदितं च कृत्वा ।
अन्त्याहुतेःमृताहुतेः अनन्तरं साक्षाः सबाष्पाः विभीषणं प्रोक्तवन्तः ॥

१५१४—'कृतं सर्वं यथोद्दिष्टं, कर्तुं वह्नि-जल-क्रियाम् ॥
प्रयतेथा महाराज ! सह सर्वैः स्व-बन्धुभिः. ॥ १५ ॥

कृतमित्यादि—यथोद्दिष्टं यथाविहितं सर्वमहमाभिः कृतं त्वमिदानीं

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नामैकोनविंशतितमः सर्गः ५०३

भ्रातृवह्निक्रियां जलक्रियां च कर्तुं स्वबन्धुभिः सर्वैः सह प्रयतेथाः । प्रार्थ-
नायां लिङ् ॥

१५१५—अज्ञन्वन् नोत्सहेथास् त्वं,
धेया धीरन्त्वम-च्युतम्, ॥
स्थेयाः कार्येषु बन्धूनां,
हेयाः शोकोद्भवं तमः ॥ १६ ॥

अक्षयदित्यादि—शोकादप्रवर्तमानं पुनराहुः । अज्ञवत् किं नोत्सहेथाः
किमवसीदसि गह्वितमेतत् । '२८०१। किं वृत्ते लिङ् लृटी । ३। ३। १४४।'
इति गह्वीयां लिङ् । इयं चास्माकमाशांसा । यत्तु धीरत्वं धैर्यं अच्युतं
[अक्षतं] धेयाः धास्यसि । बन्धूनां च कार्ये स्थेयाः स्थास्यसि । शोकोद्भवं
च तसो हेयास्त्यक्षसि । सर्वत्राक्षिपि लिङ् । आर्षघातुकत्वात् '२३७४।
एलिङि । ६। ४। ६७।' इत्यसंयोगादेरेत्वम् ॥

१५१६—ना ऽवकल्प्यमिदं, ग्लायेद् यत् कृच्छ्रेषु भवानपि ॥

न पृथग्-जन-वज् जातु प्रमुह्येत् पण्डितो जनः ॥ १७ ॥

नायकल्प्यमित्यादि—अन्यच्च नावकल्प्यमिदं न सम्भाव्यमेतत् येन
कृच्छ्रेषु दुःखेषु भवानपि ग्लायेत् ग्लानं याति । अनवकृत्सौ असम्भाव-
नायां '२८०२। अनवकृत्स्यमर्षयोः-। ३। ३। १४५।' इत्यादिना लिङ् । सार्व-
धातुकत्वात् '२३७८। वान्यस्य-। ६। ४। ६८।' इत्येत्वं न विकल्प्यते । यस्मान्
पण्डितो जनः पृथग्जनवत् अपण्डितवत् जातु कदाचिदपि न प्रमुह्येत् न
मोहं यातीति सम्भावयामः । '२८०४। जातुयदोर्लिङ् । ३। ३। १४७।' इत्य-
नवकृत्सौ लिङ् ॥

१५१७—यच्च यत्र भवांस् तिष्ठेत्,

तत्रा ऽन्यो रावणस्य न, ॥

यच्च यत्र भवान् सीदेन्

महद्भिस् तद् विगर्हितम् ॥ १८ ॥

यद्येत्यादि—यत्र देशे काले वा भवांस्तिष्ठेत् तत्र यच्च अन्यो रावणस्य
कस्तिष्ठेत् भवस्यानं कः करिष्यति । नैतत्सम्भावयामः तस्य तत्र न्यून-
त्वात् । अन्यरिमग्नवकृत्सिः यच्छब्देनोपपदेन योगात् '२८०५। यद्ययत्रयोः
। ३। ३। १४८।' इत्यनवकृत्सौ भविष्यति लिङ् । यद्येति निपाठसमुदायो

५०४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठो वर्गः,

यच्छब्दस्यार्थे वर्तते । किं च यत्र देशे काले वा यद्य भवान् सीदेत् अवसादं करोतीति महद्भिः पण्डितैः विगर्हितं निन्दितम् । गद्गर्वायां चेति सर्वलकाराणांमपवादो लिङ् । 'यद्ययग्रयोः' इत्यनुवर्तते । अनवकूसाविति निवृत्तम् ॥

१५१८—आश्चर्यं, यच्च यत्र त्वां

प्रब्रूयाम वयं हितम्, ॥

अपि साक्षात् प्रशिष्यास् त्वं

कृच्छ्रेष्विन्द्र-पुरोहितम् ॥ १९ ॥

आश्चर्यमित्यादि—यत्र देशे काले वा यद्य यद्वयमपि त्वां हितं प्रब्रूयाम तदाश्चर्यं विचित्रमेतत् । '२८०७। चित्रीकरणे च ॥३॥१५०।' इति लिङ् । '२८०५। यद्ययग्रयोः ॥३॥१४८।' इति वर्तते । त्वामित्यकथितं कर्म । अतस्त्वं कृच्छ्रेषु व्यसनेषु साक्षादिन्द्रपुरोहितं बृहस्पतिं प्रशिष्याः—
१५१८—वाचं शिक्षयति । '२८०९। उताप्योः समर्थयोलिङ् ॥३॥१५२।' । अपि-
शब्दस्योपपदत्वात् समर्थत्वं चानयोर्बाढमित्येतस्मिन् अर्थे । '२४८६। शास इदद् हलोः । ६।४।३४।' । '२४१० शासि-वसि -।८।३।६०।' इत्यादिना परम् ॥

१५१९—कामो जनस्य—'जह्यास् त्वं प्रमादं नैर्ऋताऽधिप !' ॥

उत द्विपोऽनुशोचैयुर् विप्लवे, किमु बान्धवाः ॥२०॥

काम इत्यादि—हे नैर्ऋताधिप ! रक्षसां नाथ ! त्वं प्रमादं जह्याः त्यज । अस्य जनस्य पौरस्य काम इच्छां । '२८१०। कामप्रवेदनेऽकञ्चिति ॥३॥१५३।' इति लिङ् । कश्चिच्छब्दस्याप्रयोगात् । कामप्रवेदनं च जनाभिप्रायप्रकाशनम् । अन्यच्च अस्मिन् विप्लवे विनाशे द्विपः शत्रवोऽपि उत अनुशोचैयुः अनुशोचन्ति किमु बान्धवाः । '२८०९। उताप्योः समर्थ-योलिङ् ॥३॥१५२।' ॥

१५२०—स भवान् भ्रातृन्वद रक्षेद् यथावदखिलं जनम्, ॥

न भवान् संप्रमुह्येच् चेदाश्वस्युश्च निशाचराः, २१'

स इत्यादि—वेद्यदि भवान् संप्रमुह्येत् मोहं न गच्छेत् तदा स भवान् भ्रातृन्वद यथा भ्रात्रा जनो रक्ष्यते तद्वत् अखिलं जनं यथावत् सम्यक् रक्षेत् । एते च निशाचरा आश्वस्युराश्वासं गच्छेयुः । '२८१३। हेतुहे-तुमतोलिङ् ॥३॥१५६।' । अत्र प्रमोहो हेतुः जनरक्षणं निशाचराश्वासनं च हेतुमाय । अतरेदादित्याच्छपो लुङ् । आश्वसेयुरिति पाठान्तरम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'विभीषणाभिषेको' नामैकोनविंशतितमः सर्गः ५०५

आश्वास इवाचरेयुरित्यर्थः । आश्वसतीत्याश्वासः । पचाद्यच् । तदन्तात्सर्व-
प्रातिपदिकेभ्य इति क्विप् ॥

१५२१—ततः स गतवान् कर्तुं भ्रातुरग्नि-जल-क्रियाम् ॥

प्रोक्तवान् कृत-कर्तव्यं वचो रामो ऽथ राक्षसम् ॥२२॥

तत इत्यादि—ततो वचनानन्तरं भ्रातुरग्निक्रियां जलक्रियां च कर्तुं ग-
तवान् । अथ कृतकर्तव्यं कृतकृत्यं राक्षसं रामः वचः प्रोक्तवान् ॥

१५२२—अम्भांसि रुक्म-कुम्भेन

सिञ्चन् मूर्ध्नि समाधिमान्—॥

‘त्वं राजा रक्षसां लङ्का-

मवेक्षेथा विभीषण ! ॥ २३ ॥

अम्भांसीत्यादि—रुक्मकुम्भेन स्वर्णकलशेनाम्भांसि जलानि मूर्ध्नि सि-
ञ्चन् पातयन् रामः प्रोक्तवानिति पूर्वोणान्वयः । हे विभीषण ! [समाधिमान्
प्यानमान्] त्वमद्यप्रभृति रक्षसां राजा लङ्कामवेक्षेथाः कार्याकार्यनिरूपणेन
द्रक्ष्यसि ॥

१५२३—क्रुद्धाननुनयेः सम्यक्,

धनेर्लुब्धानुपार्जयेः, ॥

मानिनो मानयेः काले,

त्रस्तान् पीलस्त्य ! सान्त्वयेः ॥ २४ ॥

क्रुद्धानित्यादि—हे पीलस्त्य ! क्रुद्धाननुनयेः प्रसादयिष्यसि । ये लुब्धा-
स्तान् धनेनोपार्जयेः दानेन प्रहीष्यसि । मानिनः सत्कारोचिते काले मा-
नयेः पूजयिष्यसि । त्रस्तान् भीतान् सान्त्वयेः समाश्रययिष्यसि । सर्वत्र
निगन्त्रणे नियोगकरणे प्रार्थनायां वा लिट् ॥

१५२४—इच्छा मे परमा, ऽऽनन्देः कथं त्वं वृत्र-शत्रु-न्वत्, ॥

इच्छेद्धि सुहृदं सर्वो वृद्धि-संस्थं यतः सुहृत् ॥ २५ ॥

इच्छेत्यादि—इयं च मे इच्छा महती । यत्वं वृत्रशत्रुन्वत् इव
कथमानन्देः सुहितो भविष्यसि । '२८१४। इच्छार्थेषु लिट्छोटौ ।
।१।१।५०।' इति लिट् । इच्छार्थस्य पातोऽप्यपदात्वात् । यतः सर्वं एव
शुद्धं सुहृदं वृद्धिसंस्थं इत्यस्यमिच्छेत् इच्छति । '२८१५। इच्छार्थेषु
विभाषा यतमाने ।१।१।५०।' इति लिट् ॥

१५२५—वर्धिपीष्ठाः स्वजातेषु,
वध्यास् त्वं रिपु-संहतीः, ॥
भूयास् त्वं गुणिनां मान्यस्,
तेषां स्थेया व्यवस्थितौ. ॥ २६ ॥

वर्धिपीष्ठा इत्यादि—स्वजातेषु स्वजातिषु राक्षसेषु मध्ये त्वं वर्धि-
पीष्ठाः वृद्धिमान् भविष्यसि । आशिषि लिङ् । एवं वध्यमाणेष्वपि सर्वत्र ।
रिपुसंहतीः शत्रुसमूहान् वध्याः विनाशयिष्यसि '२४३३' हनो वध ङिङि
'२।४।४२।' भूयाश्च गुणिनां मान्यः । श्रुतशीलवतां मानार्हश्च भविष्यसि ।
तेषां च गुणिनां व्यवस्थायां चिरकालं स्थेयाः स्थास्यसि ॥

१५२६—धेयास् त्वं सुहृदां प्रीतिं,
वन्दिपीष्ठा दिवौकसः, ॥
सोमं पेयाश् च, हेयाश् च
हिंसा हानि-करीः क्रियाः. ॥ २७ ॥

धेया इत्यादि—त्वं सुहृदां प्रीतिं धेयाः जनयिष्यसि । दिवौकसो दे-
वान्पन्दिपीष्ठाः प्रणंस्यसि । सोमं पेयाः पास्यसि । तथा हिंसाः परोपहा-
तिकाः हानिकरीः अपचयहेतुकाः क्रियाः हेयाः त्यज्यसि ॥

१५२७—अवसेयाश् च कार्याणि धर्मेण पुरन्वासिनाम्, ॥
अनुरागं क्रिया राजन्! सदा सर्व-गतं जने. ॥ २८ ॥

अवसेया इत्यादि—पुनः पुरवासिनां पौराणां कार्याणि धर्मेणावसेयाः
समाप्स्यसि । '१२२२।पोऽन्तकर्मणि' । हे राजन्! अत्र जने अनुरागं सर्वगतं
सर्वव्यापिनं क्रियाः करिष्यसि ॥

१५२८—घानिपीष्ट त्वया मन्वुर्, ग्राहिपीष्ट समुन्नतिः, ॥
रक्षोभिर् दशिपीष्ठास् त्वं, द्रक्षीरन् भवता च ते. ॥२९॥

घानिपीष्टेत्यादि—मन्वुः क्रोधः त्वया घानिपीष्ट हनिष्यते । चिण्व-
जावो वृद्धिर्त्वं च । समुन्नतिरभ्युच्चयः ग्राहिपीष्ट महीष्यते । रक्षो-
भिर्दर्शनपरैर्दशिपीष्ठाः त्वं द्रक्ष्यसे । ते च राक्षसाः भवता दर्शनपरेण च
द्रक्षीरन् । अचिण्वजावपक्षः ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विंशतितमः सर्गः ५०७

१५२९—मन्युं वध्या भट-वध-कृतं बाल-वृद्धस्य राजन् !,
शास्त्राऽभिज्ञाः सदसि सु-धियः सन्निधिं ते क्रियासुः, ॥
संरंसीष्ठाः सुर-मुनि-गते वर्त्मनि प्राज्य-धर्मे,
संभुत्सीष्ठाः सु-नय-नयनैर् विद्विषामीहितानि ॥३०॥'
इति भट्टिकाव्ये तिङन्त-काण्डे लिङ्-विलसितो
नामैकोन-विंशति-तमः सर्गः ॥

मन्युमित्यादि—अन्यथा हे राजन् ! बालानां वृद्धानां च । सर्वो इन्द्रो
विभाषैकवद्भवतीति बालाश्च वृद्धाश्च बालवृद्धम् । तस्य मन्युं शोकम् ।
भटवधकृतं भटानाम् पितृपुत्रादीनां च यो वधः तत्कृतम् । वध्याः प्रि-
यवचनार्थप्रदानादिभिरपनेष्यसि । शास्त्रार्थज्ञाः शास्त्रार्थकुशलाः ते तव
सदसि सभायां सन्निधिं क्रियासुः सन्निहिता भवन्निवत्यर्थः । सुरैर्मुनि-
भिश्च गते सेविते धर्मनि मार्गे प्राज्यधर्मे भूरिपुण्ये संरंसीष्ठाः रंस्यसे ।
द्विषां शत्रूणां ईदितानि चेष्टितानि मुनयनयनैः शोभनाः ये नयाः तैरेव
नयनैश्चक्षुर्भिरिवावस्थितैः सम्भुत्सीष्ठाः जानीयाः ज्ञास्यसि । 'बुध भवग-
मने' । एकाचो वशो भष् ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे षष्ठः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'घिभीषणाभिषेको' नाम
एकोनविंशतितमः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

इतः प्रभृति लोटमधिकृत्य तद्विलसितमाह—तत्र 'लोट च' इति वचना-
द्विध्यादिष्वर्थेषु लोट । ततोऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति ॥

१५३०—समुपेत्य ततः सीतामुक्तवान् पवनाऽऽत्मजः—॥
'दिष्ट्या वर्धस्व वैदेहि ! हतस् त्रैलोक्य-कण्टकः ॥१॥

समुपेत्येत्यादि—ततोऽनन्तरं पवनारामजः रामाज्ञया सीतां समुपेत्य
समुपागम्योक्तवान् । हे वैदेहि ! रावणत्रैलोक्यस्य प्रतोद्भव्यात् कण्टको
हतमेन दिष्ट्या प्रियवचनेन वर्धस्व नियोगतो वत्सर्वतीति । निम-
ग्नणे लोट ॥

५०८ भट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

१५३१—अनुजानीहि हन्यन्तां मयैताः क्षुद्र-मानसाः ॥

रक्षिकास् तव राक्षस्यो, गृहाणैतासु मत्सरम्. ॥ २ ॥

अनुजानीहीत्यादि—अनुजानीहि अनुज्ञां प्रयच्छ । प्रार्थनायां छोद । येन मयैता राक्षस्यस्तव रक्षिकाः क्षुद्रमानसाः पापशयाः हन्यन्तां विना-
इयन्ताम् । अत्र विधौ कर्मणि छोद । तस्मादेतासु मत्सरं गृहाण जनय ।
प्रार्थनायां छोद । येन गृहीतक्रोधा मामनुज्ञास्यसि ॥

१५३२—तृणहानि दुराऽऽचारा घोर-रूपाऽऽशय-क्रियाः, ॥

हिंसा भवतु ते बुद्धिरैतासु, कुरु निष्ठुरम्. ॥ ३ ॥

तृणहानीत्यादि—एता दुराचाराः घोररूपाशयक्रियाः क्रूराणि भा-
काराभिप्रायानुष्ठानानि यासां वासृणहानि इतिष्यामि । तदेतासु हिंसा
हिंसनशीला तव बुद्धिर्भवतु । निष्ठुरं च निष्ठुर्यं कुरु । भावप्रधानो
निर्देशः ॥

१५३३—पश्चिमं करवामैतत् प्रियं देवि ! वयं तव, ॥'

ततः प्रोक्तवती सीता वानरं करुणाऽऽशया ॥ ४ ॥

पश्चिममित्यादि—हे देवि ! किमत्र विचारितेन तव पश्चिममन्त्र्यं प्रियं
पुतद्वयं करवाम करिष्यामः । अस्मद् एकरवे बहुवचनमन्यतरस्याम् ।
ततोऽनन्तरं सीता करुणाशया सती वानरं प्रोक्तवती ॥

१५३४ उपशाम्यतु ते बुद्धिः पिण्ड-निर्वेश-कारिषु ॥

लघु-सत्त्वेषु, दोषोऽयं यत्-कृतो, निहतो ऽसकौ. ॥ ५ ॥

उपेत्यादि—लघुसत्त्वेषु स्त्रीजनेषु पिण्डनिर्वेशकारिषु पिण्डस्य प्राप्तस्य
निर्वेशो निष्क्रयः तत्कारिषु ते बुद्धिरुपशाम्यतु सकरुणा भवतु । सर्वत्र
विधौ छोद । किमिति चेत् यत्कृतो यज्जनितोऽयं दोषः समैतारभिः कृतः ।
असकौ असौ रावणो निहतो व्यापादितः । कुत्सायाम् '२०२६। अन्यसर्व-
नाशामकश्च प्राश्टेः । ५।३।७३।' इति अकश्च ॥

१५३५—न हि प्रेष्य-वधं घोरं करवाण्यस्तु ते मतिः, ॥

एधि कार्य-करस् त्वं मे, गत्वा प्रवद राघवम्. ॥ ६ ॥

नहीत्यादि—अन्यघ न हि नैव घोरं प्रेष्यवधं करवाणि करिष्यामीतीत्यम्
मतिस्तवाप्यस्तु । '२१९५। आशिपि लिङ् लोटौ । ३।३।१७३।' इति छोद ।
अतस्त्वं कार्यकरः कार्यकरणे अनुकूलः । आनुलोम्ये टः । एधि भव । '२४६९।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विंशतितमः सर्गः ५०९

धसोरलोपः । ६।४।१११। '२४७१। धसोरेद्वावभ्यासलोपश्च । ६।४।११२। ।
पृथ्वस्य समानाश्रयात्वात्सिद्धत्वे '२४२५। हुम्लत्स्यो हेर्धिः । ६।४।१०१।'
कार्यमाह । गत्वा प्रवद राघवं गत्वा राघवं ममादेशाद् मूहि ॥

किं मया वक्तव्यमिति चेत्तदाह—

१५३६—'दिदधुर् मैथिली राम! पश्यतु त्वा ऽविलम्बितम्.'
तथैति स प्रतिज्ञाय गत्वा राघवमुक्तवान् ॥ ७ ॥

दिदधुरित्यादि—हे राम! द्रष्टुमिच्छुर्मैथिली सीता अविलम्बितं द्रुतं
त्वा त्वां पश्यतु । सर्वत्र प्रार्थनायां लोद । स पंचनामजस्तथेति यथाज्ञाप-
यमीति प्रतिज्ञाय स्वीकृत्य गत्वा राघवमुक्तवान् ॥

किमित्याह—

१५३७—'उत्सुका ऽऽनीयतां देवी काकुत्स्थ-कुल-नन्दन ॥'
क्ष्मां लिखित्वा विनिश्चयस्य स्वरा ऽऽलोक्य विभीषणम् ८

उत्सुकैन्यादि—हे काकुत्स्थकुलनन्दन! उत्सुका देवी आनीयतामिति ।
प्रार्थनायां कर्मणि लोद । पृथमुक्ते रावणवधे महति प्रयासे कृतेऽपि जनवा-
दभयात् न तथा सह घातः कार्यं इत्यभिप्रायेण । राघवः क्ष्मां महुष्टेन लि-
खित्वा विनिश्चयस्य स्वराऽलोक्य आकाशं दृष्ट्वा । स्वरित्यभ्ययम् । विभीषण-
मुक्तवानिति पदयमाणेन सम्यन्धः ॥

१५३८—उक्तवान् राघवः—'सीतामानया ऽलंकृतामिति ॥
गत्वा प्रणम्य तेनोक्ता मैथिली मधुरं वचः ॥ ९ ॥

उक्तयानित्यादि—सीतामलंकृतामानयेति राघव उक्तवान् । विधी
लोद । तेन विभीषणेन गत्या प्रणम्य च मैथिल्युक्ता मधुरं वचः ॥

१५३९—जहीहि शोकं वैदेहि!, प्रीतये धेहि मानसम् ॥
रावणे जहिहि द्वेषं, जहाहि प्रमदा-धनम् ॥ १० ॥

जहीहीत्यादि—शोकं पतिवियोगजं जहीहि । '२४९८। जहातेश्च
। ६।४।११२।' इत्ययत्तरस्यसिद्धत्वात् । '२४९९। आचरी । ६।४।११०।'
इत्याकार इति रूपप्रथम् । प्रीतये प्रीत्यर्थे पुनर्मानसं धेहि घटयस्व ।
'२४०१। धसोरेद्वावभ्यासलोपश्च । ६।४।११२।' । रावणे रावणस्यैव
द्वेषं जहिहि तस्य विनष्टत्वात् । प्रमदधनं अनोक्तवनिष्ठां जहादि । पशु-
भित्तं वाहीत्यर्थः । सर्वत्र विधी लोद ॥

५१० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

१५४०—त्नाह्यनुलिम्प, धूपाय,
निवस्स्वा SSविध्य च स्रजम्, ॥
रत्नान्या SSमुञ्च, संदीप्ते
हविर् जुहुधि पावके, ॥ ११ ॥

१५४१—अद्भि त्वं पञ्च-गव्यं च,
छिन्धि संरोध-जं तमः, ॥
आरोह शिबिकां हैमीं,
द्विषां जहि मनोरथान्. ॥ १२ ॥

स्नाहीत्यादि—श्लोकद्वयं मिश्रेण व्याख्यातम् । आहि स्नानं कुरु । ततः
कायशुद्धयर्थं सदनुपहतं पञ्चगव्यमद्भि भक्षय । '२४२५। हु-स्रजभ्यो हेभिः
।६।४।१०१।' गोरेतानि गव्यानि । सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् । पञ्च-
गव्यानि समाहृतानीति पाशादिदर्शनात्तु डीप् । ततः पवित्रीकृतकाया
सन्दीप्ते पावके हविर्जुहुधि । ततः स्वामिनं गन्तुमनुष्ठितदेवकार्यां सती
त्वमालिम्प समालभस्व । ततो निवस्स्व आच्छादय । '१०९२। वस
आच्छादने' । अदादिस्वाच्छपो लुक् । धातुसकारस्य परगमनम् । ततो
धूपाय धूपितमात्मानं कुरु । धूपेरायप्रत्ययः । आविष्य च स्रजं भार्ता-
शिरस्याक्षिप । '१२५७। व्यध ताडने' । इयनि '२४१२। ग्रहि-उया
-।६।१।१६।' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । रत्नान्यामुञ्च विन्यस्येत्ययमर्थवशात्
क्रियाक्रमो द्रष्टव्यः । यथा देवदत्तं भोजय स्नापय उद्धर्तयेति । किं च संरो-
धजं तमः अस्वत्तप्रीकरणजं शोकं छिन्धि अपनय । हैमीं शिबिकां सौवर्ण-
यानमारोह अधितिष्ठ । सर्वत्र भर्तुर्नियोगकरणे लोट् । तामारुडा द्विषां
मनोरथान् हृदये स्थितानभिप्रायान् जहि नाशय ॥ हौ परतो '२४३।
हन्तेर्जः ।६।४।३६।' ॥

१५४२—तृणेद्दु त्वद्-वियोगोत्-
भवतादधियुक्ता त्वमंत ऊ-
नं पतिः शुचम्,
॥१३॥

तृणेद्वित्यादि—गतायां त्वयि राजन्यानां क्षत्रियाणां पती रामः शुचं
शोकं त्वद्वियोगोत्पन्नं त्वद्वियोगप्रभवाम् । '२९१६। सुपि स्थः ।३।२।४।' इति कः । 'उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति पूर्वसवर्णः । तृणेद्दु हिनस्तु । अतः
अस्माकालादूर्ध्वं कालं स्ववेशमनि अयोध्यायां अधियुक्ता त्वं भवतान्
भूयाः । '२१९७। तु ह्योः-।७।१।३५।' इति तात्पर्यम् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानंके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विंशतितमः सर्गः ५११

१५४३-दीक्षस्य सह रामेण त्वरितं तुरगाध्वरे, ॥

दृश्यस्य पत्या प्रीतेन, प्रीत्या प्रेक्षस्य राघवम्. ॥१४॥

दीक्षस्वेत्यादि—तुरगाध्वरे अश्वमेधे रामेण सह त्वरितं दीक्षस्व दीक्षिता मूयाः । आशिवि लोट । प्रीतेन पत्या दृश्यस्व दृष्टा भव । इहापि कर्मणि लोट । प्रीता च सती राघवं त्वं प्रेक्षस्व ॥

१५४४-अयं नियोगः पत्युस् ते, कार्या नाऽत्र विचारणा, ॥

भूपयाऽङ्गं, प्रमाणं चेद्, रामं गन्तुं यतस्व च. ॥१५॥

अयमित्यादि—तव पत्युस्यं नियोगः यत्कृतः श्रानादिष्वापारः । अत्र यस्तुनि विचारणा न कार्या किमेवं न धेति । एतत्प्रमाणं चेत् भूपयाङ्गं श्रानादिपूर्वकमलङ्कृतम् । रामं गन्तुं यतस्व ॥

१५४५-मुदा संयुहि काकुत्स्थं,

स्वयं चाऽऽमुहि सम्मदम्, ॥

उपेर्त्यूर्ध्वं मुहूर्तात् त्वं

देवि ! राघव-सन्निधिम्. ॥ १६ ॥

मुदेत्यादि—गत्वा च काकुत्स्थं मुदा हर्षेण संयुहि मिश्रय । 'यु मिश्रणे' । तत्र गमनेन स्वयं च सम्मदं हर्षं प्राप्नुहि '३२४५। सम्मद-संमदौ हर्षे । ३।३।६८।' । सर्वत्र प्रार्थनायां लोट । हे देवि ! अस्मान्-गुहृतांूर्ध्वं राघवसन्निधिम् । राघवः सन्निधीयते यस्मिन् प्रदेशे इति '३२७१। कर्मण्यधिकरणे च । ३।३।९३।' इति किप्रत्ययः । तं त्वमुपेहि गच्छ ॥

१५४६-ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्देहोऽङ्ग ! स्यामिनी स्म भव क्षितेः

राज-पत्नी-नियोग-स्वर्मनुशाधि पुरी-जनम्. ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वमित्यादि—तथा मुहूर्तांूर्ध्वं क्षितेः स्वामिनी भव स्म । अत्रेति ताम्बोधनपदम् । अत्र '२८१९। स्मे लोट । ३।३।१६५।' इत्यनेन प्रिये लोट । तत्र हि '२८१७। प्रियातिगर्गप्राप्तकालेषु कृष्याश्च । ३।३।१६३।' इति औ-र्ध्वमौर्ध्वं इति च वर्तते । प्राप्तकालतायां लोट । राघवसन्निधिं गन्तुं क्षितेः स्वामिनी मन्त्रितुं प्राप्तवाळा देवी । अन्यथा वाळातिथमे मपि वि-रभेति रामो विरभते । अन्यथा ह्यमम्माकमातांसा । त्वं राजपत्नीनियोगस्यं महादेव्याज्ञाकरणतत्परं पुरीस्थमयोध्यावगिप्तं जनं अनुशाधि विधेयीकृत । आशिवि लोट । '२४८७। ता ही-। १।४।३५।' इति सादेनाः । तस्य गमा-नाशयवाइतिहाये '२४२५। इ-सप्ययो देधिः । १।४।१७१।' ॥

५१२ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

१५४७—उत्तिष्ठस्व मते पत्युर्, यतस्वा ऽलङ्कृतौ तथा, ॥

प्रतिष्ठस्व च तं द्रष्टुं द्रष्टव्यं त्वं मही-पतिम्. ॥१८॥'

उत्तिष्ठस्वेत्यादि—तस्मात्प्रार्थयेऽहं पत्युर्मते अभिप्राये मत्समीपमा-
गन्तव्यमिति उत्तिष्ठस्व तदर्थं घटस्व । '२६९१ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि
।१।१।२४।' इति तद् । तथा अलङ्कृतौ अलङ्करणे यतस्व यत् करु । लज्जया
कदाचिन्नोऽसहेतेति पुनःपुनरभिधानं भविरुद्धम् । यथा आहीत्यादि भूपया-
ङ्गमिति मन्यते तेन चारद्वयमुक्तमेवं अलङ्कृत्य त्वं महीपतिं द्रष्टव्यं दर्श-
नाहम् । '२८२२ अहं कृत्य-नृचश्च ।३।३।११९।' इति अक्षरपदद्रष्टव्ये
वा भावश्यकं '३३१२ कृत्याश्च ।३।३।१७१।' इति संद्रष्टुं प्रतिष्ठस्व गच्छ ।
प्रार्थनायां लोट् । '२६८९। समव-प्र-वि-भ्यः स्थः ।१।३।२२।' इति तद् ॥

१५४८—अनुषाय यथाऽऽदिष्टं नियोगं जनकाऽऽत्मजा ॥

समारूढवती यानं पट्टांऽशुक-वृताऽऽनना. ॥ १९ ॥

अनुषायेत्यादि—श्लोकत्रयं एवमुक्त्वा भर्तृव्योहिष्टं नियोगं ज्ञानादि-
कमनुषाय कृत्वा जनकात्मजा मां कश्चिन्मात्राक्षीदिति पट्टांशुकवृतानना
यानं शिविकामारूढवती पत्युरन्तिकं च गात्वा यानादवतीर्थैत्यर्थान् ॥

१५४९—लज्जाऽऽनता विसंयोग-दुःख-स्मरण-विह्वला ॥

साऽऽज्ञा गत्वा ऽन्तिकं पत्युर् दीना रुदितवत्यसौ. २०

लज्जानतेत्यादि—लज्जया भागता वियोगदुःखस्य पूर्वानुभूतस्य स्मर-
णेन विह्वला साक्षा दीना सा पत्युरन्तिकं गात्वा सीता रुदितवती ॥

१५५०—प्राप्त-चारित्र्य-सन्देहस् ततस् तामुक्तवान् नृपः ॥

इच्छा मे-ना ऽऽददे सीते! त्वामहं गम्यतामृतः'. २१

प्राप्तेत्यादि—ततोऽनन्तरं नृपे रामः 'रावणः किमस्मां लण्डितचारि-
त्रशीलो न वा' इति प्राप्तचारित्र्यसन्देहस्तामुक्तवान् । किमित्याह—हे सीते!
समेयमिच्छा यत्त्वामहं नाददे न गृह्णामि । '२८१४। इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ
।३।३।५७।' इति लोट् । अतोऽतिच्छातः कारणाद्येष्टं गम्यताम् ॥

किमिति नेच्छति चेदाह—

१५५१—रावणाऽङ्क-परिश्लिष्टा त्वं हृल्-लेख-करी मम ॥

मतिं बर्धान सुग्रीवे, राक्षसेन्द्रं गृहाण वा. ॥ २२ ॥

रावणेत्यादि—रावणाङ्कपरिश्लिष्टा हरणसमये रावणोत्सङ्गे स्थिता

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विशतितमः सर्गः ५१३

सती परिक्लिष्टा परिमृदितवती त्वं मम हृद्वेखकरी चेतःपीडनशीला ।
'२९३४। कृशो हेतुताच्छील्य-।३।२।२०।' इति टः । '९८८ । हृदयस्य हृत्ता-
स-।६।३।५०।' इति हृदादेशः । कमहं शरणं यास्यामीति चेद्वाह—सुग्रीवे मतिं
वधान बन्धीयाः उत्पादय । राक्षसेन्द्रं विभीषणं वा अनुगृहाण स्वीकुरु ॥

१५५२—अशान भरताद् भोगान्, लक्ष्मणं प्रवृणीष्व वा,॥

कामाद् वा याहि, मुच्यन्तामांशा राम-निबन्धनाः २३

अशानेत्यादि—भरताद्वा भोगान्शान मुद्धव । सर्वत्र '२५५७। हलः
भः शानञ्चौ ।३।।।८३।' इति शानच् । लक्ष्मणं प्रवृणीष्व वा अङ्गीकुरु ।
'वृश् वरणे' इत्यस्य रूपम् । '२५५८। प्वादीनां इत्स्वः ।७।३।८०।' । स्वे-
च्छया वा याहि भवस्यै यत्र रोचते तत्र गम्यताम् । रामनिबन्धनाः पुनरपि
रामो मे पतिर्भूयादित्याशा मुच्यन्तां त्यज्यन्ताम् ॥

किमिति चेद्वाह—

१५५३—क्व च ख्यातो रघोर् वंशः, क्व त्वं पर-गृहोपिता,

अन्यस्मै हृदयं देहि, नाऽनभीष्टे घटामहे ॥ २४ ॥

क्व चेत्यादि—परिशुद्धत्वात्सर्वत्र ख्यातः लोके विदितो रघोर्वंशः क्व ।
क्व च त्वं परगृहोपिता जातकलङ्करत्वाद् । द्वयमध्येतद्दूरं भिन्नम् । सर्वत्र
विधौ छोट् । अतोऽन्यस्मै हृदयं देहि चित्तं परस्मै देहि । वयं अनभिमतं
विषये न घटामहे । निमन्त्रणे छोट् ॥

१५५४—यथेष्टं चर वैदेहि, पन्थानः सन्तु ते शिवाः, ॥

कामास्तेऽन्यत्र तायन्तां, विशङ्कां त्यज मद्-गताम् २५

यथेष्टमित्यादि—यथेष्टं चर यथेष्टचारिणी भव । विधौ छोट् । तत्र
च यथेष्टं चरन्त्याः पन्थानो मार्गाः शिवा निर्विघ्नाः सन्तु भूयामुः । आ-
शिषि छोट् । किं च कामाः अभिलापास्तवान्यत्र तायन्तां स्फीता भवन्तु ।
अत्राप्याशिषि । यथेष्टचारिण्यारिण्यमयं करिष्यतीति मद्रतां विशङ्कां भयं
त्यज त्यज्यति । विधौ छोट् ॥

१५५५—ततः प्रगदिता वाक्यं मैथिलाऽभिजना नृपम्—॥

'स्त्रीसामान्येन सम्भूता शङ्का मयि विमुच्यताम् २६

तत इत्यादि—ततस्तद्वचनान्तरं मैथिलाभिजना सीता नृपं वाक्यं
प्रगदिता पदितुं प्रवृत्ता । '३०५३। आदिकर्मणि षः-।३।४।७३।' स्त्रीसा-
मान्येन स्त्रीति कृत्वा पा तस्य मयि शङ्का इयं सती न वेति सा विमुच्य-
ताम् । मिथ्यात्वात् । प्रार्थनायां छोट् ॥

५१४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

१५५६—दैवाद् विभीहि काकुत्स्थ !,
जिहीहि त्वं तथा जनात्,
मिथ्या मामभिसंकुध्य-
न्न-वशां शत्रुणा हताम् ॥ २७ ॥

दैयादित्यादि—अन्यच्च हे काकुत्स्थ ! राम ! अवशां पराधीनां शत्रुणा हताम् । मिथ्या अभिसंकुध्यन् अलीकेन । '५७६। कुध-द्वेहोरुपसृष्टयोः कर्म । १।४।३८।' इति कर्मसंज्ञा । दैवात् अनिष्टफलात् विभीहि भयं जनय भीतो भव । हेरपित्वाधिकत्वे गुणो न भवति । इतश्च जनादिमं जगं वीक्ष्य जिहीहि लज्जस्व । ल्यब्लोपे पञ्चमी । विधौ लोट् ॥

त्वय्यसंक्रान्तायां मम कीदृशं भयं लज्जा चेति चेत्तदाह—

१५५७—चेतसस् त्वयि वृत्तिर् मे, शरीरं रक्षसा हतम्, ॥
विदांकुर्वन्तु सम्यञ्चो देवाः सत्यमिदं वचः ॥ २८ ॥

चेतस इत्यादि—मे चेतसो वृत्तिरात्मव्यापारः त्वयि तिष्ठति अनन्य-मनस्कत्वात् । रक्षसा हताया मम न सर्वं हतं अपि तु शरीरं हतम् । नै-वेद् मिथ्या । तथाहि हे महाभूताधिष्ठानाः सम्यञ्चः । सर्वत्र वर्तमानाः अञ्चन्तीति क्विप् । अञ्चतावप्रत्यये '४२३। समः समि । ६।३।९३।' इति सम्यादेशः । एते मदर्थिताः मम वचः सत्यं विदांकुर्वन्तु अवगच्छन्तु । प्रार्थनायां लोट् । विदांकुर्वन्त्विति निपातनम् ॥

प्रत्येकं प्रार्थनामाह—

१५५८—त्वं पुनीहि पुनीहीति पुनन् वायो ! जगत्-त्रयम्
चरन् देहेषु भूतानां विद्धि मे बुद्धि-विप्लवम् ॥ २९ ॥

त्वं पुनीहीत्यादि—हे वायो ! पुनीहि पुनीहीति जगद्भ्रयं पुनः पुनः पुनामि भृशं वा पुनामीत्यभिप्रायः । त्वं जगद्भ्रयं पुनन् भूतानां देहेषु चरन् मम बुद्धिविप्लवं बुद्धेरन्यथात्वं विद्धि अवगच्छ । प्रार्थनायां लोट् । पूर्वत्र '२८२५। क्रियासमभिहारे लोट्-३।४।२।' इति लोट् । तस्य परस्मै-पदसम्बन्धी हिरादेशः । क्रियासमभिहारे द्विवचनम् । पुनसिति यथावि-ध्यनुप्रयोगः । पूर्वस्मिन्नित्यनेन पुनातेरनुप्रयोगः । तत्र हि क्रियासमुच्चया-भावात् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम विंशतितमः सर्गः ५१५

१५५९-खमट, घामटा ऽटोर्वीमित्यटन्त्यो ऽति-पावनाः ॥
यूयमापो ! विजानीत मनो-वृत्तिं शुभां मम. ॥ ३० ॥

खमित्यादि—यूयमापोऽतिपावनाः अतिपवित्राः खमट घामट उर्वीमट इति वयमन्तरीक्षमटाम देवलोकमटाम भूर्लोकमटामेत्येवमभिप्रायः । सर्व-द्राटन्त्यो मम शुभां चित्तवृत्तिं विजानीतेति । अत्र प्रार्थनायां छोट । पूर्वत्र तु आकाशादिकारकमेदात् अनेकाटनक्रियासमुच्चयः । ततश्च '२८२६। समु-च्चयेऽन्यतरस्याम् । ३।४।३।' इति छोट । अदेति समुच्चये सामान्यवच-नस्यैत्यनुप्रयोगः । आकाशाद्युपगामिनीनामटनक्रियाणां पुनरटनक्रियायाः सामान्याया अनुप्रयोगात् ॥

१५६०-जगन्ति धत्स्व धत्स्येति दधती त्वं वसुन्धरे ! ॥
अवेहि मम चारित्रं नक्तं-दिवसं-विच्युतम्. ॥ ३१ ॥

जगन्तीत्यादि—त्वं वसुन्धरे ! धत्स्व धत्स्येति अहं पुनः पुनर्दधे भृशं वा दध इति एवमभिप्राया जगन्ति दधती मम चारित्रं नक्तंदिनमविच्युतं भस्त्रलितमवेहि । अत्र प्रार्थनायां छोट । पूर्वत्र क्रियासमभिहारे तस्य चात्मनेपदसम्बन्धिनः स्वादेशः ॥

१५६१-रसान् संहर, दीप्यस्व, ध्वान्तं जहि, नभो भ्रम,
इतीहमानंस् तिग्मांऽशो ! वृत्तं ज्ञातुं घटस्व मे. ॥ ३२ ॥

रसानित्यादि—हे तिग्मांशो ! त्वमपि अहंरसान् भौमान् संहर संहरा-मीति । दीप्यस्य दीप्ये । ध्वान्तं जहि हन्मि । नभो भ्रम भ्रामामीत्येवम-भिप्रायः । इहमानः जगत्पर्यक्रियासु चेष्टमानः । मम वृत्तं चरित्रं ज्ञातुं घटस्व यत्तस्य । अत्र प्रार्थनायां छोट । पूर्वत्र '२८२६। समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३।४।३।' इति तस्य च यथायोगं द्विस्वादेशः । इहमान इति '२८२८। समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३।४।५।' इत्यनुप्रयोगः । संहरेत्यादीनामीदृतेः सामान्यवचनस्यानुप्रयोगात् ॥

१५६२-स्वर्गे विद्यस्व, भुव्या ऽऽस्व, भुजङ्ग-निलये भय,
एवं यत्नं ममा ऽऽकाश । संबुध्यस्व कृताऽऽकृतम्. ३३

स्वर्गे इत्यादि—त्वं आकाश ! स्वर्गे विद्यस्व अहं विद्ये । भुवि भास्व भासे । भुजङ्गनिलये पाताले भय भयामीत्येवमभिप्रायः सर्वत्र । यत्नं वि-द्यन् मम कृताकृतं पुत्रापुत्रं दुष्यस्व भयगच्छ । अत्र प्रार्थनायां छोट । पूर्वत्र '२८२६। समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३।४।३।' इति तस्य च यथायोगं

५१६ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमो वर्गः,

हिस्वादेशः । वसन्निति '२८२८। समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३।४।५।' इत्य-
नुप्रयोगः । विद्यमानादीनां वसतः सामान्यवचनस्यानुप्रयोगात् ॥

एवं पृथिव्यादीनि महाभूतानि कथयित्वा लक्ष्मणमाह—

१५६३—चितां कुरु च सौमित्रे ! व्यसनस्याऽस्य भेषजम्,
रामस् तुप्यतु मे वाऽद्य, पापां पुष्पातु वाऽनलः ॥३४'

चितामित्यादि—हे सौमित्रे ! व्यसनस्यास्य मिथ्यादूषणस्य भेषजं प्र-
तिक्रियां चितां कुरु । विधौ लोट् । मम अग्नौ विशुद्धाया रामो नियोगत-
स्तुप्यतु । अनलो वा मां पापां नियोगतः पुष्पातु दहतु । वहन् मर्त्यलो-
कान्मोचयत्वित्यर्थः । निमन्त्रणे लोट् । 'दुप मुप स्नेहन-मोचन-पूरणेषु' इति
त्रयादिः मोचने द्रष्टव्यः । अनेकार्थत्वादाहे ॥

१५६४—राघवस्य मतेनाऽथ लक्ष्मणेनाऽऽचितां चिताम् ॥

दृष्ट्वां प्रदक्षिणीकृत्य रामं प्रगदिता वचः ॥ ३५ ॥

राघवस्येत्यादि—अथ राघवस्य मतेनानुज्ञातेन '६२५। कस्य च
वर्तमाने । ३।३।६७।' इति षष्ठी । '३०८९। मति-बुद्धि-पूजाऽर्थभ्यश्च
। ३।२।१८८।' इति वर्तमाने क्तः । तस्य वा मतेनानुज्ञया चितामाचितां
रचितां दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य सीता रामं प्रगदिता वचो गदितुं प्रवृत्ता ॥

१५६५—प्रवपाणि वपुर वह्नौ रामाऽहं शङ्किता त्वया, ॥

सर्वे विदन्तु शृण्वन्तु भवन्तः स-प्लवङ्गमाः ॥ ३६ ॥

प्रवपाणीत्यादि—येऽथ सन्निहिता देवादयः ते सर्वे सप्लवङ्गमाः वानरैः
सह भवन्तः विदन्तु चेतसा शृण्वन्तु श्रोत्राभ्यां मद्गचनम् । हे राम ! त्वया
दुष्टेति शङ्किता अहं वह्नौ वपुः शरीरं प्रवपाणि नियोगतः प्रक्षिपाणि ।
निमन्त्रणे लोट् । '२२३। आनि लोट् । ८।४।१६।' इति णत्वम् ॥

१५६६—मां दुष्टां ज्वलित-वपुः पुषाण वह्ने !,

संरक्ष क्षत-मलिनां सुहृद् यथा वा, ॥

एषाऽहं क्रतुषु वसोर् यथाऽऽज्य-धारा

त्वां प्राप्ता विधि-वर्दुदीर्ण-दीप्ति-भालम् ॥३७॥

इति भट्टि-काव्ये तिङन्त-काण्डे लोट्-प्रदर्शनो नाम

विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः ५१७

मामित्यादि—हे वहे ! यद्यहं दुष्टा तदा ज्वलितवपुः ज्वलितशरीरः । सन् । मित्राभावपक्षे रूपम् । रुपान देहं मर्त्यलोकात् मोचय । यथा वा क्षतमलिनां विशुद्धां सुहृदिव संरक्ष वा । आमन्त्रणे कामचारकरणे लोद । एपाहं त्वां विधिवत् सम्यक् प्राप्ता क्रतुषु यज्ञेषु वसोः राज्ञः आज्यधारेव । उदीर्णदीक्षिमालं उद्गतज्वालासमूहं त्वामिति ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽख्यया व्याख्यया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—

चतुर्थे तिलन्त-काण्डे लक्षण-रूपे सप्तमः परिच्छेदः (वर्गः),

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-प्रत्याख्यानं' नाम

विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः—

इतः प्रभृति लट्प्रथित्य विलसितमाह—तत्र लिङ्गनिमित्ते लृट् क्रिया-
तिपत्तौ भविष्यति भूते च हेतुमतोर्लिङ्गित्वेवमादिकं लिङ्गो निमित्तं क्रिया-
तिपत्तिश्च । कुतश्चिद्द्वैगुण्यात् क्रियाया अनिपत्तिः क्रियातिपत्तिः वैगुण्यं च
विधुरप्रत्ययोपनिपातात् सामड्यभावाच्च द्रष्टव्यम् ॥

१५६७—समुत्क्षिप्य ततो वह्निर् मैथिलीं राममुक्त्वान् ॥

'काकुत्स्थ ! दयितां सार्ध्यां त्वमांशङ्क्षिष्यथाः कथम्. १

समुत्क्षिप्येत्यादि—ततो ऽनन्तरं मैथिलीं समुत्क्षिप्य हस्ताभ्यामा-
काशे एषा वद्विद्वेहवान् राममुक्त्वान् । हे काकुत्स्थ ! सार्ध्यां पतिप्रतामपि
दयितां असाध्यांति एवं यदाशङ्क्षिष्यथाः शङ्कितवानसि तत्कथं गर्हितमेतत्
न युक्तमाशङ्कितमित्यर्थः । '२८००। विभाषाकथमि लिङ् च । १। १। ११३।
इति । अत्र कथंशब्दो गद्गांयां च लिङ्गो निमित्तं यतस्तत्र गद्गांयामित्यनुव-
र्तते । तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ लृट् भविष्यतीत्यधिक्रियते ।
अत्रासाधुर्यं क्रियायाः तद्विस्वसाधुर्याभियोगोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते
तदेव साधुर्यं दर्शयति ॥

१५६८—ना ऽभविष्यदियं शुद्धा यद्यपास्यमहं ततः ॥

न चैनो, पक्षपातो मे धर्मादन्यत्र राघव ! ॥ २ ॥

नेत्यादि—यद्यहमेनां नैवापास्यं नैव रक्षितवान् ततो ऽरक्षणादियं शुद्धा
नाभविष्यद् न भूता । येनैव मया रक्षिता तेनैवेयं शुदेति माधः ।
'२८१३। हेतु-हेतुमतोर्लिङ् । १। १। १५९।' इत्यतः हेतुहेतुमांश लिङ्गो

५१८ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे ऽष्टमो वर्गः,

निमित्तम् । तत्र पालनस्य परिशुद्धेश्च हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते क्रियाति-
पत्तौ सत्यां भूते नित्यं छद् । तत्र '२७९८। चोताप्योः । ३। ३। १४१।' इति
विकल्पेनाधिक्रियते । अत्रापालनोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । तदतिपाताद्दे-
तुमतोऽपि पक्षपातात् स्वयैवमाचरितमिति चेदाह । हे राघव ! धर्मादन्यत्र
अधर्मे न मे पक्षपातो ऽनुरागः ॥

इदानीं सीतारावणयोर्व्येष्टितमासीत् तच्चानेनावधार्यं प्रकाशयन्नाह—

१५६९—अपि तत्र-रिपुः सीतां नाऽर्थयिष्यत दुर्-मतिः, ॥

क्रूरं जात्वैवदिष्यत् च, जात्वैस्तोप्यच्छ्रयं स्वकाम्, ३

अपीत्यादि—तत्ररिपुः स भवान् रिपुः स रावणः । भवच्छब्दो ऽर्थाङ्ग-
म्यते तेन '१९६३। इतराम्योऽपि दृश्यन्ते । ५। ३। १४।' इति ब्रह् । अपि बाहं
नार्थयिष्यत दुर्मतिः यद्यदुर्मतिरदुष्टघेता अभविष्यत् तदा सीतां बाहं
नार्थयिष्यत । भार्या मम भवेति न प्रार्थितवान् । '२८०९। उताप्योः स-
मर्थयोः—। ३। ३। १५२।' इति । अत्रापिशब्दो बाह्यार्थः लिङ्निमित्तं तस्मिन्
लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते नित्यं छद् । तत्र '२७९८। चोताप्योः
। ३। ३। १४१।' इति अनुवर्तते । अत्रार्थनक्रियायाः तद्विरुद्धदुर्मतिवोपनिपा-
तादतिपत्तिर्गम्यते । अर्थनमर्थः याचनं । तत्करोतीति णिच् । नाहमवकल्प-
यामि यद्यदुर्मतिरभविष्यत् क्रूरं परुषं जातु कदाचित् नावदिष्यत् नोक्तवान् ।
'श्रियं विभूतिं स्वकामात्मीया ईदृशी मे विभूतिरिति नास्तोप्यत् न स्तुत-
वान् स्तुतवांश्च । '२८०४। जातु-यदोर्लिङ् । ३। ३। १४७।' इत्यत्र जातुश-
ब्दोऽनयकृत्सिञ्च लिङो निमित्तं तत्र । '२८०२। अनयकृत्स्यमर्थयोः—। ३। ३। १४५।' इति
वर्तते । अत्र क्रूराभिधानक्रियाया विभूत्याः स्तवनक्रियायाश्च तद्वि-
रुद्धदुर्मतिवोपनिपातादतिपत्तिः । केचित् 'लडपिजात्वोः' इत्येतद्-
दाहरन्ति तदयुक्तं तस्यालिङ्निमित्तरत्वात् ॥

१५७०—सङ्कल्पं नाऽकरिष्यत् च तत्रैयं शुद्ध-मानसा, ॥

सत्याऽमर्षमवाप्स्यत् त्वं रामः सीता-निबन्धनम्, ॥४॥

सङ्कल्पमित्यादि—तत्रैवं शुभमानसेति नाहमवकल्पयामि यदीवं
शुद्धमानसा नाभविष्यत् । तत्र तस्मिन् रावणे इत्थं प्रीयमाणेऽपि सङ्कल्प-
मभिप्रायमकरिष्यत् कृतवती स्यात् न च कृतवती शुद्धमानसत्वात् । सत्या-
मर्षमवाप्स्यत्स्वमिति हे राम ! न मर्षयामि । यद्यशुद्धमानसा अभविष्यत्
तदा सीतानिबन्धनं सीताहेतुकम् अमर्षं क्रोध सत्यसंभूतमवाप्स्यत्सर्वं प्राप्तः
स्याः ननु सत्यं यतः शुद्धमानसा । '२८०२। अनयकृत्स्यमर्षयोरकिंपृप्तेऽपि

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः ५१९

।३।३।१४५।' इत्यत्र अनवकृतस्यमपयोर्लिङ्गनिमित्तं तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते वा छद् । तत्र '२७९८। वोताप्योः ।३।३।१४३।' इत्यधिक्रियते । अत्र सङ्कल्पक्रियायाः सत्यामर्पक्रियायाश्च तद्विरुद्धशुद्धमान-सर्वोपनिपातादतिपत्तिः ॥

अन्यथास्मिन्वस्तुनि नाहमेवैकः प्रमाणं भवानपि प्रमाणमेवेति दर्शयन्नाह-

१५७१-त्वया ऽद्रक्ष्यत किं ना ऽस्याः

शीलं संवसता चिरम्, ॥

अदर्शिष्यन्त वा चेष्टाः

कालेन बहुना न किम्, ॥ ५ ॥

त्वयेत्यादि-किं नाम तच्छीलं तच्चरित्रं यदस्याः सीतायाः शीलं चिरं कालं संवसता त्वया नाद्रक्ष्यत नोपलब्धमेव । चेतोधर्मत्वाच्चोपलब्ध-मिति चेत् किं वा नाम चेष्टाः शीलनिबन्धनाः क्रियाः बहुनापि कालेन त्वया नादर्शिष्यन्त न दृष्टा अभूवन् । अपि तु दृष्टा एव । '२८०१' कि-युक्ते छद्छटौ । ३।३।१४३।' इति किंशब्दो विभक्त्यन्तो गर्हा च लिङ्ग-निमित्तं तत्र गर्हायामित्येतदनुवर्तते तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते छद् । कर्मण्येव चिण्वदिद् । अत्र शीलानुपलब्धिक्रियायाश्च तद्विरुद्ध-चिरपासोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । तथाहि शीलं संवसता श्रेयं तच्च कालेन भूयसेति ॥

१५७२-यावज्जीवमंशोचिष्यो, ना ऽहास्यभ् चेर्दिदं तमः,

भानुरंष्यपतिष्यत् क्षमामंशोभिष्यत चेर्दियम्, ॥ ६ ॥

यावदित्यादि-अन्यच्च लोकर्याज्ञानमूलं परगृहोपितेत्येतावत्तत्रापरि-शुद्धेत्यज्ञानमुत्पन्नमिदं तमः अज्ञानं यदि त्वं नाहास्यः न त्वदस्य तदास्या वैलक्षण्येन मरणादवश्यं यावज्जीवमंशोचिष्यः शोकमेष्यसि । अतो मया-भिधीयमानः स्वयं च विगृहान् परिशुद्धा हीयमित्येवेहि येन न शोचि-ष्यसि । अत्र भविष्यदज्ञानारयागो हेतुः । यावज्जीवमंशोचनं हेतुमत् । तयोर्हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भविष्यति नित्यं छद् । अत्राज्ञानस्यागक्रियायास्तद्विरुद्धोपदेशकार्यमपि तज्ञानोत्पादनिपातादतिपत्ति-र्गम्यते । अन्यच्च अभूतवस्तुत्पादकसूचक उपातो भवति । न च त्वयामृतो-ऽस्तीति दर्शयन्नाह । यदीयमंशोभिष्यत् दुष्टचित्तमूत् तदा भानुरपि दमं वृष्णीमपतिष्यत् गतोऽभूत् । अत्रापि क्षोभो हेतुः भानुपतनं हेतुमत् तयो-र्हेतुहेतुमत्त्वं लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते छद् । अत्र क्षोभक्रिया-यास्तद्विरुद्धाक्षोभोपनिपातादतिपत्तिः ॥

५२० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे ऽऽमो वर्गः,

अन्यच्च सत्येन सविद्या लोकपाला अदुष्टचित्तेषु संनिधीयन्ते इति दर्श-
यज्ञाद्—

१५७३—समपत्स्यत राजेन्द्र ! खैणं यद्यत्र चापलम्, ॥

लोक-पाला इहा ऽऽयास्यंस् ततो ना ऽमी कलि-द्रुहः.

समेत्यादि—स्त्रीणामिदं खैणं चापलं चारित्र्यबन्धनं तदत्र सीतायां हे
राजेन्द्र ! समपत्स्यत संपन्नमभूत् ततः कारणादमी लोकपालाः एवमादयो
मूर्तिमन्तः कलिद्रुहः पापस्य द्रोग्धारः इह नायास्यन् नागता अभूवन् ।
चापलमत्र हेतुः । लोकपालागमनं हेतुमत् । ततो हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमि-
त्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लङ् । अत्र चापलाचरणक्रियायास्तद्विरुद्धाचा-
पलोपनिपातादतिपत्तिः ॥

अन्यच्च योपित्सामान्येन नेयं द्रष्टव्येति दर्शयज्ञाद्—

१५७४—आश्चर्यं यच्च यत्र स्त्री कृच्छ्रे ऽवत्स्यन् मते तव,

त्रासादस्यां विनष्टायां किं किमालप्स्यथाः फलम्. ८

आश्चर्यमित्यादि—यच्च यत्र वा भवति स्त्री यत्तव कृच्छ्रे मते सङ्कटेऽभि-
प्राये अवत्स्यन् प्रवृत्तिमती तदाश्चर्यं चित्रमेव वर्तते । नान्येति भावः । '२८०७।
चित्रीकरणे चा।३।३।१५०।' इत्यत्र '२८०५। यच्चयत्रयोः ।३।३।१४८।' इत्यनुव-
र्तते । यच्चयत्रशब्द उपपदे गम्यमानं चित्रीकरणं लिङ्निमित्तं तस्मिन् लिङ्नि-
मित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लङ् । अत्र कृच्छ्राभिप्रायानुवर्तनक्रियायास्तस्यां
योपिदनुवर्तनं सामर्थ्यभावाद्गम्यते । अन्यच्च स्वभावात् एव योपित् कातरा
भवति ततश्च परगृहावास्थित्या दुष्टेति क्रोधादहमवक्षिसेति त्रासादस्यां
विपन्नायां प्रच्छन्नविषयं गतायां सत्यां किं किमालप्स्यथाः फलं नाहम-
वकल्पयामि । किं नाम तत्र फलं यदाप्स्यसि नैवेत्यर्थः । '२८०२। अनव-
कुर्यमपमोरकिंवृत्तेऽपि' ३।३।१४५। इत्यत्रापि नन्दात् किंवृत्तमगवकुर्यसिश्च
लिङो निमित्तं तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भविष्यति लङ् ।
अत्र फलप्राप्तिक्रियायास्तद्द्वन्द्वसामर्थ्यभावात् गम्यते । 'किंकिलास्त्यर्थेषु-३।३।१४६।'
इत्येतस्य लिङ्निमित्तत्वाभावात् ॥

अथवा नाहं दुष्टेत्यवगच्छन्त्या योपितस्त्रास एव नास्ति येन गार्हितं मरण-
माचरेदिति दर्शयज्ञाद्—

१५७५—यत्र यच्चा ऽमरिष्यत् स्त्री साध्वसाद् दोष-वर्जिता

तदसूया-रतौ लोके तस्या वाच्या ऽऽस्पदं मृषा. ॥९॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः ५११

यत्रेत्यादि—गर्हितमेतत् यच्च यत्र या भवन्ति स्त्री दोषवर्जिता शुद्ध-
चरित्रापि साध्वसात् पतित्रासादमरिष्यत् मृताभूत् नैवेत्यर्थः । अदुष्टायाः
साध्वसाभावात् । गर्हायामित्यत्र यद्यत्रशब्द उपपदं गर्हा च लिङ्निमित्तं
तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते वा छद् । अत्र मरणक्रिया-
यास्तद्विरुद्धसाध्वसे परनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । यदि हि त्रासात् त्रियेत
दोष एव स्यादित्याह । तन्मरणं लोकेऽस्मिन्नसूयारतौ सत्स्वपि गुणेषु दोषा-
विष्करणपरे तस्या अदुष्टाया योपितः वाच्यास्पदं वचनीयाश्रयं मृषा अली-
कमेव दुष्टेवेषम् मृषा अलीकमेव येन प्रच्छन्नमृतेति । यदि मरणमकरिष्यत्
मृषावचनीयास्पदमभविष्यत् इति क्रियातिपत्तौ योज्यम् । अन्यथा वाक्य-
मिदमशरीरकं स्यात् इदमवगाच्छन्त्यानया प्रच्छन्नमरणं नानुष्ठितम् ॥

१५७६—अमंस्यत भवान् यद्दद् तथैव च पिता तव ॥

ना ऽऽगमिष्यद् विमान-स्यः साक्षाद् दशरथो नृपः १०

अमंस्यतेत्यादि—यद्दद्या भवानमंस्यत दुष्टेति ज्ञातवान् तथैतद्यदि
नान्यथा तदा तव पिता दशरथः साक्षात्प्रत्यक्षो विमानस्यः सन् नागमि-
ष्यत् नागतवान् स्यात् । अत्र दुष्टताभवनं हेतुः दशरथागमनं च हेतुमत् ।
तयोर्हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते छद् । अत्र
दुष्टताभवनक्रियायाम्निर्विद्धा दुष्टत्वोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५७७—ना ऽकल्पस्यत् सन्निधिं स्थाणुः

शूली वृषभ-वाहनः, ॥

अन्वभाविष्यता ऽन्येन

मैथिली चेत् पतिव्रता. ॥ ११ ॥

नाकल्पस्यदित्यादि—मैथिली पतिव्रता मती चेद्यदि स्वतोऽन्येना-
न्वभाविष्यत परिभुक्ताभूत् । विष्यदिद् । तदायं स्थाणुर्महादेवः शूली वृष-
भवाहनः स्वच्छिद्दः सन् सन्निधिं सतिधानं नाकल्पस्यत् न कृतवान् स्यात् ।
'२१५२ । तासि च कूपः । ७।२।१०।' इति चकारात् स्ये च परस्मैपदे छद् ।
अन्यानुभवनं हेतुः स्थाणुवागमनं हेतुमत् । पूर्ववत् क्रियातिपत्तौ छद् ।
अग्रान्यानुभवनक्रियायाम्निर्विद्धामन्यानुभवनोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५७८—आनन्दयिष्यदागम्य कथं त्वामरचिन्द-सत् ॥

राजेन्द्र ! विश्व-सूर् धाता चारित्र्ये सीतया क्षते. १२

आनन्दयिष्यदित्यादि—हे रामेन्द्र ! मीतया चारित्र्ये क्षते कुम्बिते

५२२ भट्टिकाव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे ऽष्टमो वर्गः,

कृते सति एष धाता प्रह्ला विश्वसुः सर्वस्य जगतः सष्टा अरविन्दसत् कम-
लासनः सन् आगम्य त्वां कथमानन्दयिष्यत् दर्शनाशीर्वादादिभिरानन्दि-
सवान् गार्हितमेतत् । युक्तमागत्यानन्दयितुमित्यर्थः । '२८०० । विभाषा
कथमि लिङ् च । ३।३।१४३।' इति कथंशब्दो गर्हा च लिङ्निमित्तं
तस्मिन् क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्रानन्दनक्रियायास्तद्विरुद्धाचारित्र्यक्ष-
तोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५७९—प्रणमन् ब्रह्मणा प्रोक्तो राजका ऽधिपतिस् ततः

‘ना, ऽशोत्स्यन् मैथिली लोके, ना ऽऽचरिष्यदिदं यदि ॥

प्रणमन्नित्यादि—ततोऽनन्तरं राजकाधिपतिः राजसमूहानां पतिः ।
राजकं राजसमूहः । '१२४६ । गोत्रोऽक्ष-१४।२।३९।' इत्यादिना बुञ् ।
रामः प्रणमन् ब्रह्मणमित्यर्थात् । ब्रह्मणा प्रोक्तः मैथिली यदि इदं वह्नि-
प्रवेशनं नाचरिष्यत् नानुष्ठितवती तदा लोके दुराराधे नाशोत्स्यत् न
शुद्धाभूत् किन्तु शुद्धा । 'शुध शौचे' दिवादिः । अत्राग्निप्रवेशाचरणं
हेतुः अशोधनं च हेतुमत् । तयोर्हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ
भूते लङ् । अत्राग्निप्रवेशाचरणक्रियायास्तद्विरुद्धाचरणोपनिपातादतिपत्तिः ॥

१५८०—ना ऽमोक्ष्याम वयं शङ्का-

मिर्हाधास्यन् न चेद् भवान्, ॥

किं वा चित्रमिदं युक्तं;

भवान् यदकरिष्यत् ॥ १४ ॥

नेत्यादि—चेद्यदि भवानिह सीतां नाधास्यत् न रोपितवान् । अन्तर्मा-
वितोऽग्न एत्यर्थः । तदा वयं किं शुद्धा नेति शङ्कां नामोक्ष्याम न मुक्त-
वन्तः । अस्मिन् वस्तुनि अग्निप्रमाणत्वेन लोको गृह्णीयादित्येवमुक्तवान् ।
अन्यथा ब्रह्मणः सर्ववेदित्वात् कथं शङ्का स्यात् । अत्राधानं हेतुः शङ्का-
त्यागश्च हेतुमान् । अस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्रा-
नाधानक्रियायास्तद्विरुद्धाधानोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । अथवा नाहमव-
कल्पयामि यदीदं परगृहोपिताया अग्निप्रवेशशोधनं युक्तं न्यार्यं तत् भ-
वान् किं चित्रमकरिष्यत् विस्मयनीयं कृतवान् । एवं राशः लोकस्य व्य-
वस्थार्थं विशेषे प्रवर्तनात् । '२८०२। अनवकूप्यमर्पयोरकिंवृत्तेऽपि । ३।३।
१४५।' इत्यग्रापिशब्दात् किंवृत्तमनवकूपसिद्धं लिङ्निमित्तं तस्मिन् लिङ्-
निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् । अत्र चित्रीकरणक्रियाया अतिपत्तिस्तद्वि-
रुद्धस्याचित्रीकरणस्योपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते । यदि भवान् परीक्ष्य सी-
तायाः परिग्रहणमकरिष्यत् लोकोऽपि तथाकरिष्यत् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता संशोधनं' नामैकविंशतितमः सर्गः—५२३

प्रधानानुयायित्वाहोक्तस्येति दर्शयन्नाह—

१५८१—प्रावर्तिष्यन्त चेष्टाश्च चेदं-याथातथ्यन्वत् तव, ॥

अनुशास्ये त्वया लोके रामा ऽवर्त्येस्तरां ततः ॥१५॥

प्रावर्तिष्यन्तेत्यादि—चेष्टादि तव लोकव्यवस्थाकारिणश्चेष्टाः कर्माणि अयाथातथ्यवत् यथा अज्ञाना असमीक्ष्यकारितया प्रवर्तन्ते तद्वत्प्रावर्तिष्यन्त तथाप्रवर्तनान् त्वया आनुशास्ये व्यवस्थायां स्थाप्ये लोके हे राम ! ताश्चेष्टा अवर्त्येस्तरां अतिशयेन प्रावर्तिष्यन्त न च तव प्रवृत्ताः । अत्र रामचेष्टा-प्रवर्तनं हेतुः लोकचेष्टाप्रवर्तनं च हेतुमत् । तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियाति-पत्तौ भूते भविष्यति लङ् । अत्रापि परीक्ष्यस्वीकरणलक्षणक्रियायास्तद्धि-रुद्धपरीक्षितोपादानादतिपत्तिः । अयाथातथ्यवदिति वतिप्रत्ययान्तं क्रिया-विशेषणम् । '१७८९। यथातथायथापुरयोः पर्यायेणा७।३।१।' इति नञः पर्यायेण वृद्धिः । प्रावर्त्येस्तरामिति '२००२। तिङ्श्चा५।३।५६।' इत्याति-शयिकस्तरः । '२००४। किमेत्तिङ्-५।४।११।' इत्याम् । '१४०। नश्छ-प्यप्रदान् ।८।३।७।' इति स्तुवं पूर्वस्यानुस्वारः ॥

१५८२—प्रणमन्तं ततो राममुक्त्वानिति शङ्करः ॥

'किं नारायणमात्मानं ना ऽभोत्स्यत भवानजम्, १६

प्रणमन्तमित्यादि—ततो ब्रह्मवचनानन्तरं शङ्करो महादेवः वक्ष्यमा-णम् वचनं राममुक्त्वान् । प्रणमन्तं तमेव राममित्यर्थात् । किञ्चाम तन् यथा आत्मानम् नारायणमज्ञं नित्यं अस्मिन् प्रादुर्भावे भवान्नाभोत्स्यत न बुद्धवान् । अपि तु तथाविधं कर्म कुर्वन् ज्ञातवानेव । अत्र नारायणा-नवबोधक्रियायाः तद्विरुद्धबोधनोपनिपातादतिपत्तिः ॥

तदेव दर्शयन्नाह—

१५८३—को ऽन्यो ऽकर्त्येदिह प्राणान्

दृष्टानां च सुर-द्विषाम्, ॥

को वा विश्वजनीनेषु

कर्मसु प्राघटिष्यत ॥ १७ ॥

क इत्यादि—यदि नारायणे न भवान् सदा तस्मादन्यः को नाम सुरद्विषां राक्षसानां दृष्टानां प्राणानकर्त्येत् लिङ्गवान् । 'कृती ष्टेदने' । नेव । विश्वजनीनेषु सर्वलोकहितेषु कर्मसु अनुग्रहलक्षणेपु को नाम प्राघ-टिष्यत चेष्टितवान् । अत्राच्छेदनक्रियाया अघटनक्रियायाश्च तद्विरुद्धच्छे-दनघटनोपनिपातादतिपत्तिः । सर्वत्र '२८०१। किंवृत्ते ष्टुदटी ।३।३। १४१।' इति क्रियातिपत्तौ भूते गर्हायां लङ् ॥

५२४ भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिदन्त-काण्डे लक्षण-रूपे ऽष्टमो वर्गः,

१५८४—दैत्य-क्षये महा-राज ! यच्च यत्रा ऽघटिष्यथाः ॥

समाप्तिं जातु तत्रापि किं ना ऽनेप्यस् त्वमीहितम् ॥

दैत्यक्षय इत्यादि—हे महाराज ! नैवेदमवकल्पयामि दैत्यक्षयनिमित्तम् यद्य यत्र त्वमघटिष्यथाः यां पुनरात्मनो घटनां करिष्यसि किन्तु पुनः प्रादुर्भावे घटिष्यसे । तत्रापि प्रादुर्भावत्वमीहितं चेष्टितं जातु कदाचित् समाप्तिं सिद्धिं नानेप्यः किं न नेप्यसि । '२८०४। जातुयदोर्लिङ् ॥३३। १४७।' इति जातुयच्छब्दौ अनवकृत्सिश्च लिङ्निमित्तं तस्मिन् क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं छद् । अत्राघटनक्रियायाश्चातिपत्तिः ज्ञानेनोपलब्ध-भविष्यत्प्रादुर्भावसमाप्तिनयनयोस्तद्विरुद्धयोरुपनिपातात् ॥

१५८५—तातं प्रसाद्य कैकेय्या भरताय प्रपीडितम् ॥

सहस्र-चक्षुषं रामो निनंसुः परिदृष्टवान् ॥ १९ ॥

तातमित्यादि—तातं दशरथं कैकेय्या प्रपीडितं सन्तापितं भरताय भरतार्थं राज्येऽभिषिच्यतामिति प्रसाद्य तद्विषये चित्तकालुष्यं त्याजित्वा रामः सहस्रचक्षुषं इन्द्रं परिदृष्टवान् संदृष्टवान् । निनंसुः नन्तुमिच्छुः ॥

१५८६—प्रेता वरेण शक्रस्य प्राणन्तः कपयस् ततः ॥

संजाताः फलिना ऽऽनम्र-रोचिष्णु-द्रुम-सद्रवः ॥२०॥

प्रेता इत्यादि—ततः प्रणामानन्तरं शक्रस्य प्रसन्नस्य वरेण कपयः संग्रामे प्रेताः संग्रामे मृताः प्राणन्तो जीवन्तः संजाताः संवृत्ताः । फीटशा इत्याह—फलिनः फलवन्तः । 'फलवर्धाम्यामिनच्' अत एव नम्राः नम-नशीलाः रोचिष्णवः दीपनशीलाः ये द्रुमास्तेषु सद्रवः सदनशीलाः । '३१३५। दाधेद सि-॥३।२।१५९।' इत्यादिना सदे रुः ॥

१५८७—भ्रमर-कुला ऽऽकुलोव्वण-सुगन्धि-पुष्प-तरुस्

तरुण-मधूक-सम्भव-पिशङ्गित-तुङ्ग-शिखः ॥

शिखर-शिला ऽन्तराल-परिक्रम-जला ऽवसरः

स-रस-फल-श्रियं विततान सुवेल-गिरिः ॥ २१ ॥

भ्रमरेत्यादि—वरेण च स सुवेलगिरिः सरसां अभिनवां फलश्रियं विभूतिं विततान विस्तृतवान् । भ्रमरकुलैराकुला प्याता उव्वणाः सुगन्ध-रक्ष सपुष्पास्तरवो यत्र गिरौ । तरुणानां अभिनवानां मधूकानां यः स-

१—इदं नर्दटकवृत्तम्—'यदि भवतो नजी भजजला गुह नर्दटकम्' इति लक्षणात् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'सीता-संशोधनं' नामकविशतितमः सर्गः—५२५

म्भवः तेन पिनाङ्गितास्तुङ्गाः शिखाः शिखराणि यत्र । शिखरशिखानामन्त-
रालेषु परिकृता जलावसरा जलधारा यत्र । जलमपसरत्येभ्य इति '३२३२।
३२३२।३।३।५७।' ॥

१५८८^१-संवाद्भिः स-कुसुम-रेणुभिः समीरै-
रानघैर् बहु-फल-धारिभिर् वनाऽन्तैः ॥
श्र्योतद्भिर् मधु-पटलैश् च वानराणाम्
आप्यानो रिपु-वध-सम्भवः प्रमोदः ॥ २२ ॥

संवाद्भिरित्यादि—सम्भवस्यस्मादिति सम्भवः । रिपुवधः सम्भवो
यस्य प्रमोदस्य स वानराणामाप्यानः वृद्धिं गतः । व्यञ्जस्थितविभाषावि-
ज्ञानात् सोपसर्गस्य प्यायतेः पीभावो न भवति । '३०१९। ओदितश्च
।८।२।४५।' इति निष्ठानन्वयम् । कंराप्यानः समीरैः सकुसुमरेणुभिः । सं-
वाद्भिः वद्भिः । वानान्तैः फलभरधारिभिः । अत एवानघैः । मधुकरपटलैः
श्र्योतद्भिः मध्वित्यथात् ॥

१५८९^२-आयान्त्यः स्व-फल-भरेण भङ्गुरत्वं
भृङ्गाऽऽली-निचय-चिता लतास् तरुणाम् ॥
साऽऽमोदाः क्षिति-तल-संस्थिताऽवलोप्या
भोक्तृणां भ्रममुदयं न नीतवत्यः ॥ २३ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्त-काण्डे लङ्-प्रदर्शनो
नाम एकविंशतितमः सर्गः ॥

आयान्त्य इत्यादि—तरुणां लताः स्वफलभरेण भङ्गुरत्वं सुभेद्यत्वमा-
यान्त्यः गच्छन्त्यः । सामोदाः अत एव भृङ्गालीनिचयचिताः । क्षितितल-
संस्थितैरेव भवलोभुं शक्याः । भोक्तृणां कपीनां भ्रमं चित्तकायल्लेशं वदयं
वृद्धिं न नीतवत्यः । 'विनीतवत्यः' इति पाठान्तरम् । अपूर्वादयतेः कर्त-
र्यथ । वृद्धिसुपगच्छन्तं भ्रममपनीतवत्य इत्यर्थः ॥

इति श्री-जयमङ्गलाऽऽप्यया व्याहयया समलंकृते श्री-भट्टिकाव्ये—
चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे ऽष्टमः परिच्छेदः (वर्गः),
तथा लक्ष्य-रूपे कथानके सीता-संशोधनं नाम
एकविंशतितमः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

इतः प्रवृत्ति लुटमधिकृत्य विलसितमाह—तत्र भविष्यदनयतने लुट् ॥

१५९०—ततो रामो हनूमन्तमुक्तवान् हृष्ट-मानसम् ॥

‘अयोध्यां श्वः प्रयातासि कपे ! भरत-पालिताम् ॥१॥

तत इत्यादि—ततः सीतासंशोधनानन्तरं रामो हनूमन्तं तुष्टमानसं स्वामिकार्यस्य निष्पादितत्वात् उक्तवान् । हे कपे ! श्वोदिने अयोध्यां भरत-पालितां प्रयातासि गन्तासि । ‘२१९१ तासस्त्वोर्लोपः ७।४।५०।’ ॥

१५९१—गाधितासे नभो भूयः स्फुटन्-मेघ-घटा ऽऽवलि,
ईक्षितासे ऽम्भसां पत्युः पयः शिशिर-शीकरम् ॥ २ ॥

गाधितास इत्यादि—भूयः पुनरपि नभः गाधितासे प्रस्थातासे । ‘गाध प्रतिष्ठालिप्सयोः’ इत्यनुदात्तेत् । त्वद्गमनघातात् स्फुटन्त्यः खण्डशो भवन्त्यः मेघघटा मेघपङ्क्तयो यत्र नभसि । अम्भसां पत्युः समुद्रस्य पयः शिशिरशीकरं ईक्षितासे द्रष्टासि ॥

१५९२—सेवितासे प्लवङ्ग ! त्वं महेन्द्रा ऽद्वेरधित्यंकाः ॥

व्युत्क्रान्त-वर्त्मनो भानोः सह-ज्योत्स्ना-कुमुद्वतीः ३

सेवितास इत्यादि—हे प्लवङ्ग ! भानोरादित्यस्य व्युत्क्रान्तवर्त्मनः अत्युच्चत्वादतिक्रान्तमार्गस्य महेन्द्राद्रेः अधित्यकाः उपरिभागान् । कुमुद्वतीः विद्यमानकुमुदाः । सह ज्योत्स्नया पश्चाद्विशेषणसमासः । संज्योत्स्ना वा कुमुद्वत्यः कुमुदाकरा यामु अधित्यकासु तास्त्वं सेवितासे अनुभवितासि । द्वयं गच्छतीति खच् । द्वयंगतीति कर्त्तरि अच् वा । उल्लङ्घीत्यत्र वगिः पठ्यते ॥

१५९३—चन्दन-द्रुम-संच्छन्ना निराकृत-हिम-श्रथाः ॥

दार्शितारस् त्वया ताश् च मलयोपत्यकाः शुभाः ४

चन्दनेत्यादि—ताश्च पूर्वं दृष्टाः मलयोपत्यकाः मलयासन्नाः भुवः शुभाः चन्दनद्रुमसंच्छन्त्यात् । निराकृतहिमश्रथाः तिरस्कृतचन्द्राः । त्वया दार्शितारः श्वो द्रष्टव्याः । कर्मणि लुट् । चिण्वदिद् घेति सकारलोपः । हिमं श्रभाति मुञ्जतीति हिमश्रथः चन्द्रः । ‘अन्ध सेवनप्रतिहर्षयोः’ इति कर्मण्यण् । ३।८७। अवोदेध-६।४।६९। इत्यादिना अनुनासिकलोपो निपात्यते ॥

१।२—‘१४७। उपत्यका ऽद्वेरातना भूमिकृष्वेमधित्यका ।’ इत्यमरसिंहः ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः ५२७

१५९४—प्रतन्व्यः कोमला विन्ध्ये सहितारः स्यदं न ते ॥

लताः स्तवक-शालिन्यो मधुलेहि-कुलाऽऽकुलाः ॥ ५ ॥

प्रतन्व्य इत्यादि—विन्ध्ये लताः स्तवकशालिन्यः सकुमुमस्तवकोपेताः मधुलेहिकुलाकुलाः भ्रमरकुलसङ्कुलाः प्रतनुत्वात् कोमलत्वाच्च । गच्छतस्ते तव स्यदं जवं न सहितारः न सहिष्यन्ते । '३१८६। स्यदो जवे । ६। ४। २८।' इत्यनुनासिकलोपो निपात्यते ॥

१५९५—द्रष्टासि प्रीतिन्मानारात् सखिभिः सह सेविताम्
स-पक्षपातं किष्किन्धां पूर्व-क्रीडां स्मरन् मुहुः ॥ ६ ॥

द्रष्टासीत्यादि—किष्किन्धां च भारात् नातिदूरे द्रष्टासि । प्रीतिमान् जातप्रीतिः सन् सखिभिर्मित्रैः सह सेवितां अनुभूतां एवं च कृत्वा पूर्वक्रीडां स्मरन् मुहुः । शेषत्वेन विवक्षितत्वात् पृष्टी न भवति । सपक्षपातं सानुरागमिति क्रियाविशेषणम् ॥

१५९६—त्वया सन्दर्शितारौ ते माल्यवद्-दण्डकान्वने, ॥

उपद्रुतश्च चिरं द्वन्द्वैर् ययोः क्लिशितवानहम् ॥ ७ ॥

त्वयेत्यादि—माल्यवान् पर्वतः दण्डकावनं दण्डकेति नामारण्यं ते त्वया सन्दर्शितारौ । कर्मणि लुट् । ययोर्माल्यवदण्डकावनयोः व्यवस्थितैः द्वन्द्वैः सीतावियोगदुःखैः चिरमुपद्रुतोऽभिभूतः सन् अहं क्लिशितवान् पीडामनुभूतवान् । '३०४९। क्लिप्तः क्तवानिष्टयोः । ७। २। ५०।' इतीद । '३३२३। मृडमृद-। १। २। ७।' इत्यादिना किरवम् ॥

१५९७—आप्तारौ भवता रम्यावाश्रमौ हरिणाऽऽकुला ॥

पुण्योदक-द्विजाऽऽकीर्णौ सुतीक्ष्ण-शरभङ्गयोः ॥ ८ ॥

आप्तारावित्यादि—सुतीक्ष्णशरभङ्गयो रम्यावाश्रमौ हरिणाकुलाः पुण्यै-रुदकैर्द्विजैः पक्षिभिश्चाकीर्णौ भवता आप्तारौ प्राप्तव्यौ ॥

१५९८—अतिक्रान्ता त्वया रम्यं दुःखमंत्रेस् तपो-वनम्,

पवित्र-चित्रकूटे ऽद्वौ त्वं स्थातासि कुतूहलात् ॥ ९ ॥

अतिक्रान्तेत्यादि—अत्रेश तपोवनं रम्यत्वात् त्वया दुःखमतिक्रान्ता अतिक्रमितव्यम् । चित्रकूटे धादौ पवित्रे पुण्ये कुतूहलात् त्वं स्थातासि ॥

१५९९—ततः परं भरद्वाजो भवता दर्शिता मुनिः, ॥

द्रष्टारश्च जनाः पुण्या यामुनाऽम्बु-क्षतां ऽहसः ॥

५२८ मट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे नवमो वर्गः,

तत् इत्यादि—ततः चित्रकूटापरं गच्छता भवता भरद्वाजो मुनि-
दर्शिता द्रष्टव्यः । जनाश्च पुण्याः यामुनाम्बुक्षतांहसः यमुनाजलस्य स्नानापा-
नाच्च क्षपितपापाः द्रष्टारो द्रष्टव्या वा । चिण्वदिद च ॥

१६००—स्यन्त्वा स्यन्त्वा दिवः शम्भोर्-

मूर्ध्नि स्कन्त्वा भुवं गताम् ॥

गाहितासे ऽथ पुण्यस्य

गङ्गां मूर्तिमिव द्रुताम् ॥ ११ ॥

स्यन्वेत्यादि—अथानन्तरं या गङ्गा दिवः स्यन्त्वा स्यन्त्वा सुत्वा सुत्वा ।
'३३४३। आभीक्ष्ण्ये णसुल्च ३।४।२२। इति चकारात् क्त्वा च । आभीक्ष्ण्ये
च द्वे भवतः । शम्भोर्मूर्ध्नि स्कन्त्वा गत्वा । क्षितिं गता । '३३२१। क्तिवस्क-
न्दिस्वन्दोः । ६।४।२१।' इत्यनुनासिकलोपप्रतिषेधः । तां पुण्यस्य मूर्तिमिव
द्रुतां [द्रवरूपेण स्थिताम्] गाहितासे स्नातुम् विलोडितासि ॥

१६०१—तमसाया महा-नील-पापाण-सदृश-त्विपः ॥

वना ऽन्तान् बहु मन्तासे नागरा ऽऽक्रीड-शांखिनः॥

तमसाया इत्यादि—तमसायाश्च नद्याः वनान्तान् वनोपकण्ठान् ।
महानीलमणेस्तुल्यत्विपोऽतिनीलत्वात् । नागराणां आक्रीडो रन्तव्यं तत्सा-
क्षिणः बहु मन्तासे स्थाहितासे ॥

१६०२—नगर-स्त्री-स्तन-न्यस्त-धौत-कुङ्कुम-पिञ्जराम् ॥

विलोक्य सरयूं रम्यां गन्ता ऽयोध्या त्वया पुरी ॥ १३

नगरेत्यादि—नगरस्त्रियः अयोध्यास्त्रियः तासां 'स्तनेपु' यत्पूर्वन्यस्तं
पश्चाद्धीतं कुङ्कुमं तेन पिञ्जरां कपिशां अत एव रम्यां सरयूं विलोक्य
अयोध्या पुरी त्वया गन्ता गन्तव्या ॥

१६०३—आनन्दितारस् त्वां दृष्ट्वा

प्रष्टारश्च चावयोः शिवम् ॥

मातरः सह मैथिल्या,

तोष्टा च भरतः परम् ॥ १४ ॥

आनन्दितार इत्यादि—अयोध्यायां च त्वां दृष्ट्वा मातरः कौसल्यायाः
आनन्दितारः आनन्दिष्यन्ति । आवयोश्च रामलक्ष्मणयोः सह मैथिल्या

१—'गङ्गां मूर्तिमिव द्रुताम्' इति पाठान्तरम् । २—'आक्रीड-साक्षिणः' इति
पाठान्तरम् ।

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः—५२९

शिवं कल्याणं प्रष्टारं प्रश्नं करिष्यन्ति । भरतश्च श्रुत्वा परमत्यर्थं तोष्टा प्रीतिं कर्ता । आमन्त्रितार इति पाठान्तरम् । तत्रानिल्यप्यन्ता इति दर्शनं तेषां णिञ् न भवति । अन्यथा '२३१३। णेरनिटि । ६। ४। १५१।' इति णि-लोपो न प्राप्नोति । ततश्चासन्प्रयितार इति स्थान् । अथवा आमन्त्रणमा-मन्त्र इति घनन्तादाचारे सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्विप् । तदन्तात्तासेरिट् । अतो लोपे च रूपम् । सह मैथिल्योरिति पाठान्तरम् । तत्रापि बहुव्रीहौ '८३३। नष्टश्च । ५। ४। १५३।' इति क्वप् न भवति तमासान्तविधिरनित्य इति कृत्वा ॥

१६०४—आख्यातासि हतं शत्रुमभिषिक्तं विभीषणम्, ॥
सुग्रीवं चाऽजितं मित्रं, सर्वांश्च चाऽऽगामुकान् द्रुतम्-

आख्यातासीत्यादि—हतं शत्रुं रावणं लङ्कायामभिषिक्तं विभीषणं अजितं मित्रं च सुग्रीवं विशिष्टमाख्यातासि कथयितासि । सर्वांश्चास्मान् द्रुतमागामुकान् आगमनशीलान् ॥

१६०५—गन्तारः परमां प्रीतिं पौराः श्रुत्वा वचस् तव, ॥
ज्ञात्यंतत् सम्मुखीनश्च समेता भरतो ध्रुवम्, ॥१६॥

गन्तार इत्यादि—स्वद्वचनं श्रुत्वा पौराः पौरजनाः परमां प्रीतिं गन्तारो गमिष्यन्ति । एतन्मदागमनश्रुतान्तं श्रुत्वा सम्मुखीनः प्रतिविम्बा-धय ह्य सम्मुखो भूत्वा मामेवागमिष्यति भरतो ध्रुवमसंशयम् ॥

१६०६—गते त्वयि पथाऽनेन वयमप्यंहितास्महे, ॥
लब्धाहेऽहं धृतिं प्राप्ते भूयो भवति सम्मुखे, ॥ १७ ॥

गत इत्यादि—त्वयि पथा अनेन मयाभिहितेन गते वयमपि अंहिता-स्महे प्रयातास्मः । 'अहि गतो' । भूयश्च पुनरपि भवति त्वयि सम्मुखे प्राप्ते धृतिमहं लब्धाहे प्राप्नोस्मि । '२२५०। ह एति । ७। ४। ५२।' इति तासि सकारस्य हकारः ॥

१६०७—गते तस्मिन् गृहीताऽर्थे रामः सुग्रीव-राक्षसां ॥
उक्तवान् श्वोऽभिगन्तास्यो युवां सह मया पुरम्, १८

गते तस्मिन्नित्यादि—तस्मिन् हनूमति गृहीतार्थं अवगतसन्देशार्थं गते सति रामः सुग्रीवराक्षसायुक्तवान् । युवां मया सह श्वो दिने अभि-गन्तास्यः पुरमयोध्यां गमिष्यथः ॥

५३० भट्टि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे नवमो वर्गः,

१६०८—द्रष्टास्थस् तत्र तिस्रो मे

मातृस् तुष्टाऽन्तराऽऽत्मनः ॥

आत्यन्तीनं सखिन्त्वं च

प्राप्तास्थो भरताऽऽश्रयम्. ॥ १९ ॥

द्रष्टास्थ इत्यादि—तत्र च पुनः पुर्या नोऽस्माकं तिस्रो मातृः कौस-
ल्यायाः । स्वस्तादित्वात्त लीप् । शक्ति प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तुष्टा-
न्तरात्मनः हृष्टमानसाः द्रष्टास्थः । भरताश्रयं च भरतनिबन्धनं च सखिन्त्वं
मित्रत्वं आत्यन्तीनं अत्यन्तं गामीत्यस्मिन्नर्थे '१८१२। भवारपार-। ५। २। ११।'
इत्यादिना खः । प्राप्तास्थः लब्धासाथे ॥

१६०९—नैवं विरह-दुःखेन वयं व्याघानितास्महे, ॥

श्रमोऽनुभविता नैवं भवद्भ्यां च वियोग-जः, ॥२०॥

१६१०—एवं युवां मम प्रीत्यै कल्प्तास्थः कपि-राक्षसौ ! ।

गन्तुं प्रयतितासाथे प्रातः सह मया यदि. ॥ २१ ॥

नैवमित्यादि श्लोकद्वयम्—हे कपिराक्षसौ ! प्रातर्मया सह गन्तुं यदि
प्रयतितासाथे यत्नं कर्तास्थः । एवं सति युष्मद्विरहदुःखेन वयं न व्याघा-
नितास्महे न पीडिता भवितास्मः । कर्मणि लुट् । चिण्वदिद् । ' संयोजि-
तास्महे ' इति पाठान्तरम् । न संयोजिता भवितास्मः । युजेर्ण्यन्तस्य चि-
ण्वदिद् । इटोऽसिद्धत्वात् '२३१३। गेरिति। ६। १। ५१।' इति णिल्लेपः ।
भवद्भ्यां च वियोगजः श्रमः खेदो नानुभविता । भन्नापि चिण्वदिद् ।
एवं मम प्रीत्यै युवां कल्प्तास्थः सम्पादितास्थः । ' २३५१। छुटि च कूपः
। १। ३। ९३। ' इति तट्भावपक्षः । ' २३५२। तासि च कूपः। ७। २। ६०। ' इती-
द्प्रतिषेधः । कूपि सम्पद्यमाने चतुर्थी ॥

१६११—उक्तवन्तौ ततो रामं वचः पौलस्त्य-त्रानरौ ॥

अनुग्रहोऽयं काकुत्स्थ ! गन्तास्वो यत् त्वया सह. २२

उक्तवन्तावित्यादि—ततोऽनन्तरं पौलस्त्यवानरौ विभीषणसुग्रीवौ
रामं वच उक्तवन्तौ । हे काकुत्स्थ ! त्वया सह यद्वाचां गन्तास्वः गमित्यावः
अयमनुग्रहः प्रसाद इति ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः—५३१

१६१२—अनुमन्तास्वहे ना ऽऽयां भवन्तं विरहं त्वया ॥

अपि प्राप्य सुरेन्द्रन्त्वं, किं नु प्रत्तं त्वया ऽऽस्पदम्. ॥

अनुमन्तास्वहे इत्यादि—किं च सुरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं प्राप्तावप्यायां त्वया सह भवन्तमुपेक्षमानं विरहं वियोगं नानुमन्तास्वहे किं पुनस्त्वया प्रत्तं दत्तम् । '३०७८।अच उपसर्गात्तः । ७।४।४७।' आस्पदं राज्यं प्राप्तवन्तौ । अत्र सुतरामेव त्वया सह वियोगो न युज्यते । भवन्तं विरहमिति वर्तमान-कालः नानुमन्तास्वह इति भविष्यत्कालेन सम्यध्यमानः साधुर्भवति '२८२४। धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३।४।१।' इति । एतावद्बहुद्विलसितम् ॥

अथ- सर्गभङ्गार्थं छन्दोऽन्तरेण तच्छेषभूतमर्थवशात् प्रकीर्णकक्रियाविकसितं दर्शयन्नाह—

१६१३—ततः कथाभिः समतीत्य दोषा-

मारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं ते ॥

सम्प्रस्थिता वेग-वशाद्-गाधं

प्रक्षोभयन्तः सलिलं पयोधेः. ॥ २४ ॥

तत इत्यादि—कथाभिरनन्तरोक्ताभिः दोषां राष्ट्रिं समतीत्य प्रेरयित्वा सतोऽनन्तरं ते शमादयः पुष्पकं विमानमारुह्य सैन्यैः सह अयोध्यां यानुं सम्प्रस्थिताः । पयोधेः सलिलमगाधमक्षोभ्यमपि वेगवशात् प्रक्षोभयन्तः ॥

१६१४—सेतुं, महेन्द्रं, मलयं स-विन्ध्यं,

स-माल्यवन्तं गिरिमृष्यमूकम्, ॥

स-दण्डकाऽरण्यवृत्तीं च पम्पां

रामः प्रियायाः कथयन् जगाम. ॥ २५ ॥

सेतुमित्यादि—एष सेतुरयदर्थं गया कारितः । एते च महेन्द्रादयः इत्यादि प्रियायाः सीतायाः कथयन् जगाम । अयोध्याभिमुखं गतवान् ॥

१६१५—एते ते मुनि-जन-मण्डिता दिग्गन्ताः,

शैलो ऽयं लुलित-यनः स चित्रकूटः, ॥

गङ्गेयं सु-तनु ! विशाल-तीर-रम्या,

मैथिल्या रघु-तनयो दिशन् ननन्द ॥ २६ ॥

एते इत्यादि—शोभना तनुः शरीरं परयाः मा त्वं हे सुतनु !

५३२ भट्टि-काव्ये चतुर्थे तिदन्त-काण्डे लक्षण-रूपे नवमो वर्गः,

कचिदुकारान्तमपि स्त्रियः प्रोक्तमिति वचनात् नदीसंज्ञकत्वात् सम्बुद्धि-
ह्रस्वत्वम् । 'कृपिचमितनिसर्जिमज्जिभ्यः' इत्यौणादिकस्तनुशब्दः । एते
दिगन्ता मुनिजनैस्तद्विवासिभिर्मण्डिताः भूयिताः । अयं स चित्रकूटः यत्र
भरतेनागन्ध दृष्टोऽस्मि । लुलितवनोऽस्मद्वेगवशात् । इयं च गङ्गा
विशालतीरतया रम्या । एवं मैथिल्या दिशन् कथयन् ननन्द मुदितः ॥

१६१६—शिञ्जान-भ्रमर-कुला ऽऽकुला ऽग्र-पुष्पाः

शीता ऽम्भः-प्रविलय-संलुवा ऽमिलीनाः ॥

एते ते सु-तनु ! पुरी-जनोपभोग्या

दृश्यन्ते नयन-मनोरमा वना ऽन्ताः. ॥ २७ ॥

शिञ्जानेत्यादि—हे सुतनु ! एते वनान्ताः पुर्यां दृश्यन्ते । शिञ्जानैः
भ्रमरकुलैः नाकुलाम्राणि पुष्पाणि येषां वनान्तानाम् । प्रविलीम-
तेऽस्मिन्निति प्रविलयः । '३३३११ परच् । ११।३।५६।' मिलीभ्यां खलचोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः । '२५०९। विभाषा क्रीयते । ६।१।५१।' इत्यात्वं न
भवति । शीताम्भसः प्रविलयः कुल्या सेन यः संलुवः स्त्रापना तेनामि-
लीनाः कुल्याया सिच्यमानमूलत्वात् । अत एव नयनमनोरमाः रमयतीति
कर्तर्यच् । पश्चात् षष्ठीसमासः । एवं च पुरीजनानामयोध्यानिवासिनां उप-
भोग्याः ॥

१६१७—स्थानं नः पूर्व-जानामियमधिकमसौ

प्रेयसी पूर्योध्या,

दूरादालोक्यते या हुत-विविध-हविः-

प्रीणिता ऽशेष-देवा, ॥

सो ऽयं देशो, रुदन्तं पुर-जनमखिलं

यत्र हित्वा प्रयाती ॥

आवां सीते ! वना ऽन्तं सह धृत-धृतिना

लक्ष्मणेन क्षपाऽन्ते. ॥ २८ ॥

स्थानं न इत्यादि—हे सीते ! अस्मां पुरी नोऽस्माकं पूर्वजानां स्था-

१—स्त्रग्धरावृत्तम्—'मन्त्रैर्याना त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्त्रग्धरा की-
र्तितेयम्' । इति लक्षणात् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्गः—५३३

नमधिकं भतप्य च प्रेयसी प्रियतमा । दूरादालोचयते उच्चप्रासादयोगात् ।
या हुतर्विविधैर्हविर्मिरान्यादिभिः प्रीणिता अशेषदेवा यत्र देशे । पुरजन-
मणिलं समस्तं रुदन्तं क्षपान्ते उपसि ह्रिवा स्वस्वा छलेन आषां वनान्तं
प्रयाती सोऽयं देशः । सहं लक्ष्मणेन धृतधृतिना धृतसौमनस्येन ॥

१६१८—तूर्याणामथ निःस्वनेन सकलं

लोकं समापूरयन्

विक्रान्तैः करिणां गिरीन्द्र-सदृशां

क्ष्मां कम्पयन् सर्वतः ॥

साऽऽनन्दाऽश्रु-विलोचनः प्रकृतिभिः

सार्धं सहाऽन्तःपुरः

सम्प्राप्तो भरतः स-मारुतिरलं

नघः समं मातृभिः ॥ २९ ॥

तूर्याणामित्यादि—अपानन्तरं भरतो इन्मतः समुपलब्धरामवृत्ता-
न्तराणां सानन्दाश्रुविलोचनः सानन्दाश्रुणी विलोचने यस्य तथाभूतः ।
प्रकृतिभिः अमात्यादिभिः सार्धं । सहाऽन्तःपुरः अन्तःपुरेण समम् । मातृभिः
कौसल्यादिभिः सह मातृभिः इन्मता च सह । अयं नम्रः अनुदतः 'समीपं
मे नाथ आगतः' इति तूर्याणां निःस्वनेन सकलं लोकं गांगं प्राप्तं समापूरयन्
व्यामुषन् । करिणां च गिरीन्द्रसदृशाम् । '४२९। त्वदादिषु इतोः—।३।२।-
६०।' इति चकारात् णिन् । विक्रान्तैः पादन्व्यासैः क्ष्मां कम्पयन् सर्वतो
विभूतयन् । 'क्ष्मापयन्' इति पाठान्तरम् । नम्र '२५००। अतिर्हा—।०।२।३६।' इत्यादिना गुरु । सम्प्राप्तः रामसमीपमित्यर्थः ॥

१६१९—अथ स-सम्भ्रम-पौर-जनाऽऽवृत्तो

भरत-पाणि-धृतोज्ज्वल-चामरः ॥

गुरु-जन-द्विज-बन्धु-भिनन्दितः

प्रविशति स्म पुरं रघु-नन्दनः ॥ ३० ॥

१—शार्दूलविपीडितवृत्तम् । सधनगुच्छम् । २—'क्ष्मापयन्' इति
चठान्तरम् । ३—दुतविलम्बितवृत्तम् । 'दुतविलम्बितवृत्तम् मभी मरी ।'
इति सधनम् ।

५३४ भट्टि-काव्ये चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे नवमो वर्गः,

अथेत्यादि—अथ भरतसम्प्राहयनन्तरं रघुनन्दतो रामः ससम्भ्रमेण सादरेण सहर्षेण पीरजनेनावृतः । भरतपाणिना धृतमुज्ज्वलं चामरं धत्त । गुरुजनेन द्विजैर्बन्दिभिश्च स्तुतिपाठकैरभिनन्दितोऽभिप्लुतः सन् पुरमयोष्यां प्रविशति स्म प्रविष्टः ॥

१६२०—प्रविधाय धृतिं परां जनानां

युव-राजं भरतं ततोऽभिपिच्य ॥

जघटे-तुरगाऽध्वरेण यष्टुं

कृत-सम्भार-विधिः पतिः प्रजानाम् ॥३१॥

प्रविधयोत्यादि—प्रविश्य च पुरं प्रजानां पती रामः जनानां धृतिं प्रीतिरूपचेतोवृत्तिं परामुकृष्टां प्रविधाय कृत्वा भरतं च युवराजमभिपिच्य ततोऽनन्तरम् तुरगाध्वरेणाश्वमेधेन यष्टुं जघटे चेष्टितवान् । कृतसम्भार-विधिः संभ्रियत इति सम्भारः द्रव्यगण इत्यर्थः । कृतोऽनुष्ठितः सम्भारस्य विधिरिति कर्तव्यतालक्षणो येन स इति ॥

नायकाभ्युदयान्तं महाकाव्यमिति परिसमाप्य तत्र जयमिच्छता ज-
स्मिन्नादरः कर्तव्य इति दर्शयन्नाह ॥

१६२१—इदमधिगत-मुक्ति-मार्ग-चित्रं

विवदिपतां वदतां च सन्-निबन्धात् ॥

जनयति विजयं सदा जनानां

युधि सुसमाहितमैश्वरं यथाऽस्त्रम् ॥ ३२ ॥

इदमित्यादि—इदं महाकाव्यम् । उक्तेर्वचनस्य यो मार्गः पन्थाः सुसंस्कृतशब्दलक्षणः प्रपञ्चितः तेन चित्रं विस्मयनीयम् । सुसमाहितं अलङ्कारयुक्तम् । अधिगतं परिज्ञातं सज्जनानां विवदिपतां वक्तुमिच्छतां वदतां च वक्तुं प्रवर्तमानानां सदा विजयं जनयति । सन्निबन्धात् शौभन-
बन्धाकारणात् । यथास्त्रमैश्वरं पाशुपतम् । अधिगतमुक्तिमार्गं अधिगतः प्राप्तः प्रज्ञातो मोचनमार्गः क्षेपणमार्गो येन । चित्रं नामावर्णकेन चित्रि-
तत्वात् । सुसमाहितं युधि संग्रामे विजयं विदधाति तद्वत् ॥

तथा लक्ष्य-रूपे कथानके 'अयोध्या-प्रत्यागमनं' नाम द्वाविंशः सर्ग

तस्मादादरः कर्तव्य इति तत्रापि य एव व्याकरणमधीतवान् त
दरो युक्त इति दर्शयन्नाह ॥

१६२२—दीप-तुल्यः प्रबन्धो ऽयं शब्द-लक्षण-चक्षुषाम् ॥

हस्ता ऽमर्ष इवा ऽन्धानां भवेद् व्याकरणादृते. ॥३३॥

दीपतुल्य इत्यादि—अयं प्रबन्धो महाकाव्यसंज्ञकः । प्रबध्यते विर-
च्यत इति कृत्वा । शब्दलक्षणमेव चक्षुर्येषां तेषां दीपतुल्यः । अत एवै-
तत्काव्याधिगमात् स्वातन्त्र्येणान्यानपि शब्दान् प्रयोक्तुं क्षमत्वात् । व्या-
करणादृते विना हन्तामर्ष इवान्धानां हस्तामर्ष इवावबोधः यथा अन्धानां
हस्तेन घटपटादिवत् । स्वपरामृश्यसंस्थानमात्रपरिज्ञानं यथावस्थितस्वरूप-
परिज्ञानं एवमधीतव्याकरणानां न शब्दस्वरूपपरिज्ञानं अन्यत्र शब्द-
श्रवणात् ततश्च तस्वरूपापरिज्ञानात् कुतोऽप्यन्यशब्दप्रयोग इति ॥

एवं च कृत्वा विदुषोऽनुरूप्यमानेन मयेदं काव्यं कृतमिति दर्शयन्नाह ॥

१६२३—व्याख्या-गम्यमिदं काव्य-

मुत्सवः सु-धियामलम्, ॥

हता दुर्-मेधसश् च ऽस्मिन्

विद्वत्-प्रियन्तया मया. ॥ ३४ ॥

व्याख्यागम्यमित्यादि—व्याख्यागम्यं व्याख्यानाद्विना बोधुं न श-
क्यते । किमर्थमीदृशं कृतमिति चेत् उत्सवः सुधियामलं शास्त्रे क्षुण्णवृद्धीनां
परं प्रमोदो जायते । एवं च सत्यस्मिन् काव्ये विषयभूतदुर्मेधसो व्याकरण-
शास्त्राः मया हता नानुगृहीताः । तस्माद्विद्वत्प्रियन्तया विद्वांसः प्रिया गम्य
मम विद्वत्प्रियः तद्भाषस्तथा तथा हेतुभूतयेति ॥

यत्रेदं काव्यं कृतं तद्दर्शयन्नाह—

१६२४—काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां

श्रीधरसेन-नरेन्द्र-पालितायाम्, ॥

कीर्तिरंतो भवतान् नृपस्य तस्य,

प्रेमन्करः क्षितिन्पो यतः प्रजानाम्. ॥ ३५ ॥

इति भट्टि-काव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः ॥

समाप्तश्चायं भट्टि-काव्य-ग्रन्थः ॥

५३४ द्वि-काव्ये—चतुर्थे तिङन्त-काण्डे लक्षण-रूपे नवमो वर्गः,

अथेत्यमित्यादि—मयेदं काव्यं विहितं कृतम् । धीपरसूनुना न-
साद्रोघाद्वा नृपेण पालितायां रक्षितायां वलभ्यां वलभीनामपुर्याम् । अ-
प्य काव्यविधानाय या कीर्तिः सा तस्यैव राज्ञो भवतात् । आशिपि त-
तद् । यतः प्रजानां प्रेमकरः प्रेमानुकूलः । आनुलोम्ये टः ॥

इति पलभीवास्तव्यस्य श्रीस्यामिसूनोर्भट्टमहाप्राज्ञस्य महावैयाकर-
णस्य कृतौ रावणवधे महातिङन्तकाण्डे लुङ्लितनाम्नो नवमपरिच्छे-
दस्य जटीश्वरो जयदेवो जयमङ्गल इति च नामभिस्त्रिभिः सुप्रसिद्धस्य
अनेकशास्त्रव्याख्यानकृतौ टीकायां काव्यस्य 'अयोध्याप्रत्यागमनं' नाम
द्वाविंशः सर्गः ॥

॥ जयमङ्गलकृता टीका समाप्ता ॥

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अथामितोरस्कम् ...	... ९५२	अनंसीधरणौ ...	... ७१
अथानुकूलान् ...	... ९२२	अनंसीद्धर्मरेण ...	... १२०
अथाऽऽश्वस्यन् ...	... २६६	अनादेषुः कपि० ...	... १२१
अथार्थं मधु० ...	... ३६१	अनिमित्तान्यथा० ...	... १३५
अथाऽऽहम्बन्ध ...	... ३२६	अनिर्घृतं भूतिषु ...	... १००
अथाऽऽल्लोके ...	... ५१	अनुजानीहि ...	... १५३
अथास्तमासेदुपि० ...	... ८८५	अनुजिज्ञासतेवाऽथ... ..	... ५७
अयोपशरदे ...	... ४४८	अनुमन्तास्वहे नावां ...	... १६१
अदालिपुःशिलाः ...	... १२१८	अनुष्टाय यथादिष्टम् ...	... १५४०
अदिहं ध्वन्दनैः ...	... १३९९	अनुतोद्यं न तत्रास्ति ...	... ३४५
अदीदिपत्ततो वीर्यम् ...	... १२६२	अनेकशो निर्जित० ...	... ७९
अदृशताम्भांसि ...	... ३७	अन्तःपुराणि पीलस्तयम् ...	... १४९४
अदृश्यन्ताऽविमित्तानि ...	... १४४५	अन्तर्धत्स्व रघु० ...	... ३१५
अदेवीद्वन्द्यु० ...	... ६६४	अन्तर्निविष्टो० ...	... ८
अदोहीव ...	... ३२५	अन्याऽऽसक्तस्य ...	... ८०८
अद्धि त्वं पञ्चगव्यम् ...	... १५४१	अन्ये त्वलङ्घिषुः ...	... १२१२
असौ द्विजान् ...	... ६१	अन्योन्यं स्म ...	... ५४८
अथ सीता मया ...	... ६४२	अन्वनेपीत्ततो० ...	... ४२८
अद्राष्टी तं रघु० ...	... १२१९	अन्वयाऽऽदि० ...	... ८०५
अधर्मान्नाश्रसः ...	... १३७९	अपक्वकुम्भाविष ...	... ९७३
अभिगतमहिमा ...	... ८८२	अपध्यगायतौ ...	... १४६२
अभिजलधि ...	... ८७६	अपप्रथङ्गणान् ...	... १२५२
अधिग्न्यन्वाषः ...	... ५८	अभमन्युस्ततो० ...	... १५००
अधि रामे ...	... ६३५	अपरिमित० ...	... ८७१
अधीयज्ञतम० ...	... २४६	अपरीक्षित० ...	... ८५०
अध्यगीष्टार्थं ...	... १२६८	अपलापयमानस्य ...	... ५८६
अध्यद् शश्व० ...	... २१९	अपहरदिव ...	... ८७५
अध्यायश्छकजित् ...	... १३७६	अपि तत्र रिपुः ...	... १५६९
अध्यासिसिपमाणे ...	... ५८०	अपि स्तुष्टपिसोधां ...	... ६३४
अध्यासीत् ...	... ५९९	अपिस्फवत्स्वसामर्ष्ये ...	... १२७९
अध्युवास रथम् ...	... ११४२	अपूजयंश्चतुर्वक्त्रम् ...	... १३५०
अध्वरेष्वभि० ...	... ११४	अपूजयन् कुलज्येष्ठान् ...	... १३४७
अध्वरेष्विष्टिनाम् ...	... २६२	अपूजन् विहर० ...	... ५३

श्लोकाः	श्लोकानुक्रमाः	श्लोकाः	श्लोकानुक्रमाः
अपूरयन्नमः ...	... १४०१	अरासिपुः ...	... ६८४
अष्टयो नु ब्रवीति ...	... १४७४	अरोदीद्राक्षसानीकम् ...	... १२९३
अपौहद्वाणवर्षम् ...	... १४२८	अर्थेन संभृता ...	... १२३०
अप्रतिस्तब्ध० ...	... ७६२	अर्धोत्थिता० ...	... ९०२
अवभाजत्ततः ...	... १२६३	अस्मिन्नविलोल० ...	... १०३६
अविभ्रजत्ततः ...	... १२७३	अलोठिष्ठ च भू० ...	... १२३६
अभायत यथा० ...	... ५४४	अवगाढं गिरिजालम् ...	... १०३५
अमावे भवताम् ...	... ५११	अवमाहे ...	... ४८२
अभिज्ञानं ...	... ४८४	अवश्यपाव्यम् ...	... ३५५
अभियोतिष्यते ...	... ६३१	अवश्यायकणा० ...	... ३७१
अभिनच्छन्नु० ...	... १४११	अवराध्नश्चिम् ...	... ८४३
अभिन्यविश्रयाः ...	... ६२३	अवसायो० ...	... ३७२
अभिमानफलं जानन् ...	... ७९४	अवसाव नगेन्द्रेषु ...	... ४३०
अभिमानफलं प्रोक्तम् ...	... ८०३	अवसितं हसितम् ...	... ८१६
अभियाता ...	... ८३०	अवसेयाथ कार्याणि ...	... १५२७
•अभिप्यन्तः ...	... ७४४	अवाक्षिरसम् ...	... १४१
अभीपयन्त ...	... ५८४	अवादीत्तिष्ठते० ...	... ६८२
अभूत्प्रपो ...	... १	अवादीन्माम् ...	... ११८९
अभेदि च शरैः ...	... १२४५	अवाद्वायुः ...	... ६०३
अर्गेषुः कपयो० ...	... १२३७	अक्विष्टमृषा० ...	... १२४१
अमर्यत भवान् ...	... १५७६	अवीततृणो० ...	... ९०१
अमन्धीष परानीकम् ...	... १२२६	अवोचत्कुम्भ० ...	... ११९३
अमार्षितमिव ...	... ५३८	अव्यग्रमुप० ...	... ५५६
अमर्षो मे परः ...	... १३२४	अव्यर्णो गिरि० ...	... ६९२
अमलमणि० ...	... १०५७	अदानिरयम् ...	... ८७७
अमितम्पयम् ...	... ३८८	अदाप्त निन्हुवानो० ...	... ६१६
अमृष्टिवा ...	... ५३०	अदान भरतान् ...	... १५५२
अम्भांसि दग्मकुम्भेन ...	... १५२२	अदाधवप्रात्ययिकम् ...	... १०७
अयुक्तमिदमित्यन्ये... ...	... १२९४	अदृश्वन्नयतः ...	... १३६२
अर्थं नियोगः पत्युस्ते ...	... १५४४	अशोभिष्ट ...	... १२३४
अर्थं मयिष्यमिज्ञानम् ...	... ६६०	अश्वोतहधिरम् ...	... १४२३
अरव्ययागे० ...	... ५३३	अधीतपिचतीयन्ती ...	... २०५
अरविन्दरेषु० ...	... १०३७	अश्वान् मालिगुनो० ...	... १२५८

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
अश्वान् विभीषणो०	... १४३५	आकर्ष्यामि यशः ...	... १३३
अष्टषष्ठां महा०	... १४३७	आह्वयन्मुनिस्तस्य ...	... १९
असंस्कृत्रिम०	... १७५	आह्वयातासि हृतम्...	... १६०४
असद्वन्धु०	... ८०९	आधुर्णिष्टां क्षती ...	... १२९८
असंप्राप्ते	... ६५४	आघ्नन् भेरीः ...	... १३५२
असितोमर०	... १०६४	आचक्षे च वृत्तान्तम् ...	... १११९
असीतो रावणः	... २८८	आचाम्यं सन्ध्ययोः ...	... ३५६
असुलभहरिसंचारम्	... १०२९	आचिक्याते च भूयोऽपि ...	... १११४
असृष्ट यो०	... ९५	आचिचाय स तैः ...	... १११३
अती दधद्	... ६६८	आच्छादयन् व्यलि...	... १३४८
अस्ताविष्टुः सुराः	... १२५०	आजमुत्सूर्व ...	... ११६३
अस्तुवन् देव०	... १४१५	आज्ञां कारय ...	... ६२६
अस्तुवन् बन्दिनः	... १३५३	आज्ञां प्रतीपुर ...	... १२५
अस्तृणादधिकम्	... १४४७	आटाव्यताऽवमत्याऽसौ	... १४२०
अस्त्रीकोऽसा०	... १६७	आङ्गकरण० ...	... ४०५
अस्पन्विष्टाऽक्षि	... १२०७	आतिथ्यमेभ्यः ...	... १२४
अस्माकमुक्तम्	... १३५	आतिष्ठद्	... १५२
अस्यन्दमिन्दु०	... ६०८	आत्मनः परि० ...	... ५२०
अस्यमरुप्	... ७३८	आत्मगभरिस्त्वं ...	... ६०
अससद्याऽऽहतो०	... १२६४	आत्मानमपजानानः	... ५६८
असाधुरसम्	... ९९	आत्रिवूटम् ...	... ८०२
अहं राम०	... ३३९	आददीध्वं महाऽर्हाणि	... १५०७
अहं शूर्पणखा	... १७०	आदरेण गमं ...	... ४९०
अहं स्पष्टम्	... ४५९	आदिशदादीप्त० ...	... ८५
अहं तु शुभ्रवान्	... ४२७	आदिदेश स ...	... ११३१
अहं न्यषधिपम्	... ३०७	आदत्यस्तेन ...	... ३४६
अटमन्त०	... २८२	आनन्दयिष्यदागम्य	... १५४८
अहत धने०	... ८४६	आनन्दितारस्वाम्...	... १६०३
अहो जागति	... १४६८	आपिहृशो ...	... ५७
अर्हापीत्कृष्ण०	... १२७६	आपीतमधुका ...	... २५३
आदिपाता रयु०	... १४२	आतारी भपता ...	... १५९७
आदिष्ट तानर्गमान्य	... १२०८	आप्यानरुग्न्ध ...	... २३९
आः ऋणम्	... ३०२	आयदनेत्रा० ...	... ९०७

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
आवद्धभीम० ...	११२	आस्कन्दहृदयमणम् ...	१४२७
आवध्नन् कवि० ...	१४५७	आस्ते स्मरन् ...	३४३
आमन्त्रयेत् तान् ...	१५०६	आस्फयताऽस्य ...	१३९५
आमिशीर्यं दधि० ...	१९५	आस्यन्नुवहमाः ...	१३५८
आमुखद्वर्म ...	१३५१	आस्व साकं मया ...	६२१
आयान्त्यः स्वफल० ...	१५८९	आहूय रावणो ...	७१९
आयाससंभवाऽरण ...	१०२८	आहोपुष्टिकाम् ...	२१०
आपिष्ट मारुतिस् ...	१२८४	आह्वास्त स० ...	३१६
आयोधने स्थायुकम् ...	४९	आह्वास्यते विशङ्को	१३१४
आरामदर्शनात् ...	६३०		
आरुढं च सुवेलम् ...	१०४९	इच्छे स्नेहेन ...	६२०
आरुट्याण० ...	१०६३	इच्छन्त्यमीक्षणम् ...	१०१०
आरोक्ष्यामि युगान्त० ...	१३४५	इच्छा मे परमानन्देः ...	१५२४
आर्चोद्विजातीन् ...	१५	इतरो रावणादेषः ...	६४८
आच्छेन् वामम् ...	१३५५	इति चिन्ता० ...	६५२
आलिङ्गितायाः ...	८९७	इति निगदित० ...	१३८
आलोक्यत्स० ...	१४२६	इति त्रुणाणो ...	६७
आलोचयन्तो ...	४७४	इति वचनमसी ...	१०१७
आवरीतुमिवा० ...	६९७	इत्य प्रवादम् ...	६३
आवासे सिक्त० ...	२७३	इदं कवचम् ...	३२०
आशङ्कमानो० ...	२९७	इदं नर्कतनम् ...	३०४
आशासत ततः ...	१३४६	इदमधिगतम् ...	१६२१
आशितंभवम् ...	३९७	इन्दुं चपट० ...	५८१
आशीर्भिरभ्यर्च्य ...	२४	इन्दोः स्यन्दिष्यते ...	१३२०
आशुधूपन् ...	५७८	इष्टुमति रघुसिंहे ...	२६
आश्वर्यं यथा यत्र स्वाम् ...	१५१८	इह ता व्यलिपत् ...	३१२
आश्वर्यं यथा यत्र त्री ...	१५७४	इहाऽजीव ईद्वेव त्वम् ...	१३७८
आश्वसीदिव ...	७२९	इहाऽऽसिष्टा० ...	३०३
आश्वस्याऽक्षः ...	७०७		
आश्वसायांचकाराऽध ...	११२८		
आरासञ्ज भयम् ...	११७१	ईशांचक्रेऽथ ...	१०८५
आतिष्ठ नैकत्र ...	१०३	ईयुर्भरद्वाज० ...	१२२
आसीद् द्वारेषु ...	१४०२	ईर्ष्याविषण्णाः ...	८८९

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
ईश्वरस्य ...	६५७	उन्नायानधि० ...	४७१
ईपदाब्जङ्करो ...	५१८	उन्मीलिष्यति चक्षुर् ...	१३११
उ.		उन्मुच्य खजम् ...	१४९१
उक्तवन्तां ततो रामम् ...	१६११	उपशाम्यतु ते बुद्धिः ...	१५३४
उक्तवान् राघवः ...	१५३८	उपशूरम् ...	६२९
उक्षान्प्रचक्रु० ...	८७	उपाभ्यकुशताम् ...	३९६
उग्रपद्याऽऽकुले ...	१६१	उपारंसीच्च ...	५९६
उग्रपद्मेन ...	३९१	उपासांचक्रिरे ...	२९०
उग्रहनाते नलेनाज्ञौ ...	१०९९	उपास्थितैवमुक्ते ...	३३३
उग्रहनुः परि० ...	१०३९	उपास्थियत ...	७६८
उच्चित्रियरे पुष्प० ...	१२०	उपेक्षणीयैव ...	९५८
उच्चैरवित० ...	७१३	उपेक्षिता देव० ...	९२७
उच्चैरसौ राघवम् ...	७८	उपेक्षिते बालि० ...	९४६
उच्चै रारस्यमानाम् ...	२७९	उभावहन्तताम् ...	१४४९
उच्छ्रायवान् ...	४८१	उभी मायां ध्यत्तायेताम् ...	१४५०
उज्जुगूरे ततः ...	१११८	उल्का दक्षिणे ...	१०८८
उत्तराहि ...	६४९	उवाच चैनं क्षणदा० ...	१०१३
उत्तिष्ठस्व मते ...	१५४७	उवाच माहतिः ...	५१०
उत्तीर्णो वा... ...	३८६	उष्णीषं मुमुचे ...	११६२
उत्तैरिथ समुद्रम् ...	११२४	उद्योरन् यज्ञपात्राणि ...	१५०९
उत्पल्य खम् ...	२१३	ऊ.	
उत्पातजं छिद्रम् ...	१००१	ऊचे संपरिपीठाः ...	७००
उत्पाता. प्रापृतन् ...	१२०६	ऊर्जस्वलं हस्ति० ...	१३७
उत्सुकानीयताम् ...	१५३७	ऊर्णुनाव स ...	११७०
उदक् शत० ...	४८५	ऊर्ध्वं मुहूर्तादौ ...	१५४६
उदक्षिपन् पठ० ...	११६	ऊर्ध्वं त्रिये मुहूर्तादि ...	१४९३
उदजीवन् मुमिश्राभूर ...	१४४०	ऊर्ध्वे मुभिः ...	११५८
उदतारिपुः ...	१२३३	फ.	
उदतारीदुदन्वगतम् ...	११९०	फलयजुपम् ...	१४७
उदपतद्वियन् ...	८२८	फणाद्रह० ...	६४५
उदरे व्याऽऽजरामन्ये... ...	१२३०	फदिमान् राक्षसो० ...	८४७
उदस्यति हरिर् ...	१३०८	फदवीऽऽशीन् ...	१२२४
उदसं दपती ...	१५९		

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
ऋष्यमूकम् ...	... ४११	कः पण्डितायमानः...	... २५०
ऋष्यमूके ...	... ३४१	कथं दुष्टुः ...	... ४२३
ए.		कथं न्वजीविपुस्ते च ...	... १२५३
एकः पदातिः ...	... ९८७	कपयोऽविभयुः ...	... १४०३
एकहायन० ...	... ३७६	कपितोयनिधीन् ...	... ८३७
एकेन बहवः ...	... ६८८	कपिनाऽम्भोधि० ...	... ६७९
एकेन वाली ...	... ९६८	कपिपृष्टगती ...	... ८५३
एकेन सन्धिः ...	... ९६६	कपिर्जग्द ...	... ८०१
एको द्वाभ्याम् ...	... ७९७	कपिशङ्कमणो ...	... ४५०
एता दैवानु० ...	... ४४३	कमण्डलुकपालेन ...	... २४५
एते ते मुनिजन० ...	... १६१५	कम्बूनथ समादधुः ...	... १०६९
एतौ स्म मित्रावरुणौ ...	... ६८	कम्प्राभिरादृतः ...	... ४५८
एवं युवां मम ...	... १६१०	करिष्यमाणम् ...	... १९२
एवं विजिग्ये ताम् ...	... ११७३	करोति वैरम् ...	... १०१४
एष पेक्ष्याम्यरीन् ...	... १३४१	कर्णजर्पराहित० ...	... ८९
एष प्रावृषि० ...	... २३७	कर्तास्मि कार्यम् ...	... ४६६
एष रावणिः ...	... १२६९	कलहरिकण्ठ० ...	... १०५३
एष शोकच्छिदो० ...	... ४६१	कल्पिष्यते हरेः ...	... १३१५
एशरमेपिता ...	... ७०४	का लमेकाकिनी ...	... २४९
ऐ.		कान्ता सहमाना ...	... ८३६
ऐक्षिष्मद्भि ...	... ३०५	कान्तिं स्वाम् ...	... ५९१
ऐद्विप्रवदमानैः ...	... ५७२	कामो जनस्यै ...	... १५१९
ऐन्द्रेण हृदये ...	... १२४९	कार्यसारनिभम् ...	... ४६७
ऐ चान्नं वेद्भि ...	... ३०९	काव्यमिदं विहितम् ...	... १६२४
ऐषीः पुनर्जन्म ...	... १८	किञ्चिन्नोपावदितासी ...	... ५७०
ऐहिष्ट तं कारयितुम् ...	... ११	किं दुर्नयेस्त्वय्यु० ...	... ९९९
औ.		कुण्डपाय्यवताम् ...	... ३५८
औजायमाना ...	... २५९	कुतोऽधियास्यसि ...	... ६३२
औपांचकार ...	... २९२	कुमुदवन० ...	... ८७८
औ.		कुम्भकर्णस्ततो ...	... १२०१
औष्ण्यं त्यजेन्मध्य० ...	... ९९५	कुम्भकर्णमुती ...	... १२९२
क.		कुम्भकर्णे हते ...	... १३२२
कः कृता रावणा०...	... ७७८	कुम्भकर्णो रणे ...	... १३२१

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
कुरु बुद्धिम् ...	१९८	कीदन् भुज्जेन ...	१०१५
कुर्याद्योगिनम् ...	४४४	कुद्धाननुनयः ...	१५२३
कुर्यात्तया येन ...	९३४	कुद्वोऽदीपि ...	३२३
कुर्वन्ति परिसारिण्यः ...	४४९	कुड्यन् कुलम् ...	२३
कुर्वन्तो हवम् ...	४९५	कूराः किया ग्राम्य० ...	९९७
कुलभार्याम् ...	५६९	कुष्टाऽऽत्मभृत्यः ...	९७५
कृतं सर्वं यथोद्दिष्टम् ...	१५१४	क व ख्यातो रघो० ...	१५५३
कृताभिषेको० ...	९८९	क ते कटाक्षाः ...	८८७
कृती धृती ...	१३४	क स्त्रीविसृष्टाः ...	९९०
कृते कानिष्ठिनेयस्य ...	२६७	क्षणं भद्राऽवतिष्ठस्य ...	५५३
कृते नोपकृतम् ...	५५०	क्षतैरसंचेति० ...	९०९
कृतेषु पिण्डोदक० ...	११८	क्षितिकुल० ...	८६९
कृते सौभागिनेयस्य ...	१७३	क्षिप्रं ततोऽध्वन्य० ...	७१
कृतैरपि दृढ० ...	११०८	क्षुद्राप्रजडः ...	५२
कृत्वा कर्म ...	६६९	ख.	
कृत्वा लङ्गा० ...	२०९	खमट चामट ...	१५५९
कृत्वा वालि० ...	४१२	खमूयुर्वसुधाम् ...	११५१
कृशानुवर्ध्मव्यधि० ...	९४०	खं पराजयमानो ...	५५१
कृपीद्वं भर्तुः ...	७५०	खरदूषणयोर् ...	१७२
केचित्संचुकुटः ...	११७२	खरादिनिधनं ...	७९०
केचिद्वैपथुम् ...	१८१	ग.	
केचिभिनिन्दुः ...	९२	गच्छन्तु चारु० ...	१०३२
केन संभावितम् ...	१३१८	गच्छन्स वारीणि ...	८३२
केन संविदते नाऽन्यः ...	१४८५	गजानां प्रदुः ...	१०७८
केन संविदते वायोर् ...	५५९	गतमद्गुलि० ...	७५१
केनापि दीःकुलेयेन ...	५२२	गतासु तासु ...	६४४
केशानलक्षिणुः ...	११८३	गतास्यादवधिन्वाना ...	३०१
कोट्या कोट्या पुर० ...	१०९६	गते तस्मिन्प्रा० ...	७२५
कोऽन्योऽकस्स्यदिह ...	१५८३	गते तस्मिन्गृहीतार्थे ...	१६०
कोपात्काधित् ...	५७५	गते तस्मिन् जल० ...	२४४
कोशाल्याऽसावि० ...	१४	गते तस्मिन् समा० ...	६३९
क्रियासामारम्भ० ...	९९३	गतेऽतिभूमिम् ...	९१३
क्रियेरथ दशास्येन ...	१५०२	गते स्यि पयानेन ...	१६०६

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
जक्षिमोऽनपराधे ...	१७७	तं यान्तं दुद्वयुर् ...	११६४
जगन्ति धत्स्व ...	१५६०	तं यायजूकाः ...	४७
जगन्त्वमेयाद्भुतं ...	९५६	तं रत्नदायम् ...	९४२
जगर्जुर्जह्युः ...	१०७४	तं विप्रदर्शम् ...	५०
जगाद वानरान् ...	५२५	तं सुस्थयन्तः ...	११५
जगाद्विरेऽम्बुधिम् ...	११३४	तं जागरूकः ...	४५७
जग्मुः प्रसादम् ...	६४	ततः कथाभिः ...	१६१३
जगती द्यूषी ...	११२७	ततः कपिसमाहारम् ...	४६८
जटायुः पुष्यकृत् ...	५१५	ततः कपीनाम् ...	४६४
जनानुरागेण ...	९५९	ततः कर्ता ...	४३५
जरित्वेव ...	७१४	ततः क्रोधानिल० ...	७९१
जलकामदन्ति० ...	१०५९	ततः राहं रामुचम्य ...	६३६
जलतीरद्वह० ...	१०६६	ततः परं भरद्वाजो ...	१५९९
जलद इव ...	९३१	ततः प्रगदिता वाङ्मयम् ...	१५५५
जलनिधिमगमत् ...	८६१	ततः प्रजघटे युद्धम् ...	११४४
जले विक्रम० ...	५६६	ततः प्रणीताः ...	१०४४
जल्पाकीभिः ...	४५३	ततः प्ररुदितो ...	१३०४
जल्पितोत्कुष्ट० ...	५७१	ततः प्रविमाजयिषुः ...	९१
जटये च क्षणम् ...	११६०	ततः प्राकारम् ...	५९८
जहीहि शोकम् ...	१५३९	ततः प्रामुह्यताम् ...	१३६९
जिगमिपया संयुक्ता ...	१०३३	ततः प्रास्थियता० ...	५३६
जिज्ञासोः शक्तिम् ...	४०७	ततः श्रोदगहन् ...	१४४१
जिते नृपारी ...	८१	ततः शतघहरणेण ...	१४४४
जतिमिच्छप ...	५०३	ततः शिप्रीयमाणो ...	२३१
जेता यज्ञ० ...	१६५	ततः शक्येपम् ...	१०१२
जेतुं न शक्यो ...	९७७	ततः श गतवान् ...	१५२१
शारवेहितैर् ...	९८	ततः शमभषयुद्धम् ...	१४०४
शायिष्यन्ते मया ...	१३४४	ततः शमाश्रित० ...	८९०
न्योतिषु रंग् ...	७३७	ततः शर्मदात्मप्र ...	४९३
ज्योत्स्नाऽमृतम् ...	६०४	ततः शुभेनीहृत० ...	८४
उ.		ततः शोमिन्दिर ...	११७४
दुर्गाद्विरे पुनर् ...	११३८	ततः शक्तिरगम् ...	१४३४

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
तामापतन्तीम् ...	१४३६	ते विशायाऽभि० ...	७६३
तामुवाच स ...	१५९	ते भुक्तवन्तः ...	१२७
तांश्वेतव्यान् ...	६८६	ते रामेण सरभसम् ...	१०६५
तां पराजयमानाम् ...	६१३	तेऽव्यरासिपुः ...	१२५२
तां प्रत्यैच्छन् ...	१३७३	तेषां निहन्य० ...	६९४
तां प्रातिकूलिकीम् ...	२७७	ते हि जालैर् ...	४२६
तां प्राविशत् ...	६०२	तेरजेपत सैन्यानि ...	१२५६
तालैन् संपादित० ...	९०३	तैर्वृष्णरुण० ...	१८०
तावभापत पौलस्त्यो० ...	१३७०	तौ खड्गमुसल० ...	१८५
तावस्फायताम् ...	१३८८	तौ चतुर्दश० ...	१७८
तास्तया तजिताः ...	६४३	तौ बालिप्रणिधी ...	३७७
ता हनूमान् ...	५९२	तौ हनूमन्तमानेतुम् ...	१२८५
तिग्मांशुरदिम् ...	३९	त्रसन्तीं ताम् ...	२७८
तिरोबभूवे सूर्येण ...	१११०	त्रिवर्गपारीणम् ...	७३
तीव्रं स्पन्दिष्यते ...	१३१०	त्रिषत्तमम् ...	५२३
तीव्रमुत्तपमानो० ...	५५७	त्वं ससंजिथ ...	७२१
बुद्धतरुच्छाया० ...	१०५२	त्वं स वेत्थ ...	१४७५
बुद्धमहागिरि० ...	१०४०	त्वक्त्रैः सविव्ययुः ...	११४१
बुद्धमगिकिरण० ...	१०५४	त्वन्तु भीरु ...	२२७
बुद्धा गिरिवर० ...	१०२७	त्वन्मित्रनाशो ...	९७८
सुरहाः पुस्तुङ्गः ...	१०७३	त्वमजानत्रिदम् ...	१४७२
सूर्योणामथ ...	१६१८	त्वमर्हसि भ्रातुः ...	१४९९
सृणुहानि कुराचारा ...	१५३२	त्वं पुनीहि पुनीहीति ...	१५५८
सृणाय मत्वा ...	६४१	त्वया तु लोके ...	९६७
सृणेद्द्व लद्वियोग० ...	१५४२	त्वयाद्य लङ्गा० ...	१०११
सृणेद्दि देहम् ...	१४९०	त्वयाद्रक्ष्यत किम् ...	१५७१
ते तं व्याशिपत ...	१२२३	त्वयापि नाम रहिताः ...	१४८९
तेन वशेन ...	३४२	त्वया संदर्शितारी ...	१५९६
तेन सहतम् ...	३४४	त्वयि नस्तिष्टते ...	५५४
तेनाबुशूपयत् ...	२३२		
तेनेऽद्रियन्धो ...	१०४५	द.	
ते परस्वरमासाथ ...	१३८९	दग्धवील इवा ...	१२०३
तेऽभापित ...	११८६	दण्डकानध्य० ...	१८९
		दण्डकां दक्षिणेन ...	६५०

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
दण्डेन कोशेन च ...	... ९७४	दुष्पानः पुनर् ...	... ७९१
दत्तः स्वदोषैर् ...	... १०१६	द्वृत्तमेकम् ...	... ७८३
दत्तं न किं के ...	... ९९८	दूरं समासश्च ...	... ८८६
दत्तावधानम् ...	... ३४	दूरगैरन्तर्गैर् ...	... ४००
ददाल भूर्नभो० ...	... १०८७	दूरात्प्रतीहार० ...	... ९३९
ददशे पर्ण० ...	... १५३	दृष्टा ताम् ...	... ७६१
दददुःखस्य ...	... ३७०	दृष्टा दयितया ...	... ५९७
ददा स दयिताम् ...	... ४३२	दृष्टा राघव० ...	... ६००
दधाना बलिभम् ...	... १५४	दृष्टा सुपुत्राम् ...	... ७५५
दधावाऽङ्घ्रिः ...	... १११७	दृष्टोर्णवानान् ...	... १२९
दध्वान मेघवत् ...	... ६७८	देवान्तकोऽति० ...	... १२५४
दन्तच्छदे प्रज्वलिता ...	... ९१७	देहं विभ्रशुः ...	... २४०
दमितारिः ...	... ६९३	देहवधन० ...	... ५१४
दमित्वाप्यारि० ...	... ७१५	दैत्यक्षये महा० ...	... १५८४
दर्शनीयतमाः ...	... ६५८	दैत्याभिभूतस्य ...	... ५४
दर्शयांचकिरे रामम् ...	... ११२१	दैवं न विदधे ...	... ४३१
दशमीवोऽहम् ...	... १३८३	देवादिभीहि ...	... १५५६
दशदन्तिसहस्राणि... ..	... १४१२	दोषैररमतैभिले ...	... १३८५
दस्येऽहं मधुनो ...	... १३७३	दैवारिकाभ्याहृत० ...	... ९३८
दातुः स्थातुद्विपाम्... ..	... १४९७	दामिवाह्यमानम् ...	... ५६०
दिक्पालैः कदनम् ...	... १३६४	द्रष्टाऽसि प्रीतिमानारात् ...	... १५९५
दिग्ब्यापिनीर्लोचन० ...	... ४०	द्रष्टास्थस्तत्र तिस्रो० ...	... १६०८
दिदक्षमाणः परितः ...	... १११	द्रष्टुं प्रक्रममाणः ...	... ५६७
दिदधुर्भयिली रान... ..	... १५३६	दुतं संस्वरिपीष्टाः ...	... ७०
दिद्विमुद्गुचुपुर ...	... ११६८	दुतं हुतम् ...	... ८२१
दिशो द्योतयमानाभिर् ...	... ५८८	दुतमग्रास्त ...	... १३००
दिशो व्यनुवते ...	... १४८३	दुमहध्वनि० ...	... ६७४
दीक्षस्व रामेण ...	... १५४३	द्विपन्वने० ...	... २८०
दीपतुस्यः प्रबन्धोऽयम् ...	... १६२२	द्विचूर्वताम् ...	... ७३६
दीव्यमानम् ...	... २६४	द्वेष्टि प्रायो गुणेभ्यो० ...	... १४६६
दुःसायते ...	... २५७	ध.	
दुःसारे ...	... ९०४	धनानामीशते ...	... १४७७
दुर्गाऽऽधितानाम् ...	... ९८३		

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
धनुष्पाशभृतः ...	... ७३३	न प्रावोचमहम् ...	... ११९१
धनुष्यारोपयांचकुर	... १०७५	न विभाय ...	... २८५
धर्मकृत्स्नरताम् ...	... ३५३	न भवति महिमा ...	... ८७२
धर्मं प्रत्यर्पयन् ...	... ७८८	न भवाननु० ...	... ६२८
धर्मोऽस्ति सत्यम् ...	... ६२	नभस्वान्यस्य वाजेषु ...	... १४५५
धर्म्यांशु कामार्थ० ...	... ९	न योद्धुमशकन् ...	... १२२९
धारयैः कुमुमो० ...	... ३६९	नरकस्यावतारोऽयम् ...	... ५१६
धिग्दाशरथिम् ...	... ४१५	न धानरैः ...	... ८२०
धिर्मां त्रिशिरसा ...	... १३१२	नश्यन्ति ददर्श ...	... ८२२
धुन्वन्सर्व० ...	... २८४	न सर्वरात्र० ...	... ७८५
धूम्राक्षोऽय प्रति०...	... ११४०	नहि प्रेथ्यवधम् ...	... १५३५
धेयास्त्वं सुहृदाम् ...	... १५२६	नाकल्पस्यत्संनिधिम् ...	... १५७७
ध्वजानुधुधुः ...	... ११२०	नाखेयः सागरः ...	... ३४७
ध्वनीनामुद्गमिर् ...	... ३६८	नागास्त्रमिदम् ...	... ११३३
न.		नाजानन्संस्थानम् ...	... १३६१
नखैरकतिष्ठुः ...	... ११८४	नानुरोत्स्ये जगत्०...	... १३२६
न गच्छामि पुरा ...	... १४९२	नाभविष्यदियम् ...	... १५६८
नगजानगजा ...	... ८१९	नाभिहाते महा० ...	... १३३९
नगरस्त्रीस्तन० ...	... १६०२	नाभिज्ञाते स यक्षेन्द्रम् ...	... १३४०
न च काश्चन० ...	... ८१५	नामग्राहं कपिभिर्... ..	... ४३४
न शोभानप्यलक्ष्येताम् ...	... १४५१	नामोश्चाम वयम् ...	... १५८०
न जिजीवाऽसुखी ...	... ११२५	नायमुद्विजितुम् ...	... ५२६
न जिहयांचकार ...	... २९४	नायास्यसि ...	... ३६०
न तत्रलं यत्न ...	... ४६	नारीणामप० ...	... ८२३
न सं पश्यामि ...	... २०४	नावकल्प्यमिदम् ...	... १५१६
न तानगणयन् ...	... १३५६	नाविविदिषुम् ...	... ५३३
न तृणेद्गीति ...	... ३३०	नाविस्याप्यायितारम् ...	... ४५१
न त्वजायत मे ...	... १३८२	नासां नाद० ...	... ७५३
न त्वं तेनान्व० ...	... २१८	नास्यं पश्यति ...	... ३०२
न निश्चितार्थम् ...	... ९९४	निकुम्भे तस्य ...	... ५३७
नन्दनानि मुनी० ...	... ३६३	निकुम्भो धानरेन्द्रस्य ...	... १३०१
न प्रणाप्यो० ...	... ३५७	निकृत्तमत० ...	... ९२६
न प्राणिपि ...	... ७३०	नितिलामवन् ...	... ८१३

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
निधानिष० ...	४९९	न्यवतंयत्सुमित्रा० ...	२३१
निजधाना० ...	७९९	न्यवसिष्ट ततो० ...	११८७
नित्यमुद्यच्छमानाभिः ...	५८९	न्यविक्षत ...	५४९
निन्दको रजनि ...	४४७	न्यदयन् शस्त्राणि ...	१३४९
निमित्तशून्यैः ...	१०००	न्यपेधत्वावका० ...	१४३२
निरचायि यदा ...	१२८७	न्याप्यं यद्यत्र ...	४७५
निरवत्स्येन्न ...	६११	प.	
निराकरिणवो ...	४३७	पक्षिभिर्वितर्दर ...	३६७
निराकरिण्युर् ...	९२८	पद्मबाल० ...	७९३
निराकरिण्यु ...	१८४	पञ्च पञ्चनखा० ...	४२२
निराकृत्य यथा ...	१३८०	पतत्रिकोष्टु० ...	२६३
निरासू राक्षसाः ...	१०९०	पतिवध० ...	८८१
निर्माणदक्षस्य ...	६	पपात राक्षसो० ...	११४८
निर्यस्फुलिङ्गाकुल० ...	९४९	पयोघटोर्भरपि ...	१००४
निर्लङ्को विमदः ...	२७०	पयोधरांश्च ...	९११
निर्वणं कृतम् ...	७६७	परस्त्रीभोग० ...	७९५
निलिल्ये मूर्ध्नि ...	११४३	परिखेदित० ...	८३८
निवृत्ते भरते ...	१३९	परिधेणावधिटाथ ...	१३६१
निशातुपरिरं ...	३१	परितः पर्यवाद्वायुः...	१३९७
निष्कोपितव्यान् ...	७०३	परिपर्युद्धे० ...	२५२
निष्कम्य शिक्षया ...	५०५	परिभावम् ...	४८८
निष्ठां गते ...	१३	परिभावीणि ...	३६५
निहतश्च ...	५०२	परिशेषं न ...	६३३
निहन्ता वर० ...	२६१	परीक्षितमुपा० ...	५६५
नीवारफल० ...	४८०	परेवध्यय ...	१५१
नृपाऽऽत्मजौ ...	११३	पर्यशाप्सीन् ...	१७१
नेत्रेणुभिः ...	९१०	परितोऽनु ...	७१२
नेदानीं शक० ...	१४८८	पश्चिम करवामैतत् ...	१५३३
नैतन्मत मत्कम् ...	११४	पद्याभि रामान् ...	९८२
नैवं विरह० ...	१६०९	पस्पन्दे तस्य ...	११५०
नैवेन्द्राणी न ...	२०५	पापकृन् मुकृताम् ...	४१८
नोदकठिष्ठप्यता० ...	२५५	पार जिगमिपन् ...	७१६
न्यहन्तंश्चक्र० ...	१३५७	पिप्रायादि० ...	४९८

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
पिशाचमुख०	२८६	प्रत्युचे मारुतिः	३९०
पिशिताश्विनाम्	८१८	प्रत्युचे राक्षसेन्द्रः	२०६
पीडाकरमित्राणाम्	१३६०	प्रत्युचे बालितम्	४२५
पीतीष्ठरागाणि	९०५	प्रदृशुक्क०	८६५
पीने भटस्यो०	८९२	प्रबाधमानस्य	९३३
पुंसा भक्षेण	८००	प्रबोधकालात्	९२४
पुण्यो महाब्रह्म०	४	प्रभातवाताहति	३३
पुत्रीवत्ता तेन	१०	प्रमादवांस्त्वम्	९९१
पुरःप्रवेशम्	३६६	प्रमेदिताः	६९०
पुरुहूतद्विषो	७४०	प्रययाविन्द्रजित्	१०८३
पुरो रामस्य	१४३	प्रयाणमात्रेण	९६५
पूतं शीतर्	५३९	प्रयातस्तव व्यम्बत्वम्	३४०
पूर्वस्मादन्य०	६४७	प्रयास्यतः पुण्य०	२५
पृथङ्मभस्वतः	६५१	प्रत्नापिनो०	४४६
पृथुगुरुमणि०	८६२	प्रलुठितभवनी	२९१
पीरा निवर्तध्वम्	९७	प्रवपाणि वपुर	१५६५
प्रकुर्याम वयं देशे	१५०५	प्रवपाणि शिरो	८७१
प्रगृह्यपदवत्	३५२	प्रवहन्तं पदा०	५९४
प्रमदिरिव	४७८	प्रविधाय धृतिम्	१६२०
प्रचपतमगुदम्	८५८	प्रष्टव्यं पृच्छतः	३३०
प्रजागरांचकार	२९३	प्रस्कन्दिकाम्	५०८
प्रजागराताम्०	९०६	प्रस्थाल्यमानौ	९४
प्रणमन्तं ततो	१५८२	प्रदस्तमधेयांचकं	११५५
प्रणमन् मद्रणा	१५७९	प्रदस्यस्य पुरो०	११६९
प्रणश्यमपि	८०५	प्रहीणजीपितम्	७७७
प्रणिपत्य ततो	१०२६	प्राहारमाश्रावरणः	९६९
प्रणिशाम्य	७७३	प्रापानियत	७७५
प्रण्यपादीत्	७७२	प्रास्मृहृतीत्	१३३६
प्रतन्व्यः कोमलाः	१५५४	प्राची तावद्भिः	४८६
प्रतीय सा पूर	१०१	प्रासुपुण्यं	१२१६
प्रशुश्रुः कर्म	५६	प्राच्यमात्रिदियाम्	१०८२
प्रशुश्रुः पुनर	७४२	प्राशवापवाप्यवा०	११९४
प्रतोदा जायतुः	११६६	प्राशातेमस्विनः	१४६३

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
प्राणयन्तम् ...	७७४	यन्धूनशङ्कित ...	१०८
प्राणा दृष्यतिरे ...	११२२	यथापे ष यलम् ...	१११२
प्राणियुनिहताः ...	१२८८	यभूय याऽधि० ...	५२९
प्रातस्तारां ...	९१५	यमी मरुत्पान् ...	८२९
प्रादमयन्त ...	६०५	यलान्यभि० ...	७४३
प्रादिदृशत ...	५७६	यलिनायमुम् ...	३८३
प्रादुःखित ...	७५४	यलियंयन्धे ...	६६
प्रादुःखन्जातुभिः ...	१३५९	यदुधवलवारि० ...	१०४१
प्राप्तचारिण्ये० ...	१५५०	यदुधा भिन्न० ...	७६६
प्राप्य चयूयं० ...	१५७	विभ्रतयश्राणि ...	१४८१
प्रायुङ्क राक्षसीर् ...	६३८	विष्वागतैस्तीर० ...	३०
प्रायोपारान० ...	५७७	युद्धिपूर्वं ध्रुवम् ...	४२१
प्रालोठन्त ...	१३६३	युधुःप्रवो द्रुतम् ...	५३४
प्रावर्तध्वन्त चैठाः ...	१५८१	योद्धव्यं किमिव ...	८८३
प्रावर्धत रजो० ...	५४०५	योमवीति न० ...	१६९८
प्राग्नाप्र चानृपत् ...	१२०९	यप्रर्षिभिर्नूनम् ...	९८८
प्रास्थापयत्पूम० ...	८६	यप्रदाध्याद्धयम् ...	१३७२
प्रियंवदोऽपि० ...	३९२	यद्दि दूर० ...	७९६
प्रियंभावुकताम् ...	४०६	भ	
प्रीतोऽहं भोज० ...	६२५	भमन्ति विपदस्फूर्णम् ...	१४६१
प्रीत्यापि दत्तेक्षण० ...	९४१	भयघंष्ट० ...	६९५
प्रीता वरेण शकस्य ...	१५८६	भद्विध विभिदुः ...	१०९१
प्रीदवाति नभसोन ...	१२८६	भवत्यामुत्सुको० ...	६५९
प्रीर्णाति शोक० ...	१४८५	भवन्तं कार्त० ...	२१६
प्रीर्णावीच्छर० ...	१२९९	भिन्ननाकः ...	२७१
प्रीर्णुवीत्तेजसा ...	१३०३	भुजांसवक्षःस्थल० ...	९४७
फ		भुजां चकृततुः ...	३३६
फलभरमन्थर० ...	१०५८	भुवनभर० ...	८६४
फलान्यादरस्न ...	५५२	भूति तणमि ...	३२९
फलाशिनो निर्रर० ...	९८०	भूमिष्ठस्यासमम् ...	१४४२
घ		भूर्मा शेते दश० ...	१४५९
घदो दुर्बल० ...	१६४	भूयस्तं पिप्लुम् ...	७०६
घदो वासर० ...	१०२०	भृहाली कोकिल० ...	३६४

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
भृतनिखिल०	... ८६७	मांसि नास्याश्वताम्	... १२१०
भेष्यते मुनिभिः	... १३४३	मांसोपभोग०	... ६८९
भ्रमरकुलाकुलो०	... १५८७	मातामहा०	... ८८
भ्रमी कदम्ब०	... ४३९	मा न सावीर	... ७२३
भ्रातरि न्यस्य	... २६५	मानुषानभि०	... १६०
भ्रूमहमाधाय	... १००७	मानुषी नाम	... १३३१
भ्रेजिरे क्षत०	... ११३५	मानेन तल्पेषु	... ८८८
भ्रेमुः शिलो०	... ४८९	मां दुष्टां ज्वलित०	... १५६६
भ्रेमुर्ध्ववत्युः	... १०४६	मापराध्नोदियम्	... १३६६
म		मासुपास्त	... २०७
मण्डलान्याहताम्	... १४२९	मायानामौश्वराः	... ६८५
मत्तेनामारि	... १२६५	मायाभिः सुचिरम्	... ७११
मत्वा सहिष्णुन्	... ९६३	मायाविभिस्त्रास०	... ९२९
मत्पराक्रम०	... २६९	मारयिध्यामि	... १३२५
मधुकरविरुतैः	... ८५६	मार्गं गतो गोत्र०	... १००२
मधुसाद्रूत०	... ७५९	मावमंस्थाः	... ६३३
मध्वपाययत	... ५८३	माशोचिष्ट रघु०	... १२८१
मन्तृयिष्यति	... १३३४	मा स्म तिष्ठत	... १३७१
मन्त्रे जातु वदन्ति	... १४७३	मा स्म दाक्षीर	... ३०८
मन्दायमान०	... ६०७	मा स्म भूर्धादिणी	... २७६
मनियोगात्	... ७९८	मितमषदत्	... ८२७
मन्युं षध्या भट०	... १५२९	मिश्रप्रस्य प्रचुक्षोद	... ११००
मन्युं क्षेकुर्न ते	... १११६	मिध्यामास	... १३८१
मन्युर्मन्ये	... ३२१	मिथ्यैव धीः	... २५४
मन्ये किञ्जमहम्	... ४२४	मिमेह रक्षाम्	... ११६७
मम रावण०	... १७४	मुषेताकाश०	... १५०८
मया त्वमाप्याः	... २१	मुदा संयुहि	... १५४५
मरिष्यामि विजेष्ये	... १३१६	मुपित्वा धनदम्	... ५७१
महाकुलीन०	... २६०	मुष्णन्तमिष	... ७६५
महीयमाना	... ६५	मूर्खास्तवामव०	... ११९५
मांसं हतानामिष	... १००३	मूर्ध्जान् एम	... १४९५
मांसविक्रयिणः	... ४२०	मूर्जां दिषमिवा०	... १२०२
मांगान्वीश०	... १९७	मृगशुमिव	... १८२

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
मृगाः प्रदक्षिणम् ...	१०८१	यमायाद्यग्नम् ...	११५३
मृदाहा धीरम् ...	१०७१	यमास्यरशरी ...	३१७
मृदुभिरपि ...	८७३	यथाप त्वम् ...	७२०
मृपासि त्वम् ...	४१७	ययुर्विन्ध्यम् ...	४८७
मृगोद्यम् ...	२४३	यशस्कर० ...	२८१
मेघद्वरम् ...	३९५	यस्यां वाद्ययते ...	६०६
मेघनादः ...	७८८	याः सुहृत्सु ...	१३२८
मेघाः सविशुतो ...	१४१९	यां कारि राज० ...	५०९
मोजिप्रप्रहः मुनीतानि ...	१२००	यात यूयम् ...	४७०
मोक्षिष्ये कस्य ...	१३२७	यानः समचरन्त ...	५७४
प्रियमाणः ...	४२९	यायास्त्वमिति ...	२४२
प्रियामहे ...	५२४	यावन्नीवम् ...	१५७२
प्रियेयोर्ध्वं मुहूर्तात् ...	१५०४	यावत् संश्रायित० ...	९३५
य		युदाय राज्ञ ...	९५३
यः पयो दीग्धि ...	६२४	युद्धोन्मत्तं च ; ...	१२५५
यक्षेन्द्रशक्तिम् ...	१२२०	युयुजुः स्पन्दनान् ...	११५७
यद्य यत्र भवास्ति० ...	१५१७	युवजानिर् ...	१९६
यद्यापि यत्रा० ...	९५४	युष्मानचेतन् ...	८४५
यज्ञपात्राणि गात्रेषु ...	१५१३	यूयं समीप्यथ ...	१४४
यत्कृतेऽरीन् ...	१३६८	येन पूतकृतोर ...	१४७०
यत्रं प्रोर्णवितुम् ...	५२७	ये सूर्यमुप० ...	५५५
यत्र यद्यामरिप्यत् ...	१५७५	येरघानि खरो० ...	१२४६
यत्स्वधर्मम् ...	८०४	योगक्षेमकरम् ...	२३३
यथास्वं संगिरन्ते ...	५७३	योद्धारोऽविभक्तः ...	१३९८
यथेष्टं चर वीदेहि ...	१५५४	योद्धुं सोऽप्यरुपन् ...	१२३२
यदताप्लीच्छनैर् ...	६७५	योऽपचके ...	५६२
यदा न फेलु ...	११८०	योपिदृन्दारिका ...	२०७
यदा विष्टरुम् ...	९६०	र	
यत्रेदेनर्दिनम् ...	२२४	रक्तपद्मे गताः ...	१०९५
यद्यक्त्स्यत् ...	७१७	रक्तमथ्योतिषुः ...	१२३१
यद्यहं नाथ ...	१९१	रक्तं प्रचुश्रुतुः ...	११४६
यमं युनक्ति ...	३६८	रक्तेनाचिक्रिदत् ...	१२२८
यमलोकमिव ...	१४१४	रक्षासि वेदिम् ...	१३
		रक्ष्णं करोषि ...	५००

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
रघुतिनयम् ...	... ८४०	रावणाङ्गपरिक्लिष्टा ...	... १५११
रणपण्डितो ...	... ८१२	रावणाय नमस् ...	... ६४०
रणे विक्रीड ...	... ११४७	रिणचिमि जलधेः ...	... ३२७
रथेनाविव्यथत् ...	... १२६६	रचिरोमत० ...	... ८४२
रविस्तपस्यति ...	... १३०९	रदतोऽशिप्रियत् ...	... ३१०
रसान् संहर ...	... १५६१	रुरुज्जिरे ...	... ११४५
राक्षसस्य न ...	... १२३८	रोचमातः ...	... ६१५
राक्षसानां भयि ...	... ६६३	रोदिति स्वेव ...	... ७२८
राक्षसान्वदु० ...	... ३६८	रोदिम्यनाथम् ...	... १४८७
राक्षसेन्द्रस्ततो० ...	... ११८१	रोपनीम० ...	... ७८३
राक्षसेन्द्रस्य ...	... ६७१	ल	
राक्षसोऽतर्जयत् ...	... १४४८	लक्षे द्वे च पादातीनाम् ...	... १४१३
राक्षस्यः प्रासदन् ...	... १४१६	लक्ष्मणं सा ...	... १६८
राघवं पर्ण० ...	... १६२	लक्ष्मणावक्ष्व ...	... ३११
राघवस्य ततः ...	... ४६२	लक्ष्मीः पुंयोगम् ...	... २००
राघवस्य भतेनाथ... ..	... १५६४	लङ्कां नाग्रा ...	... ५२८
राघवस्याभृशायन्त ...	... १४३८	लङ्कालयतुमुल० ...	... १०५०
राघवस्यामुषः ...	... ११९६	लज्जानता ...	... १५४९
राघवाभ्यां शिवम् ...	... ६७२	लतानुपाठम् ...	... ३८
राघवो न दयांचक्रे ...	... ११०९	लम्भां ततो० ...	... ७५७
राजितं गारुडैः ...	... १४५६	लभ्या कथं तु ...	... ३३८
राममुक्षीर ...	... ४३६	लज्जः स्रज्जान् ...	... १११९
रामसंघुषितम् ...	... २३८	लयजलवन्ध० ...	... १०६१
रामस्य दयमानः ...	... ६६१	साहसमुद्धतम् ...	... ६८०
रामसा शयितम् ...	... ६६७	साहसैल्लोठयां० ...	... १०९३
रामादधीत० ...	... ६१४	सेडि भेयगवन् ...	... १४६४
रामोऽपि दारा० ...	... ९७१	सोकानशिशयोः ...	... ०२०
रामोऽपि हत० ...	... २९६	सोमाद्रवाद्वा ...	... ९७९
रामोऽनोचत् ...	... ३८७	सोलं कूलाभिगमे ...	... १०४८
रावणः शत्रुवान् ...	... १०८९	सोदवन्धैचवन्धे नु... ..	... ११२३
रावणवत्सम्... ..	... १०९७	य	
रावणस्य नमन्ति ...	... १४९६	यक्षः सनाभ्याम् ...	... ८१५
रावणस्यैव ...	... ६६२	यचने रक्षणां ...	... ६१७

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
वप्रमुष्टेर्दिशिभ्रेषु ...	... ११०१	वानरेषु कपिः ...	... ६५६
वप्राभिषासैर् ...	... ९८९	वायव्याक्षेण तम् ...	... १२४७
वभिन्नाधि ...	... ५४०	वालिनं पतितम् ...	... ४१४
वनिष्प्रदाह० ...	... ४८३	वासथेत गु० ...	... १५११
वधेन संशये ...	... ८३	विस्तर्यी वाचते ...	... ४४५
वनतापसके ...	... २२६	विदुषे नगरे ...	... ५६३
वनरपतीनां घरमाम् ...	... २८	विगःशरम् ...	... ७०२
वनानि तोयानि ...	... ३२	विग्रहस्तव ...	... १९०
वनान्तमेरुतणः ...	... ७७९	विचित्रमुग्धैः ...	... ४४
वनेषु यासनेयेषु ...	... १४६	विजुकुमुग्धैः ...	... १०४
वपुधान्दनिक्कम् ...	... १६३	विटविष्टम् ...	... ८३९
वयमर्षय ...	... ४६३	विदाङ्गवन्तु ...	... २९५
वरवारणं मुदिल० ...	... १०२५	विदित्वा शक्तिम् ...	... ५३२
वरिधीष्ट ...	... ६९८	विद्यार्थधनम् ...	... ४८
वरेण तु मुनेर् ...	... ४०१	विद्युत्प्रणारम् ...	... ९६
वर्तिष्यमाणम् ...	... ६१०	विद्युत्प्राशम् ...	... ४६०
वर्षते ते ...	... ३५९	विदुममणि० ...	... ८६६
वधिपीष्टाः ...	... १५२५	वि रतनिशित० ...	... ९३०
वत्गूयन्तीम् ...	... २५६	विनद्ध्यति ...	... १३२९
वसानस्तप्रक० ...	... ११८	विनेष्ये शोधम् ...	... ५६४
वसानां वच्छले ...	... ३९१	विपाकोऽयम् ...	... १४६०
वसुन्धरायाम् ...	... ३९९	विप्रकृष्टम् ...	... ६५३
वसूनि तोयम् ...	... ३	विभिन्ना जुष्टुः ...	... ११०७
वसूनि देवांध ...	... १९०	विभीषणस्ततो० ...	... १२८०
वस्राशपान० ...	... १२६	विभीषणोक्तम् ...	... ९८६
वक्षिरन्त्युत्थण ...	... ९१४	विमलमहामणि० ...	... १०५५
वाचंयमान् ...	... १२३	वियति व्यत्य० ...	... ५४५
वाचंयमो० ...	... ३९३	वियत्यानभ्रतुः ...	... ११७७
वाताहति० ...	... ३७५	विभोगदुःखा० ...	... ४१
वादयाचकिरे ...	... १०७०	विराधताडका० ...	... ७८९
वानरः कुल० ...	... ४३२	विराधं तपसाम् ...	... ८०६
वानरं प्रोष्ठु० ...	... ७०९	विदग्धसंकीर्ण० ...	... १००६
वानरा मुष्टिभिर ...	... १०९२	विदग्धोदप्र० ...	... २०८

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
विरूपाक्षस्ततो ...	१४२३	व्यनाशयंस्ततः ...	१४२१
विरूपाक्षो जहे ...	११०२	व्यरमत्प्रधनात् ...	५९५
विलुलितपुष्पं ...	६७३	व्यश्रुते स्म ततः ...	१४५८
विलोक्य द्योतनम् ...	४४९	व्याख्यागम्यमिदम् ...	१६२३
विलोक्य रामेण ...	१०२	व्याप्तं गुहां ...	३८४
विलोक्य यलिलं ...	५४२	व्यायच्छमानयोः ...	४१०
विलोचनाम्बुं ...	७६०	व्योम प्राचिनुताम् ...	१४३०
विलोलतां चक्षुषि ...	९२१	प्रजयावती ...	५०४
विश्रुतपार्श्वम् ...	४३	प्रणकन्दरं ...	८३५
विशङ्कतो वक्षसि ...	७७	प्रणवेदनया ...	३३४
विशिश्वासयिषाम् ...	१०७९	प्रणिरवमिधुं ...	६८३
विश्वासप्रदं ...	३८०	प्रातीनव्यालं ...	१५०
विषधरतिलये ...	८५५	श	
विपसादेन्द्रं ...	७६४	शक्ति संस्वजते ...	१४८०
विपद्वा राक्षसाः ...	७४६	शक्तिरित्यकुपत् ...	१२३५
विध्यन्दमानं ...	७४७	शक्तिः मुहुरिः ...	९४५
विस्फुलद्रिर ...	७४९	शक्त्यष्टिपरिघं ...	६७७
वीनामुपसरम् ...	४९४	शक्नोति यो न ...	९६४
वीर्यं मा न दर्दशः ...	११९२	शक्त्यान्वसोकाणि ...	९७६
वृक्षाद्दक्षम् ...	६१२	शङ्गाधवित्रं ...	५२१
शृतस्त्वं पात्रे ...	१९३	शतसाहस्रम् ...	५७९
वृद्धिक्षयस्थानं ...	९५७	शत्रुघ्नान् युधि ...	४०४
वृत्तौ प्रकाशम् ...	८९१	शत्रुभिर्निहते ...	१३१३
वृद्धीरसां राज्यं ...	१३६	शत्रुन् भीषयमाणम् ...	२४९
वृन्दिदष्टमार्चात् ...	७२	शर्मं शर्मं नमस्वन्तः ...	१४८४
वेदिवत्सं ...	४७९	शरणमिव ...	८७९
वेदोऽङ्गवांस्तैर् ...	१६	शरीरं लोहिताक्षस्य ...	१२९७
वेश्मान्तर्दणनम् ...	७७६	शरीरताडयत् ...	१३८६
वैखानसेभ्यः ...	१२८	शर्मदे मारुतिम् ...	३७९
व्यकुक्षद्धानरां ...	१२२७	शशाङ्गनाथां ...	९००
व्यजिघृक्षत्सुरान् ...	१३८४	शश्विरहितमपि ...	८६८
व्यतिघ्नतीम् ...	५४७	शश्विर्दिदेषुम् ...	७०५
व्यतिजिग्ये ...	५४६	शश्वं तर्ह्वीधरम् ...	९८४

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
शाम्भृत्यतुसमाहारः	... १४७८	स गिरिं तरु०	... ८३३
शिक्षानभ्रमर०	... १६१६	संकल्पं नाकरिष्यद्य	... १५७०
शितविशिख०	... १८३	संकुध्यसि ...	... ६१८
शिला तरिष्यति	... १००८	संशुवानः ...	... ५८२
शिवाः कुण्णन्ति	... १४६९	संगच्छ पांक्ति	... २७४
शीघ्रायमाणैः	... ११९	संगच्छ राम०	... ७८६
शीर्षपातिनम्	... ४०३	संप्रामे ...	... ७४५
शीर्षच्छेद्यम्	... २२८	संघर्षयोगिणः	... ७७०
शुक्रोत्तरासद्	... १३०	स च विह्वल०	... ८५१
शुभाव रामः	... १०८४	स चापि रुधिरैर	... १२४३
शूलानि भ्रम्याम्	... १०७६	स जलाम्भोद०	... ४६९
शृण्वद्भयः प्रति०	... ६१९	संचेरुः सहसा	... ४९१
शीलेन्द्रशोभ्यः	... ९२३	संजानानान्...	... ५६९
शैले विश्रयिणम्	... ४५४	संशुशुक्ष्वः...	... ६८७
श्रीनिष्कुप्यति	... १४७९	संज्वारिणैव	... ४४०
श्रुत्वा विस्फूर्जधु०	... २३६	स ताभाजीगणन्	... ११८५
श्रोत्राक्षिनासा०	... ११७	सतामरुष्करम्	... २८३
श्याधिवि केव	... १३०७	सतामविभ्रमन्	... १२३३
श्वःप्रेयसम्	... १७६	स तामूचे ...	... ३५४
प		सरत्वं समदुशुक्ष्व	... १२१४
पद्मगवदयः...	... ९७०	स त्वं हनिष्यन्	... ७२२
स		सत्वमेजय०	... ३८५
सयुयुपुम् ...	... ७०८	सत्त्वानजसम्	... ३३५
संघर्षांचकार	... ११६१	सदोद्धार० ...	... ४७२
संवाद्विः सकुमुम०	... १५८८	सद्रत्नमुक्ता०...	... ७
संविताः सह	... २२०	संदाशितश्रेह०	... ९६३
संशृणुष्व ...	... ५५८	संत्रस्तानामपाहारि०	... १२४४
संस्पर्शां परि०	... ४४२	संत्रासयांचकार	... २८७
संसिरमविपमाणो	... ७२६	संदिदशैधियुः	... २४७
संस्तावमिव	... ४७३	संहरय शरणम्	... ३००
स एव धारयेत्	... ११०३	संदुशुक्षे तयोः	... ११७६
स किङ्करैः कल्पितम्	... ६४३	संधानकारणम्	... ११९८
सह्यस्य तव	... ३६२	संधानमेवास्तु	... ९८५

श्लोकाः	श्लोकाङ्काः	श्लोकाः	श्लोकाङ्काः
संधुक्षितं मण्डलं...	... ९७२	संपस्पर्शाऽथ ...	... ११३६
संधी स्थितो वा ...	... ९६१	संपातिना प्रजड्घः ...	... १०९८
सन्नत्स्याम्यथवा ...	... १३३२	संप्राप्य तीरम् ...	... १२१
सपक्षोऽदिरिवा० ...	... १२०४	संप्राप्य वानरान् ...	... ५१९
स पुण्यकीर्तिः ...	... ५	संप्राप्य राक्षस० ...	... १८८
सप्तपाष्टे प्लवङ्गानाम् ...	... १२७८	संबभूवुः कवन्धानि ...	... १०९४
स प्रोपिवान् ...	... १०९	संमृष्टसिक्का० ...	... ९१९
स विभ्रेष प्रचुक्षोद... ..	... ११५४	सरसयहुपल्लव० ...	... १०५१
सभयं परिहरमाणो० ...	... १०२३	सरसां सरसाम् ...	... ८१८
स भवान् भ्रातृ० ...	... १५२०	सरापयैः किं वत ...	... ९५०
स भस्मसाद्यकार ...	... ११५२	स राजसूय० ...	... ३४८
समक्षुभ्रमुदन्वन्तः...	... १४५३	सर्वकषयशः ...	... ३९४
समक्षुवत शस्त्राणि...	... १४००	सर्वतश्चाभयम् ...	... १४१७
समगत कपिसैन्यम् ...	... १३०३	सर्वत्र दयिता० ...	... ३९६
समगध्वम् ...	... ५३५	सर्वगारीगुणैः ...	... ७५७
समतां शशि० ...	... ८४९	सर्वस्य जायते ...	... १४६१
समनस्तीक्ष्णतः ...	... १२९१	सर्वक्षमच्छिदत् ...	... १५४८
समपत्स्यत राजेन्द्र ...	... १५७३	स शत्रुलावी ...	... ३७८
स महाफणि० ...	... १०५६	स शुभ्रवान् ...	... २०
समधत्ताभुरम् ...	... १४३१	ससैन्यदृष्टादयन् ...	... ७३१
समाविष्टम् ...	... ३७४	सस्यन्दे शोणितम्...	... ११६५
समाश्वसिभि केनाहम् ...	... १४६७	सस्फुरस्योदकर्षच्च ...	... १४३९
समिद्धशरणा ...	... ८१७	सखंसे शर० ...	... ११३९
समीरवांचकाराथ ...	... ११७८	सहभृत्यः सुरा० ...	... १३४२
समीहे मर्तुम् ...	... ११३०	सहसा ते तह० ...	... १०४३
समुंपचित० ...	... ८६३	सहायवन्तः ...	... १९९
समुत्क्षिप्य ततः ...	... १५६७	साराणिम् ...	... ४७७
समुत्तरन्तौ...	... ३५०	सा जुगुप्सान् चके...	... १२६
समुत्प्रेतुः कशा० ...	... १०७७	सामर्थ्यं चापि ...	... १२११
समुद्रोपत्यका ...	... २७२	सामर्थ्यसंपादित० ...	... ८४४
समुपेत्य ततः ...	... १५३०	साम्प्रैःमुखेन० ...	... ८९८
समूलकायम् ...	... १३१	साम्प्रैव लोके ...	... ९१६
संपत्य तरसर्नडे ...	... २१४	सायन्तनीम् ...	... २४८